T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ (VII-XIII. YÜZYILLAR)

Engin ÖZTÜRK

Danışman
Prof. Dr. Mustafa DAŞ

İZMİR - 2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "Bizans-Ermeni İlişkileri (VII.-XIII. Yüzyıllar)" adlı çalışmanın, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını veya yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

23/12/2022
Engin ÖZTÜRK

ÖZET

Doktora tezi

Bizans-Ermeni İlişkileri (VII.-XIII. Yüzyıllar)

Engin ÖZTÜRK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

İslamiyet'in doğuşu ve yayılışı Bizans-Ermeni ilişkilerini etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Doğuda İran'ın yerini yeni bir güç alırken, Bizans bu yeni komşusuna karşı sınırlarındaki Ermenilerle ilişkilerine daha çok önem verdi. Müslüman Arapların ilk devirleri Ermeniler için iyi olsa da, VIII. yüzyıldan itibaren Ermeniler yavaş şekilde Bizans saflarına geçti ve siyasi-askeri olarak imparatorluk içinde önemli bir rol oynamaya başladılar. Makedon Hanedanı devri ilişkilerin zirve yaptığı ve Ermeni kökenli kişilerin imparatorluğun bütün kurumlarında varlıklarını gösterdiği bir dönemdi.

XI. yüzyıla doğru Armenia coğrafyasına Selçuklular dediğimiz yeni bir güç girdi. Selçukluların Anadolu'ya gelişleri Bizans-Ermeni ilişkilerini kökten değiştirdi. Selçuklular çok kısa bir sürede Bizans ile Armenia coğrafyası arasındaki bağlantıyı kopardılar ve Ermenilerin yeni hamileri oldular. Bizans Anadolu'nun güney bölgesine Küçük Armenia adıyla yeni bir yerleşim kursa da, aynı yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarıyla birlikte Haçlılar da Küçük Armenia'da etkilerini gösterdiler. Haçlılar Bizans ile Ermenilerin ilişkilerini tam kesemediler, ancak Selçuklular 1176 Miryokefalon Savaşıyla bunu başardılar ve asırlar boyu süren Bizans-Ermeni ilişkilerine nokta koydular. Ermeniler imparatorluğun batı kısımlarında yaşasalar da, bu ikili ilişkiler açısından kayda değer bir nüfus değildi.

Bu çalışmanın amacı VII. ve XIII. yüzyıllar arasındaki Bizans-Ermeni ilişkilerini siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve dini açılardan incelemektir.

Anahtar kelimler: Bizans, Ermeni, Selçuklu, Haçlı, Armenia

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy (Ph D)

Byzantine-Armenian Relations (VII.-XIII. Centuries)

Present

Engin ÖZTÜRK

Dokuz Eylül Universtiy

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

The birth and spread of Islam is one of the most important factors affecting the Byzantine-Armenian relations. While Iran was replaced by a new power in the east, Byzantium gave more importance to its relations with the Armenians on its borders against this new neighbor. Although the early periods of the Muslim Arabs were good for the Armenians, from the VIIIth century onwards the Armenians slowly moved over to the Byzantine side and began to play an important role in the empire as a politico-military. The period of the Macedonian Dynasty was a time when relations peaked and people of Armenian origin showed their presence in all institutions of the empire.

Towards the XIth century, a new power called the Seljuks entered Armenia. The arrival of the Seljuks in Anatolia radically changed the Byzantine-Armenian relations. The Seljuks broke the connection between Byzantium and Armenia in a very short time and became the new protector of the Armenians. Although Byzantium established a new settlement in the southern part of Anatolia, under the name of Minor Armenia, with the end of the same century and the beginning of the XIIth century, the Crusaders also showed their influence in Minor Armenia. The Crusaders could not completely cut the relations between Byzantium and Armenians, but the Seljuks succeeded in doing this with the Battle of Myryokephalon in 1176 and put an end to the Byzantine-Armenian relations that lasted for centuries. Although Armenians

live in the western parts of the empire, this is not a significant population in terms of bilateral relations.

The aim of this study is to examine the Byzantine-Armenian Relations between the VIIth and XIIIth centuries from political, military, socio-economic and religious perspectives.

Keywords: Byzantine, Armenian, Seljuk, Crusader, Armenia

BİZANS-ERMENİ İLİŞKİLERİ (VII.-XIII. YÜZYILLAR)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI İİ
YEMİN METNİ İİİ
ÖZET İV
ABSTRACT Vİ
İÇİNDEKİLER Vİİİ
KISALTMALAR Xİ
ŞEKİLLER LİSTESİ Xİİİ
EKLER LİSTESİ XİV

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜSLÜMAN ARAPLAR DÖNEMİNDE BİZANS-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1.1. İKİ SÜPER ETNOS ARASINDA ERMENİLER 4
1.1.1. Etnos Olgusu; Bizans, Arap ve Ermeniler 4
1.2. İLK İSLAM FETİHLERİ KARŞISINDA BİZANS VE ERMENİLER 8
1.2.1. Mute, Ecnadeyn ve Yermük Savaşları 8
1.2.2. Armenia'da Bizans'a Karşı İslam Hâkimiyetinin Kurulması 11
1.3. EMEVİ – BİZANS DÖNEMİNDE ERMENİLER 23
1.4. ABBASİ – BİZANS DÖNEMİNDE ERMENİLER 44
1.4.1. Abbasi-Bizans Mücadelesinde Armenia 45
1.4.2. Abbasi Ostikanlarının Armenia'daki Faaliyetleri 47
1.4.3. Hazar Leon Dönemi Abbasiler ile Savaş ve Armenia Politikası 52
1.4.4. İrene Döneminde Armenia 55
1.4.5. Armenia'da Bizans-Arap Mücadelesinin Araçları: Heretik Hurramîler/Babekiler ve Paulikanlar 67
1.4.6. Ermenilerin İsyanı ve Buga el-Kebir'in Otoriteyi Tesis Etmesi 74
1.4.7. Malatya Emiri Ömer ve Paulikianlar 81

1.4.8. I. Basileios Dönemi Armenia ve Paulikianlar 87
1.5. ERMENİ PRENSLİĞİ DÖNEMİNDE BİZANS İLE İLİŞKİLER VE ARAP HÂKİMİYETİNİN SONU 97
1.5.1. Armenia'da Ermeni Prensliğinin Kurulması 97
1.5.2. Sacoğlu Afşin'in Armenia'daki Faaliyetleri 99
1.5.3. Bizans'ın Armenia'daki Dini Politikası 102
1.5.4. Sacoğlu Yusuf'un Armenia'daki Faaliyetleri 109
1.5.5. Bizans'ın Büyük Doğu Seferleri 110
1.5.6. II. Basileios Döneminde Armenia'daki İsyanlar 123
1.5.7. Armenia ve Kafkaslarda İstikrar 131

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER VE HAÇLILAR DÖNEMİNDE BİZANS-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2.1. ÜÇ SÜPER ETNOS ARASINDA ERMENİLER 148
2.1.1. Etnos Olgusu; Haçlılar ve Türkler 148
2.2. TÜRKLERİN GELİŞİ VE BİZANS'IN DOĞU SEFERLERİ 150
2.2.1. Selçuklu Türklerinin Armenia'ya İlk Girişleri 150
2.2.2. Bizans'ın Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri 151
2.2.3. Tuğrul Bey Döneminde Armenia'da Bizans-Selçuklu Mücadelesi 168
2.2.5. Philaretos ve Selçukluların Armenia'daki Faaliyetleri 212
2.3. HAÇLILAR DÖNEMİ BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ 217
2.4. BİZANS'IN GERİLEYİŞİ VE ERMENİLERLE SON TEMASLAR 241
2.4.1. Myriokephalon Savaşı ve Bizans'ın Küçük Armenia'yı Kaybetmesi 241
2.4.2. Balkanlar'da ve Ege'de Bizans'a Karşı Haçlı-Ermeni İttifakı 247

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ, SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ İLİŞKİLER

3.1. BİZANS ASKERİ SİSTEMİ VE ERMENİLER 254
3.1.2. Thema Sistemi İçinde Ermeniler ve Armenia 262

3.2. SOSYO- KÜLTÜREL BAĞLAMDA BİZANS'IN ERMENİ TEHCİRLERİ VE GÖÇLER 273
3.3. BİZANS VE ERMENİLERİN DİNİ İLİŞKİLERİ 296
3.3.1. Ekümenik Konsiller ve Ermeni Sinodları 296
3.3.2. İkonoklazm ve Ermeniler 303
3.2.3. Bizans ve Heretik Ermeniler: Paulikianlar ve Tondrakiler 320

SONUÇ 338
KAYNAKÇA 342

KISALTMALAR

AIEO	Annales de l'Institut d''Études Orientales
ASY	Arkeoloji ve Sanat Yayınları
b	Baskı
bk	Bakınız
c	Cilt
CBSUB	Centre for Byzantine Studies University of Birmingham
CGF	Calouste Gulbenkian Foundation
CNRS	Centre National de la Recherche Scientifique
CRHCB	Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
çev	Çeviren
DEÜEFD	Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
ed	Edisyon
fr	Fransızca
GUP	Georgetown University Press
GÜSBED	Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi
haz	Hazırlayan
HUP	Harvard University Press
IFEA	Institut Français d'Études Anatoliennes
İLTED	İlahiyat Tetkikleri Dergisi
ing	İngilizce
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
LUP	Liverpool University Press
MÜİF	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
neş	Neşreden
OUP	Oxford University Press
PIMS	Pontifical Institute of Mediaeval Studies
PUF	Presses Universitaires de France
RÉA	Revue des études arméniennes
RÉB	Revue de études byzantines

S	Sayı
s	Sayfa
SUP	Stanford University Press
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TJHS	The Journal of Hellenic Studies
TÜEFD	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TUWP	The University of Wisconsin Press
UPA	University Press of America
UPP	University of Pennsylvania Press
vb	Ve benzeri
VÖAW	Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
vs	Ve saire
WSUP	Wayne State University Press
yay	Yayınları

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İlk İslam Fetihlerini Gösteren Bir Harita s. 13

Şekil 2: 650 Yılında Bizans Ve Arap Toprakları s. 23

Şekil 3: VII. Yüzyıl Ortalarında Ravenna'lı Bir Rahibin Yayınladığı Coğrafya Kitabından Bir Harita. s. 29

Şekil 4: I. Basileios Tahta Çıktığında Bizans Toprakları (867) s. 88

Şekil 5: El-İstakhri'nin Kitab'ul Masalik Va El-Mamalik Adlı Eserinden İrminiyye'yi De Gösteren Bir Haritası s. 118

Şekil 6: El-İstakhri'nin, İrminiyye, Albanya Ve Azerbanycan'ı Gösteren Haritası s. 123

Şekil 7: İbn Havkal'ın Surat u-Ard Adlı Eserinde İrminiyye, Albanya Ve Atırpatakan Haritası s. 126

Şekil 8: II. Basileios Erkinin Sonunda Bizans Themaları s. 147

Şekil 9: 1045'ten Sonra Bizans Sınırları s. 168

Şekil 10: İdrisi'nin Kral Roger İçin Hazırladığı Kitaptan İrminiyye İle İlgili Bir Harita s. 234

Şekil 11: Bizans Themaları s. 273

EKLER LİSTESİ

EK 1: Sözlük ek s. 1

EK 2: Kaynak Tanıtımı ek s.9

EK 3: Haritalar ek s.34

GİRİŞ

VII. yüzyıl hem Bizans hem de Ermeni tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Bizans'ın 591 yılında Sâsânîler'e yardımı ile Armenia topraklarının büyük bir kısmına sahip oldu. Ancak Phokas'ın bir zorba gibi Bizans İmparatorluğunun başına geçmesi iç ve dış bazı kesimlerce hoş karşılanmadı ve imparatorluğun bütün kazanımlarının kaybedilmesine neden oldu. Sâsânîler ise Maurikios'a olan vefa borcunu unuttu ve ellerine geçen bu fırsatı ilk önce Armenia'yı ele geçirerek kullandı. Daha sonra ise Kadıköy önlerine kadar gelmişlerdi.

İmparator Herakleios [610-641] erki alınca uzun bir süre hazırlık yaptı ve orduyu yeniledi. Bu yaklaşık 12 yıl sürdü. 622 yılında imparator büyük doğu seferini başlattı ve yaklaşık 6 sene içinde Armenia'yı tekrar imparatorluk topraklarına kattı. 628 yılında Sâsânîler ile yapılan anlaşmayla İmparator Maurikios dönemi sınırlarına geri dönüldü. Ancak aynı tarihte doğuda yeni bir güç belirdi: Müslüman Araplar.

Çalışmamız Müslüman Arapların zuhuru ile başlamaktadır. Tezin planı giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde farklı bir bakış açısı olarak Bizans, Müslüman Arap ve Ermenilerin oluşumları *etnogenez* ilmi ile açıklandı. Daha sonra ilk İslam fetihleriyle Arapların Armenia coğrafyasına girişini ve Bizans'ın bu durum karşısında aldığı pozisyon değerlendirildi. Raşid Halifeler devrinden sonra Emeviler döneminde Bizans-Ermeni ilişkilerinin şekillenişi ve bu dönemde yapılan savaş ve anlaşmalar incelendi. Abbasiler dönemin de siyasi ve askeri olayların tetkikinin yanında, Ermeni Paulikianların da siyasi ve askeri hareketleri Bizans-Ermeni ilişkileri çerçevesinde tetkik edildi.

İkinci bölümde, Türklerin ve Haçlıların *etnogenez* oluşumlarından bahsedildi. Bizans'ın XI. yüzyılda Ani'ye kadar gelmesinden sonra, Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri detaylı bir şekilde incelendi. 1046'tan Haçlıların Anadolu'ya gelişine kadar ki 50 yıllık evrede Bizans-Ermeni ilişkileri Türklerin etkisiyle açıklandı. Türklerin Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim olması, doğuda Bizans-Ermeni ilişkilerini siyasi ve coğrafi olarak bağlantısını kopardı. Bu dönemden sonra Bizans-Ermeni ilişkileri güneydeki Küçük Armenia'da devam edecekti. Ancak Haçlıların 1098'ten itibaren bölgede egemenlik kurmaları Bizans-Ermeni ilişkilerini bu

coğrafyada da sınırladı. Bu yüzden XII. yüzyıl Bizans-Ermeni ilişkileri Türkler ve Haçlıların etkileriyle incelendi. 1176 Miryokefalon savaşından sonra Küçük Armenia'yla da siyasi ve coğrafi bağlantı kopunca, 1024 Latin işgaline kadar imparatorluğun elinde kalan bölgelerdeki Ermenilerle ilişkiler tetkik edildi.

Üçüncü Bölüm askeri teşkilat, tehcir ve bunun sonucunda gelen sosyo-ekonomik durum ve dini ilişkiler tetkik edildi. İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla Bizans İmparatorluğu'nun askeri sisteminde köklü bir değişiklik oldu. Bizans thema dediğimiz farklı bir askeri organizasyonu hayata geçirdi. Çalışmada Ermenilerin Bizans thema sistemi içindeki önemine, hangi themalarda Ermenilerin yoğunlukta olduğuna, hangilerinde Ermeni komutanlar olduğuna değinildi. İmparator Iustinianos döneminden itibaren XIII. yüzyıla kadar yapılan bütün Ermeni tehcirleri, kaç kişi, hangi coğrafya ve hangi şehre gönderildikleri kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda tetkik edildi. Bu incelemeyle imparatorluğun dört bir yanına dağılan Ermenilerin imparatorluk için siyasi, askeri, sosyo-ekonomik gibi kazanımları gösterildi. Son olarak da V. yüzyılın sonundan itibaren büyük bir ihtilaf olan Bizans ve Ermeni kiliselerinin dini ilişkileri teolojik mevzulara derinlemesine inmeden tetkik edildi. Bu incelemede Türk dilinde çevirisi olmayan pek çok belge ve mektubun çevirisi de çalışma içinde verildi.

Tezimizde yer adlarının çoğunu günümüz şekliyle, mesela Sebasteia yerine Sivas şeklinde, kullanmayı tercih ettik. Yalnızca özel durumundan dolayı İstanbul'u Konstantinopolis olarak kullandık. Bunun haricinde bazı bölgeler günümüz il ve ilçelerinin birkaçını kapsadığı için bu yerleri Yunan veya Ermeni kaynaklarında geçtiği şekillerde verdik ve dipnot vererek günümüz sınırlarını belirttik. Bazı bölgelerin günümüz karşılığı tespit edemediğimizden, bulunamayan bölgeleri dipnotla belirttik.

Tezimizde Ermenistan yerine genel olarak Armenia ve yer yer İslam kaynaklarında kullanılan şekliyle İrminiyye adı kullanılmıştır. Ermenistan kullanımı günümüz Ermenistan'ı ile bir kavram karmaşasını neden olmaktadır. Ayrıca bu adın bir coğrafi adlandırma olmasına vurgu yaparak Bizans'taki kullanım şeklini göstermek için de Armenia adını kullandık.

Sözlerime burada son verirken, çalışmam boyunca beni maddi-manevi olarak destekleyen, şahsi kütüphanesini kullanmama izin veren ve Fransızca kitapların

temininde yardımcı olan sayın danışmanım Prof. Dr. Mustafa DAŞ'a şükranlarımı sunmak istiyorum. Yine yüksek lisans döneminde danışmanım olan ve bu alanda beni çalışmaya sevk eden, yetişmemde büyük emeği olan Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ hocama da teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora çalışmam sırasında Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri ve askeri stratejileri konusunda beni aydınlatan, bu alanın önde gelen isimlerinden olan sayın hocam Prof. Dr. Erkan GÖKSU'ya da teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora yaptığım ilk günden itibaren dil öğreniminde büyük katkılarını gördüğüm, Latince ve Antik Yunanca öğrendiğim sayın hocam Prof. Dr. Recai TEKOĞLU'na şükranlarımı sunuyorum. Yüksek lisans dönemimden beri bilgi ve tecrübesinden yararlandığım, sayın hocam Prof. Dr. Mehmet ERSAN'a da teşekkürü bir borç bilirim. Değerli görüşleriyle bana yol gösteren Prof. Dr. Metin ARIKAN ve Doç. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT hocalarıma da teşekkür ederim. Doktora aşamamda çalışmalarımı rahat bir biçimde yapma imkânı sunan, şahsıma başarı bursu veren, Ulu Önderimiz Mustafa Kemal ATATÜRK'ün kurduğu güzide kurumumuz Türk Tarih Kurumu'na da teşekkürü bir borç bilirim. Tüm bunların haricinde, hayatım boyunca desteklerini maddi ve manevi olarak esirgemeyen annem Esengül ÖZTÜRK ve babam Murat ÖZTÜRK'e sonsuz teşekkür ederim. Bu tez onların sonsuz sabrı, saygısı ve sevgisiyle tamamlandı.

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜSLÜMAN ARAPLAR DÖNEMİNDE BİZANS-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1.1. İKİ SÜPER ETNOS ARASINDA ERMENİLER

İmparator Herakleios'un [610-641] Sâsânîler'i yenip Maurikios [582-602] dönemindeki eski sınırları geri kazanması, Bizans'ı, batıdaki tehlikelere nazaran doğuda bir nebze daha rahatlatması beklenirdi; lakin umulduğu gibi olmadı. Batı'nın kadim tarih algısı ve yazımı Pers dedikleri doğulu düşmanlarını tarih sahnesinden indirdi ve yerine Sarakenler (οἱ Σαρακηνοί) dedikleri Arapları koydu. Onun için 7. ve 10. yüzyıl arasında Bizans – Ermeni ilişkilerini anlayabilmemiz için Arapları ve yeni dinlerini çok iyi anlamız lazımdır. Zira başlıkta da dediğimiz gibi bu iki etnos Ermenilerin tarihinde çok büyük rol oynamaktadır. Ancak önce bu etnos tabirini Bizans, Ermeni ve Araplar açısından yorumlamamız gerekir.

1.1.1. Etnos Olgusu; Bizans, Arap ve Ermeniler

Etnos (ἔθνος) tabirini Yunancadaki gibi yalnızca belli bir kavmi işaret etmek için kullanmıyoruz. Bu durumun iyi anlaşılması önemlidir. Bizim için etnos belli bir coğrafi alanda, belli bir kaderi paylaşan ve belli bir ülkü/idea etrafında birleşmiş topluluğun veya toplulukların oluşturduğu bütündür[1].

Modern tarih yazımında, hepimizin aşina olduğu gibi, Bizans 324 veya 330 yılında Konstantinopolis 'te kurulmuş, kadim Roma'nın Doğululaşmış halidir[2]. Bu Batı tarih yazımının dünyaya öğrettiği Bizans algısıdır. Zira Batılılar kendi yaşam

[1] Etnos tanımı ve Etnogenez ilmi hakkında detaylı bilgi için bk. Gumilev, Lev Nikoalaviç, **Etnogenez – Halkların Şekillenişi Yükseliş ve Düşüşleri**, b.3, çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2016, s.79-104. Ayrıca yine Gumilev şöyle bilgi daha verir; "*Etnos, bazı özellikler açısından birbirlerine benzeyen sıradan insanlar topluluğu değil, zevk ve kişisel yetenekleri, aktivite ürünleri, gelenek, coğrafi alan ve etnik çevreye göre farklılıklar arz eden, aynı zamanda sistemin gelişiminde hâkim rol oynayan belirli eğilimlere göre birbirinden ayrılan bireylerin meydana getirdiği bir sistemdir.*" bk. Gumilev, Etnogenz, s.139.

[2] Bizans tabiri Alman ekolünden çıkmış bir kelimedir. Fransız ekolündeki âlimler Doğu Roma'ya uzun süre 'Le Bas-Empire' demişlerdir. Bugünkü Fransız dilinde 'Bas' kelimesi ilk olarak 'İkinci' (Seconde/Second) anlamına gelmektir. Ancak o dönemin Fransızcasında bir aşağılama ve küçük görme tabiri olarak 'Alt, Aşağıda olan, Öteki' anlamında (yani Inférieur/Inferior) kullanılıyordu. Aydınlanma dönemi Fransız düşünürleri Bizans'ı genellikle böyle anarlardı.

şekilleri ve bunun oluşturduğu tarih yazımı ile kendileri dışındaki herkesi de "Civilisation" mantığı ve tarih yazımı ile değerlendirir. Biz Bizans'ı ve diğerlerini bu tarih yazımından ziyade, "Etnogez" ilmi ile değerlendireceğiz.

Gumilev'in teklif ettiği tanıma göre Etnogenez;

> *Homo sapiens türünün var oluş şekli, kendilerini diğer bütün toplulukların karşısında gören bireyler topluluğudur. Bu topluluk, tarihî zaman içinde şekillenip yok olması sebebiyle etnogenezin ilgi alanı içinde bulunmakla birlikte, daha az veya daha çok dayanıklıdır. Bütün toplumlar, bazen dilleri, bazen gelenekleri, bazen ideolojik sistemleri cihetinden birbirlerine belli ölçülerde benzeseler de, tarihî kaderleri her zaman farklıdır. Dolayısıyla etnos, bir yandan tarihin bir ürünüdür, diğer yandansa üretim faaliyeti veya ekonomisiyle içinde bulunduğu landşafın yahut ülkenin biyosenozuna bağlıdır. Ancak, etnik bir grup, bilahare bu ilişki şeklini değiştirebilir; bu durumda tanınmayacak derecede değişikliğe uğrar ve artık onun selefleriyle olan bağlantısı ancak tarihî yöntemler ve kaynakların ciddi şekilde tenkit süzgecinden geçirilmesiyle öğrenilebilir. Çünkü kelimeler aldatıcıdır*[3].

Gumilev'in bu önermesinden yola çıkarak biz de Bizans'ın Roma'nın bir devamı olmasıyla birlikte, kısmen coğrafyası ve tam olarak da ortak mefkûresi ve kaderi değişmiş bir yapı olarak görüyoruz. Bizans tam olarak bir Hıristiyan oluşumudur, yani onun temelini oluşturan asıl şey bu dindir. Onun için ben Hieronymus Wolf ve halefleri gibi Roma'nın doğu bölgesine Bizans demiyoruz. Bizans'ın oluşumu bir devletten öte, Hıristiyanlığı kabul etmiş belli bir kitlenin başta Roma içinde yer edinmesidir. Bunun içindir ki, Bizans etnosunun oluşumu M.S. 1. yüzyıldır[4]. Bu etnos 4. yüzyılda Roma tarafından tanındı ve ardından devleti ele geçirdi. Böylece süper etnos dediğimiz boyuta ulaştı.

Roma ve ardından Bizans süper etnosu, bir diğer süper etnos olan Sâsânîlerle yaklaşık 5 asır boyunca mücadele etti[5]. İşte bu mücadeleler neticesinde doğu bölgesinde Farsilerin yerini alacak yeni bir etnos doğdu. Gumilev bu konu hakkında eserinde şöyle der: "VI-VII. yüzyıllarda Bizans ve İran, sağlam sistemlerdi, fakat bu ikisi arasındaki Araplarla meskûn sınır bölgesi, onların faaliyetlerinden etkilenmişlerdi. İhtiras [Passioner] itkisi Arapları öyle bir çalkaladı ki, Muhammed'in

[3] Gumilev, Etnogenez, s.79.

[4] Bizans tabirini belli bir dönem için tüm Hıristiyan ümmeti anlamında kullanıyoruz, ta ki batıda 9. yüzyılda yeni bir etnos teşekkül edene kadar. Bir etnosun oluşumu belli bir süreç arz ettiği için kesin bir tarih vermek imkânsızdır. Bunun için Bizans'a veya Hıristiyan etnosunun teşekkülüne M.S. 1. yüzyıl diyoruz.

[5] Bizans – Sâsânî ilişkilerini burada teferruatlıca anlatmayı gereli görmedik. Zira master tezimizde bu konuya bir hayli değindik. Detaylı bilgi bk. Öztürk Engin, **Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler**, Urzeni, İstanbul, 2020.

taraftarları olan bir grup sivrilip çıktı. Dört nesil sonra ortaya önce bir etnos, arkasından Hindistan ve Pamir'den Loire'a kadar uzanan bir süper-etnos [ümmet] teşekkül etti[6].”

Arapların bu ihtiraslı [passioner][7] davranışı Ermeni kaynağında geçen Hz. Muhammed’in Bizans’a yazdığı mektuptan da çok bariz bir şekilde bellidir: “Tanrı, bu ülkeyi İbrahim ve ondan sonra gelen oğullarına mülk olarak verdi. Biz İbrahim’in oğullarıyız. Ülkemizi gereğinden fazla elinizde tutuyorsunuz. Barış içinde [ülkemizi] terk edin, yoksa ele geçirdiğiniz yerleri fazlasıyla sizden isteyeceğiz[8].”

Arap ihtirası Bizans’a nazaran çok farklı bir boyuttaydı. Peygamber döneminde Araplar içinde yeni din hızlı bir şekilde yayıldı. Zira burada Arap elitlerinin Mekke’nin fethinden sonra bu yeni dini benimsemesi çok önemliydi, çünkü yalnızca avam içinde kalmış bir harekât başarıya nail olamazdı. Dört Halife döneminde ise İslamiyet Suriye ve İran topraklarına sıçradı ve Emeviler ve Abbasiler ile sınırlarını o kadar aştı ki, etnosun temelini teşkil eden Araplar kurdukları ümmet içinde azınlık olarak kaldılar ve zaman içinde parçalandılar. Bu etnogenezin tabii sürecidir, ancak buna ileride tarihi olayların içinde detaylıca değineceğiz.

O zaman bu iki süper etnosun yanı sıra süb-etnos olan Ermenilerin durumu ne idi? Burada da öncelikle süb-etnos tabirini açmamız gerekir. “Etnosun yapısı, her zaman az veya çok karmaşıktır; ama etnosun dayanıklılığını sağlayan da özellikle bu karmaşıklıktır. Etnos, bu karmaşıklık sayesinde isyan, kargaşa, fesat ve barış rehavetiyle dolu yüzlerce yıl ayakta kalma imkânını yakalar. Etnik yapı prensibi,

---

[6] Gumilev Lev Nikoalaviç, **Son ve Yeniden Başlangıç**, çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2004, s.43.

[7] Etnogenez ilminde *passioner* ‘İçgüdüsel olarak kendini koruma sevk-i tabiisiyle hareket eden passionarist [ihtiraslı] davranış dürtüsüne sahip fert veya toplum’ demektir. Bu tarz kelimelerin Türkçe karşılıkları tam yoktur, ancak yakın bir anlam olarak ve terimlerin bazılarını Türkleştirmek için bu kelimeye karşılık ‘*İhtiraslı*’ kelimesini kullandık.

[8] Bu mektup Ermeni kaynağı Sebeos’ta geçmekle birlikte, kesin bir doğruluğu olup olmadığı tartışma konusudur. Ancak benim burada belirtmek istediğim husus, mektubun doğruluğundan çok Arap ihtirasının dışa vurumudur. İslam kaynaklarında geçen mektup daha naif olmakla birlikte o da yeni bir etnosun ülküsünü ve ihtiras özelliğini gösterir; “*Esirgeyen ve Bağışlayan Tanrı’nın Adıyla. Tanrı’nın kulu ve elçisi Muhammed’den Bizans İmparatoru Hirakl’a, Hidayete uyanlara selâm olsun. İslâm’ı kabul et ki, kurtuluşa eresin ve Tanrı da ecrini iki kat versin. Eğer kabul etmezsen sorumluluğun altındaki insanların (çiftçilerin, teba’anın, Ariusçuların) günahını sen çekersin Ey Ehl-i Kitap! Sizin ve bizim aramızda müşterek olan söze gelin: Sadece Tanrı’ya kulluk edelim ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Tanrı’yı bırakıp da birimiz diğerini rab edinmesin. Eğer yüz çevrilirse, şahid olsun biz Müslümanız deyiniz*.” bk. Avcı Casim, **İslam – Bizans İlişkileri (610-847)**, Ankara: TTK, 2015, s.44; Cheikh Nadia Maria El, **Arapların Gözüyle Bizans**, çev: Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa yay, 2012, s.55-56.

süb-etnik grupların karşılıklı hiyerarşik bağımlılığı olarak adlandırılabilir. Süb-etnik gruplardan maksat, müşahhas bir bütün teşkil eden etnosun bünyesinde yer alan ve onun birliğini bozmayan taksonomik birimlerdir[9]…" Bu yorumun ardından Gumilev şu açıklamayı yapar; "Süb-etnoslar doğrudan gözlemlenebilir; çünkü hem etnos bünyesinde bulunurlar, hem de süb-etnik davranış kalıplarını ifade etme şekilleriyle diğerlerinden ayrılırlar. Süb-etnoslar, farklı tarihi sebeplerle oluşurlar. Bazen toplumun katmanlarıyla tetabuk ederler, ama sosyal sınıflarla kesinlikle örtüşmezler. Süb-etnoslar, nispeten fazla müşkülat çıkarmadan eriyip giderler. Onların yerini ise kendilerine benzememekle birlikte, aynı fonksiyonları icra eden, aynı kaderi paylaşan başkaları doldurur. Bu süb-etnik formasyonların görevi, dâhili fakat antagonist olmayan bir direnç sergilemek suretiyle etnik birliği korumaktadır. Görüldüğü gibi bu karmaşıklık [complexity], etnos veya etnogenez formasyonunun her sürecinde vardır. Çöküş sürecine giren etnik sistem basitleştiğinde, süb-etnoslarsın sayısı bire kadar düşer. Bu durum, bir etnosun persistent (bâkiye) haline dönüştüğünü gösterir[10]…"

Ermeniler sui-genere bir etnos hiçbir zaman olmamıştır. Onlar eski dönemlerden itibaren – nereden geldikleri tam olarak kesin değildir – Urartu devletinin içine sızmışlar ve ondan sonra Anadolu'nun kadim halkları arasına karışmışlardır. Bu kadim halklar eşyanın bir tabiatı olarak zamanla yok olunca arkalarında persistent dediğimiz kalıntı/bakiyeler bıraktılar. İşte Ermeniler de bu persistentlerdendir. Gumilev bu bakiyeler için şöyle bir açıklama yapar: "Bâkiye bir etnos-persistent, bütünüyle izole olmanın dışında, şu üç yoldan birini seçebilir: 1. Komşuları tarafından ortadan kaldırılmayı beklemek (eliminasyon); 2. Safha değişimi sırasında, yaşayan bir süper- etnosun bünyesine katılmak ve o bünye içinde saklanmak (inkorporasyon); 3. Oraya buraya dağılmak (dispersiyon)[11]." Ermeniler bunların içinden ikincisini seçmişlerdir ve Bizans etnosu içine dâhil olmuşlardır.

Tabii bu dâhil olma durumu Batılı tarihçilerin ya da Ermeni tarihçilerinin dediği gibi bir anda olmamıştır. Zira Ermenilerin topluca Hıristiyanlık dinini

[9] Gumilev, Etnogenez, s.146.
[10] Gumilev, Etnogenez, s.149.
[11] Gumilev Lev Nikoalaviç**, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, b.2, çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2006, s.22.

benimsediği genel kanıdır[12]. Ancak hiçbir toplum bir dini bir anda benimsemez. Ermenilerin de bu yeni dini benimsemesi bir yüzyıldan fazla sürdü. Fakat Ermeniler genel olarak uzun bir süre Bizans etnosu içinde ortak bir paydada bulunmadı. Etnogenezin tabi bir süreci olarak mevcut yapı içinde kırılmalar bulunur. Hıristiyanlığın ortak mefkûresi ortaya çıktıktan çok kısa bir süre sonra kırıldı. 5. yüzyılda ise bir başka kırılma Ermenilerde de kendini gösterdi. Ancak buna da burada değil ileriki bölümlerde değineceğiz.

1.2. İLK İSLAM FETİHLERİ KARŞISINDA BİZANS VE ERMENİLER

1.2.1. Mute, Ecnadeyn ve Yermük Savaşları

Bizans ve Müslüman Arapların ilk temasları mektuplar yoluyla gerçekleşti. 628 yılında Hudeybiye Musalahasının imzalanmasıyla Mekke ve Medineliler arasındaki husumet sona erdi ve Müslümanlar hak saydıkları inançlarını diğer toplumlara tebliğ etmeye başladılar. Aynı yıl içinde elçi Dihye b. Halîfe b. Ferve el-Kelbî[13] tarafından İmparator Herakleios'a da bir mektup takdim edildi[14]. Ancak Herakleios'un – İslam kaynaklarının aksine – bu mektubu çok fazla umursadığı söylenemez. İki kesim fiziksel olarak ilk defa 629 yılında Mute [ya da Mut'a] denilen yerde karşı karşıya geldiler. Mute bir savaştan çok – en azından Bizans için – bir çatışma niteliğindeydi ve Bizans'ın galibiyetiyle sonuçlandı[15].

İki kesim beş sene sonra tekrar karşı karşıya geldiler. Bu süre içerisinde Hz. Muhammed öldü (632) ve ümmetin erkini halife unvanıyla Ebu Bekir aldı. İran zaferinin verdiği cesaretle Müslüman Araplar bu sefer de Bizans'ın üzerine hücum etmeyi planladılar. Savaş günümüzdeki İsrail'in Beit Guvrin bölgesi yakınlarında

[12] Ermenilerin 301 yılında resmen Hıristiyanlığı kabul eden dünyanın en eski Hıristiyan ulusu olduğu söylenir. Bk: Hastings Adrian, **A World History of Christianity**, Eerdmans, Cambridge, 2000, s.289.

[13] el-Kelbî hakkında detaylı bilgi için bk. Yardım Ali, "Dihye b. Halîf" **TDVİA**, c.9, İstanbul, 1994, s.294. el-Kelbî ve mektup için ayrıca bk. Avcı Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, s.44-53.

[14] Mektup için 8. dipnota bk.

[15] Mute hakkında ana kaynak bilgiler için bk. Taberi, **Târihu't-Taberi**, cilt 3, çev: Cemalettin Saylık, Ankara Okulu, Ankara, 2019, s.39-45; İbn Ebî Şeybe, **Kitâbü'l-Meğâzî**, çev: Ramazan Önal, Ahmet Şen, Ankara Okulu, Ankara 2019, s.185-190; Hayyât, **et-Târih**, çev: Ömer Sabuncu, Mahmut Sabuncu, Ankara Okulu, Ankara, 2019, s.73. Telif eser için bk. Kaegi Walter**, Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, çev: Mehmet Özay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s.115-118.

Ecnâdeyn denen yerde zuhur etti[16]. İslam kaynaklarına göre – tıpkı Mute'de olduğu gibi – Bizans ordusunun sayısı 80.000 civarında bir hayli fazla gösterilmektedir. Zira Bizans sekiz sene önce Avar ve Sâsânîlere karşı o kadar kötü bir durumdaydı ki, Hazar Hakanından 40.000 kişilik bir ordu tesis etmişti. Bu kadar kısa bir zamanda Bizans'ın İslam kaynaklarında geçen bu ordu sayısını temin etmesi imkânsızdır, kaldı ki, bu 80.000 kişilik ordu İmparator Herakleios'un kardeşi Theodoros'un birliğidir, ana ordu değildir. Ayrıca bu dönemde Bizans ordusunun bel kemiğini oluşturan Ermenilerden dahi bu sayıda bir ordu tahsis etmek mümkün görünmüyor. Neticede savaş Müslüman Arapların galibiyetiyle sonuçlandı[17] ve İmparator Herakleios yeni düşmanını tanıyınca bir öğüt olarak Müslüman Araplar ile açık alanda savaştan kaçınılmasını tavsiye etti[18].

İki sene sonra (636) savaş Kuzey bölgelerine, Golon Tepelerinin[19] doğu kısmında günümüz Nava şehrinin merkezine 5 km mesafedeki Yermük'e taşındı. Bu savaş sanıldığı gibi birkaç gün süren bir savaş değil, bilakis bir buçuk ay civarı sürmüş tam bir taktiksel savaştır. Savaş Bizans ve Müslüman Araplar için hayati olduğu kadar Ermeniler içinde öyleydi, zira bu savaşın birinci komutanı Ermeni Vahan'dı ve onun ardından gelen yine bir Ermeni olan komutan Gargis idi. Ermeniler haricinde *Sakellarios* Theodoros Trithyrios[20] (Θεόδωρος Τριθύριος) vardı. Bu Bizanslı komutan büyük bir ihtimal *Magister militium per Orientem*[21] idi. Müslümanların başkomutanı ise Halid bin Velîd[22] idi. Yermük savaşı Müslüman Araplar açısından da çok önemli bir savaştı. İlkel bedevi savaş nizamı ve taktikleri yerine tıpkı Bizans gibi bölük ve tabur sistemi ile savaştılar. Müslüman Arpaların bu tarzı Maurikios'un *strategikon*'unda Bizanslılara tavsiye ettiği savaş şekline

[16] Savaşın yeri ve tarihi konusunda detaylı bilgi için bk. Kaegi, Bizans, s.153-156.

[17] Kaegi, Bizans, s.143-168; Ecnâdeyn savaşı için bk. İbn A'sem, **el-Fütûh**, cilt I, çev: Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu, Ankara, 2020, s.131-134; Yıldız Hakkı Dursun, "Ecnâdeyn Savaşı", **TDVİA**, cilt 10, İstanbul 1994.

[18] Herakleios'un uyarısı için bk. Kaegi, Bizans, s.168-169.

[19] Batıda Taberiye Gölü ve Marj Al-Hula ovası, doğudan Er-Rakkad Vadisi, kuzeyden Saar Vadisi ve Harmun dağı, Güneyden ise Yermuk [Yarmuk] nehri Golon Tepelerinin coğrafi sınırlarını oluşturmaktadır. Tepeler günümüz Suriye'sinin başkenti Şam'ın 67 km batısındadır.

[20] Theodoros Trithyrios hakkında bilgi için bk. Mardindale John Robets, cilt III, s.1279-80.

[21] Magister militium Büyük Konstantinos döneminden kalma, Roma İmparatorluğu'nda kullanılan üst düzey bir askeri komutanlıktı. Per Orientem doğu bölgesinin en büyük komutanlığını temsil ediyordu.

[22] Hâlid bin Velîd hakkında detaylı bilgi için bk. Fayda Mustafa, "Hâlid b. Velîd", **TDVİA**, cilt 15, İstanbul 1997, s.289-292.

benziyordu[23]. Temmuz ayının başlarında başlayan bu savaş, 20 Ağustos 636 tarihinde Müslüman Arapların Bizans ordusuna ağır bir darbe vurması ile sonuçlandı. Savaşta komutan Theodoros öldü ve mağlubiyet haberi Antakya'daki Herakleios'a ulaşınca Konstantinopolis'e geri döndü[24]. Ancak Müslüman Arap orduları İyâz b. Ganm[25] komutasında Anadolu'ya girdiler ve yaklaşık 800 km yol alarak bugünkü Malatya'ya geldiler. Yerel ahali ile – ki bunlar arasında Ermeniler de vardır – cizye ödemesi şartıyla anlaşma yaparak geri çekildiler[26]. Yermük savaşı ciddi anlamda Bizans için kötü bir savaştı. Zira antikiteden beri gelen Doğu ile Batı'nın sınırları değişmişti, Batı ne olursa olsun Dicle Nehri sınırını psikolojik bir sınır olarak belirler. Bunun yanı sıra Bizans'ın bölgedeki prestiji de kayboldu, zaten mezhepsel olarak farklı olan süb-etnik gruplar hızlı bir şekilde Müslüman Arap hegemonyasına girdi. Bizans Yermük savaşı ile bugünkü Güney Anadolu bölgesindeki Müslüman Arap varlığını tanımak zorunda kaldı.

Yermük savaşı Bizans'ın kaderini değiştirirken, İran'da yapılan Kadisiye (636) ve Nihavend (642) savaşları da aynı şekilde Ermenilerin kaderini değiştirdi. Müslüman Araplar Armenia'ya güney bölgelerinden değil, daha ziyade İran üzerinden girdi. Sebeos ve Gevont'tan öğrendiğimiz kadarıyla Müslüman Araplar İran ve Ermeni topraklarına yayılarak buraları yağmalamaya başladı ve Mark, Goght[27] ve Nahcivan gibi bölgeleri ele geçirdiler[28]. Ancak bu fetihlerin kesin bir

---

[23] Maurikios'a atfedilen bu strategikon kitabı için bk. **Mauricce's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy**, çev: George T. Dennis, UPP, Philadelphia, 1984; Türkçe çev; **Strategikon – Bizans Kültüründe Strateji Sanatı**, çev: Volkan Atmaca, Kırmızıkedi, İstanbul, 2010.

[24] Yermük savaşı hakkında detaylı bilgi için bk. İbn A'sem, el-Fütûh, cilt I, s.187-229; Zeydân Corcî, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, cilt I, b.5, çev: Nejdet Gök, İletişim, İstanbul, s.112-119; Kaegi, Bizans, s.179-216; Fayda Mustafa, "Yermük Savaşı", **TDVİA**, cilt 43, İstanbul 2013, s.485-486.
İyâz b. Ganm hakkında detaylı bilgi için bk. Çubukçu Asri, "İyâz b. Ganm", **TDVİA**, cilt 23, İstanbul 2001, s.498-499

[26] Kaegi, Bizans, s.208.

[27] Goght, günümüz Ermenistan'ının Kotayk Eyaletinde, Yukarı Azat Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir köydür. Mark adlı bölge de muhtemelen Gohgt yakınlarındadır. bk. Hübschmann Johann Heinrich, **Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte**, Verlag von Karl J. Trübner, Strazburg, 1904, s.222.

[28] **The Armenian** *Historyattributed* **to Sebeos**, s.100; Gewont, **History**, çev: Robert Bedrosian, New Jersey, 2006, s.2. Arap kaynaklarında İbn A'sem Arapların Armenia'ya [İrminiyye] girişlerini ve Ermeni şehirlerinin fetihlerini kısa olsa da anlatmaktadır. bk. İbn A'sem, el-Fütûh, s.370-374.

tarihi yoktur. Müslüman Araplar 640 ila 646 tarihleri arasında sürekli İran ve Ermeni topraklarına akınlar yaptılar[29]. İlk akınlar büyük ihtimal 640 gibi başladı.

1.2.2. Armenia'da Bizans'a Karşı İslam Hâkimiyetinin Kurulması

Güney bölgesini kaybeden Bizans doğudaki Ermeni topraklarını kaybetmek istemiyordu. Zira Armenia hem Bizans hem de Müslüman Araplar için stratejik bir noktaydı. Bizans eski bir politika olarak bu bölgeyi Müslüman Araplara karşı bir tampon bölge olarak kullanmayı hedefliyordu, karşı taraf ise Armenia'yı ileri fetihlerinin bir merkezi haline getirmeyi. Alanın uzmanları eski bir gelenek olarak Batı'nın karşına Doğu'dan bir güç koymaya alışkındırlar, tarihi böyle yorumlarlar; yani Müslüman Arapların en büyük rakibi Bizans olarak görülüyordu. O dönemin Müslüman Arapları da bu kanaatte miydi? çok olası gözükmemektedir. Müslüman Arapların bu dönemki en zorlu rakibi şüphesiz ki Hazarlardı. Armenia'yı ileri fetih merkezi yapmalarının başlıca nedenlerinden biri buydu. Zira o dönemde bu muazzam ihtiraslı gücün karşısında yalnızca Hazarlar durabilmişlerdi.

Bizans Armenia'nın böyle bir merkez olmaması için hemen harekete geçti ve Prokopios adındaki bir komutanını Armenia'ya yolladı. Yine Gevont'tan öğrendiğimiz kadarıyla bu komutan ataletli biriydi ve komutanlığın istidadından yoksundu. Bölgedeki ileri gelen Ermeni nahararı[30] Teotoros ile ihtilafa düştü, zira Ermeni nahararı Prokopios'a "İsmaillilerden olan yağmacı birlikler ortaya çıktı ve bize karşı geliyorlar[31]" diyerek ona uyarıda bulundu. Ancak Bizanslı komutan emri altındaki askerlerin sayısına güvenerek Teotoros'un uyarılarına kulak vermedi. Bundan dolayı Teotoros Bizanslı komutana öfkelendi ve onun huzurunda elindeki

---

[29] Armenia'ya ilk akınların değerlendirilmesi için bk. Jinbashian Manuel, **Church-State Relations in Armenia During the Arap Domination – From the First Invasion to the Time of the Early Abbasids**, CGF, Lizbon, 2000, s.52-54; Garsoïan Nina, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, c.I, ed: Richard G. Hovhannisian, New York: 1997, s.118- 120.

[30] Naharar [ն ախ ար] Antik ve Orta-çağ dönemlerinde Ermeni soylularının en üst düzey üyeleri için kullanılan kalıtsal bir unvandı. Unvan hakkında detaylı bilgi için bk. Adontz Nicholas, **Armenia in the Period of Justinian**, çev: N. Garsoïan, CGF, Lizbon, 1970.

[31] Gevont, History, çev: Robert Bedrosian, New Jersey, 2006, s.2; Fransızca çeviri içi bk. Ghévond, **Histoire Des Guerres Et Des Conquètes Des Arabes En Arménie**, çev: Garabed V. Chanhnazarian, Paris: Benjamin Duprat, 1856, s.3.

asayı fırlattı. Daha sonra emrindeki Ermenilere silahlanmalarını ve Müslüman Araplara karşı savaşa girişmelerini emretti. Eghbark[32] adlı bir yerde pusuya yatan Ermeniler, Arapları pusuya düşürdü ve pek çoğunu öldürdü. Ancak Bizans ordusu Ermeniler kadar şanslı değildi, Müslüman Arapların hücumuna dayanmadılar ve Bizans ordusunun çoğu perişan bir vaziyette kaçmaya koyuldu. Gevont'a göre Bizans ordusu 60.000, Müslüman Arapların ordusu ise 10.000 kişiden mürekkepti[33]. Müslüman Araplar üç sene sonra tekrar akınlara başladılar, Gevont'un tabiri ile 'kanatlı bir yılan hızıyla'[34] akınlarını yapıyorlardı. Sebeos bize bu akını ayrıntılı bir şekilde anlatır[35]. Akının neticesi Ermeniler için bir felaket niteliğindeydi, zira Süryani kaynağı Tell-Mahre'ye göre Dıvin ve civarında 12.000 Ermeni katledildi[36]; Sebeos'un verdiği bilgi de ise Ermeniler Müslüman Araplar karşısında dayanamadılar ve geri çekildiler, bunun neticesinde 35.000 Ermeni tutsak edildi[37].

Bu sırada Bizans İmparatorluğu tahtında sıkıntılar vardı. Herakleios'un ölümünden sonra Eudokia'dan olma oğlu III. Konstantinos tahta çıktı, lakin hastalığı yüzünden dört ay içinde öldü. Ardından kuzeni Martina'dan olma oğlu Heraklonas tahta çıktı, ancak Hıristiyan geleneklerine göre bu evlilik mugayir olduğu için senato Heraklonas'ı da tahtan indirdi ve III. Konstantinos'un oğlu II. Konstas'ı tahta çıkardı. Otoritesini bir türlü tesis edemeyen Bizans bu yüzden doğudaki gelişmelerden uzak kaldı ve Ermenileri bir nevi Arapların karşısında yalnız bıraktı. II. Konstas erkini tesis ettikten sonra, atalarının eski politikasını örnek alarak Armenia üzerinde yeni bir politika başlattı.

---

[32] Ayrarat eyaletinin Kogovit bölgesinde bir dağ. Detaylı bilgi için bk. Hübschmann, s.260. Arzoumanian'nın çevirisinde 'Elbark' olarak verilmiştir. bk. **History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians**, çev: Zavem Arzoumanian, Pensilvanya, 1982, s.50. Chanhnazarian'ın çevirinde bu kısmın atlanmış gözüküyor. bk. Ghévond, Histoire, s.6.

[33] Gevont, History, s.2.

[34] Gevnot, History, s.2.

[35] The Armenian History attributed to Sebeos, s.100-101.

[36] Denys de Tell-Mahre, **Chronique**, çev: J.B. Chabot, Librairie Émile Bouillon, Paris,1895, s.6; eserin İngilizcesi için bk. **The Chronicle of Zuqnin - Parts III and IV**, çev: Amir Harrak, Toronto: PIMS, 1999, s.143.

[37] The Armenian History attributed to Sebeos, s.101.

Şekil 1: İlk İslam Fetihlerini Gösteren Bir Harita

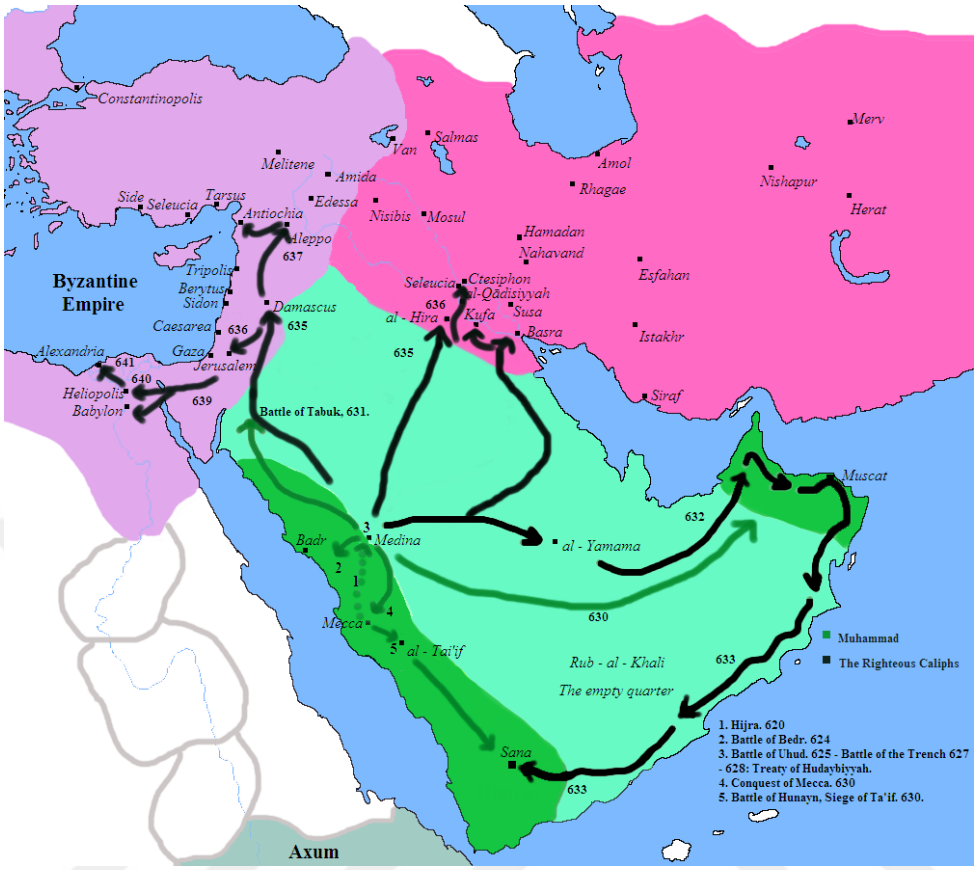

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Arap kaynaklarının verdiği bilgilere bakarsak, Rum ve Ermeni bölgelerine yapılan akınlar daha çok hayvanları otlatmak ve yağma yapma amaçlıydı[38]. Ancak bu durum Ermenilerin canını yine de yakıyordu. Bizans'ın otorite boşluğu istemsizce bazı Ermeni nahararlarını Müslüman Arapların saflarına çekti. Bu dönemde bunu engellemek isteyen Ermeni kilisesinin katolikosu[39] III. Nerses, Bizans yanlısı bir

[38] Kudâme İbn Cafer, **Kitabü'l Harac**, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, 2018, s. 159.

[39] Katolikos, bazı Doğu Hıristiyan kiliselerinde kiliselinin başı için kullanılan bir unvandır. Unvan *otosefeli* [αὐτοκεφαλία/autokephalia] özelliğine, yani baş piskoposu herhangi bir üst düzey piskoposa rapor vermeyen hiyerarşik bir Hıristiyan kilisesinin durumuna sahiptir. Kelime antik Yunancadaki Katalikos [καθολικός], yani aşağı anlamında olan kata [κατά] ve hepsi-bütün anlamına gelen holos [ὅλος] kelimelerinden oluşur ve bütünle, evrenle ilgili anlamına gelir. Katolik kelimesi de aynı kökten gelir, ancak Katolik Kilisesi'nde böyle bir unvan yoktur. Bu unvan Doğu ve bilhassa Ermenilere özgüdür. bk. Kazhdan, cilt II, s.1116.

politika izledi, hatta Sebeos onu gizliden gizliye *khalkedoncu*[40] olmakla suçladı[41]. Bizans ise dini konulardan önce Ermeni nahararlarını kendi yanına çekmeye çalıştı. Bunun için önceden sürgün cezasına çarptırılan Varazditors Bagratuni ve oğlu *spatharios*[42] Simbat Bagratuni'nin geri dönmesine izin verildi. Bir zamanlar önemli mevkilerde olan ancak sonradan sarayın gözünden düşen Vahan Khorkhoruni'nin de orunları geri verildi[43].

Ancak imparatorluk içindeki bazı görevliler sarayın siyasetini tam idrak edemediler. İmparator doğudaki durumu kontrol için Tuma adında bir görevliyi Armenia'ya yolladı. Tuma Kotayk[44] bölgesine gelir gelmez sebebi bilinmeksizin Teodoros'u zincire vurarak Konstantinopolis 'e getirdi. İmparatorun böyle bir emri olmamasına karşılık önemli bir Ermeni nahararının küçük düşürülmesi sarayın politikası açısından tehlikeliydi. İmparator hemen durumu düzeltti ve bu saygısızlığı yapan Tuma'ya gerekli cezayı verdi. Fakat bu arada da *aspet*[45] Bagratuni kılık değiştirerek Konstantinopolis'ten kaçtı ve Tayk[46] bölgesine ulaştı. Bu durum imparatoru korkutmuş olmalı ki, Armenia bölgesi komutanına bütün yolları tutmasını ve kalelerin aranmasını bildirdi. Büyük bir ihtimal *aspet*'in Müslümanların safına geçeceğinden endişeliydi. Titiz bir diplomasi sergileyen imparator katolikos III. Nerses'i aracı tayin ederek *aspet* ile görüşmesini ve Armenia'nın kendisine bağlı kalmasını talep etti[47]. Nerses'in görüşmesinden sonra *aspet* imparatora şöyle bir mektup yolladı:

---

[40] 8 Ekim 451 tarihinde Khalkedon'da – günümüz Kadıköy – toplanan konsilde alınan kararların, Ermeni inanç anlayışına ters düşmesinden dolayı, bu konsilden sonra Bizans Ortodoks Kilisesi'ne mensup olanlar için Ermeniler tarafından kullanılan bir tabirdir.

[41] The Armenian History attributed to Sebeos, s.140.

[42] Spatharios (σπαθάριος) 5. ve 6. yüzyıllarda Bizans imparatorlarının yakın korumalarına verilen bir orundur. 8. yüzyıldan itibaren bu orun askeri bir unvan olmaktan çıktı ve sembolik bir anlam kazandı. 12. yüzyıldan itibaren ise kaynaklarda geçmediğini görüyoruz. bk. Kazhdan Alexander, **The Oxford Dictionary Byzantium**, c.III, Oxford: OUP, 1991, s.1935-36.

[43] The Armenian History attributed to Sebeos, s.101-107.

[44] Kotayk günümüz Ermenistan'ının başkenti Erivan'ının bölgesi olan Ayrarat'ın merkezindedir. Bayramov İbrahim, **Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri**, Bakü: Prezident, 2002.

[45] Aspet (Ասպետ, Ἀσπέτης), genellikle Armenia'daki soylu ailelerin kalıtsal olarak kullandıkları bir askeri unvandır. Unvan hakkında detaylı bilgi için bk. Adontz, Justinian, s.311-312.

[46] Armenia'nın kuzeybatı bölgesinde Gürcistan hududunda bulunan eyalet. bk. **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, b.3, çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara: TTK, 2000, s.407.

[47] The Armenian History attributed to Sebeos, s.108.

"Ben hizmetkârınızım ve hizmetinizden ayrılmayacağım. Ancak, bazı insanlar bana 'geldiğin yere geri döneceksin' dedikleri için ben de korktum ve kaçtım. Fakat şimdi, layık olarak kabul görüyorsam, sadakatle size hizmet edeceğim ve hayatımı sizin saygınıza adayacağım[48]."

İmparator *aspet'*in bu sadakatine karşılık ona *kouropalates*[49] orununu tevcih etti. Ancak *aspet*'in ömrü kraldan gelecek olan *khrysobullosu*[50] görmeye yetmedi. Ölümünün ardından imparator onun oğlu Simbat'a *aspet* ve *tanuter*[51] yetkilerini verdi. Ayrıca onu birliklerinin *drungarios*'u[52] yaptı[53]. Ancak emperyal sarayın kadim stratejisi burada da kendi gösterdi. İmparator Bagratuniler'e böylesi ayrıcalıklar verirken, aynı imtiyazları ve orunları Rıştunik nahararı Teodoros'a da tevcih etti[54]. Böylece Bizans Ermeniler arasında oluşabilecek herhangi bir birliğin önüne geçmiş oluyordu, zira birleşmiş ve Müslüman Arap himayesine girmiş bir Ermeni topluluğu Bizans'ın doğudaki varlığını ebediyen yok edebilirdi.

Müslüman Araplar bu arada küçük çaplı akınlarına hız kesmeden devam ediyorlardı. 644 yılında Halife Ömer'in ölmesinden sonra Osman b. Affan erki ele aldı. Belâzurî'nin verdiği bilgiye göre, Osman komutanlarından Habib b. Mesleme'ye[55] bir mektup göndererek Armenia'ya akın yapmasını emretti. Mesleme

[48] The Armenian History attributed to Sebeos, s.109.

[49] Kouropalates, Bizans İmparatorluğu'nda I. Justinianos (527-565) döneminden 12. yüzyıl Komnenos Hanedanı'na kadar en yüksek saray unvanlarından biridir. İlk dönemlerde protokolde üçüncü sırayı alan önemli bir unvandı. Unvan hakkında detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt II, s.1157.

[50] Khrysoboullos [Χρυσόβουλλος], altın mühür anlamına gelir. Bizans döneminde imtiyaz ve ayrıcalıklar verilirken kullanılan üzerinde imparatorun mührünü barındıran bir çeşit fermandır. bk. Kazhdan, cilt I, s.451-452.

[51] Tanuter: Antik ve Orta çağ Armeniası'nda bir Ermeni naharar hanesinin reisiydi. Detaylı bilgi için bk. Adontz, Justinian, s.180.

[52] Drungarios: Geç Roma ve Bizans dönemlerinde drungos olarak bilinen yapının komutanına verilen rütbedir. Droungos (Yunanca: Grekçe: δροῦγγος ya da δρόγγος, drongos) veya drungus ise tabur büyüklüğündeki askeri birlikleri ifade eden geç Roma ve Bizans terimidir, daha sonra dağları muhafazayla görevli yerel komutanlıklar için kullanılan bir terime evrilmiştir. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.I, s.663.

[53] Ayrıca Sebeos'un verdiği bilgiye göre İmparator kendi akrabalarından olan Arşaguni Hanesinden ona bir eş verdi. Modern tarihçiler Sebeos'un bu bilgisine dayanarak Herakleios Hanedanı'nı Ermeni kökenli göstermeye çalışırlar, ancak ne Bizans ne de herhangi başka bir milletin kaynağı bu konu hakkında bilgi vermediği için bilginin doğruluğu şüphelidir. Detaylı bilgi için bk. The Armenian History attributed to *Sebeos*, s.109.

[54] The Armenian History attributed to Sebeos, s.109.

[55] Habîb b. Mesleme hakkında detaylı bilgi için bk. Çubukçu Asri, "Habîb b. Mesleme", **TDVİA**, cilt 14, İstanbul 1996, s.372-373.

bir rivayete göre 6 bin diğerine göre ise 8 bin kişilik bir birlikle Kâlikâla[56] şehrine geldi ve Ermenileri boyundurukları altına aldılar[57]. Sebeos ise, Arapların Atrpatakan'ı[58] geçerek ordularını üç kısma ayırdıklarını, ilkinin Ararat'a, ikincisinin *Sephakan Gund*[59] bölgesine, üçüncüsünün ise Alanların topraklarına gittiğini söyler. Ardından bu orduların Erivan üzerine yürüdüklerini, lakin şehri almaya muktedir olmadıkları için başka bölgelerden kaleleri tahrip ettiklerini ve ele geçirdiklerini aktarır[60]. İslam kaynaklarının kronolojileri ne yazık ki Ermeni kronikçilerinin eserleri ile uyumlu değildir. Bu durum da bazı bilgilere şüpheyle yaklaşmamıza neden oluyor. Ama şurası bir gerçek ki, Araplar İran-Azerbaycan üzerinden ve güneyden Fırat üzerinden Armenia'yı ablukaya alıyorlardı. Bunun başlıca nedeni kuzeydeki Hazar tehlikesine karşı bir önlemdi, çünkü 641 yılındaki büyük yenilgi daha tazeydi ve Araplar ileri fetihleri için stratejik bir üst bulmuşlardı. İkinci neden ise pasif politikada kalan Bizans içindi, zira Araplar, Bizans ordusunun doğuda temel unsurunu oluşturan Ermenileri onlardan uzak tutmaya çalışıyorlardı.

Bu süre içinde Bizans ne yapıyordu? Çok tuhaf bir şekilde Bizans, Ermeni nahararlarını bir araya getirmişken, eski ve vazgeçemedikleri bir adet olan kiliselerin birliğini gündeme getirdi. Ermeni kilisesini Ortodoks kilisesine bağlamak için teşebbüslerde bulundu. Bu dini mesele daha öncede denendi ancak sert bir muhalefetle karşılaştı ve bu durum yine tekrarlandı. Dıvinde toplanan konsey[61] Khalkedon'un diofizizmini reddetti. III. Nerses, Ermeni piskoposlar ve Rıştunik nahararı Teodoros'un ortak bildiriye imza atmasıyla *Hakiki Nikea Credosu*'nu

---

[56] İslam kaynaklarında Erzurum ve çevresi için kullanır. Detaylı bilgi için bk. Gürbüz Osman, "Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", **İLTED**, Erzurum 2016/2, S:46, s.131-143.

[57] Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütûhu'l Büldân**, çev: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s.228.

[58] Atrpatakan ya da Yunanca Atropatene [Ἀτροπατηνή], günümüz İran'ının Güney Azerbaycan bölgesidir. Azerbaycan adı bu adın (Atrıoatena) bozulmuş şeklidir. Detaylı bilgi için bk. D'Anville Jean Baptiste Bourguignon, **Compendium of Ancient Geography**, cilt II, R. M'Dermut and D.D. Anden, Newyork, 1814, s.22.

[59] Bu ad aslında özel kraliyet askeri birliğine verilen bir addır. Ancak daha sonra Turuberan eyaletindeki Van Gölü çevresinde bir bölge için kullanılmıştır. bk. The Armenian History attributed to Sebeos, s.109, n.675; Adontz, Justinian, s.358.

[60] The Armenian History attributed to Sebeos, s.109-110.

[61] Dıvinde toplanan bu ruhani konseyin tarihi tartışmalıdır. Literatüre genel olarak 645 olarak geçse de, Tourbebize bu tarihi 648-649 olarak tarihlendirmenin daha doğru olacağını söyler. Detaylı bilgi için bk. Fr. Tournebize, **Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie**, cilt I, Tyrographie Firmin, Paris, 1900, s.352.

yayınladılar[62]. Bizans Ermeni kilisesinin muhalefetine alışıktı, lakin bir Ermeni nahararının dini meselelere karışması imparatoru ve sarayı kızdırmış olmalı ki, Teodoros'u Armenia valisi görevinden azletti ve yerine Simbat Bagratuni'yi getirdi[63].

Bu esnada Müslüman Araplar Fırat kıyılarından Bizans topraklarına hareket ediyorlardı. İmparator Teodoros'a, "Harekete geçmek ve savaşmak için bizimle birlikte gelin, birlikleri kontrolün altında getirmeyi sağla[64]", diye direktif verdi. Ancak orunları elinden alınıp azledilen Ermeni nahararı bu konuda isteksizdi, zira Teodoros bunu belli etmiş olmalı ki, imparator ona ikinci bir mesaj daha gönderdi; "Eğer bu çapulcularla savaşmak için yanımızda olmazsanız, döndüğümüzde Yurdunuzu yok edeceğim ve onu (imparatorluğumuzun) içinde bulunan [diğer] milletlerden [ayıracağım][65]." Ancak Ermeni nahararı yine de kendi gitmektense oğlu Vart'ı Bizans ordusuna yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Ordu Fırat bölgesine gelince Vart, Bizans komutanından seyyar köprünün muhafazasını istedi. Savaş başladıktan sonra Müslüman Arapların galip geldiğini gören Vart, seyyar köprünün iplerini kesti ve Bizans askerleri Müslümanlar arasında kaldı ve pek çoğu katledildi[66]. Bu olay şüphesiz ki Teodoros'un direktifiyle yapıldı, zira o çoktan tarafını seçmişti.

1.2.3. Suriye Valisi Muaviye ve Armenia

Bu olaydan sonra Rıştuniklerin Bizans nazarında bir yeri olamazdı ve Arapların safında yer almaları gerekliydi. Ancak dönemin iki kaynağı olan Sebeos ve Gevont'ta Teodoros'un Arapların safında yer almaları farklı şekilde olmuştur. Sebeos Ermeni naharının gönüllü bir şekilde Arapların safına geçtiğini kaydeder,

[62] Bu Credo Sebeos tarafından detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Detaylı bilgi için bk. The Armenian History attributed to *Sebeos*, s.114-132.

[63] Ermeni kroniklerinde olayların zamanlarında tutarsızlık vardır. Gevont bu olayların İmparator Konstans erkinin yirmi beşinci yılında olduğunu belirtir, buna göre bu tarih 666 yılına tekabül eder. Ancak diğer kroniklerle karşılaştırınca Gevont'un daha erken vuku bulmuş bu olayı daha geç bir tarihte verdiği anlaşılıyor. Detaylı bilgi için bk. Gevont, History, s.4.

[64] Gevont, History, s.4.

[65] Gevont, History, s.4.

[66] Gevont, History, s.4.

hatta dönemin Suriye valisi olan Muaviye'nin Ermenilerle yaptığı bir anlaşmadan bahseder:

> *Bu, şahsım ve sizin aranızda dilediğiniz kadar uzun yıllar sürecek bir barış yemini olsun. Yemin ettikten sonra sizden üç yıl boyunca vergi almayacağım, ne diliyorsanız onu ödeyebilirsiniz. Ülkenizde 15.000 süvari barındıra bilirsiniz. Ülkenizden gıda sağlayın ben de bunu devlet vergisine dâhil edeyim. [Ermeni] süvarilerinin Suriye'ye gönderilmesini talep etmeyeceğim, ancak onlara emir verdiğimde nere olursa olsun gitmeye ve savaşmaya hazır olmalarını isteyeceğim. Kalelerinize hiçbir emir (yönetici) göndermeyeceğim, ne de tek bir Arap memur ya da süvari. Düşmanın Armenia'ya girmesine izin vermeyin, lakin Romalılar size karşı gelirse, istediğiniz kadar büyük yardımcı kuvvetler gönderirim. Ve bu yemini bozmayacağıma Büyük Tanrı'nın huzurunda ant içerim*[67].

Sebeos bu anlaşmayı Ermeniler ve Bizans arasındaki ilahi bütünlüğün bozulması olarak yorumlamıştır[68]. Gevont'a baktığımız ise daha farklı bir manzara vardır; halifeden şöyle bir ferman gelmişti:

"Bana vergi ödemezseniz ve hizmetimin boyunduruğu altına girmezseniz, hepinizi kılıçtan geçireceğim.[69]"

Bu fermandan sonra Armenia'nın ileri gelenleri bir araya toplandı ve Arapların egemenliğine girmeye – Gevont'a göre İsmaillilerin zulmüne boyun eğmeye – karar verdiler ve yıllık Araplara 500 dahekan[70] vergi vermeyi kabul ettiler[71]. Burada bir değerlendirme yapacak olursak Ermeniler istemsizce, Müslüman Arapların himayesini seçti. Zira Bizans'ın hem dinsel hem ekonomik hem de askeri – asker talep etme – baskıları, ayrıca Ermeni nahararlarının ellerinden istediği gibi şeref payesini ve toprağını alması bu saf değişikliğinde belirleyici bir rol oynadı. Ayrıca halifeye vergilerini düzenli ödedikçe hiçbir açıdan Ermenilere

---

[67] Burada bahsedilen üç yıllık vergi modern dillerdeki çevirilerde farklılık göstermektedir. Frédéric Macler'in Histoire d'Héraclius çevirisinde şu şekilde verilmiştir; '…je ne lèverai aucun tribute sur vous pendant sept ans…' Burada yedi yıllık bir haraç alınmasından söz edilmektedir. Robert Thomson ve Robert Bedrosian'ın İngilizce çevirilerinde bu tarih üç yıl olarak verilir. Biz İngilizce çeviriyi baz alarak üç yıl şeklinde verdik. Detaylı bilgi için bk. Sebèos, **Histoire d'Héraclius**, çev: Frédéric Macler, Paris: Imprime National, 1904, s.133; The Armenian History Attributed to Sebeos, s.136; Bedrosian çevirisi için bk. Sebeos, böl:35.

[68] The Armenian History attributed to Sebeos, s.136.

[69] Gevont, History, s.4; Fransızca çev: Ghévond, Histoire *Des Guerres Et Des Conquètes Des Arabes En Arménie*, s.13.

[70] Dahekan veya Tahegan, Farsça, altın veya gümüş para anlamına gelen Dehkani [Dahkani]'den gelir.

[71] Gevont, History, s.4; Fransızca çev: Ghévond, Histoire *Des Guerres Et Des Conquètes Des Arabes En Arménie*, s.13; Taronlu Stefanos da Gevont'un kroniğinden istifade ederek aynı bilgileri verir. bk. Stephanos, *The Universal History*, s.186.

dokunulmuyordu, ne dinsel bir müdahale ne de zorla askere alma gibi bir durum söz konusuydu.

Bu yaşananlara karşı imparator Ermenilere daha ılımlı yaklaşmak istedi ve onlara şu mesajı gönderdi:

"Karin şehrine geleceğim ve siz de benin [yanıma] geleceksiniz. Zira size destek olarak para yardımı yapmak ve birlikte ne yapmamız gerektiğini tasarlamak istiyorum[72]."

Ancak Ermeniler Müslüman Arap dostlarına güvendikleri için imparatorun mesajına kulak asmadılar. Bunun üzerine sarayın ileri gelenleri ve askeri komutanları, Ermenilerin Araplarla savaş sırasındaki ihanetini ve diğer Ermeni nahararlarının faaliyetlerini imparatora şikâyet ederek şu beyanda bulundular:

"[Ermeniler] İsmailler ile birlik oldular. Onlara güvenmemizi sağladılar, birlikler Atrpatakan'a akın yapmaya gitmek için yönlendirildi, ardından [Araplar] beklenmedik bir biçimde saldırdı ve bizleri mağlup etti. Her şeyi orada bıraktık. Şimdi Armenia'ya gidip kaybettiğimiz her şeyimizi alalım[73]."

Bunun üzerine imparator kuvvetleriyle[74] günümüz Erzincan'daki Tercan bölgesine geldi. Bu bölge halifenin himayesinde olduğu için halifeden imparatora bir uyarı mesajı geldi: "Armenia benimdir, bu yüzden oraya gitme. Fakat gidersen, kaçamayacağın bir şekilde senin hakkından geleceğim.[75]" İmparator, babasını aratmayan bir cevapla halifeye karşılığını verdi: "Bu topraklar bana ait ve ben oraya gideceğim. Eğer bana karşı gelirsen, Tanrı iyi olanın yanında yer alacaktır[76]." Tabii ki halifenin mesajı içi boş bir uyarıydı, zira bu dönemde Müslüman dünyası içinde birtakım sorunlar vardı. Bir geleneksel tarih yazımı olarak tarihçiler Halife Osman devrini ilk altı ve ikinci altı yıl şeklinde yazarlar. İkinci altı yıl genelde ümmet içinde hoşnutsuzluğun olduğu dönemdi ve halifenin iç meselelerle ilgilenmesi gerekiyordu. Bundan dolayı Ermenileri koruyacak bir durumda değillerdi. Bizans da bunun gayet

[72] The Armenian History attributed to Sebeos, s.136.
[73] The Armenian History attributed to Sebeos, s.137.
[74] Sebeos bu ordunun 100.000 kişiden oluştuğunu aktarmaktadır. Ancak Armenia'ya yapılacak ufak çaplı bir seferin bu kadar büyük bir orduyla yapılmasına imkân yoktur, kaldı ki Bizans'ın bu çapta bir ordu oluşturması bu dönem için zordur. Ayrıca dönemin diğer kaynaklarında da Bizans'ın bu kadar büyük bir kuvvetle doğu bölgesine hareket ettiğine dair bir bilgi yoktur. bk. The Armenian History attributed to *Sebeo*, s.137.
[75] The Armenian History attributed to Sebeos, s.137.
[76] The Armenian History attributed to Sebeos, s.137.

farkındaydı. Ermeniler ise yalnız kalmışlardı ve mecburen – bazıları istekli olarak – eski hamisinin himayesine geri döndü. Sebeos bize bu Ermeni aşiretlerin adlarını vermektedir:

> *IV. Armenia bölgesinden gelen, Speratsikler, Bagratuni nahararları, Managiler, Taranagiler, Yegegiatslılar, Karin, Dayk, Pasin diyarındakiler, Vanant'lılar, Şirag'lılar, Khorkhoruniler ve Timaksiyanlar geldi; ayrıca Ayrarad'daki birliklerle Muşeğ Mamigonan ve Aravelyanlar, Arayanlar, Varajnuniler, Kıntuniler ve Isbantuniler geldi*[77].

Rıştunik nahararı Teodoros'u hep birlikte lanetlediler ve imparator onu yakalaması için adamlarını gönderdi. Ancak Teodoros, imparatorun adamlarını alt etti ve onların bazılarını Pageş'e [Bageş][78] bazılarını da Pıznunilerin[79] adasına sürdü ve kendisi de Aktamar Adasına[80] çekildi. İmparator bu olanlar üzerine Armenia'yı yerle bir etmeye karar verdi, lakin katolikos III. Nerses'in ve Muşeg Mamigonyan'ın yalvarması üzerine imparator bu tutumundan vazgeçti. Ancak Ermenilere yine de güvenmeyen imparator, 20.000 askeriyle Dıvin şehrine geldi ve bölgenin otoritesini kendi bünyesinde toplamak için İberya, Ağvan[81] ve Sünik[82] bölgelerine de askerlerini yolladı. Ağvan ve Sünik bölgeleri imparatora itaat etmek istemeyince bu bölgeler yağmalandı ve buldukları her ne varsa imparatora getirdiler. İmparator, eski dönemlerden beri her zaman Bizans'ın safında yer alan Mamigonyan ailesini ödüllendirdi ve Muşeg'i Armenia ordularının *saparet*'i yaptı[83]. Ayrıca imparator beş sene önce Ermenilerden istediği dini birliği yine talep etti ve bunun içinde baskı yaptı. Pek çok Ermeni buna boyun eğmek zorunda kaldı ve khalkedoncu kristoloji Ermeni kiliselerinde vaaz edilmeye başlandı[84].

İmparator otoritesini tesis ettikten sonra Konstantinopolis 'e doğru yola çıktı. Ancak Ermenilere yine de güvenmediği için Maurianos adlı birini Armenia valisi olarak atadı. Bu ister istemez Armenia'da gücün ikiye bölünmesiydi. Askeri güç

---

[77] The Armenian History attributed to Sebeos, s.137-138.

[78] Günümüzdeki Bitlis ve civarı. bk. Hovhannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş**, çev: Zülal Kılıç, Aras, İstanbul, 2016, s.45-63.

[79] Van bölgesi ahalisi. bk. Hovhannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler – Van**, çev: Serdar Aksoy vd., Aras, İstanbul, 2016, s.21-52.

[80] Van Gölü içinde yer alan ikinci büyük adadır. bk. Hovhannisian, Van, s.21-52.

[81] Günümüz Ermenistan'ının Kapan bölgesinde olan bir köydür. bk. The Armenian History attributed to Sebeos, s.138.

[82] Ermenistan'ın güneyinde yer alan bölgedir. Merkezi Kapan'dır. bk. Hovhannisian, Van, s.21-52.

[83] The Armenian History attributed to Sebeos, s.139.

[84] The Armenian History attributed to Sebeos, s.139-143.

Muşeg'de iken, sivil otorite Maurianos'un elindeydi ve bu Ermeni nahararlarının hoşuna giden bir durum değildi. Ayrıca kilise üzerindeki yaptırım da birçok Ermeni nahararını rahatsız etmişti. İmparatorun bölgeden ayrılmasını bekleyen Teodoros, öncelikle Ermeni nahararları arasındaki husumete son vermeye çalıştı ve damadı Hamazaps Mamigonyan ile Suriye valisi Muaviye'den yardım talep ettiler. Muaviye onlara 7.000 asker gönderdi ve bu askerler Agovit ve Pıznunik[85] bölgelerine konuşlandırıldı. Bu askerler imparatorun Armenia'da bıraktığı birlikleri yendiler ve Bizans askerleri konuşlanacak bir yer bulamadıkları için yağma ve talanla Trabzon bölgesine çekildiler. Bu başarıdan sonra Rıstunik nahararı Şam'a Muaviye'nin yanına gitti. Muaviye onu altın ve gümüş ipliklerle dokunmuş elbiselerle karşıladı. Bunun yanında ona İberya, Ağvan, Sünik, Kaphok[86], Alan Kapısına[87] kadar olan yerleri yönetme yetkisini verdi[88]. Bizans'ın tutumuna nazaran Ermeniler için çok can alıcı bir bağış gerçekten. Ancak Muaviye – her ne kadar sevilen bir şahsiyet olmasa da – gerçekten çok zeki ve ileri görüşlü bir insandı. Ermenilere verdiği bu ihsanlar ile hem kuzeyde Hazarlara karşı bir savunma bloğu ve ileride yapacağı saldırı için bir alt yapı oluştururken, Bizans'a saldırmak içinde aynısını yapıyordu[89]. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Armenia, kuzey ve batı bölgelerine yapılacak cihat için ana üst konumdaydı.

Pek çok Ermeni nahararı Müslüman Arapların safına geçerken, İmparator Konstans'ın *sparet* yaptığı Muşeğ Mamigonyan da Bizans'a karşı isyan etti ve Arapların safına geçti. Bu durum Arapların Armenia'yı baştan sona ele geçirmesine yaradı. Ermenilerin tümden saf değiştirmesi Bizans'ın doğudaki tüm gücünü neredeyse kaybetmesi anlamına geliyordu. Araplar Armenia'ya iyice konuşlanarak

---

[85] Agovit ve Pıznunik veya Buzhunik Vaspurakan eyaleti içinde – günümüz Van Gölü civarında – yer alan bölgelerdir. Hovhannisian, Van, s.21-52.

[86] Kafkas sıradağlarının Ermenice telaffuzu. bk. The Armenian History attributed to Sebeos, s.21, n.149.

[87] Günümüz Türkçesinde Daryal Boğazı olarak kullanılır. Tarihte ise Alanların Kapısı, Derbent Geçidi, Kafkas Kapıları vb. gibi adlandırmalar yapılmıştır. Bu yer günümüz Rusya ile Gürcistan arasındaki sınırda yer alan bir nehrin boğazıdır. Detaylı bilgi için bk. Sauer, Eberhard, Dariali: **The 'Caspian Gates' in the Caucasus from Antiquity to the Age of the Huns and the Middle Ages**, Oxbow, Oxford, 2020.

[88] The Armenian History attributed to Sebeos, s.143.

[89] Zira Sebeos, Muaviye'nin Teodoros'a '*o ülkenin* [Bizans'ın] *boyunduruk altına sokulması şarttır*' dediğini söyler. Hatta '*Bütün birliklerinin* – buna Ermeniler de dâhildir – *batıda toplanmasını ve Bizans'a savaş açmasını, Konstantinopolis'i almasını ve bir başka devletin daha yok edilmesini*' emrettiğini söyler. Detaylı bilgi için bk. The Armenian History attributed to Sebeos, s.143.

son Bizans kalıntılarını da bu bölgeden atamayı hedeflediler. Bölgedeki Arap ordularının komutanı kim tam bilemiyoruz ama Sebeos'a dayanarak, Habib b. Mesleme'nin bölgedeki Ermeni nahararları arasında aracılık yaptığını ve bazılarını ağır şekilde cezalandırdığını biliyoruz. Araplar Doğu Anadolu'nun sert kışına alışık olmadıkları için Bizans ile bir savaşa girmeyi göze alamadı. Bizans komutanı Maurianos Arapların savaşmadığını görünce Dıvin kalesini yıkarak Nahcivan bölgesindeki kaleye saldırdılar ve bahara kadar burada kaldılar. Bahar geldiğinde iki ordu karşılaştı ve Araplar Bizans ordusunu büyük bir hezimete uğrattı. Maurianos İberya'ya kaçtı ve artık önünde kimsenin durmadığını gören Arap ordusu Erzurum [Karin] şehrine gitti ve burayı ele geçirerek büyük bir yağma yaptı ve pek çok insanı esir aldı[90].

Bu esnada Rıştunik nahararı Teodoros öldü ve Araplar Armenia'dan sorumlu olarak Hamazasp Mamigonyan'ı atadılar. Sebeos'un verdiği bilgiye göre Hamazaps ailesinden gelen o savaşçı istidattan ne yazık ki yoksundu, kendini daha çok okuma ve ilim işlerine vermişti. Ancak Arapların Armenia'da yaptığı vahşete seyirci kalmaya pek niyeti yoktu ve Ermenileri tekrardan Bizans hamiliği altına soktu. İmparator, Hamazasp'ın bu hareketine karşılık ona gümüş bir taht – ki kendisinden aşağı olduğunu vurguluyor – ve *kouropalates* unvanını verdi. Muaviye[91], Ermenilerin kendisine ihanet ettiğini öğrenince Armenia'dan alınan – büyük ihtimal Erzurum saldırısında – 1775 Ermeni rehinesini kılıçtan geçirdi. Ayrıca Muaviye, eski *sparapet* Muşeg Mamigonyan'ın Bizans safına geçmesini engelledi, zira dört oğlu elinde rehineydi. Hamazasp'ın da üç oğlu ve erkek kardeşini rehin tutuyordu. Muaviye bu kozunu kullanarak Ermeni nahararlarının Suriye'ye gelmesini istedi, ancak Ermeniler hızlı bir şekilde Bizans imparatoruna sığındılar[92]. Muaviye Armenia konusu ile daha fazla ilgilenemedi, çünkü kendi ülkesinde iç karışıklıklar çıktı ve dikkatini iç meselelere yöneltti.

---

[90] *The Armenian History attributed to Sebeos*, s.149-150; Gevont kroniğinde Nahcivan civarında olan savaşta Bizans'ın değil, Rıştunik nahararı Teodoros'un Araplara karşı savaştığını ve 3.000 kişiyi öldürdüğünü söyler, ancak anlatımı inandırıcı değildir. Detaylı bilgi için bk. Gevont, History, s.3.

[91] Sebeos kroniğinde İsmail Halifesi dese de, bu kişi Suriye valisi Muaviye'dir. *The Armenian History attributed to Sebeos*, s.153.

[92] The Armenian History attributed to Sebeos, s.153-154.

Şekil 2: 650 Yılında Bizans ve Arap Toprakları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.3. EMEVİ – BİZANS DÖNEMİNDE ERMENİLER

Arap etnosu, görüldüğü gibi, çok kısa bir sürede büyük bir yol almıştı ve önüne gelen her şeyi ezip geçmişti. Muaviye, Ali'nin oğlu Hasan ile anlaştıktan sonra İslam devletinin erkini eline aldı. Bu her açıdan bir değişimin başlangıcıydı. Zira Hz. Muhammed siyasi çıkarlardan ziyade inandığı şey uğruna mücadele etti ve kısa sürede yanına bir sürü taraftar topladı. Hz. Muhammed ve halefleri çevresinde toplanarak şahsi bir çıkar gözetmeksizin ortak bir kader ve ülkü uğrana hayatlarını ortaya koydular. İşte bu birlik ülküsü bir etnogenezin yükseldiği andı[93]. Muaviye ve onun kurduğu Emevi sistemi bu birlik ülküsünü biraz ayrışıyordu. Muaviye birlik ve peygamberin ülküsünden ziyade, kendilerinin – yani yalnızca Arap olanların – çıkarına hizmet etti ve bu da Hz. Muhammed'in getirdiği ortak ülküden sapmaya yol açtı. Ancak şurası bir gerçek ki, Emevi dönemi Arapların aşırı ihtiraslı [passioner] oldukları bir dönemdi ve Araplar en azından siyasi ve askeri olarak en parlak devirlerini Emeviler ile yaşayacaklardı.

[93] Gumilev'un bu konudaki görüşleri için bk. Gumilev, Son ve Yeniden**,** s.78-81.

1.3.1. Emevilerin Armenia'daki Hâkimiyetleri

Arapların bu en parlak devrinde Bizans ve özellikle Ermenilerin durumu ne idi? Muaviye otoritesini içte tesis ettikten bir yıl sonra Armenia himayesini tekrar ele geçirdi. *Marzban*[94] Hamazaps öldükten sonra, Muaviye, Hamazaps'ın kardeşi Grigor'u yanına çağırdı ve ona Ermeni marzbanlığını verdi[95]. Görüldüğü kadarıyla Armenia'da bir denge siyaseti vardı. Sebeos, Ermenilerin en son topluca Bizans safına geçtiğini söylemişti. Ancak bu değişkenlik ne sıklıkla oluyor, Bizans'ın bu duruma tepkisi nedir tam olarak bilemiyoruz, zira dönemin kaynakları çok kısıtlı olmakla birlikte, az bilgi içermektedir ve kronolojik bir düzenden yoksundur. Bizans kaynakları zaten bu dönem için susmuş vaziyettedir ve IX. yüzyılda yazılan Bizans kaynakları ise bu durumlardan hiç bahsetmez, Arapların rivayet tarihçiliği de aynı konumdadır.

Muaviye erkinin yedinci yılında büyük fetih hareketini başlattı. Bu fetihler üç cepheye ayrılıyordu; Suriye orduları Armenia üzerinden Bizans'a, Irak orduları İran üzerinden Horasan, Maveraünnehir ve Sind'e[96], Mısır orduları Afrika'ya. Muaviye 668 yılında oğlu Yezid komutasındaki ilk orduyu karadan Bizans'ın üzerine yolladı. Bu ordusunda şüphesiz ki Ermeniler de yer aldı ve ayrıca Araplara da ikmal yardımı sağladılar. Bizans Ermeni desteğinden – Arap tahakkümünden kaçıp Bizans'a sığınanlar hariç – büyük oranda yoksundu ve asker ihtiyacını Opsikion themasından sağladı. Arap orduları karadan pek çok şehri tahrip ederek Kadıköy'e [Khalkedon] kadar geldi ve kara savaşları uzun soluklu oldu. Ardından daha uzun süren deniz savaşları vuku buldu ve nihayetinde 677 yılında otuz yıl sürecek bir barış yapıldı[97].

---

[94] Marzban veya Marzpan, marz 'sınır' ve pan/ban 'koruyu' anlamına gelen kelimelerin birleşiminden oluşmuş bir komutanlık veya beyliktir. Türkçe karşılığı 'Uçbeyi'ne denk gelmektedir. Marzban hakkında detaylı bilgi için bk. Adontz, Justinian, s.165-182.

[95] Gevont, ***History***, s.4; Kirakos Gandzaketsi, **History of the Armenian**, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986, s.24.

[96] Günümüz Pakistan'ının Karaçi bölgesinin içinde bulunan bir yerleşimdir. bk. Malkani Dada Kewalram Ratanmal, **The Sindh Story – A Great Account on Sindh**, Allied Publishers Private Limited, 1984.

[97] Bu anlaşma Theophanes'in kroniğinde şu şekilde geçer: "πολλῶν οὖν ἀναμετακξὺ αὐτῶν εἰρηνιχῶν λεχθέντων λόγων, συνεφωνήθη πρὸς ἑκατέρους ἓγγραφον γενέσθαι εἰρήνης μεθ' ὅρκου λόγων ἐπὶ συμφώνου ἐτησίου πάκτου, παρέχεσθαι τῇ Ῥωμαικῇ πολιτεία, παρὰτῶν Ἀγαρηνῶν χρυσοῦ χιλιάδας τρεῖς καὶ ἄνδρας αἰχμαλώτους ν΄ καὶ ἵππους εὐγενεῖς ν΄. ταῦτα στοιχηθέντα μεταξύ τῶν δύομερῶν ἐπὶ χρόνους λ΄ φυλάττεσθαι πλατεῖαν εἰρήνην ἀναμέσον Ῥωμαίων καὶ Αράβων (πεποίηκεν)· καὶ τῶν τοιούτων καθολικῶν δύο ἐγγράφων λόγων πρὸς ἀλλήλους μεθ' ὅρκων

Bu savaş boyunca Ermeniler hakkında detaylı bilgiler ne yazık ki yoktur. Gevont'a göre bu yıllar – Grigor Mamigonyan'ın dönemi – sükûnet ve barışın hüküm sürdüğü yıllardı[98], lakin Doğu ve Batı böylesine büyük bir savaş verirken Armenia'da böyle bir sükûnet pek mümkün gözükmüyor, zira Arapların kara ordusunun iaşeleri büyük ölçüde Ermeniler ve Anadolu'nun diğer küçük toplulukları tarafından karşılanıyordu, Bizans da aynı şekilde kendisine sığınan Ermenileri ve batı bölgelerindeki halkı ve onlardan temin ettiği şeyleri kullanıyordu. Böyle bir ortamda huzurdan söz edilmesi imkânsızdır. Kaldı ki, Bizans ile Araplar barış yaptıktan sonra, Hazar Türkleri de sıklıkla Armenia'nın kuzey bölgelerine saldırılarda bulundu ve en son 685'deki saldırılarında Grigor Mamigonyan'ı öldürdüler[99]. Gevont'un verdiği bilgilere göre Arapların iç sorunları[100] Ermeni, Gürcü ve diğer kuzeyli toplulukların Araplara vergi vermemesine neden oldu. Bu aynı zamanda bir otorite boşluğu demekti ve bu otoriteyi Hazar Türkleri ele geçirmeye çalıştı.

Abdülmelik'in erki ele alması ile toparlanan Emeviler, Armenia üzerinde otoritesini tekrar tesis etmek için girişimde bulundu ve Mamigonyan ailesinden vazgeçerek, onların yerine Bagratuni soyundan gelen Aşot'u Armenia sorumlusu olarak tayin etti. Emevilerin doğu politikasına yön vermesi anlaşıldığı kadarıyla Bizans'ı rahatsız ediyordu. Zira bu dönemde Bizans'ın başına tıpkı Emevilerde olduğu gibi yeni bir hükümdar geçti: II. Iustinianos. Bizans kaynaklarına göre Araplar bu yıllarda salgın hastalık ve kuraklıklarla uğraşıyordu, bundan dolayı herhangi büyük bir seferi göze alamazlardı. Abdülmelik Armenia'yı güçlü bir şekilde

---

γεγονότων καὶ ἀλλήλοις ἐπιδοθέντων, ὁ πολλακσῶν λεχθεὶς πανεύφημος ἀνὴρ πρόςτὸν βασιλέα ὑπέστεψεμετὰ καὶ δεώρων πολλῶν." Bu, Arapların Bizans'a yıllık haraç olarak üç bin altın, elli tutsak ve elli safkan atın verilmesini öngören bir barış anlaşmasıdır. Detaylı bilgi için bk. Theophanis, **Chronographia**, cilt I, Lipsiae, 1883, s.355-356; İngilizce tercümesi için bk. **The Chronicle of Theophanes Confessor**, çev: Cyril Mango, RogerScott, Oxford: Clarendon, 1997, s.496. Diğer önemli bir kaynak olan Patrik Nikephoros'un kroniği de Theophanes ile aynı bilgileri içermektedir: ὃς πρὸς τὰ τῶν Σαρακηνῶν γενόμενος ἦθη συμβαίνε, τε αὐτοῖς ὅρκοις τὴν εἰρήνην βεβαιωσάμενος ἐπὶ τριάκοντα ἔτεσιν, ὥστε παρέχεσθαι Ῥωμαίοις ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἀνὰἔτος ποσότητα χρυσίου τρεῖς χιλιάδας ἄνδρας τε αἰχμαλώτους πεντή κοντα καὶ ἵππους πεντήκοντα. bk. Nicephori Patriarchae, **Breviarium Historicum**, çev: Cyril Mango, Washington: Dumbarton Oaks, 1990, s.86.

[98] Gevont, History, s.5.

[99] Gevon, History, s.5.

[100] Muaviye'nin ölümünden sonra tahtta istikrar sağlamak Emeviler için zor oldu. I. Yezid üç sene erki elinde tuttu ve öldü, onun ardından birer sene ile II. Muaviye ve I. Mervan erki ele aldı. Emevilerin durumu Abdülmelik'in tahta geçmesi ile düzeldi. Detaylı bilgi için bk. Zeydân, İslâm, cilt I, s.135.

bir araya getirirken, Bizans ile de dedesi döneminde yapılan anlaşmayı yeniledi[101]. Ancak bu anlaşmada Armenia, Gürcistan ve Kıbrıs vergilerinin eşit paylaşılması maddesi de vardı[102]. Araplar Kıbrıs'ta olduğu gibi, Armenia'da da Bizans ile bir ortak-yönetime yanaşıyordu. Ancak nedeni bilinmeksizin imparator Leontios komutasındaki bir Bizans ordusunu Armenia'ya yolladı. Theophanes bunu imparatorun 16 yaşında bir genç ve devlet işlerinde tam bir aptal olmasına bağlıyordu[103].

Bizans ordusu imparatorun erkinin üçüncü yılında büyük bir kuvvetle Armenia'ya girdi. Stephanos'un verdiği bilgiye göre devasa Bizans ordusu her yeri yakıp yıktı ve 8.000 aileyi esir aldı[104]. Gevont'ta aynı şekilde Bizans ordusunun Armenia'da pek çok güzellikteki yapıları yaktığını ve Armenia'yı harabeye çevirerek her yeri yağmaladığını söyler[105]. Ertesi yıl Bizans 40.000 kişilik bir kuvvetle tekrar Armenia'ya geldi[106]. Anlaşıldığı kadarıyla Bizans Armenia üzerinde Emeviler ile bir ortak-yönetim istemiyordu, Emeviler ise barışı bozmamakla beraber, Armenia

---

[101] Aslında barış anlaşmasının yenilenmesi II. Iustinianos'tan önce 683 yılında II. Muaviye ile yapılıyor. Bu anlaşma Theophanes'te şu şekilde geçer: "οὑτω τῷ ἐγένετο λιμὸς καὶ θανατικὸν μέγα ἐν Συρία, καὶ Ἀβιμέλεχ ἐκράτησε τοῦ ἔθνους. τῶν δὲ Μαρδαιτῶν ἐιτιθεμένων τοῖς μέρεσι τοῦ Λιβάνον, καὶ τοῦλοιμοῦ ἐπικρατοῦντος, ὁ αὐτὸς Ἀβιμέλεχτὴν ἐπὶ Μουῖου ζητηθεῖσαν εἰρηνην αἰτετῖαι ἀποστείλας πρέσβεις προὸς τὸν βασιλέα, τάς αὐτὰςτξ ἑχιλιάδας τοῦ χρυσοῦ νομισμάτων συνθέμενος τλεῖν, καὶ τοὺς τξέ δούλους, καὶ ὁμοίως εὐγενεῖς ἵππους τξέ." Burada Suriye bölgesinde büyük bir salgının olduğunu ve Merdeiler'in Lübnan bölgesinden saldırıya geçtiklerini ve bunun üzerine Abdülmelik imparatora Muaviye zamanındaki barışı uzatmak için bir elçi gönderdiğini ve 365 bin altın, 365 köle ve 365 safkan atı yıllık olarak vereceğini belirtir. Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.361.

[102] II. Iustinianos devrinde uzatılan barış anlaşması ise şöyleydi: "Τούτω τῷ ἔτει ἀποστέλλει Ἀβιμέλεχ πρὸς Ἰουστινιανὸν βεβαιῶσαι τὴν εἰρή νήν, καὶ ἐστοιχήθη ἡ εἰρήνη οὕτωσ· ἵνα ὁ βασιλεὺς παύσή τὸ τῶν Μαρδαιτῶν τάγμα ἐκτοῦΛιβάνου, καὶ διακωλύση τὰς ἐπιδρομὰς αὐτῶν· καὶ Ἀβιμέλεχ δώση τοῖς Ῥωμαίοις καθ' ἑκάστην ἡμέραν νομίσματα χίλια καὶ ἵππον καὶ δοῦλον· καὶ ἵνα ἔχωσικοινά κατὰ τὸ ἴσοντοὺς φόρους τῆς Κύπρου καὶ Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας. καὶ ἔπεμψεν ὁ βασιλεὺς Παῦλον τὸν μαγιστριανὸν πρὸς Ἀβιμέλεχ ἀσφαλίσασθαι τὰστοιχηθέντα, καὶ γέγονεν ἔγγραφος ἀσφάλεια μετὰ μαρτύρων. καὶ φιλοτιμηθεὶς ὁ μαγιστριανὸς ὑπέστρεψεν. καὶ πέμψας ὁβασιλεὺς προσελάβετο τοὺς Μαρδαὶτας χιλιάδας ιβ' τὴν Ῥωμαικὴν δυναστείσαν ἀκρωτηριάσας. πᾶσαι γὰρ αἱ νῦν οἰκούμεναι παρὰτῶν Ἀράβων εἰς τὰ ἄκρα πόλεις ἀπὸ Μομψουεστίας καὶ ἕως τετάρτης Ἀρμενίας ἀνίσχυροι καὶ ἀοίκητοι ἐτύγχανον διὰ τὴν ἔφοδοντῶν Μαρδαιτῶν· ὧν παρασταλέντων, πάνδεινα κακὰ πέπονθεν ἡ Ῥωμανία ὑπὸ τῶν Ἀράβων μέχριτοῦ νῦν." Burada Abdulmelik Bizans'a her gün için bin altın, bir at ve bir köle vereceğini, ayrıca Kıbrıs, Armenia ve Gürcistan vergilerden eşit pay vereceğini söyler. Ayrıca Dördüncü Armenia'nın Merdeiler'in saldırısı nedeniyle zayıfladığını ve bölge nüfusunun azaldığından, bu bölgelerde korkunç hastalıkların zuhur ettiğinden bahseder. Detaylı bilgi için bk. Theophanis, *Chronographia*, s.363.

[103] Ἰουστινιανὸς δὲ νεώ τερος ὢν, ὡσις' χρόνων, και ἀβούλως τὰ κατ' αὐτὸν διοικῶν ἀποστέλλει Λεόυτιον τὸν στρατηγὸν ἐπὶ τὴν Ἀρμενίαν μετὰ Ῥωμαικῆς δυνάμεως... Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.363.

[104] The Universal History, s.166.

[105] Gevont, History, s.5.

[106] The Universal History, s.167.

üzerindeki otoritesinden vazgeçmemek için Bizans'ın uyguladığı siyasete başvuruyordu. Ancak II. Iustinianos dedesi döneminde yapılan ve sonrasında uzatılan barışı bozdu[107] ve Armenia üzerine tek başına erkini tesis etmek istedi. Armenia nahararlarını kendine zorla tabi kıldı ve Şirak nahararı Nerses'i Armenia'nın sorumlusu olarak atadı. Nerses bu görevi dört yıl sürdürdükten sonra yerine Simbat Bagratuni geçti[108].

Bu uygulamalara şüphesiz ki Emeviler sessiz kalmadı ve Abdülmelik, Muhammed komutası altındaki bir orduyu Armenia'ya yolladı. Simbat, Gevont'un verdiği bilgiye göre Bizans'a karşı politika güden birisiydi, zira babası Varazdirots Bizans tarafından katledilmişti[109]. Arapların bu saldırısına karşı Armenia'da bulunan Bizans kuvvetleri mukavemet göstermediği için Simbat da Araplara karşı bir kalkışmada bulunmadı ve Armenia'nın kontrolünü Emeviler'e teslim etti[110]. Hatta bu Muhammed bir yıl sonra tanıdığı mülteci Slavlarla birlikte Bizans topraklarına bir sefer bile düzenledi[111]. Muhammed Bizans seferinden sonra bu sefer de dördüncü Armenia bölgesine bir sefer düzenledi ve pek çok Ermeni'yi esir ederek ülkesine götürdü. Araplar taşkınlık yapan Ermenileri kontrol altına bu sayede alırken, Bizans iç karışıklıktan dolayı Araplara karşılık verecek bir konumda değildi. Zira bu dönemde imparatorun tiranlığından usanan devlet erkânı komutan Leontios öncülüğünde onu tahtan indirdiler ve burnunu ve dilinin bir kısmını keserek Kherson bölgesine ebedi bir sürgüne gönderdiler[112]. Bizans erkini eline alan Leontios, Araplarla hemen barış anlaşması yaptı, ancak bir sene sonra Araplar tekrar Bizans

---

[107] Τούτω τῷ ἔτει τὴν πρὸς Ἀβιμέλεχ εἰρήνην Ἰουστινιανὸς ἐξἀνοίας ἔλυσεν… Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.365.

[108] The Universal History, s.167-168.

[109] Gevont, History, s.7.

[110] Τούτω τῷ ἔτει Σαββάτιος, ὁ πατρίκος Ἀρμενίας, μεθὼντὴν τῶν Ῥωμαίων ἦτταν τὴν Ἀρμενίαν παρέδωκετοῖς Ἄραψιν... Theophanis, Chronographia, s.366.

[111] Καὶ ἐπεστάτευσε Μουάμεδ τὴν Ῥωμανίαν, ἔχωνμεθ' ἑαυτοῦτοὺς πρόσφυγας Σκλάβαους ὡς ἐμπείρους τῆς Ῥωμανίας, καὶ πολοὺς ᾐ χμαλώτευσεν. Theophanis, Chronographia, s.367. Buradaki Slavlar 668 yılında II. Iustinianos'un batıya yaptığı sefer sırasında tehcir ettirdiği Slavlardır. ἱππικὰ δὲστρατεύματα πρὸς τοῖς Θρᾳκῴοις διαγαγὼν χωρίοις κατὰτῶν Σκλαβηνῶν εὐθέωςὥρμησε. Μεχριδὲ Θεσσαλονίκης ἐκδραμὼν πόλεως, πολλὰ τῶν ἐκεῖσε Σκλαβηνῶν γένη τὰ μὲν πολέμῳ τὰ δὲ ὁμολογίᾳ παραλαβών, εἰς τὴν τοῦ Ὀψικίου λεγομένην χώραν διὰ τῆς Ἀρύδουδια βιβάσας κατέστησεν. Bunlar daha sonra Arapların saflarına geçmişlerdir. Detaylı bilgi için bk: Nicephoros, Breviarium, s.92-95.

[112] ἡμέρας δὲ γενομένης, ἐξάγουσι τὸν Ἰουστινιανὸν εἰς τὸ ἱπποδρόμιον διὰ τῆς σφενδόνης καὶ ῥινοκοπήσαντες ἅμα καὶ γλωσσοκοπήσαντες ἐξώρισαν ἐνχεῶνι... Theophanis, Chronographia, s.369.

topraklarına saldırdılar ve Lazike[113] bölgesini boyunduruk altına aldılar. Bunun dışında Emeviler Bizans'ın Afrika Eksarklığı'na da saldırdılar ve Bizans'ı Afrika'dan da attılar. Ordu ve devlet erkânı bu duruma sinirlenince *drungarios* Tiberios'u imparator ilan ettiler[114] ve Leontios'un kaderi de tıpkı selefi gibi oldu[115]. III. Tiberios Apsimaros [Τιβέριος Ἀψίμαρος] erki ele aldığında ilk işi Armenia'ya bir ordu sevk etmek oldu. Gevont bu ordunun Simbat'ı esir almaya geldiğini söyler. Ancak yapılan savaş neticesiz kaldı ve Bizans ordusu Simbat'ı ele geçirmeden geri çekildi[116].

[113] Lazike [Λαζική] Karadeniz'in güneydoğu kıyısında tarihsel bir bölge. Günümüz Türkiye'si ile Gürcistan sınırları içinde yer alır. bk. Braund David**, Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC–AD 562**, Clarendon, Oxford, 1994.

[114] Theophanis, Chronographia, s.369-370.

[115] ὁ δὲ Ἀψίμαρος τὸν μὲν Λεόντον ἐρριυοκόπησε καὶ ἐν τῇ μονῇ τῆς Δελμάτου ὑπὸ φυλακὴν εἶναι προσέτακξεν. Theophanis, Chronographia, s.371.

[116] Gevont, *History*, s.7.

Şekil 3: VII. yüzyıl ortalarında Ravenna'lı bir rahibin yayınladığı coğrafya kitabından bir harita.

Kaynak: Galçıyan Ruben, **Ermenistan'ın Tarihi Haritaları**, çev: Diran Lokmagözyan, Pırgiç, 2019, s.37.

Bizans'ın Armenia üzerinde otoritesini kaybetmesi Arapların doğu bölgelerinde daha da güçlenmesine neden oldu. Emeviler bu güçlerini şiddete yöneltti ve Armenia'da korkunç bir talan ve yağma başlattılar. Muhammed İbn Mervan[117] Armenia'daki talanını bitirip Suriye'ye dönerken Gevont onun arkasında bıraktığı yıkıntıyı şöyle tasvir ediyordu: "…yurdumuzun sakinleri domuzların

[117] Buradaki Muhammed İbn Mervan 695-705 yılları arasında Azerbaycan ve Armenia valiliği (*ostikan*) yapmış olan kişidir. Anlaşılan daha sonra görevden alınmış ve 709/10 Azerbaycan ve Armenia seferini üstlendiğinden dolayı tekrardan aynı konumuna getirilmiştir. Ölümü 719 veya 720 tarihidir. Daha sonra aynı adlı oğlu da aynı görevi icra edecektir.

ayaklarına atılan yanmış buğday kabukları gibi kaldılar[118].” Emeviler Armenia’da yönetimsel politikalarını da değiştirmişlerdi, önceleri gördüğümüz gibi, Araplar basit bir vergi ile kendilerine tabi olan Ermenileri yönetimsel olarak serbest bırakıyorlardı ve Armenia’yı bir otonom yönetim bölgesi konumunda görüyorlardı. Ancak bu dönemde (695 ve sonrası) Araplar Armenia yöneticilerini kendi içlerinden seçmeye başladılar[119]. Muhammed İbn Mervan Armenia’da yardımcısı olarak Abdullah İbn Hatim el-Bâhilî’yi[120] atadı ve bu Arap yöneticilere *ostikan*[121] denildi. Abdullah Ermeni kaynaklarına göre zalim bir yöneticiydi ve Armenia’nın önde gelen nahararlarını zincire vurdu ve onların mallarını müsadere etti. Arapların bu politikası çok geçmeden Ermeniler arasında bir infial yarattı ve Bizans safına kaymalar başladı. Ermeniler Bizans eyaletlerine çekilirken, Emeviler 8.000 kişilik birliğini Nahcivan bölgesine konuşlandırdı. Ancak Ermeniler soğuk hava koşullarından da yararlanarak – ki Araplar bu iklime alışık değillerdir – 2.000 kişiyle Aras yakınlarında Emevi kuvvetlerini yendiler ve mağlup olan Araplar Sünik bölgesine çekildiler[122].

[118] Bedrosian’ın İngilizce çevirisi “the inhabitants of our land were left like the burned husks of wheat which are thrown at the feet of swine” şeklinde yapılmıştır. bk. Gevont, History, s.8. Zaven Arzoumanian’ın Ermenice edisyon ve İngilizce çevirisinde ise şu şekildedir: “The inhabitants of our country, on the other hand, were left as smoldering remains of fire and as sheaves ground under the feet of pigs”; Ülkemizin ahalisi açısındansa içten içe yanan ateş kalıntıları ve domuzların ayakları altında ezilen demetler olarak bırakıldı.” bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.59; Fransızca çevirisi ise şu şekildedir: “laissant les habitants de l'Arménie comme des tisons épars d'un incendie, comme des javelles foullées par les sangliers”; “Armenia ahalisini ateşten saçılan korlar gibi, yaban domuzlarının çiğnediği ciritler gibi bıraktılar.” bk. Ghévond, Histoire Des Guerres Et Des Conquètes Des Arabes En Arménie, s.21.

[119] Erken dönem yöneticileri Huzeyfe İbn el-Yeman, el-Mugire İbn Şu’be, El Kasın İbn Rabia, Habib İbn Meslema el-Fıhri, el-Esat İbn Kays e-Kindi, Muhallab İbn Abi Sufra gibi kişilerdir. bk. İbn A’sem, el-Fütûh, cilt I, s.375-376. Emeviler döneminde ön plana çıkan Muhammed İbn Mervan’dı ve Osman İbn Velid İbn Ukba ve Abdullah İbn Hatim el-Bahilli onun yardımcılarıydılar. Kişiler için sırasıyla bk. Al-Daylami Hasan İbn Muhammad, “The Narration (Hadeeth) of Hudhayfah Ibn Alyaman”, **Al-Islam.org**, çev: Jerrmein Abu Shahba, 11 Mayıs 2020.; Aktaş Ömer, “Muğire b. Şu’be’nin Hayatı ve Kişiliği”, **Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)**, 2018 (2), 29-56; Madelung Wilferd, **The succession to Muhammed**, Cambridge, CUP, 2004; Wellhausen Julius, **The Arab Kingdom and Its Fall**, çev: Margaret Graham Weir, Calcutta: University of Calcutta, 1927.

[120] Bu ostikan yalnızca Gevont’ta geçmektedir. Dıvin şehrine Surlar inşa eden ostikandır. Genel bilgi için bk. Ter-Ghewondyan Aram, **The Arap Emirates in Bagratid Armenia**, çev: N.G. Garsoian, Lisbon, 1976, s.33. (kronoloji için s.179.)

[121] Ostikan [n u տի կ ան], Ermeniler tarafından Emevi ve Abbasilerin Armenia’ya atadıkları valiler için kullanılan bir unvandır. Ostikan ve Armenia’daki ostikanlar içinde bk. Ter-Ghevondyan, “Arminiayi Vostikanneri Zhamanakagrut’yuny [Ար մ ի ն ի այ ի n u տի կ ան ն ե ր ի ժ ամ ան ակ ագ ր ո ւ թ յ ո ւ ն ը]” **Patma-banasirakan handes**, 1977, s.117-128.

[122] Arapların pek çoğu kaçarken buz tutan Aras Nehrinin çatlamasıyla boğuldular, kurtulan üç yüz kişi ise *Tikin* Şuşan’ın elinde olan Erinçag kalesine sığındılar. Bu kişi bir kadın olmakla birlikte orunu Türklerin kullandığı *Tigin* orununa benzemektedir. Hazar Türkleri vasıtasıyla benimsenmiş

Ermeniler onları takip etse de, aldıkları ganimetlerin keyfini çıkardılar ve Bizans imparatoruna bu sevinçli haberi verirken ganimetten imparatorun payını da unutmadılar; Gevont, imparatora seçkin Arap atları ve Arap askerlerinden kopardıkları burunları yolladılar. İmparator Ermenilerin kendi safına geçmelerinden ve bu büyük başarılarından dolayı liderleri Simbat Bagratuni'ye *kouropalates* orununu bahşetti[123]. Ancak Araplar Armenia'ya rutin saldırılarını kesmediler ve Vaspurakan[124] bölgesinde Ermeni kuvvetleriyle çarpıştılar. Ermeniler kiliseye sığınan seksen Arap hariç geri kalan hepsini kılıçtan geçirdi[125].

Ermeniler Arapların intikam alacaklarını bildiklerinden Bizans sınırı yakınlarına çekildiler, zira herhangi bir saldırıda rahat bir şekilde Bizans topraklarına sığınabilirlerdi. Durum tam Ermenilerin tahmin ettiği gibi oldu ve Abdülmelik büyük bir sefer başlatarak Muhammed İbn Mervan'ı Armenia'yı tamamen işgal etmesi için gönderdi[126]. Araplar daha önce küçük birliklerle, çapulculuk ve yağma için bölgeye saldırırken, bu sefer büyük bir ordu tertip ettiler. Ermeniler bu büyük Arap ordusu karşısında mukavemet gösteremeyeceklerini bildiklerinden, dini liderleri olan Sahak Dızoraporetsi Mervan'dan aman diledi, ancak Arap komutanı bunu kâle almamış olması lazım ki, Ermeniler kendi yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar. Gevont Sahak'ın Harran'a geldiğini ve burada ölmeden önce Mervan'a şöyle bir mektup yolladığını belirtir:

> *Halkım ve birlik olmuş nahararları, Armenia'nın müşterek halkı tarafından kabul edilen elçi ve sizden talep ettikleri (meseleleri) görüşmek için önce şahsımı (size) gönderdiler. Ancak, yaşam ambarının bekçisi aniden beni yanına çağırdı ve böylece ben de sizinle görüşüp konuşmaya muktedir olamadım. Şimdi size yemin ederim ki, yaşayan Tanrı'nın ve Rabbin, babanız İsmail ile yaptığı anlaşma, boyun eğen halk gibi bütün dünyayı ona verdi, halkımla barış*

---

olabilir. Ancak böyle bir unvanın kadınlar tarafından kullanması da tuhaftır. Modern tarihçiler bu oruna 'Lady, Prenses vb.' gibi anlamlar vermişlerdir. bk. Gevont, History, s.9.

[123] Gevont, History, s.9

[124] Vaspurakan, Bizans kaynaklarında Aspourakan, Asparakania, Basprakania, Baasprakan gibi şekillerde geçer, Van Gölü ile İran Azerbaycan'ı arasında kalan bölgenin adıdır. bk. Umar, Adlar, s.815. Bölgenin tarihi ve sınırları hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Hovhannisian, Van, s.21-22.

[125] Gevont, *History*, s.9

[126] Theophanes de Abdulmelik'in bu dönemde (700 yılı) Bizans topraklarına bir sefer düzenlediğini söyler. "Τούτῳ τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν Ἀβδελᾶς Ῥωμανίαν..." bk. Theophanis, *Chronographia*, s.372. Ancak Emevilerin Bizans üzerinde yaptıkları seferler daha çok güney bölgeleri üzerinden oluyordu. Anlaşılan Abdulmelik İran ve Azerbaycan üzerinden Armenia'yı ve güneyden de Bizans'ı içine alacak şekilde bir sefer tertip ediyordu. Mervan'ın bölgeye gelişi için bk. Gevont, History, s.10.

yaparsanız, size vergi verip hizmetinizde olacaklardır. Kılıcınızla onların kanlarını dökmeyi bırakın, elinizi talandan çekin ve onlar size yürekten itaat edeceklerdir. Dinimize gelince, inanacağımız ve günah çıkaracağımız şeylere sahip olma yetkisine sahip olmalıyız. Hiçbiriniz bizi inancımızdan döndürmek için eziyet etmesin. Eğer size yalvarıyormuş gibi yaparsam, (Ermeni) Nahararlar sizin egemenliğinizi sürdürecek, iradenizi uygulayacak ve herkesi sizin hâkimiyetiniz boyunduruğuna sokacaktır. Ama sözlerime kulak asmayacak ve yurdumu istila etmeyi seçecekseniz, Tanrı sizin ihtiraslarınızı bozacaktır ve adımlarınızın yönüne kefil olmayacaktır ve O, askerlerinizin kalplerini çevirecek, böylece onlar sizin isteğinizi yerine getirmeyecekler. O, dört bir yandan size engeller çıkaracak ve hükmünüzün sürmesine izin vermeyecek. İsteklerimi görmezden gelmezseniz, dualarım sizin üzerinde olacaktır[127].

Mervan bu mektuptan etkilenmiş olmalı ki, hâlihazırda ölmüş olan patriğin yanına gitti ve onunla sanki canlı bir insanmış gibi konuşarak şunları söyledi:

Mektubunu okuyarak bilgeliğini anladım. Sürüsü için endişelenen cesur bir çoban gibi, fetheden kılıcımdan önce hızlıca geldin. Kılıcımı masum insanların kanını dökmekten alıkoyacağımı kabul ediyorum. Bunun yerine üzerimde var olan dindar duan için benden arzu ettiğin her şeyi yerine getireceğim. Bütün sözlerinden bir kelime saparsam, mektubunda okuduğum bütün lanetler benim üzerime musallat olabilir[128].

Gevont'a göre, bu sözler Ermeniler ile Emevilerin arasını yumuşattı, ancak Araplar hâlâ Ermenilere güvenmediklerinden yazılı bir anlaşma yaptılar ve Ermeniler Araplara vergi vermeyi kabul ederek Emevi boyunduruğuna girdiler[129].

Gevont'un anlatımı pek inandırıcı gelmiyor, ancak kilise büyüklerini yüceltmek ve onların barışı tesis ettiklerini göstermek için iyi bir güzelleme. Tarih metodolojisi ve kronolojik düzeni daha sistemli olan Bizans kaynaklarına bakmamız ve diğer kaynaklarla mukayese etmemiz daha doğru bir sonuca bizleri ulaştıracaktır. 700 yılının başında Arapların büyük bir sefer başlattığı bütün kaynaklarda verilen bir bilgidir. Zaten halihazırda Bizans Suriye bölgesinde Araplar ile savaş yapıyordu. 701 yılında Theophanes'in verdiği bilgiye göre, Heptadaimon lakaplı Baanes – ki bu ad Vahan olabilir – Dördüncü Armenia'yı Arapların boyunduruğuna soktu[130]. Müteakip yıl Armenia nahararları Araplara karşı büyük bir isyan hareketine kalkıştı ve Armenia'da bulunan Arapların hepsi katledildi. Ermenilerin bu hareketi üzerine

[127] Gevont, History, s.10.
[128] Gevont, History, s.10.
[129] Gevont, History, s.10.
[130] Τούτῳ τῷ ἔτει βαάνης, ὁ ἐπίκλην Ἑπταδαίμων, τὴν τετάρτην Ἀρμενίαν τοῖς Ἄραψιν ὑπέταξεν. bk. Theophanis, Chronographia, s.372.

Abdülmelik komutanı Mervan'ı Armenia'ya gönderdi. Ermeniler Mervan'dan korktukları için İmparator Aprimos'tan yardım talep ettiler ve Bizans ordusunu Armenia'ya çağırdılar. Ancak bu dönemde Bizans güney bölgelerinde Emeviler ile savaştıkları için Ermenilere bir yardım göndererememiş olabilirler. Zira Mervan Armenia'ya geldiğinde pek çok Ermeni'yi katletti ve isyanın elebaşı olan Ermeni nahararlarını ise tek bir yerde toplayıp hepsini cayır cayır yaktı[131]. Ermeni ve Bizans kroniklerini Emevilerin politikası açısından değerlendirince, Bizans kroniklerinin verdiği bilgilerin daha doğru olduğunu söyleyebiliriz.

705 yılı hem Bizans hem Emevi hem de Ermeniler için farklı bir dönüm noktası oldu. Zira bu tarihte sabık İmparator II. Iustinianos Hazar Türklerinin yardımıyla emperyal erki tekrar eline alırken[132], Emevilerde de Abdülmelik oğlu Velîd erki eline aldı[133]. Velîd Bizans ve Ermenilere karşı aşırı sert bir politika takip etti. Dımaşk tarafında katedrale ve dini yapılara el koyarken devletin içindeki Bizans etkisini azaltmaya çalıştı[134]. Armenia'da ise durum bambaşkaydı. Abdülmelik ölmeden önce Ermeni nahararları Arap tahakkümüne girmişlerdi. Müslüman hegemonyası altında olmak istemeyen bir grup Ermeni ise khalkedoncu vaazlar vererek taraflarını belli ediyorlardı, yani Bizans'ı Armenia'ya çağırıyorlardı. Ancak bu doktrini reddeden Ermeniler istemsizce olsa da Şam'dan yardım istediler ve khalkedoncu doktrinin yayılmasını engellemek istediler. Araplar ise bunu Armenia ve kuzey bölgelerindeki Bizans gücünü kırmak için büyük bir fırsat olarak telakki

---

[131] Theophanis, Chronographia, s.372. Hâlife B. Hayyât'ın et-Târîh adlı kronolojisinde Abdulmelik b. Mervan'ın kardeşi Muhammed'i Armenia'ya yolladığını ve onlarla sulh yaptığını; Ebû Şeyh b. Abdullah el-Ganevî ve Amr b. Sadî el-Ganevî'yi Armenia'ya görevli gönderdi, ancak onlar ihanet edince ikisinin de öldürüldüğünü söyler. bk. Hayyât, Târîh, s.246.

[132] Τούτῳ τῷ ἔτει Ἰουστινιανὸς τὴν βασιλείαν ἀπολαμβάνει... Detaylı bilgi için bk. Theophanis, *Chronographia*, s.374-375; ὁ δὲνυκτὸς εἰσδύεται σὺν ὀλίγοις τισὶ κατὰ τὸν τῆς πόλεως ἀγωγὸν καντεῦθεν παραλαμβάνει τὴν πόλιν καὶ πρὸς βραχὺσκηνοῦται ἐντῷ παλατίῳ βλαχερνῶν. Detaylı bilgi için bk. Nicephoros, Breviarium, s.102.

[133] Dineveri, el-**Ahbâru't-Tıvâl**, çev: Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu, Ankara, 2017, 386-387. Velîd için ayrıca bk. I. Velid 705-715 yılları arasında Emevi tahtında oturdu. Hakkında detaylı bilgi için bk. Koyuncu Mevlüt, "Velîd I", **TDVİA**, cilt 43, İstanbul 2013, s.30-31.

[134] Theophanis'e göre Velid devlet kurumlarında Yunanca divanı yasakladığını söyler: καὶ ἐκώλυσεγρ άφεσθαι Ἑλληνιστὶτοὺς δημοσίους τῶν λογοθεσίων κώδικας... Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.375-376. Belâzurî ise Yunanca divanın Abdulmelik döneminde kaldırıldığını söyler ve komik bir hikâye anlatır. Anlatımına göre; "Rum kâtiplerden birisi, yazı yazmak istedi; ancak su bulamadı; bunun üzerine hokkaya işedi; Abdulmelik bunu işitti ve adamı cezalandırdı ve Süleyman b. Sa'd'a, divan dilini değiştirmesini emretti." bk. Belâzurî, Büldân, s.224.

etti[135]. Ancak Abdülmelik'in ölmesi ve oğlunun düşmanca tutumu bölgedeki atmosferi derinden değiştirdi.

Velîd, Ermeni nahararlarının değişken tutumlarından olacak ki, onlara – bilhassa *kouropalates* Simbat'a – karşı kinli bir tutum sergiledi. Simbat bu durumu hemen fark ederek imparatordan yardım talep etti. Bölgede tekrar otoritesini tesis etmeye can atan Bizans hemen bir generalin komutası altında büyük bir birliği bölgeye gönderdi ve bu birlik Vanand[136] bölgesinde konuşlandı. Arap emiri Muhammed bunu duyunca muazzam bir kuvvetle onların üzerine saldırdı. Gevont'un deyimiyle, Bizans birlikleri savaş iştihanı kaybettikleri için kaçtılar ve Ermenileri Arapların insafına bıraktılar. Bu savaştan sonra Araplar Dıvin'i ele geçirdiler. Emir Muhammed, Velîd'in politikasına ve tasarısına uymuş olacak ki, bu asi Ermenilere karşı çok sert bir tutum gösterdi. Ermenileri nüfus kaydetme bahanesiyle çağırarak, çünkü onlara para ve af vaat ediyordu, onları tuzağa düşürdü. Bizans safına geçmiş asi Ermeni ailelerini sığınaklara doldurdu ve hepsini ataşe verdi[137]. Kalan diğer nahararları ise hapse attı ve dayanılmaz işkenceler yaptı. Gevont, Muhammed'in, "Şu miktarda gümüş aldığımızda, canlarınızı bağışlayacağız" dediğini söyler[138]. Ermeniler ellerinde olan her şeylerini verseler dahi, yine de Emevilerin vahşetinden kurtulamamışlardır[139], zira Gevont bu olay karşısında Ermenileri şu şekilde değerlendiriyordu: "Bu dönemde, kudretli ailelerden mahrum kalan Ermeni topraklarının durumu kurtlarla çevrilmiş koyun sürülerine benziyordu[140]."

Asilerin başı olan *kouropalates* Simbat ise yanındaki bir avuç nahararla Bizans topraklarında sığınma talep etti ve imparator da Egeria [Lazike] bölgesindeki

---

[135] The Universal History, s.169.

[136] Kabaca günümüzdeki Kars şehrini sınırlarına alan bölgedir. bk. Umar, Adlar, s.814.

[137] Gevont bu katliamı edebi bir biçimde şu şekilde aktarır: "Sen (Tanrı) acı çekenlerin sığınağı, tehlikede olanların yardımcısı, bitkin düşmüşlerin avutucususun, zulüm gören ve tehlikelerle çevrili bize yardım et, bizi bekleyen acı ölümden bizi kurtar. Bizi çevreleyen alevlerin sıcaklığı, Babil'in alevlerinden yedi kat daha fazla şiddetli. Şimdi, tıpkı üç çocuğu Babil'in ocağından kurtarmak için bir meleğini gönderdiğin gibi, merhametinle bizi terk etme. Çünkü bizler Senin kullarınız, çoğu zaman günahkâr olmamıza rağmen, biz insanlığa olan tatlı sevginden memnun olmadık. Merhamet içinde kullarını hatırla. Bakın, kutsal mekânın ve adının yüceltildiği yer bizim için bir mezarlık oldu. Bu yüzden, kutsal ve yüce adını överek, ellerinle ruhumuzu, nefesimizi ve bedenlerimizin içine koyuyoruz." bk. Gevont, History, s.11.

[138] Gevont, History, s.11-12.

[139] Gevont, Bagratuni ailesinden Aşot oğlu Simbat, Ardzıruni ailesinden Grigor, Korivin, Varaz-Şahapuh ve Aramatunu ailesinden gelen onun kardeşini ve pek çok Ermeni nahararını öldürdüğünü söyler. bk. Gevont, History, s.12.

[140] Gevont, History, s.12.

Poti[141] şehrini onlara mesken olarak verdi[142]. Muhammed'in aşırıya kaçtığını ve Ermenilerin Bizans'ın safına katıldığını gören Velîd, emir Muhammed'i görevinden azletti ve yerine Abdül Aziz İbn Hatim el-Bâhilî'yi atadı[143]. Gevont'a göre, "O, efsaneleri ve masalları anlatanların yanı sıra akıllı ve bilge biriydi[144]." Bâhilî ilk iş olarak bir af çıkardı ve Ermenilerin topraklarına geri dönebileceklerini söyledi. Bizans topraklarındaki Ermeniler bulundukları bölgenin hazinelerini, kiliselerini yağmalayarak kendi topraklarına geri döndüler. İmparator bu saygısızlığı ve ihaneti duyduğunda, din adamlarını topladı ve Ermenileri aforoz etmelerini için emir verdi, ancak başka bir faaliyette bulunmadı. Araplar ise Dıvin şehrini yıktıkları gibi, tahkim etme sözü de verdiler ve Araplar Ermenilerin başkent olarak gördükleri bu şehre yerleştiler ve uzun süre de burada kalacaklardı[145].

1.3.2. Bizans-Emevi Mücadelesinde Armenia

Batıda ise bu dönemde işler Bizans için iyi gitmiyordu. Doğudaki Arap tahakkümü ve sürekli akınları imparatorluğu pasifleştirirken, imparatorun ülke içindeki zorba tutumu da ileri gelen kişileri rahatsız ediyordu. 711 yılında Kherson'da patlak veren bir isyan neticesinde II. Iustinianos, Ermeni asıllı olan Bardanes[146] tarafından tahtan indirildi ve idam edildi[147]. Bardanes tahta çıkınca ilk iş olarak Bizans sınırları içindeki Ermenileri sürerek, Malatya (Melitene) ve Dördüncü Armenia'ya yerleşmeye zorladı[148]. Bu, Bizans'ın alışık olduğu bir tehcir uygulamasıydı ve düzenli yapılan Arap akınlarına karşı bir önlemdi. Bardanes Ermenilerin seveceği tarzda bir imparatordu. Ermeni menşeili olmasının haricinde, o bir monofizizm taraftarıydı ve inancını Bizans içinde yaymaya çalıştı, ancak büyük

[141] Poti veya Poyt şehri, Egeria (Lazike) bölgesinde, Karadeniz'in doğu kıyısı üzerinde bir şehirdir. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.168, n.14.
[142] Gevont, History, s.12.
[143] Gevont, History, s.12; Hayyât kroniğinde Muhammed'in neden görevden alındığını söylemez, yalnızca görevine son verildiğine ve Armenia ve Azerbaycan valisi olarak Abdullah b. Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî'nin atandığını söyler. bk. Hayyât, Târîh, s.253-254.
[144] Gevont, History, s.12.
[145] Gevont, History, s.12.
[146] Bu ismin Ermenice şekli Vardan'dır.
[147] Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.377-381; Nicephoros, Breviarium, s.106-113.
[148] Τούτῳ τῷ ἔτει Φιλιππικὸς τοὺς Ἀρμενίους τῆς ἑαυτοῦ γῆς ἐξελάσας μελιτηνὴν καὶ τὴν τετάρτην Ἀρμενίαν οἰκῆσαι ἠνάγκασεν. bk. Theophanis, Chronographia, s.382.

bir tepkiyle karşılaştı[149]. Zayıf dış politikası yüzünden Araplar Anadolu'nun içlerine kadar ilerlediler[150]. Ordu ve ruhban sınıfı kendisinden rahatsız oldukları için bir plan yaptılar ve sarayda uyurken gizlice odasına girip onu kör ettiler[151]. II. Iustinianos ile başlayan uzuv kesmenin erki ele almaya mâni olmadığı anlaşılınca, yenir bir usul olarak gözleri dağlama şeklinin benimsendiği görülüyor. Hülasa, Ermeni Bardanes'in ölümünün ardından ahali ve ileri gelen kişiler Artemios Anastasios'u imparator ilan ettiler[152].

II. Anastasios, selefine nazaran orduya daha çok önem veriyordu ve erki ele alır almaz vuku bulacak bir savaş için hazırlıklara başlamıştı. Arapların büyük bir sefer tertip edeceğinden endişe duyan imparator, Sinop valisi Daniel'i barış görüşmesi yapmak için Araplara gönderdi. Ancak bu bir barıştan ziyade daha çok vakit kazanmak ve Arapların savaş için yaptıkları hazırlıkları görmek içindi. Bizans hazırlıklarını yaptıktan sonra, Araplar ilk olarak donanmalarını Rodos'a gönderdiler. Bu sırada Bizans'ta bir iç karışıklık vuku bulmuştu. Ordudan bir kesim kişiler imparatorun yönetiminden memnun değillerdi ve onun yerine vergi tahsildarı olan Theodosios'u (Θεοδόσιος, 715-717) imparator ilan ettiler. Bizans'ta bu tarz iç karışıklıklar olurken Araplar, denizden olduğu gibi karadan da büyük bir sefer başlattılar. Nikephoros'un verdiği bilgilere göre, Arpalar fütursuzca bir istila başlattı ve pek çok insanı katletti ve esirler alarak bir sürü şehri ele geçirdiler; bu yüzden kendilerine tabi olmuş halklardan orduları için at ve er temin ettiler[153]. Burada üstü kapalı ve çoğul bir biçimde söylense de, Arapların ordu temini daha çok Ermenilerden yapılmıştır. Zira sabık İmparator Bardanes Malatya ve Dördüncü Armenia'ya Ermenileri yerleştirmişti ve bu bölgeler – bilhassa Malatya – Arapların ordu merkezi konumundaydı. Arapların büyük seferi karşısında zayıf kalan III. Theodosios emperyal tahtan elini çekti ve yapılan oylama ile Anatolikon *strategos*'u

[149] Nicephoros, *Breviarium,* s.112; Theophanis, Chronographia, s.382.
[150] Τούτῳ τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν Ἄβας τὴν Ῥωμανίαν καὶ παρέλαβεν Ἀντιόχειαν Πισιδίας μετὰ πολλῆς αἰ χμαλαωσίας, καὶ ὑπέστρεψεν. bk. Theophanis, Chronographia, s.383.
[151] Nicephoros, Breviarium, s.114-116: Theophanis, Chronographia, s.383.
[152] Nicephoros, Breviarium, s.114-116; Theophanis, Chronographia, s.383.
[153] ἐυτεῦθεν καὶ οἱ Σαρακηνοὶ ὁρμῶσι κατ' αὐτῆς τῆς Βασιλευούσης, διὰ τῆς ἠπειρου στέλλοντες ἐκ διαφόρων ἐθνῶν τῶν ὑπὸ χεῖρα ἱππικάτε καὶ πεζικὰ στρατεύματα ἀριθμοῦ κρείττονα. bk. Nicephoros, Breviarium, s.120.

olan Leon'u basileios olarak seçtiler[154]. Araplar hem karadan hem de denizden Konstantinopolis'i muhasara etseler de, bir başarı sağlayamadılar ve geri çekildiler[155].

Bu savaşın herhangi bir galibi olmasa da, Bizans daha avantajlı sayılırdı, kaynaklar tutarsız olsa da, Araplar anlaşılan başka cephelerde de savaş veriyordu[156]. Muhasaradan sonra Bizans ve Ermenilerden oluşan bir ordu Lazike bölgesine girdi ve buradan Arkhaiopolis'i[157] kuşattı, lakin Arap ordularının geldikleri haberini alınca geri çekildiler. Bizans anlaşılan Araplara kaptırdığı kuzey bölgelerinin otoritesini geri kazanmaya çalışıyordu. Theophanes'in verdiği bilgilere de bakarsak bölge halkı hevesle Bizans ordusunun kendilerini kurtarmasını bekliyordu[158]. Zira İmparator Leon Ermenileri yanına çekmek için Armanikon theması *strategos*'u Artabasdos ile kızı Anna'yı evlendirdi ve ona geleneksel olarak Ermeni nahararlarına verilen *kouropalates* orununu verdi[159]. Bu olaylar yaşanırken Emevilerin lideri Süleyman öldü ve II. Ömer erki eline aldı. Ömer itidalli ve diğer tüm Arap fertlerinden daha soylu bir şahsiyetti. Başa geçince ilk olarak Bizans topraklarındaki Mesleme'yi geri

---

[154] Nicephoros, Breviarium, s.120. Leon'un basileios yani imparator olarak seçilmesi Theophanes'in kroniğinde daha detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.387-391.

[155] 715-16 yılındaki bu sefer hakkında Taberi ve Theophanes'te bilgiler vardır. Taberi kısa olarak Velid'in Mesleme b. Abdülmelik'in kara yoluyla Bizans'a ordu yolladığını ve kaleler fethettiğini ve Ömer b. Hübeyre el-Fazari ile kışı geçireceği bir donanmayı Bizans'a karşı yolladığını söyler. bk. **The History of al-Tabari**, cilt XXIV, çev: David Stephan Powers, SUN, New York, 1989, s.30; Theophanes de Taberi gibi Mesleme'nin (Masalmas) Konstantinopolis'e bir sefer yaptığını, Süleyman b. Mu'ad'ı (Souleiman) kara ordusuyla önden gönderdiği ve denizden de Ömer b. Hübeyre'yi (Oumaros) gönderdiğini, kendisinin ise ordu teçhizatlarıyla peşlerinden gittiğini söyler. bk. Theophanis, Chronographia, s.386-387. Savaş hakkında detaylı bilgi ve değerlendirme için bk. Uçar Şahin, **Araplar'ın Anadolu Seferi**, b.3, Şûle yay, İstanbul, 2012, s.119-128.

[156] Bizans kaynakları ile Ermeni kaynakları arasında tuhaf bir tutarsızlık vardır. Örnek olarak Gevont, Mesleme'nin Hazar Türkleri üzerine sefer yaptığını ve Hazarlardan korkarak geri çekildiğini belirtir. Bu olay tam da Bizans – Emevi savaşının olduğu döneme rast gelir ve Emevi ordusunun komutanı Mesleme'dir. Emevi – Hazar için bk. Gevont, History, s.14; Aynı tarihte Mesleme'nin Bizans ile savaşı için bk. Theophanis, Chronographia, s.388-391.

[157] Günümüzdeki Gürcistan'ın Samergrelo-ZemoSvaneti bölgesinin Senaki belediyesinde yer alan arkeolojik bir sit alanıdır. Gürcü kaynaklarında Nokalakevi (ნოქალაქევი), Bizans kaynaklarında ise Ἀρχαιόπολις olarak geçer. Şehir hakkında detaylı bilgi için bk. De Montpéreux Frédèric Dubois, **Voyaga Autour du Caucase**, c.III, Paris: Librarie de Gide, 1839, s.51-62.

[158] Theophanes'e göre Bizans Ermeniler ile barış yapmıştı ve aynı durumu kendileri için de istiyorlardı, zira imparatorun boyunduruğuna girerek Trabzon bölgesine inmek istiyorlardı. πέμψας οὖν ὁ σπαθάριος δηλοῖ αὐτῷ, ὅτι "ἐφ' ὅσον εἰρήνην ἔχεις μετὰ τῶν Ἀρμενίων, εἰρήνευσον καὶ μετ' ἐμοῦ. καὶ γενοῦ ὑπὸ τὴν βασιλείαν, καὶ δὸς ἡμῖν σύναρσιν τοῦ κατελθεῖν ἐντῇ θαλάσσῃ καὶ περᾶσαι εἰς Τραπεζοῦντα." Detaylı bilgi için bk. Theophanis, **Chronographia**, s.393-394.

[159] εἶχε δὲ συμφωνοῦνα αὐτῷ καὶ συντρέχοντα Ἀρτάυασδον, τὸν τῶν Ἀρμενιάκων στρατηγόν, ὃν καὶ γαμβρὸνμετά τὸ βασιλεῦσαι αὐτὸνεἰς Ἄνναν τὴν θυγατέρα αὐτοῦ πεποίηκεν, προβαλλόμενος αὐτὸν καὶ κουροπαλάτην. bk. Theophanis, *Chronographia*, s.395.

çağırdı. Armenia'da ise seleflerinin yaptığı sürgünlere, insanları köleleştirmeye son vererek, onları yurtlarına geri gönderdi ve barışı tesis etti. 8. yüzyılın en etkili dönemi hangisi diye sorulsa, büyük ihtimal III. Leon ve II. Ömer devri denilirdi. Kaynaklar ağızbirliği etmişçesine bu iki liderin birbirleri ile mektuplarından söz ederler[160]. Bu iki lider fiili savaş yerine, teoloji ve edebi bilgileri ile yani bir kalem savaşıyla bu çağa damgasını vurmuşlardır. Ermeni kronikçilere göre, her ne kadar abartı olsa da, bu mektup sayesinde II. Ömer Ermenilere ve diğer tüm Hıristiyan topluluklara iyi davrandı[161].

Ancak Ömer'in saltanatını uzun süreli olmadı ve 720 yılındaki ölümünden sonra II. Yezid tahta çıktı. Ömer'in tam aksi bir seciyesi vardı ve Hıristiyan toplumlara hiç müsamahası yoktu. Hıristiyanlar için kutsal olan tasvirlerin parçalanmasını ve yok edilmesini emretti. Fakat onun da erki uzun soluklu olmadı ve Gevont'un tabiri ile "*şeytanın hiddeti onu boğdu ve mahvetti*[162]" ve 724 yılında öldü. Theophanes, II. Yezid'in Bizans topraklarına bir sefer yaptığından ancak başarısız olduğundan söz eder[163]. Bu büyük ihtimal Arapların senelik gerçekleştirdikleri rutin

[160] Bu mektuplara en geniş yeri veren Gevont'tur ve kroniğinin yarısını bu mektup oluşturur. Detaylı bilgi için bk. Jeffery Arthur, "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", **The Harvard Theological Review**, vol.37, No.4, (Ekim 1944), s.269-332. Tovma Ardzıruni ise kısaca şöyle bir bilgi verir: "Ömer, Greklerin İmparatoru Leon'a iman üzerine bir mektup yazdı ve Leon'un argümanlarının gücünü bildiğinden, onların Kuran'daki en muhteşem şeylerin çoğunu çıkardıkları cevabını aldı. Bunu kanıtlamaya cesaret edemese de, yine de çok şaşkın ve utanç içinde, imparatorun mektubunun inkâr ettiği yalanı terk etti ve böylece Hıristiyan halkalara büyük hayırseverlik gösterdi." bk. Artsruni, **Historyof the House of the Arsrunik'**, çev: Robert W, Thomson, Detroit: WSUP, 1985, s.171.Genceli Kiragos ise; "Süleyman'dan sonra erk, Hıristiyan doktrinini öğrenmek için İmparator Leon'a mektup yazan Ömer'e geçti. İmparator ona zekice bir cevap verdi ve bu cevapta Müslüman diniyle aşırı alay etti. Ömer bu mektubu okuduktan sonra müteessir oldu ve Hıristiyan halka iyi davranmaya başladı." bk. Kiracos, Historiens, s.34-35; Theophanes ise şöyle bahseder: "... καὶ μὴ παρασδ ἔχεσθαι μαρτυρίαν Χριστιανοῦ κατὰ Σαρακηνοῦ ἐθέσπισεν. ἐποίησε δὲ καὶ ἐπιστολήν δογματικὴν πρὸς Λέοντα τὸν Βασιλέα οἰόμενος πείσειν αὐτὸντοῦ μαγαρίσαι." Bir Hıristiyan vahisinin bir Arap'ın kabul etmemesine karar verdi. İmparatorun din değiştireceği inancıyla Leon'a hitaben din ile ilgili bir mektup kaleme aldı. bk. Theophanis, Chronographia, s.399. Ömer'in biyografisini yazan İbn Abdilhakem böyle bir mektuplaşmadan eserinde bahsetmemektedir. bk. İbn Abdilhakem, **Siretü Ömer b. Abdilaziz**, çev: Mustafa Gerçekcioğlu, Ankara Okulu, Ankara, 2022.

[161] Gevont, History, s.15; Artsruni, History, s.171; Kiracos, Historiens, s.34-35; İngilizce çevirisi için bk. Kirakos, History, s.25.

[162] Gevont, History, s.15.

[163] καὶ ἐπεστεράτευσε [χθῆ] τὴν Ῥωμανίαν, καὶ πολλοὺς τῶν σὺν αὐτῷ ἀποβαλὼν ὑπέστρεψεν. bk. Theophanis, Chronographia, s.403.

yağma ve hayvanlarına otlak bulmak için yaptıkları seferlerden olabilir. Zira Kudâme İbn Cafer bu tarz seferlerden eserinde bahseder[164].

Yezid'den sonra erki Hişam devraldı. İslam kaynaklarına göre övgüye layık bir insandı[165]; Ermeni kaynaklarına göre ise tam tersi idi. Bunun nedeni Hişam'ın Armenia'ya sayman olarak Haris İbn – Amru'yu yollamasından dolayıydı[166], bu doğal olarak vergi yükünün artması demekti. Hişam'ın tahta çıktığı yıl Bizans'ta da ikonaklazm hareketi baş gösterdi[167]. Bizans bu dini sorunlarla uğraşırken, Emeviler daha çok kuzeyli komşuları olan Hazarlarla meşgul oluyorlar ve Bizans Anadolusu'na ise rutin akınlarını gerçekleştiriyorlardı[168]. Hişam daha sonra Armenia'ya Muhammed İbn Mervan'ı vali tayin etti. Mervan Dıvin şehrine gelerek Ermeni naharlarıyla tanıştı ve Bagratuni ailesinden Vasak oğlu Aşot'a *patrikios* onurunu tevdi etti[169]. Bu bir nevi *primus inter pares* idi. Diğer Ermeni nahararları bu durumu öğrenince – bilhassa Mamigonyan ailesi – öfkelendiler ve seslerini çıkarmaya başladılar, ancak Mervan onların herhangi bir kalkışma yapmasını

---

[164] İbn Cafer Bizans'a yapılan Gazaları şöyle aktarır: "…Bizans'a yapılan gaza günlerinden söz edelim. Bunlardan birincisi sağr (sınır) halkının Bahar Gazaları değdiği devredir. Bunlar hayvanların bahar otlarını yemesinden, atların semizlenmesinden sonra 10 Mayıs'ta başlar. 30 gün yani 10 Haziran'a kadar sürer. Askerler Rum topraklarında hayvanlarını otlatacak ot ulurlar. Hayvanları ikinci baharı yaşar. Sonra gaziler dönerler. 25 gün yani 5 Temmuz'a kadar dinlenirler. Hayvanlar beslenir, insanlar yaz gazası yapmak için toplanır. 10 Temmuz'da yaz gazasına çıkarlar, 60 gün kalırlar. Kış gazalarına gelince, bunun mutlaka yapılması gerektiğini söylerler. Düşman toprağında fazla içeri girilmez. 20 gün yani bir askerin atıyla kalacağı zaman kadar sürer. Şubat sonundan Mart'ın ortalarına kadar sürer. Bu sırada düşman askerleri, hayvanları çok zayıftır. Çok miktarda sürü hayvanı vardır. Sonra dönerler, hayvanlarını baharda otlatırlar, yarış yaparlar…" bk. Kudâme İbn Cafer, s.159.

[165] İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, çev: Cemalettin Saylık, Ankara Okulu, Ankara, 2017, s.452.

[166] Belâzurî, Hişam'ın Mesleme b. Abdülmelik'i Armenia'ya vali olarak tayin ettiğini söyler. Mesleme Armenia'ya Sa'îd b. Amr b. Esved el-Cüreşî öncü kuvvetlerle gönderdi ve bu kuvvetlerin içinde Haris de vardı. Detaylı bilgi için bk. Belâzurî, Büldân, s.237; Haris'in sayman olduğunu söyleyen Gevont'tur, bk. Gevont, History, s.16. Theophanes'de ise; "τούτῳ τῷ ἔτει ἐπεστράτευσε Σουλειμάν, ὁ τοῦ Ἰσάμ, τὴν τῶν Ἀρμενίων χώραν καὶ οὐ δὲνἠνυσεν." 734 yılında Hişam'ın oğlu Süleyman'ın Armenia'yı istila ettiği ancak bir başarı gösteremediğini söyler. Theophanis, Chronographia, s.410. Kaynaklar yaşanan dönemden çok sonra yazıldığı için verilen bilgilerde tutarsızlıklar vardır.

[167] Τούτῳ τῷ ἔτει ἠρξατο ὁ δυσσεβὴς βασιλεὺς Λέων τῆς κατὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων καθαιρ έσεως λόγον ποιεῖσθαι. bk. Theophanis, Chronographia, s.404; Μετὰ δὴ ταῦτα ὁ βασιλεὺς ἀθροίζει πλεῖστον λαὸν τῆς πόλεως περὶτὰ βασίλεια, καὶ συγκαλεῖ τὸν τότε τῆς πόλεωςἀρ χιερέα Γερμανόν, καὶ συγγράφειν κατὰ τῆς καθαιρ έσεως τῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων ἠνάγκαζεν. bk. Nicephoros, Breviarium, s.130.

[168] 725 ve 729 yılları arasında Mesleme Kapadokya'daki Kaesarea bölgesine sefer düzenleyerek bu bölgeyi ele geçirdi. Ancak Araplar kalıcı bir varlık göstememiş olmaları lazım ki, 729 yılında Mesleme komutasında aynı bölgeye tekrar sefer yapıyorlar ve Kharsianon adlı kaleyi hileyle ele geçiyorlar. Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.405-409.

[169] Gevont, History, s.20; The Universal History, s.192.

engellemek için Mamigonyan ailesinden Grigor ve Davit'i başkent Şam'a gönderdi ve oradan da Yemen çöllerine sürgüne gittiler[170]. Bu hareketle Armenia'da Bagratuni ailesi Arap desteği ile güçlenirken, kadim Mamigonyan ailesi ise büyük bir gerileme yaşadı. Bu hamle ile Bizans safına geçmeye meyilli olan bir ailenin de önüne geçilmiş oldu. Hişam Aşot'tan o kadar memnundu ki, uzun süredir Ermeni naharlarına ve askerlerine verilmeyen paranın hemen verilmesi için emir verdi[171]. Paranın tatlılığı karşısında Ermeni naharları saflarını belirlemişti, zaten karşı taraf için Ermenilerin bir beklentisi olduğu da düşünülemezdi, zira Bizans'ın ikonalarla problemi vardı ve erki altındaki azınlıklara bu inancı benimsetmek için baskı yapıyordu. Ermeniler kuzeyden de Hazar Türklerinin baskısı altında oldukları için en güvenilir liman Araplardı.

Araplar 736 yılından itibaren Bizans üzerine hem denizden hem de karadan hücumlarını daha da arttırdılar. Hişam'ın oğlu Süleyman bu seferlerin başındaydı ve bugünkü İzmir civarını deniz yoluyla ele geçirdi. Asıl büyük harekâtı ise 738 yılında karadan gerçekleştirdi. 90.000 adamla Bizans topraklarına girdi ve Kapadokya'daki Tuana[172] bölgesine kadar ilerledi. Theophanes bu sefer ve Arap ordusu hakkında detaylı bilgiler vermese de, bu ordunun içinde önemli bir Ermeni unsuru vardı, zira Araplar orduları için gerekli ikmalleri Armenia coğrafyasından sağlıyordu. Ancak Arap ordusu İmparator Leon tarafından durduruldu. Emeviler pek çok kadın-erkek ve çocukları, bunların yanında hayvanları da alarak ve bölgelere zarar vererek kendi topraklarına çekildiler[173]. Bu tarihe (738-739) yakın dönemde Araplar Ermenilerle birlikte Hazar Türklerine karşı bir üstünlük sağladılar, Bizans giderek Armenia otoritesinden uzaklaşırken, Araplar Hazar tehlikesinden bahsederek tamamen Dıvin

[170] Gevont, History, s.20.

[171] Gevont'un İngilizce çevirisinde "He ordered that the sum of 100,000 pieces of silver for the past three years be weighed out for him", geçen üç yıl için toplamda 100.000 adet gümüş para verilmesi emrini verdi der, bk. Gevont, History, s.20. Garabed V. Chahnazarian'ın yaptığı Fransızca tercümede ise, "et lui accorda tout ve qu'il demandait, en donnant l'ordre de lui compter immédiatement la somme de 300,000 pièces pour les annéesé coulées, c'est-à-dire 100,000 pièce spourcha queannée", geçmiş yıllar için 300.000 para, yani her yıl için 100.000 para verilmesini emretti der. bk. Ghévond, Histoiredes, s.111.

[172] Bor'un güney yakınındaki Kermerhisar'ın atası ilkçağ kentinin, Hitit belgelerinde geçen (Tuwana) adındır. Tuana (Τύανα) adı Grekleşmiş şeklidir. bk. Umar, Adlar, s.805.

[173] Theophanis, Chronographia, s.411.

şehrine yerleştiler[174]. Arapların bu şehre yerleşmesinde pek çok Ermeni Araplardan daha istekli görünüyordu, zira altın bir tepside doğu bölgelerini Araplara sundular.

740'lı yıllara girerken Bizans'ta İmparator Leon şiddetli bir ödem hastalığından dolayı öldü ve onun yerine daha toy olan oğlu Konstantinos geçti[175]. Bebekken vaftiz olacağı zaman vaftiz kurnasına pislediği için kaynaklar ona gübreleyen manasında Kopronymos (Κοπρώνυμος) derler. Bu tabir ikona kırıcılığından dolayı da sürekli vurgulanır. Babasının ölümü ardından Arap saldırılarının önünü kesmek için Dorlion[176] bölgesine geldi. Ancak, yukarıda bahsettiğimiz sabık İmparator Leon'un damadı olan Ermeni Artabasdos hain bir tasarı neticesinde emperyal erki eline aldı. Çok genç ve bu konularda toy olan Konstantinos kendisini bir süre Amorion[177] şehrine çekti ve burada kendini güvenceye aldı. Artabasdos ise, erkini güvenceye almak için en güçlü ve en çok desteği gördüğü thema olan Armenikon'a oğullarından birini atadı, diğer oğlu Nikephoros'u da imparator olarak taçlandırdı. Ertesi sene Artabasdos ve Konstantinos Sardis'te karşılaştılar ve şiddetli savaş neticesinde Artabasdos Kyzikos[178] şehrine kaçtı. Konstantinos Trakya bölgesine geçerek kendisine pek çok yandaş ve gerekli levazımı topladı. Konstantinopolis şehrini kuşattı ve şehri ele geçirerek tekrar emperyal tahta oturdu. Ancak Artabastos hâlâ onun için bir tehlikeydi, zira imparator ikona sorunundan dolayı sevilmiyordu ve Artabasdos ise iki yıla yakın yönetiminde ikonoları serbest bırakmıştı. Ayrıca Anadolu'daki Ermeniler tarafından – heretik kabul edilenler hariç – da sempatiyle karşılanıyordu. Ancak Bithinya'daki[179] Nikea bölgesine kaçtığı öğrenilince imparatorun adamları tarafından yakalandı ve hipodromda sergilendikten sonra hapishaneye atıldılar. Daha

[174] Kiracos, Historiens, s.36, İngilizce tercüme; s.26.

[175] Λέων δὲ μετὰ τέσσαρα καὶ εἴκοσι ἔτη τῆς βασιλείας μεταλλάττει τὸν βίον ὑδέρῳ χαλεπῷ περιπεσών, διὰδοχον δὲ τῆς ἀρχῆς τὸν υἱὸν Κωνσταντῖον καταλιμπάνει. bk. Nicephoros, Breviarium, s.132; Theophanis, Chronographia, s.412-413.

[176] Günümüzde Şarhöyük olarak da adlandırılan, Eskişehir ilinin yakınlarında bulunan arkeolojik sit alanıdır. bk. Umar, Adlar, s.223.

[177] Afyon ili Emirdağ ilçesine, merkez bucağına bağlı Hisarköy'ün yerinde bulunan yerleşim. bk. Umar, Adlar, s.63.

[178] Kyzikos ya da Kizikoz, günümüz Balıkesir ilinin Erdek ilçesi yakınlarındaki, Misya antik kentidir.

[179] Anadolu'nun kuzeybatı yanında, yaklaşık olarak bugünkü, Bursa, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli illerini, İstanbul'un Anadolu yakasını, Zonguldak ilinin batı yarımını kapsayan bölgenin adıydı. bk. Umar, Adlar, s.167.

sonra imparatora bir suikast girişimi tasarısı ortalıkta dolaşınca kör edildiler ve onlara avane olanlar ise çeşitli ağır cezalara çarptırıldılar[180].

Konstantinos emperyal erki tam olarak geri kazandığı tarihte Emevilerde de tahta Velîd çıkmıştı. Pek çok kayağın verdiği ortak bir bilgi olarak o, tam anlamıyla ahlaksız bir insandı. Sarhoşluğu, dinsizliği ve cinsel düşkünlükleri ile tanınıyordu[181]. Ancak erki bir yıl sürdü ve yerine III. Yezid tahta çıktı. Kaynaklarda el-Nakıs yani zayıf lakabıyla anılan III. Yezid de altı ay tahta kaldı ve ardından kardeşi İbrahim bin Velîd tahta çıktı. Ancak amcası Mervan bu duruma itiraz etti ve Armenia valiliğini oğlu İshak İbn Müslim el-Ukayli'ye[182] bıraktı ve ordusu ile Şam'a yürüyerek yönetimi ele geçirdi. II. Mervan ve son Emevi lideri olarak tahta çıktı[183].

Araplar arasındaki bu iç savaştan yararlanan sürgündeki Mamigonyan kardeşler (Grigor ve David) Yemen çöllerinden kaçarak kendi topraklarına geldiler. Mamigonyanlar ilk iş olarak Arap yanlısı bir tutum sergileyen ve deyim yerindeyse Ermenileri Araplara peşkeş çeken Aşot Bagratuni ile mücadeleye giriştiler. Yeni vali olan İsak bu ilkel kabileler arasındaki savaşa bir son vermek istedi, ancak başarılı olamadı. Mamigonyanlar Aşot'a bir sürü suikastlar düzenlediler lakin Aşot bunlardan kurtuldu ve Emevilerin iç savaşı sırasında 15.000 kişilik bir kuvvetle Mervan'ın yardımına gitti. Bu esnada Armenia valisi İsak Ermeni birliklerinin başına *saparapet* olarak Grigor Mamigonyan'ı atadı. Ancak Mervan Grigor'un kardeşi David'in yargılanmasını ve onun Ukbe'ye[184] teslim edilmesini emretti. David Ukbe'nin cellâdıyla can verirken, Mervan Aşot'u onurlandırarak ve ona yeni orunlar vererek onu Armenia'ya yolladı. Grigor şüphesiz ki kardeşinin ölümünü Aşot'tan biliyordu, ancak Mervan'ın korkusunda ona ses çıkaramadı ve barış içinde kalmayı yeğledi ya da en azından öyle görünmek istedi, zira tasarısı için uygun anı

[180] Nicephoros, Breviarium, s.132-138; Theophanis, Chronographia, s.412-421.

[181] Gevont, Kura adında bir bilgenin Velîd hakkındaki düşüncelerini şöyle aktarır: "Zira o halifeliğimizin onuruna hakaret etti ve kanun yapıcı [Muhammed]'in öğretilerinden saptı ve utanç verici davranışları ile kendini dışladı, o ölüme layıktır ve öldürülmelidir. Gevont, History, s.21. Velîd'in ahlaksızlıkları için bakılacak en önemli eserlerden birisi Mesudî'nin eseridir, detaylı bilgi için bk. Mesudî, **Murûc Ez-Zeheb**, b.3, çev: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2014, s.351-357.

[182] İshak İbn Müslim el-Ukayli hakkında bilgi için bk. Kennedy Hugh, **The Early Abbasid Caliphate – A Political History**, Routledge, New York, 2016.

[183] Gevont Mervan'ın erki ele almak için yeğeni ile yaptığı savaştan bahseder ve şöyle bir pasaja kroniğinde yer verir: "Biz aynı dili [konuşan] aynı devlete sahip olan aynı insanlarız. Biz kardeşiz, o zaman neden birbirimize kılıçlarımızı çekiyoruz?" Detaylı bilgi için bk. Gevont, History, s.22.

[184] Bu Ukbe yalnızca Gevont'un bu pasajında geçmektedir. Kim olduğu ve görevinin ne olduğu tam olarak bilinmiyor.

kolluyordu[185]. Araplar ise bölgedeki nahararları böyle birbirlerine düşürerek bölgedeki otoritesini arttırmakla kalmıyor, bu topraklara daha sıkı bir biçimde yerleşiyordu. Anlaşılan Araplar siyaset konusunda hocaları olan İran ve Greklerden baya bir şeyler öğrenmişlerdi.

Ancak Arapların unuttuğu bir nokta vardı. Nasıl bir politika izlenirse izlensin, süb-etnik gruplar arasında olan Ermeni gibi gruplar her zaman bir sistem içinde sorun teşkil ederler. İlk sorun Araplar içindeki iç savaşlar tekrar zuhur ederken, Mamigonyanlar Araplara karşı – ki aslında Aşot'a karşı – isyan bayrağı açtılar. Aşot Arap desteğini kaybetmek istemiyordu, zira Araplar sayesinde Mamigonyan mülklerinin çoğuna sahip olmuştu ve bunu kaybetmek arzusunda değildi[186]. Bunun için Ermeni nahararlarını bir araya topladı ve onlara şöyle bir söylev verdi:

> *Ah kardeşler, ahmak tasarınızı ihtiyatlı görmüyorum. Tam tersine, bu aldatıcı bir tasarı ve korkunç bir tekliftir. Açıkça bizim kuvvetlerimiz, İsmaillilerin vahşilikleriyle kıyaslandığında çok az kalır, onların kuvvetlerine dayanamayız ve ülkemizi ejderhanın ağzından çıkaramayacağız. Amacımıza sadece sorun ve tehlike getirecek. Tercih ederseniz, öğütlerimi kabul edin ve bunu yapmaya izin vermeyin. Bunun yerine, şu anda yaptığımız gibi onlara vergi verelim ve mülkümüzü, bağlarımızı, ormanlarımızı ve çiftliklerimizi korumamıza izin verin*[187].

Ancak Ermeni nahararları Aşot ile aynı düşüncede değildi, zira pastadan tüm payı kendisine alan ve çevresindekine hiçbir kırıntı bırakmayan birinin yanında kimse olmazdı. Bundan dolayı Ermeni nahararları ona şu karşılığı verdi:

"Eğer bizim ittifakımıza katılmazsan, askerlerinin hiçbiri seninle kalmayacak. Ülkemiz Armenia'nın yaşadığı buhrana göz yumamayız[188]."

Aralarında anlaşan Ermeni nahararları Bizans sınırına yakın olan Tayk bölgesine çekildiler. Ermeniler bilhassa o sıralarda Erzurum, Pontus arasında bulunan

---

[185] Gevont, History, s.22-23.

[186] Bagratuniler bu dönemde Mamigonyanların mülklerinden Bıznunik, Taron, Muş ve Bitlis bölgelerini ellerinden almışlardı. Bu hareket ile Mamigonyanların mülksüzleştirildikleri görülür. Bu durumu mösyö Laurent şöyle izah eder: "… 'sous un nom nouveau, l'ancien ne maison d'Arménie', c'est- à-dire l'ancien domaine propre des chefs de toute l'Arménie." Yani, 'yeni bir isim altında, Ermenilerin kadim yuvası, yani Armenia nahararlarının eski bölgesiydi,' demek ister. Laurent Joseph, **L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis la Conquête Arabe Jusqu'en 886**, Paris: Fontemoing, 1919, s.93.

[187] Gevont, History, s.23.

[188] Gevont, History, s.24.

imparatorun birliklerine güveniyordu[189], zira Ermeniler Bizans ile bir barış anlaşması yapmışlardı[190]. Kazanımlarının bu yakınlaşma ile kaybettiğini gören Aşot, yandaşı oldukları birkaç nahararla Arapların saflarına katılmak için harekete geçtiler. Ancak bu bilgi Grigor'un kulağına ulaşınca onu yakaladı ve bu ihanetinden dolayı gözlerini kör etti. Ancak Grigor Mamigonyan bu zaferin tadını çıkaramadı, zira Bizans sınırına yakın Karin şehrine gitti ve orada Mide rahatsızlığından dolayı öldü[191]. Armenia'da bunlar yaşanırken, doğuda Ermenilerin yeni hamisi olacak bir hanedan kuruldu: Abbasiler.

1.4. ABBASİ – BİZANS DÖNEMİNDE ERMENİLER

Emevi dönemi Arapların aşırı ihtiraslı [passioner] oldukları bir dönemdi. Aşırı ihtiraslık çabuk alevlenen, alevlendiğinde gözü hiçbir şey görmeyen, pek çok yeri fetheden bir durum gösterir, ancak sönmesi de parlaması kadar çabuk olur. Yukarıda yalnızca Bizans ve Ermeniler açısından değindiğimiz noktalardan bile görülecektir ki, Araplar çok hızlı bir şekilde yayıldılar ancak kendi iç kavgalarına düştüler ve ihtiraslı evlatlarını kendileri yediler ve akmatik safhaya[192] geçişi yaşadılar. Emeviler toplamda 89 yıl yaşadı, fakat kimse inkâr edemez ki, iyisiyle kötüsüyle bu dönem siyasi ve askeri olarak Arapların en parlak dönemiydi. Aşırı ihtirasları yüzünden o kadar büyüdüler ki, kendi oluşturdukları süper-etnos içinde azınlığa düştüler. Şimdi yine Bizans ve Ermeni ilişkileri bağlamında Emevilerin Abbasilere bıraktığı bu mirası temel alarak olayları tetkik edeceğiz.

---

[189] Ermenilerin isyan ettiği ve Tayk bölgesine çekildiği sırada, Theophanes de İmparator Konstantinos'un Erzurum'u işgal ettiğini, Malatya ve Armenia'yı ele geçirdiğini söyler. καὶ τῷ αὐτῷ χρόνῳ Κωνσταντῖνος τὴν Θεοδοσιούπολιν παρέλαβεν ἅμα τῇ Μελιτηνῇ, καὶ ᾐχμαλώτευσε τοὺς Ἀρμενίους. bk. Theophanis, Chronographia, s.427.

[190] Gevont bu barıştan sonra tuhaf bir biçimde 'Günahkârlığın Oğulları" dediği Paulusçuların isyancı Ermenilerin tugayını bastığını ve karışıklığa neden oldukları bilgisini verir. Onların ne Tanrı'dan ne de hükümdardan korktuğunu, yabancı ve bir ecnebi gibi kardeşlerini ve hısımlarını esir ettiklerini, işkence ve eziyet ettiklerini söyler. bk. Gevont, History, s.23-24.

[191] Gevont, History, s.24.

[192] Akmatik safha, etnik sistemde passioner [ihtiras] basıncın yükselme safhasından sonra bu sistem için mümkün olan en yüksek passionerlik [ihtiras] seviyesindeki titreşimleri.

1.4.1. Abbasi-Bizans Mücadelesinde Armenia

750 yılında Ebu'l Abbas Seffah yeni kurduğu hanedanıyla Arapların erkini eline alırken[193], kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'a[194] Musul ve Azerbaycan bölgelerinin yönetimini verdi. Mansur daha sonra Armenia'ya geldi ve burada bir terör havası sezdirdi. Gevont bu terör havasını şöyle anlatır:

> *O önce Armenia topraklarına gelerek, ölülerden vergi isteyecek bir noktaya gelene kadar ıstırap ve eziyet ile herkesi mahvederek zayıflattı. Birçok yetim ve dul büyük acı çektiler ve kiliselerin rahiplerine ve hizmetçilerine alaycı bir şekilde işkence yaptı, onları sopalarla dövdü, böylece ölülerin isimlerini ve ailelerini ortaya çıkardı. Acımasız vergi talepleriyle topraklarımızın sakinlerine vahşice işkence yaptı, zuze'nin(?) kişi başına birçok gümüş vergi dayattı ve boyunlarına mühür vurdu*[195].

Bu durum Araplar açısından normaldi tabii ki, zira onlar yeni bir yönetim tesis ettiler ve paraya ihtiyaçları vardı, ancak bu o kadar korkunç bir boyuta varmış olmalı ki, Mansur'a 'Paranın Babası' diyorlardı[196].

Araplar Armenia'da hâkimiyetlerini daha sağlam bir şekilde devam ettirirken, Bizans da doğuya yönelik birtakım hareketlerde bulunuyordu. İmparator Konstantinos 754/5 yıllarında Erzurum ve Malatya bölgelerine seferler yaptı. Erzurum surlarını yıktı ve bölgenin hazinelerini ele geçirdi. Gevont'a göre Araplardan mustarip olan halk imparatora yalvardı kendilerini de yanında götürmesini istedi[197]. Theophanes ise imparatorun Erzurum ve Malatya'daki Suriyeli ve Ermeni nüfusu heretik olduklarından dolayı Trakya'ya sürdüğünü söyler[198]. Çöle

---

[193] Abbasilerin erki ele almasıyla ilgili bk. Bozkurt Nahide, **Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilâli**, b.3, Ankara: Ankara Okulu, 2020, s.75-113.
Mansur hakkında detaylı bilgi için bk. Bokurt Nahide, "Mansûr", **TDVİA**, cilt 28, İstanbul 2003, s.5-6.

[195] Gevont, History, s.26.

[196] Bedrosian çevirisinde "father of a coin" şeklinde çevirmiştir. bk. Gevont, History, s.28. Arzoumanian ise "father of mite" şeklinde çevirmiştir ki buradaki anlamda "Akçenin babası" anlamındadır. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.123. Chahnazarian Fransızca çevisinde "le père du denier – dinarin babası" şeklinde yapmıştır. bk. Ghévond, Histoire Des Guerres Et Des Conquètes Des Arabes En Arménie, s. 125.

[197] Gevont, History, s.27; Taronlu Stephanos da Gevont ile aynı bilgileri vermektedir. bk. The Universal History, s.193-194.

[198] ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταυτῖνος Σύρουςτε καὶ Ἀρμενίους, οὓς ἤγαγεν ἀπὸ Θεοδοσιουπόλεως καὶ Μελιτηνῆς, εἰς τὴν Θρᾴκηνμετῴ κισεν, ἐξ ὧν καὶ ἐπλατύνθη ἡ αἵρεσις τῶν Παυλικιάνων. bk. Theophanis, Chronographia, s.429. Kedrenos da bu bilgilere benzer bilgiler vermektedir. Τῷιά ἔτει Κωνσταντῖνος τὴν Θεοδοσιούπολιν παρέλαβεν ἅμα τῇ Μελιτηνῇ, αἰχμαλωτίσας πάντας τοὺς ἐκεῖσε. καὶ προφάσειτοῦ θανατικοῦ προσλαβόμενος τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ Ἀρμενίυς καὶ Σύρους αἱρετικοὺς εἰς τετὸ Βυζάαντιον μετῴκισε καὶ τὴν Θρᾴκην· οἳ μέχριτοῦ νῦν τὴν αἵρεσιντοῦ

dönen bu ıssız toprakları canlandırmak için imparator Hellas'tan ve güney kesimlerden bu bölgeye tehcirler yaptı. Araplar Bizans'ın bölgede icra ettiği bu politikayı çabuk fark etmiş olmalı ki, Mansur'un yerine bölgeye atanan Yezid b. Üseyd es-Sülemî[199] bir sene sonra Erzurum şehrine kelle vergisi koydu ve şehri yeniden inşa ederek pek çok Arap ailesini bu bölgeye iskân etti[200]. Belâzurî de eserinde Gevont'a yakın olarak şöyle der: "el-Mansur halife olunca, İrminiyye'ye Yezid b. Üseyd es-Sülemî'yi vali tayin etti. O, el-Lân kapısını fethetti ve oraya Divan defterlerine kayıtlı askerlerden muhafız yerleştirdi. es-Saneriyye'yi istila etti ve onları haraç ödemeye mecbur etti[201]."

Mansur erki eline alınca Ermeni nahararlarının başı olarak Sahak Bagrutini'yi atadı. Sahak kaynaklara göre iyi bir yöneticiydi, ancak Arap tahakkümünden haz etmiyordu[202]. Armenia Arapların batı ve kuzey seferleri için üs bölgeleriydi ve Araplar her türlü ikmali Ermenilerden temin ediyordu. Bu durumda Ermenilerin belini büküyordu. Ancak karşı duracak ne güçleri ne de bir dayanak noktaları vardı. Bizans imparatorluğu genel olarak kendi topraklarını korumakla ilgileniyordu ve aslını soracak olursak Bizans'ı da Hazarlar koruyordu. Ermeniler ise kendi içlerinde yine birbirlerine düşmüşlerdi. Emeviler kadim Mamigonyan ailesinin sonunu getirirken, meydan yine Bagratunilere kalacak gibi gözüküyordu, ancak öyle olmadı. Ardzıruni ailesi birden parladı ve Bagratunileri Vaspurakan bölgesinden attılar ve bu tarihten itibaren bu bölgenin asıl hâkimi oldular[203].

Bu dönemde Armenia'ya vali olarak Salih İbn Subay el-Kindî'i[204] atanmıştı. Gevont'a göre, o da selefleri gibi *kana susamış bir yaratıktı* ve Ermenileri soyma

---

τυράννου διακρατοῦσιν ὑφ' ὧν καὶ ἐπλατύνθη ἡ αἵρεσις τῶν Παυλικιανῶν. bk. I. Bekker, **Georgius Cedrenus**, **Ioannis Scylitzae Opera**, cilt II, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Berlin, 1838-39, s.10.

[199] Yezid İbn Üseyd es-Sülemi için bk. Kennedy Hugh, s.57-58; Ter-Ghewondyan Aram, Bagratid, s.29-33.

[200] Gevont, History, s.27; The Universal History, s.194. Theophanes Arapların koyduğu ağır vergiden bahsederken, Arapların bu bölgeye yaptığı iskândan söz etmez. Τούῳ τῷ ἔτει Ἀβδελᾶς τὴν φορολιγίαν ἐπέτεινε Χριστιανοῖς, ὥστε ἅπαντας μοβαχούς τε καὶ ἐγκλείστους καὶ κιονίτας τοὺς τῷ θεῷε ὐαρεστοῦντας φορολογῆσαι... bk. Theophanis, Chronographia, s.430.

[201] Belâzurî, Büldân, s.240.

[202] Gevont, History, s.26.

[203] Laurent, L'Arménie, s.95.

[204] Salih İbn Subay el-Kindî hakkında kaynaklarda pek fazla bir bilgi yoktur. Armenia ve Azerbaycan bölgelerindeki valiliği kısa sürmüş olmalıdır. Ter-Ghewondanyan onu ostikanlar listesinde 17. sıraya koyar. bk. Ter-Ghevondyan "Arminiayi Vostikanneri Zhamanakagrut'yuny", s.120.

derdindeydi. Bu külfete tekrar katlanamayan nahararlar imparator V. Konstaninos'tan sığınma talep ettiler ve Bizans topraklarına göçtüler[205]. Kalan Ermeni aileleri ise birbirleriyle çatışıyordu. Araplar bir Ermeni ailesine orunlar bahşedip diğerinin üzerine çıkartıyor, daha sonra aynısını bir başka aileye yapıyordu. Araplar Bizans sınırlarını da taciz etmekten geri durmuyorlardı. 755/6 yıllarında 80.000 kişilik bir Arap kuvveti Kapadokya bölgesine geldi. İmparator Konstantinos'un kendilerine karşı silahlanıp bir sefere giriştiğini duyunca korkarak geri çekildiler. Theophanes, bu geri çekilme esnasında Arapların bir avuç Ermeni'yi de beraberlerinde götürdüğünü söyler. Bunlar büyük bir ihtimal Kapadokya bölgesine yayılmış Paulikan artıklarıydı ve Araplar bunları Doğu Anadolu bölgelerine iskân ettirmiş olabilirler. Zira Gevont Vaspurakan bölgesinde bu Günahkârlığın Çocukları ile Ermeni nahararlarının çarpıştıkları hakkında bilgiler vermektedir[206]. 758/9 yıllarında da Arapların tekrar Bizans topraklarında bir saldırısı oldu. Bu savaş Melas[207] nehri civarında vuku buldu ve Armanikon strategosu Paulos ile onunla birlikte savaşan pek çok kişi öldü[208].

1.4.2. Abbasi Ostikanlarının Armenia'daki Faaliyetleri

Doğu Anadolu bölgesi kuzeyden Hazarlar ve güneyden Araplar ile çevrelendi. 762/63 senesinde Ermeniler Hazarların saldırısına uğradılar ve çok ağır kayıplar verdiler. Hazarlar pek çok Ermeni esiri alıp yurtlarına döndüler[209]. Araplar ise Armenia'da yeni gümüş madenleri buldular ve bunun külfetini ise Ermeniler çektiler. Yeniden ağır vergilere maruz kaldılar ve kişi başına düşecek şekilde gümüş vergi talep ettiler. Gevont bu olayı büyük bir trajedi gibi anlatır. Ona göre, Ermeniler pek çok işkenceler gördüler, pek çoğu darağaçlarına gitti, kurtulabilenler mağaralara

---

[205] Gevont, History, s.28-29.

[206] Gevont'un verdiği bilgi için bk. Gevont, History, s.27.

[207] Panphylia ile Kilikia sınırında bir akarsu. Strabon buradan bahsetmektedir. Günümüzdeki Manavgat çayı olduğu düşünülmektedir. Detaylı bilgi bk. Umar, Adlar, s.559.

[208] Καὶ ἐπεσράτευσαν τὴν Ῥωμὰνιαν καὶ ᾐχμαλώ τευσαν πολλοὺς καὶ Παῦλον τὸν στρατηγὸν τῶν Ἀρμενιάκων πολεμήσαντες εἰς τὸν Μέλαν ἀνεῖλον μετὰ πλήθους στρατοῦ καὶ μβ' ἐπισήμους ἄνδρας δεσμίους ἤγαγον καὶ κεφαλὰς πολλάς. bk. Theophanis, Chronographia, s.431.

[209] τῷ δ' αὐτῷ ἐτειὲξ ἦλθον Τοῦρκοι ἐκτῶν Κασπίων πυλῶν καὶ ἀνεῖλον πολλοὺς εἰς Ἀρμενίαν καὶ ἔλαβον αἱ χαμαλωσίαν πολλὴν καὶ ὑπέστορεψαν. bk. Theophanis, Chronographia, s.433.Gevont da Hazarların Armenia topraklarına yaptığı bu akından bahseder, hatta Hazarların Araplarla iş birliği içinde olduğundan söz etmektir. bk. Gevont, History, s.28.

ve gediklere saklandılar. Yapılan zulüm o kadar büyük boyutlara vardı ki, Sahak Bagratuni Vali Yezid'i Mansur'a şikâyet etti. Yezid'in faaliyetlerine kızan Mansur onu derhal geri çağırdı ve yerine Bekir İbn Müslim el-Ukali'yi[210] tayin etti. Ancak bir sene bile bu görevde kalmadan, nedeni bilinmeksizin Mansur onu da çağırdı ve yerine Hasan İbn Kahtaba el-Tai'yi[211] atadı. Hasan da selefi Yezid gibi acımasız bir politika izledi. Horasan'dan pek çok birliği Armenia'ya getirdi ve bunları Armenia topraklarına konuşlandırdı. Taberi de Hasan İbn Kahtaba'nın Ebu Cafer'in isteği üzerine Suriye'ye gidip Ebu Müslüm'e katıldığını ve o bölgeye gelen Horasanlıların Abdullah b. Ali'yi sevmediklerini, onun da Horasanlılardan korktuklarını ve bundan dolayı birlik komutanı Hayyaş b. Habib 17.000 kişiyi öldürdüğünü söyler.[212] Taberi bundan sonra Ebu Müslim ile Abdullah'ın savaşından bahseder. Büyük bir ihtimal buradaki Horasanlılar Gevont'un bahsettiği gibi Hasan'ın Armenia'ya yerleştirdiği kişiler olabilir. Ayrıca Ebû Cafer 769 yılında Kahtaba'yı Horasan valisi yapmıştı[213]. Bu valiliği sırasında da nakiller yapmış olması mümkündür. Araplar Yezid'i aratmayacak hatta onun da ötesinde faaliyetlere giriştiler: Vergilerini ödeyemeyenleri dövdüler, zincire vurdular veya darağacına yolladılar. Bazılarını kışın en acı soğuğunda soydular ve çırıl çıplak göle attılar ve ardından işkenceler yaptılar[214].

Bu Arap zulmünden bıkan Ermeniler, sayıları az olmasına rağmen, Araplara karşı isyan ettiler. İsyan her zamanki gibi Mamigonyan ailesi tarafından başlatıldı. Artavazd öncülüğünde birlikler Dıvin şehrine Arapların dostuymuş gibi giderek silah temin etmeye çalıştılar. Daha sonra Arapların vergi toplayıcısını öldürdüler ve

---

[210] Taberi Bekkar İbn Müslim el-Ukayli'nin 770 civarında Mansur tarafından Armenia'ya vali olarak atandığını söyler. bk. **The History of al-Tabari**, cilt XXIX, çev: Hugh Kennedy, New York: SUN, 1990, s.66. Ayrıca Ukayli'nin Suriye'deki bir ordugahta da adı geçmektedir. bk. The History of al-Tabari, cilt XXVIII, çev: Jane Dammen McAuliffe, New York: SUN, 1995, s.14. Belâzurî'de de yalnıca, "İrminiyye halkı, Yezid b. Üseyd ile Bekkar b. Müslüm el-Ukayli'nin azledilmesinden sonra…" der ve başka bir bilgi vermez. bk. Belâurî, Büldân, s.241.

[211] Hasan İbn Kahtaba el-Tâî'li hakkında Taberi Ali-Müslim b. el-Mügire'den gördüğünü aktararak şu kısa bilgiyi verir: "Bu yılda Ebu Cafer Armenia'ya vekili olarak el-Hasan b. Kahtaba'yı atadı." bk. The History of al-Tabari, cilt XXVIII, s.19. Belâzurî'de ise "İrminiye halkı…, el-Hasan b. Kahtaba e-Tâî'nin valiliği zamanında isyan etti" der. bk. Belâurî, Büldân, s.241. Bu kişinin aynı zamanda Bizans kaynaklarında geçen ve Bizans'a akınlar yapan Zelotes (ζηλωτής) lakaplı Moukhesias (Μουχεσίας) olduğu da tahmin edilir. bk. Theophanis, Chronographia, s.452. Şahsın biyografisi için ayrıca bk. Özaydın Abdülkerim, "Humeyd b. Kahtabe", **TDVİA**, cilt 18, İstanbul 1998, s.355-356. Özaydın'dan yazdığı maddede Hasan'ın Armenia ya da İrminiyye'deki valiliği hakkında bir bilgi verilmemiştir. Yalnızca 148 (765) yılındaki sefere iştirakinden bahsedilmiştir.

[212] The History of al-Tabari, cilt XXVIII, s.21-22.

[213] Özaydın, "Humeyd b. Kahtabe", s.356.

[214] Gevont, History, s.29.

Mamigonyanlılar ile ona katılan diğer nahararlar İberya topraklarına gittiler. Hasan İbn Kahtaba Bagratuni reisi Simbat ve onun safında olan diğer nahararları alarak İberya bölgesine konuşlandı. Samtzhe[215] geçitlerini tutarak Ermeni isyancıları sıkıştırdılar ve onlardan ganimetler ele geçirdiler. Kaçabilenler Egerlerin[216] topraklarına giderek kendilerini güvence altına aldılar. Ancak isyancıların hâlâ ele geçirilememesi Kahtaba'yı daha da öfkelendirdi ve Armenia'daki vergilerin oranını çoğalttı. Ayrıca bazı Araplar Mamigonyanların yanına gelip öldürdükleri akrabaları için kan parası istediler, lakin Muşeg Mamigonyan[217] onları öldürdü ve ailesi ile Artagers kalesine göç etti. Bagrevant bölgesindeki Arap vergi memurlarını yakaladı ve onları kılıçtan geçirdi. Böylece Armenia'daki *vergi tahsilini durdurdu.* Ancak Araplar Muşeg'i öldürmek için 200 kadar ağır silahlı askeri Erzurum şehrine yolladı. Ancak Muşeg bir gece baskını ile Arapların pek çoğunu öldürdü ve ardından kendi kalesine geri döndü. Araplar Ermenilerden – en azından belli bir kesiminden – böylesi bir isyan beklemiyorlardı, yani buna cüret edebileceklerine ihtimal vermiyorlardı. Ancak olayın ciddiyetine vardıklarında Arap komutanı Muhammed'e şikâyetler gelemeye başladı. Muhammed, Ebu Necip adlı bir komutanı ölen Müslümanların kanını yerde koymaması için görevlendirdi ve maiyetine yaklaşık 4.000 seçkin süvari verdi. Necip Bagrevant bölgesine geldiğinde Muşeg ile çarpıştı ancak mağlup oldu[218].

Ermeniler kendilerini bu başarılara o kadar kaptırdılar ki, her yerde şöyle vaazlar veriyorlardı:

> *İşte, kurtuluş zamanınız geldi, zira yakında kraliyet asası bir kez daha Torgom Hanesinin eline geçecek ve sizin sayenizde İsmail ulusundan intikamımız*

[215] Gürcistan'ın güneybatı kesiminde bulunan tarihsel bir bölgedir. Bugünkü Ahaltsihe, Aspindza, Adigeni ile Türkiye sınırları içinde bulunan bu bölgeye bitişik toprakları kapsıyordu. Detaylı bilgi için bk. Kudava Buba, Saitidze Goça, Tao-Klarceti: Tarih ve Kültür Araştırmaları, çev: Hasan Çelik, Kevser Ruhi, Tiflis: Artanuji, 2018, s.24.

[216] Kolkhis (Κολχίς) Helenistek dönem öncesi Greko-Roma coğrafyasında, Karadeniz kıyısında bulunan ve günümüzün batı Gürcistan'ında bulunan Gürcü devletinin Egeri'sinin eksonimisidir. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.453-454.

[217] Belâzurî bu Ermeni isyanın yalnızca iki satır bahsetmektedir. Buradaki Muşeg Belâzurî'de Moşail el-İrmînî diye geçer. bk. Belâurî, Büldân, s.241.

[218] Gevont ne kadar Mamigonyanları sevmese de bu anlatısında abartılar mevcuttur. Necip'in 4.000 kişilik birliğine karşı Muşeg 200 adamıyla ona karşılık vermiştir ve Arapları mağlup etmiştir. Ermenilerin bu isyan sırasında sayılarının bir hayli fazla olması gerekir, zira Mamigonyanlar her ne kadar eski kudretlerinde olmasalar da Armenia'nın en kalabalık boylarındandır.

alınacak. Sayılarımız onlarınkinden az diye sakın korkmayın. Zira sizin biriniz onların bin tanesini alt ederken, ikiniz on binleri alt edebilirsiniz[219].

Bu vaazlar o kadar etkili olmuş olmalı ki, Arap yanlısı olan Simbat Bagratuni'nin bile aklını çeldi. Ermeniler bir bölgede toplanarak ölüm için ant içtiler ve 5.000 kişiyle Erzurum'a giderek şehri almaya çalıştılar. Ancak Arap savunma sistemleri karşısında ilkel silahlarla hiçbir şey yapamadan bir kış boyunca boş yere savaştılar.

Sahak Bagratuni diğer Ermenilere nazaran daha ihtiyatlı ve zeki bir adam olduğundan, durumu daha net bir şekilde gördü ve Ermenilere şu tavsiyede bulundu:

Sizler çok toysunuz ve o çok başlı ejderhanın gücüne karşı koyamayacağınızı biliyorum. Dahası [komutanlarının] emri altında sınırsız bir ordu var ve hazinesi onlara sınırsız araç-gereç sağlayabilir. Otoritelerini reddeden tüm krallıkları, topraktan yapılmış çömlekler gibi parçaladılar. Nitekim Bizans [imparatoru, onlara karşı] elini kaldıramazdı. İmparator onları görünce korkudan titrer ve ilahi emre karşı gelmeye cesaret edemez. Bizans imparatorunun tüm gücüne, kişisel cesaretine, kuvvetlerinin ve araç-gereçlerinin [niteliklerine] aşina değilsiniz. İmparator, Ermenilerin topraklarını [Arapların elinden] almayı bir kez bile düşünmedi. Leon'un oğlu Konstantinos, vahşi yırtıcı canavarlara karşı bir günlük savaşta, bir aslanı keçi yavrusu gibi boğazladı. Yine de böylesi bir güce sahip olan imparator bile şimdi ülkemizi kirleten o şeytanımsı vahşi canavardan korkarak geri çekildi. [Yardım eli uzatmak için] kime güveneceksiniz? Kimin kudreti, yenilmez [Arap komutanının] otoritesine karşı [sizlere yardım eli uzatacak] güçte? Tenezzül ederseniz, tavsiyeme kulak verin. Benim endişelerim sizin güvenliğiniz, ülkemizin ihtiyaçları ve huzuru içindir. Mesele şu üç yoldan biriyle çözülecek: ya geri döneceksiniz ve ardından onlara boyun eğerek ülkeye huzur gelecek; ya [boyun eğmeyi] reddedeceksiniz, tüm yoldaşlarınız ve aileleriyle birlikte kaçarak, atalarınızın mirasını ve onların evlerini, ormanlarını, tarlalarını, hatta atalarınızın mezarlarını terk edip Bizans imparatorunun yanına sürgüne gideceksiniz; ya da bir gün onların eline düşeceksiniz ve utanç verici bir biçimde öleceksiniz. Zira ben dinsiz halife hakkında bazı şeyleri biliyorum ve onun bunu başarana kadar durmayacağını da [biliyorum][220].

Ancak isyancı Ermeniler bu tavsiyelere kulak asmadılar ama aralarındaki birlikte dağıldı. Kendilerine has bir politika takip eden Ardzıruniler Vaspurakan'daki topraklarına çekildiler. Amaduni ve Deruni aileleri Tarünk[221] kalesine ve Magu[222] dağının doruklarına çekildiler[223]. Simbat'ın tavsiyesindeki gibi Bizans ise o tarihte

[219] Gevont, History, s.31.
[220] Gevont, History, s.31-32.
[221] Tarünk, Arşaklar döneminde kraliyet hazinesinin tutulduğu Kogovit bölgesinde meşhur bir kaleydi. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.162, n.2.
[222] Magu veya Maku, Van İran sınır bölgesinde Vaspurakan eyaleti içindeki Artaz bölgesinde bir kale. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.189, n.26.
[223] Gevont, History, s.32.

Araplar ile bir mücadeleye giremezdi, zira batıda Bulgarlar üzerine sefer yapmakla meşguldü[224] ve Ermeniler yine Araplarla baş başaydı.

Araplar Ermenilerin arasındaki birliğin dağıldığını görünce Dıvin şehrinden harekete geçerek Bıdgunk, Talin[225] ve Kogp[226] bölgelerinde katliamlar yaptılar. Baharın gelmesiyle Araplar büyük bir sefer hazırlığına giriştiler ve Mansur Horasan ordularından 30.000 seçkin ağır silahlı birlikleri Amr İbn İsmail komutasında Armenia'ya yolladı[227]. Arap ordusu Ahlât bölgesinde konuşlandı. Ermeniler ise bu durumdan habersiz birbirleriyle tekrar birleşmeyi ümit ediyorlardı. Ancak Ermeni nahararları bu birleşmeyi istemedi ve her biri kendi başına hareket etti. Hamazasp Ardzıruni Arapların Van bölgesi yakınlarında olduğu bilgisine inanmayarak bölgeye hareket etti ve Arapların kurduğu pusuya düştü. Araplar ele geçirdikleri Ermenileri katlettiler, soylu ailelerden gelen dört kişi, Turnik ailesinden üç ve Urts[228] köyünden de bir kişi, bunun yanında 1.500'e yakın orta sınıftan insan öldürüldü. Sevinçten etekleri zil çalan Araplar ise Apahunik[229] bölgesindeki yoldan Bagratuni ailesinin bölgesindeki Arceş[230] yerleşkesine geldiler ve orada ordugâh kurdular[231].

Ermeniler Erzurum şehrini düşürme noktasına gelmişlerdi ki, doğudan gelen bu bozgun haberi morallerini bozdu ve savaşma isteklerini kaybettiler. Ermenilerin kafalarında artık batıya, Bizans sınırlarına göçme fikri belirdi, ancak bazı nahararlar topraklarına ve kiliselerine yapılan bu saygısızlık karşısında kaçmanın onursuzluk olduğunu ileri sürdüler. Ermeniler yaklaşık 5.000 kişilik bir kuvvetle Erzurum

---

[224] Τούτῳ τῷ ἐτειμηνὶ Μαΐῳ ἰνδικτιῶν ος ιβ' ἐκίνησε Κωνσταντῖνος στόλον χελανδίων β κατὰ βουλγαρίας καὶ εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς ἐς τὰ Ῥούσια χελάνδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ εἰσελθεῖν εἰς τὸν Δανοῦβιν ποταμὸν καταλιπὼν καὶ τοὺτῶν καβαλλαρικῶν θεμάτων στρατηγοὺς ἐξωτῶν κλεισουρῶν, εἰ πως δυνηθῶσι τῶν Βουλγάριων εἰς αὐτοῦ ἀσχολουμένων εἰσελθεῖν εἰς Βουλγαρίαν. Bizans'ın Bulgarlar üzerine bu seferleri sürekli oldu, 774/5 yıllarında da imparator Bulgarlar üzerine yine bir sefer tertip etti. Τούτῳ τῷ ἔτει τῆς ιγ΄ ἰνδικτιῶν ος μηνὶ Αὐγούστῳ ἐξῆλθεν ὁ βασιλεὺς Κενσταντῖνος κατὰ Βουλγάρων. bk. Theophanis, Chronographia, s.446-448.

[225] Ermenistan'ın Aragotsotn bölgesinde bulunan bir kasabadır. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.189, n.27.

[226] Kogp veya Koghb, Ermenistan'ın Tavuş Eyaleti'nde, Noyemberyan kasabası yakınlarında bulunan bir köydür. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.189, n.27.

[227] Belâzurî de "el-Mansur, Âmir b. İsmail komutasında el-Hasan'a yardımcı kuvvet gönderdi" der. bk. Belâzurî, Büldân, s.241.

[228] Urts, Ayrarat'daki Urts bölgesi içinde bir köy. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.189, n.37.

[229] Vaspurakan ile Ararat eyaleti arasında merkezi Malazgirt olan bölgedir. bk. Urfalı Mateos, s.373.

[230] Truberan eyaletinin Ağiovid bölgesinde, Van gölünün güney kıyısında bir şehir. bk. Urfalı Mateos, s.93, n.205.

[231] Gevont, History, s.32-33.

şehrinden Pasin sınırına geçtiler ve Aras Nehrini geçtikten sonra civar bölgelere konuşlandılar. Tan vaktinde iki tarafta savaş düzeni aldı[232]. Ermeniler birbirlerine cesaret vermek için şunları söylüyorlardı:

> *Ülkemiz ve halkımız için cesurca ölelim. Gözlerimiz, bu iğrenç insanlar tarafından ayaklar altına alınan mabetlerimiz ve Tanrımızın yüceltildiği yerleri görmesin. Bunlar olmadan önce, düşmanlarımızın kılıcıyla yüzleşelim ve onların hakkından gelelim. İnsanlarımız dünyevi kaygılar için değil, inancımız gereği için yaşamalıdırlar. Zira bu ölüm geçicidir, oysa hayat ebedidir*[233].

Ardından Tanrı'ya yalvararak şöyle dediler:

> *Tanrım, bize yardım et ve daima yanımızda ol. Merhamet et içinde bulunduğumuz durumdan büyük utanç duyuyoruz. Tehlikede olduğumuzda Ey Tanrım diyerek Adını anıyoruz ve bizi saran tehlikelerle seni hamd ediyoruz. Pek çok kötülük etrafımızı sarıyor ve bizi hapsediyor, ölüm saatimiz geldi…*[234]

Ermeniler bunları söyledikten sonra çarpışmaya başladılar. Başta baskın gelseler de, muazzam sayıdaki Arap ordusu karşısında direnemediler ve cesetleri savaştıkları ovayı kapladı. Gevont savaşta ölen Ermeni nahararların listesini şu şekilde vermektedir: Saparapet Simbat, Sahak Bagratuni, Simbat'ın damadı Muşeg Mamigonyan ve Samuel Mamigonyan, Gnunik ailesinden Vahan Taşnak ve pek çok naharar. Bu savaşta 3.000'e yakın insan öldü ve Ermeniler Araplara boyun eğmek zorunda kaldı[235]. Bu isyan Arapların Armenia'daki gücünü pekiştirirken, kadim ailelerden olan Mamigonyan ailesinin sonunu getirdi. Ayrıca pek çok küçük Ermeni aşiretlerinin de erimesine neden oldu. Bundan tek kârlı çıkan kuzeydeki Bagratuniler ve Van bölgesindeki Ardzıruniler oldu.

1.4.3. Hazar Leon Dönemi Abbasiler ile Savaş ve Armenia Politikası

775 yılında hem doğuda hem de batıda hükümdarlar değişti. Abbasi tahtına Mehdi[236] otururken, Bizans tahtına ise Hazar Leon da denilen IV. Leon oturdu. Gevont'a göre Mehdi, babası Mansur'a nazaran daha iyi bir insandı. Zira hazineden askerin ihtiyaçlarını görmüş, ticareti geliştirmiş ve ihtiyaç sahiplerini gözetmişti.

---

[232] Gevont, History, s.33.
[233] Gevont, History, s.33.
[234] Gevont, History, s.33.
[235] Gevont, History, s.33-34. Belâzurî, "el-Mansur'un, Âmir b. İsmail komutasında el-Hasan'a yardımcı kuvvet gönderdiği. el-Hasan, Moşail (Muşeg) üzerine saldırdı ve onu öldürdü; etrafındakiler dağıldılar; el-Hasan'ın işleri düzeldi." der. bk. Belâurî, Büldân, s.241.
[236] Mehdî-Billâh (775-785) hakkında detaylı bilgi için bk. Bozkurt Nahide, "Mehdî-Billâh", **TDVİA**, cilt 28, İstanbul 2003, s.377-379.

Ermeniler gümüş madenleri yüzünden ağır vergi boyunduruğundan kurtulamasa da yine de önceki döneme nazaran daha iyi oldukları söylenilebilirdi[237]. Gevont Bizans safı için bir yorum yapmasa da, biz diğer kaynaklardan görüyoruz ki, Hazar Leon beş senelik yönetimi boyunca Anadolu – bilhassa Ermeni – politikaları ile ilgilenecekti.

Mehdi ilk icraat olarak 775/6 yılında kardeşi Abbas İbn Muhammed'i Bizans topraklarına gönderdi. Bu Arap ordusu Kapadokya'nın içlerine kadar ilerledi ve birkaç esir alarak geri döndüler. Aynı olay müteakip sene de takip etti ve Velid adlı bir komutan Bizans'a akınlar yaptı ve aynı şekilde esirler aldıktan sonra geri çekildi[238]. İkili arasındaki en büyük savaş 777 yılında vuku buldu. Kroniklerde, bilhassa Gevont ve Theophanes'te savaşların kronolojileri birbirlerini tutmamaktadır. Gevont'a göre Mehdi'nin Bizans'a karşı ilk seferi başlattığı tarih büyük ihtimal 777/8 tarihiydi, Theophanes ise Dabekon[239] bölgesinde Velid'in bir isyan başlattığını söyler ve ardından Hazar Leon'un bir sefer hazırlığına giriştiğini bildirir. Theophanes imparatorun, Trakya themasınından Mikhael Lakhanodrakon, Anatolia themasından Ermeni Artabasdos (ki bu Gevont'ta geçen Artavazd Mamigonyan'dır), Bukellarion themasından Ermeni Tacat (ya da Dacat, ki Gevont'ta geçen Tacat Andzevatsi'dir) Armanikon themasından Karisterotzes ve Opsikion themasından Mousoulakios oğlu Gregoy gibi *strategoslar* altında 100.000 kişilik bir ordu ile Maraş'ı kuşattığını ve Suriye'yi işgal ettiğini söyler[240]. Gevont da benzer şekilde, Bishan olarak adlandırılan Basanastan'a[241], ikisi Ermeni olan Tacat Andzevatsi ve Artavazd Mamigonyan ve diğer başka bir komutanı yolladı der[242]. Savaşta yaklaşık 2.000 Arap

---

[237] Gevont, History, s.36.

[238] Τούτῳ τῷ ἔτει ἀποστείλας Μαδὶτὸν Ἀβασβαλὶ κατὰ Ῥωμανίας μετὰ δυνάμεως πολλῆς, ἤνοιξε τὸ σπήλαιον τὸ ἐπιλεγόμενον Κάσιν ἀπο καπνοῦ, καὶ λαβὼν τοὺς ἐν αὐτῷ αἰχμαλώτους ὑπέστρεψεν. 776 yılındaki sefer; Τούτῳ τῷ ἔτειεἰσῆλθε Θουμάμας ὁ βάκα εἰς Ῥωμανίαν καὶ λαβὼν αἰχμαλωσίαν ὑπέστρεψεν. bk. Theophanis, Chronographia, s.449-451.

[239] Günümüzdeki adı Dâbık [دابق]'dır. Suriye'nin kuzeybatısında Halep iline bağlı Azez ilçesinde bir yerleşimdir. Detaylı bilgi için bk. Dussaud René, **Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale**, Librairie Orientaliste, Paris, 1927, s.474.

[240] Τούτῳ τῷ ἔτει ἐκάθισε Θουμάμας εἰς τὸ Δάβεκον καὶ ἐστασίασεν. Λέων δὲ ὁ Βασιλεὺς ἀπέ λυσετὰ στρατεύματα τῶν Ῥωμαίων, καὶ εἰσῆλθον ἐν Συπίᾳ χικιάδες. ὧν ἡγοῦντο Μιχαὴλ ὁ Λαχανοδράκων τῶν Θραᾳκησίων, καὶ Ἀρτάνασδος ὁ Ἀρμένιος τῶν ἀνατολικῶν, καὶ Τατξάτης τῶν Βουκελλαρίων καὶ Καριστερότζηςτ ὧν Ἀρμενιάκων, καὶ Γρηγόριος ὁ τοῦ Μουσουλακίου τῶν Ὀψικιάνων, καὶ ἐκύκλωσαν τὴν Γερμανίκειαν. bk. Theophanis, Chronographia, s.451.

[241] Tarihi Komagene yani Adıyaman, Gaziantep ve Kahramanmaraş illerini kapsayan bölge. bk. History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians, s.192, n.10.

[242] Gevont, History, s.36.

öldürüldü ve pek çok Suriyeli Yakubî olan hereketik esir edildi[243]. Theophanes bu esir edilenlerin ve daha sonra tehcir edilenlerin sayısını vermese de, Gevont bu sayısı 150.000 kişi olarak verir[244], ki bu heretikler içinde Ermenilerin de olması mümkün, zira bu coğrafya Paulikanların yayıldığı bir alandı.

Bir sonraki yıl Mehdi Bizans imparatoruna gözdağı vermek için bir elçilik heyeti ile iki çuval hardal tohumu gönderdi ve şu mesajı iletti:

"Gördüğün bu hardal tohumları kadar çok [askerle] yakın zamanda muazzam sayıdaki birliklerimi topraklarına göndereceğim. Ülken sayısız askerlerimi barındıracak kadar büyük mü? Eğer elinde birazcık güç varsa, benimle savaşmak için hazır ol[245]."

Hazar Leon ise daha itidalli bir mesaj yollayarak şöyle dedi:

"İnsan zaferi kendisi sağlayamaz. Aksine [zafer], Tanrı kime bahşederse onun olur. Tanrı askerlerini, yolladığın hardal tohumları gibi yiyecek olarak askerlerime verebilir. Yapacağını vaat ettiğin şeyi yap ama Tanrı'nın iradesi ve isteği ne ise o olacaktır[246]."

Bu cevap Mehdi'yi öfkelendirmiş olmalı ki, Hasan Kahtaba'yı muazzam bir kuvvetle Suriye ve Mezopotamya üzerinden Anadolu'nun içlerine yolladı ve Arap ordusu Dorlion'a kadar ilerledi. İmparator Arap ordusuyla açık alanda savaşa girmemeleri için emir verdi ve bölgenin *strategoslarına* garnizonlarında kalmalarını, kaleleri tahkim etmelerini buyurdu. Ayrıca her kaleye yüksek rütbeli subaylar atadı ve çevredeki ekili alanlar yakıldı, böylece Araplar gıdasız kaldıkları gibi yağma da yapamayacaklardı. Araplar Dorlion'da on beş gün dayanabildiler, zira açlıktan hem askerleri hem de atları kırıldı. Araplar geri dönerek bu sefer de Amorion'u kuşattılar[247]. Armenia valisi Yezidi bin Üseyd kendi kuvvetlerini topladı – ki bunların içinde de Ermeni unsurlar vardı – ve komutan Abbas'a yardım için gitti. Ancak Araplar Dorlion'daki sonuçla karşılaştılar. Zira Theophanes ve Gevont'un

[243] καὶ ἦν ἐκεῖ ἰσβααλί, ὁ θεῖος τοῦ Μαδί, καὶ ἔλαβον πάσας τὰς καμήλους αὐτοῦ, καὶ ἤμελλον παραλαμβάνειν καὶ τὴν Γερμανίκειαν, εἰμὴ διὰ δώρων ἐπεισετὸν Λαχανοδράκοντα ὁ Ἰσβααλί, καὶ ἀνεχώρησε τοῦ κάστρου καὶ ἐξῆλθεν εἰς πραῖδαν τῆς χώρας, καὶ αἰχμαλωτεύσας τοὺς αἱρετικοὺς Ἰακωβίτας Σύρους πάλιν ὑπέστρεψεν ἐντῷ κάστρῳ. bk. Theophanis, Chronographia, s.451.

[244] Gevont, History, s.36.

[245] Gevont, History, s.36.

[246] Gevont, History, s.36.

[247] Theophanis, Chronographia, s.452.

anlatımlarında ağızbirliği varmışçasına bu olaylar nakledilir[248]. Taberi ise Arap ordusunun el-Adhruliyyah yani Dorlion tarafına geldiğini, burada bir kale ele geçirdiğini ve bir orduyla karşılaşmadan büyük bir yıkım ve tahribat yaptığını ve daha sonra da güvenli bir şekilde geri çekildiklerini yazar[249]. Kaynaklara genel olarak bakıldığında Araplar bir başarı elde edemeden geri çekilmek zorunda kalmış gibi gözüküyor.

Hazar Leon'un son yıllarında (779-80) Mehdi büyük bir orduyla Dabekon'a geldi ve oğlu Harun'u Bizans topraklarına gönderdi. Harun, Armenikon themasını işgal etti ve ardından bütün yaz Semalouos kalesini kuşattı ve Eylül ayında bu kaleyi fethetti. Daha evvelden de Velid'i 50.000 askerle Küçük Asya'ya göndermişti. Harun'un küçük bir akıncı grubu, Velid'in kardeşini öldüren Mikhael Lakhanodrakon tarafından durduruldu[250]. Araplar etrafta yiyecek ve yağma bulamadıkları için ciddi bir kıtlık yaşadılar ve geri çekilmek zorunda kaldılar[251]. Taberi de Velid'in Dabekon (Dabık)'da ordugâh kurduğunu, Bizanslıların da Velid'in ihtiyatsızlık içinde olduğunu görüp bir ordu topladıklarını ve Mikhael komutasındaki Bizanslıların çok sayıda Müslümanı öldürdüğünü söyler[252].

1.4.4. İrene Döneminde Armenia

780 yılında Hazar Leon ölünce yerine on yaşındaki oğlu VI. Konstantinos geçti. *Logothetes*[253] Gregoy, Armenikon thaması *strategosu* Bardas, *spatharios* ve *ekskoubitoreslerin*[254] *domestikosu* Vikarios oğlu Konstantin, Dodekanesa[255]

[248] Theophanis, Chronographia, s.452; Gevont, History, s.36-37.
[249] The History of al-Tabari, cilt XXIX, s.206.
[250] Theophanis, Chronographia, s.453-454.
[251] 789 yılında vuku bulan savaşı Gevont da kroniğinde anlatmaktadır, lakin o Bizans imparatoru olarak VI. Konstantinos'u gösterir. Detaylı bilgi için bk. Gevont, History, s.37.
[252] The History of al-Tabari, cilt XXIX, s.198.
[253] Logothetes [λογοθέτης], mali görevleri olan fakat yalnızca bununla sınırlı kalmayan pek çok departmanlardan birinin başındaki yüksek bir yetkiliyi belirten gelen bir unvandır. Detaylı bili için bk. Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, c.II, s.1247.
[254] Ekskoubitores [ἐξκουβίτορες] kelime anlamı olarak "yatağın dışındaki kişiler" anlamındadır. Erken Bizans döneminde imparatorluk muhafızları olarak 460 yılında kurulmuştur. Zaman zaman içlerinden imparatolar da çıkan bu muhafızlar VII. yüzyıldan itibaren kayıtlarda görünmezler. VIII. yüzyılda tagmata birliklerine dönüştükleri görülür. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.I, s.646-647.
[255] Dodekanesa (Δωδεκάνησα) Adalar Denizi'nde bulunan bir grup adaya verilen isimdir. Detaylı bilgi için bk. Ahrweiler Hélène, **Byzance et la Mer –La marine de guerre, la politique et les**

drungarios'u Rangebe'nin oğlu Theophylaktos gibi önde gelen kişiler imparatorun çok genç olmasından dolayı onu devirmek istediler ve bunun için bir tasarı hazırladılar. Ancak yönetim imparatorun kurnaz annesi İrene'nin elinde olduğu için bu tasarı ortaya çıkardı ve bu kişileri kırbaçlattı, kafalarını tıraşlattı ve farklı bölgelere sürgüne gönderdi. Bu iç karışıklıkları fırsat bilen Araplar aynı yıl Abdülkebir'i büyük bir kuvvetle Küçük Asya'ya gönderdi. Bizans da tüm Asya themalarının dağ geçitlerini koruması ve Arapları gözetlemesi için hadım *sakallerios*[256] Ioannes'i gönderdi. Bu iki kuvvet Melon[257] adlı yerde karşılaştılar, ancak Araplar Bizans karşısında hezimete uğradılar ve geri çekildiler[258].

Yine bu tarihlerde yukarıda da belirttiğimiz, Bizans'ta ön plana çıkmış olan bir Ermeni vardı. Andzevatsi[259] ailesinden gelen Tacat tahmini 750 yılında Araplardan kaçarak Bizans'a sığındı ve askeri yeteneğiyle V. Konstantinos'un güvenini kazandı. Tacat ilk olarak kendini Bulgar cephesinde gösterdi ve imparatordan büyük orunlar kazanarak 60.000 askerin generali olarak atandı. 22 yıl boyunca Bizans'a sadık bir asker olarak görevini ifa etti[260]. Ancak nedeni bilinmeksizin İrene döneminde Tacat gözden düştü. Gevont imparatoriçenin ona büyük bir kin duyduğunu söyler[261]. Bu şüphesiz ki Tacat'ın askeri gücü ve ordu içindeki ağırlığından kaynaklanıyordu, zira kendisi Ermeni olmakla birlikle Anadolu'daki themalar üzerinde etki sahibiydi ve biz Anadolu themalarının – bilhassa Armanikon themasının – imparatoriçeden hazzetmediğini biliyoruz. 781/2 tarihlerinde Bizans themalardaki sorunları ve batı ile uğraşırken Harun,

---

institutions maritimes de Byzance aux VIIe- XVe siècless, PUF, Paris, 1966, s.80-vd; Giannopoulos, Giannis, "Δωδεκάνησος, η γένεση ενός ονόματος και η αντιμετώπισή του από τους Ιταλούς", [Dodekanisos, i genesi enos onomatos kai i antimetopisi tou apo tous Italous], **Ἑῶα καὶ Ἑσπέρια** [Eoa kai Esperia], S.6, 2006, 275-296.

256 Sakellarios [σακελλάριος] unvanı idari ve mali görevlerle görevlendirilmiş bir memurdur. Bu unvan Bizans imparatorluğunda laik kesimde kullanıldığı kadar, ruhban sınıfı içinde de kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. The Oxford Dictionary of Byzantium, c.III, s.1328-29.

257 Theophanes'in metninde 'καὶ συναντῶσιν ἀλλήλοις ἐντόπῳ λεγομένῳ μήλῳ' bu şekilde geçen bölgenin neresi olduğu belirsizdir. Theophanis, Chronographia, s.455. Datif halde yazılan μήλῳ'nun nomonatif şekli μῆλον'dur ve küçükbaş hayvan, koyun; elma gibi anlamları vardır.

258 Theophanis, Chronographia, s.454-455.

259 Antzevatsiler, Van Gölü'nün güneydoğusundaki Antzevastik bölgesini ve ayrıca bir yerleşim bölgesi olan Vaspurakan'ın güneydoğusunu yöneten bir aileydi. Ermeni aileleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ter-Ghevondian, "Les Famillies Féodales d'Arménie et Leurs Possessions Héréditaires", **FCG**, çev: Marius Canard, 1986, s.89-104.

260 Gevont, History, s.37.

261 Gevont, History, s.37.

Mourophoroi, Suriye, Mezopotamya ve çöllerden getirdiği adamlarla muazzam bir ordu teşkil etti. Bu ordular Bounousas'tan yola çıktılar ve Nakoleia'yı[262] kuşattılar, hatta Üsküdar'a [Khrysopolis] kadar ilerlediler. Ardından kaynaklarda Bournikh diye geçen – ki muhtemelen el-Bermeki – komutan 30.000 kişilik bir kuvvetle Bizans topraklarına girdi. Darenos[263] adlı yerde Trakya theması ile savaştılar. Araplar 15.000 kişiyi öldürdüler. Bunun üzerine imparatoriçe *Domestikos* Antoni'yi *tagmatanın* başında gönderi ve Bane'yi [Sapanca] işgal ederek Arapları abluka altına aldı. Ancak Bukellarion *strategosu* Tacat *patrikios* ve *logothetes* hadım Staurakios'tan hazzetmediği için Arapların safına geçti ve Bizans barış yapmak zorunda kalarak Araplara haraç verdi[264]. Bu başarıda Tacat'ın oynadığı rol büyük olduğu için Harun Armenia bölgesinin başına Tacat'ı getirdi. Bagraduni ve Ardzıruni gibi köklü ve nüfuzlu ailelerin karşısına Antzevatsi gibi tali bir ailenin çıkarılması Arapların Armenia'daki otoritesi için paha biçilemez bir şeydi. Ancak Armenia'nın *ostikanı* olan Osman b. Umâre b. Huraym[265] Bizans'ta büyük nüfuz kazanmış olan Tacat'tan işkillenmeye başladı ve çeşitli yöntemlere başvurarak onun Armenia'da nüfuz kazanmasını engelledi. Tacat Ermeni nahararlarını birleştirmek niyetiyle Mehdi'ye elçiler gönderdi, ancak Osman bu elçileri engelleyerek onları hapsetti. Tacat bir yolunu bularak Armenia'da olan olayları Mehdi ve oğlu Harun'a ulaştırdı. Mehdi ve oğlu Osman'ı uyarırken, Tacat'ın erkini güçlendirdi. Ancak Osman yine rahat durmadı ve Hazarlara karşı giriştiği bir mücadelede Derbent kapılarındayken Ermeni nahararlarından *sparapet* Bagrat, Nerseh Kamsarakan ve prens Tacat ile birlikte diğer Ermeni nahararlarını da buraya çağırdı. Bölgenin aşırı sıcak olması Ermeni nahararlarının ölümüne neden oldu. Bilhassa Tacat'ın ölmesi Mehdi'yi çok sinirlendirdi, zira Armenia'da istediği dengeyi onunla sağlamıştı lakin *ostikan* Osman buna mâni olmuştu. Mehdi derhal Osman'ı görevden aldı ve yerine Rauh İbn

[262] Nakoleia (Νακώλεια- Νακόλεια) günümüz Eskişehir ilinin bugünkü Seyitgazi ilçesidir. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.596.

[263] Burası Darioukome olmalıdır. Günümüz Manisa ilinin sınırları içindedir. bk. Ramsay William Mitchell, **The Historical Geography of Asia Minos**, John Murray, Londra, 1890, s.125.

[264] Bu barıştan sonra Tacat eşini ve taşınabilir mallarını alarak gitti: ἐπῆρεδὲ καὶ ὁ Ταζάτης τὴν γυναῖκα ἑαυτοῦ πᾶσαν ὑπόστασαν. Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.455-456.

[265] Osman b. Umâre b. Huraym Gevont dışında Belâzurî'de tek satır olarak şu şekilde geçer, "el-Hasan b. Kahtabe'den sonra, Osman b. Umâre b. Huraym… İrminiyye valisi oldu" bk. Belâzurî, Büldân, s.241. Ter-Ghewondanyan onu ostikanlar listesinde 21. sıraya koyar. bk. A. Ter-Ghevondyan "Arminiayi Vostikanneri", s.120.

Hatim'i *ostikan* olarak atadı[266].Ayrıca Taberi bu dönemlerde [779-80] Mehdi'nin oğlu Harun'u Azerbaycan ve Armenia bölgelerinin sorumlusu olarak atadığını söyler. Harun'un yanında da Habib b. Musa'yı vergi toplayıcısı ve Yahya b. Halid b. Bermek'i de yazışmalardan sorumlu kişi olarak atadığını yazar[267]. Böylece Mehdi Tacat'ın ölümüyle kaybedebileceği Armenia dengesini oğlu Harun'un valiliği ile tekrar sağlayabilirdi.

Arap-Bizans barışından ve Tacat'ın ölmesi ile Osman'ın görevden alınmasından sonra, Armenia'ya kısa bir süre huzur geldi, en azından kaynakların suskun olması böyle düşünmemize neden oluyor. Bizans bu huzur ortamında iç işlerinde ikonaklazm hareketinin etkilerini onarmaya çalışırken, batı bölgelerinde de Slav ve Türk kabileleri ile uğraşıyordu. Doğuda ise Arap tahtına Mehdi'den sonra kısa süreliğine Hadi geçti. Ermenilerin nazarında Hadi, ahlaksız, yüzsüz ve deli biriydi. Ancak böyle düşünmelerinin nedeni şüphesiz Armenia'ya yolladığı *ostikanı* Huzeyme b. Hazım et-Tamimi'den dolayıydı. Gevont onun ismine yaraşır şekilde bulaşkan ve şeytani biri olduğunu söyler[268]. Belâzurî de İrminiye ostikanları arasında, ostikan olarak en sertinin Huzeyme b. Hâzim olduğunu söyler[269]. Bu dağlı Ermenilerden haz etmeyen Huzeyme, Hadi'den katledilmeleri için icazet istedi ve Hadi'nin onayıyla Ermeni nahararlarına karşı hükümlerini sesli olarak okudu. Ermeniler o sıralar sevimli ve dost canlısı olan Kubeyda adındaki bir adama bu durumdan nasıl kurtulacaklarını sorduklarında onlara şu cevabı verdi:

"Onların pençesinden kurtulmanın ve hayatta kalmanın tek yolu, inancımıza dönmek ve Peygamberimizin tebliğini kabule razı olmaktır. Bu, mahkûm edildiğiniz ölümden tek kurtuluş yoludur[270]."

Ancak her Ermeni bu inancı barındıracak manevi güçten yoksundu. Maruzhan adlı Ermeni nahararı inancından döndü ve Müslümanlığı kabul etti. Diğer Ermeni nahararları ise hapisteyken kendi aralarında şu kararı aldılar:

---

[266] Gevont, History, s.37-38. Ravh b. Hatim el-Mühellebî'nin adı Belâzurî'de de geçer, lakin bilgi vermez. bk. Belâzurî, Büldân, s.241.
[267] The History of al-Tabari, cilt XXIX, s.215.
[268] Gevont, History, s.38.
[269] Belâzurî, Büldân, s.241.
[270] Gevont, History, s.38.

"Tanrı, bize yalan için Tanrı'nın hakikatini, fani yaşam için ebedi yaşamı, geçici ihtişamlar için sonsuz ihtişamı, değersiz kanımız için herkesin umudu olan Mesih'i değiştirmemizi yasaklar[271]."

Ve ardından şöyle devam ettiler:

> *Ey kardeşler, fani ihtişamdan yeterince keyif aldık. Bundan sonra, azamet, geçici ihtişam, ışıldayan altın kaftanlar, akraba sevgisi, çocuklarımızın şefkati ya da pek çoğunun arzuladığı, umutsuzluğun miras aldığı bu dünyanın güzel şeylerinden herhangi biri için yaşamayalım*[272].

Karar günü geldiğinde hepsi inancına bağlı olduklarını beyan ettiler ve Ermeni nahararları Arapların korkunç işkencelerine maruz kaldılar[273]. Bu anlatım tabii ki de Gevont'un bir abartmasıdır. Araplar Armenia'da bazı uç hareketler de bulunsa da, bu otoritelerini tesis etmek ve asi Ermenileri dizginlemek içindi. Gevont'un anlatımı tipik bir kilise tarihçisi anlatımıdır. Arap kaynakları konu hakkında bilgi vermediği için olayların mukayesesi yapılamamaktadır.

785 yılında Abbasi tahtına Harun Reşid oturdu. Onun tahta geçişiyle Bizans ile Araplar arasındaki barış son buldu ve Araplar tekrardan Bizans topraklarına akınlar düzenlemeye başladı. 788 yılında bir grup Arap akıncısı Bizans topraklarına girdi ve Podandos[274] olarak adlandırılan Anatolia theması içindeki bölgeye akın etti. Bizans *strategosu* kuvvetlerini topladı ve onlara karşı savaşa giriştiler. Bizans ordusu ve bu themayı oluşturan Ermeniler ağır bir yenilgi aldılar ve pek çoğu öldürüldü. Theophanes bu savaş sırasında Anatolikon themasının *tourmarkses*'i[275] Diogenes[276] ve Opsikion themasının komutanları öldü der[277]. Araplar tekrar Bizans üzerinde üstünlüklerini gösterirken, Armenia'yı da sıkı kontrol altında tutmak istiyorlardı. Bunun için Harun ilk olarak Yezid İbn Mezyed el-Şeybani'yi[278] *ostikan* olarak

---

[271] Gevont, History, s.38.
[272] Gevont, History, s.38-39.
[273] İşkenceler hakkın detaylı bilgi için bk. Gevont, History, s.39.
[274] Bölge Theophanes'te hatalı olarak Kopidnadon olarak geçer. Podandos ya da Paduando günümüz Adana ilinin Pozantı ilçesidir. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.629.
[275] Bu unvan (τουρμάρχης) bir thema Strategosu'nun ilk yardımcısı olarak tanımlanır. Tourmarkses'in bir Tourma komuta ettiği ve bölgedeki nüfus üzerinde mali ve adli yetkiye sahip olduğu genel olarak kabul edilir. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt III, s.2100-01.
[276] Burada geçen Diogenes VII ve XI. yüzyıllar arasında geçen Arap savaşlarında epik bir kahraman olan Digenes Akrites'in (Διγενῆς Ἀκρίτης) prototipi olarak kabul edilir.
[277] Theophanis, Chronographia, s.463.
[278] Belâzurî, Büldân, s.241.

Armenia'ya gönderdi. Ancak yönetimi uzun olmadı ve kısa bir süre sonra Abdülkebir İbn Abdülhamit el-Adavi'yi gönderdi, lakin onun da valiliği dört ay sürdü. Ona müteakip, Gevont'a göre aç gözlü bir cani ve gelen bütün valilerin en melunu, Süleyman İbn el-Amri geldi[279]. Süleyman Armenia'da ağır vergiler koydu ve damadı olan Arap-Yunan melezi İbn-Dukas'ı (bazıları Doke diye telaffuz ediyor) Dıvin şehrine temsilcisi olarak gönderdi. Ermenilerin ileri gelenleri İbn-Dukas'ın yanına gelerek ağır vergi yükünü hafifletmek istediler, ancak İbn-Dukas bu vergiyi iki katına çıkardı ve verginin hemen toplanması için ülkenin dört bir yanına vergi tahsildarlarını yolladı. Gevont, İbn-Dukas'ın vergileri toplattıktan sonra Ermenilerin boynuna mühür vurdurduğunu söyler[280]. Hatta İbn Dukas kilisenin mal ve mülklerini denetleme kararı da aldı ve ülkenin ruhbanlarına şöyle dedi:

"Benden hiçbir şey gizlemeyin. Ne varsa ortaya çıkarın. Birisi bir şeyi saklar ve bu ortaya çıkarsa, bunu hayatı ile öder[281]."

Ölüm korkusundan dolayı bütün din adamları neleri varsa hepsini İbn Dukas'a verdiler.

Ubeydullah'ın[282] gelişinden sonra – ki tahmini 791 civarı – Armenia'da felaketler daha da çok arttı ve insanlar mallarını ve mülklerini bırakarak Bizans topraklarına göçtüler. Gevont, göçen veya bu Arap zulmünden kaçan insanların kadın ve çocuklarda dâhil olmak üzere 12.000 kişiden fazla olduğunu söylüyor. Bu göçte Ermenilerin önderleri Amatunik ailesinden Şapuh ile oğlu Hamam ve diğer tali Ermeni naharlarıydı. Araplar bu göçe müsaade etmemek için peşlerine düştüler ve göç edenlerle aralarında çarpışmalar vuku buldu. Araplar geri çekildiler ve Ermeniler Çoruh Nehrinden geçerek Bizans sınırına girdiler ve hemen imparatora haber yolladılar. VI. Konstantinos gelen Ermeni naharlarını büyük bir şerefle karşıladı ve onlara çeşitli payeler verdi, yanlarında gelen Ermeni avamı ise verimli topraklara yerleştirdi[283]. Kaynaklar ne yazık ki bu Ermenilerin hangi bölgelere yerleştirildikleri

[279] Belâzurî Yezid b. Mezyed el-Şeybânî'den sonra Ubeydullah b. el-Mehdî ve ondan sonra da el-Fadl b. Yahya geldi der. Gevont'un saydığı bu ostikanları saymaz. bk. Belâzurî, Büldân, s.241.
[280] Gevont, History, s.40.
[281] Gevont, History, s.41.
[282] Belâzurî'de de geçen Ubeydullah b. el-Mehdi. bk. Belâzuî, Büldân, s.241.
[283] Gevont, History, s.40-41.

konusunda bir açıklama yapmaz. Tahmin yürütürsek en iyi ihtimal Arap saldırılarına karşı Armenikon ve Anatolia themaları içine yerleştirilmeleri daha uygundu.

Doğuda bunlar olurken, aynı tarihte Asya themalarında da huzursuzluk baş gösterdi. Bazı ant içmiş insanlar Armenikon themasını ele geçirdiler ve imparatoriçe İrene'nin erkine karşı çıktılar. İmparatoriçeye şöyle dediler:

"Sen yaşadığın müddetçe oğlun tarafından yönetilemeyeceğiz, İrene adını Konstantinos adının önüne bile koymayacağız, lakin en başında kabul ettiğimiz gibi Konstantinos ve İrene diyeceğiz[284]."

İmparatoriçe onları tutuklaması için *sapatharios* ve *drungarios* olan Mousoulem lakaplı Aleksios'u gönderdi. Ancak asiler themanın *strategosu* olan *patrikios* Nikephoros'u tutukladılar ve Konstantinos'u tek imparator ilan ettiler. Diğer themalardaki askerler de bunu duyunca, onlar da kendi *strategoslarını* kovdular ve Konstantinos'un tek imparator olduğunu beyan ettiler. Ekim ayında Atroa'da[285] toplandılar ve oybirliğiyle yirmi yaşındaki Konstantinos'u imparator istediler. İrene ordunun hiddetinden korktuğu için oğlunun gitmesine izin verdi. Themalar imparatorlarını selamlarken, İrene'yi reddettiler. Bu aslında gücün kimin elinde olduğunun büyük bir göstergesiydi ve güç şüphesiz ki Ermeni ve Suriye menşeili karışık toplumların elindeydi. İmparator aralık ayı gibi Konstantinopolis'e döndü ve annesi taraftarı olan kişileri Armenikon themasına sürgün etti[286].

İmparator erki tamamen eline aldığında rüştünü ispatlamak için 791 yılının Eylül ayında Araplara karşı bir sefer düzenledi. Amorion'dan yola çıkarak Kilikya'daki Toroslara gitti, lakin Susuz Kulelerine[287] gelince eli boş olarak geri döndü. Yeni yılın ocak ayında İrene ve pek çok zadegân imparatora annesinin eski orununa kavuşması için ricalarda bulundu ve saf imparator annesine tekrardan imparatoriçe ya da Bizanslıların kullandığı şekilde Agusta orununu verdi. Bu durum

---

[284] οὐ βασιλευόμεθα ὑπὸ τοῦυἱοῦσουἐντῇ ξωῇσου, οὐδὲ προτάσσομεν τὸ ὄνομα Εἰρήνης πρὸ Κωνσταντίνου, ἀλλὰ Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης, ὡς ἐξ ἀρχῆς παρελάβομεν. bk. Theophanis, Chronographia, s.466.

[285] Biyhhynia Olympos'unun yakınında bir ova. Detaylı bilgi için bk. Laurent Vitalien, **La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa (1837)**, Société des Bollandistes, Brüksel, 1956, s.37-39.

[286] Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.465-467.

[287] Anydroi Pyrgoi [Ἄνυδροι Πύργοι] Laranda'nın yani Karaman'ın batısındaki Pyrgoi kasabası ile aynı olabilir. bk. Belke Klaus, **Tabula Imperii Byzantini – Galatien und Lykaonien**, c.4, VÖAW, Viyana, 1984, s.218.

Armenikon themasında isyan çıkmasına neden oldu ve Ermeniler *strategosları* olan ve imparatorun çağırdığı, *patrikios* orunuyla şereflendirdiği Aleksios'u istediler. Ancak onun hakkında imparator olmak istiyor dedikoduları sarayda dolaştığı için onu tipik bir Bizans cezasıyla, kırbaçlanma ve kafasının tıraş edilmesiyle cezalandırdılar ve *Praetorium*'a kapattılar. Bir süre hapiste kalan Aleksios'un gözleri daha sonra kör edildi, böylece imparator olma arzusu son buluyordu. Ancak Armenikon themasında bu olay duyulduğunda *strategosları patrikios* Theodore Kamoulianos'u hapse attılar. Bunun üzerine imparator *protospatharios* Konstantinos Artaser ve Bukallerion *strategosu* Khrysokheres'i bu asileri tutuklamak için diğer themalardan da yardım alarak gönderdi. Resmen bir iç savaş yaşanıyordu ve Armenikon theması imparatorun yolladığı iki *strategosu* ele geçirdi ve gözlerini oydu. Ardından imparator thema ordularının başına geçerek kendisi bir sefer düzenledi ve asi Ermenileri yakaladı. Bu asiler arasında Ermenilerin *tourmarkses*'i olan *spatharios* Andronikos, *tourmarkeses* Theophilos ve Sinop piskoposu Gregory vardı ve bu asiler hemen öldürüldü. İmparator geri kalanlara para cezası ve mallarına müsadere uyguladı. 24 Haziran Pazartesi günü Armenikon themasından bin kişiyi zincire vurarak Blakhernia kapılarından şehre girdi ve ibreti âlem olsun diye bu isyancı Ermenileri teşhir etti. Hatta yüzlerine 'Ἀρμενιάκος ἐπίβουλος' yani *Armenikos Komplocusu* yazan bir damga vurdurdu. İmparator daha sonra bu Ermenileri Sicilya adalarına dağıtarak tehcir etti. İsyancılara ihanet eden Ermenilere gelince, imparatordan bir mükâfat ve mansıp görmedikleri için, Kamakhon[288] kalesini Araplara teslim ettiler[289].

Araplar bu tarihten sonra gelenek haline getirdikleri senelik seferlerine yine başladılar. 793 yılının Ekim ayında Thebasa[290] kalesini aldılar ve bundan dolayı Bizans bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. 795 yılının Nisan'ında bu kez Bizans kuvvetleri Araplara bir sefer düzenledi ve 8 Mayıs'ta Anousan adlı yerde Arapları

---

[288] Kamakhon günümüz Erzincan ilinin Kemah ilçesidir. Honigmann buranın Divriği ve Erzincan arasında Fırat kıyısı üzerinde yer aldığını söyler. bk. Honigmann Ernst, **Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches**, Librairie Orientale, Bruxelles, 1935, s.56-567; Türkçe çevirisi için bk. **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, çev: Fikret Işıltan, İÜEF, İstanbul, 1970, s.53-54. Belâzurî'de 'Kemh' olarak geçer. bk. Belâzurî, Büldân, s.214-217.

[289] Theophanis, Chronographia, s.468-469.

[290] Geniş ölçekte Konya ve Niğde arasında bir yerdir. Thebasa hakkında detaylı bilgi için bk. Belke, **Galatien und Lykaonien**, c.4, s.232-234.

mağlup ettiler. Ertesi yıl Araplar Amorion'a kadar geldiler, lakin bir muvaffakiyet gösteremediler ve çok sayıda esir alarak geri döndüler. Genç imparator Araplar üzerinde başarı sağlayınca 796 yılının mart ayında themalardan seçilen seçkin 20.000 kişilik bir orduyla Araplar üzerine sefer yaptı, ancak imparator ve askerlerinin savaş şevkinden çekinen Staurakios ve taraftarları keşif kollarına rüşvet vererek Arapların çekildiğini bildirdi ve imparator eli boş olarak başkentine geri döndü. İki tarafın birbirlerine karşı saldırıları bitecek tarzdan değildi, zira Bizans'ın amacı psikolojik sınırı olarak gördüğü Dicle hattını elinde tutmaktı. Ancak Araplar bu dönemde Anadolu'nun içlerine kadar hâkimiyet alanlarını genişletmişti. 798 yılında Abdülmelik hafif silahlı birliklerle Bizans'a bir sefer yaptı ve birlikleri Malagina'ya[291] kadar ilerledi. Burada Araplar anlaşıldığı kadarıyla üç kola ayrıldılar; ilki, Staurakios'un ahır görevlilerini öldürdü ve atları ile imparatorluk sürelerini alarak geri döndü; ikincisi, Lidya bölgesine kadar gitti ve pek çok esir alarak geri döndü; üçüncüsü ise Opsikion themasına saldırdı ve ordugâhtaki bütün levazımı alarak geri çekildi[292].

Araplar bu başarılarının ardından üç yıllık bir süreyle Bizans topraklarına ciddi bir saldırı gerçekleştirmedi. Ancak Bizans'ın iç siyaseti kaynayan bir kazan gibiydi. 796 yılında genç imparator Arap seferinden döndükten sonra, Eylül ayında bir yarış müsabakasının ardından Aziz Mamas'a geçti ve annesinin yandaşları olan tagmata görevlileri imparatoru yakalamak için peşine düştü. İmparator bunu öğrendiğinde, doğruca kendi destekçileri olan Anatolia themasına sığınmak için Pylai'a[293] geçti. Ancak imparator kendi bilgisi olmadan annesinin dostları refakatiyle bunu yapıyordu. Bu kişiler kendi aralarında;

"Onun altında bir ordu toplanırsa, artık onu engellemek mümkün olmayacak. Dikkatinden kaçamayız ve bizi yok eder"

diyerek imparatorun safına geçmeye meylederken, kurnaz İrene emperyal saraya kuruldu ve oğlunun altında toplanmakta olan ordudan endişelendi ve kendisiyle iş tutanlara şu mesajı yolladı:

---

[291] Malagina (Μαλάγινα), kuzey Bithinya'daki Sakarya Nehri vadisinde, günümüz Pamukova topraklarıyla hemen hemen örtüşen Bizans bölgesiydi. Umar, Adlar, s.538.
[292] Theophanis, Chronographia, s.469-474.
[293] Günümüz Yalova ilinin Çiftlikköy ilçesidir. bk. Umar, Adlar, s.684-685.

"Onu yakalamanın bir yolunu bulamazsanız, benimle olan anlaşmalarınızı imparatora açıklama niyetindeyim[294]."

Mesaj gayet sarih ve korkutucuydu. Mesajı alan işbirlikçiler korkuya kapılarak hemen imparatoru yakaladılar ve 15 Ağustos Cumartesi günü sabahı Konstantinopolis'e getirerek onu doğduğu *Porpyro*'ya kapattılar. Yaklaşık dokuz saat içinde annesi ve danışmanlarının emriyle imparator acımasız bir şekilde kör edildi. İrene ise artık tek başına emperyal tahta kurulabilirdi[295]. Ancak İrene'nin de erki uzun sürmedi Asya themalarında sevilmediği bir gerçekti ve 802 yılında Skholelerin *patrikios* ve *domestikosu* olan Nikephoros imparatoriçeye karşı bir tasarı gerçekleştirdi ve tahtı ele geçirdi. Fakat ne olduğu bilinmeksizin Asya themaları 802 yılı temmuzunda ayaklandılar ve Anatolikon theması *patrikios*'u ve *strategos'*u olan Tourkos lakaplı Bardanes'i[296] imparator ilan ettiler. Theophanes Bardanes'in bu konuda gönülsüz olduğunu lakin askerlerinin arzusu karşısında direnemediğini belirtir[297]. Ioannes Skylitzes ise Bardanes'in taht için yanıp tutuştuğunu, ancak kesin olmayan sonuçtan korktuğunu yazmıştır[298]. Hatta Bardanes Philomelion'da bir keşişin kehanetlerini de duymuştu. Keşiş ona:

> *Komutan, yine de aklından geçen şeyi yapmak için daha fazla bir şeyin olmasını kati suretle tavsiye etmiyor ve öğütte bulunmuyorum. Bu konuda hata yapma! Gözlerinin kör olmasına ve mallarının müsadere edilmesine neden olacağım. Ancak, atını yetiştiren üç adamdan, binmek üzereyken sana yardımcı olan kişi tahtı kazanan ilk kişi olacak ve ardından dizginleri tutan erki ele*

---

[294] Theophanis, Chronographia, s.472.

[295] Theophanis, Chronographia, s.471-472.

[296] Bardanes Tourkos [Βαρδάνης ὁ Τοῦρκος] 795-803 yıllarında Bizans kaynaklarında adı geçen bir komutandır. Kökeni hakkında tarihçiler arasında tam bir görüş birliği yoktur. Mösyö Lemerle gibi bazı tarihçiler onun Bardanes – ki Ermenice şekli Vardan'dır – adına bakarak onun bir Ermeni olduğunu söylerler. bk. Lemerle Paul, "Thomas le Slave", **CRHCB, Travaux et mémoires**, I, 1965, s.264, n.29. Bunun haricinde onun bir Hazar Türkü olduğunu da söyleyen tarihçiler vardır. bk. Kountoura Galaki Eleonora, "Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη Τούρκου" [İ Epanastasi tou Vardani Tourkou], **SYMMEIKTA**, 29 Eylül 1983, s.203-204. Mösyö Treadgold ise onun Hazar Türkü ve Ermeni karşımı bir melez olduğunu söyler. bk. Treadgold Warren, **The Byzantine Revival, 780–842**, SUP, California, 1988, s.129. Bizim nokta-ı nazarımızdan da Tourkos Bardanes Hazar Türk'üdür. Zira bu yüzyılda Bizans ile Hazarlar arasında hem evlilikler yapılmış hem de pek çok Türk askeri Bizans ordusu içinde hizmet etmiştir. Ayrıca Bizans tarih yazımında bir kişinin etnik kökeni neyse tarihçiler onu yazarlardı. Kökeni Ermeni olan bir şahsa Türk denilmezdi.

[297] "ὅστις πολλὰ παραιτησάμενος διαδρᾶσαι αὐτοὺς οὐκ ἴσχυσεν." bk. Theophanis, Chronographia, s.479.

[298] "…φλεγόμενος μὲν ὑπὸ τοῦτῆς βασιλείας ἔρωτος, δεδιὼς δὲ καὶ φρίσσων πρὸς τὸτοῦ συμπεράσματος ἄδηλον..." bk. Ioannis Scylitzae, **Synopsis Historiarum**, ed: Ioannes Thurn, De Gruyter, Berlin, 1978, s.9.

alacak. Sağ ayağın için üzengiyi tutan üçüncü kişi ise imparator ilan edilecek, ama asla hüküm sürmeyecek. Hatta yaşamını acınası bir ölümle sürdürecek[299]

dedi. Ruhban sınıfı için güzel bir hikâye. Skylitzes'e göre de zaten Bardanes bunlara gülüp geçmişti. Bardanes Bithinya'da ordugâh kurdu, ancak imparator Nikephoros'un hazırlık yaptığını ve kendisi üzerine bir sefer yaptığını duyunca ondan af diledi[300]. Bunun nedeni yola birlikte çıktığı Leon, Mikhael ve Thomas gibi dostlarının onun arkasından iş çevirmesi ve Nikephoros'un safına geçmeleriydi. Neticede Bardanes Kınalıada'ya [Prote/Proti] sürgün edildi ve daha sonra gözleri oyuldu[301].

Thema isyanından sonra Bizans tekrar doğu topraklarına yöneldi ve 803 yılında Araplara karşı bir sefer yapıldı ve Phrygia bölgesindeki Krassos'ta[302] Araplara mağlup oldular. Ertesi sene ise İran'da büyük bir ayaklanmanın vuku bulması Anadolu topraklarındaki Arap akınlarını durdurdu ve Bizans fırsattan istifade ederek Galatia'daki[303] Ankara (Ankyra), Thebasa ve Andrasos'u[304] geri alarak tahkim etti. Theophanes'in verdiği bilgilere bakılırsa Araplar İç Anadolu'da Bizans'ın otoritesini büyük ölçüde yok etmişti. Bizans'ın bu fırsatçılığına ve daha fazla ilerlemesine izin vermek istemeyen Harun Mourophori, Suriye, Filistin ve Libya gibi bölgelerden 300.000 kişilik bir kuvvet topladı ve İç Anadolu bölgesindeki Tynana'ya gönderdi. Araplar Herakles kalesi, Thebasa, Malakope[305], Sideropalos[306] ve Andrasos'u ele geçirdiler. Ayrıca 60.000 kişilik bir orduyla Ankara'ya kadar

---

[299] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.10.

[300] Theophanes olayları biraz daha farklı anlatır. Bardanes Chrysopolis'e kadar ilerlerken yaklaşık 8 gün boyunca yola devam etti lakin gittiği hiçbir yerde hoş karşılanmadığı için Malagina'ya çekildi. Yaptığından pişman olmuş olmalı ki imparator Nikephoros'tan kendisini ve yoldaşlarını bağışlamasını istedi ve buna dair bir belge sözü aldı. 8 Eylül'de gece yarısı gizlice Bithinya'daki Kios'a kaçtı ve Herakleios manastırına gitti. İmparator onu buldurdu ve saçını kestirerek manastır kıyafetleri giydirdi. Daha sonra onu bir adaya sürerek kör ettirdi. Theophanis, Chronographia, s.479-480.

[301] Scylitzae**,** Synopsis Historiarum, s.10-11. İsyanın bir değerlendirmesi için bk. Kaegi Walter Emil, **Byzantine Military Unrest 471-843 – An Interperation**, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1981, s.244-269.

[302] Phrygia'da, Porsuk Çayı Ovasının, Akkilaion kenti (Alpu) dolaylarında bulunan bölümüne Krassou Pedion, yani Krassos Ovası deniyordu. bk. Umar, Adlar, s.477.

[303] Galatia (Γαλατία) ya da Galatya günümüz Ankara ve Eskişehir illerini kapsayan bir bölgedir. bk. Umar, Adlar, s.270.

[304] Kapadokya'da bir yer. Tam konumu belirsizdir. bk. Hild Friedrich, Restle Marcell, **Tabula Imperii Byzantini – Kappadokien**, c.2, VÖAW, Wien, 1981, s.141.

[305] Malakope (Μαλακοπή) günümüz Nevşehir ilinin Derinkuyu ilçesidir. bk. Hild, Restle, Kappadokien, s.227.

[306] Kapadokya'da bir yer. Konumu tam olarak bilinmiyor. bk. Hild, Restle, Kappadokien, s.277.

gelerek keşif yaptılar. Araplar dur durak bilmeden İç Anadolu'daki önemli kaleleri ele geçirirken, imparator pasif kalmış bir durumda hemen barış yapılmasını istedi. Uzun görüşmelerden sonra Bizans Araplara her yıl için 30.000 nomismata haraç, ayrıca imparator ve oğulları adına da üç nomismata vergi vermeyi kabul etti. Ayrıca Harun Bizans'ın tekrar bu bölgeleri tahkim etmemesini ve kale yapmamasını istedi. Ancak Arap ordusu çekilince Nikephoros tekrar bu bölgeleri tahkim etti. Bunun üzerine Harun bir ordu göndererek Thebasa'yı aldı[307].

Araplar bu dönemden itibaren Bizans üzerine ciddi bir sefer yapmadı, zira İran diyarında Hurramîler'in isyanı ile uğraşmak zorunda kaldılar[308]. Bizans'ta bu durumdan istifade ederek bazı reformlara girişti. Theophanes'ten öğrendiğimiz kadarıyla 'On Emir' adını verebileceğimiz birtakım uygulamalar yürürlüğe girdi. Bunlardan ilki, ülke içindeki dinsizleri ve orduya sızmış kişileri cezalandırmaktı. İmparator I. Nikephoros çok sayıda kişiyi themalardan çıkardı ve onların mülklerini müsadere ederek hepsini Sklavians dedikleri Trakya bölgelerine sürdü. Theophanes bu olayı acıklı bir şekilde anlatarak şöyle der: "Pek çoğu aptalca küfürler etti ve düşman tarafından istila edilmek için dua etti. Bazıları ise atalarının mezarları için gözyaşı döktü ve ölülerin saadeti için methiye düzdüler. Hatta bazıları böyle bir göçten dolayı kendilerini astı"[309]. Bizans-Ermeni ilişkileri açısından bu ilk emir bizim için önemlidir, zira burada Paulikianlar sürgün ediliyordu ve bunların kahir ekseriyeti Ermeni idi. Anlaşıldığı kadarıyla I. Nikephoros seleflerinin politikasını takip ederek batıda Bulgar-Türk yapısına karşı güçlü bir nüfuz barındırmak istiyordu. Ancak bu daha sonra başına büyük dertler açacaktı.

Doğudaki Arap himayesi altında olan Ermenilere baktığımız zamansa, bu dönemde Bagratuniler iyice güçlendiler ve Armenia dışında Gürcistan'da da erklerini muhafaza ettiler. Gürcistan'da bir Ermeni otoritesinin kurulmasına Araplar öncülük etti, Bizans ise Bagratuni liderine alışagelmiş olduğu üzere *kouropalates* orununu

---

[307] Theophanis, Chronographia, s.480-482.

[308] Dineverî'nin verdiği bilgiye göre bu isyan 192 yılında Arzu'l-Cebel'de baş gösterdi ve Hurramîler'in ilk isyanıydı ve uzun soluklu bir isyan olacaktı. Harûn, bunların üzerine Abdullah b. Mâlik el-Huzâi ile birlikte Muhammed el-Emîn'i gönderdi. Detaylı bilgi için bk. Ebû Hanîfe ed-Dineverî, s.449. Hurramîler için bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.378-379. Hurramîler ve Babek ile ilgili tüm İslam kaynaklarındaki bilgileri içeren telif eser için bk. Nəfisi Səid, **Babək**, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyər və Turizm Nazirliyi, Bakü, 2010; Türkiye Türkçesi: Nefisi Said, **Babek**, çev: Mahmut Ayaz, Berfin, İstanbul, 1998.

[309] Theophanis, Chronographia, s.486.

verdi. Bu sırada kaynaklarda Çahap olarak geçen İsmail bin Şuayb ve oğlu Abdullah isyan ettiler ve Dıvin şehrini zapt ettiler. *Kouropalates* Leon imparator V. Leon'a bir elçi göndererek yardım talep etse de, Mikhael'in komplolarıyla uğraşırken Ermenilerin yardımına gelmedi[310].

1.4.5. Armenia'da Bizans-Arap Mücadelesinin Araçları: Heretik Hurramîler/Babekiler ve Paulikanlar

Yine bu dönemde yukarıda bahsettiğimiz Hurramîlerin Abbasilere karşı başlattığı isyan büyük boyutlara ulaştı. Hurramîler tarikatından gelen Babek adlı nesebinin ne olduğu tam bilinmeyen bir şahıs kendi adıyla da anılacak olan bir tarikat kurdu[311]. Babek isyanı modern tarihçilerin gözünde İranî bir isyan olarak gösterilse de, bu olayın Ermenilerle – bilhassa Paulikian olanlarla – yakından ilişkisi vardır. Zira inanç özellikleri açısından da bakıldığında iki heretik grubun ortak pek çok yanları vardır. Bâbek isyanlarının içinde pek çok Ermeni de yer alıyordu, çünkü Arpaların Armenia üzerindeki baskıları, Dıvin şehrini ele geçirmeleri ve Bizans'tan bir yardım görememeleri, Ermenilerin Bâbek'i bir çıkış kapısı veya bir kurtuluş yolu olarak görmelerine neden oldu. Hatta Sünik prensi Vasak[312] Bâbek'in yanına gitti ve pek çok birlik alarak Atropatena[313] bölgesine getirdi. Bu Araplara karşı Babekîleri Ermeni topraklarına yerleştirmek demekti. Üstelik ilişkileri geliştirmek için Bebek Vasak'ın kızıyla evlendi[314]. Ancak Ermenilerin böyle bir durumu kabul etmesi kolay olmadı, zira Babekîler onlara Paulikianları hatırlatıyordu çünkü pek çok ritüelleri aynıydı. Ayrıca Arap hamiliğinin ekmeğini yiyen ve sözde Müslümanlığı kabul etmiş

---

[310] Brosset, s.223 not 168.

[311] Bâbek isyanı hakkında genel bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", **TDVİA**, cilt 4, İstanbul 1991, s.376-377; Elçibey Ebülfez, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", çev: Muhammet Kemaloğlu, **GÜSBED**, Sayı 8, Haziran 2013; Nəfisi Səid, **Babək**, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyər və Turizm Nazirliyi, Bakü, 2010; Türkiye Türkçesi: Nefisi Said, **Babek**, çev: Mahmut Ayaz, Berfin, İstanbul, 1998.

[312] Sünik Prensi Vasak büyük ihtimal Bagratuni ailesinin bir yan koluna mensuptu, zira mösyö Laurent bu konuda şöyle der: 'C'étaient de proches parents d'Ashot l'Aveugle, qui vinrent se réfugier en ce pays au temps des malheurs de leur maison, vers l'époque où se fondèrent dans le voisinage les états Bagratounis de Bagaran et de Haute-Géorgie.' bk. Laurent, L'Arménie, s.110-111.

[313] Atropatene (Ατροπατήνη) çoğu günümüzdeki İran Azerbaycan'ının bulunduğu bölgenin adıdır.

[314] **Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan**, çev: Robert Bedrosian, New Jersey, 2012, s.87-88. Eserin Fransızcası için bk. Stéphannos Orbélian, **Histoire de la Siounie**, çev: Marie-Félicité Brosset, l'Académie Impériale, St. Petersbourg, 1864, s.95-96.

zındık Ermeni naharlarının da işine gelmiyordu. Neticede Ermeniler arasında büyük bir isyan patlak verdi. Babek bu Ermenilerden 15.000 kişiyi katletti. Ancak iki taraftan da – Ermeni ve Arap – sıkıştırılan Babek Sünik'i terk etmek zorunda kaldı[315].

Babek Armenia'dan çıkmak zorunda kaldıktan sonra büyük ihtimal yine günümüzdeki Azerbaycan topraklarına çekildi. Bunlar olurken Bizans tahtına ise 829 yılında Theophilos geçti. Onun dönemi Arap-Bizans mücadelesinin tekrar hararetlendiği ve Bizans-Ermeni ilişkilerinin tekrar yoğunlaştığı bir dönemdi. Theophilos'un bu dönemde en önemli sağ kolu, Suriye ve Bizans topraklarında ün salmış olan soylu Ermeni Manuel idi; sol kolu ise İranî bir köke dayanan Theophobos idi[316]. Babek isyanından dolayı Bizans nezdinde Theophobos önemli bir şahsiyetti, zira Araplara karşı bu güç kullanılabilirdi ve tıpkı nasıl ki Ermeni Manuel'in Suriye ve Bizans topraklarında etkin nüfuzu varsa, Theophobos'un da İran üzerinde böyle bir nüfuzu vardı[317]. 833 yılında Babek Arap ordusuna karşı ilk yenilgisini almıştı ve geri çekilmişti. Bizans kaynakları onun yedi bin askerle Bizans topraklarına geldiğini söyler[318], ancak biz Babek'in Bizans topraklarına hiç ayak basmadığını biliyoruz. Bu gelenler büyük ihtimal Arap bozgunundan sonra Bizans topraklarına iltica eden gruplardı. Ancak Babek ile Bizans arasında görüşmelerin olduğunu ve Babek'in Bizans ordusunun desteğini alarak Araplara saldırmak istediğini biliyoruz. Fakat bu süreç hemen olmadı, zira Bizans'ın doğu seferi 837 yılında başladı. Bu süre zarfında İranîler Bizans içinde büyük bir nüfusla yapılandılar

---

[315] Step'annos Orbelean's, s.88. Fransızca tercüme için bk. Stéphannos Orbélian, Histoire de la Siounie, s.96-97. Kalankatlı Moses de Babak'in 827/828 yıllarında Gegarkunik (Sevan ya da Gökçe gölünün güney bölgesi) bölgesine gelip, burada 15 bin kadar kişiyi yaktığını ve burada yalnızca bir değirmenin kaldığını söyler. bk. Mouses Dasxurancı, **The History of the Caucasian Albanians**, çev: C.J.F. Dowsett, OUP, Oxford, 1961, s.214-215; Moses, s.297.

[316] καὶ γὰρ εἶχενμεθ΄ ἑαυτοῦ καὶ Μανουὴλ τὸν γενάδαν τὸνἐξ΄ Αρμενίαν, οὖκ λέοςτῆς ἀνδρείας κατὰ πᾶσαν Συρίαν καὶ Ῥωμαικὴν ἐπικάτειαν... bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.36. Manuel Mamigonyan ailesi üyesiydi ve II. Mikhael döneminden itibaren ün kazanmış ve Theophilos döneminde ise bu konuma gelmiştir.

[317] Zira Skylitzes'de Manuel'in emirulmümin ile yapılacak bir savaşta uygun bir kişi olarak görülmediğini şöyle bildirir: καὶ ὁ μὲν Μανουὴλ οὐ δίκαιον ἔλεγε βασιλέα Ῥωμαίων πρὸς ἀμερμουμνῆν πολεμεῖν, ἀλλάτινα μέρος λαβόντα τῶν στρατηγῶν ἐξιέναι κατὰ πρόσωπον τῶν ἐχθρῶν. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.67.

[318] καὶ ἡττηθεὶς ὁ Βάβεκ εἰσῆει ἐνχιλιάσιν ἑπτὰ πρὸς τὴν Ῥωμαικὴν ἐπικτάτειαν... Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.38. Skylitzes'de aynı bilgileri vermektedir; ἔτυχε δὲ καὶ ἄλλως ὁ τῶν Περσῶν ἀρχηγός βάβετ ἤδη πενταετίαν ἔχων Ἀγαρηνῶν ἀποστάς σὺν χιλιάσιν ἑπτά. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.67.

ki, Genesios'un verdiği bilgilere göre bu sayı 30.000 civarındaydı. Bizans bu İranîleri iki bin kişilik gruplar halinde ülkedeki themalara dağıttı[319]. Bizans böylece hem thema içindeki Slav ve Ermeni gücünü dengeleyecekti, hem de Araplara karşı üstün bir güç elde edecekti. Ancak evdeki hesap çarşıya uymaz misali, Bizans doğu seferine başladığı vakit, Araplar da askeri sistemlerini Türklerin ellerine bıraktılar.

Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Theophilos'un doğuya iki koldan bir seferi oldu[320]. Bizans kaynakları daha çok Araplar üzerine yapılan seferden bahsederken, Ermeni kaynakları da Armenia ve Gürcistan bölgelerine yapılan bir seferden söz eder. Ancak kaynaklarda verilen bilgiler düzensizdir. Taronlu Stephanos'tan öğrendiğimiz kadarıyla, İmparator ordusuyla Khaldia[321] bölgesine geldi ve pek çok Ermeni ailesini ele geçirdi. Daha sonra bunların başına Şapuh oğlu Aşot Bagrutini'yi geçirdi ve ona *hivpatavor* yani *apuhivpat patrik*[322] orununu verdi ve Erzurum bölgesindeki ahaliyi vergiye bağlayarak oradan ayrıldı. Suriye içlerine girdi ve Urbeli[323] denen şehri ele geçirdi. Daha sonra Armenia'nın doğu sınırlarına yürüdü ve Ermeni kalesi olan Cmu'u, Asalin Gelam bölgesindeki Asalin, Meckert ve Alberd'i aldı[324] ve Kozan ile Dördüncü Armenia'yı yerle yeksan etti[325].

Araplar üzerine yapılan sefere baktığımızda, Mutasım Babekilerin ve Bizans'ın ortak hareket etmesinden korkuyordu ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Arapların bu heretik grupla başa çıkamaması üzerine ordu Türklerin eline teslim

---

[319] Genesios'a göre themalardaki thourmailer bu İranîlerden seçilirdi. ἀμὲλει καὶ ἕως τῶν ἐνταυθοῖ χρόνων τὴν προσηγορίαν Περσῶν αἱ τῶν θεμάτων τοῦρμαι κεκλήρωνται, ἐφ΄ οἷς διεσπάρησαν. bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.41.

[320] Bu sefer hakkında detaylı bilgi için bk. Vasiliev Alexander, **Byzance et les Arabes – La Dynastie D'Amorium (820-867)**, cilt I, çev: Henri Grégoire, Marius Canard, L'Institut de Philologie et D'Histoire Orientales, Bürüksel, 1935.

[321] Khaldia (Χαλδία) Bizans'ın, kuzeydoğu Anadolu'daki bir theması yani thema çıkaran ilidir. Adı, Doğu Anadolu'nun eski egemen halkı Urartu'ların baş tanrısı Khaldi'nin adı ve anısı ile bağlantılıdır. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.426.

[322] Bu unvan, imparatorluk sınırları dışında Ermenilerin kendi bölgelerinde kalan prenslere verilirdi. Şapuh oğlu Aşot Bagratuni geleneksel olarak Khaldia themasının hemen doğusundaki küçük bir dağlık bölge olan Sper'in prensi olarak tanınırdı. bk. Stephanos, The Universal History, s.205, n.448.

[323] Yeri bilinmiyor.

[324] Burada geçen yerler alanın uzmanları tarafından uzunca süredir araştırılmasına rağmen günümüzdeki yerleri tespit edilememiştir. Konu hakkında bilgi için bk. Stephanos, The Universal History, s.206, not.452.

[325] Stephanos, The Universal History, s.205-206. Asalin (veya Palin) Meckert ve Kozan, Melitene yani günümüzdeki Malatya'nın 80 km kuzeydoğusundaki Arsanias (Ἀρσανίας) yani Murat Nehri'nin kuzeyindeki küçük Palnatun bölgesinde birbirine yakın bir şekilde toplanmış bir bölgedir. Burada geçen bölgeler genel olarak Dördüncü Armenia'nın sınırları içindeydi.

edildi. Skylitzes'in kroniğinde geçen bu ilk büyük Türk komutanlarından biri Abouzakhar (Αβουζάξαρ) yani Afşin'dir. Mutasım Babekilerle savaşması ve Babek'i yakalaması için Afşin'i gönderdi ve emir Afşin Bizanslılarla birlik olan iki bin İranlıyı kuşattı. Bunların arasında meşhur Theophobos da vardı, ancak o bir hileyle kaçmanın yolunu bulmuştu. Bahar geldiğinde bu sefer imparator Theophilos Araplar üzerine bir sefer düzenledi, ancak ilki gibi Türkler karşısında savunmasız bir duruma düştü. İmparatorun sağ kolu olan Ermeni Manuel imparatorun yardımına yetişti ve onu Türklerin elinden kurtardı[326]. Theophilos Manuel'in bu cesaretinden dolayı ona 'Hayırhah' (εὐεργέτης) ve 'Kurtarıcı' (σωτήρ) diye hitap etti[327]. Ancak Manuel'in bu yükselişi sarayda bazı kesimleri rahatsız etmiş olmalı ki, onun hakkında çeşitli dedikodular çıkararak imparatoru ona karşı doldurdular. Ayrıca Manuel Mamigonyan ailesine mensup olduğu için Araplarla da iletişim halindeydi ve Mutasım tarafından sevilip sayılan biriydi. İmparator tüm bunları görünce kendisine karşı bir *lèse-majesté* olduğunu düşündü ve Manuel'e bir haç ve *khrysobullo* göndererek onu geri çağırdı. Manuel bunları öğrendiğinde korkuya kapıldı ve eski ihtişamına güvenerek Arapların saflarına katıldı ve Bizans'a karşı bir savaş başlattı. Skylitzes'e göre onun asıl amacı arkasından iş çeviren Kapadokya ahalisinden intikam almaktı. Araplar onun bu istediğini olumu karşıladılar ve Manuel'in yanında yer aldılar. Ancak Manuel Bizans'a karşı bir savaşa yeltenmedi, bilakis Arapları Bizans için tuzağa düşürdü. Kapadokya theması *strategosuna* filanca yere bir pusu kurmasını ve bir müfreze yerleştirmesini emretti ve şöyle söyledi: "Böylece geldiğimde, Roma tarafına koşarken Sareken öncü keşif kolunu başka bir yere gönderebilirim[328]." Bunu yaptıktan sonra (Skylitzes'in dediğine göre) Mutasım'ın oğlunu sıkıca kucaklı ve ona: "Güvenle babanın yanına git evlat, zira ben efendime,

[326] Manuel imparatorun Türkler tarafından kuşatıldığını öğrendiğinde hemen o bölgeye gitti ve imparatora şunları söyledi: 'ἄγε δή', ἔφησεν, 'ὡ βασιλεῦ, ἕπουμοι προπορευομένῳ καὶ τὴν ὁδόνσοι εὐρύνοντι.' (Ey imparator, ben ilerlerken beni takip edin, sizin için en iyi yol bu.) bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.70. Genesios'ta ise Ermeni Manuel'in imparatorla bir diyalogu geçmezken, imparatorun kuşatılması üzerine askerleri ile bir diyalogu yer alır: 'ἀνέρες ἐστὲφίλοι, καὶ ἄλκιμον ἦτορ ἔλεσθε, τὰς μελίσσας αἰδούμενοι, αἳ τοῦ βασιλέως αὐτῶν θανάτου, ἕως ἀνέχονται.' (Şimdi dostlar yiğit olun ve yüreklerinizi cesaretle doldurun ki, liderlerini ölümüne koruyan arılar tarafından utandırılsınlar.) bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.43.

[327] Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.70; Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.43.

[328] 'ἰν΄ ὅταν ἐκεῖσε', φησί, 'γένωμαι, τοὺς μὲν τῶν Σαρακηνῶν προσρόμους ἐπ' ἄλλον τινὰ τόπον ἐξελαύμειν ποιήσω, αὐτὸςδὲ πρὸςτὰ Ῥωμαίεν ἤθη ἀναδραμοῦμαι'. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.71.

imparatoruma gidiyorum[329]" dedi. Böylece büyük bir Arap saldırısına engelleyen Manuel Konstantinopolis'e gitti ve imparator tarafından *magisteros*[330] orunu ile onurlandırıldı ve imparator ona kendi kanından biriymiş gibi davrandı[331].

Bir sonraki bahar Araplar tekrar Bizans'a saldırdı ancak iki tarafın ihtiyatlı tutumu savaşı dengeledi ve Araplar çekilmek zorunda kaldı. Tabii ki bu çekilmede diğer önemli bir nokta Arapların kuvvetlerini Babek'in üzerine yöneltmesiydi. Babek Arapların elinde kaçtı ancak adından da anladığımız gibi Müslüman olmuş Ermeni Sehl b. Simbat tarafından yakalandı ve Afşin'e teslim edildi[332]. Babek'in yakalanması Bizans içinde olumsuz bir durumdu, zira iki kesim arasında sıkı ilişkiler vardı ve Bizans Araplar üzerinde uyguladığı politikalarda bir koz olarak bu heretik grubu kullanıyordu. Aynı dönemde Araplar hem İran'da hem de Armenia'da gücünü tekrar pekiştirirken, Bizans'ın da tekrar Hazarlara yakınlaştığını görüyoruz[333].

Theofilos 838 yılının baharında büyük bir ordu tesis ederek tekrar Araplar üzerine bir sefer düzenledi. İmparator'un Suriye'nin içlerine kadar ilerlemesi Mutasım'ı korkuttu ve imparatora bir mektup yolladı, ancak imparator bu mektubu görmezden geldi. İmparator Suriye'nin bazı bölgelerine askerlerini yerleştirdikten ve başlarına Theophobos'u bıraktıktan sonra Konstantinopolis'e döndü. Ancak Bizans ordusu içindeki İraniler maaşlarının geç ödenmesinden dolayı isyana kalkıştı ve hatta kendi neseplerinden olan Theophobos'u imparator ilan ettiler. Ancak bu durum Theophobos'un iradesi dışında olduğu için imparator onu affetti. Abbasi lideri Suriye topraklarına yapılan bu işgalden müteessir olarak dört bir yandan büyük bir ordu teşekkül etti. Ordunun öncü birliklerini Aşnas (Aşina) et-Türkî, Muhammed b.

---

[329] σὺ μὲν ὑγιής, ἔφη, ἄπιθι, τέκνον πρὸς τὸν σὸν πατέρα, ἐγὼ δὲ ἀπελεύσομαι πρὸς τὸν ἐμὸν βασιλέα καὶ κύριον. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.71.

[330] Magistros [μάγιστρος] yüksek bir saygınlık payesidir. Kelime etimolojik olarak Latince Magister Officiorum ile bağlantılıdır, lakin Bizans magistroslarının geç Roma dönemi görevlileri ile hiçbir ortak noktası yoktur. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, c.II, s.1267.

[331] Scylitzae**,** Synopsis Historiarum, s.71; IosephiGenesii**,** Regum Libri Quattuor, s.43-44.

[332] Bâbek hakkında genel bilgi için bk. Batur Ahsen, **Kürdoloji Yalanları**, Selenge, İstanbul, 2011, s.199-211; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", **TDVİA**, cilt 4, İstanbul 1991, s.376-377. Bâbek ve Ermeni Sehl b. Simbat hakkında detaylı bilgi için bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.396-399.

[333] Skylitzes'in verdiği bilgiye göre, Hazar Hakanı imparatora bir elçilik heyeti yolladı ve Sarkel olarak bilinen kaleyi imparatordan talep etti. Hakanın amacı Tanais (Τάναϊς) yani Don Nehri üzerindeki Patzinaks'a yapılan saldırıları önlemek için bu kaleyi tahkim etmek istiyordu. Bu vesileyle iki devlet sıkı bir ilişki kurdu ve Bizans bölgeye *proteuon* rütbesinde bir görevli atadı. Detaylı bilgi için bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.73.

İbrahim; sağ cenahta İtah et-Türkî, sol cenahta Cafer b. Dinar el-Hayyat; Mutasımın hemen arkasında Buga el-Kebir, Dibar b. Abdullah ve merkezde Uceyf vardı[334]. Mutasım gözünü o kadar karattı ki, nökerlerinin kalkanlarına "Amorion/Ἀμώριον" dahi yazdırdı[335]. Mesaj gayet açıktı. Tarsus'ta Dorlion'a gelen orduyu gören Bizanslılar çekilmeyi düşündüler, lakin bu imparatora göre utanç verici ve yiğitliğe sığmayan bir durumdu. İmparator Anatolikon theması *stratetigosu* Aetios'u ve önemli pek çok komutanı Arapların üzerine gönderdi, ancak yapılan muharebede Theodore Krateros, Theophilos, Baboutzikos gibi önemli komutanlarını kaybetti. Bu kişiler Kırk İki Şehit birliğinin komutanlarıydılar[336]. Bu zaferden sonra Mutasım komutanlarını toplayarak Amorion'a doğrudan saldırmanın bir fayda getirmeyeceğini, bunun yerine Bizans ordusunu test etmek için öncü bir ordunun gönderilmesini söyledi. Malatya emiri Amr'ı (Ömer) on bin Türk ve tüm Ermeniler ve onların *arkhon ton arkhonton*'unu[337] Bizans'ın üzerine gönderdi[338]. Theophilos da doğudan ve batıdan bulduğu herkesi toplayarak büyük bir ordu meydana getirdi. Ermeni Manuel Arap ordusunu önceden gözetleyerek imparatora: "Ey imparator askerlerin sayısına bakma, her iki tarafın mızraklarını nasıl sazlık gibi dik olduğuna

---

[334] Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.400.

[335] Bizans saldırısı karşısında İbrahin el-Mehdî Mutasım'ın huzuruna çıkıp cihat istedi ve ona şu şiiri okudu:

يُرتكُب منهنّ وما الـ ـذ سآء تـ ـلك فـ ـاذ تـ قمي ينتِ عا قـ د الله غـ يرة يـ ا
تـ ـذ تهب لـ ذع بـ ا لـها اطغا بـ ال ما قـ ـاتـ ـلت اجرامها عـ لي الـ رجال هب

Ey gayretullah! Gözünle gördün, intikam al gayri,
Şu kadınlara ve çocuklara yapılan zulümlerin,
Boylarına göre dizip öldürdüler erkeklerini,
Boğazlanıp esir edilen çocukların suçu neydi ki?

bk. Maçoudi, **Les Prairies D'or**, cilt VII, çev: ed-çev: C. Barbier de Meynard, A L'Imprimerie Nationale, Paris, 1873, s.134; Türkçe çevirisi için bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.400. Şiirin Türkçe çevirisi Ahsen Batur'un çevirisinden alınmıştır.

[336] οἵτινες οὐμόνον τοῦ πεμφθέντο τότε λαοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς φάλαγγος τῶν τεσσαρακοντα δύο μαρτύρων γεγόνασιν ἀρχηγοί. bk. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.75. Mesudî bu savaştan kısa bir şekilde bahsetse de, benzer bilgiler vererek şöyle der: 'Bizans kralının karşısına ilk çıkan Afşin oldu. Afşin onu mağlup ederek patrikioslarından ve yardımcılarından çoğunu öldürdü.' bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.401.

[337] Arkhon (ἄρχων) antik Yunanda oligarşik yapıdaki yöneticidir. Dilimize tam bir çevirisi olmasa da, krala karşılık gelebilir, ancak Bizans'ın nazarında asla bir Basileios yani İmparator ve Krala denk bir unvan değildir. Arkhon ton arkhonton ise doğuda Şahin Şah yani Şahların Şahı unvanı ile denktir. Bu orun ilk olarak Sâsâniler tarafından Ermenilerin bir ailesine verilmiştir ve primus inter pares olarak yani eşitler arasında ilk sırada olanı belirlemek için verilmiştir. Daha sonra bu uygulamayı Müslüman Araplar devam ettirdi ve Bizans da bu orunu kendi lisanına çevirerek Ermenilere tevdi etti. Arkhon unvanı hakkında bk. Kazhdan, cilt I, s.160.

[338] αῦτα βουλευσάμενος τε καὶ κρίνας ἐξέπεμψε τὸννίόν, λαβόντα μεθ'ἑαυτοῦ καὶ Ἄμερα τὸν τηνικαῦτα διέποντα τὴν Μελιτηνέν καὶ Τούρκους ὡσεὶ χιλιάδας δέκα καὶ πᾶσαν τὴνἐξ Ἀρμενίων στρατιὰν καὶ τὸν ἄρχοντα τῶν ἀρχόντων. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.75.

bak[339]" dedi. Manuel ve Theophobos geceleyin saldırmayı yeğlediler, diğer komutanlar ise şafak vaktini beklediler. Emperyal kuvvetler Araplara saldırsalar da, Türklerin yağmur gibi yağan okları karşısında dayanamadılar ve kaçarak imparatoru yalnız bıraktılar[340]. Gece çökünce Türk oklarının vınlaması da kesildi ve Bizans ordusu bir nebze nefes alabildi. Bu esnada Ermeni Manuel muhafız birliğini denetlerken, Sarekenlerin lisanında konuşan İranîleri duydu ve bunların Araplar ile anlaşarak Bizans ordugâhına bir harekâtta bulunacaklarını anladı ve imparatora durumu rapor etti. Skylitzes kroniğinde imparator ile Ermeni Manuel arasında bu konuyla ilgili bir diyalogu aktarır:

Theopilos: "Benim yanımda kalanlar yok edileceklerken, bunu nasıl yapabilirim?[341]"

Manuel: "Ey imparator, güvenli bir yere gitmeni yalnızca Tanrı bahşeder, onlar kesinlikle kendi çıkarlarını gözeteceklerdir[342]."

Geceleyin imparator kaçarak Khiliokomon[343]adlı güvenle bölgeye ulaştı[344]. Böylelikle Araplar, modern tarihçilerin Anzen (Ἀνζῆν ya da Dazimon) savaşı adını verdiği bu muharebeyi kazandı.

Abbasi ordusu Bizanslıların kaçtıklarını görünce, Arapların da asıl hedefi olan Amorion'a doğru ilerlediler ve öncesinde Ankara tarafına gelerek burayı kuşattılar. Afşin önderliğindeki Türklerin amansız olarak imparatoru takip etmeleri, Theophilos'u korkutmuş olmalı ki, imparator Mutasım'a bir mektup yolladı, ancak Theophilos'un Suriye'ye yaptığı saldırı Mutasım'ı o kadar derinden etkiledi ki,

---

[339] μὴ πρὸςτὸ πλῆθος, ὦ βασιλεῦ, ἀπόβλεπε, πρὸς δὲ τὸν ἐκτῶν δοράτων διάθρει καλαμῶνα τῶν ἀμφοτέρων. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.76.

[340] Mesudî savaş sırasında imparatoru Nusayr adında Hıristiyanlaşmış bir kişiyi onu çember içine alarak koruduğunu söyler. Bizans kaynakları ile mukayese edince bu kişinin Ermeni Manuel olması gerekir. bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.401.

[341] Τοῦ δὲ βασιλέως 'καὶ πῶς τοῦτο ἔσεται' ἐπερωήσαντος, 'τῶν δι' ἐμὲ προσμεινάντων ἀπολομένων;' bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.76.

[342] ὑπολαβὼν ὁ Μανουὴλ 'σοὶμόνον ἔστω, βασιλεῦ;' ἔφη, 'τὸσῴζεσθαι ἐκθεοῦ, οὗτοι δὲ ταχέωςτὰ κατ' αὐτοὺς διοικήσουσιν.' bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.76-77.

[343] Khiliokomon (Χιλιόκωμον) Amasya'nın Kuze'yinde bir ovadır. bk. John Skylitzes, A Synopsis, s.78, n.106.

[344] Theophilos bu bölgeye ulaştıktan sonra, askerleri onursuz davranışlarından dolayı kılıçlarını teslim etmek isterler ve onların bu davranışına imparator şöyle karşılık verir: ἀλλ' ὁ Θεόφιλος τῷ θεάματι τρωθεὶς τὴν ψυχήν, 'εἰ ἐγώ', φησί, 'σέσῳσμαι ἐκθεοῦ, σώθητε καὶ ὑμεῖς.' (Tanrı'nın lütfuyla sağ salim kurtulduğum, sizler de güvenli bir şekilde gidin). Detaylı bilgi için bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.77. Mesudî Afşin'in imparatoru istese canlı ele geçirebileceğini ima ederek şöyle der: "Afşin, o gün dönerken Bizans kralını almamakla hata etti ve kendi kendine 'O bir kral; kralları krallar alır' dedi." bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.401.

gözlerini adeta kör etti ve Bizans heyetini zincire vurarak onları teşhir etti ve aşağıladı. Bu esnada Türkler kuşattıkları şehri, bir mürted olan Boiditzes adlı biri sayesinde ele geçirdiler. Zira bu adam gizlice Araplarla ile görüşme yaparak, ordunun önemli komutanları olan *patrikios* Kallistos, Konstantinos ve Theodoros Krateros'un canlı ele geçirilmesine neden oldu. Tüm bu aşağılama ve kayıplara dayanamayan imparator dizanteri hastalığına tutuldu ve çok geçmeden öldü[345]. Theophilos adaleti ile tanınan büyük bir liderdi[346]. Doğu politikası Ermenileri, Hazarları ve heretik İranîleri kendi safına çekip Arapları yalnız bırakmaktı, ancak planları tutmadı, zira yukarıda da belirttiğimiz gibi Arapların ordu sistemini Türklere bırakması güç dengelerini alt üst etti. Bâbekîlerin Türkler tarafından hezimete uğraması ve Armenia'da Türk tahakkümünün başlaması, Bizans'ın bir süre daha bu topraklara yaklaşmasını engelledi.

1.4.6. Ermenilerin İsyanı ve Buga el-Kebir'in Otoriteyi Tesis Etmesi

Theopilos'tan sonra erki oğlu III. Mikhael aldı. Ancak onun annesiyle ortak erki batı ve iç meselelerle geçti. Bundan dolayı bu dönemde doğudaki Ermeniler göz ardı edilmek durumunda kaldı. Bu dönemde doğudaki Ermenilerin Bâbek etkisini üzerlerinden atmadıkları anlaşılıyor. Zira Harun Vasık devri de Bizans gibi iç meselelerle uğraşmakla geçti ve bunu fırsat bilen Ermeniler Abbasi otoritesine karşı gelerek bağımsız hareket etmeye başladılar ve Mevlalarına cizye ödemediler. Ermeni topraklarına gelen Arap valiler vergileri toplamaya giriştiler, ancak Bagratuni gibi aileler bu vergiyi vermek istemedi ve Araplarla mücadeleye giriştiler. Ermeniler Ebu Said ve Musa İbn Zorara'nın ordularını bozguna uğrattılar ve Arap misillemesine karşı Bitlis civarına kaçtılar. Arap komutanların başarısızlıklarına karşı Mütevekkil, Ebu Said'in oğlu Yusuf'u[347] Armenia'ya otoriteyi tesis etmesi için gönderdi.

[345] Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.77-80.

[346] Theophilos'un adaleti Bizans edebiyatında dahi önemli bir yer edinmiştir. "Böyle bir zamanda Byzantium'u yöneten Theophilos, diğer ikisinin kanuni dengidir ve rızası olmadan herhangi bir karar yürürlüğe konamaz. Tarihçilerin, onun kendisini adalete ne kadar büsbütün adamış olduğunu anlattıklarını hatırlayacaksın." bk. **Anonim Bir Bizans Hicvi – Timarion**, çev: Engin Öztürk, Urzeni, İstanbul, 2020, s.34-35.

[347] Belâzurî yalnızca Mütevekkil'in İrminiyye'ye Yusuf b. Muhammed b. Yusuf el-Mervezî'yi vali tayin ettiğini söyler. Belâzurî, Büldân, s.242. Taberi de, Mütevekkil'in Ebu Said'in oğlu Yusuf'u babasının sorumluğunda olan güvenlik birliğinin üzerine atadı. Azerbaycan ve Armenia

Atamagerd'e[348] ordugâhını kuran emir Yusuf, cizye için Aşot ile görüşmek istedi ancak Aşot bunun bir tuzak olduğunu anlayınca, yüz yüze görüşmek yerine ona şöyle bir mektup yazdı:

> *Ülkenin verimliliği büsbütün harap olmasın diye, ülkenin refahını gözetmek ve ona bakmak, ağır yüklerinin zalim boyunduruğunu hafifletmek ve ağır vergi taleplerinin şiddetini yumuşatmak dünyayı yöneten kralların vazifesidir. Valilerin, hoşgörülü lakin inançsız vatandaşları, vergi yükünün ve ordunun baskıcı tedbirlerini kaldırmalılar, böylece ülke müreffeh ve barışçıl olur ve kraliyet vergileri [cizye] düzenli olarak ödenir. Bizim endişemiz budur ve siz de aynı düşünceleri arzulamalısınız. Bu yüzden, ülke için yardımsever düşüncenizi ve bize karşı dostane şefkatinizi gördüğümüzde, size sadakatle hizmet etmeye ve buyruklarınızı büyük bir sevkiyatla yerine getirmeye canı gönülden isteyeceğiz*[349].

Ayrıca Annesi Hıripsime'yi emir Yusuf'un yanına göndererek emirin hıncını yatıştırmasını sağladı. Ancak emir Bagarat Bagratuni gibi emirleri yakalayıp zincire vurdu. Muş [Taron][350] bölgesinin ahalisi sıranın kendilerine geldiğini anlayınca birleştiler ve Arap ordularını ikinci kez mağlup ettiler. Öyle ki, emir Yusuf bir kiliseye sığındı ancak Ardzıruni'nin anlattığına göre '*İçlerinden biri onu kargısıyla sırtından vurdu ve koltuklarının altından ciğerlerine nüfuz etti. Ardından son nefesini vererek bir eşek gibi gömüldü*' der. Ardzıruni bu olayları gözleriyle gördüğünü de ayrıca bildirir[351]. Taberi de ise olay şu şekilde aktarılır: Aşot yönetimi ele geçirmek için isyan etti ve Yusuf onu Mütevekkile götürmek için yakaladı. Aşot'un yeğeni ve bir dizi Ermeni zadeganı Yusuf'a karşı birleştiler. Yusuf o zaman Muş şehrindeydi ve Ermeniler şehri her taraftan kuşattılar. Yusuf onlarla şehrin kapılarında savaştı. Ermeniler onu ve yanındaki herkesi öldürdü[352]. İki tarafta olayları kendi pençelerinden aktarmaktadır. Ermeniler vergi yükünden isyan edildiğini iddia ederken, Araplar Ermenilerin kendi yönetimlerini tesis etmek için isyana teşebbüs ettiklerini belirtir. Bu konu daha çok Arap-Ermeni ilişkileri içine girse de, Bizans-

---

eyaletlerinin vergilerinden ve mülklerinden sorumlu olarak onu atadı der. bk. **The History of al-Taberi**, cilt XXXIV, çev: Joel L. Kraemer, New York: SUN, 1989, s.112.

[348] Günümüz Van ilinin Başkale ilçesinin sınırları içindeki bölge. Detaylı bilgi için bk. Hovhannisian **Van**, s.33-37.

[349] Artsruni, History, s.183-184.

[350] Ermeni kaynaklarında Taron veya Daron olarak geçer. Bölgenin tarihi adı ve tarihi hakkında detaylı bilgi için bk. Hovhannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler – Bitlis ve Muş**, çev: Zülal Kılıç, Aras, İstanbul, 2016.

[351] Detaylı bilgi için bk. Artsruni, History, s.184-187.

[352] The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.113-115.

Ermeni ilişkilerini anlatmak için bu 850-853 yılları arasındaki bu olaylara değinmek elzemdir. Zira Bizans ve Ermeni kaynakları Bizans'ın doğu siyaseti konusunda bu tarihler için suskundur ve ilişkilerin ileriki dönemde alacağı boyutları anlamak için Araplar ile olan münasebetleri detaylı incelememiz gerekiyor.

Yusuf'un katlinden sonra Araplar bu haberi Mutevekkil'e, 'Komutanınız öldürüldü ve Armenia ülkesi yönetiminize karşı isyan etti[353]' diye bildirdi. Ermenilerin asiliklerine hiddetlenen Mütevekkil, Suriye, Bağdat, Türkistan, Huzistan, Mısır ve Tacikistan topraklarına kadar pek çok yerden komutanları ve yöneticileri huzurunda topladı ve onlara şu hitabı yaptı:

> *Atalarımızın erkinin başlangıcından beri, Tanrı pek çok kralın tahtlarını ellerine verdiğinde, zamanımıza değin kimse bize ne uzak ne de yakın diyarlardan kimse direnemedi. Vaspurakan'ın prensi Aşot gibi, hiç kimse bize, ulusumuza, ordumuza ve komutanlarımıza bu kadar utanç verici hezimet yaşatmadı. Bunun için cesur olun ve mert olun; Armenia'ya kıtlıkla, kılıçla ve esir ederek saldırın. O ülkenin prenslerini, nahararlarını, yöneticilerini, valilerini, soylularını ve oğullarını bize çarçabuk getirin. O ülkeyi kendi meskeniniz için elinizde tutacaksınız ve bu sizin ve çocuklarınız için miras olarak sizlerin toprağı olacak. Fakat evvela Aşot ve ailesini buraya getirin ve onu yakalamadan önce herhangi birini endişeye düşürmeyin*[354].

Mütevekkil Armenia topraklarına yapılacak bu saldırı için Buga el-Kebir[355] adlı bir Türk memlükünü görevlendirdi[356]. Ardzıruni'nin verdiği bilgiye göre, 'O, tüm Müslüman âleminin ordu komutanıydı ve hiç kimse onun, en küçüğünden en büyüğüne, isteklerine karşı gelemezdi; Halife bile onun emrine itaat ederdi[357].' Buga, çok abartılı bir sayı olmakla birlikte, yaklaşık 200.000 kişiyle Armenia topraklarına girdi[358] ve Muş bölgesinde Bagrat Bagratuni'nin oğulları Aşot ve David'i esir aldı[359].

---

[353]Artsruni, History, s.187.

[354] Artsruni, History, s.192.

[355] Buga el-Kebir Abbasi Devleti içindeki en meşhur Türk komutanlarından biridir. Modern Türk eserlerinde adı Boğa (Buka) olarak da yazılır. Ancak Arap alfabesinin Türk diline uygun olmaması ve ünlü sesleri gösterememesinden dolayı adın doğru şekli şüphelidir. Buga kelimesi Tunguzca ve eski Türk dillerinde Cennet Tanrısı olarak geçer ve kutlu, yüce gibi anlamlara da gelir. Biz tezimizde Buga şeklini kullanmayı daha uygun bulduk. Buga el-Kebir hakkında bilgi için bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.404-413.

[356] Belâzurî, 'Müminlerin Emiri el-Mütevekkilialallah, İrminiyye'ye Boğa e-Kebîr'i vali tayin etti' der. bk. Belâzurî, Büldân, s.242. Taberi ise yanlış kişi olarak 'el-Mütevekkil'in Boğa (Buga) el-Şarabi'yi Yusuf'un intikamını almak için İrminiyye'ye gönderdi' der. bk. The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.115. Taberi'nin bahsettiği bu Boğa başka bir Türk komutanıdır.

[357] Artsruni, History, s.193.

[358] Taberi Cezire istikametinden İrminiyye'ye girdi der. bk. The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.115. Ancak ne Taberi'de ne de Belâzurî'de Buga'nın ordusunun sayısı hakkında bir bilgi yoktur.

Buga Muş bölgesinde otoritesini tesis edince, Van bölgesine yöneldi – ki Araplar buraya Huveysiyye diyorlar[360] – ve isyancılardan olan Muşeg Vahevuni ve Vahan Dıruni'nin üzerine yürüdü. Bu Ermeni nahararları Buga'dan korkarak aman dilemek için ona bir mektup yazdılar:

> *Biz Vaspurakan prensinin zadegânlarıyız ki, Vahevuni ailesinden Muşeg, Dıruni ailesinden Vahram, bir başka prensimizin himayesinde olan Vahram ve bu bölgenin yönetimi bizim elimizde olan diğer soylu ve askeri lider grupları, Müslümanların başkomutanı ve büyük kralın muadili siz Buga'ya yazıyoruz. Keşke bize ve boyumuza, ülkemizin yerli ahalisine, her birinin evinde huzur içinde kalmasına izin verseniz, o zaman Aşot'u silahsız, savaşmadan elinize teslim edeceğiz ve bu konuda hiçbir çaba sarf etmeniz gerekmeyecek. Eğer şimdi konuyu doğru bir şekilde mütalaa ederseniz, bizi Emperyal Majestelerinize ve sizin şerefinize karşı asiler olarak görmeyeceksiniz. Ancak şunu da göz ardı etmeyiniz ki, prensimizin kardeşi Gurden, Ardzuruni ailesinin diğer üyeleri ve çok sayıda zadegân ve Vaspurakan prensliğinin yiğit birlikleriyle oğullarının hepsi onunla Atrapatakan bölgesine gittiler. Kılıçtan sakınmayan, güçlü ve savaşçı adamlar, ülkenin bütün birlikleri ve avam bir araya geldi. Bu durum devam ederse ve savaş meselesi son raddeye gelmezse, belki de gecenin karanlığında size gelip, size ve kraliyet ordunuza korkunç bir felaket yaşatabilir. Zira o yiğit bir adam ve bir savaşçıdır ve askerler onunla birleşmiştir; kendi evleri ve toprakları, aileleri ve boyları uğruna kendilerini ölüme adayacaklardır. Ellerinde Jlmar, Sring ve Chakhuk gibi pek çok güvenli kaleler var. Üç, dört veyahut daha fazla gruba ayrılırlarsa ve bu kaleleri kendi lehlerine çevirirlerse, daha evvel saraydan gelen vezire olduğu gibi, size de büyük sıkıntılar yaşatacak, tüm tasarılarınızı boşa çıkaracak, sizi utanç verici ve aşağılayıcı bir yenilgiye uğratacaktır. Zira on Ermeni askerine karşı yüz kişi bile direnemedi*[361].

Buga bu gizli mektubu aldıktan sonra, yazılanları onayladı ve Ermeni nahararlarına şu cevabı verdi: '*Her ne dilerseniz ve hevesle arzu ederseniz, şüphesiz sizin adınıza yerine getirilecektir. Yalnızca Aşot ve akrabalarının pençelerimden kaçmasına müsaade etmeyin*[362].' Aşot bu ulu komutandan kaçamayacağını anlayınca, kendisini Buga'nın merhametine bıraktı ve Buga onu, oğlu Krikor Grigor, Vahan Ardzıruni, Apumruan olarak adlandırılan oğlu Gagik, Vahan'ın erkek kardeşi Muşeg, prenses Hranush ve diğer pek çok zadegânı bir deve kervanına bindirilerek Mütevekkil'e yolladı[363]. Taberi ise Buga'nın onlarla savaştığını, onları mağlup

---

[359] The Universal History, s.174-175.
[360] The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.115; Belâzurî, Büldân, s.242.
[361] Artsruni, History, s.201-202.
[362] Artsruni, History, s.202.
[363] Artsruni, History, s.204-205.

ettiğini, yaklaşık 30.000 kişiyi öldürdüğünü ve esir aldığını söyler[364]. Belâzurî sayı vermese de pek çok kişinin öldüğünü ve esir alındığını söyler[365].

Aşot'un kardeşi Gurgen (Kurken) ise hâlâ Armenia toprakları içindeydi ve Orsirank[366] denen bölgeye geldi. Buga, abisi gibi onu da yakalamak niyetindeydi ve çeşitli milletlerden askerler toplayarak yaklaşık 15.000 kişiyi onun yakalaması için yolladı. Ardzıruni'nin verdiği bilgiye göre pek çok Ermeni soylusu Gurgen'e yardım etti ve Buga'nın yolladığı bu birliği yendi[367]. Ancak Gurgen Buga'nın elinden bu şekilde kurtulamayacağını bildiğinden onun huzuruna çıkmayı kabul etti. Buga ise Ardzıruni'nin dediğine göre onu şu şekilde karşıladı:

> *Ordugâha yaklaşırken ordunun çeşitli taburları [Gurgen'in] önünde konuşlandırıldı. Komutanın [Buga] huzuruna girdiğinde, askerlerin zarar ve kayıplarını görmezden gelerek onu asi olmakla suçlamadı. Bilakis, sancakları ve bayrakları açtırdı, başına prenslere yaraşır bir taç koydu ve üzerine kraliyet elbiseleri giydirdi, onu bir kılıçla kuşandırdı ve güzelce süslenmiş bir katırın üzerine oturttu. Önde ve arkada üniformalı ve tamamen silahlı bir birlikle, kalabalığı bastırarak öteye beriye itmek için her yanda silahlı askerler, çavuşlar ve balta taşıyanlarıyla birlikte trompetlerin sesi ve etraflarında yankılanan davul ve diğer müzik aletlerinin sesleriyle, bir haberci seslendi: 'Vaspurakan ülkesinin prensliği, kardeşi Aşot'un yerine yönetmesi için Gurgen'e verildi*[368].

Ancak Buga Mütevekkil'in ağzından bir mektup yazarak Gurgen'i tuzağa düşürdü ve onu zincire vurarak ağabeysi Aşot'un yanına Samara zindanlarına gönderdi[369]. Bu isyancı ailenin geride kalanlarından bazıları ki bunlar, Grigor Ardzıruni Albanya'ya, Apupelc'in oğlu Gurgen dayısı olan Gurdiz Mamigonyan'ın yanına kaçtı. Buga bu bölgeye hareket edince Gurdiz'i yakaladı ve onu da Samarra'ya gönderdi, Apulpelc'in oğlu Gurgen ise kendisini güvene almak için Bizans sınırına çekildi[370].

---

[364] The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.115-116.

[365] Belâzurî, Büldân, s.242.

[366] Tarihi Kordyene [Κορδυηνή] veya Karduya [Karduk], günümüz Şırnak ilinin eski adıdır. bk. Umar, Adlar, s.387.

[367] Ardzıruni bu Ermeni soyluların listesini vermektedir: Ardzıruni hanesinden; Gurgen, Vasak, Pelkh, Muşeg, Sahak, Apumkdem ve Aşot, Gunik hanesinden; Vahan, Şapuh, Apuset, *patrik*, Apuselm ve Vardan, Gazrikk hanesinden; Apuselm, Vasak, Vahan, Amatunik hanesinden; Muşeg, Asit ve Sahak, Varazhnunik hanesinden; Mileh, Rıstom ve Varazşapuh, Entrunik hanesinden; Georg, Yise ve Sahkavn, Akeasik hanesinden; Vasak, Vahevuni hanesinden; K'abarak ve Krakat, Andzecvatsik hanesinden; *patrik*, Georg, David, Hasan ve komutan David. Detaylı bilgi için bk. Artsruni, History, s.209-214.

[368] Artsruni, History, s.216.

[369] Buga'nın Mütevekkil'in ağzından yazığı mektup için bk. Artsruni, History, s.216-217.

[370] Laurent, L'Arménie, s.120; Laurent Joseph, "Une Féodal Arménien au IXe Siècle: Gourguen Ardzrouni, Filsd'AbouBeldj" **Revue des études arméniennes**, cilt 2, fas.2, (1922), s.166-168.

Buga kuzey bölgelerine doğru seferini genişletti, zira asi olan yalnızca Ermeniler değil, aynı zamanda Tiflis ve Arzen bölgelerinden sorumlu olan Arap valilerdi de. Buga bu gölgelere giderek Tiflis emiri İshak'a[371] ve Arzen emiri Musa İbn-Zorara'ya[372] boyun eğdirdi, hatta kendisine kafa tutan Tiflis emiri İshak'ı, çarmıha gerdi, boynunu vurdu ve şehri ateşe verdi[373]. Taberi de İshak'ın başının kesildiğini ve başının Buga'ya getirildiğini ve vücudunun Kur Nehri civarında çarmıha gerildiğini söyler. Taberi ayrıca şehirde 50.000 kişinin yakıldığını da söyler[374]. Bu duruma en çok sevinen şüphesiz ki Ermeni nahararlarıydı; bu şehirler neredeyse Müslüman Arap şehirleri konumuna gelmişti ve Buga bu itaatsiz Arapların gücünü kırarak Ermenilere ve ileriki süreç için Bizans'a büyük bir hizmet bile vermişti. Daha sonra Buga yönünü Ağvan ve Sünik bölgelerine çevirdi, zira bu bölgelerde sözde İslam'ı kabul eden zındık Ermeni nahararları vardı. Bunlardan başında Ebu Muse İsay geliyordu[375]. İsay altındaki Ermeniler Buga'ya karşı dağlarda mücadele verdiler, ancak Buga'nın şeytani zekâsı diğer Ermeniler de olduğu gibi İsay'ı da alt etti. Mütevekkil'den gelen sözde bir aman ile onu kandırdı ve huzuruna gelmesini sağlayarak onu yakalattı ve Mütevekkil'in sarayına gönderdi[376]. Ağvan ailesini dize getiren Buga, daha sonra Sünik ailesine yöneldi. Buga'dan korkan Ermeniler ona yaranmak için birbirlerine ihanet etmeye başladılar. Vasak Gardman bölgesine kaçınca, Gıdric adlı işkhan ona ihanet etti ve zincire vurarak onu Buga'ya teslim etti. Ancak Buga Gıdric'i de esir aldı. Daha sonra Udya bölgesi, Tus kalesi gibi yerleri ele geçirdi ve Sevortilerin beyi *Stephanos Gun*'u ele geçirdi[377]. Buga böylece asi Ermeni ve Arap yöneticilerini dize getirerek Abbasi otoritesini tekrar tesis etti. Ancak modern tarihçilerin yaptığı bir yorum hatası vardır ki, onlar Arap

[371] Taberi de İshak b. İsmail olarak geçer. Taberi'ye göre tıknaz yaşlı bir adamdı. bk. The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.122.

[372] Musa İbn Zorara için bk. Ter-Ghewondyan, Bagratid Armenia, s. 42-vd.

[373] Maçoudi, **Les Prairies d'Ort**, cilt II, çev: C.Barbier de Meynard, Pavet de Courteille, Paris: A l'Imprimerie Imperiale, 1863, s.65-66; Artsruni, History, s.237-239; Laurent, L'Arménie, s.321; Brosset, s.228-229.

[374] The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.122-123.

[375] Bu kişi Taberi'de geçen Stephanos'un yeğeni İsa b. Yusuf olmalıdır. bk. The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.124.

[376] Buga ve Ermeniler arasında geçen uzun diyalog ve mektuplar için bk. Artsruni, History, s.240-249. Taberi İsay ya İsa b. Yusuf'u yakalayıp oğlu ve babasıyla birlikte sürgüne gönderdiğini söyler. bk. The History of al-Taberi, cilt XXXIV, s.124.

[377] Step'annos Orbelean's, s.94-95. Belâzurî de Buga'nın bu bölgeye yaptığı seferden kısa da olsa da bahseder. bk. Belâurî, Büldân, s.242.

nüfusunun Buga ile birlikte tekrar bu bölgede yoğunlaştığını ve iskânlar yapıldığını söylerler. Bilakis Buga bu bölgelere memluk denilen Türkleri koruyucu güç olarak yerleştirmişti ve bir yüzyıl sonraki Türk yerleşimcilerin önünü açmıştı. Zira Türkler bu coğrafyaya gelince hiç yabancılık çekmeyeceklerdi.

Buga Armenia'daki görevini neredeyse tamamlamıştı, yalnızca Bizans sınırına kaçan asi Ermeniler kalmıştı. Bu durum da tekrardan Bizans ile Abbasilerin karşı karşıya gelmesi demek oluyordu. Apulpelc'in oğlu Gurgen Buga'nın elinden kaçan nadir kişilerdendi. Anne tarafından akrabası olan (büyük ihtimal dayısı) Gurdig Mamigonyan'ın yanına sığındı. Bu asi Ermeniler Bizans sınırında da rahat durmayarak, Bayburt'taki Aramaniag kalesini ele geçirdiler. Zira bu dönemde Paulikianların faaliyetlerinin de hız kazanması Bizans'ı doğu bölgelerine yöneltti[378]. Ardzıruni Ermenileri göklere çıkararak abartılı bilgiler verse de, Gurgen İmparator III. Mikhael'in dikkatini çekti. İmparator ona makam ve mansıp vererek kendi hizmetine almak istedi, lakin Gurgen bunu reddetti. Ancak Isper[379] bölgesinin nahararı iki tarafın arasını yaptı ve Aramaniag kalesini Bizans'a vermeyi kabul etti. Zira bu birazda mecburiyetten idi, çünkü Buga'nın ordusundan bir kesim bu kaleye saldırdı. Gurgen onlara büyük kayıplar verdirdi[380], ancak burada Bizans'ın da etkisinin olduğu çok açıktır. Daha sonra buradaki Türkler durum hakkında Buga'yı bilgilendirdiler ve ona şu raporu yolladılar:

> *Bu adam, cesur bir savaşçı olan Ardzıruni boyundan Gurgen, sizden korkarak Grek topraklarına kaçtı. Yine de, ordunuzla savaşan Grek kuvvetlerine sık sık saldırdı ve ordunuz için dolaylı olarak Yunan birliklerinin çokça kanını döktü. İşte şimdi, o geldi ve emirlerinizi bekliyor. Grek ordusuna karşı yaptığınız cesur faaliyetlerle yiğit bir komutan olarak sizleri memnun edebilir*[381].

Buga bu rapordan sonra *sparapete* bir mektup yollayarak Gurgen'in aynı şekilde cesur davranmasını ve *sparapetin* yanında olmasını söyledi. Ancak Buga'nın nihai amacı belliydi. Bu tarz sorun çıkarabilecek dik başlı Ermenileri ortadan kaldırmaktı ki, bunu büyük bir başarı ile gerçekleştirdi. 855 yılında Buga halifenin

---

[378] Laurent, "Féodal", s.169.
[379] *Sper gacar* kraliyet tacı olan Bagratunilerin tahtıdır. İsper kantonu Tayk'a komşu bölgedir. Detaylı bilgi için bk. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, s.287.
[380] Artsruni, History, s.258-259.
[381] Artsruni, History, s.259.

yanına giderken neredeyse tüm Ermeni boylarından önemli şahısları da yanında götürdü[382].

1.4.7. Malatya Emiri Ömer ve Paulikianlar

Buga Armenia seferini tamamlarken, Bizans'ta da İmparator III. Manuel dayısı Ermeni kökenli Bardas ile birlik olarak erki tek başına el alıp annesi Theodora'yı ve onun yancısı Theoktistos'u yönetimden uzaklaştırdı. Ancak III. Mikhael yönetim istidadına sahip bir seciyeden yoksundu, bu yüzden ülke dayısı Bardas tarafından idare ediliyordu. 855 yılında erk doğrudan ele alındığında Bizans ordusunun doğu bölgelerine sefere çıktığını görüyoruz. Zira Buga nasıl ki bir Armenia seferi yapıp dizginleri ele aldıysa, Malatya emiri Ömer de Bizans üzerine sefer yaparak böyle bir etki yaratmayı düşündü. Ancak Araplar bu sefer yanlarına farklı bir nüfusu çekmişlerdi. Bizans kaynaklarında Manikhaios (μανιχαίος) diye geçen geneli Ermeni olan heretikler Arapların saflarına geçtiler. Taberi'nin verdiği bilgiye göre Bizans ordusu önce Diyarbakır'a kadar Samosata[383] bölgesi civarına yürüdü. Buradan da Cezire sınırına ilerledi ve pek çok yeri yağmalayarak 10.000 kişiyi esir aldı. Bu istikametten Ermeni heretik Karbeas'ın kontrolünde olan ve heretiklerin yuvası olan Tephrik'e[384] ilerledi. Taberi Bizans ordusunun bundan sonra topraklarına geri döndüklerini ve Karbeas ile Malatya Emir'i Ömer'in onları takip ettiğini söyler[385]. Ancak Bizans kaynaklarına göre Bizans ordusu büyük bir hezimete uğradı ve bunda Ermeni heretiklerinin rolü çok büyüktü. Zira Skylitze'ye göre, Karbeas pek çok Bizans askerini öldürmekle kalmadı, aynı zamanda en az 100 komutan ve ona yakın subayı da esir adlı. Karbeas daha sonra bu esirleri fidye karşılığında serbest bıraktı[386].

---

[382] Giden Ermeni nahararlarının adları için bk. Laurent, L'Arménie, s.121-122.

[383] Samosata (Σαμόσατα) Fırat'ın batı kıyısında, günümüz Adıyaman ilinde bulunan Samsat'ın bulunduğu yerdeki eski bir yerleşim yeridir. bk. Umar, Adlar, s.702.

[384] Tefrik ya da Tephrike (Τεφρική) günümüz Sivas ilinin Divriği ilçesidir. bk. Umar, Adlar, s.217-218.

[385] The History of al-Tabari, cilt 34, çev: Joel L. Kraemer, SUNY, New York, 1989, s.146-174.

[386] ἐ υθα καὶ Μιχαὴλ ὁ βασιλεὺς μόλις τουτὸν ἵππον ἀναβὰς ἐργωδῶς διεσώθη, τῆς ἀποσκευῆς πάσης τοῦ βασιλέως καὶ τῶν στρατιωτῶν παρὰτῶν πολεμίων, τοῦτῶν Μανιχαίων ἐξηγουμένου Καρβέα μᾶλλον τῶν ἄλλων ἀριστεύσαντος καὶ καταβαλόβτος οὐ μόνον πολλοὺς τῶν ἀφανῶν τῆς στρατιᾶς, ἀλλὰ καὶ ζωγρίᾳ λαβόντος οὐκ ὀλίγους τῶν ἐπιφανῶν στρατηγῶν καὶ τουρμάρχας τῶν

İki sene sonra Malatya emiri Ömer 30.000 kişilik bir orduyla tekrar Bizans topraklarına bir sefer düzenledi. Kaynaklarda bu sefer için heretik Ermenilerin katıldığına dair bir bilgi yoktur, ancak bunların Ömer'in ordusunun içinde olduğundan şüphe yoktur. Bizans ise Trakya ve Makedonya'dan yaklaşık 40.000 kişilik bir ordu oluşturdu ve Araplara karşı geldiler. Ancak imparatorun birlikleri mağlup oldu. Mevsimin sıcaklığı kaçan Bizans ordusunu perişan etti ve ordu kendisini Anzes[387] denen dağlık bir yerde güvenceye aldı. Ancak Ömer bu bölgeyi kuşattı ve Bizans ordusunu bu bölgeye sıkıştırdı. Genesios kroniği bize imparator ve adaşı *magistros* Manuel'in bu kuşatma esnasındaki diyaloglarını verir. İmparator magistros'a şöyle hitap eder:

> Ey Magistoros Manuel ne yapacağız? Zira kaybediyoruz." Magistros: "Majesteleri, Emperyal konumunuzu gösteren koyu kırmızı sandaletlerinizi çıkarın ve siyah olanları giyin. Emperyal giysinizin geri kalanı için de aynısını yapın. Yiğitlikleriyle seçilmiş 500 er alacağım ve düşman hattının bir bölümüne saldırıp kolayca kaçacağız." İmparator: "Peki, halkımızın geri kalanı bundan sonra ne yapacak?" Manuel: "Her şeyden evvel Majestelerinin kurtulması ve düşmanın eline düşmemesi gerekir. Zira böyle bir şey olursa Hıristiyanlar için felaket olur. Tanrı'nın ordunun geri kalanıyla ilgili olarak neye karar vereceğini görmek için dua edeceğiz?[388]

Bu diyalogdan sonra magistros 500 er alarak Arap ordusuna saldırdı ve onların düzenlerini bozdu. Ömer bu saldırıdan sonra çekilme kararı aldı, zira su ve hayvanlar için yem sıkıntısı da vardı[389].

Arapların bu yenilgisinden sonra Bizans'ın güney bölgelerine sefer yaptığını Taberi'den öğreniyoruz. Ancak bu yalnızca Araplara yapılan bir saldırı değildi. Zira Bizans ordusu Samosata bölgesine bir saldırı düzenledi ve yaklaşık 500 kişiyi öldürüp, pek çok da esir aldı[390]. Bilindiği gibi heretik Ermenilerin beslendiği üç ana

---

ἑκατὸν οὐ κἐλάττους, ὧν οἱμὲν ἄλλοι λύτρα δόντες ἀπελύθησαν, μόνος δὲ Σηὼν ὁ στρατηγὸς τῇ φυλακῇ ἐναπέψυξε. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.98-99.

[387] Tokat yakınlarında sarp bir tepenin adıdır. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.80.

[388] "τίδρῶμεν, ὦ Μανουὴλ μάγιστρε; ἀπολλύμεθα γάρ." καὶ οὗτος ἀντέφη αὐτῷ· "τὰ μὲν φοινικὶζοντα πέδιλα, δέσποτα, ἃ τὴν βασιλικὴν περιφάνειαν δηλοῦσιν, ἀπαμφιάσθητι, μελαμβαφῆ δὲ περίβαλε, ὡσαύτως καὶ τήν λοιπὴν βασιλικὴν πανοπλίαν. ἐγὼ δελογάδας ἀνδρῶν φ' γενναίους συλλάβοιμι· καὶ δι΄ αὐτῶνγε πρὸς ἓν μέρος τῶν πολεμίων χωρήσομεν καὶ ῥᾳδίως διελευσόμεθα." καὶ ὁ βασιλεὺς ἀντειρήκει· ὁ δὲ λαὸς ἐκτούτουτί πείσεται;" καὶ ὁ Μανουὴλ ἀπεκρίνατο, ὅτι "ἡ μὲν βασιλεία σου πάντως ἐξ ἀναγκαίου διασωθήτω, ὥστεμὴ κατασχεθῆναι σετοῖς πολεμίοισ· τοῦτο γὰρ εἴ γεσυμβήσεται, ἐλεεινὸν ἔσται Χριστιανοῖς. περὶ τοῦ λαοῦ ὅπερ τὸ θεῖον κράτος κελεύσειεν εὐσεβῶς διακαρτερήσομεν." bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.66.

[389] Savaşın geneli için bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.65-66.

[390] The History of al-Tabari, cilt XXXIV, s.164-165.

nokta vardır: bunlar Tephrik, Mananalis[391] ve Samosata[392]. Öyle görülüyor ki, Bizans'ın bu bölgeye yaptığı sefer Araplara karşı olduğu kadar, heretik Ermenilere de karşıydı. Doğu bölgesinde Malatya emiri Ömer varken, güney kesiminde ise Ali b. Yahya el-Armani[393] vardı. Adın da anlaşılacağı üzere Ermeni kökenli bir dönmeydi. Güney bölgelerinde yazlık seferler yaparak Bizans topraklarına akın ettiğini ve yağmalar yaparak geri döndüğünü Taberi'den öğreniyoruz[394].

Bizans bu güney seferinden sonra, Malatya emiri Ömer de yaklaşık 40.000 kişilik bir orduyla Armenikon theması ve Karadeniz üzerinden Aminsos'a[395] hücum etti. Arapların bu seferi Bizans tarih algısında eski Perslerin seferlerini anımsatmaktadır. Zira Bizanslı kronikçiler Ömer'in ve heretik Ermenilerin bu seferini Kserkses'in seferine benzetmektedirler. Genesios imparatorun bu seferdeki endişeni yine diyaloglar yoluyla anlatarak bize sunar. Ömer'in pek çok yeri ele geçirmesinden endişelenen imparator yoldaşlarına şöyle bir soru yöneltir: "Vah ki ne vah! Erkime ve genel olarak Hıristiyanlığa karşı içten bir sevgiden bu kadar ilham alan bir adam öne atılıp dinsiz Ömer'e karşı savaşmaya gönüllü olacak mı?" İmparatorun diğer dayısı, Bardas ve Theodora'nın erkek kardeşi olan Petronas ileri atıldı ve imparatora: "Ey Majesteleri, Tanrı, Yüce Erkinizi, sizi gerçekten seven ve bu sevgi için ölmeye razı olan birçok sebep verdi. Ancak savaşta kişi hem zaferle hem de talihsizliklerle karşılaşır. Tanrı tarafından kararlaştırılmadıkça, hiç kimse korkusuz bir zaferi bilemez." İmparator onun bu sözlerine karşı şu cevabı verdi: "Peki Petronas, düşmana karşı yürümeyi ve tüm Hıristiyanların ve benim erkim

---

[391] Günümüz Erzincan ilindeki Tuzla Çayı üzerinde bir bölge. bk. Umar, Adlar, s.541.

[392] Ermeni heretiklerinin yapılandıkları yere ilişkin bk. George Huxley, "The Historical Geography of the Paulicianand T'ondrakian Heresies" **T. Samuelian& M. Stone, ed. Medieval Arminian Culture** (University of Pennnsylvania Armenian Textsand Studies 6), Chico, CA: Scholars Press, 1983, s.81-95.

[393] Ali b. Yahya el-Armani [ya da İrmini] 9. Yüzyılın ortaların Bizans İmparatorluğu ile sınır savaşlarında yer alan Müslüman bir Ermeni komutandı. Tarsus valisi olarak görev yaptı. 852'den 862'ye kadar, Bizans üzerine birkaç sefer düzenledi. 862 yılında Armenia'ya [İrminiyye] vali olarak atandı, lakin bir sene sonra yani 863'ün sonbaharında Bizanslılara karşı savaşırken öldürüldü. bk. Gordon, Matthew, **The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200–275/815–889 C.E.)**, SUNY, New York, 2001, s.207, n.25. Mösyö Canard ve Cahen de "Müslüman topraklarında da halifelere hizmet eden, lakin Ermeniler ve Azerbaycan valisi seçildikten kısa bir süre sonra 863'te ölen meşhur emir Ali el-Armani gibi İslam'a dönen Ermeniler vardı" der. bk. Canard Marius, Cahen Claude, vd., "Arminiya", ed: H.A.R. Gibb, vd., **The Encyclopaedia of Islam**, cilt I, Brill, Leiden, 1960, s. 638.

[394] The History of al-Tabari, cilt XXXIV, s.165.

[395] Amisos diye de geçen bölge günümüzdeki Amasya ve Samsun illeri içindedir. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.60.

adına hayatını tehlikeye atmayı seçiyor musun?" Petronas: "Ey imparator, senin erkin ve tüm Hıristiyanlar için bedenimdeki tüm kanı dökmeye hazırım." Bizans ordularının başına Petronas atanırken, Bizanslı bir kaçak Ömer'e gelip bu yaşananları anlattı. Genesios bize bunu şu pasajla aktarır:

> *İmparator ile olan akrabalığından dolayı meşhur Petronas size karşı savaşmakla böbürlendiğini bilesiniz Ömer. Bu nedenle, imparator onu tüm orduyu komuta etmesi için atadı. Petronas, size kaşı savaşın hazırlanmasında themaların tüm ordularını topladı ve donattı.*

Ömer bu bilgiyi astları ile paylaştı ve onların fikirlerini almak istedi. Onlar ise: "Ey Ömer, Roma Devleti'ne karşı bizim şu anda yaptığımız gibi bu tür başarıları onlar henüz başaramadı. Artık burada kalmaya lüzum yok, ülkemize geldiğimiz yoldan geri dönelim. Petronas peşimize düşüp bize yetişirse, işte o zaman savaşırız. Aksi takdirde evlerimize döneceğiz" dediler. Ömer kibirli bir tavırla onlara şöyle cevap verdi: "Tavsiyelerinize hiçbir surette uymayacağım, zira düşmanımızın tutumumuzu korkaklığa ve kaçmaya atfetmesini istemiyorum. Ona [Petronas'a] savaşmayı teklif edeceğim[396]." Aminsos'tan harekete geçen Ömer yaklaşık 100 mil yol kat etti ve Paphlagonya[397] ile Armenikon theması arasındaki sınırda olan Abysianon'a[398] ulaştı. Porson[399] adlı bir dağın eteğine ordugâhını kurdu. Petronas ise dağın diğer tarafına konuşlanmıştı. Gece olunca Petronas onları kuşatmaya çalıştı, aynı taktiği Ömer de uyguladı, ancak Petronas Araplara üstün geldi ve Ömer bir hançer darbesiyle öldü[400]. Böylece Arap ve heretik Ermeniler orduları bozguna uğradılar. Bu savaş Batılı tarihçiler için Doğu'nun karşısında tekrar bir dirilişi ifade etmektedir[401]. Zira Bizans Herakleios'tan sonra tekrardan hücuma geçecek ve

---

396 Grekçe diyaloglar için bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.67-68.

397 Paphlagonya Phrygia'dan Bithinya'nın doğusunda kalan bir uzantıyla ayrılmaktadır. Strabon'a göre Bartın Çayı [Parthenius] bölgesinin Batı sınırını, Kızılırmak'ın [Halys] da doğu sınırını çiziyordu. Bölge doğuda Kızılırmak, batıda Sakarya Nehri, güneyde Phrygia ve Galatia ile çevrilidir. Kuzeyde ise Karadeniz yer alır. Günümüzde Kastamonu, Sinop, Bartın, Çankırı ve Karabük bu bölgede yer alırken Çorum, Bolu, Zonguldak ve Samsun illerinin bir bölümü bölgenin içinde kalmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.636.

398 Boyabat dolaylarında, büyük bir ihtimal İskilip ile Çankırı arasındaki bir bölgedir. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.13.

399 Bulunduğu bölge tam olarak bilinmiyor.

400 Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.68.

401 Önemli Bizans âlimlerinin bu konu hakkındaki görüşleri için bk. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 212; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, s.321; Norwich John Julius, **Bizans**, cilt II, çev: Selen Hırçın Riegel, İstanbul: Kabalcı, 2013, s.61-62; Gregory Timothy, **Bizans Tarihi**, b.4, çev: Esra Mert, İstanbul: YKY, 2018, s.242.

topraklarının bir kısmını tekrar ele geçirecekti. Tabii bu inkişaf gözden kaçmayacak şekilde Ermeni soyuna mensup olan kişiler tarafından yapılacaktı.

Doğu bölgelerindeki Ermenilere geri dönersek, Buga en önemli Ermeni nahararlarını Samarra'ya götürmüştü. Bu dönemde Grigor Ardzıruni tekrar ortaya çıktı, zira Buga'nın gelişinden korkarak Abhazlara sığınmıştı. Ortalığın durulmasından sonra, çevre nahararların ve tabii ki Bizans'ın da desteğini alarak Vaspurakan bölgesine geldi ve Apulpec'in oğlu Gurgen ile mücadeleye girişti. Ancak ikili mevcut durumlarının kötülüğünü görerek toprakları paylaşma konusunda anlaştılar[402]. Bu esnada Araplar da bu bölgelerde olup bitenlere gözlemliyorlardı ve kendi etkinliklerini göstermek için Aşot'un oğlu Grigor-Terenig'i serbest bıraktılar. Aşot Vaspurkan bölgesinin saygın bir lideriydi ve ahali onun oğluna biat ederdi. Bunu iyi bilen Apulpec'in oğlu ona karşı bir iktidar mücadelesine girmedi. Bunun yerine ona biat etti ve Bizans ile yakınlaştı. III. Mikhael, ona konsül[403] payesi vermeyi vaat ediyordu. İkilinin yakınlaşması gözlerden kaçmamış olmalı ki, Erzurum yakınlarında yakalandı ve Tiflis emirinin hapishanesine gönderildi. Ancak kısa bir süre sonra Apulpec'in oğlu hapishaneden kaçtı ve karışıklık tekrar baş gösterdi. İki meydan savaşı yaşandı ve Apulpec'in oğlu bu seferde Atamagerd'de hapse atıldı. Olayların bundan sonraki seyri Ardzıruni'nin kroniğinde mübalağalı hayal ürünleri şeklinde tecelli eder. Ancak Apulpec'in oğlu buradan da kurtulduktan sonra, Bizans imparatorluğuna sığındı[404].

Yine bu dönemde kuzey bölgesinde bulunan Bagratuni sülalesinden Aşot ortaya çıktı. Arapların güvenlerini kazanan bu adam, yukarıda mevzubahis ettiğimiz Ali b. Yahya el-Armanî tarafından "*prenslerin prensi*" tayin edildi[405]. Zaten bu orun daha evvelden amcası Bagarat'a verilmişti. Aşot bu payeyi Araplardan aldıktan sonra, yönünü batıya çevirdi ve aynı onuru Bizans'tan da talep ederek hem Ermeniler arasında *primus inter pares* olmak hem de iki kutup arasında dengeleyici bir unsur olmayı amaçlıyordu. Bunun için imparatora, "Hâlâ sarsılmaz bir şekilde

---

[402] Artsruni, History, s.262-263.

[403] Konsül veya Yunanca Hupatos [ὕπατος] Roma Cumhuriyeti'nin en yüksek hakimidir. Geç imparatorluk devrinde bu unvan işlevini yitirmiş ve onursal bir unvana dönüşmüştür. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.I, s.525-526.

[404] Artsruni, History, s.264-271.

[405] Jean Catholicos, **Histoire d'Arménie**, çev: M. J. Saint-Martin, İmprimerie Royale, Paris, 1841, s.120.

imparatorluğunuzun sadık hizmetkârlarıyız ve daima öyleydik. Kadir-i Mutlak İmparator Hazretlerinin emirlerini beklerken, tereddüt etmeden, canı gönülden ve saygıyla itaat etmeye hazırız[406]", diyordu. Araplar Bizans'taki hareketliliği görünce bu bölgeleri siyasi yönden de güvenceye almaya çalıştı. Bunu en iyi şu olaydan anlıyoruz; bu dönemde Grigor Mamigonyan ile Aşot arsında bir sürtüşme yaşandı ve Grigor kendisini hem Arap hem de Aşot tehlikesi altında gördüğü için kuzey bölgesine çekilmeye çalıştı. Arap *ostikanı* Muhammed İbn- Halid[407] Aşot'a onu ölü ya da diri getirmesini söyledi. Bizans saflarına geçeceğini bildiğinden Aşot onu yakaladı ve başını keserek şu mesajla onu Halid'e yolladı: "Bizans'ın yanına geçmek istiyordu, ben de birliklerimle peşine düştüm; onu öldürdüm, işte başı…[408]". Bu olay Mamigonyan ailesinin sonu idi ve soyunun tamamen bu topraklardan silinmesiydi. Bu aynı zamanda eski dönemlerden beri genel olarak Bizans saflarında duran işbirlikçi bir ailenin de yok olmasıydı.

Aşot Mamigonyanların topraklarını aldıktan sonra, Grigor Terenig ile Apupelc'in oğlu Gurgen arasında arabulucu oldu ve Gurgen'i serbest bıraktı. Aşot'un buradaki amacı rakipleri arasında bir denge oluşturmaktı. Aşot zamanı gelince Grigor'a saldırdı ve onu esir aldı. Ancak aynı durumu Gurgen'e yapamadı, zira önceden de belirttiğimiz gibi, Gurgen Bizans yanlısı bir siyaset takip ediyordu ve aynı dönemde Bizans ordusu Araplar ve onlarla birlikte Ermeni heretiklerine karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Yani bu durumda Gurgen çok kolay bir şekilde Bizans'tan yardım alabilirdi. Tabii Gurgen aynı zamanda, bir zamanlar –Arapların Armenia'da ilk tezahüründe – Armenia'nın en güçlü ailesi olan Rıştuniklerin de desteğini aldı ve böylece Aşot'u barış yapmaya zorladı. Aşot barışın yanı sıra kızını da Grigor Terenig ile evlendirdi ve evlilik yoluyla bölgedeki nüfuzunu güçlendirdi. Aşot diğer kızını ise Sünik prensi Vasak Kapur ile evlendirdi ve otoritesini bu bölgede de tesis etti[409]. Aşot topraklarını ve gücünü genişlettikten sonra bağımsız hareket eden Arap beylerine yöneldi. Zira Vasık'ın ölümünden sonra Abbasi Devleti

---

[406] Grousset, **Ermeniler**, s.363; Metnin orijinali için bk. Franz Nikolaus Finck vd, **Zeitschriftfür armenische Philologie**, N.G. Elwer'sche Verlagsbuchhandlung, Marburg,1903, s.16-17.

[407] Muhammed İbn Halid el-Şeybani, aslen kuzey Cezire'deki Diyarbakır'dan Şeybani kabilesinin bir üyesidir. Buga'nın Armenia seferinden sonra bölgeye vali olarak atanmıştır. bk. Ter-Ghewondyan, Bagratid, s.28-29.

[408] Grousset, Ermeniler, s.363.

[409] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.122-123.

parçalanmaya başladı ve bağımsız hareket eden beyler ortaya çıktı. Ayrıca Bizans'ın Anadolu'da tekrar başarı göstermesi de şüphesiz ki Ermenilere bir cesaret sağladı. Aşot'un yanı sıra Apupelc'in oğlu Gurgen'in de talihi yerindeydi. Zira Antzevatsiz prensi Muşeg öldükten sonra, karısı Gurgen'e evlilik teklif etti, zira Aşot ve Grigor Terenig'in topraklarını gasp edeceğinden korkuyordu. Gurgen bu evlilik ile bu topraklara sahip olarak güney bölgelerinin en nüfuzlu Ermeni nahararı oldu[410]. Böylece doğu bölgesinde iki başlı bir Ermeni gücü ortaya çıktı: kuzeyde Aşot, güneyde Gurgen.

1.4.8. I. Basileios Dönemi Armenia ve Paulikianlar

Tekrar batıya dönersek, Ermenilerde olduğu gibi Bizans'ta da birtakım değişimler yaşanıyordu. III. Mikhael'in erki döneminde yıldızı parlayan Basileios 867 yılında Bizans tahtını ele geçirdi ve kendi hanedanını kurdu. Kaynaklardan onun Ermeni kökenli biri olduğunu görüyoruz. Zira Genesios kroniğinde onun hakkında 'Basileios, fiziksel üstünlüğünden dolayı Asurluların ve aynı soydan bir kral olan Tiridates'in tahtını kazanmayı başaran büyük Arsakes'in soyundan gelmekle gururlanıyordu[411]', der. Skylitze ise; 'Makedonya'da doğdu, lakin ırk itibariyle bir Ermeni'ydi. Partlar, Medler ve Ermeniler üzerinde kanun gereği münhasır hükmetme hakkına sahip olan seçkin Arşak soyunun bir evladıydı[412]' der. Theophanes'in ardılları dediğimiz kronikte ise; 'İmparator Basileios Makedonya'dan geldi, lakin kökenini Ermenilerin milletine ve soyunun Arşaklara kadar izini sürüyordu[413]' der. Büyük ihtimal Maurikios veya halefleri döneminde tehcire maruz kalan Ermenilerdendi. Basileios'un Ermeni soyundan olması münasebetiyle bazı

[410] Laurent, "Féodal", s.184.

[411] Ὑπῆχε δὲ ὁ Βασίλειος ἐκγένους μὲν πρεσβυτέρου Πάρθου Ἀρσάκου αὐχῶν, τοῦ περισθεμένου τὴν Ἀσσυρίων ἀρχὴν ἑαυτῷ ἐκψυχικῆς καὶ σωματικῆς καρτερότητος, καθεξῆς δὲ Τηριδάτου τοῦ βασιλέες τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἐξημένου... bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.76.

[412] ἥ νεγκετοίνυν ἡ τῶν Μακεδόνων χώρα αὐτόν, εἴλκε δὲ τὸ γένος ἐξ Ἀρμενίων, ἐκ πάνυ λαμπρᾶς καταγόμενος τῆς τῶν Ἀρσακιδῶν σειρᾶς, ἐξ ἧς μόνης νόμος ἦν βασιλεύεσθαι πάρθους καὶ Μήδους καὶ Ἀρμενίους διὰ τὸν λέος τοῦ πρώτου Ἀρσάκουτοῦ ἀνακτησαμένου τοῖς Πάρθοις τὴν βασιλείαν ὑπὸ Περσῶν ἐσφετερισμένην. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.115.

[413] Πλὴν οὖν οὗτος ὃν ὁ λόγος ὑπο δεῖξαι κατεπαγγέλλεται, αὐτοκράτωρ βασίλειος, ὡρμᾶτομὲν ἐκ τῆς Μακεδόνωνγῆς, τὸ δὲ γένος ἐξ Ἀρμενίων ἐθνους, (σειρᾶς δὲτῶν) Ἀρσακιδῶν... bk. **Chronographiae Quae Theophanis Continuati**, cilt XLII, çev: Ihor Sevcenko, De Gruyter, Berlin, 2011, s.10

tarihçilerin onun kurduğu hanedana ‘Ermeni Hanedanı’ dediler. Genel literatürde ise ‘Makedon Hanedanı’ olarak geçer. Ancak bu hanedan Ortodoks kültür içinde asimile olarak Bizanslılaştıkları için tam bir Ermeni ya da Ermenilere sempati duyan insanlar diyemeyiz.

Şekil 4: I. Basileios Tahta Çıktığında Bizans Toprakları (867)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Siyasi olaylara gelirsek, Basileios döneminde doğudan ilk hamle Araplardan geldi. Bizanslıların Sarekenler dedikleri bu insanlar emperyal atların bulunduğu Malagena’yı istila ettiler. İmparator bunun üzerine zeki, deneyimli ve cesur bir kişi olan Andreas’ı Opsikion themasının ikinci komutanı olarak atadı. Andreas kuvvetleriyle Arapların üzerine gitti ve onlara karşı büyük bir zafer kazandı[414].Bu olaydan kısa bir süre sonra doğudaki heretik Ermenilerin üzerine bir sefer yapmak için imparator hazırlıklara girişti. Zira ordu Mikhael’in altında zayıflamıştı. Basileios genç nüfusu istihdam ederek ordu içinde değerlendirdi ve onları askere alarak orduyu revize etti. Basileios ilk hareketini doğudaki heretik Ermeniler üzerine yaptı ve Khrysokheir’in elinde olan Tephrik’e yürüdü. Anlaşılan bu heretikler Araplardan aldıkları destekle bu şehri çok iyi tahkim etmişlerdi, zira Bizans ordusu doğrudan hücuma kalkıştığında kendilerini surun gerisinde gizlediler. İmparator Tephrik’i

[414] Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.81.

kuşatsa da şehri ele geçirmeye muktedir olamadı ve kuşatmayı kaldırarak Tephrik yakınlarında olan Abara[415], Koptos[416], Spathe[417] vd. gibi kasabaları yağma etti. Arapların elinde olan Tephrik'in komşu şehri Taras[418] ise Bizans ilerleyişinden korku duydu ve barış için bir elçilik heyeti yolladı. İmparator onları ılımlı bir şekilde kabul etti ve isteklerini kabul ettirdi. Skylitze bu bilgileri ayrıntılı olarak verirken, Lakona adlı tam olarak neresi olduğu bilinmeyen bir bölgenin komutanı ve ırk itibariyle Ermeni olan Kourtikos'tan bahseder. Bu şahıs Roma sınır bölgelerinde sıklıkla yağma ve tahrip yapan biriydi ve büyük ihtimal Arap akınlarına karşı bir misilleme olarak bunu yapıyordu. Ancak Skylitze kroniğinde bu bilgileri bir anda keser ve sanki bir interpolasyon yapılmış gibi kronik güneye Araplar üzerine yapılan seferi bize aktarmaya başlar[419].

İmparator daha sonra Zapetra[420] adlı bir kasabaya savaşçı birliklerini gönderdi ve bu birlikler Paulikianların merkezi olan Samosata'yı ele geçirdiler. Skylitze pek çok kişinin katledildiğini – ki bunlar büyük ihtimal heretik Ermeniler idi – ve evvelden esir alınmış Bizanslı esirlerin kurtarıldığını söyler. Ordu Fırat Nehri'ni geçerek sahil kesimindeki pek çok yeri ve kişiyi yağma etti ve esir aldı. Daha sonra Atzarnouk[421] Nehri kenarına konuşlanmış olan imparatorun yanına geri döndüler. İmparator ordunun geri gelmesiyle Malatya bölgesine doğru hareket etti. Fırat Nehri'ne ulaştı ve nehrin asi sularına karşı bir köprü inşa ettirdi. İmparator pek çok kırsal bölgeyi yerle yeksan etti ve yağmaladı. Tahkim edilmiş bir yer olan Rhapsakion'u[422] aldı ve daha sonra ordusunun bir bölümünü Murat suyu [Arsinos] ve Fırat arasındaki bölgeleri ele geçirmek için yolladı. Ordu önce Karkikion, ardından

---

[415] Honigman "Abara (Ἄβαρα) veya Amara (Ἄμαρα) sonraları Sebasteia themasının bir turma'sı, daha sonra da Romanos Lekapenos (919-944) zamanında *kleisura* olmuştur" der. Daha sonra "Abara veya Amara görünüşe göre, Tephrik ile Taranta – Darende arasında bulunuyor ve belki de bugünkü Emirköy'e tekabül ediyordu" der. bk. Honigmann, Ostgrenze, s.55-56; Türkçe çevirisi için bk. Doğu Sınırı, s.56-58.

[416] Koptos da, Tephrik'in güneyinde, Abara yakınlarında bir yer olabilir.

[417] Spathe'nin yeri tam olarak bilinmiyor.

[418] Taras, Malatya'nın Batı'sında üç günlük bir yürüyüş mesafesinde bulunan Bizans Tarantası olan bugünkü Derende'dir. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.766.

[419] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.135-136.

[420] Malatya ilinin Güneybatı yanındaki ilçe merkezi Doğanşehir kasabasının Bizans çağındaki adı. bk. Umar, Adlar, s.824.

[421] Skylitzes'te Atzarnouk [Ἀτζαρνούκ] diye geçen nehir günümüzde hangi nehrin adıdır bilinmiyor.

[422] Günümüz Malatya [Melitene] ili içinde bir kale olabilir. bk. J.G.C. Anderson, "The Campaign of Basil I. against the Paulicians in 872 A. D.", **The Classical Review**, S. 10, No. 3 (Nisan 1896), s. 139.

da Khakhon, Aman, Moureks ve Abdela[423] kasabalarını yağmalamak için acele ettiler. Skylitze imparatorun ise Malatya üzerine yoğunlaştığını söyler, zira oranın nüfusunun barbar olduğunu bildirir. Bu şehir Arap tahakkümünde olsa da barbar lafsı –ki Bizanslı olmayan her kesim için geçerlidir – hem Araplara hem de Ermenilere işaret ediyordu. İmparator Malatya şehrine doğru harekete geçti ve surlara yaklaşınca, öfkeyle burunlarından soluyan ve naralar atarak saldıran Arap ve heretik Ermenilerlerin bir grubu ile karşılaştı. İmparator ve birlikleri kanlı bir mücadeleye giriştiler ve Araplar ve Ermenilerin pek çoğu kaçmak zorunda kaldı, pek çoğu savaşta öldü, bir kısmı ise canlı ele geçirildi. Kaçabilenler ise Skylitze'nin tabiriyle 'şerefsizce/soysuzca' (ἀγεννῶς) surların arkasında gizlendiler. Ancak imparator bu kuşatmanın nafile olduğunu görünce ordugâhını harekete geçirdi ve Paulikianların toprakları üzerine yürüdü. Tahkim edilmiş şehirler olan Argaouth, Koutakios, Stephanos ve Arakhakh'dan alevler yükseldi. Yine Skylitze'nin tabiri ile 'Gittikleri her yer ve her şey kül oldu[424].'

Müteakip yıl, Ermeni heretiklerinin lideri Khrysokheir güçlü bir ordu ile Bizans topraklarına saldırdı ve büyük bir yıkıma neden oldu. Bu yer büyük bir ihtimal Ankara civarıydı[425]. İmparator hemen bir ordu komutanı görevlendirdi ve bölgeye gönderdi. Ancak giden komutan ani bir savaşa girmekte temkinli davranıyordu. Belli bir mesafeden Khrysokheir'i takip etti. Khrysokheir ise bazı başarılar ve başarısızlıklarla karşılaşacağını hesap ederek eve dönmenin ve iyi bir ganimet elde etmenin daha iyi olduğunu düşündü. Bizans ordu komutanı ise Kharsianon ve Armenikon themalarından iki komutanı bilgilendirdi ve Bathyrryaks[426] adlı yere kadar Khrysokheir'un peşinden kuvvetlerini götürdüler. Khrysokheir ordusunu bu bölgedeki dağın eteklerine konuşlandırdı. Bu esnada Bizans'ın iki theması arasında bir çekişme vardı. Kharsianon themasındakiler yiğitlik

[423] Bu yerler günümüz Malatya ili içinde tahkim edilmiş kale ve yerleşim yerleriydi. Zira Honigman eserinde şöyle bir pasaj verir "φρούρια τό τε Κουρτικίον καὶ τὸ Χαχὸν καὶ τό Ἄμερ τὸ Μουρινὶξ καλούμενον καὶ τὸ Ἀβδελα" [Kourtikion, Khakhon, Amer, Mouriniks, Abdela olarak adlandıırlan kaleleri]. Detaylı bilgi için bk. Honigmann, Ostgrenze, s.59-60; Türkçe çevirisi için bk. Doğu Sınırı, s.56-58.

[424] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.136-137.

[425] "…ὁ Χρυσόχειρ ἐξῆλθεν σὺν τοῖς ἰδίοις στρατεύμασι μέχρις Ἀγκύρας τῆς πόλεως καὶ αὐτῶν Κομμάτων..." Ankyra ve Kommata bölgesine bir harekâtı var. Kommata Galatia'nın kuzeyinde bir bölgedir. bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.86.

[426] Kharsiaon theması içinde bulunan bir yer olabilir.

ve cesaretin öncelikli olarak kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı, Armanikon theması ise bunu kendilerinde olduğunu düşünüyordu. Bu rekabetin tansiyonu o kadar arttı ki, her bir bölük kafasına göre böbürleniyordu, buna tepki olarak bazı Armenikon themasından olanlar şu sözleri sarf ettiler: 'Kıymetli askerler, değerimizi tüm şüphelerin ötesinde faaliyetlerimizle kanıtlayabildiğimiz halde, nedir bu yakışıksız ve anlamsız böbürlenme? Düşman elimizin altında; daha iyi kişilerin eylemde ortaya çıkması mümkündür[427].' Thema komutanları askerlerin bu motivasyonundan aslında memnunlardı, zira biz bu diyaloglarda ve yapılan faaliyetlerin sonucundan Bizans'ta tekrar bir ihtiraslı [passioner] itkiye şahit oluyoruz. Heretikler oyuk gibi bir bölgede konuşlandıklarından ve Bizans'ın yüksek bir konumda olmasından dolayı komutanlar kendilerini avantajlı gördüler. Güçlerini iki kola ayırdılar, bunlardan ilki yaklaşık 600 kişilik seçkin savaşçılardan oluşturuldu ve amaçları heretik Ermenilerin üzerine saldırıp ordu düzenlerini bozmaktı. Bizans ordusunun asıl kısmını oluşturan ordu geride kalarak yüksek bir yere konuşlandı. Küçük gruplar düşmana saldırmak için harekete geçtiklerinde yüksek bir ses ve trompetlerin çalmasıyla korkunç bir pandemonium oluştu. Öncü birlik gece çökünce görünmeden heretiklerin ordugâhına yaklaştı. Güneş henüz dağların tepesiyle kucaklaşmadan işaret verildi ve askerler 'Stauros Nenikeke! (σταυρὸς νενίκηκε)' haykırışları ve zafer nidalarıyla heretik Ermenilere saldırdı. Paulikanlar umutsuzluk içinde dehşete düşmüşlerdi. Zira ne bir hazırlıkları olmuştu ne de Bizans'ın böylesi bir güçle saldıracağını tahmin etmişlerdi. O an herhangi bir tasarıları olmadığı için en iyi yolun geri çekilmek olduğunu düşündüler. Bizans bu Ermenilerin kökünü kazıma konusunda çok kararlıydı, zira ordu komutanı diğer komutanlara kaçanları takip etmeleri emrini verdi ve otuz mil mesafeden Ermenileri takip ettiler. Bu sırada iki taraftan da çok ölen oldu, zira Skylitzes kırsal alanın sayısız cesetle dolduğunu yazar. Müritlerinin çok azıyla kaçabilen Khrysokheir, bir zamanlar Tefrik'te hapsettiği ve onunla muhabbeti olan Poulades adında bir adamın onu takip ettiğini anladı. Geri dönerek ona: 'Sana ne zarar verdim ki, sefil Poulades, beni böyle delice takip

[427] 'ἵνα τίμάτην, ὦ συστρατιῶται, ἀπρεπῶς θρασυνόμεθα, ἐξὸντοῖς ἔργοις ἀναμφισβήτητον ἀρετὴν ἐπιδείξασθαι; οἱ πολέμιογὰρ οὐ μακράν, καὶ ἔξελτιν ἐπὶ τῶν ἔργων φανῆναι τοὺς ἀριστεῖς.' bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.138-139.

ediyorsun ve beni öldürmek için can atıyorsun?[428]' dedi. Poulades karşılık olarak: 'Tanrı'ya inancım tamdır, efendim, tam da bugün size iyi amellerinizin karşılığını vereceğim[429]' dedi. Khrysokheir aklında düşüncelerle kaçarken bir anda atıyla geçemeyeceği bir hendekle karşılaştı. Bu esnada Poulades ona yetişti ve onu arkasından bir mızrakla vurdu. Mızrağın yarattığı acıyla başı dönen Khrysokheir atından düştü. Diakonitzes adlı yoldaşlarından biri hemen atından atladı ve dizlerinin üzerine çökerek ölen yoldaşı ve lideri için dövünmeye başladı. Poulades ise bu esnada ölüm sancıları çeken ve ruhunu teslim eden Khrysokheir'in kafasını kesen diğer erlere katıldı. Yoldaş Diakonitzes'i bağladılar ve diğer esirlerle birlikte gönderdiler, bunun yanı sıra tutulan raporları ve Khrysokheir'in kellesi de imparatora yolladılar. Skylitze'nin tabiri ile 'solup giden Tefrik yiğitliği Khrysokheir'in ölümüyle ışıldadı ve bunların bir sonucu olarak; bir saat içinde, ihtişamın doruklarında yükselen büyük Manikhaen güruhu duman gibi dağıldı[430].'

Yukarıdaki bu olaylar 872-73 yıllarında vuku buldu. Dört sene sonra İmparator tekrardan doğuya yöneldi ve Sarekenlerin elinde bulunan Loulon kalesini aldı. İmparatorun erkini tanıyan Melouos'un kalesini de aldı ve heretik Ermenilerin baş şehirlerinden olan Kama'yı[431] yerle bir etti. Tekrar baharın gelmesiyle, 878 yılında, imparator o zamanlar hayatta olan büyük oğlu Konstantinos'u Suriye ve güney bölgelerine Araplar ve Bizans'ın hezimetinden geriye kalan heretik Ermenilerle savaşmaya gönderdi. Konstantinos ilk önce Kapadokya'nın ilk şehri olan

---

[428] 'τίσοι, ὦ ἄθλιε, διεπραξάμην, Πουλάδη, κακόν, ὅτι με οὕτω καραδιώκεις μανιωδῶς ἐπιθυῶμ ἀνελεῖν;' bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.139. Genesios'ta ise bu diyalog şu şekilde geçer: 'ὦ δε οἱστρατηγέται, ὦ δε ὁ τῶν σχολῶν ἐξηγούμενος ἴτω... 'ἄθλιε ὦ Πουλλάδη, τίσοι φαῦλον ἐνε διεξάμην; μᾶλλον μέντοιγε πλεῖσ τάσοιχρηστὰ εἰργασάμην. ἄπελθε, καὶ μὴ μοι πρόσκομμα εἴης.' 'Ey Strategos, ey Skholai [Domestikos], buraya gel… Ey esif Poullades, Sana ne zarar verdim? Bilakis, sana yardım etmek için pek çok şey yaptım. Çekil yolumdan ve beni durdurmaya çalışma.' bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.88.

[429] 'τῶν ὐεργεσιῶν σου, πάτρων, τὴν ἀμοιβήν, ἀποδοῦναί σοι κατά τὴν παροῦσαν ἡμέραν πεποιθώς εἰμι ἐν θεῷ.' bk. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.139-140. Genesios'ta bu diyalog şu şekilde geçer: 'ἐγω γινώσκο, Χρυσόχειρ, ὅτι πλεῖστα καλά μοι πεποίηκας, καὶ εὐ ελπιστῶ τῷ σωτῆ ρίμουθεῷ κατ' αὐτήν γετὴν ἡμέραν ἀποδοῦναί σοιτὰ χαριστήρια.' 'Benim için iyi şeyler yaptığını biliyorum Khrysokheir ve kurtarıcım olan Tanrı şahidimdir ki bugün sana onların karşılığını ödeyeceğim.' Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.88.

[430] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.140; italik metin:' πεσόντος οὖν τοῦ Χρυσόχειρος συναπεμαράνθη πᾶσα ἡ ἀνθοῦσα τῆς Τεφρικῆς εὐανδρία. καὶ τὰμὲν κατὰτὴν Τεφρικὴν τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος, καὶ ἐν ὥρᾳμιᾷ ἡ ἐπὶ μεῖζον δόξης ἀρθεῖσα ὕψοςτῶν Μανιχαίων πληθὺς ὡσεὶ καπνὸς διελύθη.' bk. aynı eser, s.140.

[431] Bu yerin günümüz Erzincan ilinin Kemah ilçesi olup olmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Ancak Paulikianların ağırlıklı bulunduğu coğrafyayı düşünürsek olabilir.

Argeon'a[432] geldi ve ordusunun büyük bir burada tesis etti. Daha sonra izci ve öncü birlikler yollayarak Psilokastron ve Phyrokastron[433] kalelerini aldı. Bu gelişmeler üzerine Phâlâkros[434] kalesini işgal edenler Bizans'a gönüllü olarak boyun eğdiler. Kilikya'nın güçlü kalelerinden olan Anazarba'nın[435] emiri Abdullah bin Ömer (Ἄμβρων υἱὸς Ἀπάβδελε) imparatorun kendisinden uzakta olduğunu bildiği için askerlerini istediği şekilde yönlendirdi. Skylitzes burada barbalar tabirini hem Araplar hem de heretik Ermeniler için kullanması muhtemeldir, zira yukarıda mezkûr olarak izah ettiğimiz şekilde bunlar Araplar ile iş birliği içindelerdi. Araplar ve heretik Ermeniler savaşacak uygun bir yer arayarak Malatya'daki ordugâha kaçarak katıldılar. Bu esnada imparator Kasarma, Karva, Ardala ve Eremosykea[436] kaleleri tahrip etti. Daha sonra imparator güney bölgelerine indi ve burada Bizans sınırını yağmalayan, Tarsus gibi güçlü bir kaleyi elinde bulunduran Sima el-Tvavil[437] [Σήμας ὁ Ταὴλ] vardı ve o da sığınmak için imparatorun yanına kaçmıştı. İmparator Onopniktes[438] çayından ve Saros[439] nehrinden geçerek Koukousos'a[440] geldi. Buradan da Kahramanmaraş'a geçti. Muhalif güçlerden Bizans ordusuna karşı çıkan bir birlik olmadığı için surların gerisinde kendilerini güvenceye aldılar. İmparator burayı ateşe verdi ve daha sonra Adata[441] denen yere geldi. Buranın halkı Basileios'a karşı hiç mukavemet göstermedi ve direkt olarak kapıları açıp teslim oldular. Ancak başka dinlere müsamaha göstermeyen Bizans anlayışı ve bu anlayışın getirdiği

---

[432] Erciyes Dağı'nın güney bölgesinde bir yer. Argaios [Ἀργαίος] şeklinde de kaynaklarda geçmektedir. Detaylı bilgi için bk. Strabon, **Geographika**, b.9, çev: Adnan Pekman, İstanbul: ASY, 2021, s.8-9; Umar, Adlar, s.100.

[433] Kayseri'den Malatya'ya giden yol üzerindeki iki kaledir. Detaylı bilgi için bk. F. Hild and M. Restle, **Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)**, Tabula İmperii Byzantini, 2, Venedik, 1981, s.237.

[434] Erciyes Dağı'nın güney'inde bir yer. bk. Hild, Restle, s.257-8.

[435] Anazarba ya da Anavarza olarak da geçen bölge düz Kilikya'da, çevresindeki düzlüğe egemen bir tepenin yamacında ve üstünde, Roma egemenliği çağında yamaç eteğindeki düzlüğe yayılmış ilkçağ kentidir. Şimdi Dilekkaya adını almıştır. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.67.

[436] Bu kalelerin yerleri tam belli değildir. Skylitzes İmparator Basileios'un başarısını abartmak için eklemiş olabilir. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.141.

[437] Sima el-Tvavil için bk. Vasiliev Alexander, **Byzance et les Arabes – La Dynastie Macédonienne (867-959)**, cilt II, L'Institut de Philologie et D'Histoire Orientales, Bürüksel, 1950, s.200-202.

[438] Grekçede [Ὀνοπνίκτης] 'odun ateşinde pişmişler' demektir. Zamantı Çayının Bizanslılarca kullanılan adıdır. bk. Umar, Adlar, s.614.

[439] Saros [Σάρος], Çukurova'daki Seyhan Irmağının Grekçedeki adıdır. Süpürge, süprüntü anlamına gelmektedir. bk. Umar, Adlar, s.710.

[440] Koukousos [Κουκουσός] Anadolu'nun Kataoina bölgesindeki ilkçağ kentidir, şimdiki Kahramanmaraş'ın ilçesi olan Göksun'dur. bk. Umar, Adlar, s.452.

[441] Adata [Ἄδατα], Maraş yakınında bir yerleşim yeridir. Günümüzdeki İnekli'nin yerindeydi. bk. Umar, Adlar, s.17.

vahşilikle Basileios burayı da yerle yeksan etti ve surları yıkarak her yeri küle çevirdi. Geron adlı küçük bir kasabaya yönelen imparator burayı da yağmaladı ve kuşatma aletleri ile şehrin surlarına saldırdı. Skylitzes burada bazı kehanetimsi şeyler aktarır. Zira şehrin ileri gelen bir aksakallısı Basileios'un şehri alamayacağını, çünkü kehanetin Konstantinos adında aynı ırktan biri tarafından alınacağını söyledi. Basileios ise oğlunu göstererek adının Konstantinos olduğunu söyledi. O ise bu kişinin o Konstantinos olmadığını sonraki kuşaktan torunlarından birinin olacağını söylediler. Zira VII. Konstantinos 957 yılında Adata'yı alacaktı, ancak bunlar kronikçilerin efsanevi uydurmalarıydı. Yine de Skylitzes Basileios'un bu sözlere çok sinirlendiğini ve kasabayı yoğun bir kuşatmaya aldığını ancak yine de burayı almaya muktedir olamadığını söyler[442]. Araplara ve heretik Ermenilere büyük korkular salarak imparator geri çekildi, ancak uygun geçiş güzergâhlarına pusular kurdurdu ve pek çok kişiyi ele geçirdi. Bölgenin hâkimi olan Abdelomeler [Ἀβδελομέλερ] – ki bu kişinin adı İslam kaynaklarında geçmez – barış yapılması için imparatora bir heyet gönderdi. Skylitzes, imparatorun kendi isteklerini kabul ettirdiğini belirtir, ancak bu isteklerin ve Bizans'ın kazançlarının ne olduğunu söylemez[443]. İmparator daha sonra Argeon üzerinden Kayseri'ye geldi ve burada Koloneia[444] ve Mezopotamya'dan gelen zafer havadislerini aldı. Skylitze'nin verdiği bilgiye göre Kourtos ve Sarekenoslardan pek çok ganimet ve esir alındığını söyler[445]. Bunun haricinde Bizanslılar Suriye'den ve Tephrik'ten de pek çok ganimet ve esir getirdiler. Burada yoğun miktarda bir Ermeni nüfusu vardı ve heretik nüfus büyük bir ihtimal Balkanlar'daki themalara parça parça dağıtılıp iskân edildi.

Tefrik ile güçlü Tarsus şehrinin düşmesi ciddi sıkıntılar yaşayan Bizans sınırlarının tekrardan canlanmasını sağladı. Skylitze'nin İskit [Σκυθῶν] kökenli – büyük bir ihtimal Slav kökenini kastediyor – dediği Andreas [Ἀνδρέας] sıklıkla bu

[442] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.141-142.
[443] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.143.
[444] Günümüz Giresun ilinin Şebinkarahisar ili tarihte Koloneia [Κολώνεια] olarak geçer. IX. yüzyılın ortalarında bu bölgede bir thema kurulmuştur. Detaylı bilgi için bk. Güneş Cüneyt, **Bizans Anadolusu'nda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi**, TTK, Ankara, 2021, s.288-301.
[445] "...κομισθέντων αὐτῷ λαφύρων λαὶ αἰχμαλώτων πολλῶν Κούρτων τε καὶ Σαρακηνῶν..." Burada genetivus halde verilen 'Κούρτων' ismi tarihçiler tarafından 'Kürt' diye verilir ve bu bilgiden yola çıkarak o dönemde Arapların yaşadığı Güney Anadolu bölgesinde bir Kürt nüfus oluşturmaya çalışırlar. Kürtler bu devirde Araplar altında askerlik yapan gruplardı ve bu bölgede iskânları yoktu. Kürtlerin bölgeye yoğun iskânları 16. yüzyılda gerçekleşti. Yunanca metin için bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.143.

bölgelere akınlar yaptı. Basileios bu başarılarından dolayı ona *patrikios* unvanı verdi ve onu *skholia*[446] komutanı yaptı. Andreas çoğu sefer Malatya ve Tarsus bölgelerine saldırdı ve bu bölgedeki Arap ve heretik Ermenileri mağlup etti. Bir vakit sonra Tarsus emirinden kendisine bir mektup geldi. Emir gayet küstah ve böbürlenerek şunları söylüyordu: 'Ben askerlerimle üzerine yürüdüğümde, Meryem'in oğlunun veyahut onu doğuranın sana ne şekil yardım edip etmeyeceğini göreceğim[447].' Bu şüphesiz ki Hıristiyan biri için küfür demekti ve Andreas kendi kendine; 'Bak, Kelamın ve Tanrı'nın anası; oğlu ve Tanrı olan sen, bak; bak ki, bu aşağılayıcı barbarın hem sizi hem de sizin için özel olan insanları nasıl aşağıladığını gör[448]' dedi. Bu sözleri sarf ettikten sonra Tarsus üzerine yürüdü. Podantos'a[449] vardı ve bu civarda savaş vuku buldu. Araplar ve müttefiki olan heretikler büyük bir yenilgi aldılar ve pek çoğu kaçarken pek çoğu da hayatını kaybetti. Andreas kendi ölülerini gömdükten sonra büyük bir ganimet ve esirle geri döndü ve zaferini imparatora rapor etti[450].

Ancak Tarsus tam olarak Bizans topraklarına katılmamıştı. Bu dönemde Stypeiotes [Στυπειώτης] adlı biri bu şehri kolayca alabileceğine dair imparatoru ikna etti ve Tarsus'u almak için imparatora söz verdi. Ancak askeri konularda istidatsız olan bu şahıs plansız bir şekilde orduyu topladı ve Tarsus üzerine yürüdü. Khrysoboullon [Χρυσόβουλλον] denen bölgenin yakınlarında durdu, lakin bölgede ne bir tahkimat ne de bir ordugâh kurdurdu. O düşüncesizce hareket ederken Tarsuslular iyi bir istihbarata sahiptirler ve Bizans ordusu hakkında raporlar alıyorlardı. Andreas'ın kendilerine indirdiği darbeden dolayı normal bir savaşa yetecek orduları yoktu. Buna rağmen kılıçlarını kınlarından çıkarıp Bizans ordusunun üzerine yürüdüler. Trompet ve davul seslerinin muazzam gürültüsünden korkan ve titreyen Bizans ordusu dört bir tarafa dağıldı ve böylece Arap-Ermeni

[446] Skholai [Σχολαί] ya da tam adı Scholae Palatinae, genellikle Praetorianların süvari kolu olan equites singulares Augusti, yani imparatorun kişisel muhafızlarının yerine Büyük Konstantinos'a atfedilen seçkin askeri muhafız birliğidir. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.III, s.1851-52.

[447] ἴδω, εἴσε ὁ τῆς Μαρίας ὠφελήσει υἱὸς καὶ αὕτη ἡ τοῦ τον τεκοῦσα, ὅταν ἐξέλθω κατὰ σοῦ μετὰ τῆς περὶ ἐμὲ δυνάμεως... bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.143-144.

[448] ἴδε, ὦ μῆτερ τοῦ λόγουτε καὶ θεοῦ, καὶ σύ, ὁ ταύτης υιός τε καὶ θεός, οἷα ὠνείδισε καὶ ἐφρυάξατο κατὰ σοῦ καὶ τοῦ σοῦ περιουσίου λαοῦ ὁ Βάρβαρος οὗτος καὶ ἀλαζών. bk. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.144.

[449] Pozantı adının tarihsel biçimlerinden biri. bk. Umar, Adlar, s.670.

[450] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.144.

ordusu üstünlüğü ele geçirerek Bizans ordusunu katlettiler. Skylizes çoğunun onursuz bir şekilde öldüğünü ve Tarsus insanının bu beklenmedik zaferle Bizans ordusunu katlederek barbarca zafer şarkıları uluduklarını söyler[451].

Doğu bölgesinde ise Aşot Araplardan '*prenslerin prensi*' orununu aldıktan (862 civarı) sonra, aynı orunu Bizans'tan da talep etti. Böylece Aşot kendisini iki güç arasında bir denge unsuru yapacaktı. Bu şüphesiz ki Bizans için iyi bir durumdu, zira doğuya ve güneye yapacağı seferlerde Ermenilerin kendi yanlarında olması ya da en azından pasif durumda kalmaları Arapların gücünü zayıflatacaktı. Ancak, Bizans'ın etnogenez özelliğinden gelen bir tabiatı olarak, Ermenilerin bu isteğine karşılık 'Khalkedoncu doktrini' tanımasını öne sürdü. Bunu öne süren de o dönem kilisenin başında olan Photios idi. O İoannis Hrisostomos'tan sonra Bizans kilisesinin gördüğü en etkili isimdir[452]. Ermeniler Bizans'ın bu isteğine karşılık bir konsil topladılar, ancak Bizans'ın tam istediği bütünleşme Ermenilerin nazarında zaten olamazdı[453]. Bu durum Aşot'un istediği orununun verilmesini doğal olarak geciktirdi. Aşot ise bu esnada genişleme politikasını sürdürdü ve zaten zayıflamış olan Arap hâkimiyetini olabildiğince azalttı. Aşot daha sonra Gürcistan üzerine yöneldi. Gürcistan'da Ermeni kökenli bir aile olan Bagratuniler büyük bir otoriteye sahipti, ancak bu Ermeni kolu zamanla Gürcüleşmişti. Aşot genişleme politikasına bağlı kalarak akrabası olduğu Gürcistan Bagratunilerin üzerine yürüdü ve Gardman ile Aşots gibi önemli şehirleri kendi topraklarına kattı. Bu durum Bizans içinde tehlike arz ediyordu, zira Kafkas politikası olarak Bizans buradaki Bagratuni ailesinin destekliyordu ve onlara uzun zamandan beri önemli bir unvan olan '*kouropalates*' unvanını veriyordu[454]. Ayrıca mösyö Laurent da Bizans'ın bu bölgede parçalı bir yapılanma istediğini, zira bu bölgelerin birleşmesi Bizans'ın gücünün zayıflaması anlamına geldiğini söyler[455]. Ancak Aşot bölgede kurduğu ittifaklarla üstünlüğünü gösterdi ve Gürcistan Bagratunilerini de kendi himayesi altına aldı.

---

[451] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.144-145.

[452] Ostrogorsky, "Photios, İstanbul patrikliği makamına yükselmiş olanların fikir bakımından en önemlisi, siyaset bakımından en göze çarpıcısı ve diplomat olarak en ustası idi" der. bk. Ostrogorsky, Bizans, 210.

[453] Bu dini mesele dini konuları tartışacağımız bölümde daha teferruatlı olarak ele alınacaktır. Konsil hakkında görüşler için bk. Tournebize, c,1, s.143-144.

[454] Bizans'ın Gürcü Bagratunilere verdiği destek için bk. Brosset, s.234-236.

[455] Laurent, L'Arménie, s.278.

1.5. ERMENİ PRENSLİĞİ DÖNEMİNDE BİZANS İLE İLİŞKİLER VE ARAP HÂKİMİYETİNİN SONU

1.5.1. Armenia'da Ermeni Prensliğinin Kurulması

Aşot'un 885 yılına doğru Araplardan bir taç ve kraliyet onuru aldığı Ermeni kronikçilerince söylenir. Hovhannes'den aldığımız bilgiye göre;

> '*Prenslerin prensi işhanlar ve nahararların rızasıyla onurunu kraliyet şerefine yükseltmeye karar verdi. Aşot yakın dostu ostikan İsa aracılığıyla niyetini halifeye (amirabiad) duyurdu. Halife ona bir kraliyet tacı gönderdi. Ostikan İsa tacı kendisi taşıdı ve onunla birlikte kraliyet elbiselerini, hediyelerini, şeref nişanlarını, hızlı atları, silahları ve süs eşyalarını önüne koydu. Daha sonra büyük patrik çağrıldı ve George, Aşot'u kutsadı ve onu Aşkenaz soyunun kralı olarak taçlandırdı*[456]'

der. Mösyö Laurent bu bilgiden yola çıkarak şöyle bir çıkarımda bulunur:

> '*Halife, Armenia'yı mevcut durumda alt etmekten aciz olduğu için, onu pohpohlamanın akıllıca olacağını düşündü; Aşot Bagratuni'nin Arap kurbanlarını isyancılar olarak, kendi zaferini ise İslam'a verilen bir hizmet olarak telakki etti ve onu ödüllendirmek için kendisine bir taç yolladı ve kral unvanı vererek isteğini yerine getirdi*[457].'

Arap kayaklarında ise bu tarz bir tavizden söz edilmemektedir. Batı cenahına döndüğümüzde ise yine Hovhannes eserinde Bizans için şunları söyler: 'Greklerin İmparatoru Basileios, Kral Aşot'la barış, boyun eğeme ve dostluk anlaşması imzaladı, ona sevgili oğlum dedi ve imparatorluk genelinde Armenia krallığının özel müttefiki oldu[458].' Daha geç dönem yazarlarından olan Genceli Grigoras ise, 'Basileios, İsmaillerin gönderdiği tacın yanı sıra Aşot'a tekrar bir taç gönderdi. Konstantinopolis patriği Photios, Tanrı'nın Haçı'ndan bir parça ile birlikte Aşot'a bir mektup yolladı. Aşot'un emri üzerine, *vardapet* Sahak da Photios'a güzel ve bilge dolu bir cevap yazdı[459].' Biz böyle bir kraliyet tanınmasını yalnızca Ermeni

---

[456] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.125.
[457] Laurent, L'Arménie, s.282.
[458] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.126.
[459] **Kirakoras Gandzaktets'i's History of the Armenians**, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986, s.29; Fransızcası için bk. Kiracos, Historiens, s.42. Photios'un bahsedilen mektubu için bk. Darrouzès Jean, "Deux letters inédites de Photius aux Arméniens," **Revue des études byzantines**, S.29, 1971, s.137-181.

kaynaklarında görüyoruz[460]. Buna karşın diğer kroniklerde böyle bir taç yollamadan ve tanınmadan söz edilmez. Ayrıca bu dönemde Abbasi devleti bölünmüş olsa da, bölgesel emirler bağımsız bir Armenia'yı tanımazdı. Kudâme İbn Cafer'den öğrendiğimiz kadarıyla Armenia'dan elde edilen gelir 4.000.000 dirhem idi[461]. Merkezi hükümeti göz ardı etsek bile, bölgesel Arap ostikanları bile bu meblağ ederinde bir bölgeyi Ermenilere bırakmazdı. Bizans'ın bu tarz haraç kitapları olmadığı için Armenia'dan ne kadar bir geliri var tam olarak bilemiyoruz. Ama bu bölge ticari olarak Bizans için de önemliydi. Ermeni tarihçileri bağımsız bir devlet profili yaratmak için bu dönemi Ermeni krallığı şeklinde yorumluyorlar[462], lakin gelişmelerin bize göstereceği gibi tam bağımsız bir yapıdan söz etmek mümkün değildir. Bu durum daha çok bölgede biraz güçlenmiş olan bir ailenin iki taraftan kopardığı ufak bir iltizamdı. Bu yüzden bu bir krallıktan çok eski sistemin bir devamı olarak *primus inter pares* yani eşitler arasında birinci aile olarak devam eden bir durumdu ve verilen iltizama göre bu yapıya ancak *sui genere* bir penslik diyebiliriz. Zira Porphyrogennetos'un Περὶ τῆς Βασιλείου Τάξεως [Saray Düzeni Üzerine] adlı eserinde de Armenia Bizans'a tabi bir prenslik şeklinde anılır[463].

---

[460] Ermenilerin toplu olarak ilk tarihini yazan Çamiçyan yalnızca Ermeni kaynaklarına bakarak bu dönemde Aşot'un Ermenilerin kralı olarak atandığını söyler. Sonraki dönem Ermeni tarihçileri onu takip etmiştir. Çamiçyan'ın eseri için bk. Chamicii Michael, **History of** Armenia, c.II, çev: Jovhannes Avdall, Bishops College, Calcutta, 1827, s.10-11.

[461] KudâmeİbnCafer, *Kitabü'l* Harac, s.155. İbn Havkal da Azerbaycan, Erran, Ermeniye bölgelerinden eski zaman ve kendi zamanında toplanan yılık vergileri teferruatlı olarak verir ve meblağın 500.000 dinar olduğunu söyler. Ayrıca X. yüzyıl yazarı olan Havkal'ın Armenia bölgesini hâlâ Abbasîlerin toprağı ve vergi aldıkları bir bölge olarak göstermesi de önemlidir. bk. İbn Havkal, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, b.2, çev: Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe, 2017, s.311-312.

[462] Garsoïan Nina, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, c.I, ed: Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 1997, s.143-185.

[463] "εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν ἀρχόντων τῆς μεγάλης Ἀρμενίας. βούλλα χρυσῆ τρισολδια. "Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανὸς, πιστοὶ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτορες αὔγουστοι μεγάλοι Βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς ὁ δεῖνα τὸν περιφανέστατον πρῶτον τῆς μεγάλης Ἀρμενίας καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον." [Büyük Armenia'nın arkhon ton arkhon'una üç altın bulla: "Konstantinos (VII) ve Romanos (II), Tanrımız Mesih'e, hükümdarlarına, augustoslara ve Romalıların büyük imparatorlarına bağlılık göstererek, Büyük Armenia'nın en şanlı liderine ve ruhani oğlumuza." Ayrıca bu eserde diğer bölgelerin Ermeni nahararları da arkhon olarak anılır. Ancak içlerinden birini Bizans baş arkhon olarak seçer. Detaylı bilgi için bk. Constantine Porphyrogennetos, **The Book of Ceremonies**, ed-çev: Ann Mofdatt, Maxeme Tall, Brill, Leiden, 2012, s.686-687.

1.5.2. Sacoğlu Afşin'in Armenia'daki Faaliyetleri

Aşot 890 yılında öldükten sonra yerine büyük oğlu Simbat geçti. Simbat başa geçer geçmez kendisini karışık bir ortamın içinde buldu, zira amcası Abas yeğenine karşı isyan etmişti. İki yıl süren bu çekişme Abas'ın bastırılması ile son buldu, ancak bu durum Armenia'nın tek bir el altında bir Ermeni tarafından yönetilemeyeceğini çok net gösteriyordu. Yine bu zamanda Azerbaycan tarafında meşhur bir Türk komutan olan Sâcoğlu Afşin belirdi[464]. Hovhannes'in verdiği bilgilere göre; 'Simbat bu meseleyi [amcası ile ilgili olan] bitirdiğinde, ona bir kraliyet tacı getirildi ve Emirü'l Mümin (amirabiad) adına Azerbaycan'ı komuta eden Afşin (Ap'hchin) adlı bir Arap işhanından ona teklif edildi. Ayrıca onu yaldızlı cüppeler, hızlı atlar, süs eşyaları ve büsbütün donatılmış görkemli askerlerle gönderdi[465].'' Muhtedi döneminde bir taç yollanırken, aynı kişi ya da halefi Mutemid döneminde de yollanması tuhaftır. Ayrıca Grousset eserinde 'I. Simbat ancak amcası Abas'ın isyanına son verdikten sonra halife Muhtedi ve İmparator VI. Leon tarafından Armenia kralı olarak resmen tanındı' der. Muhtedi Aşot'a bahşettiği tacı neden bir daha gönderdiğini ve VI. Leon'un babasının gönderdiği tacı tekrardan neden gönderdiğini Grousset sorgulamaz[466]. Daha öncede bahsettiğimiz gibi bu bilgiler yalnızca Ermeni kroniklerinde geçer ve bu tam bağımsız bir yapı olmadıklarını çok net gösterir. Afşin halife adına bunları gönderirken, Simbat da babasının geleneğinden ayrılmayarak, Bizans İmparatoru Leon'a sadık kaldı. Hovhannes ise 'imparatorun bu bağlılık karşısında sevgi ve barışı muhafaza etmek için bu 'prense' büyük hediyeler gönderdi. İmparator, Simbat'a tamamen altınla kaplı süs eşyaları, elbiseler, cüppeler, vazolar, kupalar, kemerlerle dolu göz alıcı lüks eşyalar gönderdi. Ayrıca Leon ona sevgili oğlum dedi ve ittifak ve dostluk konusunda ona güvence verdi[467]' der. Ancak Afşin Bizans – Ermeni yakınlaşmasından endişe duydu. Zira De Administando Imperio'da, Sarakenlerin Pasin'e (Phasiane) geldiklerini ve buradaki kiliseleri kaleye dönüştürdüklerini, bunun üzerine Leon, Armenikon, Koloneia,

[464] Afşin ve Sâcoğulları hakkında bilgi için bk. İpek Ali, "Sâcoğulları", **TDVİA**, cilt 35, İstanbul 2008, s.364-366.
[465] Jean Catholicos**,** Histoire d'Arménie, s.132-133.
[466] Grousset, Ermeniler, s.377-378.
[467] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.144-145.

Mesopotamia, Khaldia askeri yöneticilerini gönderdiği ve bunlar kaleleri yıkıp kiliseleri kurtardıkları gibi, Sarekenlerin mülklerini de yerle yeksan ettikleri, daha sonra Katakalon'u gönderen imparator bu bölgede Araplara büyük bir darbe indirdiği şeklinde geçer[468]. Ayrıca Skylitzes'de 'Arapların Kharsianon themasındaki Hypsele[469] şehrini kısa bir zamanda ele geçirdiklerini ve ahalinin hepsinin esir alındığını' söyler[470]. Arapların Erzurum (Theodosiopolis) ve Sivas (Sebasteia) bölgesindeki hareketleri Bizans'ı tekrardan doğuya sevk etti ve bu da Bizans – Ermeni yakınlaşmasına vesile oldu. Doğal olarak bu durum Afşin'i tedirgin etti, zira Bizans Armenia'nın kontrolü ile birlikte Kafkasları da kontrol etmek istiyordu. Afşin hemen 30.000 kişilik bir ordu toplayarak Rhadouekkh (Ragogk?)[471] bölgesine geldi. Simbat Afşin ile karşı karşıya gelmek istemiyordu, zira Buga'nın Armenia üzerinde bıraktığı etki daha tazeydi. Bizans ile ilişkilerin Arapların çıkarlarını korumak için yapıldığını göstermek adına ona bir mektup yolladı:

> '*Niçin ona yazarak kötü davranıyorsunuz? Neden harekete geçip ilerliyorsunuz? İmparator ile dostluğum varsa, bu sizin yararınızadır. Zira bu dostluk belki de büyük Emirul Mümin* (amirabiad) *için gereklidir ve her an Greklerin desteğine ihtiyacınız olabilir; onlara yardımlarınızı sunun, hizmet edin, muhteşem elbiseler ve süslemeler gönderin. Dininiz tüccarların önünü açacak ve size ülkelerine girme hakkı verecekler; zenginlikleriyle sizin hazinelerinizi dolduracaklar*[472].'

Afşin bu mektuptan sonra kendi çıkarlarını görerek bu yakınlaşmaya ses çıkarmadı ve Simbat'a bir dostluk mektubu yolladı.

Simbat Afşin ile arayı bulduktan sonra Ermeniler için önemli bir şehir olan Dıvin'e yöneldi. Ancak daha öncede bahsettiğimiz gibi Arap akınları ve iskânlarla bu

---

[468] ἰστέον, ὅτι ὁ φιλόχριστος καὶ πορφυρογέννητος καὶ ἀοίδιμος βασιλεὺς Λέων ἀκούσας, ὅτι εἰς τὸν τόπον, τὸν λεγόμενον Φασιανὴν ἐλθόντεςοἱ Σαρακηνοί, τὰς ἐκεῖσε ἐκκλησίας ἐποίησαν κάστρα, ἀπέστειλεν τὸν πατρίκιον [ὁ δεῖνα] καὶ στρατηγὸν τῶν Ἀρμενιάκων τὸν Λακάκωνα μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Χαλδίας, καὶ κατέστρεψαν τὰ τοιαῦτα κάστρα, τὰς ἐκκλησίας ἐλευθερώσαντες, ληϊσάμενοι καὶ πᾶσαν τὴν Φασιανήν, τῷ τότε καιρῷ ὑπὸ τῶν Σαρεκηνῶν κρατουμένην. Καὶ εἶθ' οὕτως πάλιν ἀπέστειλεν τὸν μάγιστρον Κατακαλὼν καὶ δομέστικον τῶν σχολῶν, ὅς ἐλθὼ νὲν τῷ κάστρῳ Θεοδοσουπόλεως καὶ τὰ πέρξ αὐτῆς ληϊσάμενος καὶ τὴνχώραν τῆς Φασιανῆς καὶ τὰ περὶ αὐτὴν κάστρα τῷ ὁμοίῳ ὀλέθρῳ παραδούς, ὑπέστρψεν, μεγάλην πληγὴν ἐν τούτῳ δοὺς τοῖς Σαρακηνοῖς. bk. Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, ed: GY. Moravcsik, çev: R.J.H. Jenjkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967, s.206-209.

[469] Hypsele ya da Hypsela, büyük bir ihtimal Sivas'ın Koyulhisar ilçesine bağlı bucak merkezi Doğanşar olabilir. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.326.

[470] Κατὰ πόδας δὲ παραλήφθη παρὰ τῶν Ἀγαρηνῶν καὶ ἡ κατὰτὸ Χαρασιανὸν διακειμένη πόλις ἡ Ὑψηλή, καὶ ἠχμαλωτίσθη ἅπας ὁ ἐν αὐτῇ λαός. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.172.

[471] Yeri bilinmiyor.

[472] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.145-146.

şehir bir Ermeni şehrinden çok bir Arap şehri olmuştu. Şehrin yöneticileri olan Muhammed ve Umay adlı iki kardeş Simbat'ı şehre sokmadılar. Simbat şiddetli saldırılar, yağmalar ve yıkımlarla şehri ele geçirdi. Şehrin *ostikanı* olan Muhammed ve kardeşi Umay kaçarken peşlerinde olan Ermeni askerlerince yakalandılar ve ağır işkencelerle zincire vurularak Simbat'a getirdiler. Simbat daha sonra bu kardeşleri İmparator Leon'a bir hediye olarak gönderdi[473]. Simbat'ın Leon'a bu jesti 'biz senin yanındayız' anlamına geliyordu. Zira Ermeniler yavaş yavaş, nasıl ki bir zamanlar Arapların ileri karakolu oldularsa, şimdi de Bizans'ın ileri karakolu oluyorlardı. Zira yine Hovhannes eserinde Simbat'ın ele geçirdiği toprakları şöyle verir: kuzeybatıdan Erzurum (Karin) şehrine, Klarceti[474] (Kgdhardehk'h) bölgesinden büyük denizin kıyılarına, Egerya (Kolkhis) sınırına, büyük Kafkas dağının eteklerine, Kukark[475] (Gourgarg) ve Tzanar[476] (Dzanarg) bölgesine; Alanların kapısına (Porte des Alains) kadar genişletti[477].

Ancak Azerbaycan'daki Sacoğulları reisi Afşin Simbat'ın bu gelişmesinden hoşnut değildi. Ona belirli aralıklarla gözdağı vermeye çalıştı ancak 901 yılında öldü. Simbat ve Ermeniler bir nebze rahatladıklarını düşünseler de, Afşin'in kardeşi Yusuf yeğeni Divdad'ı (Tievtad) emirlikten ederek erki kendi eline aldı ve Ermeniler için tekrardan sıkıntılı günler baş gösterdi[478]. Batıda ise Bizans tahtında bulunan Leon pasif bir hükümdardı. Lakabı olan Sofos (Σοφός)'tan da anlaşılacağı gibi o kendini ilme vermiş biriydi. Ülke içinde farklı içtihatlar yapıyor ve eserler veriyordu. Bu yüzden onun devrinde Armenia ve Ermenilerle ilişkiler varla yok arasında gibidir. Ancak 912 yılındaki ölümünden sonra erki oğlu Konstantinos'a geçti, lakin onun daha bir toy olması erkin naiplik sıfatıyla Romanos Lakapenos'a geçmesine neden

[473] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.146-147

[474] Klarceti bölgesi tarihsel olarak Gürcistan'ın Mesheti bölgesinin bir parçasıdır. Çoruh Nehri'nin aşağı havzasını kapsar ve Yalnızçam Dağlarından Karadeniz'e kadar uzanır. Tarihsel olarak Meydancık ve Ardanuç dereleri havzaları da Klarceti bölgesi içinde yer alır. Detaylı bili için bk. Toumanoff Cyril, **Studies in Christian Caucasian History**, GUP, 1963, s.442.

[475] Kukark günümüz Ermenistan'ında bir rayondur. Bölge hakkında detaylı bilgi için bk. Bayramov İbrahim, **Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri**, Bakü: Prezident, 2002.

[476] Gürcistan coğrafyasında bir yer olabilir.

[477] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.147.

[478] Bu dönem Sâcoğulları veya Sâciler ile Ermenilerin ilişkileri çok uzun solukludur. Ancak bunlar tezin kapsamı dışında olduğu için detaylıca değinilmemiştir. Bu konu hakkında ana kaynaklardaki bilgiler için bk. Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.145-260; Artsruni, *History*, s.296-351; The Universal History, s.215-220.

oldu ve o ülkenin asıl yöneticisi oldu. Romanos'tan itibaren doğudaki Ermeniler ile ilişkiler yoğunlaşmaya başladı.

1.5.3. Bizans'ın Armenia'daki Dini Politikası

Bu dönemde Bizans ile Ermeniler arasındaki ilk yakınlaşma dini temaslar ile oldu. Romanos'un naiplik sıfatı ile erki ele almadan önce ülkede söz sahibi olan Patrik Nikolaos Mystikos (Νικόλαος Μυστικός) bu girişimi başlatmıştı[479]. O sadece Ermenilere değil tüm Hıristiyan topraklara mektuplar yollayıp dini bir uyanışı sağlamaya çalışıyordu. Onun bu hareketi bize İslam peygamberinin mektuplarını hatırlatır[480]. Mystikos'un mektubundan Ermenilerin Katolikos'u Hovhannes'in kroniği sayesinde haberdarız, onun metninin Grekçe aslı şu an için mevcut değil. Mystikos, Hovhannes'e göre şöyle bir mektup yollamıştı:

> *Tanrı'nın merhametiyle Konstantinopolis Başpiskoposu ve Tanrı'nın hizmetkârlarının hizmetkârı Nikholaos'tan, en kutsal, Tanrı'yı seven, ruhani Babamız ve çok sevgili Kardeşimiz Büyük Armenia Katolikosu Lord Hovhannes'e: Tanrı'nın adıyla selamlar.*
>
> *Fikrimce, Tanrı sevgilisi Efendimiz, İsmailli Saraken tiranlarının şiddetli eziyet ve felaketlerine maruz kalan sadık sürünüzü toptan ihtiva eden Ermeniler, İberyalılar ve Albanyalılar adına yüreğimizin derin kederinden ve bitmek bilmeyen gamından habersiz değildir. Fiziksel olarak toprakların dışında olduğumuz için sürünüzün tehlikeye girmesine kendi gözlerimizle şahit olmasak da, yine de, toprağınızın habis kişilerin ellerinde çektiği sıkıntıyı işitince, buna şahsi olarak derin bir kederle ve üzüntüyle müteessir oluyoruz. Sizden çok uzakta olanlarımız bu havadisleri kulaktan kulağa böylesi şahsi bir kederle aldıysa, o halde, sürünüzle birlikte işkenceleri paylaşan, zulüm gören, dinsiz ve günahkâr isyancılar tarafından sopalanan ve dövülen sizler tüm bunlardan ne kadar şiddetli bir şekilde etkilenmiş olmalısınız. Uygun ve münasip olabilecek ne yapılabilir? Böylesi bir kötülük için teselli olarak ne söylenebilir? Yanı başınızda olan bu rezaleti defetmek için doğruluk bunu nasıl takip edebilir?*
>
> *Şimdi, Kutsal Efendimize uygun görünüyorsa, her şeyden evvel, her daim Takdir-i İlahi'yi çağırmak, yardıma koşmak ve ellerinizi kaldırarak, Efendimiz Tanrı'dan sürünüze, yani Ermenilere, İberlere ve Albanlara merhamet etmesini tüm can-ı gönülden istemek gereklidir. Ulusun refahını düşünün ve bir daha*

[479] Mystikos Photios gibi Ortodoks kilisesi için çok önemli bir şahsiyetti. Alim Joseph Hergenröther Mystikos için şöyle der: "Photios'un en asil özellikleri, onun öğrencisi olan Nikholas Mystikos'un şahsında vücut bulmuştu. Hiç kimse onun kadar, Photios'un şahsında sembolleşen patriklik kavramını takip konusunda uğraş göstermemiştir" bk. Hergenröther Joseph, **Photius, Patriarch von Constantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma**, Georg Joseph Manz, Regensburg, 1867, s.655.

[480] Bu mektuplar için bk. **Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters**, ed ve çev: R.J.H. Jenkins ve L.G. Westerink, Dumbarton Oaks, Washington, 1973.

asla kötüye kullanılmasına müsamaha göstermeyin. Tanrı'nın bilgisi dâhilinde hepsini her zaman uyarma görevini üstlenin ve aynı zamanda onları bu dünya ve öbüründeki işleri yapmak için size emanet edilen Mesih'in verdiği yetkiyle bağlama ve bağışlama görevini üstlenin. En azından, aralarında hüküm süren habis düşmanlıkları durdurun. Öldürmek için öfkeyle birbirlerine düştükleri vahşi, canavar hallerinde kalmalarına müsaade etmeyin. Armenia, İberya ve Albanya topraklarındaki geri kalan insanlara kurtuluş verecek olan insan mantığına ve Hıristiyan sükûnetine geri dönsünler.

Benim Tevazuum evvela size yazmak ve dostça bu kısa tavsiyeyi vermek için acele etmektir. Sizi dinlemelerini, düşmanlıklarını unutmalarını, birlik ve tüm Ermeni ve Alban prenslerle dostluk, birlik ve barış içinde bir arada yaşamayı, oybirliğiyle bir araya gelip dinsiz düşman Mürtetlerin (Aposatai) çocuklarına karşı savaşmayı öğütlediğimiz böyle bir mektubu Kouropalates'inize ve Abasgia Prensine gönderdik, öyle ki, hepiniz mahvolmayasınız ve egemenliğiniz altındaki akraba ırklar sarılmasın. Şimdi, Kutsal şahsınız, prensler arasındaki habis düşmanlıları, onlarla yüz yüze konuşarak veya mektuplar ve enkyklioslar[481] *yollamak, bunun yanında piskoposların, rahiplerin ve kutsal insanların yardımıyla çalışmak ve bunun göz ardı etmemelerini sağlamak zorundasınız. Onları günahlardan arındırmanın gizemleri ve faydalı amelleri gibi daha iyi şeylere yönelmeleri için cesaretlendirmelisiniz. Zira böylelikle tek bir uyum içinde olursanız ve birleşirseniz, tahripkâr şeytan topraklarınıza herhangi bir ıstırap getiremeyecektir. Şahsınız bu işleri icra ederken, Tanrının taçlandırdığı imparatorumuz, zamanın talepleri doğrultusunda yardımınıza büyük kuvvetler gönderecek, böylece sizin Kouropalates'iniz ve yanı sıra prensler ve Armenia'nın soyluları ile birlikte güçlerimize katılabilirsiniz ve Tanrı'nın inayetiyle ve şeytanın sözde suç ortağı düşmana karşı savaşmış olan rahip gibi şefaatinizin vasıtasıyla yenilebilirler.*

Ancak o zaman, hem siz hem de biz, aralarında haksız yere hakim olmalarına izin verdikleri günahkâr düşmanlıklarından dolayı onları bağışlayacağız. Kutsal şahsiyetinize yakıştığı gibi, her bireyin eski mevkisine yeniden getirilmesi için her birine haklarını bahşedebilirsiniz. Bundan sonra aranızda Mesih'in esenliği olsun ve kutsallıkla parlayan dualarınız bizim Tevazuumuzla birlikte olsun[482]*.*

Mektup tetkik edildiğinde Mystikos'un gönderdiği konusu biraz şüphe uyandırıyor, zira Ermeni Katolikos'unu doğuda ve Kafkaslardaki Hıristiyanların hamisi gibi göstermiş oluyor. Bu Ortodoks kilisesinin yapacağı bir söylem değildir. Büyük ihtimal Hovhannes'in kendi makamını üstün göstermesinden kaynaklanıyordu. Bu mektupta önemli olan orduların birleşmesinden söz edilmesidir. Bu bize sanki Müslümanlara karşı 'kutsal bir birliğin' oluşturulmak istendiğini gösterir. Hovhannes bu mektuptan sonra iç kavgalara son vermeye çalıştı. Bunun için

[481] Enkyklios (ἐγκύκλιος) dini liderin, yani Papa veya Patriğin, piskoposlara gönderdikleri genelgelere verilen addır.

[482] Mektubun orijinal Ermenicesi ve İngilizce çevirisi için bk. **Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writtings**, ed ve çev: L.G. Westerink, Dumbarton Oaks, Washington, 1981, s.32-35. Metnin Fransızca tercümesi için ayrıca bk. Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.263-266.

önce II. Aşot ile Gagik'in arasını yapmalıydı. Zira Gagik Sâcoğlu Yusuf'un safında yer alıyordu. Yusuf tekrardan II. Aşot'un üzerine yürümek için Gagik'e iş birliği teklif etti. Ancak Yusuf'un bu önerisinden kaçınan Gagik, Mokk[483] adlı bölgeye çekildi[484]. Hovhannes Türklerin bu müdahalesiyle bir birliğin tesis edilemeyeceğini bildiği için Bizans İmparatoruna şu uzun mektubu gönderdi:

> *Romalıların şanlı ve kudretli İmparatoru, Tanrı tarafından taçlandırılmış, ihtişamla parlayan, büyük ve kudretli fatih Augustos Konstantinos'a…*
> *Dünyanın kralları, Tanrı'yı sevenleri, hayatın her koşuluna imanla aydınlanmış dindarları, hakikati ve barışı çokça sevenleri, göksel ve eşit dokuz emri, manevi dindarlığın nedenleriyle halkların ve ulusların meşru yöneticileri ve Tanrı'nın evine dikilen palmiye ağaçları sizi selamlıyor, düşmanların eline geçmiş, kurak bir çöl gibi terk edilmiş ya da çocuklarından mahrum bırakılmış bir ana gibi, ancak yine de Tanrı'nın ihtişamının sevgisinde kalan ve ısrar eden bir kilisenin patriği ile barış ve iyi dostluk içinde yaşarlar. Büyük Armenia'nın değersiz Patriği bendeniz Hovhannes'ten selamlar; Tanrı'yla ve Efendimiz İsa Mesih'le, bizimle olan herkese, piskoposlara ve kutsal kilisenin tüm manastırlarına lütuf ve barış olsun; acımasız yamyamın* (anthropophagus) *habis nefretinden ve vahşi edepsizliğinden gelen, korkunç bir ölüm ve Amalek'in* (Amaghek) *hain nefesiyle hırpalanan, işkence gören ve dövülen herkese… Orada acı şimşeklerinin yanı sıra ıstırap, öfke ve pek çok intikam da üzerimize düştü. Buna rağmen, Paulus'un* (Boghos) *dediğine uygun olarak, Tanrı'nın sevincinin ve sevgisinin lütfunu ruhumuzda barındırdık: hepimiz sonsuz haykırışlarla, tevazulu yalvarışlarla, şefaat talepleriyle ve değerli övgülerle dolu dualar yapmadan evvel, Yenilmez ve Tanrı tarafından taçlandırılan güçlü hükümdarlar nedeniyle, kesinlikle bir adalet hayatının ve göksel kralın kalıcı barışının meyvesini alacaksınız ve dualarınız size tüm dünyanın güzel ve ihtişamlı yerleşimini sağlayacaktır. Kesinlikle ve kesinlikle, hayat veren düşünceleriniz, dininiz, tüm dindarlığınız, övgüye layık kutsallığınız nedeniyle, büyük bir memnuniyetle muhteşem bir sevinçle doldurulacaksınız ve muazzam ve ilahi dinginliğin harika bitkisinin sizin için çiçek açmasını göreceksiniz. Gönülden gelen Tanrı sevginiz nedeniyle, size layık görkemle, erdemlerinizin ve dininizin görkemli süslemesiyle ihtişamla taçlandırılacaksınız. Muhakkak sevgiye sadıksınız ve kötülerden örnek bir intikam almak için bir kılıçla silahlanmışsınız. Bizi kurtarmaya hazırlanan Tanrı'nın askeri, İsa Mesih tarafından taçlandırılan ve cesareti ve gücü ile şanlı bir şekilde ayırt edilen Romalıların güçlü İmparatoru, korkunç acılarımızın hikâyesini duyarak ve gözyaşlarımızı görerek bugün yanımıza geliyor. Bu nedenle, sizinle konuşanların öğütlerinin bize sevinç umudu verdiğini söylüyoruz; bu prens bildiğimiz gibi alçakgönüllü ve dindardır; aşırı dindarlığıyla asla erdemli sözler söylemiyor ve yıkımın sesini asla öngörmüyor. İçinize kazınan ilahi bilgelik nedeniyle, herkesin isteklerinin temeli sizsiniz ve saygıdeğer ve güçlü imparatorun bize yardım etmek adına kuvvetlerini hazırladığı için çok şükrediyorum. Bu nedenle, acılarımızın hesabının dindar insanların kulaklarına ulaşması ve hakikat düşmanlarının öfkeli nefretlerinin tüm gücüyle üzerimize çöktüğünün bilinmesi için gerekli önlemleri alıyorum; onlar, gelinin iffetli*

[483] Monk, Mokq, Mokk, Moks adlarıyla anılan bölge günümüz Van ilinin Bahçesaray ilçesidir. bk. Umar, Adlar, s.586.
[484] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.267-268.

yatağına, kiliseye, Tanrı'nın mirasını kirletmek, kutsal tapınağını iğrençliklerle doldurmak için yıkım ve felaketle, yeni İsrail'i yok eden ve adının yüceltildiği yerleri tahrip eden, Tanrı'nın halkını düşünerek yok etmek için şevkle koşan utanmaz ve kirli habis insanlar gibiler. Ayrıca, gücünüzün ve düşmanlarda uyandırdığınız dehşetin yardım duvarının ardında ve imparatorların kanatlarının koruması altında tüm milletlerce aşikardır ki, biz müstahkem bir ordugâhta veyahut güzel bir şehrin ortasında gibiyiz. Şüphesiz ki Mesih'in gelininin yatağı, ilahi kutsallığınıza söylediğim gibi, ne de Belial'in (Peliar) *arkadaşlarının birlikteliği tarafından Cédar'da oturmak için kirletilmemiştir; zira barışı seven damattan uzaklaşılmaz. Biz terk edilmişken, bizim intikamcımız olmalısınız ve bizi hain bir yılanın zehrinden kurtarmalısınız; adil olanı vermek büyük bir şevkle gereklidir; suçluların cezasını intikam sözleriyle sormayız; başka bir sefer, yine Tanrı'nın bağının manevi engellerini yıkmak, ilerlemek ve üzerlerine çullanmak isteyenlere eziyet için tasarımdan nefret etmeye başlayacağız; onları yakmak, ayaklar altında çiğnemek, yok etmek ve nihayetinde en şiddetli ateşin alevlerinin peşine düşmek ve İsa Mesih'in tesis ettiği Hıristiyan inancına karşı hareket eden, kutsal kilisede zulümleri kışkırtan ve baltayla girişleri yok eden evlerin veya ormanların bekçileri gibi hainlerdir. Tanrı'nın kutsallığına saygı göstermezler; Adlarına ibadet edilen çadırı yıkarlar, günahkârlık kurbanı olurlar, erdemlerin yerine korkunç suçlar koyarlar, Tanrı'ya güvenenleri aldatırlar, vahşi hayvanlara otlak verirler: ölü beden yığınları, kutsal beden yığınlarına göğe kaldırır ve kilise rahiplerinin kanının Kudüs çevresindeki bir nehir gibi sel olup akmasına neden olur. Savaşçıların yiğitliği, çok sayıda katliamla yıprandı ve kanla kirlendi. Torgom* (Thorgoma) *ırkının prensleri, kasaba ve köylerin tüm yöneticileri, felaketlerden ve acılardan bunalmış ve bıkmış durumda. Bazıları zincirlere vurulu veya zindanlara atılır ve korkunç işkenceler yaşar; bazıları kılıca susamış; bazıları ise rezil bir hainlikle satılmak üzere esir alınır ve günahkâr toplumun içinde yaşar. Büyük ve küçük, yeryüzünün dört bir yanına dağılmış, ya dağlarda, mağaralarda ve sığınaklarda geri çekilmiş ya da gizlenmiş, çıplak, aç, huzursuz, dehşetli korku, feci terlemeler ve ölüm korkusuyla işkence görmüş durumda; fırtınanın patlamasıyla vurulmuş gibiler; onlar eziyet ve acı çeken yarı ölüdürler. Her yerde Amalek'in demir eli kanla sulamakla meşgul; hain nefesi her tarafta ölümü ortaya çıkarır. Halkımızdan birkaçı ihanet tuzağına düşüyor; bu haydutlar tarafından gizlice yutuluyorlar. Birkaçı yaklaşan ateş tarafından yanıp kül oluyor; birkaçı boğulmadan ölüyor; birkaçı ise öldürülene kadar kılıç tarafından acımasızca takip ediliyor. Ülkemiz bu şekilde zarar görür ve bunun neticesinde bu sözlerle size, Simbat Bagratuni* (Sempad Pagratides) *ve manevi olarak çağrılmaya değer tüm doğu prensleri, oğullarınız ve hizmetkârlarınız adına sesleniyorum. Bu iyilikle Kilise'nin koruyucusu olacaksınız ve zalim bir düşmanın bize neden olduğu o korkunç kötülükleri bizden uzak tutacaksınız; günahlarımıza, küstahlığımıza ve dinsizliğimize rağmen, İsa Mesih'in sürüsünün koruyucusu olacaksınız. Acılar içinde çalkalandıktan, üzüldükten ve işkence gördükten sonra, yaşlılıklarında Askenaz'ın en büyük ırkı, ruhani bereketle pasifleştirilecek ve kralların efendisinin iradesi tarafından tüm kötülüklerden kurtarılacaktır. Tanrı'nın ihtişamı ve övgüsü için, Mesih'in toplanan sürüsü yaşlılıklarında acı çekti ve zulüm gördü: korkunç prangalar, karanlık yerler, dehşetengiz uçurum, zor yerler ve feci işkenceler, onların kaderi buydu; daha sonra bize acı çekmenin ağrısını, eziyetle ölüm, kılıç susuzluğuyla ölüm sunuldu. Sonunda aldatıldık; lakin biz kendimizi korumanız altına alıyoruz ve biz sizin sadık hizmetkârlarınınız. Şimdi savaşmalıyız, acılarımızı unutmalı ve tavsiyelerinize kulak asmalıyız; artık orta yol yok; savaşa hazırlanmalı ve tüm savaşçıları ortadan kaldırmalıyız. Zedekiah* (Sétekia) *esir alındı; Zorobabel* (Zoropapel)*, Ermenilerin memleketinin elden ayaktan düşmüş gücünü*

yükseltemez. Hazael (Azaiel) *İsrail'i yok etmeye hazır; düşman bizi kuşatıyor ve her taraftan sarıyor. Hain ve barbar düşmanlar tarafından kandırılan Machabée, bizi en korkunç işkencelerden kurtaramaz. Bizim iddia ettiğimiz şey İsa Mesih'in dini zorba Antiokhos'a* (Andiok'hos) *terk edildi. Mathathias* (Madathéas) *hain ve zorba bir savaşçıya karşı savaşmak için hayatta değil. İsa Mesih'in kilisesi terk edildi; yangınla harap olmuş bir ev gibi yıpranmaya uğramış ve izole edilmiş halde kalır ve şenlikler sessizdir. İsa Mesih'in sürüsü, kendisini tamamen babanın yardımından mahrum bulur; mülkü elinden alınır; doğu ülkelerindeki fakirler, acı çekenler ve ölüler her zaman ıstırap içinde; acınacak iniltiler söylerler ve duyarlılıkları her türlü rahatsızlık test edilir. Bendeniz çok değersiz Hovhannes, adaletin ruhlarının kötülere terk edilmeyi hak ettiğinin yargılanamayacağını düşünerek ruhumun bunalımlarına katlanıyorum. Ayrıca günahlarım bana karşı şiddetle yükseliyor. Talihsizlik, işkence ve sürgün yalnızca tecrübelerdir; bundan memnunum ve onları önünüze seriyorum. Bu nedenle, Paulus'a göre, zayıflığın yüceltilmesi acı çekmektir ve tehlikeleri sabırlar gösterir. Pek çok insan, Hacer'in oğulları tarafından zulüm ve eziyet görmektedir; bataklık bir kuyuya düşmüşler, demir zincirlerle bağlanmışlar ve kötü muameleyle, dayaklara ve tasavvur edilemez zulümlere maruz kalmak zorunda kalıyorlar ki, bu da ruhunu parçalamaya yetecektir. Ayrıca işkence görmüş bir adam gibiyim. Ancak umudumuz, bizi güçle destekleyecek olan İsa Mesih'tedir; bedenimi bu ölüm halinden kurtarmadan söylediklerimi kimse göremez, beni kim kölelikten kurtaracak ve benimle birlikte olanlar güney tarafından ve tabiri caizse ejderhanın dişleri arasında tutuluyor. Elijah* (Eghia)*, Jezebel'e* (Iezapel) *karşı yapılan kehanet nedeniyle Sidon'dan Sarepta'ya (Sariptha) kaçtı; hayatını kaybetmekten korkan Paulos, Prens Arétas* (Areda) *yüzünden Şam'ın* (Tamaskos) *güçlü sularına sığındı. Tüm bu acıları sevdim ben. Tanrı'nın emriyle şehirden şehre kaçacağım; kendimi uzak olduğum zenginlerin, ulusların, güçlü kralların kapısında sunuyorum. Merhametinizi, lütfunuzu, hoşgörünüzü ve iyiliğinizi yalnızca şahsım için değil, aynı zamanda Aşkenaz'ın tüm ırkı için rica ediyorum ve size yalvarıyorum. güney tiranının gazabından içen çocuklarınızı ve hizmetkârlarınızı koruyun. Tadalım, durumumuzu acınacak hale getiren korkunç talihsizliklerin kabındaki ıstırabın tortularını yok edelim. Bu nedenle, ruhunuzun hikmeti ve ilahlığıyla size dua ediyorum, elinizi dinsiz düşmana karşı kaldırıp, o yok olana kadar mirasınızı teslim edin ve işte o zaman onlar tarafından yağmalanan ve harap edilen En Yüce Tanrı'nın büyük ve güzel mabedini kâfirlerin pahasına onarırsınız. Bu acımasız vahşi canavarları, bu yiyip bitiren kurtları, bu kâfirleri, bu dinsiz, kaba barbaları defetmeliyiz. Başınsan beri merhamet dolu nazik dinimize dönüştürülen bu toprakları geri alalım; topraklarımıza huzur getirmek, aramızdaki her şeyi yatıştırmak ve başımıza gelen bu boyunduruğu zorbaların eliyle ezip geçmek için (onlara boyun eğdirelim); bu ülkeyi ve şehirlerimizi kutsallaştırmak, onları sadakatsizlikten, hainlerin kötülüğünden, yıkımdan ve Tanrı'nın düşmanları kötü prenslerden (kurtarmak) için onlara (boyun eğdirelim); veya mutluluğu miras almak için peygamberler gibi konuşmak, Babil'in kızlarını perişan etmek; işte bize verilecek olan. Tanrı, iyiliğiyle, esenlik verdiklerini arzularına göre seçer. Güçlü insanlara hizmetlerinden ötürü alacakları şeyi verir; sessiz yaşam yoluyla ve huzurla Tanrı'ya yaklaşırlar. Tanrı, bu ruhani sadık sürüsünü bana emanet ettiği için dualarımı ve dileklerini size iletiyorum. Bunun sonucu, İsa Mesih tarafından taçlandırılan yüce bir fatih olan İmparator'a, güneyin zulmünün korkunç boyunduruğunun tüm ağırlığının beni alt ettiğini söylemek zorunda olduğumdur; utanç, baskı ve kaçma ihtiyacımız yüzünden işkence görüyoruz; acı çekerek, açlıkla, kılıçla ve esaretle. Babil nehirlerine yerleştirildim ve Zion'un esaretini her zaman hatırlıyorum, merhametli ve yüce imparatorun koruması altına*

sığınıyorum; ayaklarınızın dibinde eğliyorum, ikametgâhıma ve benden önceki, atalarımızı kutsal inanç katına getiren ve bu ikametgâha oturan kutsal ataların kalıntılarına dikkat etmesi için yalvarıyorum. O zaman, Tanrı'nın ve kutsal haçın gücü ve ihtişamıyla uzaklaştırılan ve yenilmez imparatorların merhametiyle korunan sadık sürü, her biri zamanında sessizce, yüreği huzur içinde otlayacak ve din tarafından korkudan kurtarılacak. Size sağlık ve hayat veren haçla kutsamak, yanılmam için değil, benimle birlikte kutsal ilahi işaretle inananlar ve Tanrı tarafından krallar için ayrılan kaderi yerine getirmek için size yalvarıyorum. Ayrıca, çoğu yıl size gelmem engellendi ve kendimi bugüne kadar burada kalmış olarak buldum. İhtişamınız, yüce ve güçlü korumanız bize hayatın esenliğini ve tatlı sükûnetini geri getirecek; muhtemelen Araplar defedilecek, hizmetkârlarınızın kutsal yeri güçlendirilecek ve savunulacak, Tanrı'nın sürüsü bundan böyle en güvenli şekilde yaşayacak ve barış, düşmanların uzaklığı, kralların kudretli efendisinin muazzam iyiliği ve etkili yardımları nedeniyle Tanrı'yı daima şükranlarımızı sunacağız. Şan ve görkemle Ermenilerin topraklarını yeniden dirilteceğiz, halkı Tanrı'nın huzurunda bir araya getireceğiz ve sayenizde Tanrı'nın arzularını yerine getireceğiz. Şüphesiz, bir sürünün zayıf çobanı olarak, kendimi görkemli ve yenilmez kutsal alametin yardımıyla ve yüce imparatorların korumasıyla desteklediğim tahtın ihtişamının huzurunda açıkça görülüyor. Üstelik bu sürü İsa Mesih'in mirasıdır; sürekli benim ayak izlerimi takip ediyor; her daim haç korumasına bağlıdır, böylece koyunlar karaya yayılmak için ağıldan ayrılamazlar. Nihayetinde, bizim için daha emin ve daha uygun olan her şey gibi Romalıların İmparatorunun ittifakını arıyoruz. Onu istemeyenler Tanrı'nın sürüsünden çıkar. Bu yüzden sizin isteklerinize itaat ediyoruz ve her zaman için de onlara itaat edeceğiz. Ben değersiz biriyim ve her daim günahlarımla kalacağım! Gök kubbesinin ortasında güneş gibi parlayan göğe yükselmiş kutsal alamet, ışıldayan ve parıldayan, topraklarınızın ortasında ikamet ettiğiniz görkemli şehirde, ikamet ettiğiniz sarayda olsun! Tüm bu kötülüklerden kurtulsun, korkunç felaketlere maruz kalmasın; denizlerinizde yabancı barbarların öfkesiyle hiçbir kasırga yükselmesin; kavminiz, kâfirlerin kıpırdattığı, yıkım getiren kışın şiddetli fırtınalarını, dağları andıran dalgaları yaşamasın! Düşmanlar, hatta zorlu olanlar, eylemlerinizi zincire vuramasınlar, gücü ülkenin sınırlarından dünyanın sınırlarına kadar uzanan bir Hıristiyan hükümdarı aldatamazlar; İmparatorluğunuz ihtişamla parlıyor. Mutluluk ve huzur içinde aldığınız büyük refahtan son derece huzurlu ve mutluyuz. Kurtuluşunuz bizin için çok büyük bir memnuniyet konusudur ve asil dertleriniz bizi endişe telaşında bırakmaz. İsa Mesih'in ihtişamı için sizi parlayan ve görkemli bir taçla taçlandıran ve Tanrı'nın gücüyle doğruluğunuzu yükselten O'nun kutsamasını almak için yaklaşacağız. Adınızı, kudretinizi, şanlı fatihi, Romalıların hayırhah İmparatoru, Augustos Konstantinos'u şanlı bir şekilde kutsuyoruz![485]

Mektup okunduğunda dikkat çekici noktalar; Ermeniler Bizans İmparatorluğunu kendilerine hami olarak istemeleri ve doğuya büyük bir seferin yapılmasını istemeleridir. Ayrıca Katolikos Hovahannes Bizans'ın üstünlüğünü de siyasi olarak mektubunda belirtmektedir. Bu tarz bir istek tam da Bizans'ı memnun edecek türdendi. Bizans Armenia'nın önde gelen şahıslarını bu mektup sonucunda

[485] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.270-282.

başkente davet etti. Ancak Katolikos Hovhannes bundan kaçındı. Zira Bizans'ın Ermeni prenslerine yapacağı siyasi baskı ve istekleri, dini yönden de, yani *khalkedoncu* doktrini kabul etmeyi, Katolikos Hovhannes'e dayatacaktı. Hovhannes büyük bir ihtimal bunu tahmin ettiği için bir bahane ile davete icabet etmedi. Ancak onun kadar temkinli olmayan II. Aşot Konstantinopolis'e gitti. Hovhannes onun başkentte gidişini ve karşılanmasını şu şekilde anlatır;

> *…[başkente] vardığında, büyük bir ayrıcalık ve ihtimamla karşılandı. En büyük prenslerden daha fazla şeref gösterildi; ona diğer soylular gibi değil de, daha çok kral soyundan gelen bir kişi gibi ve hatta neredeyse imparatorun kendisi gibi muamele gösterildi; ona her türden kraliyet takıları sunuldu ve kraliyet imtiyazları verildi. Aynı zamanda imparator ona 'şehit oğlu' ve 'sevgili evladım' olarak seslendi; ona erguvan rengini giydirdi; altınla bezenmiş muhteşem elbiseler, yaldızlı süslemeler ve değerli taşlarla bezenmiş kuşaklar verdi. Bir ya da iki kez değil, pek çok sefer onu muhteşem koşum takımlarıyla hızlı atlara bindirdi. Nihayet Aşot hediye olarak çok miktarda kâse ile altın ve gümüş kaplar aldı. Kendisinden sonra gelen tüm nahararlara da şeref orunları verildi; büyük meblağlarla onlara maaşlar verildi ve şehirden ayrılana kadar bu maaşları aldılar*[486].

Bu tarz şaşalı bir karşılama kadar olmasa da, Bizans kaynaklarında da Aşot'un ağırlanmasına ilişkin bilgiler vardır[487]. Bizans ile bu görüşmeden sonra Aşot, Türklere ve Araplara karşı Bizans'ı bir hami olarak arkasına aldı. Bu Armenia için büyük bir güvenceydi. Zira aynı dönemde Abbasiler Sâcoğlu Yusuf'u da yakalamışlardı, bu da kuzey bölgesinde Ermeniler için ikinci bir rahatlama anlamına geliyordu. İmparator Aşot'u bir Bizans birliği ile başkentten uğurladı. Aşot bu birlikler ile doğu bölgesinde pek çok yeri ya hiç direnç görmeden ya da bazı şehirleri cebren ele geçirdi[488]. Aslında hâkimiyet Bizans'ın elindeydi, zira Bizans doğu bölgesinde bir garnizon kurdu ve daha evvel yukarıda da belirttiğimiz gibi Armenia'yı ileriki dönemler için bir harekât üssü yapıyordu.

---

[486] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.283-284.

[487] Kedrenos onun *arkhontos ton arkhonton* yani prenslerin prensi diyerek Aşot'u ağırladıklarından ve onun bir demiri bükerek saray erkanını hayrete düşürdüğünden bahseder, lakin Ermeni kaynaklarındaki gibi şaşalı bir karşılamadan bahsedilmez. … ηὐτομόλησε δὲτότε καὶ Ἀσώτης ἀνὴρ ὀνομαστός, υἱὸς ὢν τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων. ἐλέγετο δὲο ὗτος ῥάβδον σιδηρᾶν ἀμφοτέραις χερσὶ τῶν ἄκρων λαμβάνων περικλᾶν τῇ τῶν χειρῶν βίᾳ καὶ κάμπτειν, ὃν φιλοφρόνως ἡ δέσποινα δεξαμένη οἴκαδε πάλιν ὑπονοστῆσαι πεποίηκε. bk. Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae opera, cilt II, neş: Imanuel Bekker, Berlin: Bonn, 1839, s.284. Ayrıca bk. Rambaud Alfred, **L'Empire Grec au Dixième Siècle Contantin Porphyrogénète**, Libraire A. Franck, Paris, 1870, s.504.

[488] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.292-293.

1.5.4. Sacoğlu Yusuf'un Armenia'daki Faaliyetleri

Ancak II. Aşot'un ve Ermenilerin huzurlu günleri çok uzun sürmedi. Abbasi esaretinden kurtulan Sâcoğlu Yusuf tekrar Azerbaycan'a döndü ve Bizans ile yapılan bu anlaşmayı tehlikeli buldu. Armenia'da durumu kendi lehine çevirmek için çift başlı bir yönetim tesis etmeyi düşündü. Bu dönemde *sparapet* yani başkomutan olan Aşot'a – ki bu II. Aşot'un amaca oğludur – Yusuf tarafından taç giydirildi[489]. Sâcoğlu Yusuf böylece Armenia'da çift başlı bir yönetim tesis ederek hem Bizans'ı hem de II. Aşot'un etkisini frenlemiş oldu. Ayrıca II. Aşot'un Bizans birliklerini topraklarına getirmesi *sparapet* Aşot'u rahatsız etmişti. Zira Hovhannes bu konuda şöyle der: "Sparapet Aşot tebasının pazarda satıldığını, ölüler arasında yattığını veya yabancı diyarlara savrulup gittiğini gördü. Kendi memleketi de kraliyet birlikleri tarafından veyahut Bizanslılar tarafından yerle yeksan edilmişti, diğer konaklama yerleri ve bütün kasabalar da aynı durumdaydı[490]." İki Aşot da birbirleriyle savaşmak için bir anı gözlüyorlardı ve yanlarına diğer Ermeni nahararlarını çekmek istiyorlardı. Katolikos Hovhannes bu amaca çocuklarını çağırarak barıştırmak ve bir barış anlaşması yaptırmak istedi, lakin bu yalnızca kısa süreli bir ateşkesti[491]. II. Aşot yalnızca Bizans'ın desteği ile mevcut konumunu koruyamayacağını anladı, zira Bizans henüz Araplar üzerine büyük sefer harekâtını başlatmamıştı. Bu yüzden II. Aşot çareyi Emir Yusuf'a boyun eğmekte buldu. Hem böylece Yusuf'tan destek alan kuzenini de engelleyecekti. Katolikos Hovhannes II. Aşot'un Emir Yusuf'a boyun eğişini şu şekilde aktarır: "…Ostikan Yusuf, ona bir kraliyet tacı, muhteşem cüppeler ve mücevherler, parlak şeref nişanları; koşum takımlarıyla bezenmiş atlar ve her türden altın süslemeler gönderdi ve bunların yanı sıra süvarilerden oluşan bir Arap [Türk] birliği verdi. Aşhot, ostikan tarafından kendisine taç takılarla taçlandırıldı ve ostikan yine ona pek çok şeref cüppesi ve hatırı sayılır miktarda para gönderdi[492]." Görüldüğü gibi bu Bizans'a karşı bir misilleme idi. Yusuf iki Aşot'u da kendi avuçlarının içine aldı ve Bizans bu tarz diplomatik faaliyetlerle doğu bölgesinde etkin olamayacağını anladı. Zira Yusuf büyük oynamayı seven bir liderdi, onun

[489] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.293-294.
[490] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.294.
[491] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.295.
[492] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.301-302.

amacı hâlihazırda yok olmaya yüz tutmuş Abbasi erkini doğu bölgesinden büsbütün silmekti. Yusuf İran'ın daha güneylerine inerken, Armenia için de Nasır adlı birini tayin etti. Nasır'ın Ermeniler üzerine baskı girişimleri olduysa da, bu konuda bir başarı gösteremedi[493]. Zaten Yusuf'un yaşamı ve erki çok sürmedi. Bizans'ın doğu seferlerini başlattığı arifede (927-28) Yusuf öldü ve doğu bölgesinde yeni bir dönem başladı.

1.5.5. Bizans'ın Büyük Doğu Seferleri

927 yılında Ermeni kökenli *Domestikos ton Skholon* olan İoannes Kourkouas Arap dominyonunda olan doğu bölgelerine bir sefer başlattı. Kaynaklara baktığımızda, bilhassa Skylitzes'de bu seferin Suriye bölgesine yapıldığını görüyoruz[494]. Ancak buranın Anadolu'daki Arap hâkimiyetinde olan Samosata olduğu aşikârdır. Theophanes Continuatus'da Fırat ve Dicle bölgelerine başarılı bir sefer yapıldığından bahsedilir[495]. Daha sonra Kourkouas Ermeni topraklarına girdi ve Nasır'ın yaşadığı Dıvin şehrine nüfuz etti. Grek ateşini kullanıp Araplara büyük bir dehşet yaşatarak geçici süreliğine Dıvin şehrini muhasara etti, ancak çok geçmeden geri çekildi. Araplar Bizans'ın bu seferi sırasında çok büyük kayıplar yaşadılar. Ertesi sene Kourkouas Armenia'nın güneyindeki Müslüman şehirlere boyun eğdirmek için harekete geçti. Van Gölü üzerindeki Ahlat'ı aldı. Bu havadisler komşu şehirler olan Bitlis ve Arzen'i dehşete düşürdü ve hemen Bağdat'tan yardım talep ettiler. İbn'ül Esir'e göre Grekler ve Ermeniler ittifak yaparak Malatya'yı ele geçirmeye çalıştılar, ancak buna muktedir olmadılar. Bu yıl içinde II. Aşot öldü[496] ve yerine kardeşi Abas geçti. Araplar Bağdat'tan gelecek bir yardımdan umutlarını kesmişlerdi, zaten kendi iç karışıklıkları ile meşgullerdi. Aynı dönemde Sâcoğlu Yusuf da öldü. (927). Ancak Azerbaycan emirliğinin başına, büyük ihtimal Yusuf'un

[493] Detaylı bilgi için bk. Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.335-370; Step'annos Orbelean's, s.100-107; Fransızca tercümesi için de bk. Stéphannos Orbélian, **Histoire de la Siounie**, s.113-122.

[494] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.224.

[495] Theophanes Continuatus, **Corpus Scriptores Historiae Byzantinae**, ed: I. Bekker, Bonn, 1838, s.426-427.

[496] II. Aşot'un ölüm tarihi tartışmalıdır. 378 yılında öldüğü biliniyor, bu tarihe göre 8 Nisan 929 ile 7 Nisan 930'da vefat etmiş olmalı. Brousset ise ölüm tarihi olarak 928 yılını vermektedir. bk. Grousset, Ermeniler, s.457.

akrabası olan, Muflih es-Sâci[497] geçti ve o, Kourkouas'ı durdurmak için imparatorluğun içlerine nüfuz etti[498].

930 yılında İbn'ül Esir'de Melik el-Ermeni – ki büyük ihtimal bu kişi Bizans'ın Ermeni kökenli komutanı Melias idi – olarak geçen kişi Arap Nedjem tarafından Samosata yakınlarında kötü bir bozguna uğradı ve hatta oğullarından biri Arapların eline esir düştü. Oğlunun onursuz bir şekilde Bağdat'a yollandığı söylenir. Muhtemelen aynı yıl Kourkouas ve kardeşi Theophilos Erzurum'u kuşattılar. Ancak burada gözü olan bazı İberyalı ve Ermeniler bu duruma öfkelendiler ve ses çıkardılar. Ancak yedi aylık bir kuşatmadan sonra durumu kabullendiler ve şehir Bizans erkine girdi[499]. Bu esnada Araplar da güney bölgesinden (Tarsus civarından) Bizans topraklarına nüfuz ettiler ve Bizans için önemli şehirler olan Amourium ve Ankara'ya kadar geldiler. Ağustos ayında başlayan sefer Ekim ayına kadar sürdü ve Araplar için gerçek anlamda çok kârlı oldu, zira 136.000 dinar değerinde esir ele geçirmişlerdi[500].

Kourkous Erzurum'u ele geçirdikten ve pek çok esir aldıktan sonra Malatya bölgesine geldi. Bu dönemde Malatya'da Ömer'in soyundan gelen Apokhaps (Ἀπόχαψ), ki Arapçası Ebu Hafs İbn Ömer'dir, vardı. Kourkouas Malatya'ya ilk olarak 931 yılında bir sefer yaptı, ancak bir başarı sağlayamadı. Bunun üzerine Apokaps Malatya [Melitene] garnizonunun komutanı Aposalath (Ἀποσαλὰθ) ile birlikte geldiler ve Kourkouas'la bir barış anlaşması imzaladılar. Skylitzes, Kourkouas'ın onları neşeli bir şekilde ağırladığını ve onur konukları olarak onları imparatora gönderdiğini söyler[501]. Bu esnada yukarıda bahsettiğimiz Muflih es-Sâci Perkri'yi[502] ele geçirdi ve pek çok esir aldı. Bu bölgeden de yağma yapmak için Ahlat'a hareket etti. Bu durum tabii olarak Bizans'ı ve Ermenileri endişeye sevk etti. Zira muzaffer Türkler Malatya'ya doğru ilerliyorlardı. Bizans da Malatya'nın

---

[497] Muflih es-Sâci amcası Yusuf'un ölümünden sonra erki devraldı. Ancak onun erki bir buçuk yıl sürdü ve Erdebil'de kölelerinden biri tarafından zehirlendi. Sâcoğulları onun ölümüyle tarih sahnesine karşıtı. Detaylı bilgi için bk. Madelung Wilferd, "The Minor Dynasties of Northern Iran", **The Cambridge History of Iran**, cilt IV, ed: R.N. Frye, CUP, Cambridge, 1975, s.231-232.

[498] İbn Kesîr, **El Bidâye ve'n-Nihâye**, cilt 11, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, s.286.

[499] Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, s.204-215.

[500] İbnü'l Esir, **El-Kâmil Fi't-Târih**, cilt 6, Ravza Yayınları, İstabul, 1998, s.558-559.

[501] οὓς Προσδεξάμενος ὁ δομέστικος ἱλαρῶς καὶ μετὰ προσηνείας πρὸςτὸν αὐτοκράτορα ἐξαπέστειλεν. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.224.

[502] Perkrin (Περκρὶν), Arap ve Ermeni kaynaklarında Bergri diye geçen yer günümüz Van ilinin Muradiye ilçesidir. Umar, Adlar, s.654.

ötesindeki Samosata'ya ilerlerdi. Kourkouas 933'te Malatya bölgesinin karşı tarafına geçti ve Malatya'ya bir birlik yolladı. Buradaki amaç büyük ihtimal barıştan sonra Apokhaps ve Aposalath'ın kısa bir süre sonra ölmeleriydi ve Kourkouas bu durumu değerlendirmek istiyordu. *Magistros* Melias ve onun Ermeni askerleri ile birlikte Araplarla savaşmak için tekrardan Malatya bölgesine geldiler. Mayıs 19'da şehri ele geçirdiler ve sıkıyönetim ilan ederek bölgeyi ve şehri Bizans erki altına aldılar[503]. Bu olay hem Bizans hem de Ermeniler için en önemli adımdı. Zira en başında da belirttiğimiz gibi, Araplar Anadolu'ya girince Malatya bölgesini askeri üst olarak kurmuşlardı ve burası İslam'ın ileri fetih noktasıydı. Şimdi bu bölge Bizans'ın eline geçti ve böylece doğuda Ermenilerin yaşadığı topraklar Bizans'a açılmış oldu. Ayrıca bu bölgenin fethi Bizans tarih yazımının psikolojisini de bize göstermektedir. Zira Theophanes Kontinuatos'un eserinde Kourkouas ikinci bir 'Trajanus'a veya Belisarios'a' benzetilmiştir[504].

Malatya'nın ele geçirilmesinden sonra, 934 yılının devamında Samosata'nın kalan bölgeleri işgal edildi. 935 yılında Arap cenahından herhangi bir saldırı harekâtı görülmedi. Muhtemelen Bizans büyük bir saldırı ihtimaline karşı Malatya ve civarında themalarını güçlendiriyordu. 936 yılı da hareketsiz geçti, zira ne Bizans ne de Arap kaynakları herhangi bir bilgiden bahsetmez, yalnızca Arapların Ermeni topraklarına yaptığı bir saldırı verilmektedir, ancak bu harekâtın seyrini değiştirmedi. Ertesi sene de olaysız geçerken, 938 yılında Konstantinopolis ile Bağdat arasında barış müzakereleri için görüşülmeye başlandı. Bizans mevcut üstün durumunu Araplara kabul ettirecekken, bir anda Musul bölgesinde Hamdaniler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu durum tam bir *fait accompli* idi. Hamdani lideri Seyfü'd-Devle Domestikos Kourkouas üzerine bir anda saldırdı ve 70 *patrikiosunu* ele geçirdi[505]. Süyfü'd-Devle fetihlerini burada sınırlı tutmayarak Armenia'ya taşıdı ve Nisibis[506] üzerinden hareket ederek Dicle Nehirini geçip Van Gölünün Müslüman şehri olan Malazgirt'e geldi ve oradan da Erzurum'a geldi. Bizans Erzurum'u ele geçirince,

[503] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.224-225.
[504] ...καὶ ἄλλον Τραϊανὸν ἢ Βελισάριον εἰκάσαι καὶ ὀνομάσαι τοῦτον. bk. Theophanes Continuatus, Corpus Scriptores Historiae Byzantinae, s.427.
[505] Runciman Steven, **The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign**, CUP, Cambridge, 1988, s.143.
[506] Mardin iline bağlı ilçe merkezi Nusaybin'in Roma ve Bizans kaynaklarındaki adıdır. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.604.

Arapların Hafcic dedikleri kaleyi inşa ettiler ve bu noktada Araplar Bizans ile savaştılar. Araplar kışı Arzen'de geçirdiler ve 940 yılının başında Ahlat'a hareket ettiler. Bu bölgede Ermeni lideri Abas vardı ve yemin ederek Arap boyunduruğunu kabul etti. Abas çok mühim kalelerden vazgeçerek onları Araplara teslim etti. Seyfü'd-Devle daha sonra Muş'u işgal etti ve bu şehri de ele geçirdi. Ardından Bizans topraklarına girerek Romanopolis'e[507] geldi. Bu harekât üzerine imparatorun Seyfü'd-Devle'ye öfke dolu bir mektup gönderdiği söylenir. Zira Seyfü'd-Devle Ermenilerin çoğunlukta olduğu Kholenia themasının sınırlarına girmişti, lakin burada çok uzun süre durmadı[508]. Arapların bu harekât rahatlığı şüphesiz ki kuzeyden gelen Rus saldırısıyla ilgiliydi. Seyfü'd-Devle Bizans'ın on yıllık birikimini neredeyse bir seferde yok edebilecek konuma geldiği görülüyor. Burada Ermenilerin Bizans'a destek olmadıkları ve en zayıf anında karşı tarafa boyun eğebileceği çok rahat bir şekilde görülüyor ki bunu Bizans da görüyordu ve ileriki dönemde bu sorunlu durumu bölgeyi kendilerine ilhak ederek çözeceklerdi.

Bizans Rus saldırısını bertaraf edince, 942 yılında tekrar doğuya yöneldi. İlk akın Halep'e yapıldı ve pek çok esir alındı. Arapların verdiği bilgiye göre 10.000 kişiden fazlaydı. Kourkouas Ermenilerle birlik olarak Arzen, Meyyafakirin[509] ve Amida boyunca muzafferane bir şekilde Arapları bu bölgeden def ettiler ve Kourkouas birlikleriyle Mezopotamya'nın kalbine girerek Nisibis şehrini aldı. Buradan da Urfa (Edessa) şehrine yöneldi. Bizans'ın buradaki faaliyetleri kaynaklara göre farklılık arz etmektedir. Skylitzes'de; "Bizans 944 yılında Urfa'yı kuşattı ve Araplar imparatora bir elçilik heyeti göndererek kuşatmayı kaldırmasını istediler. İmparator kefaret bedeli olarak kutsal Mandelion'u (το Μανδήλιον) talep etti ve böylece onu başkente getirdiler" şeklinde geçer[510]. Antakyalı Yahya'da ise;

---

[507] Elazığ'ının Palu ilçesi. Kaynaklarda Balabitene olarak da geçer. bk. Umar, Adlar, s.149.

[508] Bu bilgi Taronlu Stephanos'un kroniğinde geçmektedir. bk. The Universal History, s.230; Fransızca çevirisi için bk. Asolik de Tarôn, **Histoire Universelle**, Paris: Imprimerie Nationale, 1917, s.37. Hamdanilerin Ermeni ve Bizans topraklarına yaptıkları seferi kapsamlı olarak görmek için bk. Canard, Marius, "Les H'amdanides et l'Arménie", **Annales de l'Institut d''Études Orientales**, Fransa 1948, s.77-94.

[509] Diyarbakır iline bağlı ilçe merkezi Silvan'ın tarihsel adlarından biri. bk. Umar, Adlar, s.569.

[510] τῆς πόλεως δὲ Ἐδέσσης πολιορκουμένης παρὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν δυνάμεων, στενοχωρηθέντες οἱ Ἐδεσσηνοίτοῖςἐκτῆς πολιορκιάς δεινοῖς διεπρεσβεύσαντο πρὸς βασιλέα, αἰτούμενοι ἀπαναστῆναι τῆς προσεδρείας τὸν λαόν, καὶ ὑπισχνοῦντοἀντίλυτρονδοῦναι τὸτοῦ Χριστοῦ ἅγιον ἐκμαγεῖον. Λυθείσης οὖν τῆς πολιορκίας ἐδόθηθεῖονἐκτύπωμα καὶ εἰςτὴν βασιλίδα ἦχθη, ὑποδεξαμένου

Rumlar birlikleri ile 331 (942-43) yılında Diyarbakır'a geldiler ve pek çok kişiyi ele geçirdiler; buradan Arzen'e geçtiler ve burayı da ele geçirdiler ve buranın büyük bölümünü yerle yeksan ettikten sonra Urfa şehrine gelerek, şehrin sakinlerine Urfa Kilisesinde bulunan ve Tanrımız İsa Mesih'in yüzünü sildiği ikon-mendil olan kutsal imgeyi vermelerini talep ettiler, zira Tanrının sureti bu mendilin üzerine sirayet etmişti. Rumlar mendili kendilerine verirlerse, ellerinde bulunan belli sayıdaki Müslüman esiri serbest bırakmayı vaat ettiler. Bu konuda el-Muttaki (al-Mouttaqi) ile yazışmalarda bulundular. Vezir Ebu'l-Hasan İbn Mukla, bu konuda el-Muttaki'ye bilgi verdi ve bu mevzu hakkında nasıl davranması gerektiğine karar vermesini söyledi. El-Muttaki ona kadıları ve hukukçuların getirilmesini ve bu konuda bir karar vermelerini istedi ve söyledikleri gibi harekete geçmelerini emretti. Vezir Ebu'l- Hansan İbn Mukla, Ali İbn İsa ve yanı sıra imparatorluk zadeganlarını da getirdi ve bu konuda kendisine ne olduğunu anlattı ve ilgili görüşler aldı. Daha sonra bu konuda uzun uzun konuşma yaptılar, bazı yardımcılar bu mendilin kapsamı, yani uzun süredir bu kilisede bulunduğu ve Rum İmparatorluğu'ndan hiçbir kişinin bunu iddia etmediğini açıkladılar, (bu imgenin) onlar tarafından temsil edilmesinin İslam'ın aşağılanmasına işaret edeceğini ve Müslümanların İsa'nın – ki ona Selam olsun – mendilinin olduğu yerde daha fazla haklarının olduğunu söylediler. Bu nedenle Ali İbn İsa, Müslümanların esaretten kurtarılmasının ve orada yaşadıkları talihsizlik ve zulümlerden dolayı dinsizlerin meskeninden çıkmalarının daha gerekli ve acil olduğunu söyledi. Orada bulunanlar tüm sözlerini kabul ettiler, o ve diğer Müslüman kadılar, yönetimin onlara karşı hiçbir gücü olmadığını ve tutsakları onların elinden almanın başka bir yolu olmadığı için esirleri onlardan almalı ve mendili onlara teslim etmeyi tavsiye etti. Ardından (vezir) protokol hazırladı ve tüm yardımcılara imzalattırdı; bu protokole (uygun olarak), cevaben yazma emrini veren el-Muttaki'ye konuyu bildirdi. Böylece, Urfa ahalisi ile Rumlar arasındaki mesele, Rumların esir aldığı iki yüz Müslümanı kendilerine teslim etmesi koşuluyla çözüldü; Urfa ahalisi, gelecekte şehirlerine akın yapmamalarını şart koştu. Ardından edebi barışı sağladılar. Rumlar, mendile sahip olarak, onu Ağustos ayının on beşi Perşembe günü Konstantinopolis 'e getirdiler. Daha sonra Roma İmparatorunun çocukları patrikios Theophlaktos ve Konstantinos'un kardeşi Stephenos [mendili] karşılamak için altın kapıya doğru gittiler. İmparatorluğun ileri gelenleri sayısız mumla [mendilin] huzuruna yürüdüler. Daha sonra büyük Ayasofya Kilisesi'ne oradan da saraya getirdiler. Bu, eski Roma saltanatının yirmi dördüncü yılında Leon'un oğlu Konstantinos zamanında meydana geldi.

şeklinde geçer[511]. Olayı bu kadar uzun anlatmamızın sebebi, Bizans'ın Hıristiyan dünyasında tekrar kazandığı itibardı. Zira bu olay tıpkı İmparator Heraklaios'un Sâsânileri mağlup ettikten sonra, Sâsânilerin Kudüs'ten aldıkları kutsal emanetleri Konstantinopolis 'e getirmesi ile aynı öneme sahipti. Ancak bu işin asıl kahramanı imparator değil Ermeni kökenli olan İoannes Kourkouas idi. Mösyö Runciman Kourkouas'ı şu cümlelerle anlatıyor:

τοῦτοτοῦ Βασιλέωςμετὰ λαμπρᾶς καὶ πρεσπούσης δορυφορίας διὰτοῦ παρακοιμωμένου Θεοφάνους. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.231-232.

[511] Eserin Arapça edisyonu ve Fransızca çevirisi için bk. J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", **Patrologia Orientalis**, cilt 18, Paris, 1924, s.730-732.

Daha zayıf bir general Bizans savaş kurallarına riayet ederek İmparatorluğu Sarakenlerden temizleyip sınırları başarılı bir şekilde savunabilirdi; lâkin Kourkouas daha fazlasını yaptı. Emperyal ordularına yeni bir ruh aşıladı ve onları galip geldikleri kâfirlerin ülkesinin içlerine kadar götürdü. Fetihlerinin esas alanı o kadar büyük değildi; ancak Bizans'ın ve Arapların asırlık rollerini tersine çevirmeye yetti. Bizans şimdi saldırgandı ve tirimtirim titreyen kapıları çalarak İslam İmparatorluğu ile savaştı. İoannes Kourkouas, bir dizi büyük fatihin ilkiydi ve ilk olarak büyük övgüye haizdi[512].

Gerçekten de Romanos Lakapenos ve onun çevresindeki Ermeni kökenli Bizanslılar Türklerin gelişine kadar bu büyük fetihler ve fatihler silsilesinin başlatıcıları oldular ve doğudaki diğer Ermeniler ile kısa süreliğine de olsa bir entegrasyon sağladılar.

950 yıllara doğru *Domestikos ton Skholon* olarak Bardas Phokas'ın atandığını görüyoruz[513]. Muzaffer Kourkouas sebebi bilinmeden bir anda tarih sahnesinden kayboldu. Romanos Lakapenos'un oğulları tarafından devrilmesi ve çok geçmeden de oğullarının VII. Konstantinos tarafından ekarte edilmesi elinde büyük güç bulunduran Ermeni konumlarının bir anda tepe takla olmasına sebebiyet vermiş olabilir. Ancak Bizans içindeki bu güçlü Ermeni yapısı hemen bir çırpıda silinip atılacak bir durum değildi. Zira Bardas Phokas'ın yanı sıra oğulları Nikephoros Phokas – ki ileride imparator olacak – Anatolikon, Leon ise Kapadokya themasının *strategosları* olmuşlardı. Bizans ordusu Kourkouas'ın açtığı yolda doğu istikametinde ilerledi ve 952 yılında Kahramanmaraş bölgesini zapt etti ve Fırat'ı aştı. Ancak Seyfü'd-Devle bir anda harekete geçerek Bizans ordusuna karşı saldırdı ve Bizans ordusu mağlup olurken, Bardas Phokas yüzünden ağır bir darbe aldı. Bardas'ın Araplar karşısındaki bu başarısızlığından sonra yerine oğlu Nikephoros

---

[512] Runciman, s.150. Mösyö Ostrogorsky de, 'İoannes Kourkouas'ın zaferleri Bizans sınırını büyük ölçüde doğuya doğru sürmüş, Anadolu ve Ön Asya'da Bizans'ın itibarını yükseltmiştir' der. bk. Ostrogorsky, Bizans, s.259.

[513] Skylitzes onun başarısız bir komutan olduğunu vurgular, ona göre; "Ne zaman bir başkasının emri altında oldu, iyi bir komutan olduğunu gösterdi; lakin tüm kara kuvvetlerinin yetkisini kendi üzerine aldığında, Roma İmparatorluğuna çok bir fayda sağlamadı ve hiçbir kazanç getirmedi. Aklını körelten bir hastalıkmış gibi tamahkârlıkla kendini yedi. "…ὁπότε μέν γὰρ ὑφ' ἑτέρους ἐτάττετο, στραηγὸς θαυμαστὸς ἀνεφραίνετο, ὁπηνίκα δὲ ἡ ἐξουσία τῶν στρατευμάτων ἁπάντων τῆς ἑαυτοῦ γνώμης ἐξήρτητο, ὀλίγα, ἤ οὐδὲν ὤνησετὴν Ῥωμαίων ἀρχήν. νοσήσας γὰρ τὴν πλεονεξίαν ἐξέστη τῶν λογισμῶν... bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.241. Theophanos Kontinuatos de ise onun Roma İmparatorluğuna zaferler kazandırdığından bahseder. "Οὗτος πάντα ἐφευρὼν εἰς ἀχρειότητα καὶ ἀμέλειαν, καὶ τῶν ἐναρέτων ἀνδρῶν χυδαιωθέτων καὶ καταφρονηθέντων, ὡς φιλόθεος καὶ φιλόκαλος πρόκρινεν τῶν δειλῶν καὶ ἀνάνδρων τοὺς εὐτόλμους καὶ ἀνδρείους, καὶ τούτους τῷ μαγίστρῳ καὶ δομεστικῳ τῶν σχολῶν Βάρδᾳ τῷ Φωκᾷ παραδοὺς νίκηντῇ Ῥωμαϊκῇ ἀρχῇ προεξένησεν. bk. Theophanes Continuatus, Corpus Scriptores Historiae Byzantinae, s.445-446.

Phokas geldi. Onun ilk ve en önemli faaliyeti Pamphylia'daki[514] Adata şehrini ele geçirmekti. Bu yerin alınması güney bölgesindeki en önemli yerlerden birinin kontrolünün sağlanması demek oluyordu. Diğer bir zafer ise, Fırat bölgesindeki Samosata'dan geldi. Ermeni kökenli komutanlardan olan İoannes Çimiskes Arap ordularını mağlup etti. Böylece Bizans kuzeyden olduğu gibi güney ve güneydoğudan da Armenia'yı çevrelemiş oldu.

Bu esnada doğuda prens Abas öldü (952-953) ve yerine büyük oğlu III. Aşot geçti. Onun erki eline alması Mateos'ta çok şaşalı bir şekilde anlatılmaktır. 100.000 kişiden oluşan bir orduyla ve bütün Ermeni nahararlarıyla kral olarak takdis edilmiş ve Roma (Bizans), Babil (Abbasi) ve İran (Samaniler) tarafından erkini tanıdıklarına dair saygı nişaneleri gönderilmiştir[515]. III. Aşot kuzeyde Ağuvanların topraklarını ilhak ederken, güneyde de Hamdanilerin üzerine yürüdü. Arap seferi hakkında Mateos kısa bir bilgi vermektedir, ancak seferin asıl nedenin Hamdun adlı bir Musul emirinin III. Aşot'a ağır vergiler dayatmasından kaynaklanıyordu. Bunun üzerine Aşot Arapların üzerine yürüyerek onların mağlup etti ve hepsini kılıçtan geçirdi[516]. Zira bu dönemde Nikophoros Phokas'ın da Güney Anadolu ve Suriye bölgelerine yaptığı seferler göz önüne alınırsa, Ermenilerin Bizans desteği aldığı çok açıktır. Bizans bir yandan Arapları güneyden sıkıştırarak onlara mağlubiyet üstüne mağlubiyet yaşatıyordu. Nikephoros Phokas Adata'yı aldıktan sonra 965 yılında Misis'i[517] ve Tarsus'u aldı. Adata bu bölgenin ilk ayağıydı, diğer iki ayağı da böylece alınmış oldu. Daha sonra Amid (Diyarbakır), Dara ve Nisibis'e saldırarak Suriye'nin içlerine girdi. Bu bölgeleri yağmalayan Bizans, 969'da Mikhael Bourtzes

[514] Antalya Ovası'nın ilkçağ Yunancasındaki adı. bk. Umar, Adlar, s.633.

[515] Urfalı Mateos, s.6-7; Fransızca çev: **Bibliothéque Historique Arménienne ou Choixdes Principaux Historines Arméniens**, çev: M. Edouard Dulaurier, Paris: A. Durand, 1858, s.3-4; İngilizce çev: **Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries – The Chronicle of Matthe of Edessa**, çev: Ara Edmond Dostourian, New York: UPA, 1993, s.20-21. Burada verilen ordu sayısı Mateos'un Ermenileri yüceltmesiyle alakalıdır. Zira 10. yüzyılda Bizans themalarındaki toplam ordu sayısı bile 80-90 bin civarında idi.

[516] Mateos, 'bu yılda, Ermeni askerleri, Müslüman kumandanı Hamdun'u mağlup ettiler', diye bir bilgi verir. Mösyö Dulaurier, Ermeni müellif Çamiçyan'dan alıntı yaparak diğer olaylar hakkında notlandırma yapmıştır. bk. Urfalı Mateos, s.5, not:10; Bibliothéque Historique Arménienne, s.368-369, not: 3.

[517] Misis veya Mopsouestia (Μοψουεστία) Kilikya'da, antik Antakya'nın yaklaşık 20 km doğusunda bulunan Pyramus/Ceyhan Nehri üzerine bulunan antik bir şehirdir. bk. Umar, Adlar, s.580.

önderliğinde Antakya (Ἀντιόχεια) şehrini ele geçirdi[518]. Antakya iki açıdan önemli bir şehirdir. İlki Hıristiyanlık için kutsiyet atfedilen bir şehirdi, öyle ki, tarihsel olarak Roma, İskenderiye, Antakya ve Kudüs sırlamasıyla gelirken, zamanında Konstantinopolis şehrinden bile önemliydi[519]. Bu şehrin tekrar Bizans hâkimiyetine girmesi dini bir itibardı ve Hıristiyan toplulukları için bir motivasyondu. Ayrıca Metropol şehirlerin önemine değinen mösyö Balivet'nin de dediği gibi Antakya Suriye ve Anadolu'nun kapısıydı[520]. Konumuzla ilgili olan ikinci önemli husus ise; uzun yıllar Müslüman Arap hâkimiyetinde kalan şehir Araplaştırılmıştı ve Bizans, şehri Müslüman Arap nüfusundan arındırarak tekrar bir tehcir yapmak istiyordu. İleriki süreç bize gösterecek ki, bu tehcir Ermeniler ile karşılanacaktı ve Ermeniler burada büyük bir koloni oluşturacaklardı[521].

[518] Bizans'ın genel seferleri için bk. İbnü'l Esir, cilt 7, s.190-245; Antakya için; s.245; İbn Kesîr, cilt 11, s.410-454; Antakya için; s.454. Antakya'nın zaptı için bk. J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'idd'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.822-823. İbnü'l-Esir şehrin alınışını Muharrem 359 [Kasım-Aralık 696] derken, Antakyalı Yahya 358 yılı Zilhiccenin üçüncü günü olan Perşembe şehri ele geçirdiler, yani 28 Ekim 969 yılını demek ister. Antakyalı Yahya o döneme yakın yaşadığı ve o bölgenin insanı olduğu için verdiği bilgiler daha önemlidir.

[519] 325 yılında toplanan Nikea konsilinde ruhban sınıfının yetki alanları düzenlenirken belli eyaletlerde piskoposluk başkentleri oluşturuldu ve bu bölgeler ile yöneticilerine Eksark adı verildi. Önem sıralamasına göre ile sırada Roma, ikinci sırada İskenderiye, üçüncü sırada Antakya geliyordu. Kudüs ise, Kaesar'ın başkentinin karşısında bir şeref öncülüğü vardı. Detaylı bilgi için bk. Francis Dvornik, **The Ecumenical Councils**, Hawthorn, New York, 1961, s.15; Türkçe çevrisi için bk. **Konsiller Tarihi – İznik'ten II. Vatikan'a**, b.2, çev: Mehmet Aydın, TTK, Ankara, 2019, s.8.

[520] Metropollerin fethinin tesirleri üzerine güzel bir yazı kaleme alan mösyö Balivet'nin burada saydığımız şehirler ve bu şehirlerin önemi hakkında verdiği bilgiler için bk. Michel Balivet, **Ortaçağda Türkler**, çev: Ela Güntekin, Alkım, İstanbul, 2005, s.67-91; Antakya ile ilgi görüşü için s.69.

[521] Laurent Joseph, **Byzance et lesTurcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081**, Berger-Levrault, Paris, 1913, s.69-70. Ayrıca bk. Ersan Mehmet**, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, TTK, Ankara, 2007, s.107-110.

Şekil 5: El-İstakhri'nin Kitab'ul Masalik va el-Mamalik adlı eserinden İrminiyye'yi de gösteren bir haritası

Kaynak: Galçıyan, s.40.

Antakya'nın fethinden iki ya da üç sene evvel yukarıda bahsettiğimiz Ermeni lider III. Aşot öldü. Ermeni müellif Taronlu Stephanos'a (Asoğik) göre 415 yani 966-967 yılında öldü. Yine aynı müellif, Aşot ölür ölmez Bizans'ın Muş'u [Taron] ilhak ettiğini söyler[522]. Bizans müellifi Kedrenos ise bu olayı bize daha farklı bir perspektiften aktarır. Ona göre İmparator II. Nikephoros Phokas, Aşot'un iki oğlu olan Gregorios ve Pankratios'a Muş'tan vazgeçmeleri karşılığında onlara *patrikios*

[522] Stephanos, The Universal History, s.235; Fransızca çevrisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.44.

orununu ve verimli topraklar vermeyi öneriyordu[523]. Kedrenos'un bilgisi çok daha makuldür. Zira Bizans Araplarla amansız bir mücadele içindeydi ve Bizans'ın bu talebi Ermeniler için de makul görülüyordu. Bizans bu stratejisiyle Arapları bir kurt kapanı içine alıyordu. Ayrıca bu iki kardeşe thema içinden topraklar verildi ve onların askeri gücü Bizans ordusu ile entegre oldu. Yine Taronlu Stephanos'a göre 417 – yaklaşık 968 – yılında imparatorun yeğeni Bardas Phokas Apahunik bölgesine büyük bir kuvvetle geldi ve Malazgirt şehrini kuşatarak şehri ele geçirdi ve surlarını yıktı[524]. Bu durum Muş bölgesi civarındaki Arap varlığına da son verecekti, zira bu harekâtın ardından Bizans ordusu Şam ve el-Cezire'ye yöneldi[525] ve ardından da yukarı da bahsettiğimiz gibi Antakya'nın fethi gerçekleşti.

Antakya'nın fethinden sonra İmparator Nikephoros Phokas öldürüldü ve yerine İoannes Çimiskes geçti. Erkinin ilk yıllarında kendi düzenin tesis etmeye çalışırken Domestikos ton Skholon olan Ermeni Melias (Mileh) Hamdani emiri Ebu Tağlib ve kardeşi Ebu'l Kasım karşısında mağlubiyete uğradı ve tutsak edildi[526]. Urfalı Mateos'un verdiği bilgiye göre Melias imparatora esir düştükten sonra şöyle bir mektup yazdı:

> *Biz, Hıristiyanlık nizamları üzerine aziz toprağa defnedilmeye nail olmayıp, melun bir toprağa ve katillere mahsus bir mezara konduk. İşte biz, mukaddes Roma İmparatorluğu'nun tahtına oturmuş olan seni tanımıyoruz. Şayet Amid şehrinden intikam almazsan, Tanrı, Kıyamet gününde, Amid şehrinin önünde dökülen kanla yabancı bir yerde vuku bulan ölümümüzü senden soracaktır*[527].

Bu mektup üzerine imparator doğuya bir sefer başlattı ve Armenia'ya girmeye karar verdi. Zira imparator doğu bölgesindeki Ermenilerden asker toplamak ve bazı bölgeleri imparatorluğa ilhak etmek istiyordu. Bu durum Ermenileri telaşa

---

[523] προσερρύησαν δὲ τῷ βασιλεῖ Γρεηγόριος καὶ Παγκράτιοϛοί αὐτάδελφοι, τῆς ἑαυτῶν αραχωρήσαντες αὐτῷ χώρας τοῦ Ταρών · οὓς πατρικίους τιμήσας καὶ κτήμασιν ἐφιλοφρονήσατο πολυπροσόδοις. bk. Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae opera, cilt II, s.375.

[524] The Universal History, s.235; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.44.

[525] Bizans'ın Suriye seferi için bk. İbnü'l Esir, cilt 7, s.240-241; İbn Kesîr, cilt 11, s.452-453.

[526] İbn Kesir Bizans'ın Amid'e (Diyarbakır) yapılan seferde İmparatorun da olduğunu bildirir ancak Domestikos'un esir düştüğünü söyler; bk. İbn Kesîr, cilt 11, s.464. Ancak İmparator Çimiskes'in bu esnada başkentte olduğunu biliyoruz. İbnü'l Esir ise Domestikos'un İslam diyarlarına sürekli akınlar yaptığından ve Amid'e yaptığı sefer sırasında dar bir geçitte mağlup olup esir edildiğinden bahseder; bk. İbnü'l Esir, cilt 7, s.265. Domestikos Melias'ın (Mileh) seferi ve esir düşmesi Urfalı Mateos'ta da nakledilmektedir; bk. Urfalı Mateos, s.18-20; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.12-13. İlginç bir biçimde Bizans kaynaklarında bu konuda hakkında bir bilgi yoktur.

[527] Urfalı Mateos, s.20; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.14.

düşürdü. Urfalı Mateos'un verdiği bilgiye göre; Ermeni prensleri, zadegânları ve Şark milletinin büyük reisleri olan Gaban Kralı Filipe, Ağuvan Kralı Gurgen, Kars senyörü Abas, Vaspurakan senyörü Senekerim, Antsevatsik senyörü Gurgen ve bütün Sasan hanedanı toplandılar ve sayıları takiben 80.000 kişiydi. Bu kişiler doğuda olan olayları ve Arapların galibiyeti hakkında imparatorla konuşmak ve bilgi vermek için filozof Leon ve Prens Taronlu Simbat ile bazı piskopos ve rahiplerden oluşan bir elçilik heyetini imparatora gönderdiler. Bu esnada imparator muazzam bir ordu ile Muş bölgesine geldi ve Muş'taki Aidziatsz-berd (Keçi Kalesi)[528] önünde ordugâhını kurdu. Buraya konuşlanan Bizans ordusu ile çevredeki Ermeniler hakkında ufak sürtüşmeler olmuşa benziyor, zira Urfalı Mateos Bizans ordusunun ilk geceyi büyük sıkıntılarla geçirdiğini söyler. Ermeni heyetinin gelmesinden sonra, imparator onları dostça karşıladı ve dostluk tesis edilerek Aşot'tan askerî yardım istedi. Aşot imparatora 10.000 kişiden mürekkep bir kuvvet verdi ve yine imparatorun istediği üzerine Aşot Bizans ordusuna yiyecek ve tayinat yardımda bulundu[529]. Daha sonra imparator birlikleriyle Arapların üzerine yürüdü. Mateos'a göre imparator Bağdat şehri yakınlarında toplam 300 şehir ve köyü temelinden yıktı ve harabeye çevirdi[530]. Bizans kronikçisi Leon Diakonos ise İmparator İoannes Çimiskes'in Yukarı Suriye bölgesinde yaşayan Araplara karşı bir sefer başlattığını söyler. Ancak Ermenilerden ve onlarla yapılan anlaşma ve desteklerden hiç söz etmez. Ayrıca Mateos'un aksine Leon, Bizans ordusunun Suriye'nin içlerine değil, bugünkü Diyarbakır-Urfa arasındaki bölgelere – bilhassa Leon'un Meyyafikirin dediği Silvan'a – sefer yaptığını belirtir. Daha sonra Nisibis şehrine yöneldiğini ve Leon'un tabiri ile Bizans ordusu tatarcık ve sivrisinek sürüsü ile savaştı ve onları kaçırarak düşmanı alt etti. İmparator Nisibis'e geldiğinde burayı tek edilmiş bir şekilde buldu[531]. Daha sonra ise imparatorun başkente döndüğünü görüyoruz. Ertesi yıl (975'de) bahar geldiğinde İmparator birliklerini topladı ve bir kez daha Araplar

[528] Taron, Dördüncü Armenia'nın doğusunda Turuberan eyaletinin önemli bir bölgesiydi ve Murat Çayı'nın her iki kıyısında bulunuyordu. Bu bölgenin merkez şehri Muş idi. bk. Urfalı Mateos, s.22, n.63.

[529] Urfalı Mateos, s.21-22; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.14-15.

[530] Urfalı Mateos, s.23; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.15.

[531] σκνιπῶν αὐτοῖς καὶ κωνώπων σμήνη ἀντιστρατεύσας, καὶ φυγάδας παρασκευάσας ἐξαυτῆς, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ τοὺςδυσμενεῖς καταγωνισάμενος. bk. Leonis Diaconi Caloensis Historiae, ed: C.B. Hasii, Bonn, 1828, s.161-162.

üzerine sefer icra etti. Urfalı Mateos'a bakınca imparatorun yalnızca bir sefer icra ettiğini görüyoruz, ancak Leon Diakon bize bir seferinden daha bahsediyor. Diakon'a göre imparator "peygamberin söylediği süt ve bal akan müreffeh bir ülke olan Filistin'e yürüdü[532]." Bu söz yüz yıl sonra Haçlıların mottosu olacaktı. İmparator Suriye bölgesine girdi ve Mempetze[533] adlı kaleye saldırdı ve burayı ele geçirdi. Daha sonra Şam'a girdi ve burayı da haraca bağlayarak Lübnan bölgesine gitti[534]. Urfalı Mateos da İmparator Çimiskes'in ilk seferinden dönerken Aşot'a yolladığı uzun bir mektubu bize sunar. Bu mektuba göre de İmparator Filistin'e sefer yapmıştı ve şöyle diyordu: "Nisan ayının ilk günlerinde, bütün atlı askerlerimizi hazırlayıp, Finike, Filistin ve Kanaan memleketlerine yürüdük ve Şam eyaletlerine gelmiş olan menfur Afrikalıları takip ettik…[535]" Bu mektup alanın uzman âlimlerince tartışılmaktadır. Meşhur Armenalog Nicolas Adonts mektubun doğrulunu kabul etmektedir lakin Dulaurier'in Fransızca ve Ermenistanlı bir profesörün Rusça çevirilerinde ufak hatalar olduğunu söylemektedir[536]. İşin ilginç tarafı Arap kaynaklarında Çimiskes'in bu seferi hakkında bir bilgi yoktur. Yalnızca Antakyalı Yahya imparatorun Suriye'ye bir sefer yaptığını ve Şam halkı ile barış yaparak yıllık 60 bin dinar haraç aldığını söyler. Hatta bu barış akdini Alptekin (Alftekin-(الـ ف تـكـ ين adlı bir Türk ile yaptığını belirtir. Yahya daha sonra imparatorun sahil yoluyla Beyrut'a gittiğini ve burayı ele geçirdiğini söyler[537]. Filistin'e yapılmış herhangi bir sefer olmadığı çok açıktır ve imparatorun Suriye içine yaptığı sefer de büyük çaplı değildir. Bu tip yorumlar tarih yazımını elinde bulunduran kilise tarihçilerinin safsatalarından başka bir şey değildi.

---

[532] διὰ τῆς Παλαιστίνης ἐχώρει, γῆς εὐδαίμονος, γάλα τε καὶ μέλι ῥεούσης, προφητικῶς εἰπεῖν. bk. Leonis Diaconi Caloensis Historiae, s.165. Kutsal kitap için bk. Mısır'dan Çıkış, 3:8. Et sciences dolore mejus, descendi ut liberemeum de manibus Aegyptiorum, et educam de terra illa in terrambonam, et spatiosam, in terram quae *fluitlacte et melle*, ad loca Channanaei, et Amorrhaei, et Pherezaei, et Havaei, et Jabusaei.

[533] Günümüz Suriye'sinin Mümbiç bölgesinin farklı şekilde kullanılan bir adı. Bizans kaynaklarında Hierapolis olarak da geçer. bk. Urfalı Mateos, s.30, n.89.

[534] Leonis Diaconi Caloensis Historiae, s.165-166.

[535] Urfalı Mateos, s.26; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique, s.17-18.

[536] Nicholas Adont, "La lettre de Tzimiscèsauroi Ashot" **Byzantion**, 1934, IX s.371-377; İngilizce çevirisi için bk. "Tzimisces' Letter to King Ashot", çev: Robert Bedrosian, 2018.

[537] J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.368-369.

İmparator İoannes Çimiskes doğu seferinden döndükten sonra öldü[538]. Georgios Hamartolos'un kroniğinde Çimiskes için şu satırlar yer alır:

> *Bütün milletler İoannes Çimiskes'in saldırılarıyla dehşete düşmüşlerdi. İoannes Romalıların topraklarını genişletmişti. Sarakenler ve Ermeniler onun önünden kaçmış, Persler ise ondan korkmuşlardı. Dört bir yandan halklar ona hediyeler göndererek kendisiyle barış yapmayı istiyorlardı. Urfa ve Fırat Nehrine kadar yürüdü ve yeryüzü Roma ordusu ile dolmuştu; Suriye ve Fenike Roma atlılarının nalları altında ezilmişti ve büyük zaferler kazanmıştı. Hıristiyan kılıcı karşısında duranı bir orak gibi biçmekteydi*[539].

[538] Leon Diakon'a göre İmparator Çimiskes zehirlenmişti: "δηλητή ριονκερασάμενον παρὰτὸν πότον ἐπιδοῦναι τῷ βασιλεῖ…" detaylı bilgi için bk. Leonis Diaconi Caloensis Historiae, s.177. Skylitzes de imparatorun içkiyle yavaş bir şekilde zehirlendiğini söyler: θωπείαις οὖν ὑπελθών ποτε καὶ δώροις ἐξαπατήσας τὸν ἐγχεῖν εἰωθότα τὸν οἷ νοντῷ βασιλεῖ, καὶ δηλητήριον κερασάμενος οὐτῶν δραστικωτάτων καὶ ταχὺν ἐπιφερόντων τὸν κίνδυνον, ἀλλὰ τῶν σχολαίως καὶ κατὰ μικρὸν ἀναλισκόντων τὴντοῦ πεπωκότος δύναμιν, κεράννυσιτῷ βασιλεῖ. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.312.

[539] Ἦν δὲ καὶ οὗτος καρτεποκάρδιος καὶ εὐτολμώτατος· καὶ οὕτως ἔλαβε τὴν βασιλείαν, ἐστράτευσε κατὰ τῶν Ἀράβων καὶ κατὰ παντὸς ἐχθροῦ Ῥωμαίων· καὶ ἐφοβήθησαν τὰἔθνη ἀπὸ τὴν ὁρμὴν τοῦ Τζιμισχ ἠφόβον μέγαν. Καὶ ἐπλάτυνε τὴν γῆν τῶν Ῥωμαίων· καὶ ἔφυγον οἱ Σαρακηνοὶ καὶ Ἀρμένιοι, καὶ ἐδειλίασαν οἱ Πέρσαι· καὶ πανταχόθι ἔφερον αὐτῷ δῶρα, καὶ παρεκάλουν ἵνα ἔχῃμετ' αὐτῶν εἰρήνην, καὶ ἐξέδραμε μέχρι Ἐδέσης καὶ Εὐφράτσυ ποταμοῦ, καὶ ἐγεμίσθη ἡ γῆ τὰφοσάτα τῶν Ῥωμαίῶν· καὶ ἡ Συρία καὶ ἡ Φοινίκη κατεπατήθη ὑπὸ τῶν Ῥωμαϊκῶν φαρίων, καὶ ἐποίησενίκας μεγάλασ· καὶ τὸ σπαθᾶτῶν Χριστιανῶν ἔπλευσενῶσπερ ὀρέπανον. bk. Georgii monachi, **dicti Hamartoli, Chronicon ab orbecondito ad annum p. chr. 842 et a diversisscriptoribususq. ad ann. 1143 continuatum**, ed: Muralt, E. de, St. Petersburg, 1859, s.1211-1212.

Şekil 6: El-İstakhri'nin, İrminiyye, Albanya ve Azerbanycan'ı gösteren haritası

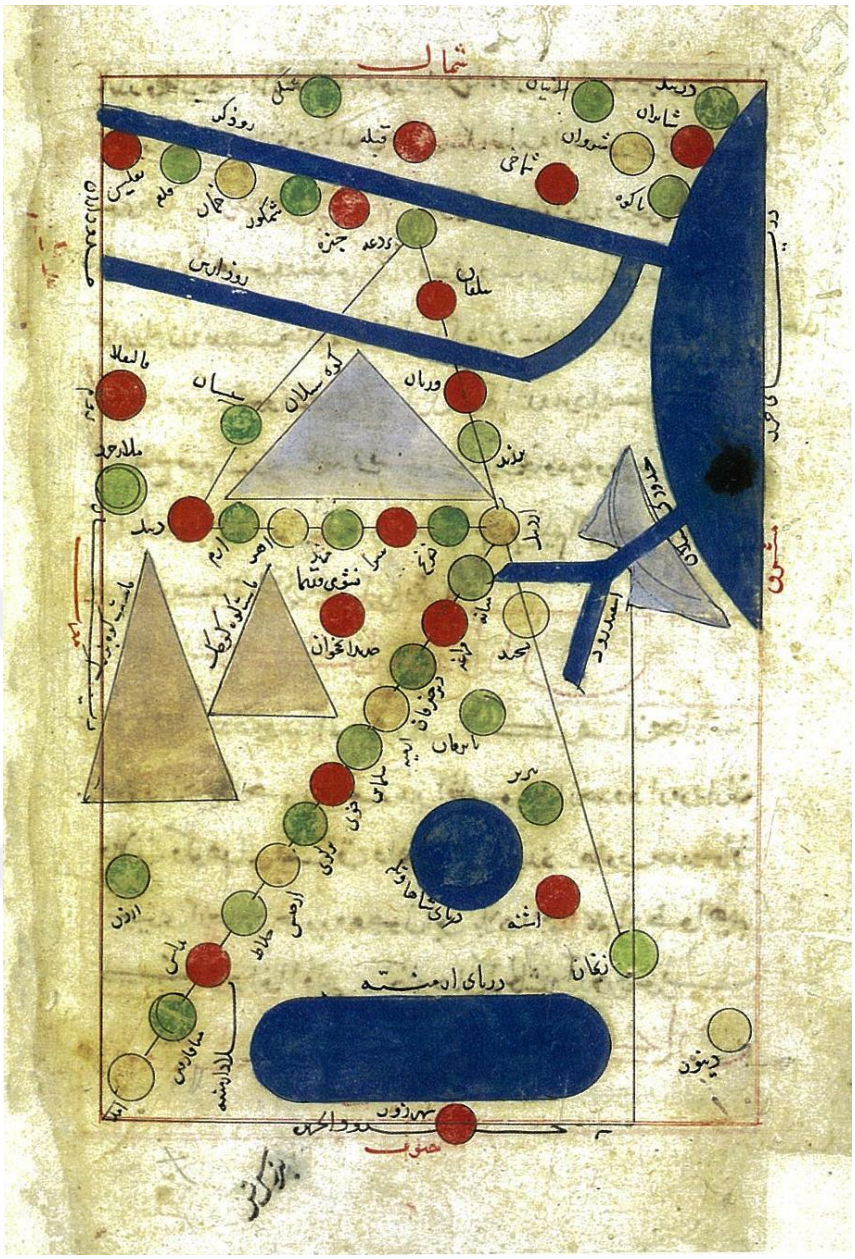

Kaynak: Galçıyan, s.41.

1.5.6. II. Basileios Döneminde Armenia'daki İsyanlar

Çimiskes'ten sonra yerine II. Basileois geçti. Erki görünüşte kardeşi VIII. Konstantinos ile paylaşıyor gibi gözükse de, ipler kendisinin elindeydi. II. Basileios 976 yılında tahta çıkar çıkmaz Bardas Skleros'un isyanı ile karşı karşıya kaldı.

Zonaras'a göre "*Parakoimomenos*[540] Basileios Domestikos ton Skholon olan Bardas Skleros'tan şüphelendiği için onu görevinden aldı ve onu Mezopotamya bölgesinin *Doukası* olarak atadı". Bu atamadan dolayı der Zonaras, "eskiden beri emperyal erkte gözü olan Skleros sinirlendi ve bir ayaklanma başlattı"[541]. Psellosa göre "o, sadece çok dirayetli bir taktikçi değil, aynı zamanda çok kurnazca uygulayan, büyük servet sahibi (tahtta gözü olan için önemli bir vasıf), asil sınıfa mensup ve girişimlerinde bütün ordu mensupları tarafından desteklenerek büyük savaşlar kazanmış bir adamdı[542]." Bundan dolayı isyanı kendi geçmişinden aldığı ünle başlattı. Skleros'un Mezopotamya *Doukas*'ı olarak atanması Arapların yaratacağı herhangi bir tehlikenin önlenmesi amacını taşıyordu. Ancak o bölgedeki Araplar ile mevcut iktidarı devirmek için anlaşma yaptı. Taronlu Stefanos da onun Ceyhan (Jahan) ve Malatya bölgesinde kendisini imparator ilan ettiğini ve Armenia'nın süvari kuvvetlerini kendi birliklerinin içine aldığını söyler[543]. Başkent bu büyük isyan hareketini haber alınca hazırlıklara girişti ve Nikea metropoliti Stephanos'u elçi olarak Skleros'a gönderdi ancak onu ikna etmeyi başaramadı. Skleros metropolite ayağına giyindiği erguvan sandaletleri göstererek şöyle dedi: "kişi bir kez bunları giydikten sonra artık onları ayaklarından çıkarması olanaksızdır[544]." Bu cevabı aldıktan sonra imparatorluk savaş

---

[540] Parakoimomenos [παρακοιμώμενος], kelime anlamı olarak [İmparatorun odasının] yanında uyuyan demektir. Önemli bir Bizans saray görevlisidir. Genellikle hadımlar bu makamda bulunurlar. IX. ve X. yüzyıllarda konumları çok önemliydi. İmparatorun başbakanı olarak işlev görürlerdi. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt III, s.1584.

[541] ὑποπρεύων δὲ τὸν μάγιστρον βάρδας τὸν Σκληρόν, στρατηλάτην ὄντα καὶ πάσας ὑφ' ἑαυτὸν ἔχοντα τὰς ἑῴας δυνάμεις, ἀφαιρεῖται τὲν αὐτοῦ τὴν τοῦ στρατηλάτου ἀρχήν, δοῦκα δὲ Μεσοποταμίας αὐτὸν προχερίζεται. τοῦ τοσφόδρα ἠνίασε τὸν Σκληρὸν καὶ ἄλλως ἀεὶ τρέφοντα παρ´ ἑαυτῷ τῆς βασιλείας τὸνἔρωτα πρὸς ἀποστασίαν ἠρέθισε. Καταλαβὼν οὖν τὴν ἀρχὴν εἰς ἣν προεβέβλητο πολλοῖς ἀνεκάλυπψε τὸ ἀπόρρητον. bk. Ioannis Zonarae, **Epiromae Historiarum**, cilt 3, ed: Theodorus Büttner-Wobst, Bonn, 1897, s.539. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, çev: Bilge Umar, Arkeooji ve Sanat, İstanbul, 2008, s.26. Skylitzes de benzer bilgiler vermektedir. bk. Scylitzae, **Synopsis Historiarum**, s.314-315.

[542]καὶ πρῶτός γε ὁ Σκληρὸς, ἀνὴρ καὶ βουλεύσασθαι ἱκανὸς καὶ καταπράξασθαι περιδέξιος, πλοῦρόντε περιβεβλημένος μέγαν, ἀρκοῦντα τυράννῳ, καὶ δυναστείας ἐχωνἰσχὺν, πολέμους τεμεγάλους κατωρθκὼς, καὶ τὸστρατιτικὸν ἅπαν συννεῦον ἔχων πρὸς τὸ ἐκείνου βούλημα. bk. **The History of Psellus**, ed: Constantine Sathas, Methuen, London, 1899, s.4. Türkçe çeviri için bk. **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, b.2, çev: Işın Demirkent, TTK, Ankara, 2014, s.6-7.

[543] The Universal History, s.243; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.56.

[544] ἐντοσούτῳ δὲ στέλλεται πρὸς ἐκεῖνον ὁ Νικομηδείας ἀρχιερεὺς πρεσβεύσων καὶ πολλὰμὲν ἐπαγωγὰ πρὸς εἰρήνην διειλέχθη αὐτῷ ἀλλ' οὐχ ἔπεισε. δείξας γὰρ αὐτῷ ὁ Σκληρὸς τὸ κοκκοβαφὲς πέδιλον ἀνδύνατον εἶπε τὸν ἅπαξ τοῦτο ὑπο δησάμενον ῥᾷον ἀποβαλεῖν. bk. Ioannis Zonarae, *Epiromae Historiarum*, c.3, s.541. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.27. Skylitzes de elçiye benzer bir cevap verir: ἀδύνατον, ὦ ἄνθρωοε, τὸντοῦτο ἅπαξ περιβαλλόμενον ἐπ' ὄψει πολλῶνῥᾳδίως ἀποβαλεῖν. Φράσοντοίνυν τοῖς ἀποστείλασιν, ὡς ἤ

hazırlıklarına girişti. Tronlu Stefanos'a göre imparator Trakya ve Makedonya'daki güçleri ile batıdaki tüm halkları bir araya getirdi ve onları Skleros'a karşı gönderdi[545]. Bu ordunun başında hadım Petros vardı. Lykandon civarında iki ordu savaşa tutuştu. Ancak imparatorun ordusu yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu ilk zaferden sonra Skleros daha da güçlendi, zira yanında *Magistros* Mikhael Bourtzes ve *Patrikios* Romanos Tatonetsi gibi Ermeni kökenli komutanlarda vardı. Ayrıca Taronlu Stefanos'un verdiği bilgiye göre Muş prensleri olan Gregorios ve Pankratios kardeşler de Skleros'un yanındaydı. Hatırlanacağı gibi II. Nikephoros Phokas döneminde Muş ilhak edilmişti ve bu kardeşlere thema içinden bir toprak verilmişti. Bu isyana katılmak ile Muş bölgesindeki eski arazilerini istedikleri çok açıktı. Ayrıca Mokk prensi Zapranik de Skleros'un saflarına katıldı[546]. *Parakoimomenos* Basileios, Skleros'un başkente yaklaştığını görünce çaresizlik içinde aklına sabık İmparator II. Nikephoros Phokas'ın yeğeni Bardas Phokas geldi. Onu sürgünden geri getirdiler, ancak muzaffer bir imparatorun soyundan geldiği için ikinci planda kalacak bir insan değildi. Bunu bildiklerinden onun vatandaşlık haklarını ve orunlarını alarak kiliseye intisap ettiler ve emperyal makamda gözü olmadığna dair yemin etmesini istediler[547]. Gürcistan Tarihi'nde imparatorun Gürcü Thornik vasıtasıyla *kouropalates* David'den yardım istendiği söylenir. Bu yardıma olumlu karşılık veren David 12.000 kişilik ordusuyla Bardas Phokas'a yardım etti[548] der. Bu yardım Skylitzes'te de geçmektedir[549]. Ardından bu iki Ermeni kökenli

---

ἑκοντίμε παραδέξονται βασιλέα, ἢ καὶ μὴ βουλομένων πειράσομαι λαβεῖν τὴν ἀρχήν. "Ey elçi, o sandaleti bir kez açıkça giyen bir insanın onu gönüllü olarak çıkarması imkânsızdır. Seni gönderenlere söyle, ya beni imparator olarak seve seve kabul ederler, ya da ben onların arzularına karşı erki ele geçirmeye çalışırım." bk. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.317.

545 The Universal History, s.243; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.56.

546 Stephanos, The Universal History, s.243; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, *Histoire Universelle*, s.56.

547 The History of Psellus, s.4. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.7; Ioannis Zonarae, *Epiromae Historiarum*, cilt 3, s.544. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.29; Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.324.

548 Gürcistan Tarihi'ndeki anlatım çok abartılıdır bk. Brosset, s.254-255. Aynı abartı Taronlu Stephanos'ta da mevcuttur bk. Stephanos, The Universal History, s.243-246; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.56-57.

549 "Ἐκεῖθεν οὖν ὁ Φωκᾶς, ὡς εἶχε, διὰ ταχέων ἄνεισιν εἰς τὴν Ἰβηρίαν, καὶ Δαβὶδτῷ τῶν Ἰβήρων ἄρχοντι προσελθών εἰς ἐπικουρίαν ἤτειστρατόν. τοῦ δὲμετὰ προθουμίας ὑπηρετοῦντος (ἐφιλίωτο γὰρ τῷ Φωκᾷ, ἐξ ὅ τουδοὺξ ἦ νέν Χαλδίᾳ) λαὸν ἐκεῖθεν εἰληφὼς οὐκ ὀλίγον, ἀθροίσας δὲ καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἐσκεδασμένους ὄντας ἐκτῆς τροπῆς, κάτεισινεὶς Παγκάλειαν, ἔνθα στρατοπεδευσάμενος ἦν ὁ Σκληρός." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.326.

komutan 24 Mart 979'da Amorion bölgesinde karşılaştılar. Başlangıçta Skleros'un kuvvetleri üstün gelse de, ertesi gün iki adaş teke tek vuruşmak istediler. Bardas Phokas Skleros'a vurduğu bir darbe ile onu sersemletti ve atının yelesine yapıştığı görülünce yandaşları onun öldüğünü sandılar ve kaçmaya başladılar. Skleros kendine gelince ordusunun çoktan dağıldığını gördü ve perişan bir durumda Büveyoğulları hükümdarı Adududdevle'ye (Khosroes) sığındı[550].

Şekil 7: İbn Havkal'ın Surat u-Ard adlı eserinde İrminiyye, Albanya ve Atırpatakan haritası

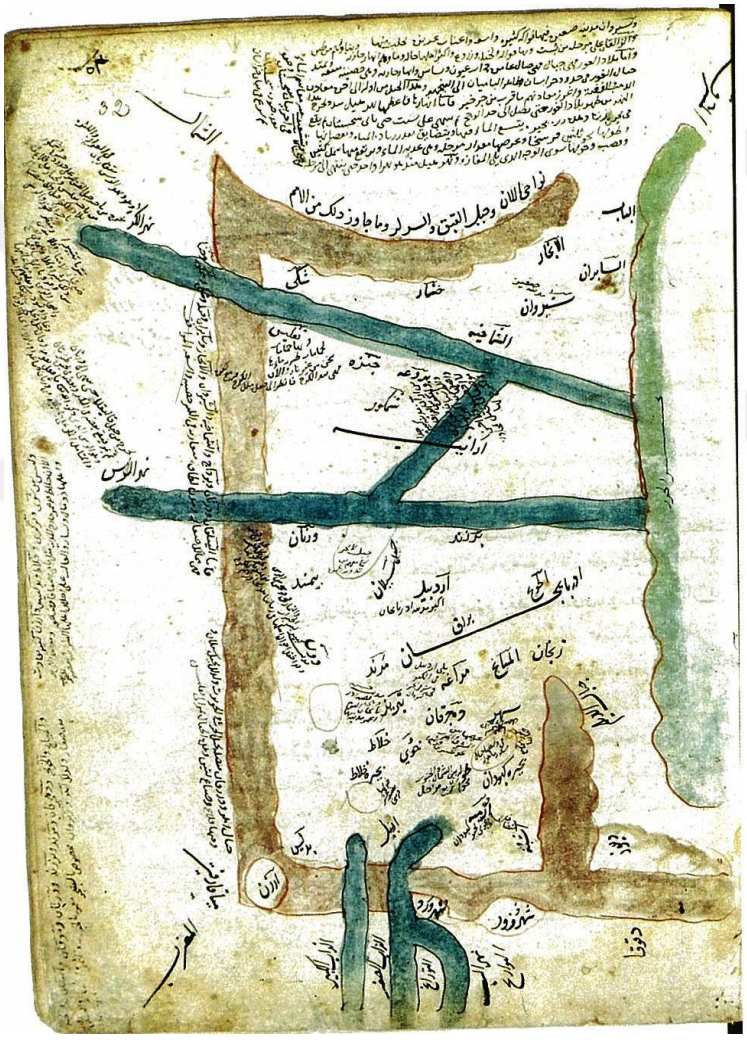

Kaynak: Galçıyan, s.42.

[550] The History of Psellus, s.5. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.8-9; Ioannis Zonarae, *Epiromae Historiarum*, cilt 3, s.544-546. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.29-31; Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.327.

Skleros'un bu isyanında Ermeniler önemli bir rol oynadı. Thema içindeki Ermeni unsurlarından doğudaki yarı bağımsız Ermenilere kadar Skleros'a ve onun yanında bulunan Mikhael Bourtzes ve Romanos Taronetsi'ye büyük destek verdiler. Bilhassa Lykandon civarında yapılan savaşta Ermenilerin etkisini Taronlu Stefanos şöyle aktarıyor:

> *… Greklerin kuvvetlerini dehşete düşürdüler ve onları bir fırtına gibi savurdular; bir kısmı kılıçtan geçirilerek öldürüldü ve çoğu ise esir alındı. Kuvvetlerin başı hadım Petronas öldürüldü. Daha sonra, Hıristiyan inancına sahip olanlara merhamet gösterilerek, hayatta kalanların canları bağışlandı… Pek çok kez savaştılar ve batı kuvvetlerini mağlup ettiler. Savaş, köyün köyle, şehrin şehirle savaştığı ve her yerde kan aktığı ölçüde tüm Greklerin memleketine yayıldı. Ağır bir kıtlık tüm dünyada baş gösterdi, ölülerin cesetleri yollarda ve sokaklarda arttı; yaşayanlar ölülerden daha beter hale geldi ve şimdi ölülerin bedenlerine alışmış olan aç kurtlar yaşayanları bile yedi*[551].

Ayrıca ilk savaştan sonra Skleros Mikahel Bourtzes'i kendi safına çekerek Antakya üzerinde de büyük bir güç elde etmişti. Bu esnada yaşanan bir olay ilginçtir. Skylitzes'ten öğrendiğimiz kadarıyla Halep'ten gelen yıllık haraç taşıyan bir kervan hem Bourtzes hem de imparatorluk ordularının iştahını kabartmıştı. İki taraf da bu ödül için birbirleriyle savaştılar ve Bourtzes'in safında olan pek çok kişi öldü. Skylitsez bilhassa Ermenilerin katledildiğini, çünkü isyan başladığında ilk katılanların Ermeniler olduğunu söyler[552]. Antakyalı Yahya da Ermeniler hakkında şu bilgileri verir:

> *Mahfuz İbn Habib İbn el-Bağil'in Skleros taraftarlarını karşıladığını ve Artah kalesini ele geçirdikten sonra, Ermeniler ve muhtelif halklardan oluşan bir ordunun başında Antakya'ya doğru hareket ettiler. Magistros Ubeydullah (onu karşılamak için) dışarı çıktı ve onu yendi. İbn Bağil tekrardan imparator Basileios'a itaat ederek Halep'e kaçtı. Antakya'da yaşayan Ermeniler, şehirde ve çevresinde bir isyan çıkardılar ve hepsi Samuel denen bir adama itaat ettiler. Ubeydullahı öldürmek için aniden sarayına saldırdılar. Ubeydullah daha sonra hizmetkârlarından ve yandaşlarından şehir halkının kendisine karşı mı yoksa yanında olduklarını mı sordu; (ahali) ona değer verdiklerini söyledi. Bundan cesaret alarak Ermenileri karşılamaya çıktı. Şehrin sakinleri onun etrafında toplanarak Ermenileri mağlup ettiler ve büyük çoğunluğunu katlettiler. Daha sonra Ermeniler bozguna uğradı ve Samuel oradan kaçtı*[553].

---

[551] The Universal History, s.243-244; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.56-57.

[552] τρὲπεται γοῦν ὁ Βούρτζης, καὶ πολλοὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀπώλοντο, καὶ μᾶλλον τῶν Ἀρμενίων. πάντας γὰρτοὺς ἁλόντας Ἀρμενίους ἀπέςφαττον οἱ Ῥωναῖοι, μὴ λαμβάνοντες οἶκτον διὰ τὸ πρώτους προς χωρῆσαι τῷ ἀποςτάτῃ. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.321.

[553] J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.377-378.

Sonuç olarak bu ilk isyanda Ermeniler umduklarını bulamadılar ve ağır kayıplar verdiler.

Skleros isyanından sonra Bizans Bulgarlarla mücadele etmeye devam etti. Yalnızca Taronlu Stephanos'tan öğrendiğimiz kadarıyla İmparator II. Basileios imparatorluğa tam tabi olmayan bölgelerden Ermenileri Makedonya'ya tehcir ettirdi. Bu eskiden beri uygulanan geleneksel bir göç politikasıydı. Ancak ne kadar Ermeni'nin tehcir edildiğine dair Stephanos herhangi bir bilgi vermemektedir[554]. Yine bu dönem içinde Azerbaycan emiri Ebu'l Heyca İbn er-Ravad (Ablhadj/ Ablhač) kuvvetleriyle Koğtan'ı[555] yerle yeksan etti ve buradan Dıvin'e gelerek şehri aldı ve Ermenilerden vergi istedi. II. Simbat Arapların bu talebini kabul etti. Bir yıl sonra Ablhač Vaspurakan bölgesine saldırdı, lakin erken gelen ecel onu bu amacından alıkoydu[556]. İki tarafta da bunlar olurken bir anda Bardas Phokas II. Basileios'a karşı bir isyan başlattı. İsyanın çıkış amacı kaynaklara göre farklılık göstermektedir. Psellos'a göre "Phokas Byzantion'a geri döndüğünde önceleri büyük saygı gördüyse de, bir süre sonra ihmal edildiğini fark etti… Phokas tanınmış ve güçlü aileleri yanına alarak rejime açıkça karşı olduğunu ilân etti[557]." Zonaras'a göre Stephanos Kontostephanos Leontas Melissenos'un bazı eylemlerini kendisi için sakıncalı gördüğünden imparatora onun hakkında yanlış bilgiler verdi ve erkinin tehlikede olduğunu düşünen imparator Bulgarlar karşısında geri çekildi. Ancak bu bilginin yanlış olduğunu öğrenince Konstestephanos'a çok kızdı ve onu küçük düşürdü. İşte bu yüzden der Zonaras, Grek komutanlar hınçlandılar ve Bardas Phokas'ı kendilerine lider seçerek isyana kalkıştılar[558]. Skylitzes de Zonaras ile aynı

[554] The Universal History, s.249-250; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.71.

[555] Koğtan veya Gogh't'n [Gołt'n] kabaca Nahçivan'ın Ordubad Rayon'una tekabül eder. bk. **The Geography of Ananias of Širak (AŠXARHAC'OYC')**, çev: Robert Hewsen, Wiesbaden, 1992, s.252-253.

[556] Stephanos buradaki Arap kuvvetlerinin sayısını abartılı olarak 100.000 şeklinde vermektedir. bk. The Universal History, s.250-251; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.71-73.

[557] Ὁ γάρ τοι Φωκᾶς πρῶτα μὲν μειζόνων ἀξιωθεὶς, ἔπειτα ἐλαττόνων, καὶ αὖθις ὑπορρεούσας αὐτῷ τὰς ἐλπίδας ὁρῶν... καὶ τὰ πρῶτα γένη τῶν τότε δυναμένων ἀναρτησάμενος, καὶ εἰς ἀντίπαλον μοῖραν ἀποκριθεὶς... bk. The History of Psellus, s.6. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.9-10.

[558] Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.547-550; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.31-33.

bilgileri vermektedir[559]. Antakyalı Yahya ise şu önemli ayrıntıyı vermektedir: "İmparator Basileios daha sonra Bardas Phokas'ı *domestikosluktan* aldı ve onu doğu dükü ve Antakya valisi olarak doğuya atadı[560]." Bardas Skleros'un zamanında olduğu gibi bu atama ve diğer kronikçilerin verdiği bilgiler isyanın oluşumunu bize net bir şekilde açıklamaktadır.

Bardas Phokas'ın bu isyanı esnasında adaşı Bardas Skleros da Arapların elinden kurtuldu ve Anadolu'ya geldi. Şimdi Bizans toprakları üzerinde emperyal erki için savaşan üç kişi vardı. II. Basileios bu durumdan endişe etmiş olmalı ki, Antakyalı Yahya'ya göre, Bardas Phokas'a *Domestikos ton Skholon* mevkiini geri vermek zorunda kaldı ve Skleros'u yakalamasını istedi[561]. Ancak Phokas aynı fikirde değildi. Skleros ile anlaşarak emperyal erki kendi aralarında bölüşmek niyetindeydiler. Skylitzes'e göre Bardas ona bir mektup yolladı ve şunları yazdı: "Arzumuzda anlaşırsak, Antakya, Fenike, Çukur Suriye, Filistin ve Mezopotamya'yı yöneteceksin, ben ise başkentin ve geri kalan diğer halkların hükümdarı olacağım[562]." Taronlu Stephanos'ta da benzer bir bilgi vererek şöyle der: "Gelin, aramızda barış yapalım ve Basileios'un krallığını yok ederek, Greklerin topraklarını kendi aramızda paylaşalım[563]." Ancak erkin şirk kabul etmediğini bilen Phokas Skleros'u yakalattı[564] ve Taronlu Stephanos'un verdiği bilgiye göre onu askeri bir birliğin refakatinde Žeravs[565] kalesine hapsetti[566] ve Phokas ona şunları söyledi: "Ruhumun olduğu bu kalede kalacaksın. Arzuma ulaştığımda ve imparatorluğu ele

---

[559] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.330-332.

[560] J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.417.

[561] J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.421.

[562] εἰτῶν ἠλπισμένων τύχοιμεν, λέγων, σὺμὲν ἄρξεις Ἀντιοχείας καὶ Φοινίκης καὶ Κοίλης Συρίας καὶ Παλαιστίνης και Μεσοποταμίας, ἐγὼ δὲ ἄρχων ἔσομαι τῆς βασιλίδας αὐτῆς καὶ τῶν ὑπολοίπων ἐθνῶν. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.336. Zonaras da aynı bilgileri vermektedir, ancak Zonaras da Skleros Phokas'a bu talebi götürmektedir. bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.551-552; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.34.

[563] The Universal History, s.286; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.129.

[564] Bu konuda Antakyalı Yahya detaylı bilgi vermektedir bk. J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.421-423.

[565] Skylatzes burayı Tyropoion [τυροποιῶν] olarak adlandırır. Konumu belirsizdir. Muhtemelen Trypia bölgesi olmalıdır. bk. Hild, Restle, Kappadokien, 298; The Universal History, s.287, n.470.

[566] The Universal History, s.287; Fransızca tercümesi "Ayant appris que le Siklaros était retenu prisonnier dans la ville de Jéraws…" şeklindedir ve burada bir köy/kasaba da esir tutulduğu söylenmektedir. bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.129.

geçirdiğimde, sana verdiğim sözleri tutacağım ve sana ihanet etmeyeceğim[567].” Bardas Phokas Skleros'u kendisi için bir sorun olmaktan çıkarırken, doğuda İberyalılardan destek aldı. Tayklı David ile anlaştı ve David ona bin kişilik bir süvari birliği verdi. Antakyalı Yahya'ya göre bu birliği Khaldia nahararı Bagarat'ın iki oğlu kumanda ediyordu[568]. Bu Gürcü-Ermeni birliğine karşı imparator II. Basileios geçmiş tecrübelerin ve atalarının yaşadıklarını da göz önüne alınca farklı bir yola başvurdu. Ülke içinde yuvalanmış Ermenilerin her yerde sorun çıkardığını görünce, imparator Vareg adlı Rus birliklerini Bizans'a getirdi. Psellos bu konuda bize şunları söyler: “İmparator Basileios, Romalılar arasında hainler bulunduğunun pekâlâ farkında idi. Ancak kısa süre önce özel seçilmiş Vareg birliği kendisine yardıma gelmişti. Bunlar özel eğitimle yetiştirilmiş iyi savaşçılardı[569].” Bu durum Bizans için bir değişimin başlangıcıydı, zira uzun yıllar ülkenin askeri kadroları ağırlıklı olarak Ermeni unsurundan sağlanırken, II. Basileios bu duruma artık bir son verme niyetindeydi. Bu Ermeni isyanları ona gösterdi ki, ülke ve hanedan için en büyük problem Ermenilerdi. Ancak Ermeni unsuru imparatorluk içinden bir çırpıda silinecek bir şey değildi. İki tarafında çeşitli kesimlerden takviye yardımlar almasıyla iki ordu Abydos'da karşılaştılar. Bardas Phokas ordusunun başında iken, II. Basileios da kendi askerlerini cesaretlendirmek için at üzerinde ordusuna sözler söylüyordu. Phokas bunu görünce hemen atını mahmuzladı ve imparatorun üzerine doğru atını sürdü, zira onu hemen öldürerek savaşı kazanmayı planlıyordu. Ancak sebebi bilinmeksizin atından düştü ve öldü. Kaynaklarda da ölümünü, kimisinin bir asker tarafından yaralanarak öldürüldüğünü, ancak vücudunda yara izi bulunmadığından bunun imkânsız olduğunu söylerler, kimisi ise mabeyincisi Symeon'un ona zehirli içki vererek öldürdüğünü söyler[570]. Bardas Phokas'ın ölümünden sonra hapishaneden

[567] J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, “Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq”, s.422.

[568] J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, “Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq”, s.424. Bardas'ın İberyalılardan aldığı yardım Taronlu Stephanos'ta da geçmektedir. bk. The Universal History, s.287; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.129.

[569] Ὁ δὲ βασιλεὺς Βασίλειος τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀγνωμοσύνης κατεγνωκὼς, ἐπειδήπερ οὐ πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τῶν ἐν τῷ Ταύρῳ Σκυθῶν λογὰς πρὸς αὐτὸν ἐφοίτησεν ἀξιόμαχος, τούτους δὴ συγκροτήσας, καὶ ξενικὴν ἑτέραν δύναμιν...bk. The History of Psellus, s.7. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.12.

[570] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.336-338; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.553-554; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, s.35-36; *The History of Psellus*,

kurtulan Skleros onun yerini aldı, ancak eski gücü ve dirayeti artık yoktu. İmparator II. Basileios ona bir mektup yazdığı ve artık Hıristiyan kanının daha fazla dökülmesini istemediğini söyledi. İki taraf da kendi aralarında bir anlaşmaya vardılar bu anlaşmaya göre Skleros Kaesar olarak ikinci adam rolünde olacaktı, ama bu görünüşte olan bir durumdu. Skleros daha sonra imparatorun huzuruna geldi ve yaklaşık on üç on dört yıllık büyük bir problem çözülmüş oldu. Ancak bu isyanın ağır faturası doğudaki Gürcü ve Ermenilere kesildi. Her fırsatta merkezi yönetimin karşısında olan Gürcü ve Ermeniler barıştan sonra Basileios'un hıncına uğrayacaklarını biliyorlardı. Zira Antakyalı Yahya'da imparatorun Gürcü Kralı Tayklı David'e ve Khaldia nahararı Bagarat'ın iki oğluna kin beslediğini söyler[571]. İmparatorun gazabından korkan David, imparatordan lütuf diledi ve ona itaat etmeyi vaat ederek, ölünce mülklerini imparatora bırakacağına dair bir vasiyet bıraktı[572]. Bu vasiyet ileriki süreçte Gürcü ve Ermeni topraklarında büyük sıkıntılara neden olacaktı, zira imparator bu vasiyete dayanarak bu bölgeleri ilhak edecekti.

1.5.7. Armenia ve Kafkaslarda İstikrar

İki büyük isyanın ardından Gürcü ve Ermeniler arasında bir takım istikrar hareketleri gözlendi. Kouropalates Tayklı David ile Prens II. Simbat arasında anlaşma yapılarak Abhazya problemi çözüldü[573]. Bu anlaşmanın ardından II. Simbat 990 yılına doğru öldü. Onun dönemi Armenia prensliği için bir refah dönemi gibi

---

s.8-9; Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.13-14. Psellos ayrıca Bardas Phokas'ın ordusunun içindeki İberyalılardan da bahseder, onların dağıtıldığını, kılıç darbeleri ile parça parça doğrandıklarını söyler. Bunlar arasında Ermenilerin de olması muhtemeldir. bk. Aynı yer. Mösyö Ostrogorsky Bardas Phokas'ın kalp sektesinden gittiğini söyler. Ayrıca bk. Ostrogorsky, Bizans, s.282.

571 J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.429.

572 Zonaras'a göre İmparator II. Basileios ayaklanmayı bastırdıktan ve batı bölgesindeki sorunları hallettikten sonra İberya'ya doğru sefere çıktı ve kouropalates David'ten bu vasiyeti aldı. bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.557-558; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.38; Skaylitzes de Zonaras ile aynı bilgileri vermektedir. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.339; Antakyalı Yahya ise imparatorun değil de patrikiosu – Arapça Balcakrus (بـ الـ جاكروس) Fransızca tercümesinde Djakrous – komutası altında bir orduyu İberya'ya yolladığını ve bu vasiyeti aldığını söyler. bk. J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.429.

573 The Universal History, s.290-291; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.133.

gösterilir, oysa Taronlu Stephanos onu ağır bir şekilde eleştirmektedir. Simbat'ın yaptığı üç kötülükten bahseden Stephanos onun ilk olarak kibirlendiğini, ardından Hıristiyanlara karşı Azerbaycan'daki – Golt'an veya Golthn – Salar'a destek vererek onun emir olmasına yardım etmek için birlikler verdiğini ve son olarak da, Hıristiyan bir toplum ve bir kilise vakanüvisi için belki de en kötüsü olan, yeğeni ile ensest bir ilişkisi olduğunu söyler[574]. II. Simbat'tan sonra yerine kardeşi I. Gagik geçti. Taronlu Stephanos'a göre o, Vayots-tzor[575] (Vyoc'Jor/Vayotsdsor), Khaçen[576] (Xač'ēn/Khatchen) ve Parisos[577] (P'ar̄isos/Pharsisos) sınırlarına kadar hâkimiyetini genişletti ve ağabeyininkinden daha çok kale ve bölgeye sahip oldu[578]. Dindar bir kişiliğe sahip olması ve din sınıfına ehemmiyet vermesi vakanüvisimizin gözünde Gagik'i ilahlaştırıyordu. Yine Stephanos'un verdiği bir diğer önemli bilgi Katolikos Haçik'in ölmesiyle ilgili olan pasajdır: "Armenia patriği Efendi Haçik'in zamanında, Ermeni halkı, Suriye'nin Antakya'sına, Kilikya'nın Tarsus'una ve Sulind'ine[579] ve tüm bu bölgelerdeki piskoposlukları kutsadığı ölçüde batı bölgelerine yayılmış ve büyümüştü[580]." Görüldüğü gibi Antakya'nın fethinden yaklaşık 20 yıl sonra bu bölgede Ermeni nüfusunun piskoposluk açacak derecede çoğaldığını görüyoruz.

Yine bu dönemde doğu bölgelerinde ufak çapta Arap bakiyeleri vardı. Bizans'ın doğu seferlerinden sonra güçleri iyice azalan bu Arap bakiyelerinin bir kısmını da *kouropalates* Tayklı David temizlemek niyetindeydi. 990 yıllarında Dıvin, Ahlât (Khâlât), Malazgirt (Manazgerd) gibi Hıristiyan Ermeni ve Gürcüler için önemli olan şehirler hâlâ Arapların elindeydi. David emir Bat'ın ölümünden sonra Malazgirt şehrini kuşattı ve burayı ele geçirerek şehirdeki Arap nüfusunu sürdü ve

[574] Stephanos, The Universal History, s.291-293; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.135-137.

[575] Vayots-tzor veya Vayots-dzor, Ermenistan'ın güneydoğusunda yer aşan ve Azerbaycan'a sınırı olan bir bölgedir. bk. The Universal History, s.293, n.509.

[576] Khaçen veya Haçen günüz Azerbaycan'ın Karabağ toprakları içinde olan bir bölge. bk. The Universal History, s.293, n.509.

[577] Parisos, Şemkir Nehri'nin üst havzasında, günümüz Azerbaycan köyü olan Kalekent (Qalakənd) yakınlarında bir bölge. bk. The Universal History, s.293, n.509.

[578] The Universal History, s.293; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.138.

[579] Yeri bilinmiyor.

[580] The Universal History, s.295; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.141.

şehre Ermeni ve Gürcüleri yerleştirdi[581]. Şehrin düşmesi İran ve Arap diyarında büyük yankı uyandırdı ve Azerbaycan emiri Mamlan büyük bir kuvvet topladı ve David'in memleketi olan Apahunik'e gelerek ona şu mektubu gönderdi:

> *Kimse seni aldatmasın, ey menfur ve ihtiyarlıkla çürümüş bir adam olan David! On yıllık vergi ile beraber, rehine olarak zadegânın oğullarını ve itaat ettiğine dair bir yazıyı bana göndermezsen, bütün kuvvetimle üzerine geleceğim. O zaman, seni benim elimden kim kurtarabilecek? Zira, ey menfur ihtiyar, seni en ağır ıstıraplara maruz kılacağım.*

Mateos ilginç bir şekilde David'in mektubu okuyunca verdiği tepkiyi de bize aktarmaktadır: "Ey Tanrım, kuvvetini ortaya çıkar ve Rafsak ile Asurya'nın menfur hükümdarı Senekerim'e yapmış olduğunu hatırla, zira o da aynı sözleri sarfetmişti. Ey Tanrım Hazreti İsa, sana inananlardan yüz çevirme[582]." *Kouropalates* David orduların toplanmasını emretti. Vaçe, Tevdat ve Fers ile Armenia'nın diğer orduları, 3.000 piyade ve 2.500 süvari yapıyordu. Mamlan'ın ordusu ise abartılı bir ifadeyle 200.000 kişiydi. David Apahunik bölgesine gelince öncü birlik olarak Garmragel'i 700 süvari ile birlikte gönderdi. Araplar ise 1000 kişiydi. İki taraf geceleyin çarpıştılar ve Mateos'a göre "dağlarda hafif bir yağmur yağdığı için bütün tepeler ateş gibi parlamaya başladı ve bunu göre Müslüman askerleri, Hıristiyan askerlerinin pek çok olduklarını zannedip, hep birden kaçmaya başladılar[583]." Taronlu Stephanos ise,

> *Kouropalates David, Armenia Kralı Gagik, Abas ve İberya Kralı Bagrat Bagrevant bölgesinde onlara karşı geldiler. Valaşkert şehrinde büyük bir ordu topladılar. Pers kuvvetleri açıkça savaştan korkuyorlardı, birlikleri dağıldı; fener ve meşalelerle yürürken, geceleyin tüm Bagrevant bölgesini ve doğudaki birkaç köyü ateşe verdiler ve kendi topraklarına döndüler*[584].

Güneyde de durum farksız değildi. Bat'ın yeğeni emir olduktan sonra Nprkert'in (Martyropolis/Silvan) Arap ahalisi ona korku ve şüpheyle yaklaştı. Bayramlarının olduğu gün – ki bu büyük ihtimal Kurban Bayramı – halk kurbanlarını keserken onlara şöyle seslenildi: "Bütün ahali, kurbanlarını kesmek için şehrin dışına

---

[581] The Universal History, s.300; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.151. İngilizce çeviride verilen Vraci tabiri Fransızca çeviride Gürcüler olarak verilmiştir.

[582] Urfalı Mateos, s.38; Bibliothé que Historique Arménienne, s.31.

[583] Urfalı Mateos, s.38; Bibliothéque Histori que Arménienne, s.32.

[584] The Universal History, s.301; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.152.

çıkmalı, zira Greklerin kralından gelen büyük bir elçilik heyeti var[585].” Bu pasaj biraz tuhaftır ancak anlaşılan bir Bizans birliği buraya gelmiş ve suru kuşatarak şehri ele geçirmişti. Taronlu Stephanos’a göre şehirde hiç Arap kalmamıştı, yalnızca Ermeni ve Asuriler kalmıştı[586]. Kuzeyde Ermeni ve Gürcüler, güneyde ise Bizans’ın faaliyetleri Tayklı David’e daha da cesaret vermiş olmalı ki, Ahlat’ı da Arapların elinden almak istedi. Şehre Gürcü birliklerini yolladı ve orayı kuşatarak şehri sürekli taciz etti. Ancak sur dışında bulunan Ermeni kilisesini – Aziz Gamaliel – ikametgâh ve hayvanları için ahır olarak kullanınca mezhepsel bir çatışma doğdu. Taronlu Stephanos Araplar ve Gürcüler arasındaki bu diyalogları bize aktarmaktadır: Araplar surun üzerinden Gürcülere şöyle seslemiyordu: “Siz Hıristiyanlar neden Hıristiyanların kutsal mabedine böyle davranıyorsunuz?” Gürcüler şöyle cevap verdiler: “Ermeni kilisesini ve caminizi aynı şekilde ele geçireceğiz[587].” Bu da bize bir Ortodoks’un gözünde monofizit bir Ermeni ve bir Müslümanın aynı kefede olduğunu gösteriyor. Daha sonra Mervani emiri Mumahhid’ed-devle gelerek Gürcü kuşatmasını kaldırdı ve onları geri püskürttü. Bu esnada geri çekilirken *mazistros* (magistros) Bagarat Araplara esir düştü. Azerbaycan emiri Mamlan bu yenilgiyi fırsat bilerek büyük bir ordu topladı ve Stephanos’un tabiriyle “Hıristiyanların Malazgirt’te camiyi yıkmalarından dolayı, Karin şehrini ele geçirmek ve Tayk topraklarını yağmalamak için Armenia ve İberya’yı kontrol altına almayı planladı.” Tayklı David savaşmak için çok yaşlı olduğundan, komuta yetkisi Ermeni Kralı Gagik ve İberya Kralı Gurgen’e kalmıştı. Gagik 6.000 seçkin savaşçıyla savaşa iştirak ederken, Gurgen de seçkin 6.000 savaşçı ile savaşa katıldı. Mamlan’ın ise yine abartılı olarak 100.000 askerle savaşa katıldığı yazar. Daha önceki Malazgirt savaşında Mateos’un verdiği abartılı askeri bilgi büyük ihtimal bu savaşla ilgiliydi, Mateos bu ayrı iki savaşı tek savaş olarak anlatmış olmalı. İki ordu Ekim – Ermeniler için Areg – ayının ilk günü büyük bir ovaya kuruldu ve savaşmaya başladılar. Taronlu Stephanos bu savaş hakkında detaylı bilgiler vermektedir ve Arapların

[585] Stephanos, The Universal History, s.301; Fransızca çevirisi şu şekildedir: “Que tous les mâles de votre nationaillent hors des murs faire les sacrifices, car un grand ambassadeur est [venu?] de [la part de] l'empereur des Grecs” ayrıca bk. Asolik de Tarôn**,** Histoire Universelle, s.153.

[586] The Universal History, s.302; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.154.

[587] Diyaloglar için bk. Stephanos, The Universal History, s.302; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.154-155.

savaştan kaçtıklarını ve Gürcü-Ermeni birliğinin savaşı kazandığını yazmaktadır[588]. Bu savaşlarda görüldüğü gibi Bizans aktif bir rol almadı, zira batıda Bulgar meselesi ile ilgilendi. Ancak Ermeni ve Gürcülerin bu kazanımları kısa bir süre içinde olsa Bizans'ın işine yarayacaktı.

1.5.8. II. Basileios'un Armenia Politikası

Yeni bir yüzyıla girerken *kouropalates* Tayklı David öldü. O Gürcüleşmiş bir Ermeni olarak doğu bölgesindeki halklar için önemli bir şahsiyetti. Dönem hakkında bilgi veren yazarların düşüncelerine bakarsak, Taronlu Stephanos onun hakkında şöyle der:

> *Bu eserin uzunluğunu kısa tutmak istemeseydim, kouropalates David'in ölümünü uzun uzun ağıtlarla yazmanın gerekli olduğunu düşünürdüm. Diskur için zaman yok, yalnızca çok kısa bir düşünce için var. Bu çağın tüm krallarından daha naif ve sakin bir insandı. Başta Armenia ve İberya olmak üzere tüm doğunun barış ve refahından sorumluydu, zira tüm bölgelerdeki savaşlara son verdi; çevredeki tüm halkları mağlup ettikten sonra, tüm krallar gönüllü olarak ona boyun eğdi. Bu adam ileri bir yaşta hayatının son günlerine geldi; kurtarıcının büyük Paskalya gününde [Ermeni] takviminin 449. yılında öldü*[589]." Mateos ise şöyle der: "*Birkaç sene sonra, aziz prens David'i öldürmek üzere bir komplo tertip edildi. David'in kötü prensleri, Kabil ile diğer caniler gibi hareket edip, Gürcistan başpiskoposu Hilaryon'u cinaî fikirlerine iştirak ettirdiler. Bu Hilaryon, Allahı tekrar çarmıha germiş oldu. Zira o, Hazreti İsa'nın hayat verici et ve kanına zehir karıştırdı ve 'Messe' âyininden sonra, zehirle karıştırılmış olan bu mukaddes timsali, kilisenin içinde ve Allah'ın huzurunda, aziz prensin ağzına koydu. Dindar prens David bunu derhal hisseti, fakat hiç ses çıkarmadı ve kendisini kıvrandıran acıları teskin etmek için panzehir içti. Dinsiz Hilaryon, cinaî niyetiyle tekrar harekete geçip, dindar prens David sakin bir uykuya daldığı bir sırada, onun odasına girdi, başucundaki yastığı kaldırıp onun ağzına tıkadı ve üzerine oturup onu bu suretle boğdu*[590].

Yine bu yüzyılın içinde yaşamış önemli bir kilise *vardapeti* olan Lastivertli Aristakes ise şöyle der:

> *Kouropalates David, fevkalade, çok şerefli, fakirlerin koruyucusu ve aslına bakılırsa tam bir barış insanıydı. Zira kendi zamanı da kehanetin bildirdiği gibiydi: herkes üzüm asması ve incir ağacının altına sığındı… Kutsal Perşembe komünyonunda [şarabın] içine zehir karıştırmışlardı ve [David] onu içmişti, bu*

[588] Savaş hakkında detaylı bilgi için bk. The Universal History, s.303-306; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.156-159.

[589] Stephanos, The Universal History, s.307; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.161-162.

[590] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.39-40; *Bibliothéque Historique Arménienne ou Choixdes Principaux Historines Arméniens*, s.33-34.

muhteşem bir adamın ölümle boğuşmasına neden olmuştu. [Bunun nedeni] onu çok yormuş olmalarıydı ve daha önce imparator tarafından [onlara verilen] sözlerle ilgiliydi[591].

Kouropalates Tayklı David'in bu müphem ölümünden sonra İmparator II. Basileios'un doğuya bir sefer yaptığı kaynaklarda geçmektedir, lakin bu durum da biraz karışıktır. Öncelikle doğu kaynaklarına bakarsak, Taronlu Stephanos, Tayklı David öldüğü zaman imparatorun Kilikya'nın Tarsus bölgesinde olduğunu ve ölüm haberini alır almaz Malatya ve oradan da Sivas'a geçerek doğu bölgesine geldiği istikameti bize gösterir. İmparator doğu bölgelerine geldiğinde Ermeni-Gürcü ve hatta Arap Bat'ın yeğeninin bile gelerek imparatora saygılarını sunduğunu belirtir. İmparator Tayk topraklarına gelince Gagik'i huzuruna bekledi, ancak Stepahos'a göre Gagik bunu bir onursuzluk olarak telakki etti ve imparatorun huzuruna çıkmadı. Bu durum imparatoru öfkelendirdi ve bundan korkan Gagik Ani surlarının arkasına saklandı. İmparator Greklere tüm gücüyle saldırmalarını emretti ve büyük bir kuşatma başladı. Bundan dolayı Gagik 1001 yılında anlaşma yapmaya yanaştı ve tüm Tayk toprakları imparatorun oldu[592]. Ufak farklılıklarla Aristakes'in de kısa bir anlatımı vardır. Ona göre:

Şimdi ölümünün ardından, saltanatının yirmi beşinci yılında Romalıların İmparatoru Basileios, büyük bir ordu ile ortaya çıktı ve çok fazla dinlenme yerinde [durmaktan] kaçınarak Ezanga bölgesine geldi. Tayk'ın süvari birlikleri onun huzuruna geldi ve herkesi mevkiine, onuruna, verilmiş yetkilerine layık bir biçimde cömert hediyelerle onurlandırdı; herkes fazlasıyla mutlu oldu… İmparator, Agori topraklarından geçtiğinde, akşamı Havadjiş adı verilen bir kalenin yakınlarında geçirmeye [karar verdi]. Nedenini bilmiyorum, ancak Erhuzk denen batı ordusu azatagund ile çarpıştı ve azatagundlulardan en şerefli 30 [kişi] o yerde öldü…[593] *Aynı yerde Abhazya Kralı Bagrat ve babası*

---

[591] **Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler**, çev: Engin Öztürk, Urzeni, İstanbul, 2020, s.16-18; Fransızca çeviri için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, **Historie D'Arménie**, çev: M. Evariste Prud'homme, Paris, 1865, s.7-10; Aristakes'in İncil'den alıntısı için bk. Yeşeya 36:16-17.

[592] Stephanos, The Universal History, s.308-311; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.162-167.

[593] Taronlu Stepahos'ta olay şu şekilde geçer: "[İmparatorun] ayrıldığı gün, Greklerin ordugâhından önemsiz bir nedenle büyük bir çatışma çıktı. Kourupalates David'in prensleri ve azatları gitmiş ve Greklerin ordugâhına yakın bir ordugâh kurmuşlardı. Rus piyadelerinden biri atı için saman almaya gitmişti. İberyalılardan biri yaklaştı ve onu yakaladı. O Rus bağırdı ve içlerinden biri yardımına koştu. Aynı şekilde İberli de, Rus'u öldürürken kendi kendine bağırdı. Sonra oradaki bütün Rus birliği savaşmak için kışkırtıldı (zira ellerinde mızrak ve kalkan olan 6.000 piyade idiler; Basileios, Rus kralından kız kardeşini kendisiyle evlendirdiğinden bu askerleri Rus kralından talep etmişti ve bu zamanda onlar da Mesih'e inanıyorlardı). Tayk'ın bütün prensleri ve azatları onlara karşı çıktılar ve onlara yenildiler; Patriark olarak adlandırılan büyük prenslerin prensi ve Oč'opĕntir, Gabriēl Yovhannēs, Apuharp'ın torunu Č'ortuanēl ve diğerleri öldü;

Gurgen, imparator ile görüşmeye gitti ve imparator onları çokça övdü, Bagrat'a Kouropalates, babasına da Magistros unvanını verdi ve onları rahat bıraktı. Daha sonra tek başına Hark ve Malazgirt içinden geçerek geldi ve durarak Bagrevand'a döndü ve Oğtik şehrine geldi. Çok sayıda bölgeyi, kaleyi ve şehri yönetimi altına aldı. Oralara memurlar, yargıçlar ve yöneticiler atadı. Daha sonra barış içinde yoluna devam ederek kraliyet şehri Konstantinopolis'e ulaştı[594].

Gürcistan Tarihi'nde ise şöyle geçmektedir:

Bu esnada, yani 1001 senesinde, Kuoropalates Adarnase'nin oğlu Kouropalates Büyük David öldü. David'in oğlu olmadığından Tao perişan bir hâle geldi, şöyle ki, Bizans İmparatoru Basileios gelince, David'in aznavurları kalelerini onun eline verdiler. İmparator, David'in topraklarını zapt ettikten sonra, Aphazya Kralı Bagrat ve babası Gurgen imparatorun huzuruna geldiler. İmparator, Gurgen'i magistros unvanı ile taltif etti ve fena niyetinden dolayı baba ile oğlun aralarını açmak için kouropalatesliği de Bagarat'a teslim etti. Fakat Gurgen samimî ve dürüst bir zat olduğundan, bu entrikanın tahrikine hiç kapılmadı ve asla değişmedi[595].

İmparatorun doğu bölgesine geldiğini söyleyen yalnızca Ermeni ve Gürcü kaynaklarıdır. Antakyalı Yahya ise 'Gürcü Kralı kouropalates David'in ölüm haberi imparatora ulaştığında sahile yöneldi, ardından birlikleriyle Antakya valisi ve magistrosları izledi. Tüm Gürcü topraklarına sahip olan imparator, o bölgelere kendi adına Grek valiler tayin etti[596]' der. Antakyalı Yahya'ya göre de imparator güney bölgesindeydi ve ölüm haberini alınca oraya devlet görevlilerini gönderdi. Ancak Antakyalı Yahya'nın verdiği bilgilerle de çelişen Skylitzes'e baktığımızda, o da şöyle demektedir:

Nouerite ve Ataphite Arapları, Çukur-Suriye'ye ve hatta Antakya'ya tahripkâr baskınlar yaptıkları için imparator Antakya valisi olarak Magistros Nikophoros Ouranos'u oraya gönderdi… Magistros Nikephoros Ouranos Antakya'ya vardığında, Arap lider Kitrinites'e karşı iki veyahut üç savaş yaptı, onun kaçmasına vesile oldu ve barışın korunmasını sağladı. Böylece büyük bir sükûnet hâkim oldu[597].

---

gururlarından dolayı Tanrı'nın gazabı onların başına geldi." bk. The Universal History, s.308-309; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.164-165.

[594] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.17-19; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.7-11.

[595] Brosset, s.259.

[596] J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.460.

[597] τῶν δὲ Νουμεριτῶν καὶ Ἀταφιτῶν Ἀράβων δαινῶς τήν τε Κοίλην Συρίαν καὶ αὐτὴν καταρεχόντων τὴν Ἀντιόχειαν, τὸν μάγιστρου Νικηφόρον τὸν Οὐρανὸν ὁ βασιλεὺς ἄρχοντα Ἀντιοχείας ἐκπέμπει... ὁ δὲ μάγιστρος Νικηφόρος ὁ Οὐρανὸς ἐν Ἀντιοχείᾳ γενόμενος καὶ δυσὶ καὶ τρισὶ μάχαις συμπλαηεὶς Κιτρινίτῃ τῷ τῶν Ἀράβων ἀρχηγῷ καὶ τρεψάμενος ἔπεισεν ἡσυχίαν ἄγειν, καὶ τὰ πράγματα εἰς βαθεῖαν εἰρήνην καὶ γαληνιῶσαν μετήγαγεν. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.346.

İmparatorun 1000 ile 1001 yılları arasında doğu bölgesine bir sefer yapması çok zor gözüküyor. Aristakes eserini 1071-1079 yılları arasında yazdığı için rivayetler üzerine yazması veyahut kendisinden önceki *vardapetlerin* kayıtlarına bakarak yazması normaldir. Ancak Taronlu Stephanos'un olayın çağdaşı olması bu konuyu karmaşık hale getirmektedir.

Bizans'ın 1001 yılındaki kazanımından sonra Gagik otoritesinin zayıfladığını düşünerek yayılımcı bir politika benimsedi ve çevresindeki akraba Ermeni ve Gürcü nahararlarının topraklarına saldırdı. İlk olarak yeğeni David'in topraklarına saldırdı ve Samşvilde[598] ve İberya ovası boyunca bu bölgeyi çembere alarak her şeyi yakıp yıktı ve yağma etti ve 450 (1001-1002) yılının kış ayı boyunca orada kaldı. Ardından Gag kalesini geçerek Alstev[599] bölgesine geldi. Burada David Gagig ile iki kere savaşmak istedi, ancak Gagik'in kuvvetli birlikleri karşısında hiçbir şey yapamadı. Daha sonra araya patrik Sargis'in girmesi ile barış yapıldı. Şirakavan'ı bu barış ile Gagik'e boyun eğdi[600]. Bu genişleme hareketi Bizans himayesi altında olan toprak sahiplerine yapılmıştı. Ancak Bizans'ın uzun süren Bulgar meselesi Doğu sorununu sürekli öteliyordu. İmparator II. Basileios bu durumu yaklaşık 15-20 yıllık bir zaman zarfında çözecekti. Yine bu dönem Bagratuni reisi Bagrat ile Gagik'in ittifak yaparak Gence emiri Fadlun'a karşı yaptıkları bir sefer vardır. Fadlun Ermeni-Gürcü ittifakı karşısında dayanamayınca anlaşmaya vardılar ve Fadlun haraç vermeyi ve ayrıca askeri yardımda bulunmayı kabul etti[601].

1014-15 yılları arasında Bagrat öldü ve yerine oğlu Georgi geçti. Babası zamanında Basileios ile iyi olan ilişkiler kendi devrinde bir anda bozuldu. Aristakes'e göre İmparator II. Basileios Georgi'ye bir ferman gönderdi ve fermanda 'Babana Kouropalates unvanını kazandırdığı kısımlar haricinde hediye ettiğim [topraklardan] vazgeç ve yalnızca babandan kalan miras üzerinde prens ol' yazıyordu. Ancak Georgi bu durumu razı olmadı ve imparatora cevaben 'Babamın egemen olduğu [topraklardan] kimseye tek bir hane dahi vermeyeceğim' dedi.

---

[598] Güney Gürcistan'ın Kvemo Kartli bölgesine bağlı Tetriskaro ilçesinde Samşvilde köyünde yer alan yıkık müstahkem şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Cyril, Caucasian History, s.103-vd.

[599] Kuzeydoğu Türkiye ve güneybatı Gürcistan'ın bazı kısımlarını kapsayan Gugark bölgesine dahil yer. Detaylı bilgi için bk. Cyril, Caucasian History, s.467, n.131.

[600] The Universal History, s.311; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s. 167.

[601] Detaylı bilgi için bk. Brosset, s.261.

İmparator bu cevap üzerine istediği toprakları cebren almak için bir ordu gönderdi. Aristakes'e inanacak olursak Utik yakınlarında Bizans ordusu yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı, böylece ne şehre ne de ekili alanlara bir zarar verebildiler. Ancak Aristakes'e göre bu Tayk hanedanlığının sonun başlangıcıydı[602], zira imparator Bulgar seferini nihayete erdirdiğinde, ilk iş olarak doğu bölgesine gelecekti.

1020 yılında Gagik öldü ve mülkleri iki oğlu – büyüğü Hovhannes, küçüğü Aşot – arasında pay edildi. Büyük oğlu Hovhannes babasının ardından Ani'de prensliğin başına geçti. Ancak Aşot bu paylaşımdan tatmin olmadığı ve Georgi'nin toprakların tekrar tahsisinde hakem olmasını istedi. Georgi Hovhannes Simbat ile konuşarak 'Ani kalesi ve onu çevreleyen bölge gibi iki katını Simbat'a, Pers ve Gürcistan topraklarının alt kısmını ise Aşot'a' verdi. Georgi'nin bu taksimi şüphesiz ki Ermeniler üzerinde bir otorite kurmasını sağlamıştı. Ancak Aşot yanlısı Ermeni nahararlarından bazıları bu taksimden de memnun olmayınca Georgi'nin huzuruna çıktılar ve ona 'Simbat'ın benden [Aşot adına konuşuyor] haksız yere aldığı Şatik benim kendi yerim' dedi[603]. Buna öfkelenen Georgi hemen Simbat'ın peşine birliklerini yolladı. Mateos ise Aşot'un Bağdat'tan da yardım aldığını, hatta 30.000 dahekan para yollandığını söyler. Ayrıca Mateos Hovhannes Simbat'ın 40.000 piyade ve 20.000 süvari ile kardeşi Aşot'un üzerine yürüdüğünü de söyler[604]. Ancak savaş sanatına vakıf olmayan Simbat, daha yiğit kardeşi – lakabı Yiğit Aşot idi – karşısında yenildiğini Mateos bizlere söyler. Aristakes ise bu olayla Georgi'nin ilgilendiğini ve Simbat'ı yakalayarak zindana attığını, kendisine üç kale vermesi karşılığında onu serbest bıraktığını söyler. Bu esnada Aşot ise bu haksızlığa dayanamayarak İmparator Basileios'un yanına sığındı ve ondan yardımcı birlikler istedi. Daha sonra bu birliklere kendi topraklarına geldi ve pek çok bölgeyle kaleyi bu yardım sayesinde ele geçirdi[605]. Urfalı Mateos ise iki kardeş arasında bir barış yapıldığını söyler. Büyük ihtimal Aşot'un Bizans'tan aldığı bu yardım ve ele geçirdiği yerlerden sonra ağabeyi Simbat onunla barış yapmak istedi. Bu barışa göre 'Aşot'un memleketin dışında bulunan bütün Ermenilerin, Hovhannes'in ise Ani

[602] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.20-21; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.12-13.
[603] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.24-25; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.17-20.
[604] Urfalı Mateos, s.13; Bibliothéque Historique Arménienne, s.7.
[605] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.25-26; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.20.

şehrinin kralı olacaklarını ve Hovhannes'in ölümünden sonra Aşot'un bütün Armenia'nın kralı olacağını kararlaştırıp yeminle tasdik ettiler[606].'

İmparator Bulgarlar meselesini çözünce doğuya yeni bir sefer hazırlığına girişti. Ancak yine burada da bir ikilem ortaya çıkmaktadır. Yine Ermeni ve Gürcü kaynaklarına göre imparatorum doğuya iki sefer yaptığı söylenmektedir. Oysa Bizans kaynaklarında bu tek sefer olarak geçmektedir. Önce doğu kaynaklarına bakarsak, Aristakes, imparatorun 470 (1021) yılında bir kez daha büyük bir ordu ile doğuya geldiğini ve Erzurum (Karin) ovasına ordugâhını kuruduğunu söyler. İmparator, Georgi'nin huzuruna gelmesi ve kendisine boyun eğmesi için ona elçiler gönderdi. Valarşakert[607] şehrinde oturan Gürcü bir piskopos imparatorun yanına gelerek 'Ekegheac ya da Karin' geldiğiniz de, Georgi'i huzurunuza gelecek' diye ona teminat verdi. İmparator bu konaklama yerlerinde Georgi'yi bekledi, ancak Georgi imparatorun davetine icabet etmedi. Zira etrafındaki pek çok kişi ona şu sözleri söyleyerek içine korku saldı: 'Seni gördüğü zaman ya öleceksin ya da seni zincire vuracak ve onurunu elinden alacak.' İmparator daha sonra Begean'dan geçerek, iki ya da üç kez Georgi'ye tekrar elçiler gönderdi, çünkü imparatorun amacı bir savaş değildi, olayların sulh yoluyla halledilmesini arzu ediyordu. Ancak imparator mesajlarına bir cevap alamayınca öfkelendi ve Okomi[608] bölgesine yerle yeksan etti ve Pasin'den geçerek Karmir Pork'a[609] ulaştı. Georgi de kendi ordusuyla imparatora karşılık vermek için harekete geçti. İki ordu Palakacis (Çıldır) Gölü yakınlardı karşılaştı, Gürcü ve Ermeni birlikleri iyi savaşmış olmalı ki, Aristekes 'bunların hepsine bakıldığında, imparatorun kendisi, tıpkı bir kayanın nehrin akıntılarına karşı koyması gibi savaşan savaşçıların cesaretleri karşısında afallamıştı, bu yüzden Bizans ordusu da saldırıya geçerek onları kaçmaya zorladı' der. Bizans ordusu karşısında direnemeyen Georgi, kendisi Abhazya kalesinde güvenceye aldı. İmparator ise o kadar hiddetlenmişti ki, kimsenin yaşı ve cinsiyeti ne olursa olsun

[606] Urfalı Mateos, s.14; Bibliothéque Historique Arménienne, s.8.
[607] Günümüz Ağrı ilinin Eleşkirt ilçesidir. Valarşakert orta çağ kaynaklarında geçen şeklidir. Daha sonra Alaşkert biçimini almıştır.
[608] Erzurum'un yaklaşık 40 km doğusunda Kastrokome veya Ugimi adlı küçük bir yerleşim yeridir. bk. John Skylitzes, A Synopsis, s.432.
[609] Pasin'in kuzeyinde ve Şirak'ın batısındaki Ararat eyaletinin geniş bölgesi. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.22, s.4.

gözünün yaşına bakılmamasını emretti. Aristakes'in verdiği bilgiye göre on iki bölge yerle yeksan edilmişti[610]. Gürcü vakayinamesinde ise olay şöyle geçer:

> '*İki taraf birbirine karıştı, inatlı bir mücadele vuku buldu ve Georgi'nin askerleri Bizanslıları büyük bir katliama uğrattıktan sonra ganimetlerini ele geçirdiler. Bu iş o kadar ateşli ve sürekli oldu ki Basileios geri çekilmeyi düşünürken Georgi'nin bitkin bir hâle gelmiş askerleri de geri çekilip gittiler. Bunun üzerine, Basileios ve Bizans askerleri onları kovalayarak birçoklarını kılıçtan geçirdiler. Ardahan'a gelen Bizans ordusu, bu yeri yakıp yağmaladı ve rastladıkları bütün adamları da esir eylediler. Kral Georgi, Nigal yolu ile Samtzhe'ye gitmiş olup, Basileios onu Cavahet'de takip ederek burasını tahrip eyledi. Kral oradan Trialet'e geçmiş olduğu için imparator onu takibe devam etti. Onlar birbirine yaklaşınca, Kral Kahet ve Heret askerleri ve yardım talebinde bulunduğu Tasner ve Şekililerle ordusunu takviye etti ise de, ikinci bir savaş yapması engellendi. Bu vaziyeti gören Basileios, Trialet'ten hareketle kış mevsiminde Cavahet'e ve Ardahan'a gelerek, intikam hissi ile orada öncekinden daha büyük tahribat yaptıktan sonra, Trabzon şehri yakınında Kalde'deki kışlık karargâhına çekildi. Bundan sonra, iki kral arasında sulh ve dostluk için elçiler gidip geldiler*[611].'

Aristakes ve Gürcü vakayinamesinin verdiği bilgiler uyumludur. Ayrıca Aristakes savaş sırasında Orbelian ailesine mensup prens Erhat'ın (veya Rad) savaş sırasında öldüğünü söyler. Erhat'ın babası toprakları için bir varisi olmadığından savaştan sonra *patrik* vasıtasıyla şunları diyerek; 'imparatora yazmış olduğu isteğini ver, böylece ölümümden sonra şehrimi ve ülkemi miras alsın' imparatora bir mesaj gönderdi[612].

İmparator kışı geçirmek için Khalde temasına çekilirken, bu esnada Deylemliler günümüz Erivan'ın kuzeyinde bulunan Nik[613] kazasına saldırdılar. Urfalı Mateos bu konuda geniş bilgi vermektedir[614]. Bir taraftan Bizans'ın saldırısı ve bir taraftan doğudan gelen bu saldırı Ermenileri iki kıskaç arasına almıştı. Armenia'ya, daha öncede gördüğümüz gibi, doğudan gelen saldırılar daha çok Van bölgesi üzerinden yapılıyordu. Bu dönemde Müslümanlar Vaspurakan üzerinden Armenia'ya saldırdılar. Tovma Ardzıruni'nin devam ettiricisi kroniğinde, Elimatsik, yani Azerbaycanlıların üzerlerine saldırdığını söyler. Bizans'ı bir kurtarıcı olarak gösteren kronik yazarı İncil'den alıntı yaptıktan sonra şöyle devam eder:

---

[610] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.26-28; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.21-24.
[611] Brosset, s.268.
[612] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.30; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.27-28.
[613] Nik veya Nig, Ararat eyaletinin bir kısmıydı. bk. Urfalı Mateos, s.16, s.48.
[614] Urfalı Mateos, s.16-17; Bibliothéque Historique Arménienne, s.10-11. Kısa bilgi veren Genceli Grigoras için ayrıca bk. Kirakoras Gandzaktets'i', s.32; Fransızcası için bk. Kiracos, Historiens, s.50.

'*Tanrı'dan başka kurtuluş için başka hiçbir yerde yardım eli yoktu ve Tanrı'nın yardım eli Greklerin imparatoruyla desteklendi. O zamanlar emperyal erk ve ilahi olarak korunan Konstantinopolis şehri, Basileios adında Tanrı sevgilisi ve dindar bir adam tarafından yönetiliyordu. Greklerin imparatorunun Ermenilerin toprakları üzerinde hiçbir kontrolü yoktu, ancak bunların hepsi Müslümanların saldırısına dayanamasalar da, eyaletlerini özgürce yönetiyorlardı. Daha sonra Torgom hanesinden sağ kalanlar, babasının bir oğlu gibi Greklerin imparatoruna döndüler. İlahi sevgiyle dolu Grekler, onların çocuklarının ricalarına merhamet gösterdiler ve onları çeşitli eyaletlerden çağırdılar. Onlara hediyeler verdiler, onları kraliyet sarayına tayin ettiler, şehirleri karşılığında ve sarayları, zapt edilmez kaleleri ve eyaletleri, köyleri, mülkleri ve kutsal zaviyeleri karşılığında onlara büyük şehirler verdiler. Böylece Ardzıruni/Hayk ve Senekerim'in soyundan gelenler, Ermeni takviminin 470. [1021] yılında atalarının yurtlarını değiş tokuş etti ve Romalıların esaret boyunduruğu altına girerek kadın ve çocuklar hariç on dört bin erkek Greklerin topraklarına göç ettirildi*[615].'

Diğer Ermenilere nazaran Ardzıruni ve onun devam ettiricisinin Bizans yanlı tutumu kroniklerinde fazlasıyla belirir. Ancak II. Basileios'a karşı Ermeni kroniklerinde genel olarak bir ılımlı yaklaşım vardır. Hülasa II. Basileios Gürcistan seferindeyken kârlı çıktı ve gözü olduğu toprakları Müslüman akınları sayesinde kendi topraklarına kattı.

İmparator II. Basileios Vaspurakan'dan sonra Ani'nin mülklerine de göz koymuştu. Zira Georgi ile yaptığı mücadele de Ani'nin hâkimi Hovhannes Simbat'ın soydaşının yanında olmuştu ve Basileios onun da gözünün yaşına bakmak istemiyordu. Ayrıca ardında bir çocuk bırakmayan, varisi olmayan kişilerin mülklerini vasiyet yoluyla el koymak istiyordu. Zira Kedrenos'a göre

13. İndikasyonda Ani'de savaş zuhur etti. Ancak Ani prensinin hiçbir hakkaniyetsizlik olmaksızın neden direnmekte olduğunu ve imparatora karşı savaşı sürdürdüğünü izah etmeliyiz. Abhazyalı Georgios Romalılara karşı savaşırken, Ani'nin efendisi Iobanesıkes ona yardım etmişti. Gerçekte, İmparator Basileios ordusuyla ilerleyerek İberya'ya geldiğinde Georgi'nin ordusu ile savaş zuhur etti, Iobanesikes, yaptığı ittifakın imparatoru daha çok öfkelendirmesinden korkarak, şehrin anahtarlarını kendi rızasıyla ona bıraktı. Ani ve Armenia'nın büyük praefektus'u denilerek hayatının sonuna kadar bu oruna tevcih edildi, yazılı vasiyetiyle, mülkünün gelecekte Roma erkinin bir parçası olduğunu kabul etti[616].

[615] Artsruni, History, s.370-371.

[616] Ἰνδικτιῶνος δὲιγ ὁ κατὰ τοῦ Ἀνίου ἀρχὴν ἐλάμβανε πόλεμος. ἀλλὰ ῥητέον ἄνωθεν πῶς καὶ διὰτίνα πρόπον ἡσυχίαν ἄγοντι τῷ τοῦ Ἀνίου τοπάρχη καὶ μηδὲν ἀπαίσιον διαπραττομένῳ Κωνσταντῖνος ὁ βασιλεὺς πολεμεῖν ἐπεχείρησεν. ὅτε Γεώργιος ὁ Ἀβασγῶν ἀρχηγὸς ὅπλα κατὰ Ῥωμαίων ἐκίνησε, συμμαχῶν ἦν αὐτῷ καὶ Ἰωβανεσίκης ὁ τῆς τοῦ Ἀνίουκυριεύων χώρσας. ἐπεί δὲ, ὥς ἐντοῖς ἔμπροσθεν εἴρηται, Βασίλειος ὁ βασιλεὺς ἀνελθὼνἐν Ἰβηρίᾳ παρατάξεσιν ἠγωνίσατο κατὰτοῦ Γεωργίου καὶ τοῦτον ἐτρέψατο καὶ συνέτριψε, φοβηθεὶς ὁ Ἰωβανεσίκης μή πως ὁ βασιλεὺς μη νιῶν διὰ τὴν συμμαχίαν ἀνήκε στόντι ἐς αὐτὸν διαπράξηται, τὰς κλεῖς τῆς πόλεως εἰληρὼς

Müverrih Vardan da kısa olmakla birlikle benzer bilgileri vererek şunları söyler:

> ‘*Gürcistan kralı dahi Ohannesi izaç ediyordu. Bundan dolayı, Ohannes patrik vasıtası ile, Kürapalat* (kouropalates) *gibi, ölümünden sonra teslim edilmek üzere, Ani’yi Rumlara vasiyet etti, şu şartla ki Vasil* (Basileios) *kendisini düşmanlarına karşı müdafaa edecekti. Vasil bunu büyük memnuniyetle kabul etti...*[617]’

İmparator Ani’nin de vasiyetini alınca geriye bir tek Georgi kalıyordu ve onun içinde Gürcistan’a ikinci seferini başlatacaktı.

Şimdi II. Basileios’un doğu seferine başlarken Bizans ve Ermeni-Gürcü kaynaklarında farklıklar olduğunu belirtmiştik. Doğu kaynaklarının ikinci sefer saydıkları imparatorun bu seferi, Bizans kaynaklarına göre aslında ilk ve tek seferdi. Bizans kaynaklarına göre İmparator Bulgaristan’ı egemenlik altına alınca, doğuya bir sefer başlattı, çünkü o bölgenin hükümdarı antlaşmayı çiğnemişti[618]. Skylitzes’in verdiği bilgiye göre imparator Ksiphias ve Bardas Phokas’ın oğlu Nikephoros’u geride bırakarak sefere çıktığı için bu ikisi Kapadokya’daki Rhodantos[619] ve çevresinde bir ordu tesis ederek Basileios’a karşı bir isyan başlattılar[620]. Aristakes’in verdiği bilgilere bakılırsa, bu işin içinde Ermeni-Gürcü koalisyonu vardı, zira ona göre;

> ‘*Çeşitli zamanlarda, farklı sebeplerden dolayı, birçok Bizans prensinin yönetme şerefleri imparator tarafından ellerinden alınmıştı ve şimdi kafeslerdeki aslanlar gibi kükrüyorlardı. Zamanın uygun olduğuna karar verdiler ve tek bir yerde toplandılar. Bu kötü bir fikirdi, uygulamadıkları bir fikir. İmparatora karşı birleşmeyi, isyan etmeyi ve imparator olarak seçtikleri kişiyi başa geçirmeyi tasarladılar. Bu fikri onayladıklarında, tasarılarını genişlettiler ve büyük bir ova üzerine ordularını yerleştirdiler. Sayısız birçok insan bir noktada toplandı ve birbirlerini kraliyet onuru üzerinden cesaretlendirmeye başladılar. Daha sonra, hep beraber, babasının suçlarından dolayı prenslik onuru elinden alından Crhaviz olarak adlandırılan Phokas’ın oğlunu ele geçirdiler. Ama o*

αὐτομολεῖ πρὸς τὸν βασιλέα καὶ ἑαυτὸν ἐγγειρίζει ἐθελοντὴς καὶ τὰς κλεῖς παραδίδωσιν. ὁ δὲ τῆς συνέσεως τοῦτον ἀποδεξά μενος μάγιστρόν τετιμᾷ καὶ ἄρχοντα διὰ βίουτοῦ Ἀνίου καὶ τῆς λεγομένης μεγάλης Ἀρμενίας προβάλλεται, ἔγγραφον ἀπαιτήσας ἀπ' αὐτοῦ γραμματεῖον ὡς μετὰτὴν αὐτοῦ τελευτὴν ἐπανήξει πᾶσα ἡ τοιαύτη ἀρχὴ εἰς τὸ δίκαιον αὐτοῦ καὶ μέρος ἔσεται τῆς Ῥωμαϊκῆς. bk. Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae opera, cilt II, s.556-557.

[617] Müverrih Vardan, ‘Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)’, çev: Hrand D. Andreasyan, **İÜEF Tarih Seminerleri Dergisi**, cilt 1/2 İstanbul 1937, s.168.

[618] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.366; Zonarae, Epiromae Historiarum, c.3, s.567.

[619] Rhodandos veya Ariaramneia, Zamantı ırmağı yanında Faraşa Köyünün (Kayseri ili Yahyalı ilçesi merkez bucağına bağlıdır; yeni adı Çamlıca) yerinde bulunan ilkçağ Rhodandos kentinin adıdır. Umar, Adlar, s.103.

[620] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.366. Zonaras da bu isyandan bahseder ancak detay vermez bk. Zonarae, Epiromae Historiarum, c.3, s.567.

razı olmadı ve bu görevi istemedi. Yine de, onu teşvik edenler bu işin peşini bırakmadı, daha doğrusu kabul edene kadar onu zorla ikna etmeye çalıştılar[621].'

Ermeni ve Gürcülerin böyle bir işe girişmesinde etken rol daha önceden imparatora vasiyet ettikleri topraklarıydı. İmparator bu isyanı öğrendiğinde kendisini Mazdat adındaki – büyük ihtimal Pasin bölgesinde bulunan – kalede güvenceye aldı[622]. İmparator isyancılara ayrı ayrı mektuplar gönderdi. Skylitzes'in verdiği bilgiye göre Ksiphias bu mektubu sakladı ve mektubu almamış gibi yaparak Phokas'a tuzak kurdu ve onu bekleyen adamlarca Phokas'ı öldürdü[623]. Aristakes ise Senerekerim Hovhannes'in bu ittifaktan bir anda pişmanlık duyarak saf değiştirdiğini, Phokas'a güya fikir verecekmiş gibi ordugâhtan uzaklaşınca, aniden kılıcını kınından çıkararak Phokas'ın başını kestiğini ve kellesini imparatora yolladığını söyler[624]. Mateos'un farklı yazmalarını kullanan Broset Gürcü vakayinamesinde şöyle der:

'*Nikephoros Dzvik'in, isyan ederken, Gürcistan kralı ile o zaman Armenia kralları olan III. Simbat ve IV. Aşot'u ve keza, Vaspurakan kralı Senekerim'im oğlu olup Sebastya'ya (Sivas) iltica etmiş bulunan David'i kendi tarafına kazanmış olduğunu söyler. Fakat David, çok geçemden, Basileios'un ricası üzerine, Dzvik'i adamları tarafından öldürülmüştür*[625].'

Neticede isyancıların birliği parçalanmıştı, ancak Ksiphias hâlâ Basileios için büyük bir tehlikeydi. İmparator Damian Dalassenos'un oğlu Theophylaktos'u göndererek, Ksiphias'ı tutuklattırdı ve zincire vurarak *protonotarios*[626] İoannes'e gönderdi. İoannes onu Antigonos adasında saçını tıraş ettirdi, yani onu keşiş

---

[621] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.31; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.29-30.

[622] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.31; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.30.

[623] ὁ δὲ βασιλεὺς γράμματα πρός τε τὸν Ξιφίαν καὶ τὸν Φοκᾶν γράψας ἐξέπεμψε, παραγγείλας τῷ λαβόντι σπουδάσαι πάντα τρόπον λαθεῖν καὶ ἑκάστῳ ἀσυγγνώστως δεδωκέναι τὸγράμμα. τοῦ δέ, ὡς ἐκελεύσθη, ποιήσαντος καὶ τὰς ἐπιστολὰς ἐγχειρίσαντος λεληθότως, ὁ μὲν Φωκᾶς εὐθὺς ὑπανέγνω τὴν ἑαυτοῦ τῷ Ξιφίᾳ, ἐκεῖνος δὲ τὴν ἑαυτοῦ ἀποκρύψας καὶ γράμμα δέξασθαι ὅλως ἀπαρνησάμενος ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν καλεῖ τοῦτον ἐπὶ κοινολογίαν καὶ ἐλθόντα, λόχους ἔχων προυτρεπισμένους, ἀποκτίννυσι καὶ ἡ ἐπισύστασις τῶν ἀποστατῶν εὐθὺς διεσκεδάσθη. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.366-367.

[624] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.32-33; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.31-33.

[625] Brosset, Gürcistan Tarihi, s.268 not.382.

[626] Protonotarios [πρωτονοτάριος] Notaries'lerin başıdır. Bu makam muhtemelen Logothesia sistemiyle eş zamanlı olarak yaratılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt III, s.1746.

yapmışlardı[627]. Tehlikeli bir isyandan kurtulan imparator, tekrardan Gürcistan ve Ermeni topraklarındaki hedeflerine geri dönebilirdi. Salkora'da[628] ordugâh kurduğunda, tekrardan Georgi'ye mektup yollayarak şunları yazdı: '*Atadan kalan bir mirasın yok, bölgende barış içinde yaşa ve İran'a giden yolumun üzerinde bir engel olma*[629].' İmparatorun İran gibi bir hedefi var mıdır? mevcut koşullar altında zor gözüküyor, yoksa bu harekâttan sonra İran içlerine de girebilirdi. Ancak burada önemli olan Georgi'nin toprakları üzerindeki hak iddiasıdır. Georgi bu duruma hiçbir zaman razı değildi, lakin Basileios'un gönderdiği Valarşakert piskoposu Zakaria onu ikna etti ve Georgi'den imparatorun istediği şeyi vereceğine dair bir mektup aldı. Ancak Georgi büyük ihtimal çevresindekilerin etkisinde kalarak bu yaptığından pişman oldu ve Zakaria yola çıkmadan konaklama yerindeyken mektubu elinden aldılar. Durumu imparatora bildiren Zakaria, imparatorun kendisinden savaş için askeri bilgi isterken ona şunları söyledi: '*Georgi'nin herkesten daha fazla askeri birliği var. Askerleri güçlü ve savaşa hazır*.' İmparatoru buna öfkelenerek şöyle dedi: '*Beni dehşete düşürmek için isyancılar seni yolladı*.' Daha sonra imparator Zakaria'yı Konstantinopolis'e sürgüne yolladı[630]. Olay Gürcü vakayinamesinde ise şu şekilde geçiyordu:

> '*İmparator tekrar hareket ederek Pasin'e girdi. O, bu toprakların ve kalelerin teslim edilmesini Kral Giorgi'den talep ediyor ve mukabilinde barış akdetmeyi vaat ediyordu. Kral, bunu duyunca, Eristav Zviad'ı bir kuvvetin başında olduğu hâlde, memleketi bir zaman için işgal etmek ve aynı zamanda barış müzakeresi yapmak üzere ileriye sevk etti. Zviad, kışlamak bahanesiyle Pasin'in bu tarafını işgal etti. Kral, büyük bir ordu ile beraber onu takip etti, Zviad da kralınkinden eksik olmayan kuvvetiyle ilerledi. Kralın plânı şu idi: İmparator barış istiyorsa yapsın; şayet savaşmak istiyorsa hazırlığını görelim. Fakat uzlaşmayı istemeyenler muhakkak harp edilmesini talep ediyorlardı. Katmerli hainler olan aznavurlar, istemedikleri için barış akdedilmesine mâni oluyorlardı. Cephe almış oldukları hâlde Bazil'in lehine hareket eden aznavurlar, ona silâhlarına*

[627] τοῦ δὲ θανάτουτοῦ Φωκᾶ γνωσθέντοςτῷ βασιλεῖ πέμπεται Θεοφύλακτος ὁ Δαμιανοῦ τοῦ Δαλασσηνοῦ υἱός, καὶ τὸν Ξιφίαν συλλαβὼν ἐκπέμπει δέσμιονεἰς τὴν βασιλίδα πρὸς Ἰωάννην τὸν πρωτονοτάριον, ὃς ἐντῇ νήσῳ τοῦ Ἀντιγόνου μοναχὸν αὐτὸν ἀποκείρει. bk. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.367.

[628] Aristakes Salkora'nın Pasin sınırında bir yer olduğunu belirtir. bk. Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.33; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.33.

[629] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.37; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.34.

[630] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.37-38; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.34-35.

güvenmeyi tavsiye ediyorlar ve kralı sulh gayeleriyle kendilerini bekleyen imparatora karşı kışkırtıyorlardı[631].'

Gürcülerin bu ikili davranışına rağmen savaş vuku buldu. Aristakes'e göre silahlarının ağırlığı ve uzun yol onları tükettiği için Bizans ordusu onları kuşattı ve pek çoğunu katletti[632]. Gürcü vakayinamesinde ise, iki taraf savaşa tutuştuklarında Bizans ordunsun bir kısmı firar etti. Ancak Rus taburlarının devreye girmesiyle Gerogi'nin askerlerinin pek azı kurtulabildi[633]. Aristakes'e göre kurtulanlar Georgi ile birlikte Abhazya kalesine sığındılar. Basileios ordusuyla peşlerinden gitti ve her kelle getiren askere bir dahekan vereceğini söyledi. Artık yenildiğini kabul eden Georgi imparator ile barış yapmak istedi. İmparator ise ona şöyle bir mesaj yolladı: 'Seni yendiğimi düşünme, senden, öncekilerden daha fazlasını istemeyeceğim. Daha doğrusu, *Kouropalates*'in bana vermiş olduğu mirası ('benim mirasımı') ve bana rehine olarak oğlunu vereceksin, böylece aramızda barış sağlanacak[634].' Bu duruma razı olan Georgi imparator ile barış yaptı ve imparatorun kazancı şöyleydi: 'Kralın üç yaşındaki oğlu Bağrat rehine olarak verildi… toplamda on dört kaleyle, ilâveten de *Kouropalates* David'in Tao, Pasin, Ardahan Göle, Cavahet'deki toprakları ve Şavşet imparatora verildi. İmparator da, Kral Georgi'ye bazı kiliseler, tâbi yerle ile beraber köyler verdi ve oğlunu üç sene sonra krala iade etmek hususunda yemin etti…[635]' İmparator Basileios'un bu anlaşmadan sonra Armenia'nın etrafından dolaşarak Her adlı ovaya geldiğini görüyoruz. Aristakes imparatorun o bölgenin prensinin haraç ödemek ve boyun eğmek için imparatora yalvardığını bildirir. İmparator bunu düşünürken, Aristakes'e inanacak olursak, imparatorun İran topraklarına bir sefer yapma ihtimali olduğunu bize ima eder. Zira İran topraklarının tamamının dehşet ve sarsıntı içinde olduğunu söyler. Ancak mevsimin şiddetli olmasından dolayı imparatorun böyle bir seferden vazgeçerek Konstantinopolis'e döndüğünü söyler[636]. Zaten başkente döndükten birkaç yıl sonra [1025] muzaffer imparator ölecekti.

---

631 Brosset, Gürcistan Tarihi, s.269.
632 Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.38; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.35.
633 Brosset, Gürcistan Tarihi, s.269.
634 Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.38-39; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.36.
635 Brosset, Gürcistan Tarihi, s.270.
636 Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.39-41; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.36-38.

Şekil 8: II. Basileios erkinin sonunda Bizans themaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER VE HAÇLILAR DÖNEMİNDE BİZANS-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2.1. ÜÇ SÜPER ETNOS ARASINDA ERMENİLER

2.1.1. Etnos Olgusu; Haçlılar ve Türkler

Bizans veyahut Hıristiyan etnosunun oluşumuna ilk bölümde değinmiştik. Şimdi ise tuhaf bir biçimde IX. yüzyılda iki yeni etnos hatta süper-etnos zuhur etti. İlk olarak batı coğrafyasından başlarsak, Bizans içindeki dini kırılmalar – ki buna Ermeniler de dâhildi, ancak onlar farklı bir yapı oluşturacak boyutta bir topluluk değildi – Hıristiyan dünyasını hızlı bir biçimde parçaladı ve bu parçalanma içinden farklı yeni etnos hatta etnoslar doğdu. Bu alanın uzamanı olan Gumilev bu oluşumu şöyle izah eder:

> *…yukarıda sayılan halkların [Got, Vandal, Burgund, Langobard, Alan ve Suebler] hepsi artık önemsiz duruma düştükleri için kurdukları krallıklar da yok olup gitmişti. Sadece göç etmeyen fakat çevreye yayılan Franklar bundan müstesna idi. Gerçekten de Franklar, içinde yaşadıkları coğrafyayı değiştirmek yerine onu genişletmeyi tercih etmişlerdi. Aksine onlar fethettikleri ülkelere kendi görüşlerini yani Arius inancını götürmek yerine, daha önceki kâfirliklerini bir yana bırakarak hiç düşünmeden ve esasen sırf formalite olsun diye yerli halkların katolikliğini benimsemişlerdi. Böylece yavaş yavaş diğer Cermen kabilelerini yozlaştırarak, o güne kadar Araplar, Grekler, Slavyanlar ve hatta Avarlar tarafından işgal edilmemiş bulunan Batı Avrupa'nın bir kısmını itaat altına alarak VIII. Yüzyılda Carolingien İmparatorluğu'nu kurdular*.

Gumilev tekrar devam ederek:

> *Frank İmparatorluğu bünyesinden milliyetçi prensiplere bağlı güçlü bir seperatist grup ortaya çıktı. İmparatorluğun çelik kafesini parçalayan Carlos Magnus'un torunları sadece bir göstermelikti. Çünkü bu proses, halk gönüllü milisleri tarafından gerçekleştiriliyordu. 843'de Strasburg'da savaşçılar için okunan 'yemin' metinleri Latince değil Fransızca ve Almanca idi. Böylece Volohlar ve Tevtonlarla birlikte Fransız ve Almanlar'ın varlığı da tespit edilmiş oluyordu. Kraliyet yetki alanları XI. yüzyıla kadar milliyetçi çizgiyi takip ederek genişlemeyi sürdürdü. Fransa'da ortaya çıkan Bretan, Normandiya, Gidon, Gaskonya, Provans, Langedok ve Burgundiya, 'kral' unvanını taşıyan kişinin süzereni küçük Paris kontluğuna hukukî yönden fakat sadece formalite olarak bağlı etnoslar teşkil ettiler. Aynı şekilde Almanya ve İtalya'da da bölünmeler meydana geldi. Fakat bunların hepsi tek bir isim altında yani 'Hristiyan dünyası' ismi altında birleşiyorlardı. Bu birlik Grek itizaline ve kâfir - Slavyanlarla beri taraftaki Müslüman dünyası için bir şey söylemeyen İrlanda*

papalık tahtına bağlı değildi. Böylece enerjik ve ikbalperest planları olan Romano-Cermen süper-etnosu teşekkül etmiş oldu[637].

Bu yeni etnosa 'Chrétien' ya da doğuluların dediği 'Frenk' lakabı verilebilir. Bu süper-etnos Akdeniz'de Bizans ve İslam süper-etnosundan sonra üçüncü ayağı oluşturuyordu ve yaklaşık 150 yıl sonra doğuda İslam'a karşı Bizans'ın yerini alacaktı.

Doğuda ise neredeyse batıya eş zamanlı olarak yeni bir etnos ortaya çıktı. Aslında var olan bu 'Bozkır Etnosu' yavaş bir şekilde yeni bir dini benimseyerek *ümmet* dediğimiz bu süper etnosun yönetimini eline alacaktı. Daha öncede belirttiğimiz gibi Araplar kurdukları sistem içinde o kadar genişlediler ki azınlık konumuna düştüler. Gumilev bunun için şöyle der:

...başlangıçta Halifeliği kuran Arap passionerliği, daha sonra onun sosyo-politik sistemini parçalamıştır. Passioner aşırı ısınma halifeliği daha muhkem hale getireceği yerde, fetih seferlerinde olduğu gibi, passionerlerin ölümüne yol açan iç savaşlara sebep olmuştur. X. yüzyılda Araplar sadece kendi yurtlarında gariban durumuna düşmekle kalmamış, bir de koca ülkenin gerçek sahipleri olan doğuda Türkmenlere, batı da ise Berbeîler ve Tavarıklar olmuştur[638].

Ayrıca Abbasiler döneminde Farsilerin devlet kurumlarını ele geçirmesi ve heretik akımların *ümmet* içinde yayılması, Arapları savaşçı bir toplum olan Türklere yöneltti. Bu yönelim VII. ve VIII. yüzyıldaki Arap vahşetinin intikamını almak için Türkler açısından çok iyi bir fırsattı. Araplar saray işlerini Farsilere bırakırken, askeri tüm işleri de Türklerin eline bıraktı. Zaten asker bir millet olan Türkler bu gücü öyle bir şekilde kullandı ki, bir Arap âlimine sultanın ne kadar yaşayacağını sorduklarında buna ancak Türkler karar verir dediği bilinmektedir. Türkler zamanla Abbasi Devletini parçaladı ve kendi devletlerini kurdular. Ancak onlar Arapların kurduğu sistemin gerçek bayraktarlığını yaptılar, yine Gumilev onlar için şunu söylemektedir: '…bir şey kesinlik kazanmıştı ki, o da Müslümanların Ortodoks, Katolik ve Yahudilerden farklı oldukları; bunların gerçek Müslümanlar olarak Peygamber'in imanlı ümmetini teşkil ettikleri idi. Ama bu imanlı ümmet Araplar değil, Türklerdi[639].' Şimdi bu Türkler ihtiras [passioner] itkisinin verdiği hareketle

[637] Gumilev Lev Nikoalaviç, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, b.4. çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2003, s.331-232.
[638] Gumilev, Son ve Yeniden Başlangıç, s.150.
[639] Gumilev, Hazar Çevresinde, s.341.

konumuzun odak noktası olan Bizans ve Ermenilerin topraklarına geleceklerdi, çok kısa bir süre sonra batıda oluşmuş yeni etnos da aynı coğrafyaya gelecekti ve Bizans ve Ermeniler bu iki süper gücün arasında kalacaklardı.

2.2. TÜRKLERİN GELİŞİ VE BİZANS'IN DOĞU SEFERLERİ

2.2.1. Selçuklu Türklerinin Armenia'ya İlk Girişleri

Konumuzla doğrudan ilgili olmasa da Türklerin Anadolu'ya ilk gelişleri ve Ermenilerle ilk karşılaşmaları V. yüzyıla kadar gider. Ayrıca yukarıda az çok değindiğimiz gibi Abbasi ordusu içinde önemli Türk komutanlarının da bu coğrafyada Ermenilerle ilişkileri görülür. Ancak bizim Türk dediğimiz genel etnonim adın yayılım alanı Arap fetihlerinden sonra yaygınlaştığı için Ermeniler bu adı daha çok Selçuklularla tanıştıktan sonra kullanacaklardı. Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya ilk girişlerini Urfalı Mateos'tan öğreniyoruz:

> '*467. yılın başlangıcında, mukaddes Haça tapınan bütün Hıristiyan halk, Tanrı'nın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekanimi Selâse'ye tapınanları vurdu. Resul ve peygamber kitaplarının temelleri sarsıldı. Çünkü kanatlı yılanlar, bütün Hıristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamış yırtıcı hayvanların ilk zuhuru böyle olmuştur. Bu zamanda, Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Armenia'nın Vaspurakan eyaletine geldi ve Hıristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi… Bu katliam haberi Kral Senekerim'e erişti. Onun büyük oğlu David, zadegân ordusunu alıp Türk ordugâhına karşı yürüdü. İki ordu, korkunç bir muharebeye tutuştular. Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemişti. Ermeni askerleri, onlarla karşılaşınca acayip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler. Oklara karşı tedarikli davranmaya alışmamış olan Ermeni askerleri, kılıçları kaldırmış oldukları halde cesaretle düşmanın üzerine yürüdüler. Kahraman Ermeni ordusu, ileri atılıp, onlardan birçoklarını öldürerek yere serdi. Türkler de, ok atışlarıyla birçok Ermeni'yi vurdular…*[640]'.

Ermeni kaynaklarına göre Türkler de Araplarla benzer olarak Anadolu topraklarına Vaspurakan üzerinden girdiler. Kroniğinin büyük bir bölümünü Mateos'tan özetleyen *Sparapet* Simbat Türklerin Vaspurakan'a girişlerini Mateos'tan farklı olarak iki yıl önce gösterir ve söyle der:

[640] Urfalı Mateos, s.48; Bibliothéque Historique Arménienne, s.40-41.

'*Ermeni takviminin 465. yılında, ilahi öfke, Hıristiyanların başına geldi. Türkler olarak bilinen sayısız barbar halkın oluşturduğu muazzam bir ordu geldi ve Vaspurakan bölgesindeki Ermeni topraklarına girerek, Mesih'in müminlerini acımasızca katletti. Bu [akınların] havadisleri Senekerim'e ulaştı. Oğlu David'i birçok birlikle onlara karşı gönderdi. David [Türklerin olduğu yere] ulaştığında, iki taraf birbirleriyle azgın bir savaşa tutuştu. Kadınlar gibi [uzun] saçları olan Türk okçuları [karşısında] Ermeni askerler oklara karşı koyamadıkları için Ermeni birliklerini oklarla vurmaya başladılar…*[641]'.

Mateos XII. ve Simbat XIII. yüzyıl yazarlarıdır, Mateos'un Türklerin bu gelişi hakkında verdiği bilgiyi nasıl temin ettiği şüphelidir. Zira XI. yüzyıl yazarı olan Aristakes Türklerin gelişi hakkında böyle bir malumat vermez. Ancak Selçuklu Türkleri bu keşif seferlerini yaptıktan sonra kendi yurtlarına döndüler ve uzun süreli hatta ebedi dönüşleri için bir süre beklediler ve hazırlıklar yaptılar.

2.2.2. Bizans'ın Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri

Biz bu esnada ilk bölümde bıraktığımız yerden yani II. Basileios'un ölümden sonraki olaylara dönelim. Baisleios öldükten sonra yerine kendisine göre pasif bir kişilik olan kardeşi VIII. Konstantinos geçti. Onun dönemi kendi kişiliği gibi pasif bir biçimde geçti. Belki tek önemli hadise şu idi: II. Basileios Vaspurakan topraklarını erki altına aldıktan sonra buraya *katepano*[642] olarak Nikephoros Komnenos'u [Aristakes'te Komianos] atadı. Komnenos II. Basileios'un ölüm haberini aldıktan sonra, pasif kardeşine karşı Bizans'ın hasmı olan ve II. Basileios'un veraset dayatmasına boyun eğen Georgi ile anlaştı ve imparatorluğun doğu topraklarını hâkim olmayı amaçladı. Bu anlaşma saray çevresinde duyulunca Kapadokya themasından gelen bir ordu Komnenos'u ve maiyetindekileri yakaladı ve onları bir kaleye hapsetti. Nedeni bilinmez imparator onların cezasını hemen kesmedi ve bir yıl gibi bir süre bekledi. Bu bekleyiş Aristakes'e göre imparatorun kontrolü tamamen ele almak için tedbiren yapılmıştı. İmparator daha sonra bir cellât yollayarak Komnenos ve sekiz yandaşının gözlerine mil çektirdi ve doğuda oluşacak

[641] **Smbat Sparapet's Chronicle**, çev: Robert Bedrosian, New Jersey, 2005, s.12.

[642] Katepano (κατεπάνω) ilk defa 9. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kelime anlamı 'Tepede yer alan [kişi]', ya da 'en üstteki') Kıdemli Bizans İmparatorluğu rütbesi. Bizans'ın belli bölgelere atadığı yöneticiler 10. Yüzyılın sonundan itibaren bu unvanla anılmaya başlanmışlardır. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, c.II, s.1115-16.

büyük bir sorunun önü bu şekilde alınmış oldu. Bu olaydan sonra imparator doğu bölgesine Niketas [Aristakes'te Nikit] adında bir hadım gönderdi ve Gürcistan üzerinden Vaspurakan civarına gelerek çeşitli hilelerle pek çok Ermeni *azatını* [soylu] topraklarından çıkararak onları Konstantinopolis'e imparatora gönderdi. İmparator bu kişilere kendi topraklarının değerinde başka topraklar ve emperyal orunlar vererek onları imparatorluk bünyesine kattı[643]. Bu daha öncede bahsettiğimiz geleneksek bir Bizans politikasıydı. Aristakes daha sonra VIII. Konstantinos erkinin üçüncü yılında *parakoimomenos* hadım Simeon'un büyük bir orduyla doğuya geldiğini söyler. Gürcistan vakayinamesinde de isim belirtilmeden imparatorun mabeyincisini büyük bir orduyla gönderdiğini bildirir. Anlaşılan Basileios'un ölümünden sonra doğu bölgelerinde büyük bir istikrarsızlık vardı. Zaten Basileios'un toprak gasplarından memnun olmayan yerel nahararlar itaatsiz davranıyorlardı. Aristakes Simeon'un seferi hakkında detay vermez, zira bu esnada İmparator VIII. Konstantinos öldüğü için alelacele Konstantinopolis'e döndüğünü yazar. Detaylı bilgiyi Gürcistan vakayinamesinden öğreniyoruz. Olay şöyle geçmektedir:

> '*İmparator Konstantinos, iki sene sonra, yılında başlangıcında, mabeyincisini, büyük bir ordu ve zengin bir hazine ile beraber sevk etti. İmparator Basileios'unkinden daha kuvvetli olan bu ordu, hareket ederek memleketin içine girdi ve esasen tahrip edilmiş topraklardan geçerek, daha çok tahribat ve merhametsizce yağmalar yaptı. Trialet'de, Liparit'in oğlu eristavlar eristavı Liparit'in sahip bulunduğu Klde-Karni kalesinin surları altına kadar giden mabeyinci, diğer bazı aznavurları da etrafına topladı; fakat para teklifi reddedilerek, kalenin altında çarpışma vuku buldu. Bunun üzerine, gayretlerinin boşa gitmediğini gören mabeyinci, Bagrat'ın aznavurlarının bulunduğu mahalleye çekildi. Çarpışma vuku buldu ise de şiddetli olmadı. Yeniden bazı aznavurlar çekilerek kalelerini teslim ettiler. Bu arada, Şavşet eristavı Çancuh'a da Tseft kalesini terk eyledi. Adı geçen Çancuh Panel, kendisi de Bizans memleketine giderek, Garklob kalesini vermiş olduğu Bizanslılarla birleşti; Arcevan Holobis Dze de Tsefta kalesini onlara terk etti. Savşet'in hazin durumunu gören Piskopos Mtbevar, Tbet'in girişinde bir kale yaparak kilisenin yerini tahkim etti ve adını Sveti koydu. O, Şavşet bölgesini tamamıyla zapt ederek Aphaz kralının hizmetine girmekle cesaret ve sadakatini gösterdi. Allah da Bagrat'ı yüceltti ve düşmanlarına onun topraklarını almalarına müsaade etmedi. Bu zamanda, mabeyinci-proedros, Bana'dan manastır defterdarı eristav İoane'yi ve Klarcet'ten Sumbat'ın oğlu Demetre'yi, bütün memleket halkını esir etmek üzere, Vitang'ın refakatinde büyük bir ordu ile beraber sevk etti. Bunun neticesinde, bilhassa alt tabakadan birçok insan sürüklendi ise de, Ezra Ançel ile krala sadık aznavurlar aynı kaleye girerek müdafaa ettiler. Artanuc kalesi, eristav İoane Abuser tarafından işgal edilmişti. Bu zamanda sık sık harpler, çarpışmalar ve gidiş gelişler oldu ise de, bütün bu hareketlerin içinde, Allah,*

[643] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.43-44; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.39-40.

Aphaz ve Gürcüler kralı Bagrat'ı yüceltti. Doğu sarsılmış ve bu afetlerden kırılmış bir hâle gelmişken, kralımız Bagrat'a karşı gösterdiği gaddarlık ve memleketimizin tahribatından dolayı, nefret edilen Iulianos gibi ağır hastalıkla cezalandırılmış olan haksız imparator Konstantinos, baş-mabeyinciye hitaben yazdığı ivedi bir mektupla onu ordusu ile beraber İstanbul'a hareket etmesini emretti. Mabeyinci, bu haber üzerine, isteksiz olarak hareket etti ise de, kendisi henüz oraya varmadan imparator öldü[644].'

Görüldüğü üzere doğudaki problemler tam çözülemedi. VIII. Konstantinos öldüğünde yerini alacak bir oğlu olmadığı için damadı Romanos Argyros emperyal tahta oturdu. Onun dönemi seleflerine nazaran biraz daha farklıydı. Romanos direkt doğudaki Gürcü-Ermeni yapıyla uğraşmaktan ziyade, güney bölgesinde Araplar ile mücadele etti. Ancak onun döneminde ilgi çeken ince bir ayrıntı, belki de bir ilk, imparatorluk hanesinden birinin bir Ermeni lideri ile evlenmesiydi. Skylitzes'ten öğrendiğimiz kadarıyla 'İmparator Romanos yeğenini büyük bir çeyizle Büyük Armenia'nın en üst yöneticisiyle evlendirdi[645]' der. Bu kişi Ioannes Simbat idi. Romanos doğrudan Makedon Hanedanı'nın bir mensubu olmasa da, ilk defa bir imparatorun Ermeni bir yerel yönetici ile bu denli yakın bir ilişki kurduğu görülür. Bu büyük bir ihtimal seleflerinin Ermeniler üzerindeki ağır politikasını hafifletmek ve güneyde Araplar üzerine yapılacak bir seferde Ermenilerin desteğini almak için yapılmıştı.

1032 yılında Anadolu'da ciddi bir kıtlık ve salgın hastalık yaşandı. Skylitzes'in verdiği bilgiye göre Kapadokya, Paphlagonya, Armanikon theması ve Honoriad[646] bundan çok kötü etkilendi, durum öyle ağırdı ki, themaların yerli ahalisi yaşamak için bir yer arama uğruna ata yurtlarını terk ettiler[647].Urfalı Mateos da bu kıtlık hakkında şöyle der: '… her tarafta şiddetli bir kıtlık oldu ve birçok insan öldü. Birçok kimseler, yiyecek yokluğundan dolayı, karılarını ve çocuklarını sattılar. İnsanlar o kadar elim bir hale gelmişlerdi ki konuşurken bile düşüp ölüyorlardı.

[644] Brosset, s.273-274.

[645] Δέδωκε δὲ καὶ τὴν οἰκείαν ἀνεψιὰν ὁ βασιλεὺς Ῥωμανὸς μετὰ πολλῶν ἕδνων εἰς εὐνὴντῷ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας ἐξουσιάρχῃ. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.385.

[646] Honoriad Klaudiopolis [Κλαυδιόπολις] yani Kapadokya yakınlarında bir yerleşimdi. Detaylı bilgi için bk. Smith William, **Dictionary of Greek and Roman Geography**, cilt I, Little Brown and Company, Boston, 1854, s.631.

[647] Τούτῳ τῷ ἔτει καὶ λιμὸς καὶ λοιμὸς ἐπέδραμε Καππαδοκίαν, Παφλαγονίαν, Ἀρμενιακόν, καὶ Ὀνωριάδα, ὡς καὶ αὐτοὺς τοὺς τῶν θεμάτων ἐποίκους τὰς πατρίδας καταλιπόντας μετοικίαν ζητεῖν. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.386.

Böylelikle, yeryüzü, kıtlık sebebiyle bir viraneye döndü[648].' Bu esnada imparator Halep seferinden mağlup olmuş bir şekilde dönerken daha doğrusu kaçarken themalarındaki göç eden insanlarla karşılaştı ve Skylitzes verdiği themalarda ağırlıklı nüfus Ermenilerdi. İmparator bu insanlara para ve gerekli erzak yardımını sağlayıp yurtlarına geri dönmeleri için zorladı[649]. Zonaras da benzer bir bilgi vererek şöyle der: 'Kapadokya, Armeniakon ve Paphlagonia yöreleri kıtlıktan eziyet çekmekte olduğu ve buraları çekirge istilâsına uğradığı için, pek çok insan yurdunu terk etmek zorunda kaldı, ancak bunlar İmparatordan parasal destek almalarının sonrasında geri dönmeye ikna edildiler…[650]'

Bu feci olayın ardından Bizans ordusu bir anda Urfa üzerine yürüdü. Bu olay Ermeniler açısından da önemlidir. Urfa alınması zor bir yer olduğunu bize göstermektedir, zira Kourkouas'ın doğu seferlerini başlattığı döneminden beri alınamayan bir bölge. Arapların elinde olan bölgeyi Süleyman İbn al Kurgi adında bir Türk yönetiyordu. Bu kişi Bizans kaynaklarında Türk Salamanes [Σαλαμάνης ὁ Τοῦρκος][651], Ermeni kaynaklarında da Salman olarak geçer[652]. Urfa'nın alınmasın en detaylı şeklini bize Mateos sunmaktadır. Ona göre Urfa'nın emiri Şebl ölünce Urfa'da aynı adı taşıyan Şebl ve Udair adlı iki emir vardı. Bu emirler erk yüzünden birbirlerine düşünce Udair Şebl'i öldürdü ve baş kalesini ele geçirmek istedi. Bu kalenin komutanı olan Süleyman [veya Salman]'ı sıkıştırdı. Süleyman da Arap emiri Nasru'd-devle'ye[653] [Nasırdol] kaleyi teslim edeceğine dair haber yolladı. Nasru'd-devle de Balel-Rais adlı bir komutanını Urfa'ya yolladı ve Urdair'i öldürdü. Bu durum üzerine Urdair'in eşi Urfa halkını ayaklandırdı ve hem Süleyman hem de Balel-Rais zor bir durumda kaldı. Balel-Rais kendi topraklarına çekilince tek kalan

[648] Urfalı Mateos, s.58; Bibliothéque Historique Arménienne, s.51.

[649] οἷς ὁ βασιλειὺς ἐν τῷ ἀπὸ τῶν Μεσανάκτων εἰσιέναι πρὸς τὴν βασιλίδα συνηντηκὼς καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἀπαναστάσεως μὴ ἀγνοήσας, ὑποστρέφειν οἴκαδε κατηνάγκαζε, χρυσίῳ ἀναλαμβάνων καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς πρὸς τὸ ζῇ νἀναγκαίοις. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.386.

[650] λιμοῦ δὲ τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὸν Ἀρμενιακὸν καὶ τὴν Παφλαγονίαν πιέζοντος, καὶ αὖθις ἀκρίδος τὴν ἑῴαν κεραϊζούσης, πολλοὶ μεταναστεῦσαι τῶν πατρίδων αὐτῶν ἠναγκάς θησαν, οὓς χρυσίου διανομαῖς ἀνακτης ἁμενος ὁ κρατῶν πέπεικεν αὖθις τὰς ἐνεγκούσας καταλαβεῖν. bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.580; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.52.

[651] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.387.

[652] Urfalı Mateos, s.53; Bibliothéque Historique Arménienne, s.46.

[653] Nasru'd-devle hakkında detaylı bilgi için bk. Tufantoz Abdürrahim, "Nasrüddevle", **TDVİA**, cilt 32, İstanbul 2006, s.425-26.

Süleyman Samosata'daki Bizans komutanı Georgios Maniakes'ten yardım talep ederek 'Roma İmparatorundan benim için bir rütbe ve eyalet temin edersen, Urfa'yı sana teslim ederim' diye bir mektup yolladı[654]. Aristakes'ın verdiği bilgiye göre Urfa'nın emiri yani Şebl bir varis bırakmadan ölmüştü ve eşi büyük bir tutkuyla Salman [Süleyman] adındaki hizmetkârından birine aşıktı ve onu kocasının yerine şehrin emiri yapmıştı. Ancak şehrin havas insanları ona itaat etmeyince, o da korkarak Bizans bölgesi sınırını idare eden ve Samosata şehrinde ikamet eden Maniakes'e hizmetkârlarından birini yolladı ve ona, imparatora, Bizanslıların topraklarından yazıyla ve kraliyet mührüyle onaylanmış prenslik ve ebedi bir mirasın verilmesini talep ederek şunları söyledi: 'Ona [şehri] savaşsız bir şekilde vereceğim.' Romanos bunu öğrenince ona istediği yazılı belgeyi verdi ve ona *anthypathost*[655] orununu verdi[656]. Skylitzes ise, Samosata'da ikamet eden Fırat üzerindeki şehirlerin komutanı Goudelios Maniakes'in oğlu *protospatharios* Georgios Maniakes Osroene'deki[657] Urfa şehrini almaya teşebbüs etti der ve Silvan [Martyropolis] emiri tarafından görevlendirilen Türk Salamanes'in şehri yönettiğini ve hediyelerle rüşvet karşılığında şehri gece yarısında Maniakes'e teslim ettiğini söyler[658]. Urfalı Mateos şehrin alınışını daha detaylı bir şekilde anlatır. Ancak buradaki önemli bir nokta kaynaklarda direkt belirtilmese de Bizans şehri aldıktan sonra şehrin demografik yapısını büyük ölçüde değişmesidir. Urfa'ya yoğun bir Ermeni nüfusunun göç ettirildiğini anlıyoruz, zira 1086 civarında Türkler şehri alınca buranın kahir ekseriyeti Ermeni idi ve bir Ermeni şehri olarak anılıyordu. Antakya'dan sonra Urfa tehcirde ikinci şehir konumundaydı.

---

[654] Urfalı Mateos, s.53-54; Bibliothéque Historique Arménienne, s.46-48.

[655] Anthypatos [ἀνθύπατος], Latince Proconsul [Prokonsül] yani bir eyaletin ya da bölgenin genel valisi anlamına gelen kelimenin karşılığıdır. Grekçe konuşulan doğu memleketlerinde Roma ve erken Bizans dönemindeki yetkili kişiyi belirtmek için 9. yüzyıla kadar kullanılan bir unvandı. Bu yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Bizans sarayında bir Senyör unvanı yani bir şeref payesi olarak kullanıldı. bk. Kazhdan, cilt I, s.111.

[656] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.51-52; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.44-45.

[657] Osroene (Ὀσροηνή) Yukarı Mezopotamya'da eski bir bölge ismidir. Bölgenin başkenti Edessa yani günümüzdeki Şanlıurfa'dır. Umar, Adlar, s.621-622.

[658] "τούτῳ τῷ ἔτει καὶ Γεώργιος πρωτοσπαθάριος ὁ Μανιάκεης, ὁ Γουδελίουτοῦ Μανιάκηνίός, τῶν παραυφρατιδίων στρατηγῶν πόλεωνἐν Σαμος ἀτῳ τὰς οἰκήσεις ἐχων τῆς παρὰ τῇ Ὀσροηνῇ πόλεως ἀπαπειράθη Ἐδέσσης. Ταύτης γὰρ τὴν ἐπιστασίαν Σαλαμάνης ἔχων ὁ Τοῦρκος, παρὰτοῦ ἀμηρᾶ Μαρτυπουπόλεως ἤτοι Μιεφερκεὶμ ἐπιτετραμμένην αὐτῷι καὶ δώραις καὶ ὑποσχέσεσι καὶ τιμαῖς διαφθαρεὶς παραδίδωσι τῷ Μανιάκῃ ἀωρὶ τῶ ννυκτῶν..." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.387.

Urfa'nın alınmasından sonraki önemli olaylardan biri de Bizans'ın Perkrin'i kuşatması oldu. Bu olay kaynaklara göre çok farklı şekillerde ve zaman tutarsızlığıyla anlatılmaktadır. Skylitzes Perkrin'in alınmasını Romanos döneminin son olayı olarak gösterir. Perkrin kalesinin emiri Alim *patrikios* orunu ve diğer pek çok makam mansıp karşılığında kaleyi imparatora teslim ettiğini ve bunun için oğlunu imparatorla anlaşma yapmaya yolladığını söyler. Kale, Khryselios – Kabalias – adıyla gelen *patrikios* Bulgar Nikholaos tarafından alındı. Alim'in oğlu başkente geldi lakin imparatorun hastalığı yüzünden onun huzuruna çıkamadı ve hiçbir ilgi görmedi. Oğlu eli boş dönünce Alim kaleyi teslim etmenin hata olduğunu anladı ve anlaşmadan caydı ve bölgedeki diğer nahararları toplayarak Bizans ordusunun üzerine saldırdı ve 6 bin kişiyi öldürdü[659]. Aristakes ise olayın benzer bir versiyonunu anlatır ancak bunu IV. Mikhael Paphlagon'un saltanatı döneminde gösterir. Vaspurakan bölgesinin *katepanosu* olan Kabalias – Aristakes Kavalias der ve Khryselios denen Bulgar Nikholaos ile aynı kişidir – büyük bir orduyla Perkerin'e gelerek şehri aldı. Şehrin esir tutulan nahararı Hetrik – ki bu kişi Alim olabilir – İran topraklarındaki beylere haber vererek gelmelerini istedi. Şarap ve hovardalığın vermiş olduğu halsizlikle kendilerinden geçen Bizans ordusu, Müslüman askerlerin kılıçlarından kaçamadılar. Aristakes 24 bin kişinin – ki bunların arasında Bizans ordusunun içindeki erler hariç bölgedeki Bizans yanlısı Ermenilerin olma ihtimali de vardı – askerinin kılıçtan geçirildiğini söyler[660]. Syklitzes ve Aristakes ufak tefek farklılar hariç birbirlerini tamamlayan bilgileri bize vermektedirler. Zira Bizans sarayı çok geçmeden bölgeye *patrikios* Niketas Pegonites'i [Νικήτας ὁ Πηγονίτης] vali olarak gönderdi. Skylitzes'in verdiği ince bir bilgi çok önemlidir ki Pegonites bölgeye Ros [Ῥῶς] dedikleri Rus askerle ve diğer Bizans kuvvetleriyle gitti. Rus etkisi ordu içindeki Ermeni gücünü etkiliyordu, zira sarayın bu taşkın millete artık itimadı kalmamıştı. Pegonites bir fırtına hızıyla Alim ve oğlunu öldürerek kaleyi ele geçirdi[661]. Aristakes de bir sonraki yıl imparatorun kuşatma makineleriyle başka bir

[659] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.388. Bizans askerilerinin ölümüne dair 'ἑξακισχιλίους ἀνδρας Ῥωμαίους πολεμιστὰς ἀπέκτεινε ῥαστώνῃ καὶ αμελίᾳ τοῦ κατέ χοντος τοῦτο Χρυσηλίου.'

[660] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.57; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.50-51.

[661] "ἀλλὰ μετὰμικρὸν ὁ πατρίκιος Νικήτας ὁ Πηγουνίτης ἄρχειν ἐκεῖσε πεμφθεὶς καὶ ἐπιμόνῳ χρησάμενος πολιορκίᾳ μετὰ Ῥῶς καὶ λοιπῆς ἄλλης Ῥμαϊκῆς δυνάμεως, τότε φρούριον κατὰ κράτος εἶλε πολορκία καὶ τὸν Ἀλεὶμ σὺν τῷ υἱῷ ἀπέκτεινε." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.388-389.

ordu yolladığını söyler. Bu makineler surları dövünce, kalede bulunanlar kaçacak yer bulamadıkları için pek çoğu öldü. Aristakes Bizans kaleyi alınca bölgedeki Pers yani Müslüman egemenliğinin sona erdiğini söyler[662]. Urfalı Mateos ise çok geç bir tarih vererek 1036 yılında Kantsi adlı bir Ermeni prensinin asker toplayarak Perkrin'i aldığını söyler. Kalenin emiri olan Khrdrig – Skylitzes'in belirttiği Alim olabilir – şehir halkına mektup yazarak bütün Müslümanları topladı ve Ermenileri baskına uğrattılar. Müslümanlar Ermeni askerlerinin üzerine saldırdılar ve hepsini kılıçtan geçirdiler. Bu saldırıda prens Kantsi de öldü ve yerine oğlu Tacat geçti. Fakat Mateos onun da bütün askerlerinin Perkri'de telef olduğunu söyler[663]. Mateos'un anlatımının Bizans ile hiçbir ilgisi yoktur ve doğruluğu şüphelidir. İslam kaynaklarından İbnü'l-Esir'e baktığımızda ise hicretin 425. senesinde yani 1033-34'de 'Bergirî Kalesi Armenia sınırında ve Vehsûzân b. Memlân'ın yeğeni Ebû'l-Heycâ b. Rebîbüddevle'nin[664] hakimdeydi. Ebû'l-Heycâ dayısıyla anlaşmazlığa düşünce dayısı Rumlara haber gönderip onları bu kaleyi ele geçirmeğe tahrik etti, Bizans İmparatoru da büyük bir ordu göndererek kaleyi aldı.' Skylizes'te geçen Alim anlaşılan Ebû'l-Heycâ'nın dayısı idi. Arap kroniğinin bu kısmı ve devamı da Bizans kroniği ile uyumludur. Devam eden İbnü'l-Esir,

> '*Halife bu durumdan haberdar olunca Ebû'l-Heycâ ile dayısının aralarını düzeltmek ve kaleyi geri almak için iş birliği yapmalarını sağlamak üzere elçi gönderdi. Ebû'l-Heycâ ile dayısı barıştılar, fakat kaleyi geri alamadılar. Bunlara pek çok gönüllü katıldı, fakat Rumların kaleye iyice yerleşmeleri sebebiyle kaleyi geri almağa güçleri yetmedi*[665]'

der. Sanırım tek sorun bu olayın hangi hükümdar döneminde olduğudur. Mateos hariç diğer üç kroniğe bakarsak olay 1033-34 seneleri arasında gerçekleşti. Büyük bir ihtimal Perkri'nin ilk alınışı Romanos Argyros'un ölümünden önce gerçekleşti ve Niketas Pegonites altındaki ikinci hareket ise IV. Manuel döneminde oldu. Ayrıca Skylitzes'in verdiği şu bilgiyi de aktarmakta fayda var:

> '*Nesep itibariyle Alan olan Abasyalı Georgios'un karısı Alde imparatorun yanına geldi ve ona Anakouphia'nın çok iyi tahkim edilmiş kalesini teslim etti; İmparator, onun oğlu Demetrios'u magistros orunuyla onurlandırdı.*

---

[662] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.58; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.51.
[663] Urfalı Mateos, s.65; Bibliothéque Historique Arménienne, s.60-61.
[664] Memlân ve Heycâ hakkında detaylı bilgi için bk. Tomar Cengiz, "Revvâdîler", **TDVİA**, cilt 35, İstanbul 2008, s.36-37.
[665] İbnü'l Esir, cilt 8, s.50.

Karantenos da, ganimet arayan Sarakenlere karşı bir zafer daha kazandı; bunlardan altı yüz tanesini zincire vurarak imparatora gönderdi[666].'

Görüldüğü gibi Bizans'ın hâlâ doğudan toprak istemi bitmemişti ve bu topraklar karşılığında makam mansıp vererek bu kişileri imparatorluk bünyesine katıyordu ve Arapların küçük emirliklerle kurdukları hükümde nerdeyse bitmişti.

1036 senesine doğru Bizans'ın batı bölgesinde hareketlenmeler oldu. Balkanlar'da Bulgarlar ve Sicilya'da Araplarla mücadeleler başladı. Urfa'yı ele geçiren deneyimli komutan Georgios Maniakes doğu bölgesinden alındı ve Araplarla mücadele için batıya gönderildi. Onun yerine Lependrenos isimli biri doğu bölgesine atandı. Bu esnada Araplar da Urfa'yı kuşatma planları yapıyorlardı. Zira Mezopotamya hâlâ Arapların yoğunlukla yaşadığı bir bölgeydi ve Araplar kolay bir şekilde bu bölgeden vazgeçmezlerdi. Skylitzes'in verdiği bilgiye göre, burada yaşayan Araplar birbirleri arasında anlaşma yaptılar ve Urfa'ya ilerleyerek şehri kuşattılar ve eğer imparatorun kardeşi Konstantinos Antakya'dan gerekli yardımı tesis etmeseydi, şehir Arapların eline geçecekti[667]. Yine Skylitzes'ten öğrendiğimiz bir bilgiye göre, Abasgialı güçlü bir kişi olan Pankratios, İberya *katepanosu* Mikhael Iasites tarafından baskıya maruz kaldığından, Ioannes *domestikos ton skholon* olan kardeşi Konstantinos'u tüm ordusuyla ve tavsiye ve yoldaşlık yapsın diye de Dalassenos'u gönderdi. Ancak o bunları yapmadı ve *domestikos* elleri boş bir şekilde geri döndü[668]. Bu olaydan sonra IV. Mikhael erkinin doğudaki son önemli olayı Arapların tekrardan Urfa'yı alma teşebbüsleri idi. 1038 yılında Urfa'da İberyalı komutan *protospatharios* Barasbatzes vardı. On iki Arap beyi beş yüz at ve beş yüz deveye içlerinde silahlı adamlar sakladıkları sandıkları yükleyerek Urfa'ya doğru yola çıktılar. İmparatora hediyeler

---

[666] Τότε δὴ καὶ Ἀλδὴ ἡ Γεργίουτοῦ Ἀβασγοῦ γυνή, τοῦ γένους οὖσα τῶν Ἀλανῶν, προσερρύν τῷ βασιλεῖ, παραδοῦσα καὶ τὸ ὀχυρώτατον φρούριον τὴν Ἀνακουφίαν. ἧς τὸν υἱὸν Δημήτριον ὁ βασιλεὺς τῷ τῶν μαγίστρων τετίμηκεν ἀξιώματι. ἔστησε δὲ πάλιν τρόπαιον κατὰ τῶν Σαρακηνῶν ὁ Καραντηνός, ἐξελθόντων ἐπὶ λεηλασίᾳ καὶ δεσμίους Σαρακηνοὺς ἑξακοσίους πέπομφε τῷ βασιλεῖ. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.389.

[667] Γεωργίου δὲ πατρικίου τοῦ Μανιάκη, ὡςεἴπομεν, ἐξ Ἐδέσσης μετατεθέντος καὶ τοῦ Λεπενδρηνοῦ ἄρχειν ἐν αὐτῇ ταχθέντος, οἱ καταοικοῦν τες, τὴν Μεσοποραμίαν Ἄραβες κοινοπραγίαν θέμενοι ἐπῆλθον τῇ Ἐδέσσῃ καὶ ἐπολιόρκουν τὴν πόλιν. καὶ μικροῦ δ'ἂν ἑάλω, εἰμὴ Κωνσταντῖνος ὁ τοῦ βασιλέως ἀδελφός βοήθειαν ἀποχρῶσαν ἐξ Ἀντιοχείας πεπομφὼς ταύτην παρ΄ἐλτίδας ἐρρύσατο. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.399-400.

[668] Πανκρατίου δὲ τοῦ ἐξουσιαστοῦ Ἀβασγίάς σφοδρῶς ἐπικειμένου τῷ κατεπάνω Ἰβηρίας τῷ Ἰασίτῃ, ὁ Ἰωάννης μετὰ τῶν στρατευμάτων πάντων τὸν δομέστικον Κωνσταντῖνος τῶν σχολῶν, τὸν Δαλασσηνόν, ὡς ἂν ἔχῃ τοῦ τον σύμβουλον καὶ παραστάτην ἐντοῖς πολέμοις. τοῦτο δὲ οὐκ ἐποίησε, καὶ λοιπὸν ἄπρακρος ὁ δομέστικος ὑπενόστησε. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.402.

götürdüklerini söyleyerek şehre girdiler. Amaçları sandıkları şehre sokmak ve gece vakti içlerinde gizledikleri askerler ile şehri almaktı. Şehrin komutanı Arap beylerini büyük bir lütufla ağırladı ve onlar adına bir ziyafet verdi. Bu esnada yoksul dilenci kılıklı bir Ermeni Arapların yüklerinin olduğu yerde Arapların konuşmalarına şahit oldu ve Arap dilini anladığı için konuşulanları hemen şehrin komutanına bildirdi. Ziyafetten hemen ayrılan komutan yüklerin olduğu yere gelerek sandıkları açtırdı ve içlerinde askerleri buldu. Hemen hepsini atlar ve develerle birlikte katletti. Daha sonra şehre dönerek on bir Arap beyini öldürdü ve geriye kalan bir beyi ise kulaklarını ve burnunu keserek emirlerine bilgi vermesi için yollandı[669]. Bu bilgiyi Skylitzes bize vermektedir ve ona inanacak olursak aslında şehrin kaderini dilenci kılıklı bir Ermeni belirlemişti.

Bu tarihlerde İran coğrafyası bir hayli karışıktı, zira Selçuklular Gazneliler ile mücadele ediyordu. İran'ın köşelerinde kalmış küçük emirler ise Selçuklu çağı başlamadan Ermenilerin üzerine saldırıyordu. Bu emirlerden biri olan Abusuvar – ki bu kişi Yurtsuz veya Topraksız denilen David'in kayınbiraderi idi ve Bizans kaynaklarında Aplesphares (Ἀπλησφάρης) olarak geçen kişiydi – Mateos'un verdiği abartılı rakamla yani 150 bin kişilik bir ordu ile Ağuvan topraklarına saldırdı ve pek çok yeri ele geçirdi. David Gaban nahararından 2 bin, Apkaz nahararından 4 bin kuvvet alarak, kendi kuvvetleri ile 10 bin kişilik bir ordu topladı. Ermeni din adamları da şehadet için vaazlar yapmasıyla Ermeni ordusu 20 bin kişiye ulaştı. Yine Mateos'un verdiği bilgiye göre, bu 150 bin kişilik ordu 20 bin kişinin içlerinden çıkan şiddetli alevle çarpılıp firar ettiler der[670]. Bu tarz bir anlatım yalnızca Mateos'ta geçer ve görüldüğü üzere abartılı bir anlatımı vardır. Bu anlatımdan sonra Mateos konumuzla ilgili olarak yine sadece kendisinin aktardığı önemli bilgiler verir. Bu olayın olduğu yılda Senekerim'in kötü zadegânlarından biri, Bizans imparatorunun yanına giderek Senekerim oğulları Atom ve Apusahl hakkında yalan bilgiler verir. Onların Bizans'a karşı bir isyan başlatacaklarını söyler. İmparator bu adamın sözlerine inanarak Vareg birliklerini onları isteyerek veya cebren yanlarına getirmelerini emretti ve 15 bin askeri Sivas'a gönderdi. İki kardeş Bizans askerlerini görünce korkuya kapıldılar. Bunun üzerine prens Şapuh iki kardeşe 'Roma

[669] Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.403-404.
[670] Urfalı Mateos, s.68-71; Bibliothéque Historique Arménienne, s.65-67.

askerlerini ovalarda tarumar etmemi ister misiniz?' dedi. Ancak iki kardeş bunu göze alamayarak 'Bu işi yapmayalım ve bizi davete gelenle beraber gidelim' dediler. İki kardeş Konstantinopolis'e gelince doğrudan II. Basileios'un mezarına giderek, kendisinin verdiği yazılı yemin metnini mezarının üzerine koyarak şöyle dediler: 'Sen bizi Roma memleketine getirdin, fakat şimdi ölümle tehdit ediliyoruz. Ey babamız, bizimle düşmanımız arasında sen hakem ol.' Bu söz üzerine Mikhael muhbirin bir yalancı olduğunu anladı ve onu idam ettirdi[671].

1040-41 yılları içinde İki kardeş olan Hovhannes ve Aşot ölmüşlerdi. Hovhannes gerisinde bir varis bırakmadan öldü, ancak kardeşi Aşot'un Gagik adında bir oğlu vardı. Ancak iki kardeşin ölümü bölgede bir istikrarsızlığa yol açmıştı. Bunun sonucunda prensler kendi erklerini güçlendirmek için ayaklandı ve bazıları ise istikrarsızlığa ve kargaşaya dayanamayarak başka bölgelere ve ülkelere göç ettiler. Tabii ki bu durumda Bizans'ın da payı vardı, zira Aristakes'in dediğine göre 'Grekler bölgeleri yakarak yağmaladılar. Ekili *avanlar* [köy/mera] vahşi yaratıkların ikamet yeri ve arazileri geyiklerin otlama alanı oldu' der[672]. Aynı tarihlerde Bizans tahtına V. Mikhael Kalaphates çıkmıştı, ancak erki uzun sürmedi ve beş ay sonra tahtan indirildi. Ardından yerine IX. Konstantinos Monomakhos geçti. Monomakhos'un Ermenilerle ilk teması pek barışçıl değildi ve erki ele alır almaz Ani'nin ele geçirilmesini istedi. Skylitzes bile 'İmparator Konstantinos, barış içinde yaşayan ve hiçbir yanlış tutumu olmayan Ani'nin yöneticisine savaş ilan etti' der. Skylitzes bu durumu II. Basileos döneminden gelen ilişkilere bağlıyordu ve Monomakhos'un da tıpkı selefi gibi davranarak Ani'nin mülkünü istediğini söylüyordu[673]. Aristakes ise olayı VIII. Konstantinos döneminden başlatarak, imparatorun Ermeni topraklarından birinin gelmesini istediğini ve onların da Kivrakos adında bir ihtiyarı gönderdiklerini, imparatorun ona Ermeni topraklarına dair bir mektup verdiği söyler. İmparatorun ona, "Bu belgeyi al ve Armenia kralına ver. Ona söyle ki 'Tüm ölümlü varlıklara gönderilen ölüm davetiyesi bana da geldi, mektubu al ve oğluna krallığını ver, her zaman oğlundan diğer kuşaklara geçmesine izin ver!'" dedi. Devam eden Aristakes,

[671] Urfalı Mateos, s.71; Bibliothéque Historique Arménienne, s.67.
[672] Lastivertli Aristakes'in, s.67; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.57-58.
[673] ἀλλὰ ῥητέον ἄνωθεν, πῶς καὶ διὰτίνα τρόπον ἡσυχίαν ἄγοντι τῷ τοῦ Ἀνίου τοπάρχῃ καὶ μηδὲν ἀπαίσιον διαπραττομένῳ κωνσταντῖνος ὁ βασιλεὺς πολεμεῖν ἐπεχείρησεν… Devamı için bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.435.

"Sonra, yatağında uzanırken Konstantinos öldü. Şimdi, Kivrakos mektubu aldı. Mektubu Mikhael'in saltanatına kadar elinde tuttu ve sonrasında ona büyük bir servet karşılığında sattı" der. Aristakes'in bahsettiği IV. Mikhael idi ve 'imparatorun, kralın ölümüne dair haberleri işittiğinde, Armenia ile ilgili olan belgeyi buldu ve Ani şehrini ve topraklarını sanki kendine miras kalmış gibi ele geçirmeye çalıştığı[674]' dediği kişi ise IX. Konstantinos idi. Skylitzes ve Aristakes'in verdiği bilgiler görüldüğü üzere küçük farklılıklarla benzerdir. Bu konu hakkında bilgi veren Urfalı Mateos ise biraz sorunludur. 490 yılında (11 Mart 1041 – 10 Mart 1042) Ermeni Kralı Hovannes'in öldüğünü ve İmparator Mikhael'in bunu duyduğunda ordusunu alıp Armenia'ya geldiğini ve tahrip ettiğini söyler. Zira Hovannes hayatta iken ölümünden sonra Ani şehrinin Bizans'a kalacağına dair yazılı bir taahhütte bulunmuştu[675]. İlk olarak burada hangi Mikhael'den kastettiği sorunu vardır. Zira IV. Mikhael Paphlagon 10 Aralık 1041'de öldü. Halefi V. Mikhael Kalaphates 20 Nisan 1042'de tahtan indirildi. Bu iki hükümdar döneminde de Ani'ye bir sefer yapılamazdı. Mateos'ta dikkat çeken tek bilgi Hovhannes'in verdiği yazılı akit idi. Ani seferi hakkında bilgi veren bu üç kronikte de ortak nokta yazılı bir vasiyet veya akdin olmasıdır ve bunun sonucunda Ani'ye bir sefer yapıldı.

Bizans'ın bu talebinden sonra ülkedeki karışıklığı önlemek için Ermeniler başlarına birini geçirmek istediler. Hovhannes'in vasisi olan Sargis bu iş için gönüllüydü, lakin Vahram Pahlav ile oğulları ve yeğenleri Sargis tarafında olmak istemiyorlardı. Bunun için Hovhannes'in yeğeni ve Aşot'un oğlu olan Gagik'i Ani'ye davet ettiler ve onu başa geçirdiler. Sargis bunu öğrenince hazineleri alarak Ani kalesine kapandı, ancak daha sonra Surmarhi kalesine geçti. Ancak Gagik'in ona bir kale dahi vermeyecekti. Bizans'ın hemen saldırıya geçmeyişi Gagik'in bölgede otoritesini tesis etmesini sağladı. Gagik ile başa çıkamayacağını anlayan Sargis çareyi Bizans imparatoruna başvurmakta buldu. Aristakes onun planını 'Bizanslılara sahip olduğu ne varsa vermek ve onlara sığınmaktı' der. Ancak Gagik onu yakaladı ve Ani'ye getirerek hapsetti. Yine Aristakes bu olaydan sonra Bizans ordularının ülkeyi kılıçtan geçirdiğini, yakarak küle çevirdiğini ve esir alarak her yeri bir çöle

[674] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.68-69; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.60-61.
[675] Urfalı Mateos, s.71-72; Bibliothéque Historique Arménienne, s.67-68.

döndürdüğünü söyler ve Bizans'ın arka arkaya dört sefer icra ettiğini belirtir[676]. Mateos'ta üç sefer, Skylizes'te ise iki sefer görüyoruz. İncelememize önce Skylitzes'ten başlarsak o, İmparator Monomakhos'un II. Basil döneminden kalma vasiyeti bulunca bunu Kakikios [Κακίκιος] dediği Gagik'ten talep etti. Gagik Bizans'a boyun eğmeye gönüllüydü, ancak ata mirasından vazgeçmeye niyeti yoktu[677]. Bu yüzden imparator ona savaş ilan etti ve bir ordu toplayarak İberya valisi ilan ettiği, vestes [veyahut bestes] Mikhael Iassites'i bu orduyla yolladı. Iassites Gagik'ten hoşlanmıyor olmalı ki, Skylitzes onun Gagik ile savaşma şansı aradığını söyler. Gagik de çevredeki Ermeni nahararlarını, dostlarını ve müttefiklerini toplayarak güçlü bir ordu oluşturdu. Iassites için işler kötü gitmiş olmalı ki, İmparator'a Gagik'e güçlü bir şekilde karşı koymak için *domestikos ton skholon* ve *parakoimomenos* olan *proedros*[678] Nikholaos'ı gönderdiler. Anlaşılan Ermeniler güçlü bir savunma oluşturmuşlardı ve Bizans'ın gönderdiği ordu burada bir başarı sağlayamadı. İmparator tekrar bir ordu göndermek yerine, Dıvin emiri Aplesphares yani Abusuvar'a bir mektup yazarak Büyük Armenia'yı ve Gagik'in yönettiği toprakları yerle yeksan etmesi için askeri gücünden yararlanmak istediğini söyledi. Mektubu ve pek çok hediyeyle birlikte eylem planını Nikholaos ile birlikte gönderdi. Abusuvar mektubu olumlu karşıladı, zira onun da bu topraklarda gözü vardı. Ancak hâlihazırda Gagik'in erkinde olan kaleler ve köyler üzerinde egemen olacağına dair imparatordan güvence istedi. İmparator da Abusuvar'ın her neyi talep ediyorsa onayladığı bir *khrysoboullois* yolladı[679]. Abusuvar bu belgeyi aldığında şimşek

---

[676] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.69-70; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.61-62.

[677] ...καὶ θανόντος αὐτοῦ Κακίκιος Ῥωμαίους καὶ ὁμαιχμαίαν, κατεῖχε μέντοι τὴν πατρῷαν ἀρχήν, καὶ ἀποδοῦναι Ῥωμαίοις οὐκἤθελεν, ὡς τὸ πατρικὸν ἐβούλετο γραμματεῖον. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.435.

[678] Proedros (πρόεδρος), hem sivil hem de ruhban için kullanılan bir terimdir. Saray hiyerarşisinde konumu çok yüksektir. Zoste patrikia orunun hemen altında ve magistros orunun önündedir. Bu unvan imparatorluk ailesinden olmayan erkeklere verilen en kıdemli orundur. Detaylı ilgi için bk. Kazhdan, c.III, s.1727-28.

[679] "στέλλονται δὲ γράμματα βασιλέως πρὸς Ἀπλησφάρην τὸν ἄρχοντα τοῦ Τιβίου καὶ τῆς περὶ τὸν Ἀράξην ποταμὸν Περσαρμενίας, παρακαλοῦντα τοῦτον κατὰ τὸ δυνατὸν δῃοῦν τὴν μεγάλην Ἀρμενίαν καὶ τὴν ὑποκειμένην χώραν τῷ Κακικίῳ. ἀπελθὼν οὖν ὁ Νικόλαος ἐκεῖνος μὲν ἔργου εἴχετο, τὰ δὲ γράμματα μέμπει πρὸς τὸν Ἀπλησφάρην, γράψας καὶ αὐτὸς καὶ παροτρύνας καὶ δώροις καὶ ὑποσχέσεσιν ἐρεθίσας ἐυεργοὺς θέσθαι τὰς βουλήσεις τοῦ βασιλές. ὁ δὲ τὰ γράμματα δεξάμενος ἀμείβεται ἐπιτελῆ ποιῆσαι τὰ κεκελευσμένα, εἰ γράμμα πεμφθείν τούτῳ βασιλικὸν ἀσφάλειαν παρέχον αὐτῷ πάντα ἔχειν ἐν βεβαίῳ δεσποτικῶς τὰ φρούρια καὶ χωρία, ὅσαπερ ἰσχύσειε νόμῳ πολέμου κτήσασθαι ἀπὸ τῶν διαφερόντων τῷ Κακικίω. ἐδέξατο τὸνλόγον ὁ

hızında harekete geçti ve Gagik'in bütün kale ve köylerini ele geçirdi. Gagik ise Bizans ordusunun hışmına uğradı ve tüm umutlarını yıkan Abusuvar tarafından mahvedildi. Skylitzes *parakoimomenosun* yani Nikholaos'ın onunla bir anlaşma yaptığını ve Ani'yi teslim ederek müttefik olduklarını belirtir. İmparator ise ata mülklerinin karşılığında ona bereketli yerler olan Kapadokya, Kharsianon ve Likandos bölgelerinden yerler ve bunun yanında *magistros* payesi verdi[680]. Aristakes'e baktığımızda, Bizans ordusunun verdiği vahşeti İncil'den alıntılarla dramatik bir şekilde naklettikten sonra, 494 yılında (1045) Ani şehrinin savaşla değil de hile ve ihanetle alındığını yazmaktadır. İmparator'un emriyle Gagik'e 'Seni görmeye ihtiyacım var, o zaman krallığını sana geri vereceğim ve ebedi miras olan topraklarını ve şehirlerini veren bir belge yazılacaktır' şeklinde bir ant içerek ve Haç'ı kullanarak onu ikna ettiğini söyler ve şu nüktedan satıları yazar "Âlimlerin dediği gibi: 'Bilge adam yemin eder aptal inanır' veya benzer şekilde 'Yalancıların sözleri peynir kadar lezzetli ve aptallar onu yutkunuyor.'" Şehrin anahtarını katolikos Petros'a verdikten sonra şehirden çıkan Gagik, Bizans'a gitti, ancak umduğu şeyi bulamadı. İmparator 'Bana Ani'yi ver ve ben de sana Malatya ile çevresindeki bölgeleri vereceğim' dedi. Gagik imparatorun elinden kurtulamayacağını anlayınca, 'Bıjni'nin anahtarını ve ata mirasının hepsini verdi' ve İmparator ona *magistros* orunuyla birlikte Mezopotamya sınırında köyler ve şehirler dâhil olmak üzere yerleşebileceği bir yer verdi. Aristakes, 'bunlar yazılı olarak onaylandı ve altın bir mühürle damgalanarak nesilden nesile aktarıldı' der[681]. Mateos'a baktığımızda ise, Hovhannes ölünce İmparator Mikhael ordusunu alıp Armenia'ya geldi der. Ancak bunun mümkün olmayacağını yukarıda izah etmiştik. Mateos, Aristakes'te de geçen, Sargis'in 'Romalılara müracaat edip memleketi onlara bahşetti' der. Devamında 'O, eski Ermeni krallarına ait hazineyi gasp edip Apkhaz [Abhazya] memleketine götürdü, birçok kale ve kasabaları zapt etti ve Armenia'ya hâkim olmaya karar verdi. Fakat Bagratuni hanedanı mensupları bunu kabul etmediler, çünkü o bir Haygazun

---

Βασιλεύς, καὶ χρυσοβούλλοις γραφαῖς ἐπιβεβαιοῖ, ὅσα ὁ Ἀπλησφάρης ᾐτήσατο." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.436.

680 "καὶ ὁ μὲνὲς τὸν βασιλέα ἐλθὼν καὶ μάγιστρος τιμηθείς, καὶ χωρία πολυπρόσοδα κατά τε Καππαδοκίαν καὶ τὸν Χαρσιανὸν καὶ τὸν Λικανδὸν εἰληφώς, εἰρηνικὸν καὶ ἀτάραχον τὸ ἀπὸ τοῦδε ἔζη βίον." Detaylı bilgi için bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.436-437.

681 Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.72-73; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès de Lasdiverd, Historie D'Arménie, s.66-68.

idi' der. Mateos'un Apkhaz memleketinden kastı Aristakes'in belirtti Ani kalesinden sonra Sumarhi kalesine çekilişiydi. Görüldüğü gibi imparator karışıklığı hariç iki Ermeni kaynağındaki bilgiler de birbirleri ile aynıdır. Mateos İmparator IX. Konstantinos'un tahta çıkışını yaklaşık dokuz ay geç göstermektedir. Bundan önce Mateos Sargis olayının akabininde Bizans'ın 100 bin kişilik bir orduyla Ani kapılarına geldiğini söyler. Ancak anlatımı tam bir tutarsızlık içindedir. Zira Ermeni ordunsun başta piyade ve atlı olarak 30 bin kişiden mürekkep olduğunu belirtir. Bu ordunun Bizans ordusuna üstün geldiğini söyler ve ardından 20 bin kişilik ordudan yalnızca 100 kişinin kaldığını söyler. İlk olarak Bizans thema sisteminde, Arap kaynaklarından da öğrendiğimiz kadarıyla, en fazla 80 ila 90 bin asker barındırılırdı ve bu tüm themaların toplam sayısıydı. İkinci olarak Ermeni ordusunda verdiği ilkin 30 sonra 20 bin kişi açıklaması da çelişkilidir. Mateos tarih anlatımı olarak Arap rivayet tarihçilerini andırmaktadır. Hülasa bu olmayan hayal ürünü savaşta Ermeni lideri Vahram Pahlavuni tavassut ederek savaşı sonlandırdı ve Bizans ordusu eli boş olarak başkente geri döndü. Bu olaydan sonra Aşot'un oğlu Gagik'i başa geçirdiler ve o da, Aristakes'in dediği gibi, Sargis'i ele geçirdi ve memlekette otoritesini tesis etti. Mateos ilginç olarak Gagik'in Cenup milletlerden intikam almak için Ararat'a ordugâh kurduğunu söyler ki, burada kastettiği Selçuklu Türkleriydi. Mateos daha sonra bu Türk-Müslüman gruplarla masalımsı bir savaş anlatmaktadır. Daha sonra Monomakhos'un tahta geçtiğini belirten Mateos, onun zamanında melun Sargis'in imparatora 'Gagik'i dostluk bahanesi ile Konstantinopolis'e çağır ve onu böylece aldatarak Ani şehrini elinden al' dediğini söyler. Aristakes ile benzer bilgiler veren Mateos imparatorun ona bir mektup yazarak başkente çağırdığını hatta samimi görünmek için Haç ve İncil yolladığını söyler. Şüphelenen Gagik'e Sargis 'Ey kral, bu yeminlerden ve İncil ve Haç'la verilen teminattan sonra niçin korkuyor ve tereddüt ediyorsun? Biz icabında senin için ölmeye hazırız' diyerek onu ikna etmeye çalışıyordu. Bu sözlere inanan Gagik Konstantinopolis'e gitti. Ancak Sargis ve yandaşları Gagik'e ihanet ederek şehrin kırk anahtarını bir mektupla birlikte imparatora gönderdiler. Mektupta Ani şehrinin ve bütün Şarkın imparatora verildiği beyan ediliyordu. İmparator Gagik'i huzuruna çağırarak ona bu anahtarları ve mektubu göstererek 'Ani ve bütün Şark bana verilmiştir' dedi. Gagik buna karşılık 'Benimle, bana karşı ihanet edenlerin arasında Hazreti İsa hakem olsun' dedi ve

devam ederek imparatora 'Armenia'nın sahibi ve hükümdarı benim. Ben Armenia'yı size vermiyorum, çünkü sen beni hilekârlıkla Konstantinopolis'e getirdin' dedi. Gagik otuz gün dayandı lakin imparatorun elinden kurtulamayacağını anlayınca Ani'yi Bizanslılara verdi[682]. İmparator bunun karşılığında ona 'Galon-bağat'ı ve Bizu'yu' verdi. Bu bölgeler neresi tam olarak bilinmiyor, yapabileceğimiz tek tahmin Skylitzes'in belirttiği üç bölge içinde bir yer olmasıdır.

Gagik imparatora vasiyet ile topraklarını devretse de, Ani'nin durumu kaynaklarda farklılıklar arz etmektedir. Aristakes, 'Ani ahalisi Gagik'in durumunu gördüklerinde, şehri ne David, ne Dıvin, ne de Abhazya Kralı Bagarat'a vermeyi düşündüler, zira David'in kız kardeşi onun eşiydi' der. Petros doğu bölgelerinde otoriteyi sağlamak için adamlarını gönderdi ve onlara şunu söyledi: 'Ne olup bittiğine dair imparatoru bilgilendirin ve eğer bu topraklardaki şehir ve diğer kaleleri ona terk edersem bize ne vereceğini öğrenin.' Bizanslı görevliler bunu hızlıca imparatora bildirdiler ve imparator mal-mülk ve orunlarla Petros'u mükâfatlandırdı. Bu sayede Ani ve çevresi Bizans toprağı oldu[683]. Ancak durum tam olarak Aristakes'in anlattığı gibi değildir. Ani seferini Skylitzes'ten aktardığımızda, imparatorun Abusuvar ile ittifak kurduğunu belirtmiştik. Monomakhos Ani'nin diğer yerlerini ele geçiren Abusuvar'dan bu yerleri talep edince ret cevabını aldı ve Abusuvar kendisine yolladığı *khrysoboullos*'u [ferman] gösterdi. Bizans bunun üzerine kendi İberya ordusunu ve Ani prensi komutasındaki Büyük Armenia kuvvetleriyle Abusuvar'a saldırmasını *parakoimomenosa* emretti. Tüm kuvvetler toplandı ve Alanlı *magistros* Konstantinos'un mahiyetiyle birlikte *vestarkhes* [veya *bestarkhes*] Mikhael Iassites bu ordunun başına atadı. Ancak savaş sanatından anlayan Abusuvar kolay bir lokma değildi. Bizans ordusu Dıvin'e karşı gelirken, o da nehrin yönünü çevirterek ovayı su içinde bıraktı ve her yer bataklık ve balçık oldu. Okçu piyadelerini rastgele şehrin etrafındaki üzüm bağlarına yerleştirdi. Bizans ordusu istediği noktaya geldiği zaman boruyu çaldırarak 'okçulara' işaret verilmesini emretti. Şehrin kapanmış olduğunu ve nehir yatağının değiştirildiğini gören Bizanslı komutanlar umutsuzluğa kapılarak düzensiz ve dağınık bir şekilde şehre doğru hızlıca gittiler. Şehre yaklaştıklarında, Abusuvar boruyu çaldırdı ve okçular Bizans

[682] Urfalı Mateos, s.72-80; Bibliothéque Historique Arménienne, s.69-78.
[683] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.73-74; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.68-69.

ordusuna büyük zarar verdiler, öyle ki Skylitzes büyük bir mağlubiyetin yaşandığını ve sayısız kişinin düşmanlar tarafından katledildiğini söyler. Zira ordunun kaçabilecek bir durumu da yoktu, çünkü nehir yatağının değiştirilmesi ovada bataklık oluşumuna yol açtı ve süvariler ile piyadelerin kaçışlarını engelledi. Iassites ve Konstantinos ise zar zor kendilerini Ani şehrine atabildiler. Mağlubiyet imparatora bildirildiğinde, Nikholas ve Iassites görevden alındı ve tam yetkili komutan olarak İberya dükü Kekaumenos'u[684] atadı. Bu kişi Saraken kökenli bir hadımdı ve imparatorun tereddüt etmeden güvendiği bir komutandı. Kekaumenos kuvvetleriyle doğrudan Abusuvar'ın başşehri olan Dıvin'e saldırdı. Abusuvar kuşatılmış ordugâhını kurtarmaya çalıştı ancak Bizans ordusu tarafından püskürtüldü. Bizans ordusu bundan sonra Dıvin'den çok uzakta olmayan Khelidonion[685] denilen bir kaleye geldi. Burası sarp bir dağın kenarındaydı ve Abusuvar için güvenli bir yerdi. Ancak Bizans ordusu bu yeri siper ve kazıklı çitlerle çevirdiler, amaçları Abusuvar ve ahaliyi açlık ve susuzlukla yola getirmekti. Ancak bu kale ve Dıvin'den Bizans ordunun aniden çekilmesi gerçekleşti, zira Leon Tornikios bir isyan başlatmıştı[686] ve Skylitsez'in dediğine göre '*eğer bu isyan patlak vermeseydi, Bizanslılar kaleyi alacaktı*[687].'Aristakes ise Asit dediği – ki bu Iassites'dir – doğu komutanının

---

[684] Katakalon Kekaumenos (Κατακαλὼν Κεκαυμένος) XI. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Bizanslı bir komutandır. Bizans kaynaklarına göre soylu biri değildi. Modern tarihçiler ilk zamanlar onu askeri bir talimname yazan Kekaumenos (Κεκαυμένος) ile aynı kişi olarak telakki ederlerdi. Ancak çoğu tarihçi artık bu kişilerin farklı kişiler olduklarını söylüyorlar. Askeri talimname yazarı olan Kekaumenos Gürcü-Ermeni kökenli bir kişiydi. Komutan olan Katakalon Kekaumenos için bk. Bartikian Hratch, "La Généalogie du magistros Bagarat, catépan de l'Orient, et des Kékauménos", **RÉA**, 1965, S.II, s.261-272. Diğer Kekaumenos için bk. Lemerle Paul, "Nouvelles Remarques sur la Famille Vichkatzi-Kékauménos", **RÉA**, 1966, S.III, s.177-183. Herrin bu iki kişinin aynı kişiler olduğunu söyler. bk. Herrin Judith, **Byzantium: The Suprising Life of a Madieval Empire**, PUP, Oxford, 2009, s.246-247; Türkçe çev: **Bizans – Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı**, b.4, çev: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim yay, İstanbul, 2016, s.332. Gürcü-Ermeni Asıllı Kekaumenos'un askeri talimnamesi için bk. **Cecaumeni Strategicon et Incerti Scriptoris de Officiis Regiis Libellus**, ed: B. Wassiliewsky, V. Jernstedt, Typis Academiae, Petropoli, 1869; Fransızca çevirisi için bk. Kékauménos, **Conseils et Récits d'un Gentilhomme Byzantin**, çev: Paolo Odorico, Anacharsis, Toulouse, 2015.

[685] Günümüz Ermenistan başkenti Erivan'ın şimdi bulunduğu yerdi. bk. John Skylitzes, **A Synopsis of Byzantine History 811-1057**, CUP, Cambridge, 2010, s.413, n.80.

[686] Leon Tornikios (Λέων Τορνίκιος) isyanı hakkında bilgi veren modern çalışmalar için bk. Bréhier Louis, **Le monde byzantin: Vie et mort de Byzance**, Éditions Albin Michel, Paris, 1946, s.245; Norwich John Julius, **Byzantium: the Apogee**, Penguin, Londra, 1991, s.311-314;

[687] καὶ παρεστήσαντο ἂν καὶ τοῦτο, εἰμὴ αἰφνιδίως ἡ τοῦ πατρικίου Λέοντος τοῦ Τορνικίου ἐξ ἑσπέρας ἀνήφθη ἀποστασία. Tamamı için bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.437-438. Skylitzes dışında diğer Bizans kaynakları Ani'nin alınışını hakkında bilgi vermese de Psellos'un şu pasajı bizim için önemlidir. "Καὶ τὰ μὲν ἐκείνων τοιαῦτα, τῷ δὲ αὐτοκράτορι εἰς τοὐναντίον

Abusur'a karşı büyük bir mağlubiyet yaşadığını, hatta Armenia'nın büyük prenslerinden Vahram ve oğlu da dâhil olmak üzere sayısız kişinin öldüğünü söyler. Bundan sonra Kamenas – Skylitzes'in Kekaumenos dediği kişi – adlı birinin görevlendirildiğini söyler, ancak Abusuvar'la savaşa dair bir malumat vermez, yalnızca Petros'la olan münasebetlerine değinir[688]. Mateos ise Iassites'in ilk savaşına dair bir bilgi vermeden kadın adam dediği – yani hadım – Baragammos'un – ki bu Kekaumenos'dur – Ani kapılarına geldiğini söyler. Ancak Mateos Abusuvar ile vuku bulan bir savaştan söz etmez. Ermenilerin şehri teslim etmemesi üzerine Bizans ve Ermenilerin savaştığını, Bizans askerlerinin Ermeniler karşısında başarısız olup kaçtıklarını söyler. Baragammos ya da Kekaumenos kışı Utik[689]de geçirdikten sonra Ermeni halkı başlarında bir çobanları olmadıkları için naçar vaziyetlerinden dolayı şehri yeminli bir metinle Bizans'a verdiklerini söyler. Ancak bu da verdiği diğer bilgiler gibi tam bir masaldır[690]. Netice olarak üç kroniği tetkik ettiğimizde Bizans Kekaumenos'un son seferinden sonra Ani'yi aldı ve Skylizes'e bakarak tahmin yaparsak, Leon Tornikios isyan etmiş olmasaydı Bizans günümüzdeki Ermenistan'ı hatta Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü ele geçirebilirdi. Ancak şurası önemli ki, 927 yılından itibaren başlayan doğu seferleri Arapların Anadolu'nun büyük bir kısmından atılmasının haricinde, doğu bölgesindeki önemli Ermeni aşiretlerini de yok etti. Bunların en büyük ve sonuncusu da Bagratuni aşiretiydi.

περιειστήκει τὰ πράγματα· οὔτε γὰρ οἰκεῖον στράτευμα, οὔτε συμμαχικὸν αὐτοῦ που συνείλεκτο, εἰ μή τις ὀλίγη μερὶς ξενικὴ, ὁπόση τις εἴωθεν εφέπεσθαι ταῖς βασιλείοις πομπαῖς· ὁ γέ τοι τῆς ἑῴας στρατὸς οὐδὲ κατεσκήνουνὲφ΄ ἑαυτῶν ἕκαστοι, ἵνα δή τι καὶ κατὰ σύνθημα ταχὺ συλλεγέντες βονθήσαιεν τῷ αὐτοκράτορι κινδυνεύοντι, ἀλλ' ἐς τὰ βαθύτερα τῆς Ἰβηρίας ἐστρατοπεδεύκεισαν, ἐπιδρομήν τινος βαρβάρου ἀνακρουόμενοι...” Burada Leon Tornikos saldırısı sırasında Psellos'un başkent yakınlarında ordularının olmadıklarını, yalnızca yardımcı birliklerin bulunduklarını ve saray törenlerinde kullanılan bir grup paralı askerin olduğunu, normal ordunun 'doğu'da kendi toprakları dışında olduğunu ve imparatorun yardımına gelecek durumda olmadığını, bu ordunun Gürcistan'a ordugâh kurduğunu ve barbarları (Türkleri ve Müslümanları) def etmeye çalıştıklarını söyler. bk. The History of Psellus, s.137. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.146-147.

688 Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.74-75; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.70-72.

689 Utik veya Outi'nin büyük bir bölümü Kura Nehri'nin hemen batısındaki günümüz Azerbaycan'ında yer alırken, bir kısmı da günümüzdeki Ermenistan'ın kuzeydoğu bölgesinde yer alan Tavuş eyaletinde yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. M.L. Chaumont, "ALBANIA," **Encyclopædia Iranica**, I/8, 2011, s. 806-810; Dudwick Nora, "The Case of the Caucasian Albanians: Ethnohistory and Ethnic Politics" **Cathiers du Monde Russe et Soviétique**, S.31, Nisan-Eylül 1990, s.378-vd.

690 Urfalı Mateos, s.80-81; Bibliothéque Historique Arménienne, s.78-79.

Şekil 9: 1045'ten sonra Bizans sınırları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.3. Tuğrul Bey Döneminde Armenia'da Bizans-Selçuklu Mücadelesi

Şimdi bölümün esas başlığına gelirsek, Bizans batıda Rus, Tornikos ve Peçenek sorunlarıyla uğraşırken doğudan yeni bir güç Bizans'ın daha yeni yeni otoritesini sağladığı topraklara fırtına hızında girdi. Bizanslı tarihçiler, Mateos'un aksine, bu yeni etnosa yabancı değildi, zira Mateos gibi şaşıran bir yazımla karşılaşmayız. Mateos'un belirtti Türk tiplemesinin benzeri VI. yüzyıl saray şairlerinden olan Flavius Cresconius Corippus'un II. Iustinos'a övgü için yazdığı eserinin girişinde görülür: 'illa colubrimodis Avarum gens dira capillis, horribilis visu crudisque asperrima bellis' [O tanınmış insanlar olan Avarlar, yılan gibi saçlarıyla korkunç, kanlı savaşta onları görmek dehşet verici ve vahşice[691]]. Selçuklular devri çağdaş Bizans kaynakları da onları tarihleri boyunca karşılaştıkları diğer Türklerle özdeşleştirir. İlk olarak Skylitzes, 'Türk halkı ırkî olarak

691 Flavius Cresconius Corippus, **In Iaudem Iustini Augiusti Minoris**, çev: Averil Cameron, Anthlone, Londra, 1976, s. 33.

Hunlardandırlar, kalabalık ve otonom olarak Kafkas dağlarının kuzeyinde yaşarlar ve hiçbir ulus tarafından köle edilmezler'[692]der. Zonaras da büyük ihtimal Skylitzes'ten yararlanarak 'Bu halk, Hunların soyundan iner ve Kuzey Kafkasya sınırında otururlar; sayıca kalabalıktır ve bağımsızdır[693]' der. Attaliates ise onları Peslerin komşuları olan 'Neftalit Hunları' olarak aşağı sınıftan kişiler olarak anlatır[694]. Ancak tüm betimlemeler onların kolektif hafızlarında var olan aynı etnosa işaret eder: Türk.

Bizans bu alışık olduğu etnosla batıda olduğu gibi doğuda da bu zamanda karşılaştı. Öncelikle Türklerin Anadolu'ya neden geldiğine bakmamız lazımdır. Modern tarihçiler bu konuda farklı yorumlar yapsa da, en makul ve en temel görünen sebebi bize İbnü'l-Cevzî vermektedir:

> *Oğuzlardan pek çoğu, Mâverâünnehr'den İbrahim b. Yınal'a geldi; İbrahim b. Yinal onlara: 'Biz, sizlerin bizim yanımızda kalmanızdan (yiyecek ve diğer şeyler bakımından) dolayı sıkıntıya düşüp tedirgin oluyoruz. Bu nedenle bizim sizlerle birlikte Rum (Anadolu)'a gidip orada cihat yapmamız en iyi, doğru ve isabetli bir iş olur' dedi.*[695].

İlk Türk akınlarının esas sebebi, tıpkı ilk Arap seferleri sırasında dediğimiz gibi, hayvanlarına otlaklar bulma ve yağma yapmaktı[696]. Urfalı Mateos 1045-46 gibi Boği, Bugi ve Anazuğli adlı üç beyin büyük bir orduyla Musul'a gittiğini ve burada Arapları büyük bir hezimete uğrattıktan sonra dönüş yolunda Aceş [Erciş] adlı Ermeni şehrine gelip buradaki Bizans *katapenosu* Stephanos'un – Mateos'ta İstafan

---

[692] Τίνες δὲ οἱ Τοῦρκοι, καὶ τίνα τρόπον ἤρξαντο πολεμεῖν Ῥωμαίοις, ἄνωθεν ἀναλαβών διηγήσομαι. τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος γένος μέν ἐστιν Οὐννικόν, οἰκεῖ τὰ προσάρκτια τῶν Καυκασίων πολυάνθρωπόν τε ὄν καὶ αὐτόνομον καὶ ὑπ΄ οὐδενὸς ἔθνους ποτὲδ ουλωθέν. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.442.

[693] Εἶς μὲνδὴ πόλεμος βαρβαρικὸς οὐτοσὶδεδιήγηται, εἰρήσθωδὲ καὶ ἑτèρα τις συγκίνησις ἔθνους, ἧ τότε τὴν ἑῴαν διέλαβε καὶ μέχριτοῦνῦν αὐτὴν ἐπιβόσκεται, τοὺς Τούρκους φημί. εἰσὶ μὲν οὖνοὗτοιγένοιςτι Οὐννικὸν οἰκοῦντὰ προσάρκτια τῶν Καυκασίων ὀρῶν, πολυμληθὲς καὶ αὐτόνομον. bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.633-634. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.88.

[694] Κατὰ δὲ τοὺς αὐτοὺς Οὖννοι Νεφθαλῖται, Περσῶν ὅμοροι, οὓς τῆς Περσίδος ὁ Γάγγης ἀποτειχίζει ποραμός, τέσσαρσι πρὸς τῷ ἡμίσειμιλίοις τὸεῦρος ἀποτεινόμενος, ἐντοῖς στενωωτέροις αὐτοῦ διαβήμασι διαπεραιωθέντες τὸν ποταμόν, ἡγεμόνος αὐτοῖς ἀνεῴξαντος τὴν ὁδόν, ὃς προειλημμένος καὶ ταπεινῇ τύχῃ συμπεπορισμένος καὶ δουλικῇ, μετὰ τελευτὴν τοῦ κρατοῦντος δεσπότου τῆς Περσικῆς γέγονεν ἐγκρατής. bk. **The History of Michael Attaleiates**, çev: Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis, HUP, s.76; Türkçesi çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, **Tarih**, çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2008, s.55.

[695] Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, **El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular**, çev: Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s.11; Cevzî'den benzer şekilde aktaran İbnü'l-Esir için bk. İbnü'l Esir, cilt 8, s.129-130.

[696] Türklerin sefer algıları daha sonraki süreçte değişecektir. Selçukluların emperyal düşüncesinin bir değerlendirmesi için bk. s. Beihammer Alexander Daniel, **Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130**, Routledge, London, 2017, s.70-84.

diye geçer – geçişlerine izin vermeyince Türklerin üzerine saldırdığını ve pek çok Bizans askerini öldürerek Stephanos'u esir aldıklarını söyler. Türkler ona ağır işkenceler uygulayarak öldürdüler ve derisini yüzerek içini samanla doldurup surun üzerine astılar. Hatta Mateos'un dediğine göre akrabaları onun naaşını ve derisini 10 bin dahekan karşılığı satın aldılar. Mateos'a göre bu olaydan sonra İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un doğuya Dıvin civarında bir ordu gönderdiğini söyler, ancak bu yukarıda anlattığımız Abusuvar ile olan savaştır[697]. Mateos olayların yerini ve tarihini karıştırmıştır. Tabii ki günümüz Azerbaycan topraklarındaki küçük emirlik Selçuklu Türklerine tabidir ancak savaşan bizzat Selçuklu Türkleri değildir. Burada bakacağımız en önemli kaynak Aristakes'tir, zira kendisi o dönemde yaşamış ve olayları bizzat görmüş bir *vardapettir*. Türk orduları ilk olarak Aristakes'in memleketi olan günümüz Erzurum'una geldi. Aristakes onların gelişini şöyle anlatır:

> *Aynı yıl, Cennet'in gazap kapısı topraklarımız üzerine açıldı. Sayısız asker Türkistan bölgesinden harekete geçti. Atları, kaya gibi sert toynakları ile kartal kadar hızlıydı. İyi kuşanmış, yayları gergin, okları keskin ve ayakkabılarının bağları asla çözülmemişti [yani her zaman hareket halindeydiler]. Vaspurakan bölgesine geldiklerinde, doymak bilmez kurtların yiyeceklerini yalayıp yutması gibi Hıristiyanların üzerine saldırdılar. Pasin bölgesine kadar uzanan ve Valarşavan adındaki büyük araziye kadar, yirmi dört bölgeyi kılıçtan geçirerek, yakarak ve esirler alarak yerle yeksan etmişlerdi. Bu anlatım pek çok acılı ağıtı ve gözyaşını hak eder. Aslan ve aslan yavruları gibi hızlıydılar, acımasızca birçok insanın cesetlerini etçil hayvanlara ve kuşlara attılar. Aynı şeyi yapmak için Karin şehrine gitmek istediler*[698]

Aristakes abartı olmakla birlikte Selçuklu Türklerinin bölgede yaptığı yağmalardan ve kıyımlardan bahsederek bize dramatik sahneler sunar. Aristakes'in verdiği bilgilere göre bizim Pasin olarak adlandırdığımız savaşa kadar Türkler Anadolu'ya üç akın yaptı. Bu yukarıda bahsettiğimiz olay Ani'nin alınmasından hemen sonra gerçekleşti. İkinci akın Ermeni takvimine göre 497 yani 1048 yılında idi ve Aristakes bunu esaretimizin ikinci yılı olarak adlandırır. Bu akında da Selçuklu Türkleri yine günümüz Erzurum'una gelmişti, zira Aristakes 'bir kez daha öfke dolu acının torunları devasa dalgalar halinde İran'dan çıkageldiler. Pasin ve Karin'in o engin düzlüğünü doldurdular' der. Üçüncü akını ise şöyle tarif eder: 'Ertesi yıl geldiklerinde, yiyeceklerin üzerine atılan kartallar gibi bir araya gelerek, çok sayıda

[697] Urfalı Mateos, s.82-84; Bibliothéque Historique Arménienne, s.80-81.
[698] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.77; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.72.

grup halinde okçu birliği ve kılıç ustası topladılar. Eylül ayının Çarşamba gününde, kutlu Haç'ın bayramında, büyük bir şevkle topraklarımıza süratle geldiler[699].' Aristakes bu üç akında da Türklerin yağma ve yıkımlarından bahsetmektedir. Ancak Aristakes'e baktığımızda genel olarak kabul ettiğimiz Pasinler savaşının tarihi de 1049-50 arasında olmalıdır. Pasinler savaşına geçmeden önce Bizans kaynaklarını da tetkik etmemiz gerekir. Skylitzes'e bakacak olursak, tıpkı Mateos gibi, Selçuklu Türklerinin lideri Tuğrul – ki Skylitzes'te Tangrolipeks olarak geçer – amcasının oğlu Kutalmış'ı – Koutloumous – Musul'daki Arap emiri Ukayli Kirvas İbn el-Mukallad – Skylitzes'te Karbeses – üzerine gönderdi. Ancak Mateos'un aksine Skylitzes Türklerin Araplar karşısında yenildiğini ve utanç içinde kaçtıklarını belirtir. Bu şekilde Selçuklular geri dönerken, Vaspurakan olarak adlandırılan Medea'dan geçmek istediler. Kutalmış bölgenin katepanosu olan Konstantinos Leikhoudas'ın oğlu Stephanos'a, bölgesine herhangi bir zarar vermeden geçmek istediğini bildirmek için bir elçi gönderdi. Ancak Stephanos buna izin vermeyince, Selçuklular saldırıya geçerek pek çok kişiyi ve Stephanos'u esir alıp sultana götürdü. Sultan Tuğrul yenilgiden dolayı Kutalmış'a ateş püskürdü hatta Skylizes'e göre onu öldürmeyi bile düşünmüştü, çünkü Sultan'a göre Araplara boyun eğdirmek çok kolaydı. Kutalmış sultanı memnun etmek için olsa gerek, ona Vaspurakan hakkında bilgiler verdi. Skylitzes biraz kendi milletine biraz da Ermenilere karşı nükteden fakat tamamen doğru şu bilgileri Kutalmış'ın ağzından verir: 'Geçtiği Vaspurakan'da savaştığı askerlere karşı örnek vererek, oranın kadınlar tarafından korunan çok bereketli bir bölge olduğunu söyledi[700].' Burada bölge askerlerine ve ahalisine kadın diyerek, savaşmaktan anlamadıkları ve kadın gibi etek giydiklerini kasteder ve Zonaras da benzer bilgileri vermektedir[701]. Gerçi yaklaşık yüz yirmi yıl sonra Bizans topraklarına uğrayan Tudelalı Benjamin de 'Rumların yerli halkı kadınlar gibidir, savaşmaktan korktukları için Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı değişik milletlerden

[699] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.77-81; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.72-75.

[700] ὡς ἐν παρόδῳ δὲ ἀφηγεῖτο καὶ περὶ τοῦ βαασπρακᾶν, ὡς εἴη μὲν χώρα πάμφορος, κατέχεται δὲ ὑπὸ γυναικῶν, τοὺς πεπολεμηκότας πρὸς αὐτὸν στρατιώτας ὑπαινιττόμενος. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.446; Pasaj dışında diğer bilgiler için s.445-447.

[701] ὁ γοῦν Κουτλουμοὺς πρὸςτὸν Ταγγρολίπικα ἐπανελθὼν τὰ περὶτοῦ κατὰ τὴν Μηδίαν διηγεῖτο πολέμου καὶ τῆς χώρας ἐξύμνει τὸ πάμφορον καὶ ροσετίθει εὐάλωτον εἶναι ταύτην, παρὰ γυναικῶν καρπουμένην, οὕτω καλῶν τοὺς μαχεσαμένους αὐτῷ. bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.637; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.89-90. Skylitzes ile karşılaştırmka için bk. Zonarae, s.633-637; Türkçe çev s.88-90.

Loazim adı verilen paralı askerler tuttular[702]' der. Ancak bizim için dikkat edilmesi gereken nokta İbnü'l-Cevzî'den örnekle bahsettiğimiz gibi bu bölgenin bereketli olması ve Türklerin otlak ve yağma ihtiyacını gidermesi için uygun olmasıydı.

Tuğrul Bey doğunun savunmasız olduğunu öğrenince Skylitzes'e göre başta tereddüt etmişse benziyor, zira yazarımız Tuğrul Bey'in aklına direkt Nikephoros, İoannes Çimiskes ve II. Basileios'un geldiğini söylüyor. Ancak şunu da inkâr etmiyor; 'Romalıların hâlâ aynı cesaret ve kudrette olduğunu düşünüyordu.' Tuğrul Bey yeğeni Hasan – Skylitzes Sağır Hasan der – komutasındaki bir orduyu Vaspurakan bölgesindeki Arceş'e yolladı. Bölgenin yöneticisi olan *vestes* Aaron [Ἀαρὼν] Türklerin büyük bir kuvvetle yaklaştığı haberini alınca, Ani ve İberya'nın komutanı olan *vestes* Katakalon Kekaumenos'a birlikleriyle yardım etmesi için bir mektup gönderdi. Kekaumenos mobilize birliklerini alarak hemen harekete geçti Aaron'nun birliklerine katıldı[703]. Zira Aristakes'in verdiği bilgiye göre ordusu 60 bin kişiydi[704]. Gerçi bu sayı da biraz abartıdır. Bizans doğu themlarının toplamı en fazla 40 bin askerden oluşur, ancak bölgede bazı Ermeni ve Gürcü askerlerinin de alındığını düşünürsek o zaman makul bir sayı olabilir. Daha sonra Kekaumenos ve Aaron Selçuklu Türklerine geceleyin mi yoksa gündüz gözüyle mi saldıracaklarına dair müzakerede bulundular. Kekaumenos ordugâhın boşaltılarak uygun gördükleri gizli yerlere askerleri saklamayı planladı. Hasan ordugâha geldiğinde gerçekten de etrafta kimseyi bulamadı ve askerler hemen yağmaya girişti. Ardından Stragna Nehri[705] yanına kurduğu ordugâhından hareket ederek savaşa hazır bir şekilde ilerledi. Bu esnada Bizans'ın önemli noktalardaki kalelerini ele geçirdi ve yağmaladı. Akşama doğru Türkler Bizans'ın istediği noktaya gelince gizlendikleri yerlerden çıktılar ve Türklerin üzerine dağınık ve düzensiz bir şekilde atıldılar. Hasan ilk ölen kişiydi ve Selçuklu ordusu İran şehirlerine – büyük ihtimal Tebriz'e – kaçtı[706]. Böylece ilk savaşı Bizans, Ermeni-Gürcü ve Bizans'ın batıdan getirdiği bazı

[702] Tudela'lı Benjamin ve Ratısbon'lu Petechia, **Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri**, b.2, çev: Nuh Arslantaş, M.Ü.İ.F, İstanbul, 2013, s.36.
[703] δωδιὼς καὶ φρίττων ἐκ μόνης τῆς φήμης τὰ τῶν προηγησαμένων τριῶν βασιλέων ἀνδραγαθήματα, Νικηφόρου, Ἰωάννου καὶ βασιλείου, καὶ ὑποπτεύων τὴν ἀρετὴν ἔτι καὶ δύναμιν προσεῖναι Ῥωμαίοις. Diğerleri içinde bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.446-447.
[704] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.95; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.83.
[705] Stragna (Στράγνα) günümüzdeki Büyük Zap Nehri. bk. John Skylitzes, A Synopsis, s.422, s.180.
[706] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.447-449.

Bulgarlar sayesinde kazandılar. Zaten İbnü'l-Esir'de de 'çetin savaşlarda bazen Rumlar, bazen Müslüman Oğuzlar galip geldiler' diye yazar[707]. Mateos'a baktığımızda ise Selçukluların 150 bin kişiyi katlettiğini ve Armenia'da ilk fethettiği yerin Arceş olduğunu söyler[708]. Aristakes de ilk mücadelenin Türkler tarafından kazanıldığını söyler[709], ancak Ermeni müverrihleri Hasan ile İbrahim Yınal'ın yaptıkları seferleri karıştırırlar.

Tuğrul Bey yeğeninin feci akıbetini öğrendiğinde, yaklaşık 100 bin seçkin Türk ordusunu üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın – Skylitzes ve Zonaras'ta Abram Aleim diye geçer – komutasına vererek Bizans'ın üzerine gönderdi. Bizans bu ordunun geldiğini duyunca hemen ordu komutanları bilgilendirildi ve hazırlıklar yapıldı. Kekaumenos'a göre Türk kuvvetleri Bizans sınırlarının dışında karşılanmalıydı ve onlarla savaşılmalıydı. Ona göre düşmanın çoğu hâlâ atsızdı ve hareket sırasında hayvanları da yıpranmıştı ve atların nalları bile yoktu. Bunlar ya kulaktan dolma bilgiler ya da Bizans'ın iyi bir ulak sistemi vardı. Kekaumenos ilk zaferin etkisiyle kendine çok güveniyordu ve Skylitzes'in dediğine göre düşmanla yani Türklerle çarpışmak için can atıyordu. Aaron ise daha temkinli olarak kuvvetlerin korunması gerektiği, şehirlerin ve kalelerin tahkim edilmesini ve her şeyi surların içine çekilmesi gerektiği fikrindeydi. Aaron'un dediği gibi de oldu ve o ordusuyla birlikte İberya'ya döndü. Skylitzes Ourtrou – Οὐρτροὺ Erzurum'daki Pasin ovası – ovasına geldiklerini ve bölgede kadın, çocuk tüm kırsal nüfus ve ne varsa hepsini kalenin içine kapattılar der. Ayrıca Türklerin yaklaştıklarına dair bilgileri de imparatora ulaklar aracılığıyla ulaştırıyorlardı. İmparator Gürcü Liparit'in kendilerine katılana kadar harekete geçmemelerini emrediyordu. Liparit imparator IX. Konstantinos sayesinde İberya tahtına ortak hükümdar olmuştu ve imparatora borcunu ödemesi gerekiyordu. İmparator ona barbarlara karşı savaşta yardım etmesi için bir mektup yollamıştı ve Liparit bu emri alır alma hemen Bizans ordusu ile birleşmek için yola çıktı. Bu esnada İbrahim Yınal ordusuyla Vaspurakan'a geldi ve olanları öğrenince, Bizans ordusunun korkudan kaçtığını düşündü ve askerlerine peşlerine düşmesini emretti, oysa onlar Liparit'i bekliyorlardı. İbrahim Yınal Bizans

[707] İbnü'l Esir, cilt 8, s.130.
[708] Urfalı Mateos, s.86-87; Bibliothéque Historique Arménienne, s.84.
[709] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.95-96; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.84.

ordusuyla karşılaşmaktan umut kesince, Arceş şehrine yöneldi, Skylitzes'in dediği gibi burada Suriyeli, Ermeni ve diğer pek çok milletten insan yaşıyordu ve çoğu yerli tacirdi. Kekaumenos, güçlü ve zapt edilemez Theodosioupolis şehrinin yakınlarında olmasına rağmen, kalabalık nüfuslu Arceş insanını surların gerisine saklamadı. Türkler bölgeye gelince altı gün sürecek bir savaş başladı. Liparit'ten gelecek yardımı ise Skylitzes bir hayal olarak nitelendiriyordu. Aaron ise imparatorun emirlerine harfi harfine uymak istediğinden Bizans komutanları arasında bir anlaşmazlık oluştu. Bunu iyi değerlendiren İbrahim Yınal, işler planladığı gibi de gitmediği için, şehrin ateşe verilmesini emretti. Yangına ve Türk oklarına dayanamayan şehrin halkı teslim olmak zorunda kaldı. Skylitzes'in verdiği bilgiye göre yaklaşık 150 bin kişi ölmüştü[710]. Bu Mateos'un yukarıda verdiğimiz sayısıyla uyuşur, ancak Mateos olayların yerini karıştırmış ve bu bilgiyi ilk savaş sırasında vermiştir.

Liparit ordusuyla geldiğinde, Bizans ordusu Vaspurakan'daki noktadan geri çekilerek Kapetros[711] adlı kaleye geldi[712]. Liparitin birlikleri hakkında bilgi veren geç dönem yazarı Stephanos Obelian'dır ve Liparit'in 700 zadegân ve kendisinin 16 bin kişilik ordusuyla geldiğini söyler, ayrıca 10 bin kişilik kraliyet birliklerinin de yanında geldiğini belirtir[713]. Bu esnada Selçuklu ordusu ise Bizans ordusunu takip etmekteydi. Kekaumenos her zamanki gibi Türklere saldırma taraftarıyken, Liparit içinde bulundukları günden dolayı savaşmaya isteksizdi. Skylitzes indikasyonun ikinci yılının 18 Eylül Pazar günü olduğunu söyler. Ancak İbrahim Yınal Bizans ordusunun hareketsiz bir biçimde konuşlandıklarını öğrendiğinde, doğrudan ordusuyla üzerlerine gitti[714]. Zira Urfalı Mateos da hem Liparit'in isteksizliğini hem de Selçukluların gece taarruza geçtiklerini söyler. Hatta Liparit'in 'Yetiş, Müslüman askerleri bizi ihata ettiler' diye bir ses duyduğunu ve karşılık olarak 'Bugün

[710] καὶ λέγεται ἀπολέσθαι περὶ τὰς ἑκατὸν πεντήκοντα χιλιάδας ἀνδρῶν, τῶν μὲν μαχαίρας, τῶν δὲ πυρὸς παρανάλωμα γεγονότων. Detaylı bilgi için bk. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, s.449-452. Ayrıca bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.638-639; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.90.

[711] Artze ve Erzurum'un doğusundaki Pasin ana kalesidir. Detaylı bilgi için bk. Shepard Jonathan, "Scylitzes on Armenia in the 1040s and the role of Catacalon Cecaumenos" **RÉA**, S II, 1975-6, s.276.

[712] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.452.

[713] Step'annos Orbelean's, s.196. Fransızca tercüme için bk. Stéphannos Orbélian, Histoire de la Siounie, s.213.

[714] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.452.

Cumartesi olup Gürcülerin muharebeye çıkma sırası değildir' dediğini söyler[715]. Bizans ordusu ise Vaspurakan savaşındaki mağlubiyetin verdiği havayla isteksiz bir şekilde savaş düzeni aldı. Kekaumenos sağ kanadı alırken, Aaron sol kanadı aldı ve Liparit ise merkezi kısmı tuttu. Bunları karşılayan Selçuklu komutanları ise şöyleydi; İbrahim Yınal Kekaumenos'u almıştı, büyük ihtimal Vaspurakan'daki savaşta çarpışmaya can atan bir komutan olduğu için onu kendi dişine göre görmüştü. Skylitzes'in Khorasantes dediği – Horasanlı bir komutanı kastediyor – kişi Aaron'u, İbrahim Yınal'ın üvey kardeşi olan Aspan Salarios da Liparit'i almıştı. Savaş şafağın sökmesi ile başladığında, Kekaumenos ve Aaron kendi kanatlarından harekete geçtiler, ancak Liparit'in merkez kuvveti bozulmuştu. Zira kuzenini kaybeden Liparit, ki Urfalı Mateos'ta geçen Çorduanel onun kuzeniydi, bunun üzerine Selçuklu Türklerinin üzerine saldırdı, ancak atı yara alınca düştü ve Türkler tarafından esir alındı. Skylitzes'e göre bu esnada Bizans ordusu takibi bırakıp, atlarından inerek 'Τίς θεὸς μέγας, ὡς θεὸς ἡμῶν' yani '*Hangi Tanrı bizim Tanrı'mızdan büyüktür*?' şeklinde zafer ilahileri okuyorlardı der. Anlaşılan Türkler merkez ordusunu parçalayınca geri çekildiler ve Bizans ordusu da kendilerinin zafer kazandıklarını sandılar. Ancak Liparit'in esir düşüp Kastrokome kalesine götürüldüğünü duyunca büyük bir şaşkınlık geçirdiler ve bir anda Bizans ordusu dağıldı. Aaron birlikleri ile *katepenosu* olduğu Vaspurakan'ın başşehri olan Iban'a, Kekaumenos ise kendi birlikleriyle Ani'deki kalesine çekildi. İbrahim Yınal daha sonra Liparit'i ve onunla beraber aldığı pek çok ganimeti Rey'deki Tuğrul Bey'e getirdi[716]. Ancak bu Skylitzes'in anlatımıdır. Aristakes'e baktığımızda ise Bulgar'ın oğlu dediği Aaron ve halkının yani Bulgar askerlerinin kaçtığını belirtir. Türkler böylece Liparit'i kurt kapanıyla sıkıştırdılar ve atının sinirlerini keserek onu esir aldılar[717]. Bizans ve Ermeni kaynaklarında dikkat çeken husus, Bizans kaynakları dolaylı olarak yenilgiyi Liparit'e yüklerken, Ermeni kaynakları ise tam tersini yapar[718]. Bu savaştan sonra doğu bölgesinden getirilen ganimet muazzam büyüklükte

[715] Urfalı Mateos, s.89; Bibliothéque Historique Arménienne, s.87.
[716] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.452-454.
[717] LastivertliAristakes'in Tarihi, s.96; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.84-85.
[718] Gürcü Vakayinamesin'de 'Liparit aynı ordu ile sefere çıkarak Bizans İmparatoru'nun menfaatine hareket eden Dıvin kumandanı ile harp etmek üzere aynı şehre doğru yürüdü ve sonra kendi topraklarına döndü. Bir sene geçtikten sonra, Sultan Bahram-Lam'ın [İbrahim Yınal] Türkleri Pasin memleketinde gördüklerinden, imparatorluk ordusu harekete geçti. Liparit de çağrılmış olup

idi. İbn Kesîr 'İbrahim Yınal Rum beldelerine gaza yaptı. 100 bin baş davarı ve 4 bin zırhı ganimet olarak elde etti. Başka bir rivayette anlatıldığına göre ganimet olarak elde ettiği zırhların sayısı 19 bindir[719]'der. İbnü'l-Esir, 'Müslümanlar o yöreyi zapt edip yağmaladılar ve buldukları malları ganimet aldılar, yüz binden fazla kişiye de esir ettiler. Sayılamayacak kadar çok hayvan, katır, ganimet ve mal ele geçirdiler. Rivayete göre, ele geçirilen ganimetler on bin arabayla taşındı. Ganimetler arasında on dokuz bin tane de zırh vardı[720]der.' Mateos İbrahim Yınal'ın Vaspurakan'daki savaşta elde ettiği ganimeti şöyle aktarır: 'Bunun [Davtug] hazinesini ve evinden sekiz yüz altılık çıkıyordu[721].' Geç dönem yazarı olan Sparapet Simbat ise şöyle der: '[Selçuklular] hazineleri aldıklarında, altı [kafile halinde bağlayarak] kırk deve ve seksen öküzü yurtlarından çıkarmaları için araba [lazımdı][722].' İmparator Liparit'in esir alındığını öğrenince Tuğrul Bey'e fidye vermek için bol hediye ve iyi bir parayla Georgios Drosos'u gönderdi. Drosos Liparit'i özgür bırakmanın yanında Sultan ile barış yapmak içinde gidiyordu. Skylitzes'e göre Sultan onları kaba bir kişiden ziyade büyük bir hükümdara yaraşır şekilde kabul ettiğini söyler. Sultan fidyeyi aldı ve Liparit'in kulağını çekercesine 'o günü hatırlamasını ve bir daha asla özgür iradesiyle Türklere karşı silah kuşanmamasını' tembihliyordu[723]. Ermeni kronikçileri Liparites'i övmek için onun cesaretine vurgu yaparak ve Sultan'ın saygısını kazanarak serbest bırakıldığını yazsalar da, bunlar bir masaldan ibarettir. Daha sonra Tuğrul Bey barış şartlarını konuşmak için bir adamını Konstantinopolis'e yolladı. Bu kişi Skylitzes'de *şerif* [σέριφοσ – Seriphos] olarak adlandırılan – ki bunu kendi kilise hiyerarşilerindeki Synkellos [σύγκελλος] ile karşılaştırır ve halife öldükten sonra onun yerini alır der – halifenin akrabalarından Şerif Nâsır b. İsmail idi[724]. Skylitzes,

---

imparatorun yardımına gelmek üzere Yukarı-Kartli'nin bütün askerleriyle beraber hareket etti. Ordro ve Ukum'un eteklerinde çarpışma vuku buldu; Bizans ordusu ve Liparit, Türkler tarafından kaçmaya mecbur edildiler ve büyük bir katliam oldu. Liparit yakalanarak Horasan'a sultanın yanına götürüldü.' şeklinde anlatılır. bk. Brosset, s.283.

719 İbn Kesîr, cilt 12, s.153.

720 İbnü'l Esir, cilt 8, s.130.

721 Urfalı Mateos, s.86; Fransızca çevirisi şu şekildedir '…dont Ibrahim enleva les trésors, qu'il fallut quarent echameaux pourlesem porter, et que huit centssixains de boeufs sortirent de ses étables. bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.84.

722 Smbat Sparapet's, s.20.

723 πάντα δὲ τῷ Λιπαρίτῃ παρεσχηκὼς καὶ μεμνῆσθαι τῆς παρούσης ἡμέρας διὰ παντὸς παρεγγυνσάμενος, καὶ μηδέποτε ὅπλα θελῆσαι τὸ ἀπὸ τοῦ δεκινῆσαι κατὰτῶν Τούρκων. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.454.

724 **Azîmî Tarihi**, b.2, çev: Ali Sevim, TTK, Ankara, 2006, s.11.

Şerif Nâsır Konstantinopolis'e geldiğinde imparator tarafından kabul edildi ve onun huzurunda büyük bir kibir ve küstahlıkla konuştu der. Nâsır imparatordan bir haraç talep ettiği ancak İmparator bu haraca sıcak bakmayınca, onu elleri boş olarak geri gönderdi[725]. Bizans kaynakları bir anlaşmanın olmadığını vurgularken, İslam kaynakları tam aksi yönde bilgiler verir[726].

Bu olayın akabininde batıda Peçenek sorunu tekrar belirdi ve İmparator bu sorunla uğraşmak zorunda kaldı. Selçuklu Türklerinin ise düzenli akınlarına devam ettiklerini görüyoruz. Aristakes bir sene sonra – ki bu tarih ona göre 1053 – Selçuklu Türklerinin Kars şehrine gelip burada yaptıkları büyük yağmadan bahseder. Yine Aristakes'e göre Selçuklular 1054 [Ermeni takvimine göre 503] yılında geçen yıl yaptıkları sefer ile aynı dönemde tekrar geldiler der. Sultan büyük bir birlikle beraber, fil, at arabası, at, kadın, çocuk ve daha pek çok şeyle Malazgirt civarına geldi[727]. Skylitzes de '*Sultan İran ve Irak'taki orduları birleştirdi ve Roma'yı savaşa davet etti*' der. IX. Konstantinos Monomakhos böyle bir savaşın çıkacağını bildiği için Selçuklularla barış anlaşması görüşmeleri yaparken – veya hemen sonrasında – doğudaki kalelerini tahkim ettirmişti[728]. Peçenek sorunun çözülmesinden sonra ise, Selçukluların saldırılarına karşı Peçenek Türklerini orduya aldı. Skylitzes'in verdiği bilgiye göre imparator Selçuklu tehlikesine karşı 15 bin Peçenek askeri tahsis etti ve Konstantinopolis'te bulunan dört Peçenek komutanı onların başına getirdi. Bu komutanların adı 'Soultzoun [Σουλτζοῦν], Selte [Σελτέ], Karaman [Καραμᾶν] ve

[725] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.454. Zonoras'ın verdiği bilgiler de Skylitzes'inkiler ile aynıdır. bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.640; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.91.

[726] İslam kaynaklarından aktaran Osman Turan Emeviler döneminde yapılan caminin tamiri ve Şi'î-Fâtımî halifesi adına okunan hutbenin Tuğrul Bey adına okunması gibi anlaşma maddelerinin olduğunu bildirir. bk. Turan Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, b.14, Ötüken, İstanbul, 2011, s.124. Attaliates iki kesim arasında diplomatik ilişkilerle bir dostluk ortamının oluştuğunu söyler, ancak herhangi bir barış anlaşması ve hükümlerden bahsetmez. Ayrıca Türklerin akınlarını devam ettirmesinden dolayı dostluk ortamının bozulduğunu bildirir: 'Ἐξ ἐκείνουτοίνυν ἀρχὴν ὁ τοῦ σουλτάνου μετὰ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως παρέλαβε σύλλογος καὶ παρ΄ ἑκατέρων πρέσβεις πρὸς ἀλλὴλους ἐπέμποντο καὶ δεξιώσεις ὡσαύτως τὴνφιλίαν ἀνανεούμεναι. Τὸ δὲλῃ στρικὸν τῶν Οὔννων οὐκ ἔληγε τῆς ἐπιδρομῆς καὶ ἡ σκῆψις τοῦ σουλτάνου ὅτι τινὲς τῶν ἐπὶ τῆς λῃστείας οὐδ' αὐτῷ γινωσκόμενοι τὴν ἔφοδον δίκην ἀγρίων λύκων πεποίηνται.' bk. The History of Michael Attaleiates, s.80; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.57.

[727] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.101-103; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.89-91.

[728] καὶ ὁ βασιλεὺς τὸ ἀπ' ἐκείνου ἐκδεχόμενος πόλεμον ἀπὸ τοῦ σουλτάνου, καθ' ὅσον οἰόν τε ἦν, τὰ ὁμοροῦντα τῇ Περσῶν γῇ πέμψας κατησφαλίσατο. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.454.

Kataleim [Καταλείμ]'dir. İmparator bu Peçeneklileri gemiyle Khrysopolis'e – günümüz Üsküdar – gönderdi, buradan da büyük ihtimal gemi ile Trabzon'a gideceklerdi. İmparator onlara rehberlik etmesi için Konstantinos Hadrobalanos'u görevlendirmişti. Ancak Peçenekler yabancı bir memlekette olduklarından dolayı isyan ettiler ve kendi memleketlerine döndüler[729]. Bu esnada Tuğrul Bey ordusuyla Komion'a[730] – Ermeni kaynaklarında bu yer Okomi olarak geçer – geldi. Ancak buranın ahalisinin kaleye kapandığını görünce Vaspurakan'a geçti, ancak benzer durum burada da vardı. Sultan daha sonra Malazgirt'te geçti. Skylitzes'in verdiği bu istikamet Ermeni yazarların verdiği istikamete uygundur. Zira Aristekes ve Urfalı Mateos da Selçukluların Arceş ve Berkri[731] üzerinden geçerek Apahunik bölgesindeki Malazgirt şehrine geldiklerini söyler[732]. Ancak tek fark Ermeni kaynakları Sultan'ın Malazgirt'e kadar geçtiği tüm bölgeleri ele geçirdiğini ve yağma yaptığını söyler. Ayrıca Selçukluların bu seferi üzerine bize en detaylı bilgiyi Aristakes verir. Diğer kaynakların aksine Aristakes, Tuğrul Bey'in tek bir bölgeyi kendi ordusuyla kuşattığını söylemez, Sultan'ın orduyu üç kısma ayırdığını, kendisi ordunun Malazgirt çevresinde bulunduğunu, bir bölümünü kuzeyde Abhazya/Anakopya[733] kalesine ve Kafkaslara dayanan Parhar[734] adındaki dağa kadar, bir diğerini batıda Şanetia[735] ormanına kadar olan bölgeye, son kısmı ise güneyde Sim Dağı[736] olarak adlandırılan bölgeye kadar gönderdi der ve bu bölgeleri 'bir tarlada çalışan orakçılar kadar kolayca ele geçirdiler' der[737]. Ancak olaylar kaynaklara göre farklılık arz eder ve karışık şekilde anlatılır. Bizans kaynakları

[729] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.460-461.

[730] John Skylitzes, A Synopsis, s.432, n.164.

[731] Berkri veya Bergri, Vaspurakan'ın Arperani bölgesinde müstahkem bir mevkii idi. Günümüzde Van Gölü'nün kuzeydoğusunda ve Arceş'in doğusunda bulunuyordu. bk. Urfalı Mateos, s.65.

[732] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.105-108; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.91; Urfalı Mateos, s.100; Bibliothéque Historique Arménienne, s.99. İbnü'l-Esir, Tuğrul Bey'in Azerbaycan'a oradan da Tebriz üzerine gittiğini söyler. Burada bazı emirler Tuğrul Bey'e biat ettikten sonra, onun askerleri ile Armenia'ya hareket ettiğini ve Malazgirt üzerine yürüdüğünü söyler. bk. İbnü'l Esir, cilt 8, s.169.

[733] Anakopya Kalesi Abhazya'nın Yeni Afon şehrinde yer alan askeri bir kaledir. bk. Braund, s.301, n.147.

[734] Kuzey Anadolu Dağ silsilesine verilen Yunanca (Παρχάραι) addır. Umar, Adlar, s.642.

[735] Fransızca çeviride Djaneth olarak geçen yer muhtemelen günümüzdeki Tunceli ili sınırlarındadır. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.91, n.2.

[736] Sim Dağları, Armenia'dan Mezopotamya ovalarından uzanır. Ermeni tarihçiler tarafından Sasun olarak da adlandırılır. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.91, n.3.

[737] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.105-108; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.91.

Malazgirt bölgesi üzerinde yoğunlaşırken, Ermeni kaynakları diğer bölgeler hakkında da bilgiler verir. Selçuklular kollar halinde Fırat'ın kuzeyinde Dördüncü Armenia'ya düşen Horjean ve Hantsit[738] bölgelerinde yağma faaliyetlerinde bulundu. Daha sonra Erzincan – Ezanga diye geçer – ve Tercan – Derjan ve Terdschan olarak geçer – bölgesinde aynı faaliyette bulundular. Buradan Tayk bölgesine giren Selçuklu birlikleri Çoruh nehrine kadar ulaştılar ve Kaghteac bölgesine kadar gittiler. Bu bölgelerden de pek çok esir ve ganimet alarak Bayburt – Baberd olarak geçer – adındaki müstahkem şehre geldiler. Bu bölgede Selçuklular ile Bizans'ın Vareng birlikleri arasında ufak çaplı bir savaş meydana geldi ve Aristakes'in verdiği bilgiye göre Selçuklu Türklerinin pek çoğu öldürüldü ve geri kalanı ise kaçtı[739]. Bu kaçan Türkler Vanand[740] sınırına gelince bu kez de Abas'ın oğlu prens Gagik ile karşılaştılar. Gagik'in bu Türklere büyük bir kıyım yaptığı görülüyor. Ancak destek kuvvetlerin gelmesi ile Türkler Ermenileri kuşattı ve 30 Ermeni *azatını* – zadegân/soylu – kılıçtan geçirdi. Bu yağma ve ufak çaplı savaşlardan sonra Sultan Malazgirt şehrine geldi[741]. Mateos'a göre Sultan Arceş'e saldırırken, oranın halkının yalvararak sulh akdettikten sonra Sultan'a: '*Ey cihangir Sultan! Git Malazgirt şehrini zapt et, biz ve bütün Armenia sana tâbi olalım*[742]' dedikleri için Malazgirt'e geldiğini söyler. Aristakes Sultan'ın Malazgirt'i ilk kuşattığı zaman şehri on gün daha kuşatsaydı alacağını bildirir. Bizans kaynaklarında ise Sultan'ın direkt Malazgirt'i 30 gün muhasara ettiği yazılır. Yani Tuğrul Bey Malazgirt'i iki kere kuşatmıştır. İlk kuşatmadan sonra ordusuyla Tuaraca Tap[743] bölgesine geldi ve oradan Pasin ovasındaki Avnik[744] adında zapt edilemez bir kaleye geldi. Tuğrul Bey buralarda bir süre yağma yaptırdıktan sonra tekrar Malazgirt'e döndü ve Bizans

[738] Fransızca çevirisinde Khortzian ve Hanzêth olarak verilmiştir. Fırat'ın kuzey bölgesinde Dördüncü Armenia'nın bir bölgesidir. bk. Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.105, n.149; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.93, n.1.

[739] Fransızca tercümesi, '…se présente à eux un corps de troupes romaines composé de Francs; les deuxarmées, se heurtant à l'insul'une de l'autre, se rangérent en bataille' şeklinde yapılmış ve Vareng yerine Franklar diye çevrilmiştir. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.95. Türkçe çeviri için bk. Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.106.

[740] Üçüncü Armenia'nın eyaletidir. bk. Urfalı Mateos, s.410.

[741] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.103; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.93-97.

[742] Urfalı Mateos, s.100; Bibliothéque Historique Arménienne, s.99.

[743] Fransızca çevirisinde Devaradzo-Daph olarak geçer. Pasin sınırında Duruoperan eyaletinin bir bölgesi. bk. Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.108, n.153.; Arisdaguès, D'Arménie, s.97, n.1.

[744] Fransızca tercümesinde Onig olarak geçer. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.97.

kaynaklarında geçen bir aylık uzun kuşatma başladı. Malazgirt'in komutanı *patrikios* Basileios Apokapes [Βασίλειος πατρίκιος ὁ Ἀποκάπης] – Ermeni kaynaklarında Abukab'ın oğlu Basil olarak geçer – adlı tecrübeli ve bilgili bir komutandı ve Aristakes'e göre dindar bir adamdı. Selçuklular şehre günde biri şafak biri akşam olmak üzeri iki sefer saldırıyorlardı. Skylitzes Apokapes'in çok mahir ve bilgili bir komutan olduğunu söyler, zira Tuğrul Bey'in bütün çabalarını savuşturmayı başarıyordu. Aristakes'e göre ise Selçuklulardan birisi Apokapes'e Sultan'ın savaş taktiğini ve planlarını vermişti. Zira Tuğrul Bey ümidini kesip kuşatmayı kaldıracağı esnada, Horasanlı komutan Alkan Sultan'ın bu fikrini öteledi ve kuşatmayı sürdürmeye devam etmek istedi[745]. Kaynaklar ayrıca bize Selçukluların kullandıkları savaş aletleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Aristakes Türklerin mancınık sistemine karşılık, Ermeni bir papazın kendi mancınığını tasarladığını ve bu mancınığın Türklerin fırlattığı kayaları parçaladığını söyler. Türkler bunun üzerine daha gelişmiş bir mancınık olan ve Aristakes'in 'Baban' şeklinde yazdığı aleti kullandılar. Bu aleti 400 kişi halatlarla çekiyordu ve 60 litr ağırlığında kaya fırlatıyordu[746]. Ayrıca Türkler papazın mancınığına kendi mancınıklarının önüne pamuk yüklerinden ve farklı malzemelerden koruyucu bir duvar örmüşlerdi. Çaresiz kalan Bizans ve Ermeniler tek yolun bu aleti yakmak olduğuna karar verdiler. Urfalı Mateos bu konuda bize şu diyalogları verir: 'Mancınığı yakmaya muktedir olan herhangi bir adama, birçok altın, gümüş, at ve katırlar vereceğim. İmparator tarafından da ona rütbe ve mevkii verilecektir. Şayet bu adam Müslümanlar tarafından öldürülürse mükâfat onun oğullarına veya akrabasına verilecektir.' Bunun üzerine bir Frank: 'Ben dışarı çıkıp o mancınığı yakacağım. Bugün ben, kanımı bütün Hıristiyanların uğruna dökeceğim, çünkü yalnızım ve benim için ağlayacak ne karım ne de çocuklarım vardır[747].' Aristakes de 'Bizans birliklerinin cesur yürekli ve yiğit generali, kükürtten ve yanıcı yağdan bir karışım hazırladı, bir cam kabın içine koydu, safkan bir savaş atına bağladı ve yalnızca bir kalkanla kendini koruyarak yola

[745] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.462.
[746] Fransızca tercümesinde '60 livres' olarak geçer. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.99. Bir litr ya da livres yaklaşık olarak yarım kilo gelmektedir. Yani Türklerin mancınığı 25 – 30 kilo arası bir taşı fırlatabiliyor.
[747] Urfalı Mateos, s.101-102; Bibliothéque Historique Arménienne, s.100-101.

çıktı[748]' der. Bu tarz bir bilgi Attaliates'de de yer alır ve Aristakes ve Mateos'un verdiği bilgiler ile uyuşur[749]. Selçuklu birlikleri onu bir elçi sandı ve müdahale etmeden geçmesine izin verdiler. Asker hemen 'Baban'ın üzerine Grejuva'yı döktü ve ateşe verdi. Selçuklu ordusu bir anda harekete geçse de, asker çoktan surlara kaçmayı başarmıştı. Ermeni kaynakları bu hamleden sonra Tuğrul Bey'in kuşatmayı kaldırdığını söyler. Aristakes ise Sultan'ın dönüş yolunda Pıznunik'deki – Van Gölü – Arke[750] şehrine saldırdığını ve yağma ile pek çok esir aldığını bildirir[751]. Bizans kaynaklarına bakacak olursak, Alkan Tuğrul Bey'i kuşatmaya devam etmek konusunda ikna ettikten sonra kendisi yeni bir plan tasarladı. Sultanı ve ordusunu şehrin arka cenahına bakan bir yere yerleştirdi ve kendi birliklerini ise iki kısma ayırdı ve okçuları yüksek bir yere yerleştirdi. Kendisi ise "öküz derileriyle kaplı hasır işçilikten yapılmış çadırlar inşa ettirdi ve temel destek olarak tekerlekler ile donatılmış '*lesai'* adı verilen bir makine yaptırdı. Bunlara iki çatallı yaba ve diğer tarım aletlerini taşıyan insanlar bakıyorlardı[752]." Burada yeni bir kuşatma aleti görüyoruz. Bu alet Aristakes'in 'Baban' dediği aletten farklıdır, zira bu alet surlara dayanıyor ve çadırın altındaki kişiler surların temellerini kazıyordu. Ayrıca ince bir detay olarak öküz derisinden yapılması Grejuva ateşinin öküz derisine tesir etmemesindendi. Zira Bizans'ın son dönemlerinde Venedik ve Cenevizliler Bizans'la bozuştukları zaman bir savaşta Grejuva kullanımına karşı gemilerini öküz derisi ile

[748] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.112-113; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.99-100.

[749] Ἀλλ' ὁ πάντα δυνάμενος καὶ μετασκευάζων πρὸς τὸσυμφέρον Θεός, ὁ τὸχριστιανικὸν φῦλον περιέπων ἀεί, τινὶ τῶν Λατίνωνἰσχὺν καὶ βουλὴν ὑπερτέραν ἐννοίας ἐνέπνευσε. Καὶ καβὼν οὗτος ἄγγος τιφέρον ἔνδον τοῦ μηδικοῦ πυρὸς συσκευὴν, τῆς τοῦ ἄστεως πύλης δρομαῖος ἐξήλασε καὶ καθιεὶς ἑαυτὸν εἰς μέσους τοὺς ἐναντίους, πῦρτε τῷ στόματι τοῦ ἄγγους ἐναπερείσας, τοῦ τοσυντρίβει πρὸς τὸ μηχάνημα. Καὶ αὐτίκα πῦρ ἀναφθὲν ἅπαν ἐξέλειξε καὶ κατενεμήσατο, συνήρτηντο γὰρ αὐτῷ καί τινα πέπλα τὰς ἀπὸ τῶν τειχῶν ἀποτειχίζοντα προσβολάς. Καὶ παλίνορσος ὁ Λατῖνος πρὸς τὸ ἄστυ γενόμενος, ἀθιγὴς ἐρρύσθη τῆς τῶν ἐναντίων χειρὸς καὶ καταδιώξεως. Ἐκτού του δυσχεράνας ὁ πολεμήτωρ καὶ πολὴν εὐήθειαν τῶν κατ' αὐτὸν κατεγνωκὼς ὅτιτῶν Ῥωμαίων ἀνανδρίαν καταψηφίζονται τοσούτων ὄντωντὴ νἀρετήν, εὐθὺς ἄρας ἐκεῖθεν ἐπὶ τὴνἰδίαν μετεστρατοπεδεύσατο γῆν. bk. The History of Michael Attaleiates, s.80; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.57.

[750] Fransızca çevirisinde Ardzguê olarak geçer. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.100.

[751] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.112-113; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.100-101.

[752] ...βοείαις βύρσαις ἄνωθεν ἐσκεπασμένας καὶ τροχοὺς ὑπὸ τὰς τῶν βασταζόντων κιόνων βάσεις (λέσας τὰςτοιαύτας ὀνομάζουσι μηχανάσ), λαοῦ πλήσας δικέλλας φέροντος καὶ σκαπάνας καὶ ἄλλα γεωργικὰ ὄργανα, ᾧετο κατὰ μικρὸν ὑπωθῶν τὰς σκηνὰς καὶ τοῖς τείχεσι προσαρμόσαι καὶ οὕτως ὑπουρύττειν ἀνέτως... bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.463.

kapladıklarını biliyoruz[753]. Selçuklular da bu yüzden öküz derisini kullanmış olabilir. Zaten Bizans ve Ermeni askerleri bu çadırlara müdahalede bulunamıyorlardı, zira Alkan'ın yüksek kesimlere yerleştirdiği okçular şehri ok yağmuruna tutuyorlardı. Ancak Apokapes ok yağmurunun kesildiği bir esnada işaret vererek oklar ve taşlarla Türklere saldırdılar, hatta Alkan'ın çadırını bile yıktılar. Bizans ve Ermeni askerleri daha sonra surdan çıkarak Alkan'ı canlı ele geçirdiler ve onu şehre doğru sürüklediler. Apokapes hemen onun başını kesti ve Türklere doğru fırlattı. Skylitzes'e göre bu durumdan rehavete kapılan Sultan kuşatmayı kaldırdı ve memleketine dönmek zorunluluğu hissetti, ancak ertesi bahar geri gelip Bizans kuvvetleriyle karşılaşacağı tehdidinde bulundu[754]. Ancak o dönemde Şii Büveyhiler ile ilgilenen Sultan kendisinin yerine Ebulesvar'ı görevlendirdiği anlaşılıyor. Zira onu 1045 Ani'nin alındığı dönemde zikretmiştik. Dıvin emiri Ebulesvar Ani'nin Bizans tarafından alınmasından sonra Bizans ile barış anlaşması yapmıştı. Zira Tornikos isyanı buna neden olmuştu. Şimdi Bizans topraklarında sorun çıkaran Ebulesvar'a karşı İmparator Monomakhos birliklerini topladı ve başına hadım Nikephoros'u atadı. Ayrıca İmparator Nikephoros'a *hierosune*[755] ve *stratopedarkhes*[756] unvanlarını bahşetti. Nikephoros ordusuyla harekete geçti ve hiçbir Türk'le karşılaşmadan Kantzakion'daki Demir Köprü'ye kadar ordusuyla ilerledi. Türkler ise Kutalmış'ın kardeşi Abdülmelik'in – Skylitzes'de Abimelekh – komutasında Pers-armenia ovasında ordugâh kurmuştu. Bizans kuvvetlerinin geldiğini öğrenince onlara saldırmaktan çekindi ve yurduna geri döndü. Nikephoros ise tek kalmış Ebulesvar'ın kapandığı surlara saldırdı ve sorumluluğunda olan bölgeleri yerle yeksan ederek eski barış anlaşmasını yenilediler. Ayrıca Nikephoros Kantzakenes bölgesinin emiri Phatloum'un [Fadlun] kardeşi Artaseiras'ı rehin olarak

---

[753] Özellikle bu bilgiyi bize Pakhymeres vermektedir ve şöyle der: "πίσυνοι μὲν καὶ τῇ τοῦ πνεύματος σφοδρότητι, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τὰ πλευρὰ τῆς νηὸς βόαις αὔαις ἐξήρτυον καὶ ὅπλοις κατεκοσμοῦντο, ὡς ἀποχρώντως ἀνθεξούσης μὲν πρὸς πῦρ καὶ πᾶν τὸ βαλλόμενον τῆς νεώς, πολεμησόντων δὲ καὶ αὐτῶν, εἴ τινες ἐκ βασιλέως ἐπίθοιντο." bk. Georgii Pachymeris, **Relationes Historicas**, cilt II, ed: Albert Failler, Les Belles Lettres, Paris, 1984, s.539.

[754] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.463-464.

[755] Skylitzes metninde Hierosune [ἱερωσύνη] olarak vermiştir. Kelime 'Rahiplik' anlamına gelmektedir. Batı lisanlarında daha çok 'Rector' olarak kullanılır. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.464.

[756] Stratopedarkhes [στρατοπεδάρχης], M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren yüksek rütbeli askeri komutanlarla ilgili olarak kullanılan ve 10. yüzyıl uygun bir görev haline gelen Yunanca bir terimdir. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt III, s.1966-67.

aldı ve ardından da başkent Konstantinopolis'e geri döndü[757]. Zonaras ise bütün bu ana kaynaklardan farklı olarak şöyle bir bilgi verir: 'Bazı bölgeler vardır ki, bunlar İmparatorlara vergi vermezler ama kendilerine tanınan vergiden tam bağışıklığa karşılık olarak, dar geçitlerin korunması yükümlülüğünü üstlenmiş olurlardı, böylece de İmparatorluk arazisini istilâ etmeye kalkışan Barbarlara karşı bir sur oluştururlardı; İmparator söz konusu bu bölgelere de vergi yükleyip askerî muhafız birliklerini kaldırdı; bunun üzerine Barbarlar Roma egemenliğindeki toprakları kolay bir şekilde istilâ ettiler. Bu nedenle bu kişi [Monomakhos], Anadolu'nun Barbarlara bağımlı hâle gelmesinin esas sorumlusu olarak görünmektedir[758].'

Bu kuşatmadan sonra Tuğrul Bey Şii Büveyilerle ilgilenirken, Bizans'ta tekrardan kendisi için en büyük problem olan Peçenek sorunu ile ilgileniyordu ve bir başka sorunda başkentte bir veba vardı. Skylitzes vebanın boyutunu bize şöyle anlatır: 'Hayatta kalanlar, ölüleri taşıma işinde yetersiz kalıyordu.' Bu felaketin üstüne, yine Skylitzes, 'büyük bir dolu fırtınası yaşandı ve hayvanların yanı sıra insanların da ölmesine neden oldu' der. Tam bu esnada da İmparator geçirdiği bir gut krizinden dolayı öldü[759]. Psellos'a göre yaptırdığı havuza sürekli girip çıkarken soğuk almıştı ve bu daha sonra organlarına yayıldı ve akciğerine sıçradı[760]. Bizans böyle felaketlerle uğraşırken doğu bölgeleri iyice savunmasız kaldı. Gürcüler bunu fırsat bilerek Ermenilerden pek çok yer aldı, ancak daha sonra anlaşarak bazı yerleri geri verseler de, Ermeniler Gücülere büyük oranda tabi oldu[761]. Ayrıca Skylitzes'de İmparator Monomakhos ölmeden önce doğuda Selçuklu Türkleri ile ilgili ufak bir

[757] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.464.

[758] ἀλλὰ καὶ χωρῶνο ὐσῶν, αἳ τοῖς βασιλεῦσιν οὐ δασμοὺς συνεισέφερον, ἀλλ' ἀντὶ πάσης δασμοφορίας δυσχωρίας ἐφρούρουν καὶ τοῖς βαρβάροις τὴν εἰς τὰς Ῥωμαίοις ὑποκειμένας χώρας ἀπετείχιζον πάροδον, ἐκεῖνος φόρους ταῖς χώραις ἐπιτάξας ἐσχόλασε τὰς φρουράς. κἀντεῦθεν ἡ πρὸς τὰς Ῥωμαΐδας χώρας ῥᾴστη τοῖς βαρβάροις ἐγένετο πάροδος. ἐκεῖνος τοίνυν ὁ ἀνὴρ αἴτιος τοῖς ἀπαθῶς λογιζομένοις κριθήσεται τοῦ τὴ νέᾠαν μοῖραν δουρὶκυριευθῆναι βαρβαρικῷ. bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.647; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.96.

[759] Ἐνέ σκηψεδὲ καὶ λομικὴ νόσος τῇ βασιλίδι κατὰτε τὴν ἑβδόμην καὶ ὀγδόην ἰνδικτιῶνα, ὡς μὴ ἐξισχύειν τοὺς ζῶντας ἐκφέρειντοὺς τεθνεῶτας. ἠνέχθη δὲ καὶ κατὰ τὸ θέρος τῆς ἑβδόμης ἰνδικτιῶνος μέγιστόντι χρῆμα χαλάζης, καὶ πολλὰ ὑπ' αὐτῆς οὐζῷα μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωποι διεφθάρησαν. ὁ δὲ βασιλεὺς κατεχόμενος ὑπὸ τῆς συνήθους νόσου τῆς ποδάγρας ἔκειτο ἐν τῇ παρ΄ αὐτοῦ νεουργηθείσῃ μονῇ τῶν Μαγγάνων. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.477.

[760] εἶτα, δὴ πολλάκις τῆς ἡμέρας τῷ θερμῷ ἐπινηχόμενος ὕδατι, ἐξιώντε καὶ εἰσιὼν λανθάνει πληγὴν ἐξἀέρος ἐπὶ τὴν πλευρὰν εἰσδεξάμενος· καὶ τὴν μὲν πρώτην αὐ πάνυτι αὐτὸντὸ βέλον ἐπέπληττε, μετὰδ ἐ ταῦτα τὸν ἰὸν ἐπεκχέον τοῖς σπλάγχνοις νέμεται τὸν ὑπεζωκότα. bk. The History of Psellus, s.179. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.182.

[761] Detaylı bilgi için bk. Brosset, s.288-289.

bilgi verir. Ona göre, Sultan kardeşi İbrahim'e karşı kötü hisler besliyordu ve hayatına kast etmek niyetindeydi. Bunu bilen İbrahim hemen yeğeni Kutalmış'ın yanına kaçtı ve ikisi Tuğrul Bey'e karşı savaşmak niyetindeydi. Sultan Tuğrul onlarla karşılaştı ve Pasar[762] denen yere gelerek İbrahim Yınal'ı öldürdü. Yeğeni Kutalmış ise, İbrahim oğlu Melik ve altı bin adamıyla birlikte kaçtı[763]. Skylitzes'in anlattığı bu olay kısmi olarak doğrudur. İbnü'l-Cevzî bize bu olayı aktarır ve Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın yay kirişiyle boğdurttuğunu söyler[764]. Ancak buradaki fark bu olayı Skylitzes 1054 yılı civarında verir, zira İmparator Monomakhos daha ölmemiştir. Ancak Cevzî'ye göre bu hicri 451 yani 1059-60 yıllarına tekabül eder. Burada konumuz için önemli olan kısım Kutalmış'ın kaçtıktan sonra Bizans ile müttefik olma isteğidir. Skylitzes şöyle devam eder, 'İmparatora, Romalıların müttefiki ve dostu olarak kabul görmek için tekliflerde bulundu; Persamenia'sındaki Kars denilen yere geldi ve elçinin cevabını bekledi[765].' Bağlamak istediğimiz nokta, Aristakes de kendi takvimine göre 504 dediği, yani 1055 yılında Selçukluların Ani bölgesine geldiğini belirtir. Tabii Aristakes Dıvin emiri Ebulesvar'ın [ya da Apusar] – ki bu kişinin Ermeni Kralı Aşot'un damadı olduğunu belirtir – bölgeye Türk birlikleri ile geldiğini söyler. Kronikleri karşılaştırınca olayların bu şekilde cereyan etmesi daha makul görünmektedir. Ayrıca Aristakes Monomakhos'un ölümden sonra Tuğrul Bey'in Theodora'ya bir elçilik heyeti göndererek 'Ya atalarının Taciklerden aldığı şehirleri ve bölgeleri bana verirsin, ya da her gün bana binlerce dahekan yollarsın' dediğini söyler[766]. Tabii Aristakes burada kulaktan duyma bilgiler verdiği çok açıktır, ancak Tuğrul Bey gerçekten bir elçilik heyetini bu dönemde yolladıysa Kutalmış'ı ve maiyetindekileri talep etmiş olabilirdi. Kutalmış bu esnada Kars'ı kuşattı ve akropolis [ἀκρόπολις] hariç bölgeyi ele geçirdi. Ancak Tuğrul Bey peşi

[762] Mösyö Cahen "Qutlunmsh et ses fils avant l'Asie Mineure" adlı çalışmasında bu yerin tam olarak neresi olduğunun bilinmediğini vurgular. Detaylı bilgi için bk. Cahen, Claude, "Qutlunmsh et ses fils avant l'Asie Mineure", **Der Islam (Zeitschrift fűrGeschichte und Kultur des islamischen Orients). Festschrift Taeschner**, 39, (Berlin, 1964), 14–27.

[763] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.474.

[764] Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, s.58.

[765] ὁ δὲ Κουτλουμούσης φυγῶν μετὰ χιλιάδων ἓξ καὶ Μέλεχ τοῦ υἱοῦ Ἀβραμίου διαπρεσβεύεσται πρὸς βασιλέα, ἱκετεύων προσδεχθῆναι καὶ σύμμαχος καὶ φίλος γενέσθαι Ῥεμαίων. καὶ ἐλθὼν τὴν Περσαμενίαν κατὰ τὸ λεγόμενον Κάρσε προσέμενε τὰς τῆς πρεσβείας ἀποκρίσεις. bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.474.

[766] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.116; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.102-103.

sıra kuvvetleriyle İberya'ya geldiğinde, Skylitzes tuhaf bir bilgi vererek Kutalmış'ın Saba ve Bereketli Arabistan'a [Ευδαίμων Αραβία/Arabia Felix] kaçtığını söyler. Sultan İberya bölgesine geldiğinde yağma yaptı ve her şeyi yaktı, bu sırada imparator *akolouthos*[767] Mikhael'i İberya'ya Sultan'a karşı gönderdi. Mikhael Khaldia ve İberya'da dağılmış vaziyette bulunan Frank ve Vareng birliklerini bir araya getirdi. Skylitzes'e göre sultan savaşmayı akıl kârı saymadı, zira kazansa imparatorun bir kölesini ele geçirecekti, tam tersi olsa bir köleye karşı utanç verici bir yenilgi alacaktı. Bu yüzden tüm ordusuyla Tebriz'e geri döndü[768]. Bu olay Monomakhos erkinin sonunda ve Tuğrul Bey'in Büveyhiler üzerine hareketinden önce gerçekleşmişti.

Monomakhos'un ölümünden sonra Theodora Bizans tahtına oturdu. Psellos'a göre devleti bir kadın yönetse de, 'kabul etmek gerekir ki, bu devirde imparatorluk refaha kavuştu, şanı şerefi arttı[769].' Aristakes de kendi açısından değerlendirerek 'İmparatoriçe, bize saldırmayı unutsun diye Sultan'a bolca hediyeler vererek çok aç bir canavarmış gibi onu doyurdu[770]' der. Bizans kadim politikası olan 'para vererek düşmanı dizginleme' taktiğini uyguluyordu, ancak ekonomisi o şaşalı günlerininki ile aynı değildi. Ayrıca tek para vererek durduracağı kişi doğudaki Selçuklular değildi, batıdaki Türkler de aynı şeyi istiyordu. Ancak Selçuklu Türkleri mevsimlik akınlarını kesmediler ve 1056 yılında tekrar Pasin bölgesine gelip geniş çapta yağmalarını yaptılar. Aristakes abartılı bir sayı olarak Türklerin 30.000 kişiyi kılıçtan geçirdiğini söyler[771]. Bu esnada İmparatoriçe Theodora ölüm döşeğindeydi ve emperyal tahtı Mikhael Bringas'a bıraktıktan sonra öldü. Psellos'a göre yeni imparator gereksiz yere halk ve soylu sınıftan insanlara fazlasıyla orunlar bahşetti, ancak askeri sınıfı göz ardı etti. Diğerleri gibi daha üst orunlar isteyen Isaakios Komnenos, Kekaumenos ve daha başka önemli komuta kademesindeki kişiler orun yerine imparatordan büyük bir hakaret ve azar işittiler. Oysa Psellos'unda belirttiği gibi

---

[767] Akolouthos (ἀκόλουθος), büyük ihtimal 'takip etmek' anlamına gelen ἀκολουθέω fiilinden gelmektedir. Bu unvan zaman içinde değişen işlevlere sahiptir. İlk olarak 9. yüzyılda kıdemli subaylık için kullanıldığı görülür. 9-10. yüzyıllarda alay komutanı yardımcısı olarak ve paralı askerlerin komutanları için kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, c.I, s.47.

[768] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.474-475.

[769] ...τόγε καταλελειμμένον εὐθύ τε καὶ μεγαλπρεπὲς ἐγεγόνει τὸ κράτος... bk. The History of Psellus, s.181. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.186.

[770] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.123; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.107.

[771] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.124; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.108.

‘imparatorların güçleri üç unsura dayanır: Halk, Senato ve Ordu[772]’, imparator ise en önemli unsuru göz ardı ederek erkini tehlikeye attı. Komutanlar aralarında istişare ettiler ve başlarına geçecek en uygun kişinin Isaakios Komnenos olmasına karar verdiler. Zaten Komnenos pek çok şeyi bireysel olarak kendi kararlarına göre yapıyordu, bu durumda ondan başkasının lider olmasını gereksiz kılıyordu. Komnenos’un isyanı imparatorluğu resmen ikiye böldü ve Komnenos şehri muhasara ederek tüm giriş çıkışları kapattı[773]. Bu durum imparatorluğun en çok doğu kısımlarını etkiledi. Savunmasız kalan bölgeler Selçuklu Türkleri için bulunmaz bir fırsattı. Ancak Komnenos isyanının hemen öncesinde İmparator Bryennos’u sürgünden çağırarak Kapadokya’nın valisi olarak atadı ve Türklerle savaşmak için gönderdi. Bu esnada Selçuklu komutanı Samoukh Büyük Armenia’nın yani Doğu Anadolu bölgesinin – bilhassa Van civarı – geniş ovalarında üç bin adamı ile Bizans topraklarında ani akınlar ve yağmalar yapıyordu. Bryennos iktidardan maddi olarak alacaklıydı, ancak İmparator onun taleplerini kulak ardı edip ‘δεικνύων ἔργα ἀπαίτει μισθοὺς[774]’ diyerek, Komnenos gibi onunda tepkisini çekti. Aynı durum Erbebios Frankopoulos [Ἐρβέβιος Φραγγόπουλος] – modern dillerde Herve veyahut Hervevios şeklinde geçer – adlı Frank komutanı için de geçerliydi. Zira o İmparatordan *magistros* payesini istedi, ancak İmparator onun talebini reddetmekle kalmadı, küçümseyerek onunla alay etti. Bu duruma öfkelenen Erbebios başkenti terk ederek Armenikon themasına geldi ve dağılmış olan Frankları toplayarak Media bölgesinde Türklerle savaşa girişti. İlk savaşta mağlup olan Samoukh Ahlat’a [Χλέατ] çekildi. Frankların ısrarı sonucu Ahlat’a gelen Erbebios buranın emiri Ebu Nasır [Ἀπονάσαρ] ile bir anlaşma yaptı. Ancak daha sonra bir hile ile Frankların bazılarını öldürdü ve Erbebios’u zincire vurarak sadık destekçisi olduğunu söylediği

[772] ‘Ἐν τρισὶ δὲ τούτοις τῆς φυλακῆς αὐτοῖς ἱσταμένης, δημοτικῷ πλήθει, καὶ συγκλητιῇ τάξει, καὶ συντάγματι στρατιωτικῷ, τῆς μὲν τρίτης ἧττον φροτίζουσι, τοῖς δ' ἄλλοις εὐθὺς τὰς ἐκ τοῦ κράτους προσνέμουσι χάριτας.’ bk. The History of Psellus, s.188. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos’un Khronographia’sı, s.197.

[773] Isaakios Komnenos isyanı için bk. The History of Psellus, s.188-210. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos’un Khronographia’sı, s.197-218; Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.481-500; The History of Michael Attaleiates, s.95-107; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.63-69; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.653-665; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.101-109.

[774] Deyimsel olarak Türkçe ‘Önce iş sonra ekmek’ diyebileceğimiz bir deyim.

imparatora gönderdi[775]. Bu olaydan sonra Komnenos isyanı baş gösterdi ve Türklerin doğudaki akınları daha da kolaylaştı. Zira Aristakes

> '*O yılın başından beri [1057], yukarıda kederle zikrettiğimiz, askerler aç gözlü kurtları andırarak İran'dan geldiler, bir çobanın savunmasız bir sürü ile karşılaşması gibi, yalnızca hepsini yemekle memnun olmadılar, tüm sürüyü öldürmeye de çalıştılar, bu yüzden İran'dan gelen birlikler tek başına ganimetle doymadılar, obur iştahlarıyla ölülerimiz [onları] doyurdu. Ellerinden kaçıp kurtulan birini fark etmek imkânsızdı. Onlar, bunu büyük bir yardımseverlik işi olarak telakki ettiler*[776]'

der. Bu dönemde Gürcü bölgesinde ön plana çıkan Liparit'in oğlu Ivan, Bizans'ın iç karışıklığından yararlanarak Taron eyaletindeki Hastenik bölgesinde Bizans'a ait toprakları gasp etti. Ayrıca doğu bölgesindeki Bizans yöneticilerini tutuklattı ve onların o güne kadar biriktirdiği bütün servete el koydu. Daha sonra Karin şehrine yöneldi ve 'İmparator'dan gelen bir fermanım var. Şehir benimdir. Açın kapıları içeri gireyim' diyerek şehri ele geçirdi. Karin şehrinin prensi, Ani'deki Bizans *magistrosunu* bilgilendirdi ve Karin üzerine birlikler sevk edildi. İvan bu bölgeleri yağmalayarak kendi topraklarına çekilirken, Selçuklu Türklerini bu bölgeye çağırdı ve onlara yardımcı birlikler gönderdi. Selçuklular bölgeye gelince prens güvenli bir kaleye çekildi ve Selçukluların karşısına kimse çıkamaya cüret edemedi. Ivan Gürcü rehberler vasıtasıyla Türkleri Khaldi themasına yönlendirdi, zira bu themanın kahir ekseriyeti Ermeni'ydi. Selçuklar buradan büyük bir ganimet kaldırdı ve Gürcüleri de ödüllendirmeyi ihmal etmedi. Bunun ardından, 'ülkenin sahipsiz ve savunmasız olduğunu gördüler' diyen Aristakes Türklerin, Mananagi bölgesinde iki koldan Armenia'ya döndüklerini söyler. Kolun biri Karin bölgesindeki Bulurs[777] adlı köye geldi. Aristakes Selçukluların bu bölgede erkek ve kadın yedi bin kişinin ve altmış din adamının öldürüldüğü veyahut esir edildiğini yazar[778].

Aristakes'e göre bu olayların asıl suçlusu Isaakios Komnenos idi, zira 'Komnenos kendisine vaat edilen orunları kabul edip, doğuda Türklerle savaşarak Hıristiyanların kanını yerde koymayacağını söyleseydi' diyerek görüşünü belli

[775] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.484-486.
[776] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.128; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.111.
[777] Günümüz Erzurum'undaki Pulur'dur. bk. Umar, Adlar, s.683. Fransızca tercümesinde Plour olarak geçer. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.114.
[778] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.129-132; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.112-116.

etmiştir[779]. Aslında Psellos'tan öğrendiğimiz kadarıyla Komnenos doğuda İran ve Mısır gibi devletlerle anlaşmalar yaptı, ancak onda mahir siyasetçilere bahşedilen o zekâ ve istidat yoktu. Asker seciyesiyle esip gürler ve tehditler savururdu[780]. Bu nedenle anlaşma yapsa da doğuda akın yapmayı bekleyen Türkleri durduramaz ve Ermenileri koruyamazdı. Zira ülke içinde radikal bir şekilde giriştiği reformlar çabuk tepki çekti ve bundan en fazla etkilenen ordu oldu. Selçuklu Türkleri de bu zamanda Anadolu'ya tekrar bir akın gerçekleştirdi. Bu seferki hedefleri Malatya bölgesiydi. Aristakes burası için 'Tacirleri ülkenin şerefli insanlarıydı, alışveriş yapanları ise her zaman berrak şarap içen ve hoş kokulu yağlar mesh eden, fildişi kanepelerde oturan ulusların krallarıydı[781]' der. Mateos ise 'Bu şehrin altın, gümüş, mücevherler ve kıymetli kumaşlarla dolu olduğuna dair şayialar uzun zamandan beri İranlıların içinde dolaşıyordu[782]' der. Türklerin akın yapmasını cezbedecek her türlü şey mevcuttu. Ayrıca yine Mateos'un dediğine göre şehir surdan mahrumdu, bu da Türklerin işini daha da kolaylaştırıyordu. Daha önce de belirttiğimiz üzere Malatya Kourkouas tarafından geri alındıktan sonra Ermenilerin tehcir edildiği bir şehirdi ve Selçuklu akınından en çok etkilenen de yine bu toplumdu. Selçuklu Türkleri Ermeni takvimine göre Arek ayında yani Ekim 1057 yılında İran'dan harekete geçtiler. Kamak[783] bölgesine ulaştıktan sonra adet olduğu üzere Türkler iki kola ayrıldılar. Bir kol Kolonia[784] bölgesine hareket ederken, diğer kol doğrudan Malatya'ya yöneldi[785]. Mateos Türklerin 'kış ve Hisnag'ın yani Noel'den önceki elli günün ilk günlerinde geldiklerini söyler ki verdiği bilgi Aristakes ile uyumludur. Mateos'un Aristakes'e göre verdiği ilginç bilgi Gürcü prensi Ivan'ın yine Türklere rehberlik etmesidir[786]. Bu durum şüphesiz ki Gürcüler için kârlıydı; hem Bizans baskısından ve ekonomik külfetinden kurtuluyor, hem de monofizit Ermenilere karşı üstünlüğünü tesis ediyordu. Ayrıca Türklerle çıktıkları yağmadan güzel bir payları da vardı. Bizans ise

[779] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.132; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.118.
[780] 'καὶ ταῦτα μὲν πρὸς Πάρθους καὶ Αἰγυπτίους ἐφθέγγετο...' bk. The History of Psellus, s.213. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.221.
[781] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.139; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.119.
[782] Urfalı Mateos, s.107; Bibliothéque Historique Arménienne, s.107.
[783] Günümüzdeki Erzincan'ın Kemah bölgesidir bk. Umar, Adlar, s.416. Fransızca çevirisinde Gamakh olarak geçer. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.120.
[784] Malatya'nın kuzeyinde, Fırat'ın batı kıyısında, Pompeius tarafından kurulan İkinci Armenia'ın eski bir şehri. bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.120, n.3.
[785] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.140; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.120.
[786] Urfalı Mateos, s.107. Bu kısım Fransızca çeviride yer almıyor.

Aristakes'in deyimiyle 'Bu acılarla geçen yılın güzünde Bizanslılar, ardı arkası kesilmeyen ağız kavgalarının patırtılarıyla meşgulken…[787]' diyerek doğudaki sorunlara karşı ilgisini net bir şekilde belirtir. Ancak Bizans'ın Malatya'da belirli bir kuvveti vardı, lakin Bizans kuvvetleri Türklerin geceleyin şehrin önünde belirmesi üzerine fevri bir hareketle surlardan çıkıp Türklerle cenge giriştiler. Aristakes her iki taraftan da pek çok ölü vardı der, ancak şehir Türklerin eline geçti. On iki gün boyunca burada kaldılar ve surları yıkarak pek çok hendek kazdılar. Selçuklular Ermeni takvimine göre Navasart ayına yani Ağustos ayına kadar bu bölgede kaldılar. Erzakları bitince Horjean bölgesine ilerlediler ve burada bölge ahalisi ile küçük çaplı bir çarpışma gerçekleşti. Bu esnada Bizans Türklerin arkasından geldi ve hücum borularını çalarak Türklere saldırdı. Türk ordusu mutat olduğu üzere hemen kaçar gibi yaptı, ancak Bizans ordusu peşlerine düşmedi. Türkler başka bir Bizans kuvvetinin olmadığını görünce etraflarından dolaştılar ve Bizans ordusunu sararak tüm orduyu imha etti. Ancak Türkler daha sonra Muş bölgesine geçince Ermeni nahararı Tornig Sasun[788] – Aristakes'te Sanasunk – adlı topluluktan bir ordu meydana getirerek Türklere saldırdılar ve yağmalar ile esirleri geri kurtardılar. Saldırıdan kurtulan Türkler ise İran'a geri döndüler[789].

Doğuda bu olaylar olurken, batıda ise Isaakios Komnenos Peçenek Türklerine karşı büyük bir mağlubiyet aldı ve yaptığı ani reformların yanına bu başarısızlığı da eklediği için tahtan el çekmeye ve bir keşiş olarak yaşamaya mecbur edildi. Yerine ise X. Konstantinos Doukas geçti, onun başa geçmesi sivil idarenin orduya karşı bir zaferidir. Kendisi asker olmadığı gibi, mahir bir siyasetçi de değildi. Isaakios en azından askeri bilgisi vardı ve orduyu modernize edecek zamanı bulamadı, Doukas ise hem siyasetten hem de askeriyeden anlamıyordu. Giriştiği sosyal reformlarda onu çok cömert ve eli açık biri olarak görüyoruz. Ancak devlet kademelerine bir gelenek olarak aile ferlerini yerleştirdi ve pek çok devlet payesini bol keseden liyakatsiz insanlara dağıttı. En önemli noktayı ise bize Attaliates verir:

> "*…paraya tamah etmesi, kamu gelirlerini arttırma isteğini pek katılıkla beslemesi ve üstelik bunun için bir de pek kusursuz olmayan yöntemler izlemesi,*

[787] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.140; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.119.

[788] Dördüncü Armenia'nın bir bölgesi ve bu bölgenin merkezi, günümüz Siirt ilinin kazasıdır. Sanasuna olarak da adı geçmektedir. bk. Umar, Adlar, s.703.

[789] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.140-143; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.120-122; Urfalı Mateos, s.107-109; Bibliothéque Historique Arménienne, s.107-109.

yargıçlık yetkisinin keyfi kullanılması, beri yandan ordu hakkında ve sınırlardaki muhafiz birliklerinin durumu hakkında ilgisizliği, Roma devleti uyruklarının tümüne ya da hemen hemen tümüne zarar verdi. Çünkü hukuka aykırı olarak mahkûmiyete uğratılan topluluk çok hoşnutsuz oldu; keza, aslında kamuya borçları bulunmadığı halde hazineye para ödemeleri istemiyle kendilerine karşı gerçeği çarpıtıcı suçlamalar yöneltilenler, ama bir de taşra illerinde, sırtlarına yeni vergi yüklemiş olup da, ordu ihmal edilmiş bulunduğu için barbarların akınları yüzünden çilelere katlananlar[790]."

Burada dikkatimizi çeken husus yeni imparatorun 'orduya ve sınır muhafızlarına ilgisiz kalması'dır. Zira sınır muhafızları genelde Ermeni themaları ve askerlerinden oluşurdu. Bunun zayıflaması Türklerin artık yalnızca yağma için gelmemesine neden oldu. Zira 1057-8 akınında da gördüğümüz gibi Selçuklu Türkleri bir yıla yakın bir süre Malatya civarında kaldı ve belli noktalarda kendine göre tahkimatlar yaptı. Bu Türklerin ileriye dönük kalıcı olacağının ilk göstergeleriydi. Hatta şunu çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz ki, mösyö Cahen'in amentü gibi kabul edilen

"*Quelle était, à la veille de Mantzikert, la situaiton respective des Byzantins et des Turcs? On ne comprendrait rien si l'on ne faisait une distinction radicale entre les bandes turques autonomes et le Sultan seldjoucide: celles-là envahissant et dévastant spontanément chaque année le territoire grec, celui-ci ne demandant qu'à établir entre les deux empires des ralations pacifiques, sans idée de conquête*[791]"

görüşü kaynaklardaki bu bilgilere dayanarak çökmektedir.

Doukas'ın reformlarının hemen ardından Türkler 1059-60'da tekrar Anadolu'da belirdiler. Mateos Türklerin gelişini şu şekilde vermektedir:

"*Birçok eyâletler, Sultan Tuğrul'un divanından çıkmış olan Samukh, Amurkafr ve Kicacici adlı üç zalim emîr tarafından kılıç ve esaretle tahrip edildiler. Kötü ve vahşi hayvanlardan daha çok kana susamış olan bu adamlar, bir kara bulutu andıran orduların başında oldukları halde ölüm alâmeti olan bayraklarını hamilen, meşhur ve çok nüfuslu Sivas şehrinin üzerine geldiler*[792]."

---

[790] Τὸ δὲφειδωλὸν καὶ ἄγαν προστικὸν τῶν δεμοσίων χρημάτων, ἔστιν οἷς καὶ οὐκ ἐν εὐπροσώποις αἰτίαις, καὶ τὸ κατ' ἐξουσίαν δικαστικὸν καὶ τὸ καταφρονητικὸν τῆν στρατιωτικῆς εὐπραγίας καὶ στρατηγικῆς καὶ ἀκριτικῆς εὐπαθείας, πολλῶν καὶ σχεδὸν ἁπάντων τῶν ὑπὸ Ῥωμαίοις τελούντων λυμαντικὸν ἐψηφιζοντο. Ἠγείρετο γὰρ πολὺς γογγυσμὸς τῶντε καταδικαζομένων οὐνομκῶν καὶ τῶν κατηγορουμένων σοφιστικῶνς καὶ τῶν ἀπαιτουμένων εἰς τὸ δημόσιον ἐνίοτε ἀχρεώστητα καὶ τῶν δεχομένων φορολογικὰς ἐπαυξήσεις ἐπαρχιῶν καὶ τῶν καταδρομὰς ὑφισταμώνων βαρβαρικὰς διὰ τὸ μὴ κατὰλόγον τὸν στρατιωτικὸν κατάλογον γίνεσθαι. bk. The History of Michael Attaleiates, s.140; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.86.

[791] Cahen Claude, "La campagne de Matzikert d'après les sources musulmanes", **Byzantion**, 2 1934, s.621.

[792] Urfalı Mateos, s.111; Bibliothéque Historique Arménienne, s.111.

Mateos'un verdiği üç komutana karşılık Attalaiates Khorosalaris [Χωροσάλαρις] ve Zamoukhes [Ζαμούχης] adlı komutanlardan bahseder[793]. Ermeni kaynaklarındaki Samukh büyük ihtimal Zamoukhes idi, zira Ali Sevim de bu adın Türkçe karşılığını Sabuk şeklinde veriyor[794]. Khorosalaris ise Kicacici [Kidjajidji]'nin tahrif edilmiş ya da Ermeni duyumundaki algılanış şekli olabilir. Bu komutanlar Sebasteias temasına [θέμα Σεβαστείας] geldiklerinde, Bizans'ın buraya yerleştirdiği Ermeni komutanlardan Senekerimin oğulları Atom ve Apusahl'ı ele geçirmek istiyorlardı. Ancak bu komutanlar hemen themanın güneyinde bulunan Khavadanek[795] kalesine iltica ettiler. Şehri savunmasız gören Türkler Sivas'ı hemen ele geçirdiler. Ermeni kaynaklarında geçen ilginç bir nokta Malatya'da olduğu gibi Sivas'ta da sur bulunmuyordu. Anlaşılan Bizans'ın içinde bulunduğu ekonomik durum ve askeri sistemin yozlaşması bu durumu açıklamaya yetiyor. Mateos Türklerin yalnızca Sivas'taki faaliyetlerinden kısaca bahseder ve yağmadan ve esir alımlarından sonra İran'a geri döndüklerini söyler[796]. Oysa Attaliates kroniğinden şu şekilde anlatmaktadır:

> "*Anadolu'da düşmanlar her şeyi talan ettiler, yakıp yıktılar ve onların akınları sürekli oldu; çünkü Nefthalit Hunları, yâni Türkler saldırılarıyla ağır bastılar; oysa bizim ordumuz, ihmal edilmiş olduğundan, yenildi ve panikledi. Hiçbir zaman güzel gün görmeyen İberya ülkesi, söylediğimiz üzere, onu artık işgal etmiş olduklarından, harabe yığınına dönmüştü. Onunla sınırdaş olan diğer yöreler, yâni Mesopotamia, Khaldia, Melitene ve Koloneia ve Fırat'a yakın bulunanlar, aynı çileyi çektiler. Ve eğer bazı kereler barbarlar bizim kendi ordumuz tarafından yahut daha doğrusu ordu çıkageliyor rivayeti yayıldığından dolayı engellenmiş olmasalardı, yahut da kendilerinin belli bazı önderleri, Khorosalaris, ya da Zamoukhes, bahtın lütfu ile yenilmiş olamasalardı, o takdirde düşman akınları Galatia'ya, Honoriada'ya ve asıl Phrygia'ya kadar yaklaşacaktı*[797]."

---

[793] The History of Michael Attaleiates, s.142; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.88.

[794] Sevim Ali, **Anodolu'nun Fethi – Selçuklular Dönemi**, b.4, TTK, Ankara, 2014, s.51-52.

[795] Sivas'ın Güneybatı'sında olan bir kale. bk. Urfalı Mateos, s.110, n.25.

[796] Urfalı Mateos, s.111; Bibliothéque Historique Arménienne, s.111.

[797] Κατὰ μὲντὴνἑῴαν ἐληΐζοντο πάντα καὶ διεφθείροντοτῇ τετῶν Νεφθαλιτῶν Οὔννων, ἤτοιτῶν Τούρκων, ἐπιδρομῇ καὶ κατισχύσει καὶ τῇΒιαίᾳ ὑποχωρήσει καὶ δείματι τῶν ἠμελη μένωνστρατιω τῶν ἐκτοῦ ῥωμαικοῦ καραλόγου. Καὶ συνεχεῖς ὑπῆρχον αἱ ἐκδρομαὶ καὶ ἡ εὐδαίμων χῶρα τῆς Ἰβηρίας παντελῶς κατηρείπωτο, ἤδη προκατειργασμένη ὡςεἴπομεν, μεταλάμβανον δὲ τοῦ δεινοῦ καὶ ὅσαι ταύτῃ παρέκειντο, Μεσοποταμία τε καὶ Χαλδία, Μελιτηνὴ καὶ Κολώνεια καὶ τὰτῷ Εὐφρατῃ συγκείμενα ποταμῷ. Καὶ εἰμὴ στρατεύμασιν ἐνίοτε, μᾶλλονδὲἀρχηγὸςτούτων Χωροσάλαρις οὕτωλεγόμενος, ἕτερος δὲ Ζαμούχης τὴν ἥτταν συμβαλόντες τύχῃ τινὶ ἀγαθῇ ἐκληρώσαντο, κἄν καὶ μέχρι Γαλατίας καὶ Ὀνωριάδος καὶ αὐρτῆς Φρυγίας τὸἀντίπαλον

Attaliates'in bu pasajına baktığımızda Selçukluların Sivas ve çevresiyle sınırlı kalmadığını görüyoruz. Zira Bizans ile gereksiz bir çarpışmayı göze almayan Selçuklular geri dönmüşlerdi, yoksa Attaliates'e inanacak olursak günümüzdeki şekli ile batıda Bolu'ya ve İç Anadolu'nun güney kesimlerine kadar yayılacaklardı. Aslında bu tablo bize Ermeni bölgelerindeki kontrolün Bizans'ın elinden çıktığını net bir şekilde gösteriyor.

1062 yılına doğru Türkler yine Salar Horasan, Mıcmıc ve İsulv adlı komutanların önderliğinde bu kez günümüz Diyarbakır'ının Ergani bölgesi civarına geldi[798]. Mateos abartılı bir şekilde Türklerin faaliyetlerini anlatırken, Diyarbakır beyi Nasırüddevle Salar-Horasan'a bir mektup yazarak onunla bir ittifak akdeder. Türklerin aldığı tüm esirlerin kendi beyliği içinde satılmasını talep eder. Bölgede yaşanan sıkıntılar Konstantinopolis'e ulaşmış olmalı ki, İmparator Doukas daha önce yukarıda bahsettiğimiz Erbebios Frankopoulos'u ve topladığı askerleri Tılkhum'a[799] gönderdi. Urfa dükü olan Tavadanos da Gerger[800] ve Hısnımansur[801] civarından askerler toplayarak Türklerin üzerine yürüdüler. Türkler Bizans ve Ermeni birliklerinin geldiklerini görünce kendi topraklarına çekildiler. Bunun üzerine iki ordu Diyarbakır üzerine yürüdü. Zira Bizans doğu seferlerini başlattığı günden beri güneydoğuda yalnızca Diyarbakır şehrini ele geçirememişti. Ancak Bizans'ın yolladığı Frank komutanın burayı ele geçirme gibi bir derdi yoktu. Urfa dükünün böyle bir teşebbüsü olduğunu Mateos'un anlatımından anlıyoruz. Ancak Erbebios buradaki Ermeni nahararına da ihanet etti ve ordusuyla geride durarak iki tarafın çatışmasını izledi. Savaş sonucu Ermeni dükü Tavadanos öldü. Onun ölümü üzerine Erbebios ordusuyla hareke geçti ve 15.000 Müslümanı katlederek Bizans topraklarına geri döndü. Aynı yıl içinde bir Türk birliği emir Yusuf önderliğinde Tılkhum bölgesine geldi. Bunu işiten Erbebios da kendi askerleriyle harekete geçerek bu Türk birliği savaştı ve onları yendi, hatta emir Yusuf'u öldürdü. Ancak nedeni

---

περιέδραμε. bk. The History of Michael Attaleiates, s.142-144; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.87-88.

[798] Komutanlar için bk. Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.52-53.

[799] Tam yeri bilinmiyor. Ancak Dördüncü Armenia içindeki Bağin yani Palu civarında bir yerde bulunuyordu. bk. Urfalı Mateos, s.83, n.204.

[800] Gerger ya da Gargar, Adıyaman iline bağlı ilçe merkezi kasabası. bk. Umar, Adlar, s.281.

[801] Adıyaman şehrinin Emeviler döneminde aldığı addır. bk. Umar, Adlar, s.316.

bilinmez, Erbebeios daha sonra İmparator Doukas tarafından boynuna bir taş bağlanarak denize atılmıştır[802].

2.2.4. Sultan Alp Arslan Döneminde Bizans-Selçuklu Mücadelesi ve Bizans'ın Armenia'yı Kaybetmesi

Sultan Tuğrul vefat edince, yerine yeğeni Alp Arslan geçti. Nasıl ki bir ırmak, üzerine inşa edilen bentleri yavaş ve sessizce aşındırıp bir anda yıkıp parçalar ve üzerine seller gibi akarsa, Alp Arslan devri ve sonrası da Türkler Anadolu'ya böyle taşıp akmışlardır. Alp Arslan iç meseleleri hallettikten sonra ilk büyük iş olarak Gürcistan seferine çıktı. Tuğrul Bey döneminden aşina olduğumuz kadarıyla, Gürcüler Selçuklu Türkleri ile ortak iş tutmuş ve Kafkasya ile Doğu Anadolu bölgelerinde akınlar ve yağmalar yapmışlardı. Hatta Türkler bu bölgelerde ilk yerleşim yerleri yapmak için teşebbüste bulunmuşlardı, lakin bu dönem için Anadolu'ya bir tehcir gerçekleştirmemişlerdi. Alp Arslan Gürcülerle ortak iş yapmak yerine onları kendine tabi kıldı[803]. Daha sonra Sultan, Aristakes'in tabiriyle, 'Armenia ülkesinde ellerinde tuttukları mülkleri büyütmek ve [Bizans] İmparatorluğu'nun diğer sınırlarını erkleri altına almak istedikleri için savaş oldu[804]' diyerek Türklerin aynı tarihte Ani bölgesine geldiğini söyler. Alp Arslan stratejik bilgisi derin olan bir liderdi, zira Ani önemli bir şehirdi ve Türklerin ileri akınları için ve Kafkasya için kilit bir noktaydı. Attaliates bile bölgesinin önemini şöyle anlatmaktadır:

> "*Büyük ve kalabalık nüfuslu bir şehir olan Ani, hendeklerden ziyade, doğa eseri olan ve geçilmez özellikte dik vadiler ve sarp kayalarla çevrilidir. Kayaların ve dik vadilerin bulunmadığı derin ve aşılmaz, anaforlar oluşturan bir ırmak tarafından korunur. Girişler, en az boyuta yayılan noktada bulunur, lakin bunlar da yüksek ve güçlü surların korumasındadır*."

[802] Bizans'ın bu doğu seferi kendi kaynaklarında geçmez, bu bilgileri yalnızca Urfalı Mateos bize aktarmaktadır. Detaylı anlatım için bk. Urfalı Mateos, s.113-117; Bibliothéque Historique Arménienne, s.115-120.

[803] Alp Arslan'ın Gürcistan seferi için bk. Urfalı Mateos, s.118-119; Bibliothéque Historique Arménienne, s.120-121; İbnü'l Esir, cilt 8, s.234-236; İbnü'l-Cevzî, s.90.

[804] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.162; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.139.

Ayrıca sabık İmparator Monomakhos'un Ani'yi zapt etmek istediğini lakin askeri güçle başaramayıp anlaşma yoluyla aldığını da hatırlatmaktadır[805]. Ani şehrinin alınması yine kaynaklarda farklılar arz etmektedir. Aristakes'e göre Ani prenslerin birbirlerine düşmesinden dolayı Selçuklular tarafından hızlı bir biçimde alındı, sadece Nerki-Pert denilen iç kale kısmı bir müddet dayanabildi lakin onlarda sonunda pes ederek teslim oldular[806]. Mateos ise Arap tarihçilerini andırır biçimde masal tarzı anlatarak bir ajitasyon edebiyatı yapar ve kuşatmanın uzun ve zorlu olduğunu anlatır lakin netice olarak Aristakes ile aynı bilgiyi verir[807]. Daha farklı bir anlatımı Attaliates'te görüyoruz; ona göre bölgenin Bizans egemenliğine geçmesinden sonra yerel yöneticilerdeki gevşeklikten ve zevk-ü sefadan dem vurarak bölge halkının ataletine ve makam mevki peşine düşmesinden yakarır. Ayrıca Pangratios adlı Ermeni birinin – ki bu kişi büyük ihtimal bir *Typikon* yazan Ermeni-Gürcü karşımı bölgesel bir doukas idi[808]– imparatora gelerek Ani'yi istediğini ve bölge kendisine verilirse devlet hazinesinden ödenek almayacağını ve giderleri kendisinin karşılayacağını söyleyerek onu ikna eder. Zaten askeri gelirleri kısmanın türlü yolunu arayan imparator ve saray erkânı için bulunmaz bir teklifti. Yine Attaliates'e göre Türkler sorunsuzca bu bölgeden geçmek isterken bu kıloşar Gürcü-Ermeni takımı Türklerin üzerine saldırır ve haberi alan Alp Arslan büyük bir hiddetle yönünü Ani'ye çevirerek intikam almak ister. Şehir belli süre dirense de, Aristakes'in verdiği prensler arasındaki ihtilafı Attaliates de onaylayarak, ayrıca para stoğunun da tükenmesiyle şehir Türklere teslim olur[809]. Alp Arslan yalnızca Ani ile yetinmeyip hemen ardından günümüzdeki Kars'ın belki de daha fazla bölgenin hâkimiyetini ele geçirdi. Buradaki önemli bilgiyi Mateos bize vermektedir; bölgedeki Ermenilerin

---

[805] Τὸ Ἀνίον πόλις ἐστὶ μεγάλη καὶ πολυάυθρωπος καὶ ανταχόθεν τάφροις οὐ χειροποιήτοις ἀλλὰ φυσικαῖς κοιλάσι καὶ ἀδιεξοδεύτοις καὶ πέτραις ἀποτόμοις συμπεριειλεμμένη καὶ ποταμῷ βαθυδίνῃ καὶ ἀβάτῳ περιεξωσμένη τὸ μέρος καθόπερ ἀπορρωῶγες καὶ φάραγγες ἐπιλείπουσι· καὶ βραχύς ἐστι τόπος ὁ τὰς ἀμφόδους ἔχων τῆν πόλεως καὶ οὗτος μετεώροις καὶ ἰσχυροῖς κατωχύρωτο τείχεσι. bk. The History of Michael Attaleiates, s.144; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.88-89.

[806] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.162-164; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.139-141.

[807] Urfalı Mateos, s.119-121; Bibliothéque Historique Arménienne, s.121-125.

[808] Gregorios Pakourianos ve eseri için bk. Gautier Paul, "Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos", **Revue de études byzantines**, cilt 42, 1984, s.5-145; Lemerle Paul, **Cinq Études sur le XIe Siècle Byzantin**, Paris: ECNRS, 1977, s.113-191.

[809] The History of Michael Attaleiates, s.146-151; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.90-91.

lideri Gagik idi ve Sultan Alp Arslan bu toprakları alınca Bizans altında basit bölgesel bir yönetici gibi yaşayan Gagik Selçuklulara tabi olmalıydı. Sultan onu huzuruna saygılarını sunması için çağırdı, ancak Gagik Kars'tan çıkarak Bizans topraklarına sığındı ve İmparator Doukas ona günümüzdeki Kayseri Pınarbaşı'nda bulunan, o dönemki Ermenicede Dzamındav olan, Zamantı[810] ırmağı civarını kendisine verdi. Büyük bir ihtimal Kharsianon theması içine dâhil edildi. Önemi ise Bizans'ın doğudaki Ermeni politikası muradına ermişti, Mateos'a göre ise Armenia'nın sükûtu idi[811].

Ani'nin alınmasından sonraki yıl Selçuklu ordusu Salar Horasan komutasında Urfa bölgesine geldi. Doğu Anadolu tarafını kendi tahakkümü altına alan Türkler bu devirde Suriye coğrafyasında otoritelerini daha iyi tesis edebilmek için, Doğu Anadolu'da olduğu gibi, Güney Anadolu bölgesini de kendi otoriteleri altına almaya çalıştılar. Mateos'tan öğrendiğimiz kadarıyla Türkler Tılkhum kalesi üzerinden Severag[812] kalesine geldiklerinde bölgede 200 Frank askeri vardı. Franklar Türklerle çarpışsalar da, kalabalık Türk ordusu karşısında hepsi direnemediler. Türkler Nisibis ve Nışenig[813] gibi bölgelere hücum ederken, Antakya doukası olan Haçatur – Mateos ona Bekht der, Attaliates ise Χατατούριος/Khatatourios der – Türk akını sırasında o bölgede bulunduğu için Türklere karşı yürüdü. Urfa'nın doukası olan Bigonid (veya Bizonid) askerlerin komutasını Proksimos'una vererek Haçatur'un Türkler karşısında bir zafer elde etmesini önlemek istedi. Türklere karşı hücuma geçecekken Haçatur'un ordusunu yalnız bıraktı ve bunun neticesinde Bizans ve Ermeni askerleri Türkler karşısında ağır bir hezimete uğradı. Mateos Haçatur'un ağzından "Ey dinsiz Romalılar, ihanetinizi burada da mı icra ettiğiniz?[814]" diyerek Bizans'a olan kinini net bir şekilde göstermektedir. Haçatur İmparator Doukas'a olanları rapor edince, imparator Proksimos'un dersini yüzdürerek içini samanla doldurdu ve Urfa'ya gerisin geri gönderdi, Haçatur ise kurunun yanında yaş yanar misali kendi doukaslık

[810] Zamantı ya da Samantı, İlkçağ Kapadokya'sının önemli akarsularından biri, büyük bir bölümü Kayseri ili içindedir. bk. Umar, Adlar, s.700.

[811] Urfalı Mateos, s.121-122; *Bibliothéque Historique Arménienne*, s.125-126.

[812] Severag, Urfa ile Diyarbakır arasında, Urfa iline bağlı ilçe merkezi kasabası. Günümüzdeki Siverek. bk. Umar, Adlar, s.735.

[813] Urfa civarında müstahkem bir şehir olan Nışenig'e bugün Enzeli ad veriliyor ve Diyarbakır paşalığı Severek sancağının içinde bulunuyor. bk. Urfalı Mateos, s.126.

[814] Urfalı Mateos, s.127; "O Romains parjures, s'écria-t-il, voilà encore une de vos trahisons habituelles!" bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.131.

mevkiinden oldu. Türkler ise hemen Urfa'dan çıkmayarak aynı dönem içinde tekrar bir akında bulundular. Mateos'un verdiği bilgiye göre bu sefer bölgede 4000 atlı ve piyadeden oluşan bir Bizans birliği vardı. Ancak bu birlik de Salar Horasan ve askerleri karşısında dayanamadı ve yine mağlup oldular. Salar Horasan İran'a dönmeden Urfa bölgesinde son bir akın daha yaptı, böylece Selçuklular bir sene zarfında Urfa'ya üç sefer icra ettiler[815] ve bölgedeki Bizans ve Ermeni unsurunun gücünü kırdılar. Zira daha önce de sıklıkla tekrarlandığı gibi, Urfa alındığı dönemden itibaren yoğun Ermeni nüfusunun tehcir edildiği bir bölge idi ve Bizans Ani'de olduğu gibi burada da erkini çoktan kaybetti. Şehir bu dönemde tam olarak Türklerin kontrolüne geçmese de, Bizans'ın kontrolünde de olmayan bir bölge konumundaydı.

İmparator Doukas'ın ölümüne müteakip, saldırı mevsimi geldiğinden Türkler tekrardan Urfa'ya akınlar düzenlediler. Attaliates'in verdiği bilgiye göre Türkler Malatya bölgesindeki Bizans birliklerini de saldırmaya hazırlanıyorlardı, ancak Bizans askerlerinin ödemelerini yapmadığı için ordu sersefil bir haldeydi ve merkezi yönetime karşı kızgındılar. Bundan dolayı ordu Fırat'ı geçmek istemedi ve böylece Urfa'daki birlikler ile birleşemediler. Türkler ise uzun menzilli okları ile hiç zaiyat vermeden Bizans ordusunu ve bölge ahalisini kolayca zapt etti. Bizans birlikleri kaçarak Malatya'ya sığınırken, Türkler günümüz Kayseri bölgesine kadar akınlar gerçekleştirdiler. Türkler bu akından sonra İran topraklarına geri dönmeyerek, akın yönlerini güneye çevirerek Kilikya bölgesine geldiler. Bilindiği üzere bu bölge 10. asırda Araplardan geri alındığında Ermeni tehciri için ana bölgelerdendi ve Türkler Ani ve Urfa'dan sonra Kilikya yöneliyorlardı. Attaliates Türk komutanı Amertikes'i [Ἀμερτικῆς] bu bölgeye geldiğini, hatta saf değiştirerek Bizans'ın yanına geçtiğini söyler. Ancak emir daha sonra tekrar tarafını değiştirir ve Kilikya bölgesine akınlar yapar. Konstantinopolis bölgeye bulabildiği gençleri yollar lakin, Attaliates 'Bunlar yiğitçe herhangi bir iş becermekten acizlik göstererek – çünkü onlarda ne savaşma sanatı vardı ne de ata binmeyi biliyorlardı ve neredeyse hiç silahları yoktu – çok eziyetlere katlandılar ve şan şeref kazanmadan memleketlerine geri döndüler' der. Türklerin akınlarını sadece Antakya *doukası* olan Nikephoros Botaneiates ve onun

[815] Urfalı Mateos, s.125-127; Bibliothéque Historique Arménienne, s.130-133.

yerli halktan topladığı – bunlar Ermeni olabilir – kişiler durdurabildi[816]. Attaliates'in adını verdiği komutanın kim olduğu tartışmalıdır, zira Mateos aynı dönemde Afşin – Mateos Avşen der – adlı komutanın Kilikya'daki Karadağ gelerek kışlık karargâhını buraya kurduğunu ve bu bölgede akınlar yaptığını söyler[817]. Mateos'u İbnü'l-Cevzî destekler, lakin Afşin'in daha kuzeye yöneldiğini ve Amorion bölgesinde faaliyetlerde bulunduğunu, daha sonra Antakya'ya dönüp şehri muhasara ettiğini ve şehir yöneticisinden – Nikephoros Botaneiates – 20 bin altın istediğini yazar[818]. Yine Mateos'a göre aynı sene içinde Gümüştigin – Gomeş Tigin – muazzam bir orduyla Urfa bölgesine geldi Tletukh kalesini alarak, günümüz Adıyaman bölgesine kadar akınlarda bulundu. Bizans'ın Nisibis kalesi komutanı Urfa komutanı Aruandanos'a – Andronikos olabilir – yardımcı kuvvetler yollayarak şu mesajı verir: 'İran emiri, yüz askerle beraber burada Fırat Nehri kıyısında bulunuyor. Derhal üzerine yürü ve onu esir et.' Aruandanos 1.500 sipahi ve 20.000 piyade ile Gümüştigin'in üzerine saldırdı, ancak Türkler giderek çoğalmaya başlayınca: 'Biraz geri çekilelim ki Türkler arkamızdan hücum etsinler. Sonra derhal geri dönüp onlara kaçmaya vakit bırakmayarak hücum edelim' dedi. Bizans komutanı Türklerin taktiğini Türklere karşı kullanmaya çalıştı, ancak ordu içindeki Grek ve Ermeni askerlerinin geri çekilmek yerine, gerçekten kaçtığını gördü. Aruandanos ve bütün yerel nahararlar – ki pek çoğu Ermeni'dir – Gümüştigin tarafından esir edildi. Gümüştigin Aruandanos'un boynuna bir öküz boyunduruğu geçirip onu, bu şekilde götürdü. Mateos Gümüştigin'in onu 20.000 dahekana Urfa kapısında sattığını söyler[819].

Doukas 1067 yılında ölünce eşi Eudokia o zaman meşhur bir komutan olan Romanos Diogenes'i[820] kendine eş olarak seçti. Diogenes seleflerine nazaran mizaç olarak II. Basileios'a benzetebileceğimiz yapıda bir şahsiyetti, ancak onun kadar şanslı bir iktidar ortamı yoktu. Tahta geçince ilk iş olarak ülke içindeki bütün sorunları düzene koymaya çalıştı. Ordunun vasat halini gördüğü için Peçeneklerden,

---

[816] οἳ δρᾶσαι μέν τι μὴ δυνηθέντες γενναῖον, ἀπειροπόλεμοι τινὲς καὶ δύσιπποι καὶ ἄνοπλοι σχεδὸν καθεστῶτες, πολλὰ δὲ παθόντες ἀνήκεστα εἰς τὴν σφῶν δυσκλεῶς ὑπέστρεψαν γῆν. Detaylı bilgi için bk. The History of Michael Attaleiates, s.169-175; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.100-103.

[817] Urfalı Mateos, s.133-134; Bibliothéque Historique Arménienne, s.156-157.

[818] İbnü'l-Cevzî, s.96-97.

[819] Urfalı Mateos, s.134-136; Bibliothéque Historique Arménienne, s.157-159.

[820] Romanos Diogenes'in biyografisi için bk. Ayönü Yusuf, "Bizans İmparatoru Romanos Diogenes", **Malazgirt Zaferi – Bin Yıllık Miras**, haz: Mustafa Alican, Kronik, İstanbul, 2018, s.109-127.

batı memleketlerinden ve Kapadokya gibi bölgelerden asker topladı. Attaliates o dönemki Bizans ordusunun ne durumda olduğunu bize anlatmaktadır:

> *…Ünlü birliklerin ve komutanlarının artık yalnızca birkaç kişiden oluştuğu ve bunların uygun silah ve savaş atlarından yoksun oldukları görülür bir şeydi. Uzun yıllar boyunca imparatorlar doğuya sefer yapmadı, erzak için ayrılan paralarını almamışlardı ve düşman tarafından bozguna uğratılıyorlardı, çünkü sefil bir durumdaydılar ve bir saldırıya hazırlıksızdılar. Mutlak sefaletin dipsizliğine sürüklenmişlerdi ve korkakça, güçsüz ve cesur olan herhangi bir şeyi kesinlikle faydasız görüyorlardı. Kendi normları, olduğu gibi, sukut içinde bu durumu ilan ediyordu, zira dumana maruz kalmış gibi pis görünüyorlardı ve arkalarından yürüyenlerin sayısı az ve acınacak bir haldeydi. Ordunun hangi kaynaktan ve hangi vasıtalarla eski durumuna ve değerine kavuşturulabileceğini ve bunun ne kadar süreceğini, silah kullanmaya veya atlarıyla manevra yapma konusunda şu anda birliklerinde kalan askerilerin az olduğu ve gençlerin savaş konusunda tecrübesi olmadığı göz önüne alındığında bunu düşünenler için gerçekten iç karartıcıydı*[821].

İşte bu durum içinde Türk unsurunun Bizans için tehlikesini gören Diogenes hemen harekete geçti. O ilk Bithinya'ya geçtiği zaman bir ordusu dahi yoktu, sarayda bulunan kişileri ve muhafızları alarak yola çıkmıştı. Anadolu'ya geçtiği zaman her ilden asker devşirmeye başladı ve onlara para, rütbe ve orunlar bahşetti. Batıdan gelen ordu ile imparatorun topladığı ordu birleşerek savaş gücü olan yeni bir ordu oluştu. Bu esnada Sultan Alp Arslan Bizans ordusunun geldiğini işiterek ordusunu iki kısma böldü ve bir kısmı Yukarı Asya'ya gönderdi. İmparator Kilikya bölgesine geldiğinde, Türkler hücuma kalkıyormuş gibi bir hamle yaptı, ancak Bizans ordusunun hareketiyle Suriye topraklarına doğru geri çekildiler. Diogenes ise yaz aylarını geçirmek için Ermenilerin yoğun yaşadığı Lykandos[822] themasına çekildi[823].

---

[821] Καὶ συνήγοντο ἐκ διαταγμάτων προσφοιτησάντων οἱ τῶν ταγμάτων ἐξάρχοντες καὶ ὅσοι τὴν τάξιν ἀνεπλήρουν ἑκάστου τάγματος καὶ ἦν ἰδεῖν τοὺς διαβοήτους λόχους καὶ λοχαγοὺς ἐξ ὀλίγων συγκειμένους ἀνδρῶν καὶ τούτων συγκεκυφότων τῇ πενίᾳ καὶ πανοπλίας ἐστερημέων καὶ ἵππου πολεμικῆν. Ἐκ πλείονος γάρ παραμεληθέντες, ἅτε μηδὲ βασιλέως στρατευσαμένου διὰ πολλῶν ἐνιαυτῶν περὶ τὴν ἑῴαν, καὶ τὸν ἀφωρισμένον ὀψωνιασμὸν μή ἀπειληφότες καὶ κατὰ μικρὸν τοῖς ἐναντίοις ἐκ τῆς ἀπαρασκευάστου προσβολῆς καὶ λυπρᾶς καταβαλλόμενοι καὶ τρεπόμενοι, οὕτως εἰς ἐσχάτην ταλαπωρίαν συνελθέντες δειλοὶ καὶ ἀνάλκιδες καὶ πρὸς οὐδὲν γενναῖν χρεησιμεύοντες κατεφαίνοντο, ὡς καὶ αὐτὰς τὰς σημαίας μονονουχὶ σιωπηρῶς ἀποφθέγγεσθαι ταῦτα, πιναρὰς ὁρωμένας ὥσπερ ἀπὸ καπνοῦ καὶ ὀπαδοὺς ἐφεπομένους ἐχούσας εὐαριθμήτους καὶ πενιχρούς. Πολλὴν ἀθυμίαν προσῆγον ἀναλογιζομένοις ὅθεν καὶ τίνα πρόπον εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐπανελεύσονται καὶ τὴν προτέραν ἀξίαν τὸ στρατιωτικὸν καὶ διὰ πόσου τοῦ χρόνου ἀνακαλέσοιτο, τῶν μὲν ὑπολελειμμένων τοῖς τάγμασιν ὀλίγων ὄντων καὶ ἀπορουμένων τοῖς ὅπλοις καὶ τοῖς ἐκ τῶν ἵππων κινήμασι, τῆς δὲ νεολαίας ἀπειροπολέμου καθεστηκυίας καὶ τοῦ πολέμου μαχιμωτάτους καὶ τῶν ποεμικῶν κινδύνων ἐθάδας τοὺς ἀντιτεταγμένους καὶ ἀντιβαίνοντας ἐχούσης. bk. The History of Michael Attaleiates, s.189-191; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.111.

[822] Kuzeyde Sivas, kuzeybatıda Kharsianon, Batı'da Kapoadokia themaları, doğuda ve güneyde, ise İslam devleti ile sınırdır. Thema hakkında detaylı bilgi için bk. Güneş, s.336-348.

Amacı Suriye'ye hemen saldırıp büyük bir yenilgi almamaktı, zira oluşturduğu ordu ham ve tecrübesizdi. Bu themaya çekilerek yapacağı saldırının planını hazırlamış olmalı.

Türk ordusu, İmparatorun bu dinlenme esnasında, Niksar [Neokaiseraia] bölgesine bir akın gerçekleştirdi ve geri çekildi. Diogenes bu haber üzerine ordusuyla Sivas şehrine geldi. Meşhur Tephrike [Divri] bölgesinde Selçuklu ordusunun bir bölümünü mağlup etti. Bu zafer yeni oluşturduğu ordunun ilk başarısıydı ve komutanlığı açısından kendini kanıtlaması için önemliydi. Yazın bitimiyle Ekim ayında İmparator Suriye bölgesine yöneldi. Kokoussos'tan[824] geçerek Kahramanmaraş'a geldi ve buradan da Ermenilerin sık yaşadığı onların dilinde Teloukh[825] – ki Mateos Thetukh der – denilen yere geldi. Romanos ordusunun bir bölümünü ayırarak Malatya bölgesine gönderdi, amacı oradaki Türkleri temizlemekti. Bu birliğin başına Bulgar kökenli bir komutan olan Ausinalios ve batıdan getirdiği Frankları verdi. Attaliates'e göre bu kişi zafer ve şan kazanma uğruna orduyu ve imparatoru zora soktu, zira ordu iki cephede savaş yürütmeye mecbur bırakılmıştı[826].

İmparator daha sonra Halep önlerine gelerek burada ordugâh kurdu. Üç gün sonra Hierapolis (Membiç)'e vardı. Bu esnada bölgedeki Arap askerleri Bizans ordusu etrafında at koşturarak uzaktan gözlemlerde bulunuyorlardı. Emir Tuğtegin de sessizce Bizans ordusunun hareketlerini izliyordu. İmparator Halep'teki gibi burada da ordugâh kurdurdu ve adet olduğu üzere hendekler kazdırdı. Ancak taşkın bir Ermeni birliği şehre saldırdı ve bir direnişle karşılaşmadan şehrin içindeki birkaç burç hariç geri kalanını ele geçirdiler. Araplar bunun üzerine saldırılara geçince iki taraf arasında çatışmalar baş gösterdi. Ancak Grek ve Ermenilerin korkak tutumu Diogenesi endişelendirdiği için ordusuyla Hierapolis içindeki iç surda kurdurduğu ordugâha çekildi. Bu esnada yine bu taşkın Ermeniler ordu içinde baş kaldırdı ve

---

[823] Bk. The History of Michael Attaleiates, s.191-193; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.111-112; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.688-690. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.125-126.

[824] Anadolu'nun Kataonia bölgesinde ilkçağ kenti; şimdi, ilçe merkezi Göksün. bk. Umar, Adlar, s.452.

[825] Dülük ve Dolikhe de denilen yer günümüz Gaziantep ilinde bulunan antik bir yerleşim yeridir. bk. Umar, Adlar, s.229.

[826] The History of Michael Attaleiates, s.193-199; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.112-115.

ufak çaplı bir taşkınlıklar yaptılar. Ancak Diogenes ordu içinde tekrar düzenleme yaparak bu sorunları çözdü ve Arapları mağlup etti[827]. Diogenes gerçekten de iyi bir komutandı, zira böylesi vasat bir orduyla önemli iki zafer kazandı. Emri altındaki ordu ve bu orduyu oluşturan unsurların nasıl bir durumda olduğunu Attaliates bize şöyle aktarmaktadır:

> "*Bugünkü Romalılar, içinde bulunan koşulları değerlendirebilecek durumda değillerdir; ne ordu bölükleri içinde saf saf dizilebilirler, ne sıkı bir çatışma içindeyken her bir şey hakkında basiretle hükme varabilirler, ne de hasım kuvvetleri konusunda bir değerlendirme yapabilirler. Tersine, düşmanlarının çok güçlü mü yoksa güçsüz mü olduğuna ya da sadece yerel yöneticilerin mi olduğuna bakmaksızın, herkes için aynı ölçüleri vardır*[828]."

Diogenes Araplarla çatışmasından sonra ordugâhına dönerek başkente dönüş için talimat verdi. Kontrol altına aldığı yerlere Ermenileri yerleştirerek burayı bir Ermeni yerleşimi haline getirdi ve başına ise Ermeni kökenli *vestes* [veya bestes] Pharosmanios Apokapes'i komutan olarak atadı[829]**.** Daha sonra Anadolu topraklarına çekilerek başkente geri döndü.

Romanos Diogenes savaş mevsiminin gelmesiyle 1069 yılında ikici kez doğu seferine çıktı. Bu esnada frank kökenli Krispinos [Robert Crispin] ilk sefer esnasında göz ardı edildiğini ve kendisine gereken değerin verilmediğini düşünerek imparatora karşı başkaldırdı. İmparator Krispinos'a karşı Bulgar kökenli Samouel Alousianos'u gönderdi, lakin hiçbir başarı elde edemedi. Ayrı Krispinos'un faaliyetleri Ermenilerin sık yaşadığı themalar içinde boy gösteriyordu. Kripinos imparatorun kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenince barış yolunu tercih etti ve imparatora boyun eğdi. Bu

---

827 The History of Michael Attaleiates, s.193-199; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.207-209; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.690-691. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.127. Mateos'un anlatımı için bk. Urfalı Mateos, s.137; Bibliothéque Historique Arménienne, s. 161-162.

828 "...τοὺς νῦν Ῥωμαίους καθίσαι μήτε καιρὸν ἁρπάσαι δεδυνημένους μήτε λόχους καθίσαι μήτε πολέμῳ δριμεῖ κρῖναι τὸ πᾶν εὐθυφρονοῦντας μήτε δυνάμεις τῶν ἐναντιουμένων αὐτοις διακρίνοντας, ἀλλ' ἐνὶ κανόνι χρωμένους πρὸς ἅπαντας, τούς τε δυνατωτάτους τῶν ἐναντίων καὶ τοὺς γλίσχρως, καὶ ἡγεμονικῶν εἴτ' οὖν τοπαρχικῶν ἔχοντας." bk. The History of Michael Attaleiates, s.208-210; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.121.

829 Attaliates'in bu kısmı Türkçe çeviride eksik yapılmıştır. Grekçe metinde "ἐπανελθών δ' ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν χάρακα μετὰ τὴν τῶν ἐχθρῶν ἀποσόβησιν, ἔγνω τὴν ἀκρόπολις τῆν Ἱεραπόλεως ἐνοικίσαι καὶ στρατηγὸν ἀποδεῖξαι ταύτης, ἐφ' ᾧ κατὰ μικρὸν καὶ τὴν ἄλλην πόλιν Ῥωμαίων γεγέσθαι καὶ Ἀρμενίων κατοικητήριον. Καὶ διατοῦτο χρονίσας ἐκεῖσε καὶ φρουρὰν ὅση τις ἐδόκει πρὸς φυλακὴν αὐτάρκης καὶ στρατηὸν ἐπιστήσας Φαρασμάνιον ἐκεῖνον βέστην τὸν Ἀποκάπην, ἐξ Ἀρμενίων τὸ γένος ἔλκοντα, χώραν δέδωκε τοῖς ἐναντίοις ἀνακαλέσασθαί τε τήν ἦτταν καὶ ἀντίπαλα φέρεσθαι." şeklinde geçer ve Attaliates imparatorun bu bölgeyi 'bir Ermeni yerleşim yeri haline getirdiğini söyler.' bk. The History of Michael Attaleiates, s.211-213; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.122.

ufak sıkıntıdan kurtulan imparator ordusuyla Larissa civarına geldi ve Peçenek ve Frank askerleri sayesinde bu bölgede Türkleri yendi. Bu zafer genel komuta kademesini tatmin etti ve ordunun geri dönmesi kararlaştırıldı. Ancak Attaliates imparatora verdiği fikirleri sayesinde, imparator ona uyarak Ahlat'ı ele geçirmeye karar verdi. Önce Romanopolis'e gelerek burada ordusunu iki kısma ayırdı. Ordunun ana kuvvetlerini Ermeni kökenli bir komutan olan Philaretos'a verdi. Philaretos'un karakterini Attaliates bize şöyle anlatmaktadır:

> *Zira [imparator] orduyu ikiye böldü, güçlü kısmı savaştaki başarılarından gurur duyan lakin özel hayatı utanç verici ve aşağılık olan Philaretos'a emanet etti. Kendisini bu insanlara karşı savaşta öne çıkardı, ancak en mühim durumlarda sefil bir şekilde mağlup oldu ve makul olduğu üzere küçümsenerek muamele gördü. Yine de, bu görevi reddetmedi, çünkü tamahkârlığı ve hırsı yüzünden hevesle komutanlık aradı*[830].

Zonara ise şu şekilde bahsetmektedir: "Brakhamios'lar ailesinden gelme olan, komutanlık konusunda yeterince deneyime sahip olduğunu gösteren Philaretos'u komutan olarak atadı; ama bu kişinin yaşamı çirkindi ve o hiç de adına yaraşır bir adam değildi[831]." İmparator havanın sıcaklığından bunaldığı için daha serin olan bölgelere çekilmek için istikametini kuzeye çevirdi. Romanopolis civarında ise bir muhafız birliği bıraktı ve savaşın yürütülmesini Philaretos'a bıraktı. Philaretos ordusu ile Anthiai[832] bölgesine geldi, bu bölgeden Mouzouros'u[833] aştı ve Erzincan [Kelesine][834] bölgesine vardı. Bu istikamet boyunca ordu Türkler tarafından hırpalandı ve Bizans ordusu içinde tekrar bir Türk korkusu oluştu. Bu da Philaretos'un mühim bir kumandan olmadığını çok net bir şekilde gösteriyor.

---

[830] "Διελὼν γὰρ διχῇ τὸν στρατόν, παρ́δωκε τὸ ἰσχυρότερον μέρος τῷ Φιλαρέτῳ, ἀνδρὶ στρατιωτικὴν μὲν αὐχοῦντι περικοπήν, αἰσχοῦ δὲ βίου καὶ διαβεβλημένου τυγχάνοντι καὶ τῷ ἔθνει μαχεσαμένῳ μὲν διαφόρως, ἐν δὲ τοῖς μεγίστοις καταπολεμηθέντι καὶ καταφρονηθέντι ὡς τὸ εἰκός, οὐ μὴν ἀπεχομένῳ τούτων ἀλλ' ἐπιτρέχοντι τὴν ἡγεμονίαν διὰ φιλοκερδείας καὶ φιλοδοξίας ὑπόθεσιν." bk. The History of Michael Attaleiates, s.240; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.138.

[831] "ὸν μεντοι Φιλάρετον στρατηγὸν προβαλόμενος (ἦν δὲ τοῦ Βραχμίων γένους ὁ ἀνήρ, δοκῶν μὲν πρὸς στρατιωτικὴν ἐμπειρίαν ἱκανῶν ἔχειν, βίου δὲ τυγχάνων οὐκ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἀντιρρόπου πάνυ πρὸς τὴν κλῆσιν αὐτοῦ)..." Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.692-693. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.128-129.

[832] Bölge Harput'un yani şimdiki Elazığ'ının Güney'i, Hazar Gölü'nün Batı yakınında, bir vadi içindeydi. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.79.

[833] Günümüz Tunceli ilinin Munzur bölgesi olabilir.

[834] Erzincan'a Kelesine, Keltzene ve Ermenice Ekeleak gibi adlar verilmiştir. bk. Umar, Adlar, s.416.

Attaliates'e göre orduya savaş azmini veren tek kişi imparatordu.[835] Philaretos'un ordusu çok kayıp verdiği gibi, Türkler Konya [İkonion] tarafında da taarruza geçip akınlar yaptılar. İmparator ise saldırılardan kurtulup kaçanları Kelesine bölgesinde bekledi. Burada da Attaliates Ermeniler hakkında ilginç bir detay vererek. "İmparator, hayatta kalanları ıssız yerlerde küçük gruplar halince dolaşırken yakalanmamaları ve Ermeniler tarafından öldürülmemeleri için Kelesine'de bekledi[836]" der. Demek ki İç Anadolu bölgesinde Ermeniler imparatora tam anlamıyla riayet etmiyorlardı ve bu Ermeniler başıboş şekilde çapulculukla uğraşıyorlardı. Türklerin Pisidya[837] ve Likaonya[838] bölgelerinde de akınlar yapmaları imparatoru harekete geçirdi. Attaliates'in önerdiği güzergâhı takip eden imparator, Koloneia ve Armeniakon bölgelerinden Sivas'a geldi ve buradan da Herakles kasabasına vardı. Türkler bu esnada Konya'yı yerle yeksan ettiler, lakin burada kalmaktan çekinerek Kilikya bölgesine doğru yöneldiler. İmparator ise Antakya'nın *doukası* olan Ermeni kökenli Khatatourios [Haçatur] ile birleşmek amacıyla ordusunun bir kısmını Kilikya bölgesine gönderdi. Khatatourios hızlı davranarak Misis'e [Mopsouestia] gitti ve oradan geçmesini planladığı Türklere saldırma emri aldı. İmparator ayrıca Selukeia'nın [Silifke] dağlık kesimlerinde oturan Ermenilere, geçitlerden geçecek olan Türklere saldırmaları emrini verdi. Türkler bu durumu sezinlemiş olmalı ki güzergâhlarını değiştirerek Seleukeia'nın dağları arasından geçerek Tarsus ovasına indiler. Burada bulunun Ermeniler onlara saldırdı, Türkler ise ganimetlerini bırakarak Halep'e sağ sağlim geldiler. İmparator Romanos'un ilk Halep seferinde Heiropolis'te [Mümbiç] oluşturduğu Ermeni yerleşimi ve birliği Antakya'daki Kharatourios'un ordusuyla birleşti ve Misis'de Türkleri bekledi, ancak küçük gruplar halinde gelen Türkleri gözetlemekle yetindiler. Attaliates bu durum

---

[835] "...ὅτι πλὴν τοῦ βασιλέως οὐδέν ἐστι τὸ συνιστῶν τοῖς Ῥωμαίοις τὸν πόλεμον, εἰ μή που δεήσει πρὸς ἀλλήλους ἐπιστικῶς διαμάχεσθαι." bk. The History of Michael Attaleiates, s.246; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.141.

[836] "Προσκαρτερήσας δ' ὁ βασιλεὺς εἰς Κελεσίνην ἐφ' ᾧ τοὺς διασωθέντας εἰς τὴν παρεμβολὴν ὑποδέξασθαι, ἵνα μὴ καταλαμβανόμενοι σποράδες ἐξ ἐρήμης ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων ἀπόλωνται…" bk. The History of Michael Attaleiates, s.246; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.141.

[837] Pisidya [Pisidia- Πισιδία], Anadolu'nun Güney kesimde bulunan, günümüz Isparta ilinin tümü kapsamakla birlikte, Afyonkarahisar, Burdur, Antalya ve Konya illerinden de bazı bölgeleri için yerleşim yeri. bk. Umar, Adlar, s.666.

[838] Likonya ya da Lykaonia [Λυκαονία] Orta Anadolu'da bulunan, doğuda Kapadokya, güneyde Kilikya, batıda Pamfilya ve Pisidya, kuzeyde Prygia ve Galatia ile çevrili olan bölgedir. bk. Umar, Adlar, s.526.

karşısında Ermenilerin yanlış plan yaptıklarını ve Türklerin bir araya gelmesini bekledikleri için eldeki imkânı kaçırdıklarını söyler, hatta bu durumdan imparatorun da hoşnut olmadığını belirtir. Ancak savaş mevsiminin geçmesi imparatoru yeni bir harekâta başlatmaktan alıkoyduğu için başkente dönme emrini verdi[839].

1070 yılı baharında tekrar savaş mevsiminin gelmesiyle imparator tekrar Anadolu'ya ve Suriye'ye sefer hazırlıklarına girişti, ancak bu kez kendisi sefere çıkmadı; bunun yerine Manuel Komnenos'u *kouropalates* orunuyla onurlandırarak onu Anadolu seferine mamur etti. Komnenos Anadolu'nun içlerine ilerlediğinde, imparatordan aldığı direktife göre ordusunu ikiye böldü ve bir kısmını imparatorun ilk seferi sırasında Hierapolis'te kurduğu Ermeni yerleşkesine gönderdi. Zira burası Türkler ve Araplar tarafından kuşatma altındaydı. Ordunun ikiye bölünmesi Attaliates'e göre bu ayrılmada Manuel'i gücünden mahrum ediyordu[840]. Maunel ise elinde kalan ordusuyla Attaliates'e göre Sivas'ta, Bryennos'a göre ise Khaldia theması içinde Türk akınlarını önlemeye çalışıyordu[841]. Bu iki bölgede thema düzeni içinde kahir ekseriyeti Ermenilerin oluşturduğu yerlerdi. Lakin Türkler karşısında bir muvaffakiyet gösterilemiyordu. Manuel'in bulunduğu bu esnada, Sultan Alp Arslan'ın akrabası olan emir Erbasan – ki Bizans kaynaklarında Κρυσόσκουλος/ Krusoskoulos şeklinde geçer[842] – sultanla iktidar mücadelesi yaşadığı için Anadolu'ya kaçmıştı ve şimdi Manuel Komnenos ile ufak çaplı bir çatışmaya girmişti. Türkler sahte ricat yaparak Bizans ordusunu içeri aldılar ve pek çok kişiyi öldürmekle birlikte Manuel Komnenos'u esir ettiler. Ancak sultanın emriyle emir Afşin'in peşine düşmesi, Erbasan'ı Bizans ile anlaşma yapmaya yöneltti ve Erbasan böylece Bizans saflarına geçmiş oldu. Manuel Komnenos savaş meydanında kaybetmişken, Konstantinopolis'e muzaffer bir şekilde döndü. Erbasan'nın ise

---

[839] The History of Michael Attaleiates, s.246-253; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.142-144; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.693-694. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.129-130.

[840] The History of Michael Attaleiates, s.252-254; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.144-145. "τοῦτον τὸν τρόπον τῆς ἐκ τούτων ἰσχύρος τὸν στρατηγὸν ἀπεστέρησεν."

[841] The History of Michael Attaleiates, s.252-254; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.144-145; Nicéphore Bryennio, **Histoire**, çev: Paul Gautier, Byzantion, Bruxelles, 1975, s.101; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2008, s.44-45.

[842] Erbasa'nın adı Urfalı Mateos'un Türkçe çevirisinde 'Gıdrıc', Fransızca çevirinde 'Guedridj' şeklinde geçer. Urfalı Mateos, s.137; Bibliothéque Historique Arménienne, s.162.

Bizans saflarına geçmesi İmparator Diogenes'i çok memnun etti ve kendisine *proedros* [πρόεδρος] orununu tevdi etti[843].

İmparator kışı başkentte geçirirken, bu süreyi orduya asker toplamakla geçirdi. Bahar mevsiminin gelmesiyle imparator ordusuyla birlikte Anadolu'ya geçti ve Pyles'den[844] Anatolikton theması yoluyla günümüz Sakarya Nehri'nin Zompos[845] köprüsüne geldi. Bu köprüyü geçtikten sonra imparator belli bir süre bu civarda durdu ve dağılmış olan askerleri ve birlikleri bir araya getirdi. Daha sonra Kharsianos eyaletinden Sivas'a doğru yöneldi ve Krya Pege[846] [Κρύα Πηγὴ] denilen bölgede birkaç gün konuşlandı. Attaliates'e göre ordu içindeki paralı askerler olan Sarmatların [Sauromatoi/Σαυρομάτοι] bir kolundan gelen Nemitzeler [Nemitzoi/Νεμίτζοι][847] bölgede taşkınlıklar yaptılar ve yerli ahalinin ekinlerine ve hayvanlarına zarar verdiler. Attaliates bahsetmese de, imparatorun bulunduğu bölgede yoğun bir Ermeni nüfusu vardı. İmparatorun sert tepkisi ile karşılaşan bu Türk grubu, başkaldırır gibi oldu, ancak imparatorun savaş düzenine geçmesi fikirlerinin değişmesine neden oldu. Aldıkları tek ceza ise, imparatorun özel muhafız birliği iken, artık ordu arkasında sıradan bir birlik olmuşlardı[848]. İmparator daha sonra Sivas'a geldi. Mateos'un anlatımına göre İmparator Sivas'a geldiğinde onu Atom ve Apusahl adlı kardeşler büyük bir törenle karşıladılar. Daha sonra Bizans ileri gelenleri, imparatorun huzurunda bütün Ermeniler hakkında yalan beyanlarda bulunarak "Emir Gıdric [Erbasan] hücum ettiği vakit Ermeniler biz Türklerden daha çok fenalık yaptılar" dediler. Mateos imparatorun bu sözlere inandığını ve büyük seferden dönünde Ermeni mezhebini ortadan kaldıracağına dair tehditler savurduğunu hatta yemin ettiğini yazar. Ayrıca Sivas'ta bulunduğu sürede askerlerine bölgeyi talan ettirdiğini ve pek çok Ermeni'yi öldürdüğünü de söyler. Bu

---

[843] The History of Michael Attaleiates, s.253-261; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.144-145; Nicéphore Bryennio, *Histoire*, s.101-103; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.45-46; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.694-695. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.130.

[844] Yalova civarı kastediliyor. bk. Umar, Adlar, s.684-685.

[845] Ilıca Suyunun Sakarya'ya karıştığı yer yakınında, bugünkü Kavuncu Köprüsü'nün güney yanındaydı. bk. Umar, Adlar, s.829.

[846] Günümüz Sivas ilinin Yıldızeli elçisinde bir yer. bk. Umar, Adlar, s.481.

[847] Modern tarihçiler bu kişilerin Cermen kökenli bir topluluk olabileceğini vurgular. bk. Shepard Jonathan, "Byzantinorussica", **RÉB**, S.33, 1975, s.218.

[848] The History of Michael Attaleiates, s.260-269; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s.148-152.

olaylar üzerine Aşot oğlu Gagik ve Erbasan imparatorun huzuruna gelerek şunları beyan eder: "Millettaşlarının tezviratına kulak asma, onların bütün sözleri yalandan ibarettir. Çünkü Türk muharebesinden sağ kalmış olanlar [yani Ermeniler Bizanslılara] yardımcı olmuşlardır." Yine Mateos'a göre bu sözler imparatoru teskin etse de, seferden sonra Ermeni mezhebini yok edeceğine dair yeminini yinelemiştir[849]. Ancak biz Bizans kaynaklarına bakınca, bilhassa Attaliates'e, çünkü savaş boyunca imparatorun yanındadır, bu konu hakkında en ufak bir bilgi dahi yoktur. Zira İmparator Sivas'ta durmamıştır bile. Ordusunu buradan iki kola ayırarak Koloneia üzerinden Artzen'e – Ermeniler Ardz der – oradan da Erzurum'a geçti. İmparatorun amacı ordusunu bu müreffeh şehirde ikmal etmek ve evvelki sene Sultan Alp Arslan'ın aldığı Malazgirt şehrine gitmektir. Ayrıca yine dönemdaş kaynak olan Aristakes'te de Mateos'un anlattığı türden bir bilgi geçmemektedir. Diogenes tabiatı gereği cengâver bir insandı, bu tür teolojik meselelerle ilgilenecek ve Ermeni kilisesini Ortodoks kilisesi bünyesine sokacak işlerle iştigal olmazdı. Onun tek amacı muzaffer bir komutan olarak şan kazanmaktı. Diogenes ordusunu bir an önce doğuda Malazgirt ve Ahlât üzerine göndermek istiyordu. Evvelki sene Manuel Komnenos, Erbasan ile geri döndüğü esnada, sultan boş bulduğu Malazgirt şehrini ele geçirmişti ve burada bir garnizon kurmuştu. Sultan Urfa civarını da almak istiyordu, ancak Alousianos'un direnmesi ve Ermenilerin destek vermesi ile bu mümkün olmamıştı. Diogenes öncelikle Ahlât bölgesine Franklardan ve Peçeneklerden oluşan bir ordu gönderdi. Bu ordunun başında Rouselio bulunuyordu. Kendisi ise bu orduyu arkadan takip ediyordu. Attaliates'in verdiği bilgiye göre imparator Malazgirt tarafındaki Türk birliklerinin sorun teşkil edecek derecede büyük olmadığını görünce burayı es geçti ve önceliğini Ahlat'a verdi. Ancak imparator tekrar ordusunu ikiye bölerek Tarkhaniotes komutasındaki bir orduyu savaşmak üzere yolladı. Bryennos *magistros* Tarkhaniotes'in savaş iştahını kaybettiğini ve imparatora "düşman yakınlarda ordugâh kurduğunda, tüm birlikleri ordugâhta tutmayı ve orduyu bölmemeyi tavsiye ettiğini[850]" söyler. Attaliates bu

[849] Urfalı Mateos, s.141; Bibliothéque Historique Arménienne, s.166-167.

[850] "...ἄνδρα δεινὸν μὲν στρατιωτικοῖς βουλεύμασί τε καὶ στρατηγήμασιν, ἀπρόθυμος δὲ τότε παντάπασιν ὄντα, καὶ τῷ βασιλεῖ παραινοῦντα εἴσω τὰς δυνάμεις ἁπάσας κατέχειν καὶ μὴ μερίζειν τὸ στράτευμα, ἀγχοῦ τῶν ἐναντίων στρατοπεδευόντων." bk. Nicéphore Bryennio, Histoire, s.109; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.49.

durumu sıkça eleştirmektedir. İmparatorun orduyu haddinden fazla gruba böldüğünü ve en savaşçı kişileri bu birliklere verdiğini söyler ki, bunun sıkıntısını cidden savaş sonunda yaşayacaktı[851].

Diogenes Malazgirt'e vardığında hemen bir ordugâh kurdu ve mutat olduğu üzere hendekler kazdırdı. Türkler ise müstahkem kaleden oklar ve taşlarla Bizans ordusuna karşılık vermeye başladılar. Bu esnada Ermeni piyadeleri kalenin dış suruna saldırdı ve pek çok girişimden sonra gün batımı sırasında ani bir saldırı ile orayı ele geçirdiler[852]. Bu grup Basilakies'in yanında getirdiği Ermeni askerlerinden olabilir. Zira Bryennos "[İmparator] Malazgirt yakınlarına vardığında, Suriye ve Armenia'dan mühim sayıda askerle birlikte, güçlü ve yiğit bir adam olan Basilakios karşıladı; İmparatoru pohpohlayıp ona yaranmak istediğinde, onun sorularına saçma sapan cevaplar verdi[853]" der. Buradaki Ermeniler büyük bir ihtimal imparatorun 1068 yılında Hierapolis'e yerleştirdiği Ermenilerdi. Ermenilerin bu başarısı imparatoru sevindirdi ve imparator buradaki galibiyetinden sonra Ahlât üzerine yürümek için harekete geçti. Ancak o esnada Sultan Alp Arslan'ın yolladığı bir grup Türk birliği düzensiz olan Bizans birliklerine saldırdı. İmparator bu saldırıya mâni olması için Nikephoros Bryennos'u gönderdi. Zira Bryennos Türklere karşı mukavemet gösteremeyince, zira Attaliates "Bu Türkler, daha cesurca saldırdıkları ve göğüs göğse çarpışmada rakiplerine karşı koydukları için, görmüş olduğumuz diğer [Türklerden] daha cesurlardı[854]" der, imparator onun yardımına Erzurum *katepanosu* Basilikes'i gönderdi. Attaliates'in verdiği bilgiye göre "savaş kızıştığında, imparator Erzurum'un *katepanosu* Basilakes'i bazı yerel askerlerle birlikte gönderdi, çünkü

---

[851] The History of Michael Attaleiates, s.272; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.154-155.

[852] Οἱ δὲ πεζοὶ τῶν Ἀρμενίων προσβαλόντες τῷ ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως τείχει καὶ πολλὰς προσβαλὰς ποιησάμενοι, αὐτοβοεὶ αἱροῦσιν αὐτό, τοῦ ἡλίου πρὸς δυσμάς ἀποτρέχοντος. bk. The History of Michael Attaleiates, s.276; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.156.

[853] Γενομένῳ δὲ τούτῳ περὶ τὸ Μαντιζίκερτον ὁ Βασιλάκιος ὑπηντίαζε, στρατὸν ἐπαγόμενος οὐκ ὀλίγον ἐκ Συρίας καὶ Ἀρμενίας ὃς ῥμαλέος μὲν ὢν καὶ τὴν χεῖρα χεῖρα γενναῖς, θρασὺς δὲ ἄλλως καὶ δυσκάθεκτος ταῖς ὁρμαῖς καὶ τὸν βασιλέα κολακεύειν βουλόμενος οὐδὲν ὑγιὲς ἐρωτώμενος ἀπεφθέγξατο. bk. Nicéphore Bryennio, Histoire, s.109; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.49.

[854] "...ἔπεσον δὲ καὶ ἕτεροι, ῥωμαλεώτεροι γὰρ τῶν ἄλλων ὧν πεῖραν ἐλάβομεν Τούρκων καὶ θρασύτερον προσρηγνύμεονοι, ἀγχεμάχοις τοῖς ἐπερχομένοις ἀντικαθίσταντο..." bk. The History of Michael Attaleiates, s.280; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.159.

diğerleri Ahlat'ta Tarkhaniotes ile birlikteydiler[855]." Burada toplanan yerli ahalide, en azından kahir ekseriyeti, Ermeni kökenli olması mümkündür. Türkler kaçıyor gibi yapınca Basilakes ve birlikleri peşlerine düştüler, ancak Türklerin ordugâhına yaklaştığında Türkler Basilakes'in atını vurarak onu düşürdüler ve üstüne çullanarak esir aldılar. Bu durum Bizans ordusunun gerilemesine neden oldu. Ayrıca Selçuklular Bizans ordugâhı yakınında Peçenek Türklerine saldırınca Peçenekliler ordugâhın içine kaçtılar ve ikisi de aynı millet olduğu için bu kaçışma ordugâhın içinde Selçukluların girdiği zannını verdi. Daha sonra bir grup Peçenek Türkü Tamis adlı birinin liderliğinde Selçuklu saflarına geçti. Bu durum Bizans ordusunda büyük bir korkuya yol açtı, zira aynı soydan olan bu insanların saflarında savaşacaklarını sandılar[856]. Ancak imparator Attaliates'in önerisiyle Peçeneklerden yemin talep etti ve savaş sonuçlanana kadar bir ihanet olmadı. Bu durumda Ermeni kaynaklarında geçen ve literatürde genel yer edinmiş olan '*Peçenek Türkleri Selçukluların safına geçti*[857]' olayının doğru olmadığını kanıtlar. Yalnızca ufak bir grup saf değiştirdi, bu da orduyu etkileyecek düzeyde değildi.

---

[855] "Ζέοντος δὲ τοῦ πολέμου, ἐπαπέστειλεν ὁ βασιλεὺς καὶ τὸν μάγιστρον βασιλάκην καὶ κατεπάνω Θεοδοσιουπόλεως μετά τινων ἐγχωρίων στρατιωτῶν, ὡς τῶν ποιπῶν ὄντων μετὰ τοῦ Τραχανειώτου εἰς τὸ Χλίατ." bk. The History of Michael Attaleiates, s.282; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.159.

[856] "Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ ἡμέρᾳ μοῖρά τις σκυθικὴ ἔξαρχον ἔχουσα Ταμίν τινα κατονομαζόμενον, τοῖς ἐναντίοις προσερρύη, ὅπερ οὐκ εἰς μικρὰν ἀγωνίαν τοὺς Ῥωμαίους ἐνέβαλεν, ὑποπτεύοντας καὶ τοὺς λοιποὺς τοῦ ἔθνους, ὅτι τὸ ἀπὸ τοῦδε πολεμίοις ἐοικότες συνδιατρίβουσι τούτοις καὶ συνδιαγωνίζεσθαι μέλλουσιν." bk. The History of Michael Attaleiates, s.282-286; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.160-162. Grekçe Metin için bk. s.285. Zonaras da büyük bir ihtimal Attaliates'in eserinden yararlanarak şu bilgileri verir "ἔωθεν δὲ Οὔζων τι σύνταγμα πρὸς τούς πολεμίους ἀπηυτομόλησε. καὶ τοῦτο ὕποπτον καὶ τὸ μεῖναν ἔτι πλῆθος τῶν Οὔζων ἐποίησεν." "Uzlar'dan bir birlik, düşmanların safına katıldı. Bundan dolayı geri kalan Uzlardan şüphe edildi." bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.699. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.134.

[857] Aristakes direkt olarak Peçenek demese de "aniden dinden yoksun olan büyük bir birlik, Bizans imparatoruna başkaldırdı ve düşman tarafına geçti" der. bk. *Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, s.167; "…lorsque tout àcoup une division entière, dans laquelle il n'existait pas le moindre sentiment de piété, abandonnat l'empereur, passa à l'ennemi, dont elle grossit les rangs." Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.100-101. Mateos ise "O [imparator], Uzları sağ, Padzunakları [Peçenek] da sol cenahına, diğerlerini de ordusunun önüne ve arkasına yerleştirdi. Fakat muharebenin kızıştığı bir sırada Uzlarla Padzınaglar düşmanın tarafına geçtiler ve Romalılar tam bir mağlubiyete uğrayıp kaçmaya başladılar." bk. Urfalı Mateos, s.143. "Il plaça les Ouzed à l'aile droite, les Patzinaces (Badzounag) à l'aile gauche, et disposa le reste de son armée à l'avant et à l'arrière. Mais dans le fort de la mêlée, les Ouzes et les Patzinaces passèrent à l'ennemi, et les Romains furent vaincus et prient la fuite." bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.169.

Peçenek mevzusunun halledilmesinden sonra, Sultan Alp Arslan'ın barış yapmak istediği ve bunun için bir heyet yolladığını görüyoruz. Buradaki olayda da modern literatürde Arap kaynaklarından aktarılan yanlış bilgiler mevcuttur. Alp Arslan'ın malum olduğu üzere sefer rotası güneydeki Şiilerdi ve Anadolu işini daha sonraya bırakmak istiyordu. Ayrıca kendi ordusu da tam olarak yanında değildi, bu yüzden sultan risk almak istemiyordu. Bir de esir düşen Basilakes, Türk askerleri tarafından sultanın huzuruna getirilince, Alp Arslan ona çok iyi davrandı ve bu esnada da imparator hakkında bilgiler edinmeye çalıştı. Basilakes, imparatorun iyi bir asker olduğunu ve karşısına çıkmamasının kendisi için iyi olacağını söyledi[858]. Sultan tüm olasılıkları değerlendirince barış anlaşması yapmanın daha mantıklı olduğunu düşünmüş olabilir. Selçuklu heyeti barış talebinde bulunduktan sonra imparator sultana iletilmesi için şunları söyledi: "…sultanın ordugâhın etrafındaki alanı terk etmesi ve askerlerini daha uzağa konuşlandırması gerektiğini, imparatorun ise daha önce Türk kuvvetlerinin kendi ordugâhlarına yerleştirdiği yerde ordugâh kurabileceğini beyan etti; o zaman bir anlaşmayı müzakere etmek için toplanabilirlerdi[859]." Oysa İbnü'l-Esîr imparatorun sultana "Barış ancak Rey'de yapılacaktır[860]" şeklinde mesaj gönderdiğini söyler. Ancak Diogenes elçileri bu sözlerle kendi ordugâhında oyalarken, bir anda ordusuna hücum emri verdi. Attaliates bunu mantıksız olarak addetse de, Diogenes savaş sanatından anlayan bir adamdı. İmparatorun ordusunun yetersiz olduğunu bildiği için direkt üzerine saldırmak istedi. Attaliates'e göre ise hükümdarın aklını çelmişlerdi ve ona 'Sultan korkuyor, çünkü halen yanında büyük kuvvetleri yok ve arkadan gelecek olanları bekliyor ve barış önerisi sadece zaman kazanmak için[861]" diyorlardı. Attaliates böyle

---

858 "οὔτε δ' ἐκεῖνος δουλικώτερον αὐτῷ προσήει οὔτε μὴν ὁ σουλτὰν ὡς αἰχμαλώτῳ αὐτῷ προσήνεκτο, συχνάκις δὲ τὸν ἄνδρα μετακαλούμενος περὶ τοῦ βασιλέως διεπυνθάνετο καὶ τὰς οἰκείας δυνάμεις ἐδείκνυεν. ὁ δὲ καὶ ἐπῄνει τὰ τοῦ σουλτὰν καὶ ἐθαύμαζεν, οὐ μέντοι συμφέρειν αὐτῷ ἔλεγεν ἀντιπαραστάξασθαι τῷ βασιλεῖ." bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.698. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.134.

859 "...κομίζοντες ἀγγελίας ἅς ἂν ἐκ τοῦ σουλτάνου διενωτίσοιντο, δεδήλωκε γὰρ τῷ ἀνελπίστῳ τοῦ μηνύματος ἐπαρθείς, ἵν' ὁ σουλτάνος καταλιπὼν τὸν τόπον τῆς παρεμβολῆς πορρωτέρω στρατοπεδώσηται, αὐτὸς δ' ὁ βασιλεὺς ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ὅς τὰς τουρκικὰς εἶχε δυνάμεις πρότερον ἐπιθήσει τὸν χάρακα καὶ τηνικαῦτα πρὸς συμβάσεις αὐτῷ παραγένηται." bk. The History of Michael Attaleiates, s.290; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.163-164.

860 İbnü'l Esir, cilt 8, s.257.

861 "Οὔπω τέλος ἔσχεν οὐδ' ἀναβολὴν ἡ τῶν πρέσβεων ἄφιξις καὶ τινες τῶν ἐγγυτάτων τῷ βασιλεῖ πείθουσιν αὐτὸν ἀποβαλέσθαι τὴν εἰρήνην, ὡς ψευδομένην τὸ ἔργον καὶ ἀπατῶσαν μᾶλλον ἢ τὸ συμφέρον ἐθέλουσαν, δεδιέναι γὰρ, φασι, τὸν, σουλτάνον διὰ τὸ μὴ ἀξιόλογον ἔχειν δύναμιν καὶ

bir yorumda bulunsa da, Bizans ordusu harekete geçince Alp Arslan'ın da ordusu geri çekilmeye başladı. Bu sahte bir ricat değildi. Ancak Diogenes Selçuklu ordusunun peşinden çok fazla gitmeyerek geri döndü, zira Türk okları uzun menzilli olması ve Türklerin geri dönerek ani baskınlar yapabilmesi ilerleyişini durdurdu. Ancak ordunun geri dönüşünü geride kalanlar bir geri çekilme olarak algıladı, ayrıca Manuel Doukas'ın Romanos Diogenes'e karşı yaptığı bir komplo da bunun içindeydi. Bununla birlikte, imparator Tarkaniotes'i de Malazgirt'e çağırdığında, o Rouselios'un da kanına girdi ve ikisi birlikte Anadolu'nun içlerine doğru çekildiler[862]. Burada Tarkaniotes önemli bir yerdedir, zira daha önce de bahsettiğimiz gibi Diogenes Erzurum'da ordusunu iki kısma ayırırken, en kalabalık ve en mahir birliklerini Tarkhaniotes'in komutasına vermişti. Diogenes'in Selçuklu ordusunun peşinden gitmemesinin bir nedeni de buydu. Tarkaniotes'in bu hareketinde Manuel'in bir parmağının olma ihtimali olabilir. Neticede Manuel Doukas'ın da ordusu çekilince, ki Bryennos da buna dâhil, çünkü emperyal erkte gözü vardı, imparator vasat birlikleri ile tek başına kaldı ve Alp Arslan'a esir düştü[863].

Dönemdaş ve sonra yazılan bütün kaynaklar müttefiken Sultan Alp Arslan'ın Diogenes'e cömert bir şekilde davrandığını yazar. Bu ikili ilişkilere girmeden kısaca, sultan Diogenes ile makul bir anlaşma yaptı ve onu ufak bir birlikle kendi başkentine uğurladı. Ancak Manuel Doukas kendi planını çok titizlikle tatbik ettiği için Konstantinopolis'e giderek emperyal tahta oturdu. Bunun haberi Diogenes Koloneia bölgesindeki Melissopetrion'daki[864] bir kalede aldı. Bu esnada Diogenes'in hareketlerinden çekinen saray – Psellos ve Andronikos'un tavsiyeleriyle – Anadolu'daki yönetici ve komutanların onunla iletişime geçmesini yasakladı. Diogenes bu esnada Armeniakon theması sınırlarına girdi. Zira savaşmak ve erkini

---

περμένειν τοὺς κατόπιν αὐτοῦ βαδίζοντας καὶ τῷ προσχήματι τῆς εἰρήνης μετεωρίζειν τὸν χρόνον, ὡς ἂν ἐπικαταλάβοι τὸ ὑστεροῦν τῆς δυνάμεες." bk. The History of Michael Attaleiates, s.290; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.164.

862 "Ὁ δὲ βασιλεὺς ὀξύτατα πέμψας εἰς τὸ Χλιὰτ μετεκαλεῖτο τὰ ἐκεῖσε στρατεύματα. ὡς δ' οὐκ ἀφίκοντο (ὁ γὰρ Ταρχανειώτης, οὗτος γὰρ ἦν ὁ εἷς τῶν ἐκεῖ στραταρχῶν, μαθὼν τοῦ σουλτάνου τὴν ἄφιξιν, παρέπεισε καὶ τὸν Ῥουσέλιον, καὶ μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς δυνάμεων ἅραντες φυγῇ πρὸς τὰ Ῥωμαίων ἐχώρησαν ὅρια)..." bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.699. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.135.

863 *The History of Michael Attaleiates*, s.292-296; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s.165-167; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.700-701. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.136-137; Nicéphore Bryennio, Histoire, s.113-119; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.52-55.

864 Bölgenin günümüzde nereye karşılık geldiği bilinmiyor. Açıklama için bk. Umar, Adlar, s.561.

geri kazanmak için asker topluyor ve soylu kişileri yanına çekmeye çalışıyordu. İlk önce dağınık halde bulunan Franklar Diogenes'in tarafına geçti ve daha sonra Kapadokya'nın *proedros*'u Theodoros Alyates de Diogenes'in safında bulundu. Konstantinopolis sarayı ise *Protoproedros*[865] Konstantinos'u Konstantinopolis'teki askerlerle birlikte Diogenes ile savaşmak için yolladılar. Ancak bu ordunun Diogenes'e karşı üstünlük kazanacak bir vasfı yoktu. Bu yüzden Manuel Doukas daha evvel sürgün edilen Frank Krispinos'u geri çağırdı ve onu da Diogenes'in üzerine gönderdi. Krispinos'un geldiğini duyan Diogenes taraftarı Franklar bir anda saflarını değiştirdiler ve çarpışmada Theodoros Alyates de esir düştü ve öldürüldü. Diogenes Tyropoios denen bir kaleye sığındı ve burada yardım bekledi. Bu esnada yardımına Ermeni kökenli Antakya *ketapanosu* Haçatur yetişti. Hatırlanacağı üzere şimdiki imparatorun babası Doukas devrinde Haçatur'un mevkisinde rütbe-i tenzilat yapılmıştı ve Antakya yöneticiliğinden alınmıştı. Diogenes döneminde ise mevkisi ve rütbesi daha da artırılarak *katepano* yapılmıştı. Şimdi Manuel Doukas ise onu tutuklaması için Haçatur'a emir verdi. Attaliates kroniğinde

> *Bu esnada Byzantion Şehrin'de erki elinde tutan imparator, ırk itibariyle bir Ermeni olan Khatatourios adlı Büyük Antakya'nın katepanosunu çağırdı ve ona Diogenes'e karşı savaşmasını emretti. Khatatourios, büyük bir süvari ve piyade kuvvetiyle Tyropoios'a ulaştı, lakin Diogenes'in kötü talihine acıdı ve aynı zamanda, Antakya'nın yönetimini kendisine verdiği için ona borçlu olduğunu kabul etti. Bundan dolayı ona katıldı ve safında yer adı, imparator tarafından Diogenes'e karşı mücadelede kendisine yardım etmesi için emir alan askerlerden bazılarını atsız bıraktı ve araç-gereçlerinin geri kalanını ellerinden alıp onları oradan uzaklaştırdı*[866]

şeklinde anlatır. Bryennos ise Diogenes'in bu ilk savaşta kesin yakalanacağını, ancak başka bir olayın vuku bulduğunu söyler ve şöyle der: "Gerçekte, Ermeni asıllı, zeki ve cesur olan Khatatourios adında, en mühim yöneticiliklerden birini Romalıların Basileiosu Diogenes iken ondan almış, talihsizliği vesilesiyle ona minnettarlıkla

---

[865] Proedros [πρόεδρος] unvanının 11. yüzyılda giderek yaygınlaşmasından sonra, unvan sahipleri arasında en kıdemliyi belirtmek için protoproedros [πρωτοπρόεδρος] unvanı oluşturulmuştur. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt III, s.1727.

[866] "Ἐπεὶ δὲ παρὰ τοῦ τὴν Βύζαντος ἔχοντος βασιλείαν μετεπέμφθη ὁ τῆν Μεγάλης Ἀντιοχείας κατεπάνω Χατατούριος ἐπονομαζόμενος, ἐξ Ἀρμενίων δ' ἕλκων τὸ γένος, καὶ προσετάγη πόλεμον τῷ Διογένῃ ἐπενεγκεῖν, ἀφίκετο μὲν εἰς τὸν Τυροποιὸν μετὰ πολλῆς τής δυνάμεως ἱππέων τε καὶ πεζῶν, ατοικτισάμενος δὲ τὸν Διογένην παῤ ἐκείνου τὴν ἀρχὴν τῆς Ἀντιοχείας λαβῶν, συνέθετο τούτῳ καὶ τῆς ἐκείνου μοίρας ἐγένετο καὶ τινας τῶν στρατιωτῶν οἷς ἐκ βασιλέως διώριστο συνάρασθαι τούτῳ τῶν κατὰ τοῦ Διογένους μόθων τῶν ἵππων ἀποστερήσας καὶ τῆς ἄλλης ἀποσκευῆς, γυμνοὺς ἐκεῖθεν ἀπήλασεν." bk. The History of Michael Attaleiates, s.312; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.177.

borcunu ödemeyi dileyerek, güçlü bir ordu topladı ve onunla buluşmaya gitti[867]." Diğer kaynaklar olan Psellos ve Zonaras da aynı bilgileri vermektedir[868]. Anlaşılan Haçatur Doukas ailesinden haz etmiyordu ve Diogenes'e yardım etmenin ileriki dönemde kendisine daha büyük faydalar getireceğini düşündü. Ancak kış geçtikten sonra *protoproedros* Andronikon *domestikos tes Anatoles*[869] sıfatıyla güneye Kilikya'ya geldi. Bu esnada Haçatur Andronikos'un ordusuna saldırdı ancak bir başarı gösteremedi. Burada cereyan eden savaş konumuz açısından da önemlidir, zira Attaliates'in verdiği bilgiye göre Bizans ordusu sayı ve cesaret açısında daha güçlü der. Ancak burada 'Ῥωμαῖος/Romalılar' tabirini kullanır[870]. Yani karşı tarafı kendilerinden görmüyorlardı. Haçatur'u ve Kilikya bölgesini düşünürsek, bu bölgede Diogenes'i destekleyen ordunun kahir ekseriyeti Ermeni idi ve burada cereyan eden savaş bir Bizans-Ermeni savaşıydı. Ancak savaş kısa sürdü, Haçatur atından düştü ve daha sonra esir edildi[871]. Diogenes hiç umut kalmadığını görünce, ki zira o zaten Malazgirt savaşından sonra bir *moribundus* idi, keşiş olmak istediğini bildirerek dokunulmazlık karşılığında Andronikos'a teslim oldu. Ancak yol boyunca Diogenes'in yemeğine zehir katarak onu yavaşça zehirlemeye başladılar ve Kütahya'ya [Kotyaeion] vardıklarında Manuel'den gözlerine mil çekilmesi için emir geldi ve verilen sözler tutulmadan Diogenes'in gözleri kötü bir şekilde kör edildi.

---

867 "Ἀνὴρ γάρ τις ἐξ Ἀρμενίας τὸ γένος ἀνέλκων, τὴν γνώμην βαθύς, τὴν χεῖρα γενναῖος - ὁ Χατατούριος ἦν -, ἀρχήν τινα παρὰ τοῦ Διογένους τῶν μεγίστων λαβών, ὁπηνίκα ἐκεῖνος βασιλεὺς Ῥεμαίων ἐχρημάτιζε, χάριτας αὐτοῷ ἐπὶ τοῦ δυστυχήματος ἀνθομολογούμενος, στρατιώτας συχνοὺς ἐπαγόμενος πρόσεισι τούτῳ..." bk. Nicéphore Bryennio, Histoire, s.127; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.59.

868 "ἑαλώκει δὲ ἂν αὐτίκα, εἰ μή τι ἄλλο συνεμπεπτώλει· ἀνὴρ γάτ τις ἐξ Ἀμενίων ἔχων τὸ γένος, τὴν γνώμην βαθὺς, δυσμενὴς ἡμῖν τῆς προαιρέσεως, ἀρχήν τινα παρὰ τούτου τῶν μεγίστων λαβών, ὁπηνίκα βασιλεὺς ἦν, χάριτας αὐτῷ ἐπὶ τοῦ δυστυχήματος ἀνθομολογούμενος, στρατιώτας συχνοὺς ἐπαγόμενος πρόσεισι τούτῳ..." bk. *The History of Psellus*, s.255. Türkçe çeviri için bk. *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, s.271. "τοῦτο τὸν Διογένη λίαν ἠνίασεν· ὄντι δὲ ἐν τῷ Τυροποιῷ (τοῦτο δ' ἐστὶ φρούριον ἐρυμνότατον) πρόσεισον αὐτῷ τῆς Ἀντιοχείας ὁ δούξ (οὗτος δ' ἦν ὁ ἐξ Ἀρμενίων ὁ Χατατούριοσ) στρατιώτας συχνοὺς ἐπαγόμενος." bk. Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.705. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.140.

869 Donestikos ton Skholon [δομέστικος τῶν σχολῶν] unvanı II. Romanos'un erki döneminde batı ve doğu olarak iki kısma ayrıldı. Bu ayrımla birlikte Doğu Domestikos'u olarak Domestikos tes Anatoles [δομέστικος τῆς ἀνατολῆς] rütbesi oluştu. bk. Kazhdan, cilt I, s.647-648.

870 "οὐ διὰ πολῆς δὲ γενομένου τῆς ὥρας αὐτοῦ, ὡς ἄν ῥωμαϊκῶν δυνάμεων τῷ τε πλήθει καὶ τῇ ἀρετῇ ὑπερχουσῶν..." bk. The History of Michael Attaleiates, s.316; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.179.

871 Breyennos Haçatur'un atından düştükten sonra bir çalılığın arkasına saklandığını ve bir Bizans askerinin onu bularak soyduğunu ve anadan üryan şekilde bıraktığını, ardından bir başka askerin gelerek onu esir aldığını söyler. Nicéphore Bryennio, Histoire, s.135; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.64.

Ölümü çok kötüydü, zira gözleri kötü dağlandığı için gözlerinden kurtlar dökülüyordu. Bu ıstıraba daha fazla dayanamadı ve Kınalıada'da [prote] ruhunu teslim etti[872]. Bu büyük komutanın ölmesi ile Bizans imparatorluğunun ana toprak parçası olan Anadolu'nun önemli bir kısmını kaybedeceğinin farkında değildi. Ayrıca Diogenes'in ölmesi doğuda yaşayan Ermeni nüfusunu Bizans tebaası olmaktan çıkardı. Diogenes belki tahtta kalsaydı Türk fetihleri daha farklı bir boyutta, belki daha geç cereyan edebilirdi.

2.2.5. Philaretos ve Selçukluların Armenia'daki Faaliyetleri

Diogenes'in akıbetinden sonra Türklerin Anadolu hareketini Mateos'un lejander anlatımıyla vermek Ermenilerin nazarında Bizans'ın nasıl algılandığının görülmesi için önemlidir. Alp Arslan:

> *Romalıların Allah'ı yoktur. İranlılarla Romalılar arasında akdedilmiş olan dostluk ve ittifak yemini bugün çözülmüş oldu. Bundan sonra Haça tapınan bütün milletler kılıçla mahvedilecek ve bütün Hıristiyan milletleri esaret altına alınacaktır… Bundan sonra aslan yavruları gibi olunuz, bütün memleketleri kartal yavruları gibi süratle kat'edin, Hıristiyanları gece gündüz durmadan kılıçtan geçirin ve Romalılara karşı asla merhamet duymadın*[873]

dediğini söyler. Mateos'un anlatımı mübalağalı olsa da, doğruluk payı vardır.
Malazgirt'ten sonra Bizans otoritesine ilk karşı çıkan Diogenes'in ikinci Anadolu seferinde yükselmiş olan Philaretos idi. Gerçi mühür ve nişan çalışmalarıyla Philateros hakkındaki bilgilerimiz 1050-60 yıllarına kadar gidiyor. Bu tarihler arasında *taksiarkhos*[874] rütbesinde yani bin ya da iki bin kişilik bir birliği komuta eden üst rütbeli bir asker olduğunu görüyoruz. Ancak asıl kendini gösterdiği yer 1073-74 yılları arasında bölgesine oldu. Bu bölgenin yöneticisi olan Tornig Bizans

[872] The History of Michael Attaleiates, s.316-324; Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.182-184; Nicéphore Bryennio, Histoire, s.137-141; Türkçe çeviri için bk. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.65-67; Ioannis Zonarae, Epiromae Historiarum, cilt 3, s.705-707. Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.140-141*; The History of Psellus*, s.258-259. Türkçe çeviri için bk. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.275.

[873] Urfalı Mateos, s.144; Bibliothéque Historique Arménienne, s.170.

[874] Taksiarkhos [ταξίαρχος], Yunanca Tugay komutanı manasına gelir. Bizans ordusunda, elit Oprimatoi paralı askerlerin komutanı olarak görevlendirildiğini 6. yüzyılın sonlarında yazılan Maurikios'un Strategikon'undan öğreniyoruz. Bu unvan 10. yüzyılda tekrar canlanmıştır ve 500 ağır piyade, 300 okçu ve 200 hafif piyadeden oluşan bir tugayın komutanı olarak zikredilir. bk. Kazhdan, cilt III, s.2018.

saflarında olan bir Ermeni idi. Philaretos'un boyun eğme talebini reddince iki tarafta savaş için hazırlıklara girişti. Mateos'un verdiği bilgiye göre Torning kendi bölgesinden 50.000 piyade ve 6.000 sipahi asker topladığını söyler. Buna karşılık Philaretos'un 20.000 askeri vardı der. Tornig'in Bizans desteği aldığı çok açıktır, lakin bulunduğu bölge ve asker sayısı Mateos'un mübalağasıdır. Philaretos ise Diogenes döneminden kalma ordusunu kendisi için muhafaza etmişe benziyor. Ancak Tornig Philaretos'un savaşmak için gelmeyeceğini düşünerek bu topladığı orduyu dağıtır. Ancak Philaretos Aleui[875] ovasında 800 kadar askerle bir anda karşısına çıkar lakin hezimete uğrayarak günümüz Harput bölgesine kaçar[876]. Philaretos tek başına Bizans desteği alan Tornig'i alt edemeyeceğini alayınca, Türkler ile ittifak yolunu seçerek Amr-Kafr adında bir emirle anlaştı. Bu emir Tornig'e bir tuzak kurarak onu bir yemeğe davet ettiler ve bu yemek sırasında Tornig Türk askerler tarafından öldürüldü. Kafası Philaretos'a gönderilerek şarap kadehi yapıldı, hatta Philaretos kafasından kalan kısımlarını Meyyafakirin emiri Nizam ed'devle Nasr'a gönderdi. Böylece Sasun civarı Bizans kontrolünden çıkmış ve Philaretos'un hâkimiyet alanına girmişti. Ancak Philaretos erkini benimsete bilmesi için dini erki de kontrolüne almalıydı. Bunun için Çahan[877] bölgesinin Honi[878] şehrinde Sargis adlı bir din adamını katolikos olarak atadı[879]. Mateos'a göre o Ortodoks mezhebindendi, lakin bölgedeki Ermeni gücünü Bizans aleyhine çevirmek için böyle bir yola girişti. Ancak bu seferde Ermeni kilisesini ikiye bölmüş oldu. Zira katolikosluk merkezi Ani'de idi ve orası da Türk hâkimiyetine giriyordu.

1074 yılına doğru Philaretos bu kez istikametini Antakya'ya çevirdi. Bu dönemde Malazgirt savaşında Diogenes'e ihanet etmiş olan Tarkhaniotes Antakya *doukası* idi ve ölmüştü. Anlaşılan ihanetinin mükâfatı olarak VII. Mikhael Doukas

---

[875] Hansit [Fırat'ın kuzey havzasında] bölgesinde bir ova. bk. Urfalı Mateos, s.372.

[876] Urfalı Mateos, s.148; Bu kısım Dulaurier'in çevirisinde farklılık gösterir: "Ce fut dans la plaine d'Alleluia (Alêloua) qu'il recontra Philarète, qui avait avec lui un corps de 8.000 Franks, commandé par Raimbaud." Burada "Philaretos ile birlikte, Raimbaud tarafından komuta edilen 8.000 Frank'tan mürekkep bir birlikle Alleluia ovasında karşılaştı" der. bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.174. İngilizce çevirisinde ise şöyle geçer: "On the plain of Aleluay T'ornik finally met up with the forces of Philaretus, who had with him the Frankish count Rmbaghat with eight hundred men." bk. Armenia and the Crusades s.138.

[877] Üçüncü Ermenistan'ın güney bölgesi. bk. Urfalı Mateos, s.379.

[878] Günümüz Elbistan bölgesi civarıdır. Çahan bölgesinde Katolikosluk merkezi olan şehir. bk. Urfalı Mateos, s.388.

[879] Urfalı Mateos, s.150; Bibliothéque Historique Arménienne, s.176.

onu bu bölgenin *doukası* yapmıştı. Takhaniatos'in ölüm haberi Philaretos'un ilgisini çekti, zira bilindiği üzere Antakya artık ikinci bir Armenia idi [Küçük Armenia] ve yakın bir zaman sonra literatürde bu isimle anılacaktı. Philateros ilk olarak bu bölgede isyanlar başlattı. Bu bilgiyi bize Bryennos şu şekilde aktarır:

> *Isaakios'a gelince, basileios Mikhael ona Antakya Doukas'ı olarak atadı: Antakya Doukas'ı olan protoproedre Ioseph Tarkhaneiotes, mukadder borcunu yakın zamanda ödemişti [yani ölmüştü] ve şehrin durumu o kadar karışıktı ki, Philaretos'un isyanı çoktan yayılmaya başladığında, oradan çıkan isyanlar merhumun [Tarkhaniotes'in] oğlu maigstros Katakalon tarafından zorlukla bastırıldı*[880].

İsyanın bastırılması ve Bizans'tan yeni *doukas* ile birliklerin gitmesi Philaretos'un ilk girişimini başarısız kıldı. Ancak dört sene sonra Bizanslılar Antakya'da şehrin *doukası* olan Vasak'ı çarşıda alenen öldürdüler. Bunun üzerine Vasak'ın yandaşları toplanarak Philaretos'a haber yollayarak şehri ona teslim ettiler. Philaretos Vasak'ı katleden Bizans'ın 'Hastat' lejyonunu sefere çıkmak bahanesiyle Afşun[881] adlı bir köye götürerek hepsini kılıçtan geçirdi[882]. Böylece Antakya Philaretos'un egemenliğine girmekle birlikte Bizans'ın Anadolu ile bağlantısı büsbütün kesildi. Zira yakın zamanda da Türkiye Selçukluları Nikea [İznik] bölgesinde kendi devletlerini kurdular. Artık Anadolu coğrafyası kısa bir süreliğine Türk ve Bizans'tan kopmuş Ermeni naharlarının hâkimiyet sahası olacaktı.

Aynı yıl içinde Philaretos Gürcü prensi *kouropalates* David'in çadır muhafızı Vasil'e Urfa'yı alması için emir verir. Vasil, Urfa üzerine yürürken Romanopolis şehrini de tahkim eder ve buradan Urfa'ya geçerek fazla bir direnişle karşılaşmadan şehir ahalisi tarafından şehri teslim alır[883]. Philaretos görüldüğü üzere güney bölgesinde erkini tesis ettiği gibi, kuzeyde de akraba oldukları Gürcüleşmiş

---

[880] "Ὁ δὲ βασιλεὺς Μιχαὴλ τὸν Ἰσαάκιον, ἄτρι τοῦ δουκὸς Ἀντιοχείας τοῦ πρωτοπροέδρου Ἰωσὴφ τοῦ Ταρχανειώτου τὸ κοινὸν ἀποτίσαντος χρέος καὶ τῶν ἐκεῖσε στασιασθέντων πραγμάτεν, ὡς μόλις δυνηθῆναι τατευβασθῆναι τὰς ἀναφυείσας στάσεις παρὰ τοῦ ἐκείνου υἱέος τοῦ μαγίστρου Κατακαλών, ἅτε καὶ τῆς τοῦ Φιλαρέτου τυραννίδος ἀρξαμένης ἤδη αὐξάνειν, δοῦκα Ἀντιοχείας προεχειρίσατο." bk. Nicéphore Bryennio, **Histoire**, çev: Paul Gautier, Bruxelles: Byzantion, 1975, s.201-203.

[881] Antakya civarında bir köy. Urfalı Mateos, s.371.

[882] Urfalı Mateos, s.152-153; Bibliothéque Historique Arménienne, s.178-179. Müverrih vardan Antakya'nın alınmasının 1076 yılında olduğu söyler ve şöyle der: "Rumlar, 1076 da Katoligos Vahramın kardeşi ve Antiok'un Dükü olan prens Varsağı aynı şehirde hilekârlıkla öldürdüler. Prensin kaleye iltica etmiş olan askerleri, şehrin aslen Ermeni olan Filaretos'a verdiler ki bu, o zaman birçok vilâyetleri de zapt etmişti. Filaretos, şehri aldıktan sonra, öldürüşmüş prensin intikamını da aldı." bk. Müverrih Vardan, 'Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)', s.180.

[883] Urfalı Mateos, s.155; Bibliothéque Historique Arménienne, s.180-181.

Ermenilerin üzerinde de otoritesini tesis etmiş gözüküyor. Aynı dönemde Bagratuni ailesinin reisi Gagik askerleriyle birlikte Tarsus şehrinde bulunan Vaspurakanlı Apılkarip'in daveti üzerine yanına gitti. Ancak ikilinin arası bir anda bozuldu. Vardan verdiği bilgiye göre II. Gagik oğlu David'i Apılkarip'e damat olarak vermişti. Ancak Apılkarip damadına husumet beslediği için onu zehirleyerek öldürmüştü. Mateos'un verdiği bilgiye göre Gagik bunun intikamını aldı ve bir sürü esir alarak yurduna geri dönerken, Mandale'nin oğulları olan üç Bizanslı kardeş bir hileyle Gagik'i esir aldılar. Abas oğlu Gagik, Senekerim oğulları Atom ve Apusahl ve diğer bazı nahararlar onu kurtarmak için Gizistra[884] kalesini kuşattılar, lakin zapt edilemez bir yer olduğu için muvaffak olamadılar. Bunun üzerine Philaretos'tan yardım talep ettiler. Philaretos buradaki üç Bizanslı kardeşe "Kral olan bir adama karşı ne cesaretle bu harekette bulundunuz? Onu serbest olarak bıraksanız da bırakmasanız da bundan dolayı yine mahvedileceksiniz" şeklinde bir haber yolladı. Bizanslı kardeşler bunun üzerine Gagik'i bir iple boğdular ve cesedini bir gün boyunca surda asılı beklettiler. Ermeni kronikçilerine göre bu olay Bagratuni sülalesinin sonuydu[885].

1084 yılına doğru Urfa nahararı olan Apukap'ın oğlu Vasil ölmesiyle şehir halkı yönetimi Selçuklulara karşı savaşta cesaret göstermiş olan Simbat'a verdiler. Şehrin ileri gelenlerinden ailelerinden olan Arçktonklar'dan İşkhan adlı birisi Simbat'a isyan ederek Philaretos'un yanına gitti ve onu Urfa'ya davet etti. Zaten şehir Philaretos'a merbuttu, ancak şimdi şehre gelmesiyle tam olarak eline geçmişti. Philaretos ilk iş olarak Simbat'ı ve İşkhan'ı tevkif etti ve ikametgâhlarını temelden yıktırarak, şehri Ermeni yönetiminden men etti. Aldığı esirleri zincire vurarak kendi merkezi olan Kahramanmaraş'a geri döndü[886].

Aynı dönmede Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah Halep kapılarına geldi ve burayı zapt etti. Halep'ten Antakya'ya yöneldi ve bu şehri de muhasara ederek kısa süre içinde aldı. Süleymanşah şehri muhasara ederken Philaretos Urfa bölgesindeki işlerle meşguldü. Süleymanşah'ın şehri aldığını öğrenince hiçbir

[884] Lykandos themasının, yani günümüz Elbistan ve Aladağ, içinde bulunan bir kaledir. Urfalı Mateos, s.157, not.119. Bu yer Strabon'da geçen Kybistra olabilir. bk. Strabon, Geographika, s.8.
[885] Urfalı Mateos, s.156-158; Bibliothéque Historique Arménienne, s.183-184. Vardan da daha kısa olmakla birlikte benzer bilgiler vermektedir. bk. Müverrih Vardan, 'Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)', s.182.
[886] Urfalı Mateos, s.160-161; Bibliothéque Historique Arménienne, s.186-187.

harekette bulunamadı[887]. Ancak Anna Komnena tuhaf bir şekilde Antakya'nın Süleymanşah tarafından alınmasında Philaretos'un öncü olduğunu ve onun isteği üzerine gelip aldığını söyler[888]. Fakat bu hiç mantıklı değildir. Zaten şehir Philaretos'un elindedir ve Bizans veya herhangi başka bir gücün buraya bu tarihte başka bir tesiri yoktur.

1086 senesine doğru Poltacı adında bir Türk beyi Philaretos'un yönetim merkezi olan Çahan'ı ele geçirdi. Bu bölge Philaretos'un katolikosluk kurduğu bölgeydi ve Türk erkine girdiği için Philaretos katolikos'u Karahmanmaraş'ın merkezine çağırdı. Ancak katolikos Türk yönetiminden memnun olma ki, Philaretos'un davetine icabet etmedi. Bunun üzerine Philaretos Kahramanmaraş'ın merkezine bir katolikosluk daha kurarak başına Boğos adlı bir Ermeni'yi getirdi. Bu devirdi Ermeni katolikosluğu Ani'de Barseğ, Mısır'da Vahram, Honi'de Teodoros ve Kahramanmaraş'ta Boğos olarak dört parçaya bölünmüştü[889]. Bizans'ın asırlardır yapamadığı Ermeni kilisesini parçalama işini Ermeniler kendi içlerinde yaptı.

Selçukluların Anadolu'yu büsbütün kontrolleri altına aldıklarında, Philaretos da artık onlarla yalnızca ittifak yapamayacağını anladı ve Sultan Melikşah'a bağlılığını bildirmek için huzuruna gitti. Mateos sultanın yanına giderken Urfa yönetimini vekil olarak Baragamanos adlı bir Bizans prensine bıraktığını söyler. Buradan anladığımız kadarıyla emir Poltacı Kahramanmaraş civarını tamamen Türk hâkimiyetine sokmuş gibi gözüküyor. Bundan dolayı Philaretos yönetim merkezini

---

[887] Urfalı Mateos, s.161; Bibliothéque Historique Arménienne, s.187-188.

[888] Tam metin şu şekildedir: "ἀνήρ τις ἔξ Ἀρμενίας ὁρμώμενος Φιλάρετος τὴν ἐπωνυμίαν, περίβλεπτος ἐπ' ἀνδρειᾳ καὶ φρονήσει, εἰς τὴν τοῦ δομεστικάτου ἀξίαν παρὰ τοῦ προβεβασιλευκότος Ῥωμανοῦ τοῦ Διογένους ἀνενεχθείς, καὶ τὰ συμβάντα τῷ Διογένει θεασάμενος καὶ τὴν τῶν ὀμμάτων αὐτοῦ στέρησιν βεβαιωθωίς, διαφετόντως τοῦτον ποθῶν, οὐκ ἔφερεν, ἀλλ' ἀποστασίαν μελετήσας, τὴν τῆς Ἀντιοχου ἐξουσίαν ἑαυτῷ περιεποιήσατο. καθ ἑκάστην δὲ τῶν Τούρκων λῃζομένων τὰ πέριξ, ἐπεὶ μὴ ἄνεσις τούτῳ ἐδίδοτο, ἐσκέψατο προσελθεῖν τοῖς Τούρκοις καὶ περιτμηθῆναι, ὡς ἔθος αὐτοι&ς. ὁ δὲ νἱὸς αὐτοῦ ἐνέκειτο σφόδρα τοῦτον τῆς παραλόγου ἀνακόπτων ὁρμῆς, αλλ' οὐκ εἰσηκούσθη τὰ λῴονα συμβουλεύων. περίλυπος τοίνυν γενόμενος, δι´ ἡμετῶν ὀκτὼ καταλαμβάνει τὴν Νίκαιαν, καὶ προσελθὼν τῷ Ἀμὴρ Σολυμᾶ διεγείρει τοῦτον εἰς πολιορκίαν τῆς Ἀντιοχείας, τὴν τοῦ σουλτανικίου τηνικαῦτα περισβεβλημένον ἄξίαν, καὶ πρὸς τὸν πόλεμον τὸν κατὰ τοῦ πατρὸς παραξένει. πείθεται τούτοις ὁ Σολυμᾶς, ἐν δὲ τῷ πρὸς Ἀντιόχειαν μέλλειν ἀπέρχεσθαι τὸν Ἀπελχασήμ κατέλιπε φύλακα τῆς Νικαίας ὑπερέχοντα πάντων τῶν ἡγεμόνων, ἡγενόνα τοῦτον κατονομάσας. ἐκεῖνος δὲ συνεφεπόμενον ἔχων καὶ τὸν τοῦ Φιλαρέτου υἱόν, διὰ δωδεκα νυκτῶν (διὰ τὸ ἀνύποπτον τὰς γὰρ ἡμέρας ἠρέμει) καταλαμβάνει τὴν Ἀντιόχειαν, καὶ ἐξ ἐδόδου ταύτην κατέσχεν." bk. Annae Comnenae, **Alexiadis**, cilt I, ed: Ludovicus Schopenus, Bonnae, 1839, s.299-300; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, **Alexiad**, çev: Bilge Umar, İnklâp, İstanbul, 1996, s.194.

[889] Urfalı Mateos, s.164-168; Bibliothéque Historique Arménienne, s.191-194.

Urfa'ya taşımış olmalı. Baragamanos hadım olduğu için Philaretos'a karşı bir tehlike göstermiyordu. Ancak Urfa'daki Barsama adlı – büyük bir ihtimal Ermeni kökenli – biri Baragamanos'u kilisede bir ayin sırasında öldürdü ve şehrin ahalisi onun yerine Barsama'yı lider tayin ettiler. Mateos bu havadisin sultanın kulağına ulaşmasından dolayı Philaretos'a yüz çevirdiğini söyler[890], ancak bu yazarımızın Philaretos ve Bizans kültüründe yetişmiş Ermenilerden nefret etmesinden kaynaklanıyordu. Bu tarihten itibaren Philaretos adı bir anda kaybolur ve kaynaklarda bahsi geçmez. Bu yüzden Mateos'un anlattığı bu son olayla onun ölüm tarihinin 1086-87 senesinde olduğu söylenebilir[891]. Philaretos'un sükûtundan sonra Kilikya dediğimiz bölge hariç Anadolu'nun diğer bölgelerindeki Ermeni hamiliği Bizans için tamamıyla bitmişti. Artık Ermenilerin yeni hamileri Türkler ve yakın zaman içinde Haçlılar olacaktı.

2.3. HAÇLILAR DÖNEMİ BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ

Haçlı Seferleri Batı dünyasının 'Orta çağ' diye tanımladığı dönem içindeki en büyük üç olaydan biridir. Bu dönem çeşitli ekollerce din, milliyet ve kültür temelli olarak açıklanmıştır[892]. Ancak etnogenez bağlamında bir açıklama da yapmak gerekirse şunları söyleyebiliriz: Tıpkı Araplarda olduğu gibi, Haçlılar da belli bir zaman kendi kıtaları içine sıkışarak bir güç birikmesi yaşadı. Bu birikmenin ilk tepkilerini İspanya'daki Müslümanlar üzerinde gösterdiler, lakin asıl aşırı ihtiraslı [passioner] ısınmaları – Emeviler devri gibi – 1095 yılındaki Clermont Konsilinden sonra oldu. Papa II. Urbanus;

> "*Dağların ötesindeki ulus, Tanrı'nın seçtiği ve sevdiği ulus – pek çok faaliyetlerinizde görüldüğü gibi – topraklarınızın statüsüyle, Katolik inançlarınızla ve Kutsal Kilise'ye olan saygınızla da diğer toplumlardan ayrılan Frank ulusu: sizleri konuşmalarımız yönlendiriyor ve sizler için tavsiyeler veriyoruz. Ülkenizdeki bir durumun bizi ne kadar üzdüğünü, sizin ve tüm Hıristiyanların kaderindeki hangi buhranın bizleri buraya çektiğini bilmenizi dileriz.*
> *Ciddi bir rivayet Kudüs topraklarından ve Konstantinopolis şehrinden çıktı ve sıkça kulaklarımıza çalındı ki, tuhaf, büsbütün Tanrı'ya yabancı olan bir ulus ve kalplerini doğru yere koymayan ve ruhu Tanrı'ya sadık olmayan bir kuşak olan Pers krallığının ulusu, Hıristiyanların topraklarını istila etti ve onları kılıçla,*

[890] Urfalı Mateos, s.170-171; Bibliothéque Historique Arménienne, s.195-196.
[891] Philaretos için bk. Laurent Joseph, "Byzance et Antioche sous Le Couropalate Philarète", **RÉA**, 9 (1929), s.61-72.
[892] Bu ekoller için bk. Demirkent Işın, **Haçlı Seferleri Tarihi**, b.2, Dünya, İstanbul, 2012, s.1-2.

yağmayla ve ateşle yok etti. Ele geçirdiklerinin bir kısmını kendi ülkelerine götürdüler, bir kısmını ise acımasızca katlettiler. Tanrı'nın kiliselerini ya büsbütün yok ettiler ya da kendi dini ritüellerini icra etmek için kullandılar… Greklerin krallığı artık onlar tarafından parçalandı ve geçilmesi iki ay süren bölge onların elinde.

Sizin üzerinize değilse kimin üzerine vazife intikam almak ve bu kaybı telafi etmek, diğer milletlerde kimin üzerine vazife Tanrı, size karşı gelen kıllı kafaların kibrini kırmak için gücü, çevikliği ve manevi yüceliği ve ordulardaki olağanüstü haşmeti sizlere sunmuşken? Atalarınızın faaliyetleri, Büyük Charles'ın oğlu Louis'in ve kâfirlerin krallığını yok eden ve içlerinde Kutsal Kilise'nin sınırlarını genişleten diğer krallarınızın erdemi ve büyüklüğü sizleri yiğitliğe yöneltsin ve teşvik etsin. Efendimiz ve Kurtarıcımızın artık günahkâr ulusun sahip olduğu Kutsal Kabir'in, bozulmuş ve pislikleriyle kirletilmiş kutsal yerlerin, sizi bilhassa harekete geçirmesine müsaade edin. Ey, en cesur askerler, yenilmez ataların torunları, soysuzlaşmayın, atalarınızın yiğitliklerini hatırlayın.

Çocuklara, ebeveynlere ve eşlere duyulan sevgi sizleri geride tutuyorsa, Efendimizin Müjde'de ne dediğini hatırlayın: Annesini ya da babasını beni sevdiğinden çok seven bana layık değildir. Benim adım uğruna evlerini, kardeşlerini, anne ya da babasını, çocuklarını ya da topraklarını bırakan herkes, bunların yüz katını elde edecek ve sonsuz yaşamı miras alacak. Hiçbir mal mülkün sizi geride tutmasına izin vermeyin, aileniz için endişelenmeyin. Zira her tarafı denizlerle kaplı ve sıra dağlarla çevrili bu topraklar, sizin kalabalığınızla dolup taşıyor. Zenginlik bakımından mebzul değil. Toprağı ekip biçenlere zar zor yiyecek temin ediyor. Bu yüzden kavga dövüş oluyor ve birbirinizi yiyorsunuz, savaşıyorsunuz ve çoğu zaman karşılıklı darbelerle canınızdan oluyorsunuz. Aranızdaki kin dursun, kavgalarınız son bulsun, savaşlar bitsin ve ihtilaf ve anlaşmazlıklar sussun. Kutsal Kabir'e doğru yola çıkın, o toprakları şeytani ulusun elinden geri alın ve kendinize tabi kılın. Bu topraklar, Tanrı tarafından İsrail'in çocuklarına bir mülk olarak verildi ve Kutsal Yazılar'da da denildiği gibi; orası süt ve balkan ülke'dir.

Kudüs dünyanın merkezidir; o topraklar diğerlerinden daha bereketlidir, tıpkı başka bir zevk cenneti gibi. İnsan ırkının Kurtarıcısı, oraya gelerek onurlandırdı, O bir süre kalarak orayı süsledi, O tutkusuyla orayı kutsadı, O definiyle orayı ihtişamlaştırdı. Dünyanın merkezine yerleştirilen bu kraliyet şehri, şimdi düşmanları tarafından esir tutulmuş ve Tanrı'nın göz ardı ettiği insanlar tarafından kâfirlerin ibadetlerine hizmet ediyor. Özgür olmak istiyor ve arzuluyor ki, yardımınızı dilemekten vazgeçmiyor. Cennetin krallığının ölümsüz ihtişamına güvenerek, günahlarınızın bağışlanması için bu yolculuğa çıkın[893]."

bu çağrısıyla büyük kitleleri etkiledi ve tarihteki ilk müstemlekeci yayılma şiarı olan 'Kutsal Mezar'ın kurtarılması' bu vesileyle ortaya çıktı[894].

[893] Krey, August, **The First Crusade**, PUP, 1921, s.30-32
[894] Gumilev, Son ve Yeniden, s.131.

2.3.1. I. Aleksios Komnenos Döneminde Haçlıların Küçük Armenia'da Hâkimiyet Kurmaları

Haçlı Ordusu büyük dük ve kontlarıyla Konstantinopolis sınırlarına dayanınca, hatta aralarında küçük çaplı bir savaş da yaşanınca, imparator Haçlı liderleri ile anlaşmaya yapmak istedi. İmparator önce Godefroy de Bouillon ile bir anlaşma sağladı. Anna Komnena'ya

> *Godefroy* [Yunanca Gontofre] *İmparator'a gitti ve kendisinden istenen yemini, yani daha evvel Roma İmparatorluğu'na ait olan şehirleri, ülkeleri veya kaleler her ne olursa olsun almayı başardığında, bu maksatla imparator tarafından bilhassa gönderilen valiye* [arkhon] *teslim edeceğini kabul etti*[895]

der. İmparator diğer kontlar ile de anlaşmaya çalışmıştır, ancak bu Godefroy ile ilgili bu kısım önemlidir. Zira Bizans tekrardan Anadolu'nun bir kısmını geri kazanmak istiyordu ve Haçlı güzergâhı üzerinde Kilikya ve Urfa gibi Bizans için önemli şehirler vardı ve bu şehirlerin kahir ekseriyeti Ermeni idi. Haçlılar Bizanslı komutan Tatikios ile birlikte Anadolu'ya geçicince Türkler ile ağır çarpışmalar yaşadılar[896] ve neticesinde Urfa ve Antakya'yı ele geçirdiler. Bu kısımda Urfa Ermeniler tarafından kolayca haçlılara teslim edildi[897]. Aynı akıbet Antakya'da oldu, lakin buradaki Ermeni teferruatı bizim için daha önemlidir. Haçlılarla Ermenilerin ilk karşılaşması – en azından yoğunlukla yerleşim yeri açısından – Kapadokya bölgesinden güneye Kilikya bölgesine gelmeleri ile oldu. Haçlı komutanlar Antakya'ya geldiklerinde,

---

[895] "Προσελθὼν οὖν τῷ βασιλεῖ ἐπωμόσατο ὅνπερ ἀπῃτεῖτο ὅρκον, ὥστε ὁπόσας πόλεις καὶ χώρας ἢ φρούρια φθάσει κατασχεῖν ὑπὸ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων τὸ πρῶτον τελοῦντα, πρὸς τὸν ἐπ' αὐτὸ τοῦτο παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποστελλόμενον ἀρχηγὸν παραδιδόναι." bk. Annae Comnenae, **Alexiadis**, cilt II, ed: Ludovicus Schopenus, Bonnae, 1878, s.54-55; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.317. Mateos ise "İmparator Aleks, bütün Frank prensleriyle dostluk ve ittifak akdetti. Onları Ayasofya'ya götürdü ve onlara altın ve gümüş büyük bir meblağ hediye etti. Onlar, önceden Romalılara ait bütün eyaletleri İranlılarla Arapların elinden aldıktan sonra tekrar Greklere vereceklerine dair söz verdiler" der. bk. Urfalı Mateos, s.189. Dulaurier ise çevirisinde ek olarak "que les conquêtes faites en pays perse ou arabe seraient réservées aux Franks" diyerek Perslere yani Türklere ve Araplara ait memleketler de fethedildikten sonra Franklara kalacak" şeklinde ekler. Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.214.

[896] Türklerin Haçlılar üzerinde bıraktığı etkiyi Haçlılar şöyle anlatır "Quis unquam tam sapiens aut doctus audebit describere prudentiam militiamque et fortitudinem Turcorum? Qui putabant terrere gentem Francorum minis suarum sagittarum, sicut terruerunt Arabes, Saracenos, et Hermenios, Suranios et Grecos. Sed si Deo placet numquam tantum ualebunt, quantum nostri. Verum tamen dicunt se esse de Francorum generatione, et quia nullus homo naturaliter debet esse miles nisi Franci et illi." bk. **Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum**, ed: Rosalind Hill, Thomas Nelson and Sons, New York, 1962, s.21.

[897] Urfa'nın alınışı, kurulan Haçlı Kontluğu ve Ermeniler için bk. Demirkent Işın, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, b.2, cilt I, TTK, Ankara, 2013, s.1-59.

önemli bir bilgi olarak, buradaki bir vadide Paulikianlara ait sağlam bir kalenin yakınlarına geldiler. Bizans tüm Paulikianları buradan gördüğümüz kadarıyla Anadolu'dan büsbütün izole etmemiş. Haçlı kaynaklarına göre Paulikianlar Türk orduları içinde savaşıyorlardı ve monofizit Ermeniler ise Haçlılar ve Bizans safına geçtiler. Haçlılar Antakya'yı kuşattıklarında şehirde bulunan Ermeni ve Süryaniler şehirden çıkarak Haçlıların yanlarına gelip onlara katıldılar. Bu gelenler şehir ve Türkler hakkında Haçlılara muhbirlik yapıyorlardı. Haçlılar coğrafyaya yabancı oldukları için gıda temininde de büyük sıkıntılar çektiler. Bizans'ın da bu konuda Haçlılara yardımcı olmadığını görüyoruz. Ancak Ermeniler bu konuda da Haçlıların olabildiğince tüm ihtiyaçlarını giderdiler[898]. Antakya'nın ilk kuşatması başarılı olmayınca ve şehrin emiri Yağısıyan Kürbuga'dan yardım talep edince, Bizans ve Haçlı ordusunun bir anda ayrıldığını görüyoruz. Bizanslı komutan Tatikios bir anda Konstantinopolis'e döner. Bu duru Bizans ve Latin kaynaklarında faklı şekillerde anlatılır. Anna Komnena'ya göre Bohémond Antakya alınacağı sırada Tatikios'u burada istemediğini söyler ve şöyle der

> "*Güvenliğin için endişelendiğimden dolayı sana bir sır vermek istiyorum. Kontların kulaklarına ulaşan bir haber onların akıllarını karıştırdı, ki İmparator, Sultan'ın Horasandan bize karşı gelen bu adamları göndermeye ikna etti. Kontlar buna kesin olarak inandıkları için canına kast etmek için plan tasarlıyorlar. Ben şimdi seni tehdit eden tehlikeye karşı önceden uyararak görevimi yerine getirdim. Gerisi de senin ve emrindeki birliklerin kendi güvenliğiniz için önlemler almanızla ilgilidir*[899]."

Haçlı kaynakları ise olayı şu şekilde anlatır:

> *Beyler ve pek cesur şövalyeler, burada büyük bir sıkıntı içinde olduğumuzu ve hiçbir destek kuvvetinin bize hiçbir yönden ulaşamayacağını görüyorsunuz. Bundan dolayı Roma ülkesine geri dönmeme izin verin ve böylece gecikmeden deniz yoluyla mısır, şarap, arpa, et, un, peynir ve ihtiyacımız olan her türlü erzak yüklü pek çok gemiyi göndermeyi garanti edeceğim; buraya satmak için getirdiğim atlarım da olacak ve imparatorun güvenli idaresi altında karadan buraya mal getireceğim. Bakın, bütün bunları yapacağıma sadakatle yemin edeceğim ve bizzat kendim ilgileneceğim. Bu arada evim ve büyük çadırım,*

[898] Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, s.25-33.

[899] "προσελθὼν τοῖνυν αὐτῷ φησιν "ἀπόρρητόν τι ἀποκαλύψαι σοι βούλομαι κηδόμενός σου τῆς σωτηρίας. λόγος τις τοῖς ὠσὶ τῶν κομήτων ἐνηχηθεὶς συνετάραξεν αὐτῶν τὰς ψυχάς, ὅτι τοὺς ἀπὸ τοῦ Χοροσὰν ἐρχομένους ὁ βασιλεὺς τὸν σουλτάνον ἔπεισε καθ' ἡμῶν ἐκπέμψαι. τοῦτο δὲ πιστὸν οἱ κόμητες ἡγησάμενοι κατὰ τῆς σῆς μελετῶσι ζωῆς. κἀγὼ μὲν τοὐμὸν ἤδη πεπλήρωκα καὶ τὸν ἐπερχόμενόν σοι προείρηκα κίνδυνον. τοῦ λοιποῦ σόν ἐστιν, ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ καὶ τῶν ὑπὸ σὲ ταγμάτων φροντίσαι σωτηρίας." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.87.

olabildiğince çabuk geri döneceğime dair kesin bir söz olarak ordugâhta kalacak[900].

Tatikios olayı taraflar arasında faklı şekilde değerlendirilebilir[901], lakin Bizans-Ermeni ilişkileri açısından şu noktası önemlidir ki, o da Bizans bir daha asla eskisi gibi Ermenileri bir tebaa-reaya olarak kendi bünyesi içine katamayacaktı, ancak geçici süreli ve vassal konumunda olacaklardı. Aslında Tatikios çekilmese dahi Türklerden geri alınan yerler İznik'te olduğu gibi Bizans'a geri verilir miydi? bu tartışılır, ancak ileriki süreçte de görüleceği üzere Bizans tekrardan Makedon Hanedanı dönemindeki gibi doğuda ve batıda fetih hareketlerine girişecekti, lakin bunun ömrü de seleflerininki kadar kısa olacaktı.

Haçlılar Antakya'yı aldıklarında, bölgenin etkin ailesi Ruben Ermenileri idi. Ruben ailesi Haçlı seferleri öncesi Bizans ile sıkı ilişkiler içinde olan bir aileydi. Konstandin oğulları Bazuni ve Oşin Bizans ile sıkı bir ilişki içindeydiler. Özellikle Oşin Anna Komnena'da Aspeites [Ἀσπέιτης] olarak bildiğimiz kişidir[902]. Aspeites ilk olarak 1081-2 yıllarında İmparator Aleksios ile Normanlara karşı yaptığı seferde görülür. Bu savaşta ölümden dönen Aspietes daha sonra imparatorun teveccühünü kazanmıştır[903]. Ancak Haçlı seferiyle Aspeites (Oşin) ve ailesi kendi çıkarlarını düşünerek Haçlılara yardım etmişlerdi. Ancak Haçlıların onlardan çok memnun

---

[900] "Seniores et uiri prudentissimi, uidete quia nos sumus hic in maxia necessitate, et ex nulla parte nobis adiutorium succedit. Ecce modo sinite me in Romaniae patriam reuerti, et ego absque ulla dubitatione faciam huc multas naues uenire per mare, onustas frumento, uino, hordeo, carne, farina et caseis, omnibusque bonis quae sunt nobis necessaria. Faciam et equos conduci ad uendendum, et mercatum per terram in fidelitate imperatoris huc aduenire faciam. Ecce haec omnia uobis fideliter iurabo, et attendam. Adhuc quoque et domestici mei et papilio meus sunt in campo, unde et firmiter credite, quia quantocius redibo." bk. Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, s.34-35.

Tatikos olayının değerlendirilmesi için ayrıca bk. Chalandon Ferdinand, **Essai sur le Règne D'Alexis Ier Comnène (1081-1118)**, A. Picard Et Fils, Paris, 1900, s.199-200. Cahalandon "ce départ de Tatikios fut le résultat des intigues de Bohémond' diyerek Tatikos'un ayrılışını Bohémond'un entrikalarının bir sonucu olduğunu söyler.

[902] Anna Komnena onun Arşak Oğulları soyundan geldiğini söyler: "ἦν γὰρ τῶν Ἀρσακιδῶν τὰ πρῶτα φέρων ἐκεῖνος καὶ ἐκ βασιλικοῦ καταγόμενος αἵματος." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.139; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.365. Sayın Kaşgarlı eserinde Oşin içinde geniş bir değerlendirme yapmıştır. Oşin için ilk olarak şunları demektedir: "Oşin'in kişiliği Ermenilerce, Latinlerin Ursinus olarak tanıdıkları, Bizans'lıların Aspietes olarak bildikleri kişilerle birleştirmek istenmiştir, Ermeni tarihçilerine göre, Oşin-Ursinus ve Aspietes aynı kişidir." Detaylı bilgi için bk. Kaşgarlı Mehlika Aktok, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Kök, Ankara, 1990, s.5-8.

[903] "πλήττεται γὰρ καὶ ὁ Ζαχαρίας καιρίαν κατὰ τοῦ στέρνου καὶ τὴν ψυχὴν ἅμα τῇ πληγῇ ἐπαφίαν, καὶ ὁ Ἀσπιέτης καὶ πολλοὶ τῶν λογάδων." Annae Comnenae, Alexiadis, cilt I, s.212; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, *Alexiad*, s.145.

olduğu da söylenemez. Zira Antakya'nın alınışından sonra Papa II. Urbanus'un Haçlı askerlerine tebrik mektubunun son kısmı bu memnuniyetsizliği çok güzel belirtir: "Biz Türklere ve kâfirlere boyun eğdirdik. Ancak Rumları, Ermenileri, Süryanileri ve Musevileri yenemedik. En değerli babamız sana defalarca söylüyoruz Kutsal Petrus'daki tahtına otur, oğullarını itaat altına al ve her şeyi hallet, otoriten ve gücünle her türlü sapkınlığın kökünü kurut…[904]" Ermeniler ne kadar Haçlılara yardım etse de, onların gözünde monofizit tabiatı savunan heretikler idi. Haçlıların Ermenilere yakın davranması ve onları otonom bir yapı olarak kabul etmesi Bizans'ın tekrardan fetih hareketine girişmesi ile başlayacaktı.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Tatikios'un çekilmesi güney ve güneydoğu bölgelerini Latinlerin eline bıraktı, ancak buradaki Bizans otoritesi birkaç komutanın varlığı ile devam ediyordu. Bilhassa Kilikya bölgesinde kurulan Haçlı Prinkepsliğindeki erk sorunlarından faydalanmak isteyen İmparator Aleksios Komnenos bu bölgeye *stratopedarkhes* Aspietes'i memur etti. Anna Komnena onun için "Bu adam, o zamanki şöhretine bakılırsa, cesaretiyle tanınan Ermeni soylu bir aileden geliyordu, lakin daha sonra ortaya çıkan buhranlar, en azından askeri kabiliyet noktasından öyle olmadığını gösterdi[905]" der. Bu dönem prinkepsliği Tancred idare ettiği için, bölgede ne Bizans ne de Ermenileri bulundurmak istiyordu. Bunun için ordusuna Latinlerin dışında Ermeni – ki bunlar ayrılıkçı kesimden olmalıdır – ve Keltleri alıyordu. Tancred bölgede tam hakimiyet sağlamak için askeri hazırlıklarını yaparken, Aspietes imparatorun verdiği makamın rahatlığıyla hiçbir iş yapmadı ve kendini eğlenceye verdi. Anna Komnena onun efemine/yumuşak ve sürekli ahlaksız bir yaşam şekline sahip olduğunu, bu yüzdende Tancred gibi bir cengâverin karşısında korkuya düştüğünü söyler[906]. Anna Komnena Tancred'in Aspietes'in komutası altındaki Bizans ve Ermeni askerlerine saldırdığı bilgisini

[904] Fulcherius Carnotensis, **Kudüs Seferi**, çev: İlcan Bihter Barlas, IQ, İstanbul, 2009, s.95.

[905] "Ἀνὴρ δὲ οὗτος εὐγενὴς ἐξ Ἀρμενίων ὁρμώμενος καὶ τῶν ἐπ' ἀνδρείᾳ διαβεβοημένων, ὡς ἡ φήμη τὸ τηνικαῦτα ἐκήρυττε, κἂν ὁ τότε καιρὸς οὐ πάνυ τοιοῦτον ὄντα ἐξήλεγξεν ὅσον γὲ τὰ εἰς στρατηγικὴν δύναμιν." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.136; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, *Alexiad*, s.363.

[906] "ὁ Ἀρμένιος ἐκεῖνος ἐκθηλυνόμενος καὶ διαρρέων διηνεκῶς, ἐπειδὴ καταλάβοι ὁ τῆς πολιροκίας καιρός, ἀναπεπτωκὼς ὤφθη πρὸς στρατιώτην φερεπονώτατον τὸν Ταγγρέ." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.137-138; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, *Alexiad*, s.364.

verir[907], ancak saldırı sonucunda ne olduğundan bahsetmez. Ancak İmparator ile Normanlı Bohemond'un savaşından sonra iki kesim arasında bir anlaşma yapıldı ve bu anlaşmanın bazı maddelerine Bizans-Ermeni ilişkileri çerçevesinde bakılması lazımdır. Bunlar:

1. Bir zamanlar bu imparatorluğa ait olan bir ülkeyi, o ülkenin mevcut işgalcilerini kovarak zapt edebildiğimde, o ülkenin yönetimini erkinize tevdi etmek zorundayım. Gerçekten de beni yeniden fethedilen ülkenin yöneticisi ve sadık köleniz yapmak istiyorsanız, istediğiniz gibi olsun, lakin böyle değilse, o zaman onu İmparatorun ataması gereken kişiye herhangi bir gecikme olmaksızın teslim ederim. Bir başkası bana bir zamanlar İmparatorluğun nüfuzu dâhilinde olan bir bölge, kasaba veyahut küçük kasaba teklif ederse, bunu kabul etmeyeceğim. Ancak kuşatma ile ya da kuşatma olmadan alınan her şey, sizin olduğu gibi, yine sizin olacak ve onlar için herhangi bir itirazda bulunmayacağım[908].

2. Henüz Roma İmparatorluğu'na tabi olmamış olanlarla ilgili olarak, Türk veya Ermeni veyahut da bizim dilimizi konuşanların anlayacağı şekilde izah edecek olursam, paganlara veya Hıristiyanlara ait olsun veya olmasın savaş ve çatışma yapılarak veyahut yapılmayarak bana geçecek tüm toprakları, siz haşmetmeaplarının mülkü sayacağım ve yemin ederek, bu halklardan olup da, bana başvurarak hizmetime girmek isteyenleri, onların da siz haşmetpenahlarının adamları olmaları koşuluyla kabul edeceğim ve İmparator ile olan anlamam ve kabul edilen anlaşmam ve onaylanan yeminler onları da kapsayacaktır. Haşmetmeap bunlardan bazılarının bana tabi olmasını arzu ediyorsa, onlarda o zaman tabi olacaklardır ve imparatorluğunuza gönderilmesini dilediğiniz kişileri, eğer arzu ederlerse göndereceğim, lakin isteksiz olurlarsa ve size biat etmeyi reddederlerse, onları da kabul etmeyeceğim[909].

---

[907] Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.137-139; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.364-365.

[908] "εἰ δ' οὖν, ἀλλὰ παραδοίην ἄν, ᾧ ἂν ἀνδρὶ ἡ βασιλεία ὑμῶν βουληθείν, μὴ ἀμφιβάλλων κατά τι τὸ σύνολον. χώραν δὲ οὐ δέξομαι ὑφ' ἑτέρου τινὸς προδιδομένην ἐμοὶ ἢ πόλιν τινὰ ἢ πολίχνιον, ἅπερ ποτέ ὑπὸ τὴν τῆς βασιλείας ἐξουσίαν ἐτύγκχανον, ὡς ἐμοὶ διαφέροντα. ἀλλὰ καὶ τὰ πολιορκίᾳ κρατούμενα καὶ τὰ ἄνευ πολιορκίας, ὑμέτερα δ' ἦσαν καὶ πάλιν ὑμέτερα ἔσονται μηδ' ὁπωστιοῦν δικαιολογουμένου μου περὶ τούτων." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.232-233; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.424.

[909] "Περὶ δὲ τῶν μηδέπω δεδουλευκότων τῇ Ῥωμανιᾳ, ταῦτα ἐνόρκως κατεπαγγέλλομαι, ὡς ἵνα τάς τε προσερχομένας μοι χώρας ἄνευ πολέμου ἢ καὶ μετὰ πολέμου καὶ μάχης καὶ ταύτας ἁπάσας ὡς ἀπὸ

3.Yeğenim Tancred'e gelince, Haşmetmeaplarına karşı hasmahane tavrından vazgeçmeye ve İmparatorluğunuza ait şehirleri nüfuzundan kurtarmaya istekli olmadığı sürece, onunla amansız bir savaş yapacağım. Onun rızası olsun veya olmasın, kasabaları bıraktığında, sizin izninizle, sarih olarak sıralanan yerler altın bulla vasıtasıyla şahsıma verilen kasabaların yöneticisi olacağım, lakin bana verilenlerin dışında Suriye'deki Laodikeia ile birlikte diğer şehirler asanıza bağlanacaktır. Yine İmparatorluğundan hiçbir zaman kaçakları kabul etmeyeceğim, fakat onları izlemeye ve İmparatorluğuna geri döndürmeye zorlayacağım[910].

4.…Kasabalarınız ve bölgeleriniz adına, tek kelimeyle, hâkimiyetinizdeki bölgelerin batı ve doğuda ihtiva eden tüm parçaları, benim de sizinle bir anlaşma yaptığım tüm noktaları yemin altında kabul edecekler; bunları uygulayacaklar, diri veya ölü olsam da, İmparatorluğunuz bu kişileri tebaanız yapacak ve sadık hizmetkârlar olarak hizmet edecekler[911].

5. Şimdi benimle burada kalan yoldaşlarımdan olanlar, yeminin güvenine dair taahhütlerini ve anlaşmalarını hemen şimdi Agustus Haşetmeaplarına, Romalıların İmparatoru Kyrios [Efendi] Aleksios'a ve Porphyrogenitos İmparator olan oğluna yapacaklardır. Atalarımın ve orada bulunmayan genel olarak 'şövalyeler' dediğimiz ağır silahlı askerlerimle ilgili olarak, Haşmetpenah Antakya şehrine adamlarından

---

τῆς ὑετέρας βασιλείας λογίζωμαι, εἴτε Τουρκικαί εἰσιν, εἴτε Ἀρμενικαὶ καὶ, ὡς ἄν τις εἴποι τῶν τὴν ἡμετέραν ἐπισταμένων φωνήν, Παγανικαὶ ἢ Χριστιανικαί, τούς τε ἀπὸ τῶν ἐθνῶν προσιόντας μοι καὶ δουλεύειν ἐμοὶ βουλομένους, οὕτως ἵνα τούτους παραδέχωμαι, ὡς εἶναι καὶ αὐτοὺς μέλλοντας ἀνθρώπους τῆς βασιλείας ὑμῶν· καὶ διαβαίνοι καὶ πρὸς τούτους ἡ ἐμὴ συμφωνία πρὸς τὸ κράτος τῆς βασιλείας καὶ οἱ κατεμπεδωθέντες ὅρκοι. καὶ τούτων αὐτῶν, οὕς μὲν ἂν ἐθέλιτε ὑμεῖς οἱ ἀσεισέβαστοι βασιλεῖς ὑπ' ἐμὲ τάττεσθαι, τάττοιντ' ἄν· οὓς δὲ πέμπειν πρὸς τὸ ὑμέτερον κράτος βούλεσθε, βουλομένων κἀκείνων ἀποστελῶ, μὴ βουλομένων δέ, ἀλλ' ἀπαναινομένων τὴν πρὸς ὑμᾶς δουλείαν, οὐδὲ ἐγὼ παραδέξομαι." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.234; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.425-426.

910 "πρὸς μέντοι τὸν Ταγγρὲ καὶ ἀνεψιόν μου ἀκήρυκτον ἔξω πόλεμον, εἰ μή ἐθελήσει καθυφεῖναί τι τῆς πρὸς τήν βασιλείαν ὑμῶν δυσμενείας μηδὲ ἀπολύει τῆς χεισρὸς αὐτοῦ τᾶς πόλεις τῆς ὑμετέρας βασιλείας. ἐπὰν δὲ καὶ θέλοντος αὐτοῦ ἢ καὶ μὴ θέλοντος ἀναρρυσθῶσιν αἱ πόλεις, αὐτὸς μὲν ἵνα δεσπόζω τῇ ἀντιλήψωι τοῦ κράτους ὑμῶν τὰ διὰ χρυσοβούλλου λόγου δεδωρημένα μοι, ἃ καὶ ῥητῶς ἐξαριθμηθήσεται· αἱ δὲ πόλεις ἐκεῖναι μετὰ τῆς ἐν Συρίᾳ Λαοδικείας καὶ ὅσαι εἰσὶν ἐκτὸς τῶν δεδωρημένων ἐμοὶ τῷ σκήπτρῳ ὑμῶν προσαρμόζωνται. ἀλλ' οὐδὲ τοὺς τῆς βασιλείας ὑμῶν φυγάδας προσδέξεμαί ποτε, ἀλλὰ παλιμπορεύτους ποιήσω καὶ ὑποτροπιάζειν πρὸς τὴν βασιλείαν ὑμῶν ἀναγκάσω." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.234-235; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.426.

911 "ὡς δὲ καὶ ὑπὲρ τῶν κάστρων τῶν ὑμετέρων καὶ τῶν πόλεων καὶ χωρῶν καὶ ἁπλῶν τῶν ὅλων μερῶν τῶν ὑπὸ τὴν βασιλείαν ὑμῶν, ὅσα ἡ δύσις ἔχει, δ'σα ἡ ἀνατολὴ περιέχει, ἐνόρκως τὰ αὐτὰ συμφωνήσουσιν ἃ κἀγὼ πρὸς ὑμᾶς συμπεφώνκα· καὶ ταῦτα ποιήσουσι καὶ ζῶντος ἐμοῦ καὶ ἀποτεθνηκότοσ· καὶ ἕξει καὶ τούτους τὸ κράτος ὑμῶν ἀνθρῶπους ὑποχειρίους καὶ χρήσει τούτοις ὅσα καὶ ὑπηρέταις πιστοῖς." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.236-237; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.427.

birini gönderdiği vakit, oradakilerde aynı yemini edeceklerdir ve haşmetmaplarının adamı bu yeminleri kabul edecektir, buna yemin ederim, adamların yemin etmesini ve aynı anlaşmayı hiçbir değişiklik yapmadan sürdürmeyi kabul etmesini sağlayacağım[912].

6. Kutsal bir biçimde tayin edilmiş imparatorluğunuz tarafından Altın Bulla'da bana bahşedilen bölge ve kasabaların bu yazıda gösterilmesi gerekir. Bunlar: deniz kıyısındaki Souetios ile birlikte Çukur-Suriye, tüm hisarları ve oraya bağlı topraklar; Kauka denen yer ve yanında tüm bağımlı yerlerle *Douks*; Loulon denen yer; kendisine ait olan tüm bölge ile Mauron Oros ve Phersia; kendisine ait tüm küçük kasabaların bulunduğu askeri bölge olan Aziz Elias; Borze askeri bölgesi ve ona ait küçük kasabalar; Greklerin Larissa dedikleri Sezer askeri mıntıkasının etrafındaki tüm bölge; aynı şekilde Artakh ve Teloukh askeri bölgeleri ile ilgili tahkimatlar; ayrıca küçük kasabalarıyla Germanikeia; Mauron Oros ve ona bağlı tüm kaleler ve İmparatorluğunuzun tebaası haline gelen Ruben Ermenilerinden Leon ve Theodoros'un toprakları dışında, oranın eteklerinde uzanan tüm ovalar. Daha önce yazılanların yanı sıra, Pagras ve Palatza'ın askeri bölgeleri, Zouma theması ve ona tabi tüm kaleleri, küçük kasabaları ve her birine ait bölgeler[913].

---

[912] "καὶ ὅσοι μὲν ἐνταυθοῖ τυγχάνουσι συνεπιδημοῦντες ἐμοί, αὐτίκα καὶ τὰς ἐνόρκους πίστεις καὶ τὰς συμφωνίας δώσουσι πρὸς ὑμᾶς τοὺς σεβαστούς, τόν τε κύριον Ἀλέξιον καὶ αὐτοκράτορα τῶν Ῥωμαίων καὶ τὸν πορφυρογέννητον βασιλέα καὶ σὸν υἱόν, ὅσοι δὲ ἀπῶσι τῶν ἐμῶν ἱππέων καὶ ὁπλιτῶν, οὓς καβαλλαρίους συνήθως καλοῦμεν, ἀποστειλάσης μὲν αὐτοὺς τοῦ ἀνθρώπου τῆς βασιλείας σου κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν πόλιν, ἐκεῖ τοὺς αὐτοὺς ὅρκους ἀποτελέσουσι κακεῖνοι, ὁρκιοῦντος μὲν αὐτοὺς τοῦ ἀνθρώπου τῆς βασικείας σου, ἐμοῦ δέ, ἐπόμνυμι τοῦτο, παρασκευάσοντος ὁμόσαι τοὺς ἄνδρας καὶ συμφωνῆσαι τα αὐτά τε καὶ ἀπαράλλακτα." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.237-238; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.427-428.

[913] "δεῖ δὲ καὶ τὰς διὰ κρυσοβοίλλου λόγου δωρηθείσας μοι παρὰ τοῦ θεοπροβλήτου κράτους ὑμῶν κώρας καὶ πόλεις ἐκθεῖναι ἐν τῷ παρόντι συγγράμματι· ἡ κατὰ τὴν Κοίλην Συρίαν Ἀντιόχου πόλις μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ τῆς διακρατήσεως σὺν αὐτῷ Σουτιῳ, ὃ παρὰ τὴν θάλασσαν ἥδρασται· τὸ Δοὺξ μετὰ τῆς διακρατήσεως αὐτοῦ πάσης σὺν τῷ τοῦ Καυκᾶ τὸ τε τοῦ Λουλοῦ λεγόμωνον καὶ τὸ τοῦ Θαυμαστοῦ Ὄρους καὶ τὰ Φερέσια μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὰ πάσης χώρας· ὁ Ἅγιος Ἠλίας ἡ στρατηγὶς μετὰ τῶν ἰπ'αὐτὴν πολιχνίων· ἡ στρατηγίδα τὸ Σέζερ ἅπασα χώρα, ἥντινα Λάρισσα Ἕλληνες ὀνομάζουσιν· ὡς δὲ καὶ τὸ Ἀρτὰχ καὶ τὸ Τελούχ αἱ στρατηγίδες μετά τῆς ἑκάστης περιοχῆσ· σὺν τούτοις ἡ Γερμανίκεια καὶ τὰ ὑπὸ ταύτην πολίχνια· τὸ Μαῦρον Ὄρος καὶ πάντα τὰ ὑπ' ἐκεῖνο ταττόμενα κάστρα καὶ ἡ ὑποκειμένη τούτῳ σύμπασα πεδιὰς ἄνευ δηλονότι τῆς τῶν Ῥουπενίων διακρατήσεως Λέοντός τε καὶ Θεοδώρου τῶν Ἀρμενίων γεγονότων ἀνθρώπων τοῦ κράτους ὑμῶν· μετὰ τῶν ἀναγεγραμμένων τὸ στρατηγάτον Παγρᾶς, τὸ στρατηγάτον Παλατζά, τὸ Θέμα τοῦ Ζοῦμε καὶ τὰ ὑπὸ ταῦτα πάντα κάστρα τε καὶ πολίχνια καὶ ἡ ἑκάστῳ προσήκουσα χώρα." bk. Annae Comnenae, *Alexiadis*, cilt II, s.239-240; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, *Alexiad*, s.429-431.

7. Ancak aynı zamanda, bunları İmparatorluğa dâhil etmek isteyen Haşmetmeapları tarafından *doukaslık* olarak Antakya eyaletinden kopartılan parçalar da vardı; bunlar Podandon theması… dahası, Tarsus şehrinin askeri bölgesi, Adana, Mopsu Estia'ları, Anabarza ve kısaca ifade etmek gerekirse, Kilikya'nın Kydnos ve Hermon ile sınırlanan tüm kısmı; aynı şekilde Suriye'deki askeri bölge Laodikea ve ayrıca barbarlar gibi Zebel adıyla söylediğimiz Gabala'nın askeri bölgesi ve Antarto ile birlikte Balaneos, Marakeos ve Antarados askeri bölgeleri; her ikisi de askeri bölgeler. Bunlar, Haşmetpenahlarının Antakya'nın tüm *doukaslık* vilayetinden kestiği ve onları alarak imparatorluğunuza kattığınız yerlerdir.[914]

Bu maddelerden görüldüğü kadarıyla Bizans Haçlı varlığını tanıyarak eski statüsüne dönemeyecekti. Ancak güney ve güneydoğu bölgelerinde bilhassa Grek ve Ermeni tebaası üzerindeki haklarını koruyabilecekti. Ayrıca İmparator Urfa ve civarındaki yerler içinde Haçlılardan yıllık 200 talanton alacaktı[915] ve bu bölgede yaşayan Grek ve Ermenilerin de hamiliğini tekrardan üstlenmiş olacaktı.

Ancak Bohemond 1111 yılında ölünce mezkûr anlaşmaya uyulmadı. Bilhassa Tankred Antakya'daki mülküne sımsıkı sarıldı ve anlaşmaya uymayacağını beyan etti. İmparator diğer Latin kontları ve yöneticileri ile anlaşma yoluna gidip, savaş yoluyla bu toprakları almaya kalkışsa da bir sonuç alamadı ve anlaşmadaki topraklar Latinlerin ellerinde kaldı[916]. Bu teşebbüs İmparator Aleksios'un Akdeniz bölgesindeki topraklar için son çabası denilebilirdi, zira daha sonra ayaklarındaki gut hastalığından ve Türkler ile olan ilişkilerden dolayı Antakya faslı burada onun için

[914] "ἦσαν δὲ ἄρα καὶ αἱ ἀπὸ τῆς δουκικῆς ἀρχῆς τῆς κατὰ τὴν πόλιν Ἀντιοχείας ἀποτμηθεῖσαι μερίδες [καὶ] παρὰ τῆς βασιλείας ὑμῶν ὡς ἐθελόντων ταύτας προσοικειώσασθαι καθ' ὁλόκληρον αὗται· τό τε θέμα τὸ Ποδανδὸν ** καὶ πρὸς τούτοις τὸ στρατηγάτον τῆς Ταρσοῦ πόλεως καὶ ἡ Ἄδανα πόλις καὶ αἱ τοῦ Μόψου ἑστίαι καὶ ἡ Ἀνάβαρζα καὶ, συνελόντα φάναι, ἡ χώρα πᾶσα τῆς Κιλικίας,ὅσην ὁ Κύδνος καὶ ὁ Ἕρμων περιορίζουσιν· ὡς δὲ καὶ ἡ στρατηγὶς Λαοδίκεια τῆς Συρίας καὶ αὐτὸ δήπουθεν τὸ στρατηγάτον Γαβάλων, ὃ καὶ Ζέβελ ὑποβαρβαρίζοντες λέγομεν, τά τε στρατηγάτα Βαλανέως καὶ Μαρακέως καὶ ἡ Ἀντάραδος μετὰ τῆς Ἀνταρτοῦσ· στρατηγίδες γὰρ καὶ ἀμφότερα. ταῦτά εἰσιν ἅπερ ἀποκόψασα καὶ τῷ κυκλῳ τοῦ κράτους προσένειμεν ἐκεῖθεν ἀφελομένη." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.240-241; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.431-432.

[915] "μηδὲ ταῦρα ἀμνημόνευτα κείσθω τὰ περὶ τῆς Ἐδέσης μηδὲ τὰ παρὰ τοῦ θεοφρουρήτου κράτους ὑμῶν τετυπωμένα μοι ἐτήσια τάλαντα, λέγω δὴ τὰς διακοσίας λίτρας τῆς Μιχαηλάτου χαραγῆς." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.243; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.431-435.

[916] Annae Comnenae, Alexiadis, cilt II, s.253-264; Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.443-448.

son buluyordu. Mateos İmparator Aleksios Komnenos'u anarken, 'Ermeni milletinden nefret ederdi' ve 'Ermenileri tekrar vaftiz ettirirdi' der[917].

2.3.2. Ioannes Komnenos'un Küçük Armenia'daki Faaliyetleri

Aleksios'tan sonra yerine oğlu Ioannes Komnenos geçti. Ermeni kaynakları ona adından ziyade mor odada doğduğu için *perferojen*[918] adıyla anarlar. Ioannes babasının erkini devralır almaz babasının yarım bıraktığı işi tamamlamak için ilk iş olarak 1119 yılında Anadolu'ya bir sefer geçekleştirdi. Günümüz Ege bölgesinde (Laodikeia[919] ve Sozopolis[920]) Türklerle savaştıktan sonra Kilikya bölgesine geçti. İmparator Kilikya'ya girerek Antalya şehri civarlarında bugün yerini tam olarak bilemediğimiz Hierakoryphite kalesini aldı ve Antalya [Attaleia] yakınlarındaki pek çok müstahkem mevkii de ele geçirdi[921].

İmparator batıdaki meseleler ile ilgilenirken, Ermeniler 1132-33 yıllarında Leon [Lebunes] denen Ermeni nahararlarının önderliğinde Seleukeia'ya saldırdılar, hatta Adana ve Tarsus gibi önemli liman kentlerini ele geçirdiler. İmparator hem batıda Macarlarla, doğuda da Türklerle mücadele ederken, Ermenilerin yaptığı gasplara karşı bir şey yapamadı. 1136-37 yıllarına doğru imparator Kilikya seferinin hazırlıklarına girişti. Burada dikkatimizi çeken bir nokta ise Bizanslı yazarların, bilhassa Niketas'ın, Kilikya bölgesini Armenia olarak anmasıdır[922]. İmparatorluğun eski doğu bölgesi artık Türkiye oluyordu ve Kilikya bölgesi özellikle de günümüzdeki Mersin 12. yüzyıldan itibaren Armenia diye anılacaktı. İmparator sefere çıktığında, Haçlılar imparatorun kendi üzerlerine de geleceğini biliyorlardı, zira Antakya'daki Bohemond ölünce prinkepsiliğin önde gelen zatları imparatora haber göndererek, kendisinin uygun görmesi durumunda Bohemond'un kızının en küçük oğlu Manuel ile evlenmesi halinde Antakya'yı imparatora vereceklerini

---

[917] Urfalı Mateos, s.265-266; Bibliothéque Historique Arménienne, s.300-301.

[918] Yunanca Porphyrogennetos'un [Πορφυρογέννητος] Ermeni lisanındaki telaffuzu.

[919] Ladikya ya da Laodikeia (λαοδίκεια), günümüz Denizli ilinde bulunan antik bir kenttir.

[920] Günümüz Isparta ilinin Uluborlu bölgesine karşılık gelir.

[921] Ioannis Cinnami, **Epitome**, ed: Augustus Meineke, Bonn, 1836, s.6-7; Türkçe çevirisi için bk. **Ioannes Kinnamos'un Historia'sı**, çev: Işın Demirkent, TTK, Ankara, s.6-7; Nicetae Choniatae, **Historia**, ed: Immanuel Bekker, Bonn, 1835, s.18-19; Türkçe çevirisi için bk. Niketas Khoniates, **Historia**, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1995, s.8-9.

[922] "Τὸ δ' ἀπο τοῦδε κατὰ τῆς Κιλίκων στρατείαν ἐκήρυξε, τὸν Λεβούνην, ὅς Ἀρμενίας ἦρχε, μετιέναι ποθῶν ὡς ἄλλα τε κατήκοα Ῥωμαίοις πολίσματα χειρωσάμενον, ἀλλὰ δὴ καὶ Σελευκείας ἐπιβῆναι πειρώμενον." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.29; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.14.

söylemişlerdi. Ancak bundan son anda caydılar ve imparatorun gazabına uğrayacakları için daha evvel esir ettikleri mezkûr Leon'u hapisten çıkardılar ve Ermenilerle birlikte Bizans'a karşı bir ittifak oluşturdular. İmparator seferi sırasında adım adım ilerleyerek ilk olarak sarp ve dik bir kaya üzerinde kurulmuş olan Vahka [Baka][923] kalesinin önüne geldi ve bu zorlu kaleyi almaya çalıştı. Kaleyi müdafaa eden Ermenilerdi ve bu direnişçilerin başında Konstantinos adında bir Ermeni bulunuyordu. Niketas'a göre Konstantinos "Ermenilerin en ileri gelen bir ailesine mensup olup gücü ve şecaati ile harekesin üstündeydi." Ancak Konstantinos İmparatorun kudretine boyun eğdi ve teslim olmak zorunda kaldı. İmparatorun şahsına ve ailesine yaptığı hakaretlerden dolayı zincire vuruldu ve sürgüne yollandı[924].

İmparator daha sonra Anabarza'yı zapta girişti. İmparator Çankırı [Gangra] seferi dönüşünde pek çok Türkü paralı asker olarak orduya almıştı ve bu seferi sırasında Anabarza'ya bu Türkleri öncü birlikler olarak gönderdi. İmparator Ermenilerin durumunu ve savaşmaktan ziyada teslim olup olmayacaklarını öğrenmek istiyordu. Ermeniler öncü Türk birliğini gördüğü zaman büyük bir korkuya kapıldılar. Türkler Ermenilerin savaş kabiliyetlerinin olmadığını bildiklerinden onlara bir huruç hareketi yaptılar. Ermeniler ise saldırı esnasında Türk kuvvetlerini yardıklarını sandılar lakin geri dönen Türkler ardı sıra gelen Bizans ordusu ile birleştiler ve Ermenileri geri püskürttüler. Ermeniler mecburen kalelerine kapanmak zorunda kaldılar. Bizans ordusu ağır kuşatma aletleriyle şehrin surlarını dövmeye başladılar. Nikateas aslında Ermenilerin Bizanslılara nazaran daha üstün durumda olduklarını ve bu yüzden de Bizans'a ağır kayıplar verdirdiklerini söyler[925]. Ermeniler aynı zamanda ani çıkış hareketleri yaparak baskınlar yapıyor ve saz demetlerinden yapılmış meşaleleri mancınıkların koruyucu kalkanına atarak bu aletleri tutuşturuyorlardı. Niketas doğrudan bahsetmese de anlaşılan Ermeniler de

[923] Günümüz Adana ilindeki Feke içesidir. Baka olarak geçer. bk. Umar, Adlar, s.148.

[924] "Κωνσταντῖνος δέ τις μάλιστα, τοῦ τῶν Ἀρμενίων γένους τὰ πρῶτα κληρούμενος καὶ τῶν πολλῶν ὑπερφερων χειρὸς γενναιότητι..." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.29-33; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.14-16. Ayrıca bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.16; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.14.

[925] "ὅθεν τὰ μὲν πρῶτα πλεῖστοι τῶν Ῥωμαίων ἐσίνοντο· εἶτα καὶ εἰς παράλογον ὡς εἰπεῖν καὶ συώδη ὁρμὴν ὑποθήξαντες ἑαυτοὺς οἱ Ἀρμένιοι ἐξιόντες καταπιμπρῶσι τὰς ἐλεπόλεις, εὐφυᾶ πρὸς ἁφὴν εὑράμενοι τοῦ πυρὸς τὰ ἐκ δονάκων ἐπισυνθέματά τε καὶ πήγματα, ἃ πρὸς ἔρυμα τῶν μηχανῶν προετέτατο." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.34; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.16.

Grejuva ateşini kullanıyorlardı. Ancak Bizans ordusu bu mancınıkların koruyucu kalkanlarını kalın bir balçık tabakası ile sıvadılar ve Ermenilerin bu saldırı taktiği boşa düştü[926]. Bu balçık sıvaması da daha evvel bahsettiğim öküz derisi gibi Türklerin bir icadı olabilir, ancak kaynaklarda kesin bir bilgi verilmemektedir. Niketas'ın bahsettiği bu balçık o kadar tesirliydi ki, Ermenilerin fırlattı demir külçeler bütün hızlarına rağmen gevşeyerek ve yaş balçık tabakasına çarparak etkisini ve hızını kaybediyordu ve herhangi bir zarar vermiyordu. Otuz yedi gün kuşatmadan sonra artık hiçbir kurtuluş ümidi göremeyen Ermeniler şehri silah zoruyla İmparatora teslim etti, ancak iç kale hâlâ Ermenilerin elindeydi[927]. Ancak İmparator Ermeni nahararı Leon'u, oğullarını ve karısını Konstantinopolis'e götürmek için yanına aldı[928].

İmparator iç kaledeki Ermenilerle vakit kaybetmek yerine Ermenilerle ittifaka girişti ve kendisine ihanet etmiş Latinlere yöneldi ve Antakya'ya gelerek şehri kuşattı. Antakya'nın ileri gelenleri Latin-Ermeni birliğinin imparatorun ordusuna karşı gelemeyeceğini anlayınca prinkeps Raymond imparatora şehri teslim etmeyi ancak kendisinin şehrin koruyucu olarak kalmasını teklif etti. Başta imparator bu teklifi kabul etmese de, komutanlar ile istişare yaptıktan sonra bu teklifi kabul etti. Böylece babası Alekseios Komnenos döneminde yapılan anlaşmanın Akdeniz kısmı uygulanmış oldu ve bu bölgelerde yaşayan Latinler Bizans'ın vassalı olurken, Ermeniler de tekrar Bizans'ın tebaası oldular[929].

İki sene sonra 1139 yılında imparator Türklerin Sakarya civarına nüfuz etmelerinden dolayı bir sefer tertip etti. Niketas'a göre İmparator "Armenikon themasına sızmış olan Türkleri temizlemek istiyordu, ayrıca bu themadan Bizans'ın elinde kalan yerleri bilhassa Trabzon şehrini almak ve bu şehri başına buyruk kontrol

[926] "ἀνοχῆς δὲ γενομένης καὶ τῆς μάχης ληξάσης ἐπὶ βραχὺ τὰ τε πετροβόλα ἐπισκευάζονται πρὸς Ῥωμαίων ὄργανα, καὶ τὰ τούτων προταθέντα παραπετάσματά τε καὶ ἱμαντώματα ἐκ πηλίνων πλίνθων συντίθενται, καὶ οὕτω τῇ ἑξῆς τὰ τείχη πάλιν ἐτύπετο. ἀμέλει καὶ ὡς τὰ παρὰ τῶν Ἀρμενίων ἐκτινασόμενα φλογερὰ σιδήρια κατὰ μηδὲν τὰς μηχανὰς ἐλυμαίνοντα, εἰς κενὸν συνέβαινε σχάζειν τὰ τούτων διανοήματα καὶ εἰς κοπετὸν μεταπίπτειν τὸν πρώην τωθασμὸν καὶ λαταγέλων." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.35; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.17.

[927] Nicetae Choniatae, Historia, s.35; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.17.

[928] Urfalı Mateos, s.293; Bibliothéque Historique Arménienne, s.323.

[929] Ioannis Cinnami, Epitome, s.18-19; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.15-16; Nicetae Choniatae, Historia, s.36-37; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.17-18.

eden Konstantinos Gabras adındaki komutanı dizginlemek istiyordu[930].” İmparator Nea Kaisareia’ya[931] geldiğinde burada Türkler ile savaştı ancak yoğun kış şartlarından dolayı başkente dönmek zorunda kaldı. İmparator bu dönüşü sırasında da bölgedeki pek çok esiri ve Hıristiyan halkı Gabras ile birlikte imparatorluk topraklarına getirdi[932].

İmparator 1141-42 senesinde Phrygia üzerinden Sozopolis’te Türklerle çarpıştıktan sonra artık yeni Armenia olarak anılan Kilikya bölgesine gitti. Niketas imparatorun gitme amacının “Armenia’ya yapmış olduğu ilk seferde zapt edilen yerlerin emniyete alınarak hem birbirleri hem de devletle bağlantılarını güçlendirmek” olduğunu söyler. Ayrıca Niketas imparatorun tıpkı babası gibi Antakya’yı Konstantinopolis ile birleştirmek, hatta Kudüs’ü bile Bizans topraklarına katmak istediğini söyler[933]. Haçlılar tıpkı önceden olduğu gibi şehri imparatora vermeye razı oldular, ancak imparator şehrin önlerine geldiğinde Latinler farklı bir tutum sergiledikleri için imparator bu duruma kızdı ve şehrin etrafını yağma ettirerek intikamını aldı. Daha sonra Kilikya’ya döndü ve bir av esnasında elini sıyıran zehirli bir ok ile hayata veda etti[934].

---

[930] “προθέμενος δὲ μετελθεῖν τοὺς κατὰ τὸ θέμα τῶν Ἀρμενιακῶν παρεισφθαρέντας βαρβάρους. ἅμα δὲ καὶ Κωνσταντῖνον τὸν Γαβρᾶν κατασχεῖν χρόνον ἤδη συχνὸν τὴν Τραπεζοῦντα ὑποποιησάμενον καὶ ἤθεσι τυραννικοῖς αὐτὴν διεξάγοντα, διὰ τῆς τῶν Παφλαγόνων συναγκείας τὴν πορείαν τίθησιν ἀεὶ τῶν τοῦ Πόντου παραλίων τόπων βαδίζειν ἐχόμενα, δυοῖν ἕκεκα, τοῦ τ' ἐκ τῆς οἰκείας χώρας τὴν στρατιάν οἱ πορίζεσθαι τὰ βιώσιμα, καὶ εἰ δεήσει συρρῆξαι πόλεμον, κατὰ μίαν μοῖραν ἔχειν αὐτὸν ἐπικείμενον, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἑκατέρων μερῶν περικείμενιν κάντεῦθεν πρὸς περικύκλωσιν ἐπιτήδειον.” bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.45; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.22.

[931] Günümüz Tokat iline bağlı ilçe merkezi olan Niksar. bk. Umar, Adlar, s.601.

[932] “...ἐς δὲ τὴν παρακειμένην Περσῶν εἰσελάσας χώραν λείαν ἐκεῖθεν πολλὴν ἤλασε καὶ ἀνθρώπων ὅμιλον μακροῦ τοῦ χρόνου Πέρσαις δουλεύοντα τῇ Ῥωμαίων ἀπέδωκεν.” bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.21; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos’un Historia’sı, s.19. Ayrıca bk. Chalandon Ferdinand, **Jean Comnène (118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)**, Burt Franklin, New York, 1912, s.37.

[933] “ἦν δὲ ἡ μὲν πρόδηλος τῆς στρατείας ταυτησὶ πρόθεσις ἡ τῆς Ἀρμενίας πρὸς τὸ κρεῖττον μεθάρμοσις καὶ εἰς βεβαίαν κατάστασιν συνοχὴ τῶν πόλεων καὶ φρουρίων, ὧν ἐγκρατὴς γεγένητο κατὰ τὴν προτέραν αὐτοῦ ἀνάβασιν· ἡ δ' ἀνέκφορος πρὸς τὸ στράτευμα λαθραία τε καὶ ἐνδρόμυχος καὶ ἐκ περισκέψεως κίνησις αὕτη ἦν. ἀεὶ δι' ἔρωτος εἶχε συνάψαι τὴν Ἀντιόχου τῇ Κωνσταντίνου, κἀκ τοῦδε τοῖς θεοστιβέσι τόποις ἐπιφοιτῆσαι, καὶ δώροις μὲν καταστέψαι τὸμ τοῦ κυρίου τάφον τὸν ζωοπάροχον, τὸ δὲ κύκλῳ βαρβαρικὸν ἀνακαθᾶραι.” bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.52; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.25.

[934] Niketas serçe ve yüzük parmağının arasına battığını söyler. Detaylı bilgi bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.53-54; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.26; Kinnamos’a göre İmparator avlandığı sırada içi ok dolu kuburluk ters döndü ve imparatorun bileği zehirli bir okun ucu ile sıyrıldı ve bunun tesiri sonucu öldü. Detaylı bilgi için bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.24-25; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos’un Historia’sı, s.21.

2.3.3. I. Manuel Komnenos'un Küçük Armenia'daki Hakimiyeti

İmparator Ioannes'in ölümünden sonra yerine en küçük oğlu Manuel geçti. Manuel adet olduğu üzere başkente dönüp erkini tesis etmek yerine, Kilikya bölgesinde kalarak, otoritesi dışına çıkmaya çalışan Haçlı ve Ermenilerle ilgilendi. Antakya ahalisi imparatora bir elçi göndererek Bizans'ın bu bölgeden çıkmasını talep ettiler. İmparator Manuel ise onlara şöyle bir cevap verdi:

> *Elçiler! Herkes tarafından açıkça bilinir ki, Antakyalılar bizden hiçbir zaman zarar görmediler. Eğer birisi başkalarından bir şey çaldıysa, o zaman onların mallarının iade edilmesi şarttır. O halde, siz, Antakya'yı neden gönül rızasıyla Romalılara teslim etmeyip, zorbalık ve şiddetle babamdan çaldınız? Şehir bize ait iken, bizim elimizden önce Türkler almadı mı? Şimdi bizden geri istediğiniz bu toprakların, yani Antakya'nın, eskiden kimin hâkimiyetinde bulunmuş olduğunu sanıyorsunuz? Bizim olan neye sahip olmayı umuyorsunuz? Antakya'ya mı? Tabii ki, burası ilk önce bizim devletimize aitti. Siz, kendi yaptığınız anlaşmaları bozmaktan utanmıyorsunuz da, ne yüzle haklarınızı çiğnediğimiz suçlamasıyla bize geliyorsunuz? Hem de bizim sizden durumu düzeltmenizi istemek hakkımız varken! Ama bu meseleyi düzeltmek için uygun zaman gelecek. Ben, babamdan elime geçenleri çoğaltmak isterim, azaltmak değil*[935].

İmparator bu sözleri söyledikten sonra babasının naaşını alarak Konstantinopolis'e döndü.

İmparator başkentte erkini tesis ettikten sonra 1144 yılında Antakya'daki yarım kaldığı işini bitirmek için kendisinin katılmadığı bir sefer tertip ettirdi. Zira Raymond Bizans'a tabi Kilikya şehirlerini baskı altında tutuyordu. Bu sebeple de imparator onun üzerine bir ordu sevk ederek komutasına birbirlerinin kuzeni olan Ioannes ve Andronikos Konstostephanos ile savaş işlerinden iyi anlayan Türk

[935] "ὡς μὲν οὐδενὸς ἔτι φλαύρου παρ΄ ἡμῶν Ἀντιοχεῖς πειραθῆναι ξυνέπεσεν, ὦ ἄνδρες πρεσβευταί, παντί που δῆλόν ἐστιν. εἰ δὲ ἅ τις παρ΄ ἑτέρων ἀφῄρηται, ταῦτα δὴ παρ΄ ἄλλων ἀποφέρεσθαι δίκαιον ἂν εἴη, τί μὴ καὶ ὑμεῖς Ἀντιόχειαν τήνδε Ῥωμαίοις ἀπέδοσθε τοὐμοῦ; ἢ οὐχ ἡμῖν Πέρσαι δουλεύουσαν ἀφείλοντο πρότερον; ἄλλως δὲ τίνος ὄντα ταυτὶ ἐξ ἡμῶν λαμβάνειν αἰτεῖσθε; πόλεως Ἀντιοχείας; ἡ δὲ καὶ αὐτὴ φθάνει κράτει δουλεύουσα τῷ ἡμῶν. εἰ δὲ τὰ ὑμῖν αὐτοῖς ὑμολογημένα παραβαίνειν ὑμῖν αἰσχύνη οὐδεμία, τί τῶν δικαίων παρόρασιν ἐπικαλοῦντες ἡμῖν πάριτε, οἵ γε εὐθύνας μᾶλλον ἐξ ὑμῶν δικαίως ἂν ἀπαιτοῖμεν; ἀλλὰ τὰ μὲν περὶ τούτου καιρὸς ὁ προσήκων ἡμῖν παραστῆσαι ἱκανὸς ἔσται. τὸ δὲ νῦν ἀπόστητε τῶν οὐ προσηκόντων κελεύω. ἐμοὶ γὰρ αὐξῆσαι ἅ πρὸς πατρὸς εἰς χεῖρας ἦλθον ἐμάς, μὴ ἄν ἐλαττῶσαι γένοιτο." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.30; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.29.

kökenli Porsuk'u atadı[936]. Ordunun asıl komutanı Kinnamos'tan anladığımız kadarıyla Porsuk idi. Bu ordu kara yolundan ziyade Demetrios Branas komutasındaki büyük gemilerle Kilikya bölgesine gitti ve Haçlı ve Ermenileri tekrardan Bizans'ın vassalı yaptılar. Hatta Raymond 1145 yılında Konstantinopolis'e [Byzantion] imparatorla sulh yapmak için bile geldi[937].

Aynı yıl sabık İmparator Ioannes Komneneos'un 1137 yılındaki seferde esir aldığı Konstantin oğlu Levon'un oğlu Toros Konstantinopolis'ten kaçtı ve Toros Dağları'ndaki Vahka sınırlarına geldi. Kendini gizleyerek yavaş bir şekilde Ermeni ahalinin içine karıştı ve kendisini tanıtarak Ermenilerin lideri oldu. Vahka, Amoudain[938], Simanagla, Arevtsberd[939] ve diğer çevre bölgeleri alarak ata mirası dediği bu alanları gasp etti[940]. Toros daha sonra 1151 yılına doğru Misis ve Til Hamdun[941] şehirlerini gasp edince, İmparator Manuel 1152 yılında kuzeni Andronikos'u Kilikya ve Isauria'ya[942] göndererek, onu bu bölgelerdeki savaşın başkumandanı yaptı. Andronikos yaklaşık 12.000 süvariyle Misis bölgesine geldi[943]. Kinnamos'a göre "eğer Andronikos şehri hemen kuşatsaydı harika bir iş yapacaktı ve asiyi kolayca ele geçirecekti, ancak o kendini atalete ve eğlenceye vermişti" der. Ayrıca Toros'un onun efemine tutumlarını görünce hemen harekete geçerek Bizans

---

936 Nicetae Choniatae, Historia, s.71; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.35-36; Ioannis Cinnami, Epitome, s.33-35; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.31-32.

937 "ταῦτα δὴ συμπεσόντα Ῥαϊμοῦνδον τὴν ἐς Βυζάντιον στείλασθαι ἠνάγκασαν· ἀφικομένῳ δὲ οὐ πρότερον βασιλεὺς προσχεῖν ἠξίωσε, πρὶν ἐς τὸ τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς ἀπιὼν μνῆμα ἐντεῦθεν δὴ τὴν συμπάθειαν ἐκομίσατο καὶ λίζιον λοιπὸν αὐτὸν ἐποιήσατο." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.35; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.32. Suriyeli Mikhael ise şöyle der: "En l'an 1457, les Francs se voyant grandement affaiblis, Bedawi, seigneur d'Antioche, alla trouver l'empereur des Grecs, Manuel, à Constantinople, et lui demanda pardon de la faute qu'il avait commise vis-à-vis de son père; parce qu'il avait entendu dire que ce dernier, au moment de sa mort, avait commandé à son fils de tirer vengeance des Francs. Ayant montré de l'humilité, il fut honoré; on lui donna de l'or et d'autres présents considérables, et il fut renvoyé à sa ville avec la promesse que l'empereur s'avancerait au secours des Chrétiens. bk. **Chronique de Michel le Syrien**, c.III, ed: J.B. Chabot, Paris: Ernest Leroux, 1905, s.267.

938 Türkçesi Hemite'dir. Kilikya Ermenileri döneminde, günümüz Osmaniye il sınırları içinde olan bir kaledir. bk. Umar, Adlar, s.313.

939 Bu iki bölge de Kilikya bölgesi civarında olmalıdır, lakin tam yerleri belli değildir.

940 Smbat Sparapet's, s.54.

941 Günümüz Osmaniye ilinin Toprakkale ilçesidir. bk. Edwards, Robert, **The Fortifications of Armenian Cilicia: Dumbarton Oaks Studies XXIII**, Dumbarton Oaks, Washington, 1987, s.244-253.

942 Isauria (Ισαυρία) günümüz Konya ilinin Bozkır ilçesinde bir bölgedir. bk. Umar, Adlar, s.347.

943 Smbat Sparapet's, s.57. Mateos'da aynı sayıyı verir bk. Urfalı Mateos, s.306; Bibliothéque Historique Arménienne, s.335.

ordusuna büyük bir mağlubiyet yaşattığını da söyler[944]. Ermeni kaynaklarına baktığımızda Andronikos'un Misis'e geldiğinde Toros ona "Ben imparatorun ve senin bir kulunum, bana karşı hiddetlenme" dediğini, Andronikos'un ise karşılık olarak "Babanı bağlayıp götürdüğümüz zincir yanımızda bulunuyor, seni de onunla bağlayarak götüreceğiz" dediğini söyler[945]. Bu hakarete tahammül edemeyen Toros, kuvvetlerini toplayarak geceleyin Misis surlarında bir gedik açtı ve Bizans birliklerini saldırarak onları kılıçtan geçirdi. Ermenilerin bu saldırısı sırasında Bizans ordusu içinde Lambron nahararı Oşin, Partzıpert nahararı Basil ve Prakan nahararı Tigran gibi Ermeniler de vardı ve bu saldırı sırasında hepsi Toros'a esir düştüler[946]. Bizans ordusunun içinde bu kadar Ermeni'nin bulunması bölgedeki Ermeni nahararlar arasındaki anlaşmazlıkları net bir şekilde göstermektedir. Andronikos bu mağlubiyet sonrası Antakya'ya çekilirken, Toros Ermeni nahararlarından fidyeler almakla birlikte Oşin gibi önemli bir nahararla evlilik ilişkisi kurarak kızını Oşin'in oğlu Hetum'a verdi. Burada Simbat ilginç bir bilgi vermektedir; "Oşin bu evlilik teklifini kabul etti ve o zamana kadar vaftiz olmayan Hetum vaftiz edildi ve şövalye yapıldı. Ertesi günde kızıyla evlendi" der[947]. Anlaşılan Lambron ailesi Bizans saflarına katılırken Ortodoks itikadındandı, zira onların yaptığı vaftiz monofizitler tarafından kabul edilmez, aynı şey Bizans içinde geçerlidir, bu yüzden olmalı ki Toros onları Ermeni itikadına bu vesile ile geri çevirmiş olmalıdır.

[944] "Ἀνδρόνικος δὲ ἐπειδὴ τῆς Κιλίκων εἴσω ἐγενέτο γῆς, Τερόζου εἰ Μοψουεστίας διατριβήν ποιουμένου, πανστρατὶ εἰς πολιορκίαν καθίστατο. καὶ τάχα ἂν ἐξέδρασέ τι καὶ γενναῖον καὶ τὸν ἀποστάτην ἐν χερσὶ κατὰ πολλὴν ἐποιήσατο τὴν εὐπέτειαν, εἰ μὴ ῥᾳστώναις καὶ ταιδιαῖς ἑαυτὸν ταῖς ἐπὶ σκηνῆς ἐδεδώκει σΰτω τε τὰ Ῥωμαίων ἔσφηλε πράγματα. Τερόζης γὰρ ἐπειδὴ τὴν Ἀνδρονίκου ἔγνω μαλακίαν καὶ τῆς οὐδὲν δέον ἐπικαθιζούσης αὐτῷ ξυνῆκεν ἀσελγείας, νύκτα τηρήσας ἀσέληνον, καθ' ἣν ὑετίζειν ἔτυχεν ἄσχετα, πολλὰ τοῦ Μοψουεστίας τείχους διαλύσας μέρη ἀθρόον τε τὸ σὺν αὐτῷ ἅπαν ἔξαγαγὼν πλῆθος, προσέβαλέ τε Ῥωμαίοις μηδὲν προειδόσι καὶ κατὰ κράτος ἐτρέψατο." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.123-124; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.95.

[945] Urfalı Mateos, s.306; Bibliothéque Historique Arménienne, s.335.

[946] Smbat Sparapet's, s.57. Mateos'da aynı sayıyı verir bk. Urfalı Mateos, s.306; Bibliothéque Historique Arménienne, s.335; Ersan, s.131-132.

[947] Smbat Sparapet's, s.57.

Şekil 10: İdrisi'nin Kral Roger İçin Hazırladığı Kitaptan İrminiyye İle İlgili Bir Harita

Kaynak: Galçıyan, s.45.

İmparator Manuel Komnenos batıda tekrardan Macarlarla mücadeleye giriştiği için şahsi olarak Toros meselesi ile kendisi ilgilenemedi. Bu yüzden Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'a başvurarak, ona büyük hediyeler ve "Toros'u, onun boyunu ve tüm Ermenileri ortadan kaldır" diyerek ondan yardım talep etti. Bunun üzerine Sultan Mesud 1153 yılında Toros'un üzerine bir sefer düzenledi. Türk askerlerinden korkan Ermeniler dört bir tarafa kaçışırken, Toros birliklerini de alarak dağlara çıktı. Daha sonra Sultan onunla anlaşmak için bir elçi göndererek ona "Ülkeni yıkmaya ya da sana karşı savaşmaya gelmedim, bilakis beni dinleyerek onlardan aldığın toprakları Romalılara geri vermek için geldim. O zaman dost kalacağız" dedi. Toros Bizans İmparatoru adına konuşan Sultan'a karşılık olarak "Size bir sultan olarak seve seve boyun eğeriz, zira gelişinize bir haset beslemedik.

Ancak, bu toprakları geri vermenin mümkünatı yoktur" cevabını verdi. Sultan Mesud Toros'un bu cevabından memnun kaldı ve Toros ile bir dostluk anlaşması imzaladı[948].

İmparator ile Sultan'ın arası aslında hiçbir vakit iyi olmamıştı, lakin Macar sorunu Manuel'in öncelikli sorunuydu. Bunun için İmparator tekrardan Sultan ile temas kurdu ve ona iki misli hazineler göndererek şöyle dedi: "Ermenilere karşı olan öfkemi teskin etmek için onların kalelerini yık, kiliselerini yak ve bütün memleketlerinin ateşe verilmesini emret. Yüreğim ancak bu suretle rahat edebilecektir[949]." Sultan hazineler karşılığında oğlu Kılıçarslan'ın adamlarından olan Yakub komutasında 3.000 askerle Antakya topraklarına geldi ve Toros'un kardeşi Stefanos ile çarpıştılar ancak Yakub ölünce Türk birliği geri çekildi. Böylece Bizans'ın bu girişimi de sonuçsuz kaldı[950].

1157 yılında Antakya prinkepsi Renaud de Châtillon ve Ermeni Toros birlikte Kıbrıs adasını yağmaladılar ve Ortodoks halka çeşitli eziyetler yaptılar[951]. Kıbrıs yağması kaynaklara göre farklılık göstermektedir. Kinnamos Antakyalı Latinlerin geçmişte olduğu gibi İmparatora verdikleri toprak devrini söz verip yapmadıklarını ve Renaud'un da imparatora gözdağı vermek için tehdit savurduğunu, bunların neticesinde prinkeps Kıbrıs'a yelken açtığını ve korsanvari faaliyetlerde bulunarak adayı yağmaladığını söyler. Ancak Kıbrıs konusunda Toros'a değinmez[952]. Önemli Haçlı kaynaklarından olan Tyrensis ise Kilikya bölgesindeki riyakâr davranışları olan Toros'un bu bölgeyi yağama ve talan etmesinden dolayı Toros'u bu bölgeden kovduğunu ve ordusunu bertaraf ettiğini, ancak bu yaptığının mükâfatını

---

[948] Smbat Sparapet's, s.57; Urfalı Mateos, s.307-308; Bibliothéque Historique Arménienne, s.336-337; Ersan, s.133; Ayönü Yusuf, **Selçuklular ve Bizans**, TTK, Ankara, 2014, s.143-145.

[949] Urfalı Mateos, s.308; Bibliothéque Historique Arménienne, s.338. Simbat da şöyle geçmektedir: "Ermeni halkına karşı kalbimdeki bu ateşi, söndür, kalelerini yok et ve onların kökünü kazı." bk. Smbat Sparapet's, s.57.

[950] Urfalı Mateos, s.308-310; Bibliothéque Historique Arménienne, s.338-339; Smbat Sparapet's, s.57-58; Ersan, s.134-135.

[951] "En l'an 1468, Prins, seigneur d'Antioche, envahit Cypre, qui appartenait aux Grecs, et pilla toute Pile: hommes, moutons, boeufs, chevaux, et toute la richesse. Ils les amenèrent jusqu'au rivage, et alors les Cypriotes promirent pour leur rachat et celui de leur bétail une quantité d'or. Les Francs les laissèrent et prirent toute la richesse. Ils emmenèrent aussi à Antioche les évêques, les supérieurs de monastères et les magistrats, comme otages, jusqu'à ce que l'or fût payé." bk. Chronique de Michel le Syrien, cilt III, s.315; aynı bilgi Ebu'l-Ferec'de de geçmektedir bk. **Abû'l-Farac Tarihi**, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1950, s.396; Kıbrıs seferi hakkında detaylı bilgi için bk. Ersan, s.136-141.

[952] Ioannis Cinnami, Epitome, s.178-179; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.130-131

imparatordan göremediği için intikam hırsıyla Kıbrıs'ı yağmaladığını söyler. Tyrensis de Renaud'un bu hareketini bir cinayet olarak niteler[953]. Ermeni kaynaklarından olan Simbat da ise prinkeps Renaud'nun Toros'u çağırarak gemilerle birlikte Kıbrıs adasına yelken açıp şehirleri ve köyleri yerle yeksan edip masum ahalinin mallarını gasp ettiklerini söyler. Ayrıca yine aynı kaynakta Toros'un bunu yapmasındaki amacın zincire vurularak Konstantinopolis'e götürülen ailesinin ve hâlâ orada esir bulunan Ermen nahararları adına yaptığını söyler[954].

Kıbrıs saldırısından sonra İmparator Manuel 1158 yılında Kilikya ve Antakya bölgelerine bir sefer tertip etti. İmparator önce Phrygia [Frigya] bölgesinde Türklerle çarpıştıktan sonra Seleukeia'ya geçti ve burada ordusuna ikmal yaptırdı. Zira bu dönemde Kilikya ve çevre bölgelerinde hayvanları etkileyen ciddi bir hastalık vardı. Ermeni kaynaklarında bu hastalık 'dabakh veya tabakh[955]' olarak geçer[956]. Bu halk arasında şap hastalığı olarak bilinen ve genellikle çift toynaklı havyalarda görülen viral bir hastalıktı ve anlaşılan bu hastalık güney bölgelerinde üç yıldan fazla tesirini göstermişti. Bu yüzden imparator iyi teçhizatlı bir birlikle Silifke'ye hareket etti ve ordunun geri kalan kısmının bu hastalık yüzünden Antakya civarında beklemesini ve atlara iyi bakılmasını emretti. İmparator 1158 sonbaharında Silifke'ye geldiğinde Toros'u gizlice yakalamak için bir plan tasarladı. Komutan Aleksios'u 500 kişilik bir birlikle önden yollayarak sessizce bu işi yapmak niyetindeydi. Ancak Kinnamos'un verdiği bilgiye göre Kutsal Topraklara giderken yolda dilenen bir Latin dilenci, yolda imparator ile karşılaştı ve ondan bir altın aldıktan sonra hızlı bir şekilde Toros'un

---

[953] "In partibus Cilicie circa Tarsum erat quidam nobilis et potentissimus Armenus Toros nomine, qui domini imperaytoris gratiam, eius efficiente inconstantia, frequentius demerebatur et io incurrebat offensam. Confisus enim de eo, quod ab imperio remotus erat plurimum et quod in montibus arduis habebat domicilia, per plana Cilicie predam agebat et manubias, non veritus terram domini sui modis quibus poterat dampnihcare et imperii fidelibus cuiuscumque conditionis graves et indebitas inferre molestias. Audiens hec imperator scripsit predicto Rainaldo, quatenus convocata militia predictum Toros a finibus arceret suis et Cilicum sibi subiectorum possessiones ab eius incursionibus redderet securas; quod si ad opus complendum pecunia esset necessaria, ipse de thesauris suis tempore oportuno mitteret sufficientem. Factum est ergo ut congregatis militaribus copiis ut imperialibus deserviret mandatis, in Ciliciam ingressus predictum Toros expulit et exercitum eius usque ad supremam interniciem delevit." Willelmi Tyrensis, **Chronicon**, ed: R.B.C. Huygens, Brepols, 1986, s.823-824.

[954] Smbat Sparapet's, s.58-59; Urfalı Mateos, s.322-323; Bibliothéque Historique Arménienne, s.352-354.

[955] Şap hastalığı, halk arasında 'Tabak veya Dabak' olarak da bilinen, genellikle çift toynaklı hayvanlarda görülen viral bir hastalıktır.

[956] Urfalı Mateos, s.309; Bibliothéque Historique Arménienne, s.338. Smbat Sparapet's, s. 58.

yanına gitti ve onu uyararak dağlara kaçmasını sağladı. İmparator Kilikya'ya girdiğinde Toros'u hiçbir yerde bulamadı, lakin hiç savaşmadan Lamos'daki[957] müstahkem mevkii, Kistramos[958], Anazarba, Longinias[959] ve çevre yerleri aldı. Daha sonra Ermenilerin başşehri olan Tarsus'a geçerek burayı da kolayca ele geçirdi ve çok müstahkem bir kale olan Tili'ye [Hamdun] Bizans birliklerini göndererek burayı da idaresi altına aldı[960]. Tarsus'un alınmasından sonra Toros ve prinkeps Renaud imparatorun huzuruna çıkmaktan çekindiler ve bazı asilleri elçi olarak imparatora yollayarak sulh yapmak istediler. Suçları bağışlandığı takdirde Antakya'nın iç kalesini imparatora devretmeyi kabul ettiler. İmparator Renaud'nu affetmeye ve isteklerini kabul etmeye pek gönüllü olmasa da, ısrarından dolayı kabul etti[961].

İmparator Latinlerle olan işlerini hallettikten sonra, Ermeni Toros'a hücum etme niyetindeydi. Toros evvela Toros dağlarının ücra yerlerine kaçmıştı, bu esnada imparatorun yanına gelen Kudüs Kralı III. Baudoin Toros'un ricası üzerine imparator ile arasını yapmaya çalıştı. Toros gasp ettiği yerleri imparatora geri vermesiyle barış sağlandı ve Toros imparatorun huzuruna gelmeden sadakat yemini etti. Daha sonra sefil bir vaziyette gelerek İmparator Manuel'in huzuruna çıktı[962]. Bu sefer Bizans'ın Kilikya'da Latinler ve Ermeniler üzerine yaptığı son büyük seferdi, zira görüldüğü gibi İmparator gücünü burada net bir şekilde gösterdi ve bilhassa Ermenileri erki altına alarak bu savaşa bir son verdi.

İmparatorun bu son seferinden sonra Ermeniler tıpkı eski dönemlerde olduğu gibi imparatorun isteği üzerine hareket ettiler ve bilhassa Türklere karşı savaşta Bizans ordusuna asker, hayvan ve yiyecek tedarik ettiler. Özellikle 1160 yılında

---

[957] Günümüz Limonlu ya da Limon Deresi'dir. Halk ağzında Lamas diye de anılır. Mersin ile Silifke arasındadır. bk. Umar, Adlar, s.502.

[958] Tam konumu belli değildir. Limonlu ile Anazarba (Dilekkaya) arasında bir yerde olmalıdır. bk. Hild Friedrich, Hellenkemper Hansgerd, **Tabula Imperii Byzantini – Kilikien und Isaurien**, c.5, VÖAW, Viyana, 1990, s.303.

[959] Setton'un editörlüğünü yaptığı 'Haçlıların Tarihi' adlı eserde 'Longinias, Tarsus Çayı'nın Akdeniz'e döküldüğü yerdeki liman şehri' olarak geçer. bk. Setton Kenneth, **A History of The Crusades**, c.I, TUWP, Londra, 1969, s.300-vd. Hild ve Hellenkemper'e göre ise Tarsus yakınında lakin kıya bölgesinde değildir. bk. Hild, Hellenkemper, **Kilikien und Isaurien**, s.334.

[960] Ioannis Cinnami, Epitome, s.178-181; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.130-133; Willelmi Tyrensis, Chronicon, s.844-845.

[961] Ioannis Cinnami, Epitome, s.181-183; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.133-134.

[962] Ioannis Cinnami, Epitome, s.186; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.136; Willelmi Tyrensis, Chronicon, s.846-847; Smbat Sparapet's, s.59; Urfalı Mateos, s.323-324; Bibliothéque Historique Arménienne, s.354-355.

Phrygra'nın Laodikeia bölgesindeki Türklerle savaşta imparator, Thoros'un, Tigranes'in ve halkın Kogh Vasil dediği Kilikyalı Khrysophios'un yanlarındaki birliklerle beraber Sultan Kılıç Arslan'a karşı geldiler ve sultan Bizans'tan ele geçirdiği kendi sınırlarına yakın pek çok yeri geri bırakmak zorunda kaldı[963].

İmparator tekrardan Macar sorunuyla ilgilenirken, Kilikya bölgesinde Ermenilerin ufak tefek taşkınlıkları ve itaatsizlikleri baş gösterdi. İmparator bunun üzerine Kilikya bölgesine domestikos Aksukhos'un oğlu Aleksios'u başkumandan sıfatı ile gönderdi. Bu dönemde Nureddin Zengin'in Antakya'yı Urfa gibi alma planı vardı ve ayrıca Toros da imparatorun tebaası olan Isauria bölgesindeki pek çok şehri Bizans'a ihanet ederek ele geçirmişti. Zira Kinnamos'a göre o sırada Kilikya'yı idare eden imparatorun kuzeni Andronikos Euphorbenos'a karşı Toros'un bir husumeti vardı[964]. Niketas da bu ikilinin sık sık savaştığını söyler. Zira Toros ondan nefret ettiği için onu mahvetmek istiyordu. Toros bunu başarınca, Andronikos da ondan intikam aldı. Toros ile bir gün yine savaşırken Andronikos'un ordu düzeni bozuldu ve kaçmaya başladı. Ancak Andronikos Toros'un maiyeti ile birlikte at üstünde adamlarının Bizanslıları kovaladıktan sonra yeniden toplanmalarını beklemekte olduğunu gördü. Andronikos hemen atının dizginlerini boşaltarak atını dörtnala Toros'un üzerine sürdü ve ona bir darbe indirerek atından düşürdü. Ancak Toros'u öldüremedi. Andronikos daha sonra gönlünü Latin güzeli Philippa'ya kaptırınca devlet ve ordu işlerini görmezden geldi. Bu durum bölgede Latin ve Ermenilere karşı Bizans otoritesini zayıflattı. Andronikos'a hiddetlenen imparator onu görevden alarak yerine *sebastos*[965] Konstantinos Kalamanos'u atadı. Niketas'ın Kalamanos'un görev yerini 'Armenia' olarak nitelemesi önemlidir. Zira coğrafyanın etnik unsurunu ve önemini ortaya koymaktadır. Kalamanos göreve başladığında Ermenilere karşı hiçbir başarı gösteremedi, bilakis Toros ile giriştiği bir mücadelede Ermeniler

[963] Ioannis Cinnami, Epitome, s.199; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.145.

[964] Ioannis Cinnami, Epitome, s.227-228; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.165-166.

[965] Sebastos (σεβαστός) Antik Yunanlar tarafından Augustus'un Roma imparatorluk unvanı için kullanılan bir onursal ifadesidir. Unvanını dişi formu sebaste (σεβαστή)'dir. XI. yüzyılın sonlarından itibaren, Komnenoslar döneminde, Bizans İmparatorluğu için saray unvanlarının yeni sisteminin temelini oluşturan, sebastokrator, protosebastos, panhypersebastos ve sebastohypertatos gibi kelimeden çeşitli şekilleri türetilmiştir. bk. Kazhdan, cilt III, s.1862-1863.

tarafından kapana kısılarak esir düştü. İmparator komutanını kurtarmak için Toros'a fidye ödemek zorunda kaldı[966].

İmparator daha sonra Kilikya bölgesine tekrardan Andronikos'u yolladı. Andronikos Ermenilerden ve bilhassa Toros'tan intikamını almak için Toros'un kardeşi Stefanos'u öldürdü. Ebü'l-Ferec'e göre "Kilikya hâkimi Toros'un kardeşi İstefan, Tarsus hâkimi Yunanlı Androni tarafından bir ziyafete davet edilmiş, fakat öldürülmüş olduğu görülmüştü. Bu yüzden Toros Yunanlara karşı hiddetlendi ve bunlardan 10.000 kişiden fazlasını öldürdü." Ancak Ebü'l-Ferec'in verdiği bilginin devamında bir sıkıntı vardır, zira "Küdüs kralı geldi ve Ermeniler ile Yunanlılar arasında sulh yaptı" der[967]. Ferec büyük ihtimal İmparatorun 1158-59 yılındaki seferi sonucundaki yapılan barış ile 1162-63 yılında yaşanan bu olayı karıştırmaktadır. Ermeni kaynakları da Toros'un Bizans'tan intikam aldığını belirtir, ancak ne yaptığı hakkında bir malumat vermez[968]. Zaten Toros'un kardeşi Stefanos öldükten sonra, diğer kardeşi Mleh de ağabeysine karşı hareket etti ve onu öldürüp yerine geçmeye çalıştı, ancak başarılı olamayıp Halep Emiri Nureddin'in hizmetine girdi[969]. Toros'un kendisi dâhil kardeşlerinin de Bizans ile iyi ilişkileri olmadığı Müslümanlara sığınmasından da belli oluyor.

Toros 1168 yılında öldüğünde kardeşi Mleh ailenin reisi olabilmek için Halep emirinden aldığı bir orduyla bölgeye geldi. Toros onu mirastan men ettiği için hanenin reisliği vekâleten Tumas adlı birine geçti. Ancak Türklerin yardımı sayesinde Mleh reisliği ele geçirdi ve vekil olan Tumas Antakya'ya kaçtı[970]. Zira Kinnamos'da Mleh'in Toros'un yerini aldığını ve ağabeyi gibi Bizans'a karşı bir tutum sergilediğini söyler. Ayrıca Bizans Andronikos'tan sonra Kilikya bölgesine Mikhael Branas ve onun ardından da yine aynı Andronikos'u vali olarak atadı, ancak Ermeniler önceden olduğu gibi yine Bizanslı yöneticilerle anlaşamadılar. Daha sonra atanan Konstantinos Kalamanos ilişkileri daha kötü bir noktaya getirdi. Kinnamos

[966] Nicetae Choniatae, Historia, s.180-183; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.95-97.
[967] Abû'l-Farac, cilt II, s.399.
[968] Urfalı Mateos, s.335; Bibliothéque Historique Arménienne, s.365. Smbat Sparapet's, s. 58, 62.
[969] Smbat Sparapet's, s.62-63. Ebü'l-Ferec'e göre ise Toros kardeşi Mleh'i bütün mirastan men ettiği için 1168 yılında Toros ölünce Mleh'de Halep emirinden yardım istemek için onun yanına gitti der. bk. Abû'l-Farac, cilt II, s.405.
[970] Smbat Sparapet's, s.63; Abû'l-Farac, cilt II, s.405.

burada "Kontantinos Kalamanos Ermenilere birçok yönden zarar verdi, fakat kendisi daha büyük zarara uğradı" diyerek ilişkileri net bir biçimde göstermektedir[971].

Mleh'in daha sonra [1172-73 gibi] Zengilerin yanı sıra Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan ile de ittifak yaptığı görülür. İmparator Manuel batıda Sırp isyanı ve Macar sorunları ile uğraşırken, Halep Emiri Nureddin, Sultan II. Kılıç Arslan ve Kilikya Ermenilerinin reisi Mleh Ankara ile Galatia'nın geri kalan kısımlarının sahibi olan Bizans'a saldırma konusunda anlaştılar. İmparator bu haberi alınca batıdaki seferinden döndü ve Philadelphia yakınlarına gelerek ordugâh kurdu. Kinnamos "Philadelpia'da ordugâh kuran imparatorun bu barbarları birbirlerinden nasıl kolayca koparabileceğini düşündü" diyerek Ermenilerin de ittifak içindeki önemini vurgular[972]. Zira Türk ve Ermeni iş birliği Bizans'ı Ege ve Marmara bölgesi içinde sıkıştırıyordu. Bizans ise İç Anadolu ve Kilikya bölgesindeki topraklarından taviz vermek istemiyordu. İmparator önce Selçukluların neden kendisine savaş açtığını öğrenmek istedi ve II. Kılıç Arslan'a bir elçilik heyeti yolladı. Türkler pek çok neden saysa da, Kinnamos'un dediğine göre, en önemlisi Bizans'ın en yüksek dini lider olan halife ile dostluk kurmasıydı. Bu kişi Demirkent'in de belirttiği gibi Fatimi halifesi el-Müstazî-Biemrillah olmalıydı[973]. İmparator bunu duyunca ikinci bir elçilik heyeti yollayarak Sultana ve Ermenilere şu mesajı verdi: "Eğer bir süreden beri birleşmiş olduğunuz 'yakınlarınızla' birlikte Romalılara saldırmak size doğru göründüyse, bu cüretinizden vazgeçin. Toprağınıza muhafızlar koyun, çünkü on beş gün içinde Roma ordusu oraya ulaşacak[974]." II. Kılıç Arslan imparatordan bu mesajı alınca savaş fikrinden vazgeçti ve barış yapmak istedi. Ancak sultanın tarafındaki pek çok kişi – bunlar arasında Ermeniler de olabilir – imparatorun tarafına geçince, II. Kılıç Arslan hiçbir kazanç elde edemeden geri dönmek zorunda kaldı. İmparator

---

[971] "ἐν οἷς καὶ Κωνσταντῖνος ἐγνωρίζετο ὃν Καλαμάνον ἐπεκάλουν, ἤνυστο οὔπω οὐδέν. ὁ μέντοι Καλαμάνος ἐπὶ πολλαῖς τὸν Ἀρμένιον λελυπηκὼς ἐπὶ μείζοσιν ἐζημίωτο." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.286; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.205.

[972] "ὁ δὲ βασιλεὺς πρὸς τῇ Φιλαδέλφου, καθάπερ ἔφην, ἐνστρατοπεδευσάμενος ἐσκέπρετο πῶς ἂν εὐμηχάνως ἀφιστᾶν ἀλλήλων τοὺς εἰρημένους τῶν βαρβάρων αὐτῷ γένοιτο." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.289; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.207.

[973] Ioannis Cinnami, Epitome, s.289; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.207-208. Demirken'in yorumu için bk. a.g.e, dipnot 52.

[974] "εἴ σοι δέδοκται τοῖς ἄλλοις τῶν ὁμοφύλων ἐπισυστάντι ἄνωθέν ποθεν κατὰ Ῥωμαίων ἐκδραμεῖν ἐπιστήσεις στρατὸν ἡμερῶν οὐ πεντεκαίδεκα ἐπ' αὐτὴν ἀφιξόμενον." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.290; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.208.

Manuel ise kansız bir zafer kazandı ve başkente geri döndü[975]. İmparator Mleh'i cezalandırmak için Ermenilerin üzerine de bir sefer tertip edebilirdi, ancak Ermeniler büyük bir ihtimal taraf değiştirmiş olmalı ki imparator bunu yapmayı gerekli görmedi.

2.4. BİZANS'IN GERİLEYİŞİ VE ERMENİLERLE SON TEMASLAR

2.4.1. Myriokephalon Savaşı ve Bizans'ın Küçük Armenia'yı Kaybetmesi

Selçuklu-Ermeni birliği ile Bizans üzerine yapılan saldırıdan sonra İmparator Manuel Komnenos batıdaki sorunlarla ilgilendi ve burada problemleri düzelttikten sonra tekrardan yüzünü Anadolu'ya çevirdi. Zira Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan Ankara ve Galatia gibi yerleri alınca anlaşma gereğince vermesi gereken bu yerleri imparatora geri vermedi. Manuel bunun üzerine bir ordu tertip ederek Anadolu'ya son büyük seferini başlattı. Sultan imparatorun bu hareketini duyunca elçiler yollayarak sulh yapmak istediğini ve ele geçirdiği şehirleri imparatora vererek bu bölgelere Bizans birliklerinin gelmesini rica etti. İmparator bunun üzerine Aleksios Petraliphas'ı altı binden fazla askeri bu bölgelere yolladı. Anlaşılan sultan imparatoru oyalayarak zaman kazanmaya ve ona karşı koyabilecek büyük bir ordu hazırlamaya çalışıyordu. Zira Aleksios Petraliphas şehirleri teslim almaya geldiğinde, Kılıç Arslan bu şehirlerdeki ahaliyi ayaklandırmıştı ve gelen Bizans birliğine ise boyun eğdirmişti[976].

İmparator bu havadisi alınca hemen savaş kararı verdi, lakin mevsim şartları savaş için uygun olmadığından imparator önce ordusuna çeşitli ikmaller yapmak istedi. Öncelikle orduya adam devşirmek için daha önce bahsettiğimiz *sebastos* Mikhael Gabras'ı Paphlagonia'ya bölgesine yolladı. İmparator onu Trabzon ve Ünye [Oinaion] çevresindeki köy ve kasabalardan adam toplamak için gönderdi[977]. Kinnamos açıkça belirtmese de bu geçmiş dönemde Ermenilerin yoğun yaşadığı thema bölgelerindendi. Bizans bu bölgelerden Ortodoks halkı devşirmenin yanında

[975] Ioannis Cinnami, Epitome, s.290; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.208.
[976] Ioannis Cinnami, Epitome, s.292; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.209-210.
[977] Ioannis Cinnami, Epitome, s.293; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.210.

Ermenileri de ordunun içine alıyordu. Niketas'a göre ise bu işi Andronikos Batatsez [Vatatsez] yapmıştı. İmparator onu Karadeniz Eğrilisine ve Paphlagonia'ya asker toplamak için göndermişti[978]. İki kronikten anlaşıldığına göre, İmparator Doğu Karadeniz'den asker toplamak için Mikhael Gabras'ı, Batı Karadeniz bölgesinden asker toplamak için ise Andronikos Batatzes'i gönderdi. Ancak Batatzes daha sonra imparatorun yanına dönecekti. İmparator ise 1175 yılına doğru Gabras'ı Amasya şehrine gönderdi. Gabras Amasya'ya şehrine geldiğinde şehir halkı şehri Bizans'a teslim etmek niyetindeydi. Ancak Sultan II. Kılıç Arslan ahalinin niyetini bildiği için o da Amasya'ya bir ordu gönderdi ve Gabras bu durum karşısında şehrin teslim olacağından emin olmadığı için şehre giriş yapmadı. Bu durumu fırsat bilen sultan şehri zapt etti ve ahali de Bizans ordusunun gelmemesinden dolayı Türklerin safında kaldı. Bu durum Kinnamos'a göre Gabras'ın bir ihanetiydi. Süryani Mikhael ise imparatorun Emir Danoun [Zünnûn]'u 30.000 kişilik bir orduyla Niksar'ı [Neokaiserea] alması için yolladığını, ancak Türklerin bir kurnazlık yaparak Gabras'a 'Bu beraberinizde getirdiğiniz Emir Danoun size ihanet ediyor. Türklerle ve onların soydaşlarıyla anlaştılar ve seni öldürmeye hazırlanıyorlar' diyerek onu korkuttular. Türkler bununla yetinmeyip bir okun ucuna mektup yollayıp Bizans ordugahına fırlattılar ve 'imparator Manuel öldü' diye bağırdılar. Böylece pek çok Bizanslıyı öldürdüler[979]. Böyle bir durum yaşanmış olmalı ki, Mikhael daha sonra hıncını ordu ve yerel ahalinden çıkarmaya çalıştı. İnsanların gözlerini oydurdu ve onlara çeşitli zulümler yaptı. İmparator bu olanları öğrenince onu görevinden azletti ve neredeyse aynı zulümleri kendisine uygulayacaktı. Ancak imparator daha sonra Gabras'ı affetti ve mahkemede yargılanması için çağırdı ve ona hüküm giydirerek zincire vurdu ve onu hapse attırdı, fakat belli bir zaman sonra imparator ehil zabitlere ihtiyaç duymuş olmalı ki, onu hapisten çıkardı ve eski mevkiine geri getirdi[980].

İmparatorun durumuna dönersek, sultana karşı son büyük darbeyi vurmak için harekete geçmeye hazırlanıyordu. Sultan II. Kılıç Arslan ile imparatoru oyalamak için tekrardan onunla müzakereye girişmek istedi. Niketas'ın ifadesiyle,

[978] Nicetae Choniatae, Historia, s.236; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.126.
[979] Chronique de Michel le Syrien, cilt III, s.369.
[980] Ioannis Cinnami, Epitome, s.296-299; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.212-214.

imparator sultana 'cevabını bizzat Konya'da vereceğini' bildirdi[981]. Bu esnada imparator ordusu ile bugün yerine tam olarak bilemediğimiz Myriokephalon'da bulunuyordu[982] ve bu yerden hareket ederek Tzibritze[983] geçidine girdi. Bu geçit çok dar olduğu için ordunun ilerlemesinde büyük sıkıntılara neden oldu. Niketas bu geçidi şöyle tarif eder: "Yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vadidir. Kuzeye doğru gittikçe dikliği azalır ve yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini alır. Güneye doğru ise vadi gittikçe dikleşir ve sarplaşır[984]." Böylesi geçilmesi güç bir geçide rağmen, imparator, Niketas'ın dediğine göre, hiçbir önlem almamıştı. Türkler ise bütün tepeleri tuttukları için imparatoru ve Bizans ordusunu kıskaca aldılar. Niketas burada önemli bir bilgi vererek bize Bizans ordusunun dizilim şeklini verir:

> *Ordunun önünde Konstantinos Angelos'un iki oğlu Ioannes ve Adronikos ve onların yanında da Konstantinos Makrodukas ve Andronikos Lapardas bulunuyordu. Bunların arkasında, sağ kanada imparatorun kayınbiraderi Baldouinos, sol kanada ise Theodoros Maurozomes kumanda ediyorlardı. Bunların arkasında ağırlıklar ve ordunun hizmetkârları, kuşatma âletlerini taşıyan arabalar, daha sonra da asıl çekirdek kuvvetlerle imparator gelmekteydi. Artçılar komutanı Andronikos Kontostephanos idi*[985].

Görüldüğü üzere Antakya prinkepsliğinden Baudouin [Baldouinos] Bizans saflarında yer alıyor, ancak Kilikya Ermenilerinden herhangi bir grubun yer aldığına dair bir bilgi yoktur. Ermenilerin Myriokephalon savaşı için Selçuklu saflarında olduğuna dair de bir malumat yoktur. Ancak tahminde bulunabilirsek bağımsız Ermeni gruplarının her iki safta da olması mümkündür.

Türklerin geçit içinde sayılarının gittikçe artması Bizans ordusu içindeki bağlantıyı yok etme seviyesine getirdi. Türk okları Bizans ordusu içinde büyük bir

---

[981] "βασιλέα αὐτὸν κατὰ τὸ Ἰκόνιον ἀποκρινεῖσθαί οἱ μεγαλαουχοῦντα" bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.233; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.124.

[982] Son araştırmalara göre Kûfi Çayı'nın yakınlarında bir yer olduğu söylenir. Kûfi Çayı [Kouphos], güneybatı Phrygia'da yani Denizli yakınlarındaki Laodikeia ve Honaz dolaylarından geçen bir çayın orta çağdaki adıdır. Detaylı bilgi için: Umar Bilge, **Phrygia**, İnkılâp, İstanbul, 2008, s.61-62; Umar, Adlar, s.473-474.

[983] Denizli'nin Çivril ilçesi yakınlarında Kufi Çayı vadisini izleyen geçidin Bizans kaynaklarında geçen adı. Detaylı bilgi için bk. Umar, Adlar, s.808.

[984] Nicetae Choniatae, Historia, s.233; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.124.

[985] "προηγοῦντο δὲ τοῦ στρατοῦ μετὰ τῶν οἰκείων τάξεων οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Ἀγγέλου Κωνσταντίνου, ὅ τε Ἰωάννης καὶ ὁ Ἀνδρόνικος, ὁ Μακροδούκας ἐπ' αὐτοῖς Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Λαπαρδᾶς Ἀνδρόνικος. μετὰ δὲ τούτους τὸ μὲν δεξιὸν ἔπειχε κέρας ὁ τοῦ βασιλέως γυναικάδελφος βαλδουῖνος, τὸ δ' ἀριστερὸν ὁ Μαυροζώμης Θεόδωρος. ἐπὶ τούτοις εἵποντο τὰ σκευοφόρα καὶ τὸ οἰκετικὸν τοῦ στρατεύματος αἵ τε φέρουσαι τὰς ἐλεπόλεις ἅναξαι, μετὰ δὲ βασιλεὺς αὐτὸς καὶ ὅσον ἐπιλεκτον, μεθ' οὓς ὀπισθοφύλαξ ὢν Ἀνδρόνικος ὁ Κοντοστέφανος." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.233-234; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.124-125.

tahribata neden oldu ve Baudouin'in kendisi ve birlikleri – ki içinde Ermenilerin olması muhtemeldir – Selçuklular tarafından etrafları sarılarak öldürüldü. Bunun yanında, yukarıda bahsettiğimiz imparatorun yeğenlerinden biri olup Batı Karadeniz'de asker toplayan Andronikos Batatzes'te öldürülenler arasındaydı. Selçuklular onun kellesini bir mızrağın ucuna takıp Bizans ordusuna karşı sergileyince ordunun hiç ümidi kalmamıştı. İmparator Manuel'in bir öncü birliği güvenli bir tepeyi işgal ederek bir süreliğine güvenli bir yer buldular. Ancak Türklerin giderek çoğaldığını gören imparator ordusuyla Türklerin üzerine atılarak çemberden çıkmayı başardı. Bizans ordusunun artık neredeyse yok olmuş durumu gören sultan imparatordan önce davranarak anlaşma yapılmasını istedi, böylece imparator bunu düşünürken arta kalan son ordusuna da darbe vurabilirdi. Nitekim de öyle oldu. Gün ışır ışımaz Selçuklu Türkleri Bizanslıların üzerine yürüdü. İmparator Konstaninos Angelos'un oğlu Ioannes'i Türklere karşılık vermesi için yolladı, ancak bir başarı elde edemedi. Bunun üzerine imparator Konstaninos Makrodoukas'ı gönderdi. Bu komutan da, Niketas'ın dediğine göre, doğu bölgelerinden kendisine asker toplamıştı, tam bir etnisite belirtmese de bunların içinde de Ermeni unsurlarının olduğu farz edilebilir. Ancak Makrodoukas ordugâhtan çıktığı gibi geri dönmek zorunda kaldı[986].

Sultan II. Kılıç Arslan bunun üzerine nüfuslu beylerinden olan Gabras'ı barış yapmak için yolladı. Selçuklu saflarında yer alan Gabras, daha önce yukarıda bahsettiğimiz Mikhael Gabras'tan farklı bir kişiydi. Bu ayrımı bize ilk önce Kinnamos vermektedir ve şöyle der: "Kılıç Arslan imparatorun saldırısını öğrenince (zira Dorlion etrafında cereyan edenler onun canını çok sıkmıştı) sarayında özellikle güçlü olan Gabras adında birini hangi kaleyi isterse almasını ve kendisine karşı husumet beslememesini imparatordan rica etmek üzere Byzantion'a yolladı[987]." Niketas ise "Sultan, devlet erkânının en büyük ve en nüfuzlusu olan Gabras'ı

[986] Nicetae Choniatae, Historia, s.236-245; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.126-131. Savaş hakkında detaylı bilgi ve inceleme için bk. Ayönü, s.162-174.

[987] "Κλιτζιεσθλαν δὲ ἐπειδὴ τὴν βασιλέως ὁρμὴν ἔγνω (τὰ γὰρ ἀμφὶ Δορυλαίῳ ξυμπεπτωκότα μεγάλα τῆς αὐτοῦ καθίκετο ψυχῆσ) τῶν τινα σφόδρα παρ΄ αὐτοῦ δεδυνημένων Γαβρᾶν ἐπίκλησιν ἐς Βυζάντιον ἐκπέμψας ἐδεῖτο βασιλέως φρούρια τῶν αὐτοῦ ἀντιλαβόντα ἅπερ ἂν αὐτῷ δόξῃ παύσασθαι δὴ τοῦ πρὸς αὐτὸν χόλου." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.299; Türkçe çev: Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.214.

imparatorun yanına gönderdi" der[988]. Gabras ailesi üzerine çalışmış olan Anthony Bryer de bu Gabras'ı ayrı tutarak, "Bizans'ta yetişmiş lakin II. Kılıç Arslan'a sığınarak Selçuklu sarayının önde gelen emirlerinden biri olmuş" olduğu belirtir[989]. Sadece mösyö Cahen onun "aynı Gabras [Gavras] ya da metinlerde adı şimdi Ihtiyâreddin Hasan b. Gabras şeklinde geçen kişidir" der[990]. Gabraslar üzerinde durmamızın nedeni tarihçiler arasında – bilhassa Vasiliev – onların Ermeni kökenli olduğuna dair görüştür. Vasiliev "On birinci yüzyılın sonunda ve on ikinci yüzyılda Trabzon'un bağımsızlığı için imparatora karşı savaşan çok sayıda seçkin kişi yetiştiren, muhtemelen de Ermeni kökenli olan, tanınmış bir Trabzon ailesiydi" der[991]. Ancak kaynaklarda kesin bir etnisite belirtilmediği için Vasiliev gibi 'belki, muhtemelen' şeklinde ifadelerle yetiniyoruz.

Gabras imparatorla görüşmesinden sonra barış anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Anlaşmaya göre imparator inşa ettirdiği Dorylaion ve Sublaion kalelerini yıktırmak zorunda kaldı ve Bizans çok büyük bir toprak kaybı yaşamasa da, çok büyük bir güç kaybı yaşadı. Niketas, imparatorun mağlubiyeti Konstantinopolis'e ulaklar aracılığıyla yolladığı bilgiler arasında kendisini Romanos Diogenes'in ıstırap arkadaşı olarak belirttiğini söyler[992]. Mösyö Cahen de "La victoire turque de Myriokephalon état a certains régards une réplique, a un siecle de distance, de celle de Manazgird" diyerek Myriokephalon savaşının bazı açılardan bir asır önceki Malazgirt savaşının bir replikası olduğunu ima eder[993]. Savaşın sonucunu Ermeniler açısından değerlendirirsek de Malazgirt savaşı ile benzer neticeleri olduğu sonucuna varırız. Nasıl ki Malazgirt savaşı Bizans'ın doğudaki Ermeni hamiliğine ve toprak hakimiyetine son verdiyse, Myriokephalon savaşı da bir bakıma Bizans'ın Kilikya Ermenileri üzerindeki ve doğudaki tüm etkin nüfuzuna son verdi.

---

[988] "ὁ δέ γε σουλτάνος πέμπει πρὸς βασιλέα Γαβρᾶν τὰ πρῶτα τῶν παρ΄ αὐτῷ καὶ τετιμημένον τὰ μέγιστα." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s. 245; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.131.

[989] Bryer, Anthony, "A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979- c. 1653", **University of Birmingham Historical Journal**, 12, 1970, s.180.

[990] Cahen Claude, **La Turqie pre-ottomane**, IFEA, İstanbul, 1988, s.170.

[991] Vasiliev Alexander, **The Goths in the Crimea**, Cambridge, 1936, s.153.

[992] "προεκπέμψας δ' ἀνγγέλους τὰ συμβεβηκότα ταῦτα ταῖς Κωνσταντινουπολί ταις παρίστα, νῦν μὲν ταυτοπαθῆ πως ἑαυτὸν Ῥωμανῷ τῷ Διογένει κατονομάζων..." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s. 249; Türkçe çev: Niketas Khoniates, Historia, s.132.

[993] Cahen, La Turqie pre-ottomane, s.46.

1180 yılında İmparator I. Manuel Komnenos öldü ve yerine Latin asıllı eşi Maria'dan doğan oğlu II. Aleksios Komnenos geçti. Ancak yaşı küçük olmasından dolayı devlet işlerine annesi Maria ile gönül ilişkisi olan amcası *protosebastos*[994] Aleksios Komnenos bakıyordu. Ancak imparatorun halası olan ve annesi ile aynı adı taşıyan Maria ve Latin kökenli kocası bu yönetimi tasvip etmedikleri için İmparator I. Manule'in kuzeni ve Ünye'de sürgünde olan Andronikos'u çağırdılar. Zaten emperyal tahta gözü olan Andronikos hemen harekete geçti ve yol üzerinde kendine taraftarlar toplayarak başkentin yolunu tuttu. Bu esnada mevcut imparatorun halası ve onun eşi de başkentin içinde bir komplo tasarladılar. Bu komplonun içinde İmparator Manuel'in gayrimeşru çocuğu Aleksios, Andronikos Lapardas, Andronikos'un Ioannes ve Manuel adlarındaki oğulları ve şehrin *eparkhos*'u[995] Ioannes Kamateros vardı. Ancak komplo kısa sürede ortaya çıkınca, Maria ve eşi Ayasofya kilisesine kaçarak kiliseye sığındılar ve kuşatma altındaki bir kaleye tahkimat yapar gibi kilisenin etrafını tahkim ederek yandaşları olan askerleri buranın etrafına yerleştirdiler. *Protosebastos* Aleksios doğudan ve batıdan birlikler getirerek bu birlikleri Ermeni kökenli bir komutan olan Sabbatios'un emrine verdi. Ermeni komutanın hücumuyla Maria ve eşinin taraftarları daha fazla dayanamadı ve teslim olmak zorunda kaldılar[996].

Aynı tarihlerde [1181] Kilikya Ermenilerinin nahararı Ruben'i birtakım Ermeniler kardeşi Levon'a karşı doldurdular ve ona kardeşinin isyan etmek için geleceğini söylediler. Levon bu durumdan haberdar olunca Tarsus'a ve oradan da Konstantinopolis'e kaçarak imparatora sığındı. Simbat imparatorun Levon'a pek çok orun ve ihsan bahşettiğini söyler[997]. Ancak verdiği kronolojide ve bilgilerde sıkıntılar vardır. Simbat eserinde I. Manuel Komnenos'un 1177 yılında öldüğünü ve ardından tahta oğlu Aleksios'un geçtiğini; 1178 yılında bir ayaklanma ile amcazadesi Andronikos'un yeğenini öldürerek erki ele aldığını; 1180 yılında da Andronikos'un

---

[994] Protosebastos (πρωτοσέβαστος) İmparator I. Aleksios Komnenos tarafından oluşturulmuş yüksek Bizans saray unvanıydı. bk. Kazhdan, cilt III, s.1747-48.

[995] Eparkhos (ἔπαρχος τῆς πόλεως), Geç Roma İmparatorluğu'nda Konstantinopolis şehrinin valisine verilen unvandır. bk. Kazhdan, cilt I, s.705.

[996] Nicetae Choniatae, Historia, s.291-313; Türkçe çev: **Niketas Khoniates'in Historias'sı (1180-1195)**, çev: Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul, 2006, s.1-22. Sabbatios metinde "…ᾧ τὸ ἐπίκλην Διίππειον στρατίαρχου ἔχοντές τινα Σαββάτιον Ἀρμένιον…" bu şekilde geçer. Ayrıca bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.307.

[997] Smbat Sparapet's, s.64.

Angelos tarafından öldürülerek erki ele aldığını söyler. I. Manuel aslında 1180 yılında öldü ve ardından oğlu II. Aleksios Komnenos tahta geçti. Bu durumda tarihler yanlış olsa da Levon'u kabul eden imparator II. Aleksios ve onun yerine ülkeyi yöneten amcası protosebastos Aleksios olmalıdır. Levon bir sene Konstantinopolis'te kaldıktan sonra kendi memleketine geri döndü. Anlaşılan Bizans yönetimi iki kardeşi barıştırmıştı. Simbat, Ruben'in kardeşini '*sevgiyle kabul ettiğini ve Kapan kalesini ona verdiğini*' söyler. 1187 yılında ise Levon ağabeyinin ölmesi üzerine Kilikya Ermenilerinin nahararı oldu[998]. Ancak kaynaklardaki bilgi eksikliğinden dolayı Levon döneminde Kilikya Ermenileri ile Bizans arasında nasıl bir diplomatik ilişki olduğunu bilmiyoruz.

2.4.2. Balkanlar'da ve Ege'de Bizans'a Karşı Haçlı-Ermeni İttifakı

1189 yılında Friedrich Barbarossa III. Haçlı Seferi için kara yoluyla Bizans topraklarına girdi. İmparator *logothetes tou dromu*[999] Ioannes Doukas'ı Friedrich'e elçi olarak gönderdi ve iki kesim arasında bir sorun çıkmadan Bizans topraklarından geçebilmeleri konusunda anlaştılar. Ancak kalabalık ordularda sık görülen taşkınlık ve çevre bölgelere zarar verme Alman ordusunda da görülünce, imparator bu duruma müdahale etmek istedi ve yeğeni *protostator*[1000] Manuel Kamytezy ile batı *domestikosu* Aleksios Gidos'u Alman ordusunun üzerine yolladı. Bizans ordusu Almanların geçişini önlemek için kesilmiş ağaçlarla yolları kapatsalar da, Alman İmparatoru başka bir yoldan Philippopolis'e [Filibe] gelerek burada ordugâh kurdu. Frederich şehre girdiğinde şehrin ileri gelen ahalisi gitmişti ve Niketas'ın tabiri ile geriye sadece dilenciye benzettiği Ermeniler kalmıştı. Niketas ayrıca Ermeniler için

> *Zira onlar yalnızca millet olarak, Almanların gelişini bir düşman işgali olarak değil de, dostlarının yaptığı bir ziyaret gibi karşılamaktaydılar. Çünkü Almanlar ile Ermeniler arasında iş birliği vardı ve dini sapkınlık bakımından*

[998] Smbat Sparapet's, s.65.

[999] Logothetes tou Dromu [λογοθέτης τοῦ δρόμου] Geç Antik dönemlere kadar izlenirken, bu adla ilk olarak 8. yüzyılda karşılaşılır. Pek çok alanda söz sahibi olmasına rağmen maliye alanında en kıdemli unvandır. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt II, s.1247-48.

[1000] Protostrator (πρωτοστράτωρ), imparatorluk Stratores şefi. 9. ve 10. yüzyıllardaki asıl görevi imparatora at sırtında eşlik etmekti.

birbirlerine uyarlardı. Ermeniler ile Almanlar kutsal ikonalar konusunda aynı düşünceye sahiptiler ve iki halk da ilahi ayinlerde mayasız ekmek kullanırdı. Kısacası iki halk da, Ortodoks Hristiyanlığın reddettiği heretik doktrinleri doğru kabul ederdi.[1001]

der. Bu pasajdan da anlaşıldığı gibi Bizans'ın bu bölgelere yaptığı tehcirler Ermenileri monofizit tabiatlı inançların vazgeçirip Ortodoksluğa yöneltmedi. Katolikler de tek tabiatlı olmamalarına rağmen, Bizans'a nazaran Ermenilerle daha iyi anlaşıyor gibi gözüküyorlardı. Niketas Alman imparatorunun Anadolu'ya geçtiğinde de buradaki Ermeniler tarafından iyi karşılandığını belirtir ve şöyle der: "büyük bir saygı ile karşılandı ve günlerce onların arasında kaldı[1002]." Buradaki durum 'düşmanım düşmanı benim dostumdur' mantığıydı, yoksa Frenkler ile Ermeniler de çok iyi anlaşamıyorlardı.

Latinler 1204 yılında Konstantinopolis'i ele geçirdiğinde, Bizans devlet yapısı büsbütün parçalandı ve bir gaybubet oluştu. Latinler Mart ayında Baudouin'i kral seçtiler ve bu gaybubet durumundan yararlanarak ilk önce Bizans'ın batı topraklarına saldırdılar. Baudouin Trakya şehirlerinden geçtikten sonra Orestias [Edirne] – ki Baudouin'ın ordusunun asıl merkezi idi – Didymotoikhon [Dimetoka] ve Philippopolis [Filibe]'de askeri garnizonlar kurdu[1003]. Bilindiği üzere Philippopolis Ermeni nüfusunun ağırlıkta olduğu bir yerleşimdi ve Latinlerin burada Greklere ve diğer Ortodoks halklara nazaran erklerini tesis etmeleri daha kolaydı. Baudouin Ksantheia'ya[1004] vardığında bu bölgenin valisi Senekerim [Senakherim] – ki adına bakarak bir etnisite belirlemek çok doğru olmasa da bir Ermeni olabilir –

[1001] "οὗτοι γὰρ μόνοι τῶν ἁπάντων οὐκ ἐπιδρομὴν ἐθνῶν ἀλλὰ φίλων παρουσίαν τὴν τῶν Ἀλαμανῶν διέλευσιν ἠγηντο, ἐπειδὴ καὶ συγχρῶνται Ἀρμενίοις Ἀλαμανοὶ καὶ κατὰ τῶν αἱρέσεων τὰς πλείστας ἀλλήλοις συμφέρονται· Ἀρμενίοις γὰρ καὶ Ἀλαμανοῖς ἐπ' ἴσης ἡ τῶν ἁγίων εἰκόνων προσκύνησις ἀπηγόρευται, καὶ τοῖς ἀζύμοις κατὰ τὰς ἱεροτελεσίας ἀμφότεροι κέχρηνται, καὶ ἄλλα ἄττα ὀρθοδόξοις Χριστωνύμοις ἀπόβλητα οὗτοι σφαλλόμενοι τοῦ ἀρθοῦ τηροῦσιν ὡς ἔννομα." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.527.Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'sı *(1180-1195)*, s.211-212.

[1002] "Φιλοτίμως δὲ ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων προσδεχθείς, καὶ συχνὰς ἐκεῖσε ἡμέρας προσδιατρίψας..." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.544.Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'sı *(1180-1195)*, s.228.

[1003] Bu bölgelerin alınışı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Geoffroi de Ville-Hardouin, **Histoire de la Conquête de Constantinople**, fr: M. Natalis de Wailly, Librairie Hachette, Paris, 1887, s.101-112; Türkçe çeviri için bk. Geoffroi de Villehardouin – Henri de Valenciennes, **IV. Haçlı Seferi Kronikleri**, çev: Ali Berktay, İş Bankası, İstanbul, 2008, s. 80-89.

[1004] Günümüz Yunanistan'ındaki Ksanthi [Ξάνθη], ki Türkçesi İşkece'dir, şehridir. Ksantheia [Ξάνθεια] orta-çağdaki söylenme şeklidir. bk. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Xánthi". **Encyclopedia Britannica**, 9 Aug. 2018, https://www.britannica.com/place/Xanthi-Greece. Accessed 31 October 2022.

Latin ordusuna karşı pusular kurdu ancak ufak çaplı saldırılar dışında pek bir muvaffakiyet gösteremedi. Baudouin daha sonra ordusu ile Thessalonike [Selanik] üzerine ilerledi. Niketas "Baudouin Thessalonike'ye gelince, bütün halk onu karşılamak üzere dışarı fırladı ve mutluluk içinde bağırarak şehirlerini ona teslim ettiler[1005]" der. Aslında bütün halktan kasıt Ermeni ve Yahudiler idi. Bilhassa Eustathios "Thessalonike'nin Normandiyalılar Tarafından Zaptı'nın Tarihi" adlı eserinde şöyle der:

> *Lakin şimdi Ermenilerden mevzubahis ettiğim için, kötü niyetli iblisin onlarla bağlantılı olarak başımıza musallat ettikleri kötülükleri aklıma getirince kalbimde kaynayan bir öfke hissediyorum. Şehir düşmeden evvel,* [Latinler] *şehrin dışında olduklarından, onlar* [Ermeniler] *düşmanla bir gibiydiler ve saldırılar ve pusularda, ganimet akınlarında, kuşatma aletlerinin tesisinde ve casusların maskesinin düşürülmesinde bize zarar vermeye düşmanlarımızdan bile daha hevesliydiler. Şimdi şehrin içinde olduklarına göre, bizi tehdit edip emirler vererek, malımızı-mülkümüzü elimizden alıp gasp ederek ve umumi bir vurgunculuk yaparak bunları da bize hâkim kıldılar. Kimsenin bir obolosdan fazla vermeyeceği, elin içine sığacak kadar ufak bir somun ekmek onlarca çok fahiş fiyattan satıldı ve Latinler kadar bize baskı yapıyorlardı. Tanrı yaz sonunda denizin kumları gibi hasat vermeseydi, bir kesimin çalıştığı, diğer kesimin ise emeklerinin karşılığını şimdi topladığı üzümleri de katarsak şu anda ölmüş olurduk, ancak [Tanrı böyle yaparak] karnımızı doyurdu. Başka bir yaşam lüksünün bize mebzulce verildiğini kimse farz etmesin. Biz bu üzümleri ezdik ve tamamen fermente olmayan, köpüren ve sağlıksız bir şarap yaptık, bu sudan daha ferahlatıcıydı ve onu takas yoluyla giyecek gibi diğer ürünleri ve kolayca elde edilebilecek her şeyi almak için kullanabiliyorduk. Bu tahripkâr Ermenilerin ekmeklerimizi kirlettiğine dair bir söylenti vardı. Ancak bu bile, bu dilencilerin sattıkları şeyi kabul etmelerini engelleyeme yetmedi, zira korkunç bir ihtiyaç normalde uygun olanı bir kenara itti ve bizi yalnızca en mühim ihtiyaçlarımıza yoğunlaştırdı. Latinlerin elinde benzer bir iğrençliğe maruz kaldığımıza dair bilgi bir yazıyla topraklarımızın dışına yayıldı. Zira domuz yağı ve iç yağını karıştırarak, iyi Hristiyanların Çarşamba ve Cuma günleri için belirlenen perhiz kurallarını çiğnemelerine sebep oldular; sanki amaçları bizi köle konumuna düşürerek kaderimizi değiştirmek değil de, kutsal dinimizle alay etmek idi. Ah bu olanlara kim dayana bilir!*[1006]

Gerçi Eustathios'un bu anlattığı Marki Boniface'ın gelişinde olmuş olmalıdır. Zira Thessalonike halkı Baudouin ve ordusunun şehir dışına girmesini istememişti ve Baudouin de birkaç gün bekledikten sonra Konstantinopolis'e dönmüştü. Aralarının iyi olmadığı Marki Boniface'ın Baudouin ile buzları eritmesinden sonra

[1005] "τοῦ δέ γε Βαλδουίνου τῇ Θεσσαλονίκῃ ἐγγίσαντος ἅπας ἐξερρύησαν λεώς, καὶ μετ' εὐσήμων βοῶν σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ τὴν πόλιν περιχαρῶν ἐνδιδόασιν." bk. Nicetae Choniatae, Historia, s.793.Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'ı (1195-1206), s.180.

[1006] **Eustathios of Thessaloniki**, çev: John R. Melville Jones, Canberra, 1988, s.124-126.

Thessalonike'ye gitti[1007]. Niketas da Marki için "herkes tarafından sevgiyle karşılandı ve hiç direnç görmeden şehre girdi[1008]" der.

Batı seferleri tamamlandıktan sonra Baudoin ordusunun boş bir şekilde beklemesini arzu etmiyordu ve tam bu sırada batıdaki Ermeniler gibi, Ege bölgesindeki Ermeniler de Baudouin'i ve diğer Latin kontlarını kendi bölgelerine çağırdılar ve doğu bölgelerindeki diğer şehirleri de ele geçirmeleri için Latinleri teşvik ettiler. Baudouin kendisi bir sefere çıkmak yerine kardeşi Henri de Flandre'ı gönderdi. Henri Plantzeli Petros ile birlikte Gelibolu'dan [Kallipolis] doğuya yelken açtılar. Henri kendi ordusuyla Truva bölgesindeki Ermeniler ile birleşti ve büyük bir ordu tesis ettikten sonra Grek şehirlerini yağmalayama başladı. Daha sonra yağma ve işgaller ile Atramyttion[1009] önlerine geldi[1010]. Bizans Anadolu'da toprak kaybettiğinden beri elinde kalan Ege bölgesinde sadece iki büyük Ermeni koloni yeri vardı, bunlardan biri Smyrna yani günümüz İzmir'i, diğeri ise günümüz Çanakkale'sinde bulunan Aybdos[1011] ve Skamandros[1012] vadisinde bulunuyordu[1013]. Çanakkale tarafı Henri'nin bu seferi ve Ermenilerin desteği ile Latinlerin eline geçmiş oldu.

Bizanslı komutan Philadelphialı Theodoros Mangaphas Henri'yi durdurmak için kendi kuvvetleriyle Adramyttion'a geldi ve Henri'ye karşı savaşa girişti. Henri böyle bir saldırı beklemediği için önce gafil bir şekilde avlandı. Zira Bizans ordusu onun Latin ve Ermenilerden oluşan ordusundan büyüktü ve bu da Henri'yi endişelendirmişti. Ancak kuvvetlerini düzene sokan Henri Theodoros'un saldırmasını bekledi. Bizans kuvvetleri tarafından çember içinde alınsa da, Latin ve

---

[1007] Thessalonike'nin Marki'ye verilmesine dair detyalı bilgi için bk. Geoffroi de Ville-Hardouin, *Constantinople*, s.111-115; Türkçe çeviri için bk. Geoffroi de Villehardouin – Henri de Valenciennes, Kronikler, s.88-91.

[1008] "καὶ παρὰ κάντων ἀμαχεὶ παρεισδεχθεὶς τὴν πόλιν εἴσεισι" bk. Nicetae Choniatae, *Historia*, s.794.Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'sı (1180-1195), s.181.

[1009] Günümüz Balıkesir ilinin Edremit ilçesi sınırlarındaki bölge. bk. Umar, Adlar, s.19.

[1010] Nicetae Choniatae, Historia, s.795-796. Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'sı (1195-1206), s.182.

[1011] Abydos [Ἄβυδος] veya Abidos, Çanakkale Boğazı'nda Nara Burnu'nun doğusunda yer alan antik kenttir. bk. Hansen Mogens Herman, Nielsen Thomas Heine, **An Inventory of Archaic and Classical Poleis**, OUP, Oxford, 2004, s.993.

[1012] Skamandros [Σκάμανδρος], günümüz Karamenderes Nehri'nin ve civarının eski adıdır. bk. Hansen, Nielsen, s.1002.

[1013] Bu koloniler hakkında bk. Charanis Peter, **Bizans İmparatorluğu'nda Ermeniler**, çev: Engin Öztürk, Urzeni, İstanbul, 2021, s.82-83.

Ermenilerin ilk saldırısında Bizans'ın süvari kuvvetleri hemen dağıldı ve kendi piyade birliklerini ölüme terk ettiler[1014].

Tekrar batıya dönüldüğünde Boniface'ın elinde olan Philippopolis şehri imparatorun isteği üzerine Renier de Trit'e verilmişti. Haçlıların iç karışlıklar yaşadığını gören paulikanlar – Villehardouin onlara popolican der – Bulgar reisi Mysialı[1015] Ioannitsa'ya [Kaloyan] giderek "Efendim, Philippopolis önüne sür atını ya da ordunu gönder; biz tüm kenti sana teslim edeceğiz[1016]" diyerek ona teslim oldular. Şehri Bulgarlara veren bu grup içlerinde Ermenilerin de olduğu Bogomil tayfasıydı. Ancak bütün Ermenilerin Bulgarların saflarında olduğu da söylenemez, zira Niketas Ioannisa'nın şehre geldiğinde yerel halka çok kızgın olduğunu ve çoğunu kılıçtan geçirdiğini söyler. Ayrıca yerel halk Aleksios Aspietes'i imparatorluk mertebesine çıkaracak şekilde liderleri yapınca daha da sinirlendi[1017]. Zira Villehardouin Aspietes'ten hiç bahsetmez, yalnızca Renier de Trit'in şehri teslim eden paulusçuların oturdukları sur dışı bölgesine giderek onları nasıl yaktığını anlatır[1018]. Niketas ise Aspietes'in Ioannitsa'ya karşı savaştıklarından kısa da olsa bahseder. Burada bizim için önemli olan nokta bu şahsın Ermeni kökenli olma ihtimalidir. Aspietes, büyük ihtimal, Ermeni kökenli olmasını da kullanarak bölgede kendine bir güç oluşturdu ve Bulgarlara karşı bir direniş gösterdi. Ancak Aspietes'in sonu İsa gibi bileklerinden bir direğe çivilenmek oldu. Niketas, halk bu direnişi göstermeseydi bölgede bunca felaketin yaşanmayacağını da bildirir, zira Philippopolis'in sonunu Konstantinopolis'e benzetmektedir[1019].

Latinlerin Konstantinopolis'i işgalinden sonra Theodoros Lakasris önderliği bir grup Grek yeni otoriteyi Hristiyanlar için önemli bir şehir olan Nikea'da [İznik] tesis etti. Literatürde her ne kadar emperyal bir isim verilse de, bu ufak devletin

---

[1014] Nicetae Choniatae, Historia, s.798-799; Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'sı (1195-1206), s.184-185.

[1015] Kuzeybatı Anadolu'nun, bugün hemen hemen Balıkesir ilini oluşturan parçası ile, Çanakkale ili Anadolu bölümünün Traos bölgesi dışında kalan parçasıdır. bk. Umar, Adlar, s.594.

[1016] Geoffroi de Ville-Hardouin, Constantinople, s.151; Türkçe çeviri için bk. Geoffroi de Villehardouin – Henri de Valenciennes, Kronikler, s.119.

[1017] Nicetae Choniatae, Historia, s.829-830; Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'sı (1180-1195), s.211-212.

[1018] Geoffroi de Ville-Hardouin, Constantinople, s.151; Türkçe çeviri için bk. Geoffroi de Villehardouin – Henri de Valenciennes, Kronikler, s.119.

[1019] Nicetae Choniatae, Historia, s.829-830; Türkçe çev: Niketas Khoniates'in Historias'sı (1180-1195), s.211-212.

Ermenilerle ilk ilişkileri evlilik yoluyla gerçekleşti. Laskaris eşi Anna erken vefat edince Kilikya Ermenilerinden adını bilmediğimiz bir kadınla evlendi. Ancak Laskaris bir süre sonra bu kadından hoşnut kalmadığı için onu Kilikya'ya geri yolladı[1020].

Siyasi olarak ilk temaslar ise doğrudan kaynaklarda Ermeniler şeklinde geçmese de Ege bölgesinde gerçekleşti. Henri'nin 1212 yılında Nymphaion'a[1021] kadar ilerledi ve bu yerden sonra durup Laskaris ile antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Kiminas[1022] bölgesinin yani Akhyraous[1023] yakınındaki dağın yöresi Frank egemenliği altında bulunacaktı. Kalamos[1024] işgal edilmemiş toprak olarak kalacaktı; oradan ötesi Laskaris'e verilecekti. Verilen bu bölgeler: Neokastra[1025], Kelbianon[1026], Khliara[1027], Bergama ve Magidia[1028], Opsikon[1029]. Bu antlaşmayla eski bir Ermeni yerleşimi olan Bergama bölgesi tekrardan Bizans kontrolüne geçiyordu[1030].

1221/22 yılında Laskaris ölünce yerine kimin geçeceği konusu bir sorun oluşturdu. İmparatorun ilk eşi Anna'dan bir çocuğu yoktu. Yukarıda bahsettiğimiz evlenip ardından bıraktığı Ermeni hanımından doğmuş olan oğlu ise sekiz yaşındaydı. Saray erkanı bu çocuğu başa geçirmek isteyip istemediği konusunda herhangi bir malumat yoktur. Yalnızca Akropolites "*onun yerine geçecek gençlik çağında bir oğlu bulunmadığında, imparator tahtında ona kızının kocası halef oldu*" der[1031]. Bu kişi ise Batatzes [veya Vatatzes] idi.

Bizans diye genellediğimiz İznik, Epiros vs. diğer yerlerdeki oluşumların kendi bölgelerinde Latinlere ve Türklere karşı pek çok mücadeleleri oldu.

[1020] **Georgii Acropolitae Opera**, cilt I, ed. Augustus Heisenberg, Lipsia, 1902, s.26-27; Türkçe çevirisi için bk. Georgios Akropolites, **Vekayinâme**, çev: Bilge Umar, ASY, İstanbul, 2008, s.38.

[1021] İzmir'in Kemalpaşa kasabasının eski adı. bk. Umar, Adlar, s.606.

[1022] Balıkesir çevresinde bir yer, Uzunca Yayla'nın bulunduğu dağ olabilir. bk. Umar, Adlar, s.442.

[1023] Balıkesir'in 15 km güneyinde, Pamukçu kasabasının yanı başında Hocakalesi denen kalıntılar alanıdır. bk. Umar, Adlar, s.40.

[1024] Akhisar-Balıkesir arasında şimdiki bucak merkezi Gelenbe olan yer. bk. Umar, Adlar, s.364.

[1025] Çanakkale Boğazı güney girişi Anadolu kıyısında, şimdiki Kumkale'nin yerinde bulunan kalenin adı. bk. Umar, Adlar, s.601.

[1026] Kilbos olarak da söylenir. Küçük Menderes'in bir koludur. bk. Umar, Adlar, s.440.

[1027] Manisa iline bağlı ilçe merkezi Kırkağaç'ın civarında bulunan bölge. bk. Umar, Adlar, s.431.

[1028] Magidia veya Magidion, Lydia'da, bugünkü Demirköprü Barajı dolaylarında bir kentçik. bk. Umar, Adlar, s.533.

[1029] Lydia'da bir orta çağ kenti. Merkezi Uşak'ın Kula ilçesi olabilir. bk. Umar, Adlar, s.615.

[1030] Georgii Acropolitae, s.27-28; Türkçe çev: Georgios Akropolites, Vekayinâme, s.38-39.

[1031] *Georgii Acropolitae Opera*, s.31-32; Türkçe çev: Georgios Akropolites, Vekayinâme, s.41-42.

Kaynaklarda geçmese de, yukarıda gördüğümüz üzere, Ermeniler de küçük topluluklar olarak bu bölgelerde bulunuyorlardı. Ancak hangi taraf arasında ağırlıklı olarak bulundukları kaynakların yetersizliğinden dolayı muammadır. Ancak şurası kesindir ki, bu süb-etnos grup imparatorluğun sonuna kadar bu yapı içinde az veya çok barındı ve onun bir parçası olmaya çalıştı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ASKERİ, SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ İLİŞKİLER

3.1. BİZANS ASKERİ SİSTEMİ VE ERMENİLER

3.1.1. 4. Yüzyıldan 7. Yüzyıla Kadar Bizans Ordusunda Ermeniler ve Armenia'nın İdari Düzeni

Roma İmparatorluğu yerini, adına Bizans dediğimiz, yeni dini oluşumlu sisteme bıraktığında, ona en temel kurumlarından biri olan büyük ordusunu da bıraktı. Roma ordusunun kahir ekseriyetini piyade sınıfları oluştururdu. Yeni oluşum devrinde de bu sistem devam etti, ancak Kavimler Göçü ile birlikte bozkırdan gelen atlılar Bizans'ın ordu içinde piyadeden süvariye geçmesinde etkin bir rol oynadılar[1032]. Buradaki amacımız Bizans ordusunun özelliklerini detaylı bir şekilde tetkik etmek değildir. Amacımız bu yeni sistem içinde Ermenilerin nasıl bir yeri olduğudur. Bizans, bilindiği üzere, evvela Gotları ordusu içinde tesis ettiği, ancak daha sonra yukarıda belirttiğimiz değişimden ve Gotların askeri disiplinsizliklerinden dolayı farklı gruplara yöneldi. Bu gruplardan biri Anadolu'da yoğun bir nüfusla yaşayan Ermenilerdi. Zira Ermeni tarihçilerinden olan Sebeos 7. yüzyılda otuz üç tane Ermeni naharar ailesi sayar[1033], ki bunlar bizim Türklerdeki Oğuz boylarına benzetebileceğimiz türden geniş ailelerdir.

Ermeniler, Roma'nın Anadolu'da askeri varlığını gösterdiğinden beri Roma ordusuna dahildi – en azından gerekli durumlarda bir vassal gibi hizmet ediyorlardı – ve bu durum Hristiyan Bizans'ta da devam etti. Bir Ermeni liderin ve komutanın Bizans ordusu içinde – özel bir kişi olarak – ilk belirmesini bize Ammianus Marcellinus vermektedir. Apostates [mürtet] Iulianos döneminde Sâsâni kralı II. Şâpûr'a karşı verilecek mücadelede imparator Ermenilerin reisi II. Arşag'ı kendi

[1032] Luttwak, Edward, **The Grand Strategy of the Byzantine Empire**, HUP, Massachusetts, 2009, s.56; Morrission Cécile, **Bizans Dünyası – Doğu Roma İmparatorluğu 330-641**, çev: Aslı Bilge, Ayrıntı, İstanbul, 2014, s.168-170.

[1033] Sebeos'taki Ermeni ailelerin listesi için bk. Ter-Ghewondian Aram, "Les Famillies Féodales d'Arménie et Leurs Possessions Héréditaires", **FCG**, çev: Marius Canard, 1986, s.90.

yanına çekmek istemesiyle *praefectus praetorio*[1034] olan Ablabius'un kızı Olympias'ı onunla evlendirdi[1035]. Bu adımla Ermeniler kademeli bir şekilde Bizans ordusuna dahil olmaya başladı.

İmparator Valens döneminde, Ermenilerin lideri olan Bab ile olan iyi ilişkiler sayesinde Sâsâniler Armenia topraklarından atılmıştı ve Bizans hamiliği sayesinde Ermeniler bölgede güçlenmişti, bu da belli Ermeni ailelerinin Bizans'a daha çok bağlanmasına neden olmuştu. Ancak Bab'ın ölümünden sonra bazı aileler Sâsâni tarafına geçti ve tekrardan bölünmeler yaşandı[1036]. Bu dönem içerisinde Gotlar Edirne'ye [Hadrianapolis] dayandı ve sonrasında İmparatorluk bölündü. I. Theodosianos döneminde ise Gotlar daha büyük bir tehlike teşkil ettiği için imparator Sâsâniler ile 387 yılında bir barış anlaşması yaptı ve Armenia'yı kendi aralarında taksim ettiler[1037]. Bu anlaşma sonucunda Ermeni topraklarının büyük bir kısmı Sâsânilere düşüyordu[1038] ve bu Bizans'ın asker kaynağı için olumsuz bir durumdu. Ancak Hristiyanlığı benimsemiş Ermenilerin bazıları Sâsâni hâkimiyeti altında kalmak istemeyerek Bizans topraklarına gelip yerleşti, hatta Ermeniler günümüzdeki Erzincan bölgesine kadar gelip yerleşmişlerdi[1039]. Bu gelen Ermeniler az da olsa Bizans ordusu içinde değerlendirilmişlerdi[1040].

Leon Hanedanı devrinde de Ermeniler ile askeri olarak ilişkiler yavaş bir şekilde devam etti. Ancak Bizans İmparatorluğu'ndaki Ermeni unsurunun her alanda esas faaliyeti Iustinyan Hanedanı – özellikle Iustinianos – döneminde başlamıştı. Peter Charanis bir eserinde Prokopios'tan alıntı yaparak VI. yüzyılda imparatorluk içinde on yedi Ermeni komutan olduğundan bahseder[1041]. Bu komutanların en önemlisi şüphesiz ki Narses'tir. Prokopios "*Polemon* [πολέμων]" adlı eserinde

---

[1034] İmparator muhafızlarının komutanıydı, ancak 4. yüzyıldan itibaren bir praetorian makamından sorumlu önemli bir bölgesel sivil görevli oldu. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt III, s.1710-11.

[1035] "…nihil ausus temerare postea promissorum, obligatus gratiarum multiplici nexu Constantio, inter quas illud potius excellebat, quod Olympiada (Ablai filiam), praefecti quoandam praetorio, ei copulaverat coniugem sponsam fratris sui Constantis." bk. **Ammianus Marcellinus**, cilt II, ed-çev: John C. Rolfe, HUP, London, 1936, s.70; Detaylı bilgi için bk. Öztürk, Ermeniler, s.29-32.

[1036] Dedeyan Gerard, **Ermeni Halkının Tarihi**, çev: Şule Çiltaş, Ayrıntı yay, İstanbul, 2007, s.152; Greatrex Geoffrey, Lieu Samuel, **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II AD. 363-630**, Routledge, Londra, 2002, s.26-27.

[1037] Anlaşma hakkında detaylı bilgi için bk. Öztürk, s.45-47.

[1038] Greatrex, Lieu, **Roman Eastern**, s.28-30.

[1039] Ghazar P'arbec'i, **History of the Armenians**, çev: Roberd Bedrosian, New York, 1985, s.9-10.

[1040] Detaylı bilgi için bk. Öztürk, Ermeniler, s.32-51.

[1041] Charanis, Ermeniler, s.24.

Narses'ten şöyle bahseder: "Bu savaşın başında Pers-armenia ülkesinde Sittas ve Belisarios ile karşılaşan Narses ve Aratios, yukarıda belirttiğim gibi, anneleriyle birlikte kaçak olarak Romalılara geldiler. İmparatorun vekil harcı Narses onları kabul etti (zira o da doğuştan bir Pers-armenialı idi) ve onlara büyük miktarda para verdi[1042]."

Sırasıyla gidersek Prokopios daha sonra komutan Sittas ile Arsakidesli Ioannes'in oğlu Artabanes'in mücadelesinden bahseder ve Artabanes'in onu öldürmüş olabileceği ihtimalini belirtir. Ancak bazılarına göre ise Ermeniler arasında meşhur bir adam olan Solomon'un da Sittas'ı öldürmüş olabileceğini de vurgular[1043]. Burada Artabanes ileriki süreçte Bizans ordusuna general olarak atanacaktı, ancak Solomon için herhangi bir bilgi verilmemektedir. Prikopios ileri sayfalarda Belisarios'un işlerini idare eden bir hadım Solomon'dan bahseder[1044], lakin bu Sittas'ı öldüren kişiyle aynı kişi midir onu belirtmez, ayrıca bir etnik atıfta da bulunmaz. Prokopios Lazike bölgesindeki Bizans-Sâsânî savaşlarını anlatırken Ioannes adında bir Ermeni komutandan bahsederek şöyle der: "Bu adamlara, Gouzes lakabıyla hitap ettikleri Thomas'ın oğlu Ioannes adında Ermeni kökenli genç biri liderlik ediyordu[1045]." İleriki ciltlerde ise şöyle diyordu: "Bu özel Roma kuvveti, Gepid ırkından ve kuvvetli bir adam olan Philegagos ve Gouzes lakabıyla tanınan ve

[1042] "Ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους Ναρσῆς τε καὶ Ἀράτιος, οἳ Βελισαρίῳ καὶ Σίττᾳ ἐν Περσαρμενίων τῇ χώρᾳ κατ' ἀρχὰς τοῦδε τοῦ πολέμου ἐς χεῖρας ἦλθον, ὥσπερ ἔμπροσθέν μοι δεδήλωται, ξὺν τῇ μητρὶ αὐτόμολοι ἐς Ῥωμαίους ἦκον, καὶ αὐτοὺς Ναρσῆς ὁ βασιλέως ταμίας ἐδέξατο (Περσαρμένιος γάρ καὶ αὐτὸς γένος ἐτύγχανε) χρήμασί τε αὐτοὺς δωρεῖται μεγάλοις." bk. Procopius, ***History of the Wars***, c.I, ed-çev: H.B. Dewing, Cambridge: HUP, 1961, s.138. Ayrıca bk. Martindale John Robert, *Prosopography of the Later Roman Empire*, c.III, Cambridge: CUP, 1992, s.928-930.

[1043] "καὶ ὁ μὲν Σίττας ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον πρόσω ἤλαυνεν, Ἀρταβάνης δὲ Ἰωάννου παῖσας τῷ δόρατι ἔκτεινεν." Solomon için; "τινὲς δέ φασι τὸν Σίτταν οὐ πρὸς τοῦ Ἀρταβάνου ἀπολωλέναι, ἀλλὰ Σολόμωνα, λίαν ἐν Ἀρμενίοις ἀφανῆ ἄνδρα, τὸν ἄνθρωπου διαχρήσασθαι." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.I, s.276. Ayrıca bk. Martindale, *Prosopography*, c.III, s.125.

[1044] "...καὶ Σολόμων, ὃς τὴν Βελισαρίου ἐπετρόπευε στρατηγίαν· (δομέστικον τοῦτον καλοῦσι Ῥωμαῖοι. ὁ δὲ Σολόμων οὗτος εὐνοῦχος μὲν ἦν, οὐκ ἐξ ἐπιβουλῆς δὲ ἀνθρώπου τὰ αἰδοῖα ἐτύγχανεν ἀποτμηθείς, ἀλλά τις αὐτῷ τύχη ἐν σπαργάνοις ὄντι τοῦτο ἐβράβευσε)..." bk. Procopius, Wars, cilt II, s.102.

[1045] "ἡγεῖτο δὲ αὐτῶν νεανίας τις Ἀρμένιος γένος, Ἰοάννης ὄνομα, Θωμᾶ νιός, ὅνπερ Γούζην ἐπίκλησιν ἐκάλουν." bk. Procopius, *the* Wars, cilt I, s.540.

bir önceki anlatıda adı geçen olağanüstü yetenekli bir savaşçı olan Thomas'ın oğlu Ermeni Ioannes'in liderliği altındaydı[1046]."

Ardından Prokopios ordu içinde, yukarıda zikrettiğimiz, Aratios ve Narses kardeşi Isaakes'ten bahsederek şöyle der: "Bu nedenle, çok geçmeden imparator, ona Vitalianos'un yeğeni Ioannes ve Aratios ve Narses'in kardeşi olan Ermeni Isaakes'i, barbar ve Romalı askerlerden oluşan bir orduyla gönderdi[1047]." Daha sonra Prikopios Gilakios adında bir Ermeni komutanından bahsederek şöyle der: "Şimdi, Ioannes'in yanında, küçük bir Ermeni kuvvetinin komutanı olan Ermeni ırkından olan Gilakios vardı. Bu Gilakios Ermeni lisanı dışında ne Grekçe, ne Latince, ne Got dili, ne de herhangi başka bir lisanı bilmiyordu[1048]." Prokopios hemen ardından adı tam bir Ermeni adı olan Varazes diye birinden bahsederek şöyle der: "Daha sonra Veros'u üç yüz Eruli ile Ermeni kökenli olan Varazes'i sekiz yüz Ermeni ile gönderdi ve Armenia Generali Valerian'ı görevden geri çağırdı ve binden fazla mızraklı ve muhafızlarıyla İtalya'ya gitmesini emretti[1049]." Varazes'in ardından Iutinianos ile önemli ilişkileri olan Arsakes'ten bahseder. Bu şahıs önemli olduğu için onun hakkında verilen bilgileri biraz daha uzun vermeyi uygun buluyoruz. Prokopios onun için şöyle der: "Bizans'ta Ermeni kökenli ve Arsakidesli olan ve Artabanes ile kan bağı olan bir Arsakes vardı. Bu adam, bundan kısa bir süre önce devlete zarar verme teşebbüsünde bulunmuştu ve Romalıların başını belaya sokmak için Pers Kralı Hüsrev ile pazarlık yaptığı için açıkça vatana ihanetten hüküm giymişti. Ancak imparator, sırtına pek fazla vurmadan onu döverek bir deveye bindirerek şehrin içinde dolandırmaktan başka bir zarar vermemişti; fakat ne şahsına, ne malına zarar vermiş, hatta sürgün cezasına bile çarptırmamıştı. Ancak Arsakes, olanlara yine de

---

[1046] "τούτων δὲ δὴ τῶν Ῥωμαίων ἡγοῦντο Φιλήγαγός τε, Γήπαις γένος, δραστήριος ἀνήρ, καὶ Ἰωάννης Ἀρμένιος, διαφερόντως ἀγαθὸς τὰ πολέμια, Θωμᾶ νιός, ὅνπερ ἐπίκλησιν ἐκάλουν Γούζην, οὗ δὴ κἀν τοῖς ἔμπροσθεν λόγοις ἐμνήσθην." bk. *Procopius,* Wars, cilt V, s.122.

[1047] "ὁ δέ οὐ πολλῷ ὕστερον Ἰωάννην τε τὸν Βιταλιανοῦ ἀνεψιὸν καὶ Ἰσαάκην Ἀρμένιον Ἀρατίου τε καὶ Ναρσοῦ ἀδελφὸν ξὺν στρατῷ ἔπεμψε βαρβάρων τε καὶ Ῥωμαίων στρατιωτῶν." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.IV, s.260. Ayrıca bk. Martindale, *Prosopography*, c.III, s.718.

[1048] "Ἦν δέ τις ξὺν τῷ Ἰωάννῃ Γιλάκιος ὄνομα, Ἀρμένιος γένος, ὀλίγων τινῶν Ἀρμενίων ἄρχων. οὗτος ὁ Γιλάκιος οὔτε ἑλληνίζειν ἠπίστατο οὔτε Λατίνην ἢ Γοτθικήν ἢ ἄλλην τινὰ ἢ Ἀρμενίαν μόνην ἀφεῖναι φωνήν." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.IV, s.384. Ayrıca bk. Martindale, *Prosopography*, c.III, s.536.

[1049] "μετὰ δὲ βῆρόν τε ξὺν Ἐρούλοις τριακοσίοις καὶ Οὐαράζην Ἀρμένιον γένος ξὺν ὀκτακοσίοις Ἀρμενίοις στέλλει, βαλεριανόν τε τὸν τῶν Ἀρμενίων στρατηγὸν ἐνθένδε ἀναστήσας ξὺν τοῖς ἑπομένοις δορυφόροις τε καὶ ὑπασπισταῖς πλέον ἢ χιλίοις οὖσιν ἐς Ἰταλίαν ἐκέλευεν ἰέναι." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.IV, s.386-388. Ayrıca bk. Martindale, Prosopography, c.III, s.1362.

öfkelendi ve hem Iustinianos'a hem de devlete karşı hain planlar tasarlamaya başladı[1050]." Yine Prokopios Ermeni kökenli olan Arsakes adında birinden bahsederek şöyle der: "Şimdi, Ermeni kökenli olan Arsakes şehirdeki askerlerin komutanı olarak belirdi ve askerleri siperlere yerleştirdi ve oradan savaşarak düşmanın çoğunu yiğitçe öldürdü, lakin kendisi de bir okla vuruldu ve öldü[1051]." Bu komutan da Bizans saflarında yer alarak Sâsânîlere karşı savaşan Ermenilerdendi.

Prokopios bir başka Ermeni olarak yine Sâsânîler üzerine harekatta bulunan Akakios'un oğlu Adolios'tan bahsederek şöyle der: "Bu Adolios Ermeni kökenliydi ve saraydayken her zaman özel danışman olarak imparatora hizmet etti (Romalılar bu orundan yararlananlara '*silentiarios*[1052]' derler), ancak o sırada bir grup Ermeni'nin komutanıydı[1053]." Batı cephesine dönüldüğünde Prokopios bu seferde Artabazes adında bir Ermeni'den bahsederek şöyle der: "Şimdi, aralarında Ermeni kökenli olan lakin savaşta olağanüstü yetenekli bir adam olan ve canı gönülden kendisini bu tehlikeli girişime adayan Artabazes vardı[1054]." Yukarıda bahsettiğimiz en önemli komutanlardan biri olan Narses'in muhafızları içinde olan Anzalas adında da bir Ermeni vardı, ancak bu şahıs Narses'in mızrakçısı yani koruma muhafızlarındandı[1055].

[1050] "ἦν δέ τις Ἀρσάκης ὄνομα ἐν Βυζαντίῳ, Ἀρμένιος γένος, Ἀρσακίδης ἀνήρ, τῷ Ἀρταβάνῃ κατὰ γένος προσήκων. ὃς δὴ κακουργῶν ἐς τὴν πολιτείαν οὐ πολλῷ ἔμπροσθεν ἐφωράθη καὶ προδοσίας διαφανῶς ἑάλω ἅτε δὴ ἐς Χοσρόην τὸν Περσῶν βασιλέα πράγματα ἐπὶ Ῥωμαίοις νεώτερα πράσσων. βασιλεύς τε αὐτὸν ἄλλο μὲν εἰργάσατο οὐδὲν ἄχαρι, ξάνας δὲ οὐ πολλὰς κατὰ νώτου ἐπόμπευσε καμήλῳ ἀνὰ τὴν πόλιν ὀχούμενον, οὐδὲν ἀφείλετο, οὐ μὴν οὐδὲ φυγῇ ἐξημίωσε. δυσφορούμενος δε ὅμως τοῖς ξυμπεπτωκόσιν Ἀρσάκης δολώσεις ἐπί τε Ἰουστινιανῷ καὶ τῇ πολιτείᾳ ἐπινοεῖν ἤρξατο." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.IV, s.420. Ayrıca bk. Martindale, *Prosopography*, c.III, s.123-124.

[1051] "ἐτύγχανε δέ τις ὄνομα μὲν Ἀρασάκης, Ἀρμένιος δὲ γένος, τῶν ἐνταῦθα στρατιωτῶν ἄρχων, ὃς τοὺς στρατιώτας ἐς τὰς ἐπάλξεις ἀναβιβάσας, ἐνθένδε τε μαχόμενος ἰσχυρότατα καὶ πολλοὺς τῶν πολεμίων κτείνας, τοξεύματι βληθεὶς ἐτελεύτησε." bk. Procopius, *History of the Wars*, cilt I, s.296.

[1052] Silentiarios [σιλεντιάριος], Bizans imparatorluk sarayında bir sınıf soyluya verilen bir unvandır. Bu unvana sahip kişiler, Büyük Saray'daki düzen ve sessizlikten sorumluydu. Daha sonraları onursal bir unvana dönüştü. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt III, s.1896.

[1053] "Ἀδόλιον τὸν Ἀκακίου, ἄνδρα Ἀρμένιον γένος, βασιλεῖ μὲν ἀεὶ ἐν παλατίῳ τὰ ἐς τὴν ἡσυχίαν ὑπηρετοῦτα (σιλεντιαρίους Ῥωμαῖοι καλοῦσιν οἷς ἡ τιμὴ αὕτη ἐπίκειται), τότε δὲ Ἀρμενίων τινῶν ἄρχοντα..." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.I, s.438-440. Ayrıca bk. Martindale, Prosopography, c.III, s.16-17.

[1054] "τῶν μὲν οὖν ἄλλων ὑποστῆναι τὸν κίνδυνον οὐδεὶς ἤθελεν, Ἀρταβάζης δὲ μόνος Ἀρμένιος μὲν γένος, διαφερόντως δὲ ἀγαθὸς τὰ πολέμια, ἐς τὴν πρᾶξιν οὕτι ἀκουσίως καθῆκεν αὐτόν." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.IV, s.174-176. Ayrıca bk. Martindale, *Prosopography*, c.III, s.130-131.

[1055] "καὶ οἱ αὐτίκα τῶν τις Ναρσοῦ δορυφόρων ἀντίος ἔστη, Ἀρμένιος γένος, Ἀνζαλᾶς ὄνομα, καὶ αὐτὸς ἵππῳ ὀχούμενος." bk. Procopius, *History of the* Wars, c.V, s.372. Ayrıca bk. Martindale, *Prosopography*, c.III, s.94.

Kabataslak bakıldığında bu dönem için irili ufaklı on beş Ermeni Bizans askeri sisteminin içinde ve çok önemli pozisyonlarda bulunuyorlardı. Yukarıda atıf yaptığımız mösyö Charanis'in on yedi kişi belirtmesi, tam etnisitesi belli olmayan – Gregorios'un mızrakçısı Artasire gibi – bir iki kişiyi de Ermeni addetmesindendir. Ancak bu kişiler İranî menşeili de olabilirler. Ordu içindeki bu önemli kişiler haricinde, 6. yüzyıldan itibaren Bizans Armenia'da yeni bir ordu alanı yarattı ve bu alan içerisindeki asker sayısı 15.000'i buluyordu[1056]. Biz burada Prokopios'ta menşeileri ve geldikleri bölgeleri doğrudan belirtilen komutanları vermeye çalıştık.

Görüldüğü üzere Iustinyan Hanedanı devri Ermenilerin imparatorluk kurumları içine yoğun olarak yerleşmeye başladığı dönemin esas başlangıcıdır. Tabii Ermeniler en çok askeri kurumlarda göze çarpmaktadır, ancak şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki I. Iustinianos devri Bizans askeri yapısının tekrar reforme edildiği bir dönemdir. I. Iustinianos 'Büyük Roma' hayali ile yeni reformlar yaparak eski büyük günlere geri dönmek istedi[1057]. Bunun içinde İmparatorluk toprakları üzerinde bir takım idare değişiklikler yaptı. Ermeniler I. Iustinianos devrinden önce yarım-bağımsız bir şekilde yaşıyorlardı ve kendi içlerinde beylikler diyebileceğimiz sistemleri vardı. Ancak artan Sâsânî tehlikesi karşısında bu tarz bir sistemin sakıncaları çabuk fark edildi. Prokopios "Yapılar" adlı eserinde de bu sistemin sıkıntılarına değinerek şöyle der:

> *Ancak böyle bir yönetim, emrinde düzenli birliklere sahip olmadığı için düşmanların saldırılarını püskürtemedi ve bu nedenle İmparator Iustinianos, Armenia'nın her zaman bir düzensizlik içinde olduğunu ve bundan dolayı olduğunu gözlemledi. Barbarlar için kolay bir av olan bu yönetim biçimini lav etti ve Armenia'nın başına bir komutan atadı ve ona düşmanın akınlarına karşı koyabilecek kadar askeri kuvvetler tesis etti. Adlandırdığı gibi Büyük Armenia için yaptığı düzenleme böyleydi, lakin Fırat Nehri'nden Amida şehrine kadar uzanan diğer Armenia'da, beş Ermeni satrapı erki elinde tutuyordu ve bu makamlar her zaman kalıtsaldı ve ömür boyu ellerinde tuttular. Ancak, makamları yalnızca Roma İmparatoru'ndan sembolik olarak aldılar. Bu orunları tarif etmeye değer, zira bir daha bir kişi tarafından görülmeyecekler*[1058].

[1056] Treadgold Warren, **Byzantium and Its Army 284-1081**, SUP, California, 1995, s.15-63.
[1057] Lemerle Paul, **Bizans Tarihi**, çev: Galip Üstün, İletişim, İstanbul, 2016, s.55-64.
[1058] Procopius, **Buldings**, cilt VII, ed-çev: H.B. Dewing, HUP, Cambridge, 1914, s.182.

Prokopios'un verdiği bu bilgiyi İmparator Iustinianos döneminde yapılan Novellalarla da tasdik ediyoruz. Iustinianos döneminde yapılan Novella'da Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgeler üzerinde şu değişiklikler görülür:

Armenia Prima: Erzurum [Theodosiopolis], Bayburt [Stalaa], Suşehri [Nikopolis], Trabzon [Trapezounta] ve Giresun [Kerasountos][1059].

Armenia Secunda: Sivas [Sebestaia], Gümenek [Komana] ve Zile [Zela][1060].

Armenia Tertia: Malatya [Melitene], Akçadağ [Arga], Afşin [Arabissos], Göksün [Kokoussas][1061].

Armenia Quarta: Silvan [Martyropolis], Sophene[1062], Palu [Balabitene], Bingöl [Asthianene][1063].

[1059] "Itaque quattuor fecimus Armenias, aliam quidem interiorem, cuius metropolis piae nostrae appellationis cognomine decorata est, primitus Bazane sive Leontopolis nuncupata: quam etiam proconsularitate honoravimus, cui Acacius praefuit magnificus, spectabilemque, declarantes administrationem et omnia dantes ei quae competens est proconsularitatem habere. Stola quoque eam decoravimus proconsulis et omnia quae haec sequuntur habere disposuimus, et urbes ei dedimus Theodosiopolim, quam etiam prius habuit, et Satalam et Nicopolim et Coloniam ex prima, dudum Armenia nuncupata sumentes Trapezuntaque et Cerasuntem ex Ponto dudum Polemoniaco nuncupato, secernentes earum alias quidem a clarissimo provinciae iudice, alias autem a spectabili moderatore, septem civitatibus totam provinciam statuentes et quodammodo confinium est earum." bk. **Novellae Contitutiones**, ed: Johann Friedrich, Principi ac Domino, 1717, s.368-369. Latince metinlerin Türkçe çevirisi için bk. Öztürk Engin, "4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi", **DEÜEFD**, cilt 9, S.2, 2022, s.181.

[1060] "Secundam vero ordinavimus Armeniam prius Prusam nuncupatam, cui praeest Sebastiopolis, ei tribuentes et Sebastiopolitarum quam etiam prius habuit, insuper et Comana ex appellato pridem Polemoniaco Ponto et Zelam ex Helenoponto nec non et Bersam, ut in quinque civitatibus sit provincia haec, et administrationem praesidalem existentem relinquentes in priori figura et iudicem eius nullo decorantes nomine potiori, sed quod prius habuit hoc ei relinquentes." bk. Novellae Contitutiones, s.369; Türkçesi için bk. Öztürk, Armenia, s.182.

[1061] "Ad haec autem tertiam Armeniam constituimus, prius et secundam, cui praeest Melitene civitas antiqua, civitas mediocris, in bona terra et aere posita nec procul distans a fluctibus Euphratae. Hanc aestimavimus oportere in praesenti augere et in spectabilium mutare figuram, iudicemque eius Iustinianum nominare comitem, et dare ei et pro annonis solidos septingentos et eius assessori solidos septuaginta duo officioque eius solidos numero trecentos sexaginta, et omnia habere quae talium propria sunt sedium; et pridem nominatos officiales omnia quidem agere quaecumque et prius, et maxime circa publicam exactionem vacare, in comitianorum vero appellationem mutari, omnibus eis ita servandis sicut dum officiales sunt constituti. Civitates autem subcumbere quidem ei tam Arcam et Arabissum quam Ariarathiam et Comana altera (vocant autem eam etiam Crisin) et Cucusson, quas et prius habuit in sex urbibus constituta." bk. Novellae Contitutiones, s.369-370; Türkçe çevirisi için bk. Öztürk, Armenia, s.182-183.

[1062] Diyarbakır içinde eski bir yerleşim yeri.

[1063] "Statuimus autem et quartam Armeniam, quae prius non in provinciae iacebat imagine, sed et gentium erat et diversorum complicita barbaricorum nominum, Zopanene et Anzitene vel Zopene et Asathenia et Balbitene appellata et sub satrapis constituta: administrationis autem hoc nomen erat neque Romanae neque nostrorum progenitorum, sed ex alia republica introductum. Et illam igitur administrationis civilis schemate decoravimus, et iudicem civilem statuentes et civitatem ei Maripolitanorum et Citharizon dantes castrum. Et haec autem inter ordinariarum constituta est

Yukarıda verdiğimiz bu bölgeler önceleri Ermeni aileler tarafından veraset yoluyla yönetilebiliyordu, ancak bu düzenlemeyle Ermeni ailelerinin veraset sistemi kesin olarak ortadan kalkıyordu[1064]. Zuckerman da kanunlardan yola çıkarak şu yorumda bulunur: "Bu ikili reform [yani magister militiumluk ve idari organizasyon], bir asırdır Roma'nın bir parçası olan eski Armenia krallığının bir bölümünü [Bizans-armenia] İmparatorluk'un askeri ve idari yapısına kattı[1065]." Bu taksim yapısı Bizans Anadolusu'nda tamamen askeri bir sınıflandırma üzerine yapılmıştı ve Bizans'ta bir yüzyıl sonra kurulacak olan thema sisteminin nüvesini oluşturmaktaydı. Ermeniler bu yeni sisteme alışamadıkları için Bizans'a karşı 538-39 yıllarında büyük çaplı isyan hareketleri başlattılar[1066] ve yukarıda isimlerini zikrettiğimiz komutanlardan bazıları bu isyanlardan sonra bu taksim edilen *Armenia* kısımlarına *Magister Militium Armeniae*[1067] rütbesiyle askeri valiler olarak atandılar[1068].

I. Iustinianos'un idari düzenlemesi halefleri döneminde de devam etti. Bilhassa Maurikios devrinde Iustinianos'un Armenia üzerindeki bu taksimine birkaç küçük ilave yapıldı.

Armenia Prima: Erzurum [Theodosiopolis] ve Pontus şehirleri Malatya'ya [Melitene] bağlandı.

Armenia Secunda: Kapadokya'daki Sivas [Sebastia] diyarı olarak kaldı.

Armenia Tertia*:* Bu bölge ortadan kaldırıldı ve 'Büyük Armenia' adını aldı.

---

figuram, consularia a nobis facta. Quocirca quattuor Armeniis existentibus duas quidem esse spectabiles, eam quae proconsulis et eam quae comitis est, et proconsulem quidem esse primae praesidentem Armeniae, comitem vero tertiae, secundae autem et quartae ordinarios esse. Et quoniam hoc nobis studii est, ut usque ad quingentorum solidorum appellationes non ad hanc referantur felicissimam civitatem, sed ad vicinos spectabiles iudices, et hoc disponimus, ut iudici quidem primae Armeniae, hoc est proconsuli, ex secunda Armenia appellationes deferantur, hoc est secundum Sebastiam, tertiae vero Armeniae comiti, secundum Melitenem dicimus, ex quarta Armenia appellationes usque ad memoratam competant quantitatem." bk. Novellae Contitutiones, s.370-371; Türkçe çevirisi için bk. Öztürk, Armenia, s.183-184.

[1064] Yukarıda Prokopios'un 'Yapılar' adlı eserinden verdiğimiz pasajda yazar bu verasetin son bulduğunu söylemiştir.

[1065] Morrission, s.179.

[1066] İsyanlar için bk. Ayvazyan Armen, **The Armenian Military in the Byzantine Empire – Conflict and Alliance Under Justinian and Maurice**, Sigest, Lisbon, 2014, s.21-85.

[1067] Magister Militium Armeniae, Armenia bölgesinde tesis edilen orduların başkumandanı olan kişilere verilen unvandır. bk. Khazdan, cilt II, s.1266-67.

[1068] Öztürk, s.96-98.

Armenia Quarta: Bu bölgenin merkezi olan Silvan [Martyropolis], Mezopotamia adını aldı ve İmparator bu bölgeye Dadyma[1069] ve Arsamosata[1070] şehirlerini de içeren ikinci bir Armenia Quarta veya diğer adıyla Iustinia Quarta'yı ekledi[1071].

Bu yeni sistem ne yazık ki çok başarılı olmadı ve ömrü de uzun olmadı, zira Iustinianos devrinden sonraki büyük Sâsânî savaşı ve ardından gelen İslamiyet, Bizans'ın toprak ve askeri sistemini tekrar gözden geçirmesine neden oldu. Ancak imparatorluk içinde, bilhassa askeriyede, temel bir unsurun önemi görüldü: Ermeniler. Ermeniler artık 6. yüzyılla birlikte Bizans askeri sistemi içinde en kilit rolü oynayan topluluk olacaklardı.

3.1.2. Thema Sistemi İçinde Ermeniler ve Armenia

Iustiniasnos'tan Herakleios dönemine kadar gelen imparatorlar da Ermenileri sürekli olarak ordu içinde tesis etti, hatta bunu tehcirler vasıtasıyla yaptı. Bilhassa İmparator Maurikios döneminde Ermeniler Avaro-Slavik grupların saldırılarına karşı Balkanlarda kullanıldı[1072]. Ancak Phokas'ın tirani yönetimi başladığında, Sâsânîler de büyük fetih hareketine başladı ve çok geçmeden Sâsânîler Kadıköy [Khalkedon] önlerine geldiler. Bu durum tabii olarak Bizans'ın Ermenilerden sağladığı asker desteğinin kesilmesine neden oldu. 610 yılında iktidarı devralan Herakleios uzun bir süre imparatorluğun içinde bulunduğu zor durumun nedenlerini anlamaya ve çözmeye çalıştı, öyle ki, yaklaşık on iki yıl hiçbir saldırı harekâtında bulunmadı, yalnızca Sâsânîlerin saldırılarına karşı savunma savaşları oldu[1073]. Herakleios bu anlama ve çözüm bulma süresi içinde Bizans'taki askeri ve toprak sisteminin zayıflığını gördü. Zira Mısır'ın Sâsânîler tarafından alınması Bizans'ı tahıl yönünden açlık konumuna dahi getirdi. I. Konstantinos'tan beri verilen bedava ekmek

[1069] Harput Ovası'ndaki Tadim köyü. bk. Umar, Adlar, s.194; Hovhannis Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler – Harput**, çev: Zülal Kılıç, Aras, İstanbul, 2017, s.12-13.
[1070] Harput ve Palu şehirleri arasında bir yerleşim yeri. bk. Umar, Adlar, s.111; Hovhannis, Harput, s.104.
[1071] Öztürk, Ermeniler, s.106-107. Ayrıca bk. Honigmann, Ostgrenze, s.27-37; Türkçe çevirisi için bk. Doğu Sınırı, s.23-35.
[1072] Öztürk, Ermeniler, s.110-111.
[1073] Öztürk, Ermeniler, s.124.

uygulaması bu dönemde kaldırıldı. Herakleios hem askeri hem de toprağın işlenmesi bakımından uygun bir sistem tasarladı. Bu sistem 'thema' [θέμα] sistemiydi ve askeri oluşumunu Iustiniasnos'tan beri gelen tecrübeden alınıyordu, ancak toprak sisteminin ne şekilde oluşturulduğu veya kimden örnek alındığı hâlâ muammadır[1074].

Thema ad olarak ilk defa Theophanes'in kroniğinde görülür. İmparator Herakleios Avar Hakanı ile sulh yaptıktan sonra Konstantinopolis'ten gemiyle yola çıkarak Yalova [Pylai] bölgesine geldi ve buradan ordularını ve yeni birliklerini toplayarak themata bölgesine gitti[1075]. Theophanes'in verdiği bilgiye bakarsak imparator ilk önce Opsikon olarak bildiğimiz themayı kuruyor ve Yalova bölgesinden çıkarak gitti dediği themata bölgesi Opsikon'un merkezi olan Ankara olmalıdır. Zira Herakleios döneminin çağdaş kaynağı olan Paskal kroniğinde de 'Opsariou komes' [κόμης τοῦ ὀψαρίου] şeklinde bir ibare geçer[1076] ki, mösyö Ostrogorsky'nin dediği gibi bunu Opsikon olarak okumak lazımdır[1077].

625 yılında İmparator Herakleios güney Armenia batı kısımları diye bileceğimiz Martyropolis, Amida, Samosata ve Germanikeia üzerinden Sâsânîlere karşı yaptığı seferde büyük bir zafer kazanır ve önemli Ermeni topraklarının Bizans hakimiyetine girmesiyle burada da Armenikon themasının temelini atar. Theophanes kroniğinde "İmparator, Narbas nehrinin sığı yerinden bir geçit olup olmadığını öğrenmek için 'Armeniakon Tourmarkhos'u Georgios'u nehre kadar gönderdi[1078]" der.

Thema üzerine elimizdeki verilere baktığımız zaman Herakleios döneminde iki temel thema görüyoruz: Opsikon ve Armenikon. Vasiliev de benzer görüştedir ki, "Daha sonra rejimin diğer eyaletlerde uygulanacak olan thema sistemi Armenia'da başladı[1079]" der. Modern dönem tarihçileri thema sistemin daha sonraki bir dönemde,

---

[1074] Thema sisteminin ortaya çıkışı ve bu konuda yapılan tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Güneş, s.23-40.

[1075] "ἐντεῦθεν δὲ ἐτὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος συνέλεγε τὰ στρατόπεδα καὶ προσετίθει αὐτοῖς νέαν στρατείαν. τούτους δὲ γυμνάξειν ἤρξατο καὶ τὰ πολεμικὰ ἔργα ἐξεπαίδευσεν." bk. Theophanis, Chronographia, s.303.

[1076] "...ἄλλοι τινὲς τών ἀρχόντων καὶ Λεόντιος κόμης τοῦ ὀψαρίου καὶ σπαθάριος..." bk. **Chronicon Paschale**, ed: L. Dindorf, Bonn, 1832, s.715.

[1077] Ostrogorsky, Bizans, s.94- 3. dipnot.

[1078] "καὶ ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς Γεώργιον τὸν τουρμάρχην τῶν Ἀρμενιάκων, ἵνα ἀπέλθῃ μέχρι τοῦ ποταμοῦ καὶ καταμάθῃ, εἰ ἔκχει πέραμα ὁ Ναρβᾶς." bk. Theophanis, Chronographia, s.325.

[1079] Vasiliev, Bizans, s.266.

en azından VII. yüzyılın sonlarına doğru tam olarak uygulandığını söyler[1080]. Bizim amacımız thema sistemini spesifik olarak tetkik etmek değil, yalnızca Ermeniler açısından önemini tetkik etmektir. Ancak bu sistem bir anda yaratılmadı. Askeri sitemi Roma-Bizans ordusunun geleneğine dayanarak restore edildi ve bu sistemi sübvanse edecek bir toprak sistemi geliştirildi. Bence thema içindeki toprak sistemi ileriki dönemlerde oluşturulmuş olabilir, ancak bu tezimin bir konusu değil. Herakleios dönemindeki Ermeni theması için söylenebilecek en önemli şey yeni bir doğu tehdidine karşı – Sâsâni veya Arap olsun – doğu bölgesinin yeniden organize edilmesiydi, yani Ermenilerin yaşadığı ve geniş ölçüde Armenikon dediğimiz tehama'nın kuvvetlendirilmesiydi. Ancak buna Herakleios'un ömrü yetmedi.

Herakleios ölmeden önce birkaç Ermeni komutan kaynaklarda kendini göstermiştir. Bunlardan da bahsetmek gerekir. Müslüman Araplar 634 yılında İskenderiye'ye sefer yapınca, İskenderiye piskoposu Kyros gerekli önlemleri alarak sulh yoluna gitmeyi uygun buldu ve Araplara yıllık 200.000 dinar vermeyi kabul etti. Ancak İmparator Herakleios Mısır'ın altınlarını Araplara vermekle piskoposu suçladı ve imparator *augoustalios*[1081] olarak atadığı Ermeni Manuel'i onu çağırması için gönderdi[1082]. Ayrıca tezin ilk bölümünde belirttiğimiz Vahan ve Gargis gibi komutanlar da bu dönemde Araplara karşı savaşan Ermenilerdendi. Bu Ermeni komutanları ve yaptığı savaşları anlattığımız için onlara detaylıca değinmeyeceğim. Ancak şuna dikkat çekmekte fayda var ki, Herakleios'un yeni bir askeri teşkilatın ilk nüvesini oluşturduğunu söyledik, fakat bu sistem içindeki bazı komuta isimleri hâlâ eski sistem ile anılıyordu. Mesela Vahan ordunun birinci komutanı olsa da, onun üstü olan ve büyük ihtimal doğuda oluşturulan yeni Ermeni [ya da Armenikon] bölgesinin yani doğunun genel komutanı olan Sakellarios Theodoros Trithyrios kaynaklarda hâlâ *Magister militium per Orientem* olarak geçer. Bu bir geçiş süreciydi.

[1080] Haldon John, **Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204**, b.2, Routledge, Londra, 2014, s.71-94.

[1081] Augoustalios [αὐγουστάλιος], M.S 2. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar Mısır valilerine verilen unvandır. Unvan daha sonra 10. yüzyılın sonunda tekrar ortaya çıkmıştır, lakin anlamı ve mevkii belirsizdir. Detaylı bilgi için bk. Kazhdan, cilt I, s.232.

[1082] "καὶ ἀποστείλας μετ' ὀργῆς τοῦτον μετεπέμψατο, Μανουὴλ δέ τινα Ἀρμένιον τῷ γένει ἐκπέμπει αὐγουστάλιον." bk. Theophanis, Chronographia, s.338.

Yeni sistemdeki ilk askeri rütbe olan strategos'u 666/7 yılında Farsi kökenli bir komutan olan Saborios ile birlikte Armanikon themasında görüyoruz[1083]. Modern tarihçiler bu bilgiden yola çıkarak thema sisteminin kuruluşunu bu tarihte gösterir. Gerçi Theophanes bu Farsi kökenli komutanın İmparatora karşı bir isyan girişiminde olduğunu söyler. Suriye'deki Araplar da bu komutanı destekliyorlardı. İmparator Konstans nihayetinde patrikos Nikephoros'u Saborios'a karşı koymak için büyük bir orduyla yolladı. Sabarios bu sırada Kapadokya civarında olan Adrianoupolis'deydi[1084]. Ancak at sırtında geçirdiği bir kaza neticesinde öldü ve imparatorluk büyük bir isyandan bu şekilde kurtuldu[1085]. Theophanes olayı teferruatlı anlatmasa da Anadolu'nun o dönem için en büyük themasında böyle bir isyan Bizans'ta büyük sorunlara yol açabilirdi. Thema haricinde imparatorun yanında ve başkentte de Ermeniler devlet ve askeri statüleriyle kendilerini gösteriyorlardı. Bu isyandan yaklaşık bir yıl sonra İmparator Konstans Sicilya Siraküza'da Daphne adında bir hamamda öldürüldü. İmparator defnedildikten sonra Ermeni kökenli Mizizios adlı birine baskı yapılarak onu imparator ilan etmeye çalıştılar. Zira bu Ermeni alımlı ve yakışıklı olduğu için Emperyal tahta uygun görülmüştü. Ancak IV. Konstantinos babasının ölümünü duyduğunda, büyük bir donanma ile Sicilya'ya geldi ve imparator ilan edilen Mizizios'u ele geçirerek onu babasının katilleriyle birlikte öldürdü[1086].

IV. Konstantinos tahta çıktıktan sonra Theophanes Anatolikon themasından bahseder ve şöyle der: "Anatolikon themasındakiler Khrysopolis'e geldiler ve 'Biz Teslis'e inanıyoruz. Üçünü de taçlandıralım dediler[1087]." Bu yüzyıl içinde Anatolikon themasında Ermeni varlığı ne kadardır? kesin bir şey söylenemez. Zira thema ve adları çok nadir şekilde anılır. Ancak ileriki yüzyıllarda Armenikon themasında

---

[1083] "τούτῳ τῷ ἔτει ὁ τῶν Ἀρμενιάκων στρατηγὸς Σαβώριος Περσογενὴς..." bk. Theophanis, Chronographia, s.348.

[1084] Kappadokia bölgesinde Adrianoupolis diye bir yer bilinmemektedir. Burasının büyük bir ihtimal Pisidia'daki Adrianoupolis olduğuna inanılıyor. bk. Belke Klaus, Mersisch Norbert**, Tabula Imperii Byzantini – Phrygien und Pisidien**, cilt 7, VÖAW, Viyana, 1990, s.171-172.

[1085] Theophanis, Chronographia, s.348-351.

[1086] "βασιλέα τεθνηκότα· καὶ τοῦτον θάψαντες Μιζίζιόν τινα Ἀρμένιον βασιλέα πεποίηκαν βιασάμενοι τοῦτον· ἦν γὰρ λίαν εὐπρεπὴς καὶ ὡραιότατος. ἀκούσας δὲ Κωνσταντίνος τὴν τοῦ πατρὸς ἀποβίωσιν μετὰ πλείστης ναυστολίας τὴν Σικελίαν κατέλαβεν, καὶ χειρωσάμενος Μιζίζιον τοῦτον ἀναιρεῖ σὺν τῶν φονέων τοῦ ἰδίου πατρός." bk. Theophanis, Chronographia, s.351-352.

[1087] οἱ δὲ τοῦ θένατος τῶν ἀνατολικῶν ἠλθον ἐν Χρυσοπόλει λέγοντες ὅτι· εἰς τριάδα πιστεύομεν· τοὺς τρεῖς στέψωμεν." bk. Theophanis, Chronographia, s.352.

olduğu gibi Anatolikon da Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerden biri olacaktı. Ayrıca Arapların Armenia topraklarının çoğunu fethetmesinden dolayı en büyük themanın Anatolikon olmasına neden olmuştur.

II. Iustinianos döneminde ise Bizans 685 yılında Emevilere karşı savaşta girişti. Bunlara ilk bölümde değinildiği için burada da teferruat vermeye lüzum yok. Bu sefer sırasında strategos Leontios Armenia bölgesine giderek, Arapların pek çoğunu katletti ve Ermenilere boyun eğdirdi[1088]. Theophanes'in verdiği bilgide Armenia tabiri çok geniş şekilde kullanılmış, ancak buranın Dördüncü Armenia olması gerekir, zira Malatya bu Armenia bölümü içindeydi ve Arap egemenliğindeydi. Bizans'ın Ermenilere boyun eğdirmesi onları Araplara karşı Armenikon themasının içine almış olabilir. Ancak Theophanes bu konuda detaylı bir malumat vermez.

714/15 yılında Artemios'un erkinden memnun olmayan bazı kişiler vergi toplayıcısı Theodosios'u imparator ilan ettiler ve kısa bir sürede Artemios'u tahttan indirdiler. Ancak Anatolikon theması strategosu Leon ve Ermeni Artabasdos ile Artemios'un imparator olmasını kabullenmedi. Artabasdos Theophanes'e göre Ermeni kökenli olmakla birlikte aynı zamanda Armenikon themasının da strategosudur. Leon kızını Artabasdos'un oğluyla evlendirerek emperyal erk yolunda büyük bir destek aldı. Bu iki strategos'un birleşimi, Bizans içindeki en önemli ve en büyük iki themanın birleşimi demekti. Leo imparator olduktan sonra Artabados'u hem *kouropalates* yaptı hem de Opsikion komes'i yaptı[1089]. Böylece Leon kendi döneminde var olan Bizans themaları üzerinde tam bir hakimiyet kurmuş oluyordu. Ayrıca bu tarz thema komutanları arasındaki evlilik ilişkileri ileri süreçte Bizans içinde aristokrat askeri bir zümre oluşturacaktı.

İmparator III. Leon'un ölümünden sonra yerine oğlu V. Konstantinos geçti. Ancak onun da babası gibi ikona karşıtı olması halkta ve bazı üst zümrelerde rahatsızlığa neden oluyordu. Bunun için muhalif kesim emperyal erki yukarıda bahsettiğimiz Artabados'a verdi ve bu durum Bizans içinde bir iç savaşa neden oldu. Neticede Artabasdos da Armanikon ve Opsikon gibi themaların komutanıydı ve ayrıca *kouropalates* orunu emperyal protokolde üçüncü sırada yer alan yüksek bir

[1088] Theophanis, Chronographia, s.363.
[1089] Theophanis, Chronographia, s.412-414.

payeydi. Artabados imparator olunca bu themaları elinde tutabilmek için oğlu Nikephoros'u hem Armenikon themasının başına getirdi hem de onu varisi yaptı. Ayrıca Artabasdos kuzeni Ermeni Tiridates'i de *patrikos* orunuyla orduda üst kademelere getirdi. V. Konstantinos ile yapılan mücadele dört themanın iç savaşıydı. Opsikios ve Armenikon Artabasdos'un safındayken, Anatolikon ve Thrakesion da V. Konstantinos'un safındaydı[1090]. Bu iç savaş birinci bölümde etraflıca anlatıldığı için burada tekrara düşmeye lüzum yoktur.

V. Konstantinos döneminde de Armanikon themasında Bardas gibi önemli Ermeni komutanlar vardı. Ancak oğlu, ki onu Hazar Leon olarak da biliyoruz, döneminde themalardaki Ermeni strategoslarında büyük bir artış gözlenmektedir. Theophanes bize 777/8 yıllarında Abbasilere karşı yapılan bir seferde thema ve bunların komutanlarından bahseder. Anatolikon themasında Ermeni Artabasdos, Boukellarion themasında Tatzates ki bunun Ermenicesi Tacat'tır, Armenikon komutasında Karisteraztes ki bunun da Ermenicesi Varaz-Tirots'tur, Opsikon themasında Mousoulakios'un [Muşel] oğlu Gregory'dur[1091]. Bu dönem yaklaşık on themanın olduğunu biliyoruz[1092] ve bunların dördü Ermeni kökenli strategosların komutasındaydı. Hazar Leon'dan sonra eşi İren'e devrinde de themalardaki Ermeniler imparatoriçenin keyfi tek yönetimini benimsemediler ve ona karşı isyan girişiminde bulundular. Bu mevzuya da ilk bölümde değindiğimiz için burada teferruata girmiyoruz.

X. yüzyıla geldiğimizde thema sisteminin yapısı hakkında daha detaylı bilgilere sahip oluyoruz. IX. yüzyıl kaynakları thema adları ve komutan adlarını verdiğinden sistemi tam betimleyemediğimiz için kronolojik olarak bu themalarda ön plana çıkmış Ermeni komutanlarını vermeyi uygun bulduk. Bu yüzyıldan itibaren ise themanın hem askeri hem ekonomik şemasını Ermeniler açısından çıkarılabiliriz. İlk önce bu şemayı bize detaylı bir şekilde veren Kudâme İbn Cafer'dir. Bu şemadan Ermenilerle ilgili olanlar şöyledir:

"Anatolikon doğu demektir. Bu tema Rumların en büyük temasıdır. Batısında Obsikion, güneyinde Akdeniz kıyısında Selevkiya, doğusunda Kapadokya,

[1090] Theophanis, Chronographia, s.415-418.
[1091] Theophanis, *Chronographia*, s.451.
[1092] Thema listesi için bk. Haldon John, Byzantine, s.86.

kuzeyinde Buklerion temaları bulunur. Ordusu 15.000 kişidir. Mutasım'ın fethettiği Amorion bu temadadır. Sonra Akdeniz tarafında Selevkiya teması bulunur. Bunun kuzey sınırında Anatolikon teması, güneyinde Akdeniz, batısında Kibyratoton teması, foğusunda Tarsus, Kalamia, Lamis sınırları vardır. Ordusu 5.000 kişidir. Sonra Kapadokya teması gelir. Güneyinde Tarsus, Adana, Misis (Toros) dağı, batısında Anatolikon kuzeyinde Bukellerion, doğusunda Harşene amillikleri, temaları bulunur. Ordusu 4.000 kişidir. Sonra Harşene teması gelir. Batısında Kapadokya, doğusunda Malatya, Armeniakon teması gelir. Burası Anatolikon, Optimaton, Kapadokya, Harşene, Ermeniyakon, Haldiye, Karadeniz arasındadır. Ordusu 4.000 kişidir. Bu 11 temanın toplam asker, gönüllüler dışında 70.000 yaya ve süvaridir[1093]."

Tabii İbn Cafer'in verdiği bu toplam sayı içinde Optimaton ve Opsikion themaları da vardır. Yine başka bir İslam kaynağı olan Hudûdü'l Âlem'de şehirlerin isimleri şu şekilde geçmektedir:

"Serksis (Thralesion), Ebsik (Opsikon), Ubtemâd (Optimaton), Selûkiye (Seleukia), Nâtlik (Anatolikon), Buklâr (Bukellerion), Eflâhûniye (Phphlagonia), Kapâdok (Kapadokya), Haraşne (Kharsianon), Ermeniyâk (Armeniakon) ve Hâldiye (Khaldia)[1094]."

Ancak bu kaynakta themalara dair bir askeri sayı verilmemiştir. A. Petrusi bu themalardaki kuvvetlerin dağılışını şu şekilde vermiştir: Anatolikon 15.000; Armeniakon 9.000; Kapadokya 4.000; Charsianon 4.000; Bukellarion 8.000; Khaldia 4.000. Burada yalnızca Ermenilerin çoğunlukta oldukları themları aldım ve bu 70.000 kişilik kuvvetin 44.000'i bu themalardaydı ve kahir ekseriyeti Ermenilerden oluşuyordu[1095]. Thema üzerine önemli bir çalışması olan E.W. Brooks ise themalardaki askerlerin toplam sayısını 90.000 olarak vermektedir[1096]. On üç themanın ortalamaları yine alındığında Ermeni unsurunun diğer etnik gruplara göre ağır bastığı görülecektir. Bir de bu themların – Ermenilerin ağırlıkta olduğu

---

[1093] Kudâmeİbn Cafer, Harac, s.158.

[1094] **Hudûd al-Âlam The Regions of the World**, b.2, çev: V. Minorsky, Stephen Austin, London, 1970, s.156; Türkçe çevirisi için bk. **Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib**, b.2, çev: Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2020, s.117.

[1095] A. Pertusi, **Costantino Porfirogenito De Thematibus**, Cita del Vaticano, Vatikan, 1952, s.114-vd.

[1096] E.W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", **The Journal of Hellenic Studies**, 21 (1901), s.72-76.

themaların – maaş skalalarını vermek önemlerini anlamak açısından iyi olur. Altın cinsinden Anatolikon 18,14 kg; Armeniakon 18,14; Kapadokya 9,07 kg; Charsianon 9,07 kg; Khaldia Ticaretten artı on; Koloneia 9.07 kg; Sebasteia 2,26 kg; Seleukeia 2,26 kg'dır[1097]. Bu veriler Makedon Hanedanlığı dönemine aitti ve themaların en parlak devriydi.

Thema içindeki Ermenilerin ve Ermeni themalarının diğer bir önemi ise bunların sınır koruyuculuğu göreviydi. Bizans bunları akrites-ἀκρίτης [tekili-ἀκρίται] olarak adlandırılırdı ve Harun dönemindeki bir savaşta Anatolikon themasının komutanı olan Diogenes'in ölmesi ile Diogenes Akrites prototipinin oluşturulduğunu ilk bölümde söylemiştik. Bu akritesler Türk tarihindeki uç beyleri ile kıyaslana bilir. Makedon Hanedanlığı döneminde Abbâsilere karşı hem saldırı hem savunmada çok mühim rol oynadılar ve sınırların genişlemesi ile akritesler de genişledi. Bu genişleme ileriki süreçlerde Ermenilerin keyfi yönetimlerine neden oldu, zira imparatorluk içinde o kadar güçlendiler ki merkezi otoriteyi tanımamaya hatta emperyal erki ele geçirecek çapta büyük isyanlara kalkıştılar. II. Basileios bunun önünü almak için Ermenilerle büyük mücadelelere girişti ve nihayetinde ölmeden önce pek çok bağımsız hareket eden Ermeni nahararını ve mülklerini kendi kontrolü altına aldı. Ayrıca II. Basileos Ermenilerin imparatorluk içinde yaptığı taşkınlıklara küçük yaşından beri şahit olduğu için bu duruma bir son vermek niyetindeydi ve emperyal erki ele alınca Bizans'ın askeri sisteme paralı asker sistemini sokarak [yani Varengleri] imparatorluğu büyük ölçüde Ermeni askerlere bağlı kalmaktan kurtardı ve Ermenilerin Bizans askeri sistemi içinde zayıflamasına neden oldu.

Makedon Hanedanlığı dönemi askeri literatür açısından da büyük bir zenginlik dönemiydi. Bu dönemde yazılanlar ile Ermenilerin askeri yapı içindeki değerini anlayabiliyoruz. Gerçi kronikçiler, ikinci bölümde bahsettiğimiz gibi, Ermenileri ve hatta Grekleri savaştan ve bu sanattan anlamayan efemine bir topluluk olarak görüyordu. Taktika yazacak kadar derin bir askeri tecrübeye sahip İmparator

[1097] Vryonis Speros, **Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıl Kadar İslamlaşma**, çev: İdem Erman, Kalkedon, İstanbul, 2020, s.17-20. Diğer askeri rütbelerin maaş skalası için bk. Constantine Porphyrogennetos, **The Book of Ceremonies**, ed-çev: Ann Mofdatt, Maxeme Tall, Brill, Leiden, 2012, s.669-vd.

II. Nikephoras Phokas, Ermeni kökenli olmasına rağmen eserinde Ermeniler hakkında şöyle bahseder:

"Ermenilerin gözcülük yapabilecekleri Ermeni themalarının sınırlarında, Ermeniler gözcülük görevini oldukça kötü ve dikkatsizce yerine getirdikleri için eski zamanlardan beri yürürlükte olan düzenlemelere uymalıdırlar. Ücretleri ordunun hizmetleri için ayrılması gereken fonlardan gelmesi gereken nitelikli kişiler gözcü olarak seçilmeli ve askere alınmalıdırlar. Her ay öngörülen ödeneği almaları gerekir. Ayrıca her ay dönüşümlü olması gerekir. Görevleri, düşmanın yaklaşabileceği yolları korumaktır. Ancak maaş ve aylık ödenekle bile, bu adamların gözcülük görevini iyi yapmaları pek olası değil, zira sonuçta onlar yine de Ermeni'dirler. O halde orduların hareketleri hakkında bilgi almak için casuslara güvenmeliyiz. Ermenilerin tasinarioi dediği iyi, cesur trapezleri seçilmelidir. İsimlerini listelere kaydedilmelidir. Cesur olması gereken ve ayrıca yollar ve Suriye kırsalı hakkında doğrudan mükemmel bilgiye sahip olması gereken komutanlar atanmalıdır. Bu adanlar sürekli düşman topraklarına hücum etmek, onlara zarar vermek ve onları yağmalamak için gönderilmelidir. Mümkünse düşmanın bir kısmını da yakalayıp komutana geri getirsinler ki düşmanın hareketleri ve planları hakkında onlardan bilgi alabilsin[1098]."

Ancak başka bir taktikasında [veyahut ona atfedilen] şöyle demektedir:

"Romalılardan ve Ermenilerden iri yapılı ve kırk yaşını geçmemiş ağır piyadelerin seçilmesi, sonra da onlara kalkanlarını kullanmalarını, savaşmalarını ve her duruma uygun hareket etmelerini, kendilerini savunmak için mızraklarıyla

[1098] "Εν δὲ ταῖς ἄκραις τῶν Ἀρμενιακῶν θεμάτων, ἐπεὶ οἱ Ἀρμένιοι οὐ καλῶς οὐδὲ ἀσφαλῶς τὴν τῶν βιγλῶν ἐκτελοῦσι δουλείαν, ὀδειλόμενόν ἐστι φυλάττεσθαι τὸν ἀπὸ παλαιοῦ κρατήσαντα τύπον ἐν ταῖς βίγλαις τῶν Ἀρμενίων. καὶ ἀνθρώπους ἐπιλέγεσθαι καὶ ἀπογράφεσθαι ἐπιτηδείους, λαμβάνοντας μισθὸν ἀπὸ τοῦ στρατοῦ ἐπισωρευόμενον, ὑπὲρ ὧν ὁ τοιοῦτος στρατὸς τῇ τῶν βιγλῶν λειτουργίᾳ ὑπηρετεῖν ὤφειλεν, ὡσαύτως καὶ ἀννώναν ἑκάστῳ μηνὶ τὴν τετυπωμένην, καὶ ὑπαλλάττειν αὐτοὺς καθ' ἕκαστον μῆνα, καὶ δι΄ αὐτῶν τὰς ὁδοὺς ἐν αἷς οἱ πολέμιπι ἐξέρχονται φυλάττειν ἀσφαλῶν. Ἀλλ' ἐπεὶ οὐδὲ αὐτοὶ οἱ μετὰ μισθοῦ καὶ ἀννώνας, Ἀρμένιοι ὄντες, καλῶς τῇ τῶν βιγλῶν ὑπηρετοῦσι δουλείᾳ, ἀπὸ τῶν ἀποστελλομένων κατασκόπων χρὴ τὰς κινήσεις τῶν φοσσάτων ἀναμανθάνειν. καὶ τραπεζίτας ἐπιλέγεσθαι γενναίους καὶ ἀνδρείους, οὓς οἱ Ἀρμένιοι τασιναρίους καλοῦσινι καὶ ἐν ματρικίοις ἀπογράφεσθαι, καὶ ἀρχηγοὺς ἐν αὐτοῖς ἐφιστᾶν, οἷς πρὸς τῇ ἀνδρείᾳ καὶ πολλὴ ἐμπειρία τῶν ὁδῶν καὶ τῶν τῆν Συρίας χωρῶν πρόσεστι. καὶ τούτους διηνεκῶν ἀποστ'λλειν τοῦ κατερχεσθαι εἰς τὰς τῶν πολλεμίων χώρας καὶ καινοτομεῖν αὐτὰς καὶ βλάπτειν. καὶ εἴ που δυνηθῶςι τινὰς κατασχεῖν τῶν πολεμίων, καὶ πρὸς τὸν τὴν ἀρχὴν διέποντα στρατηγὸν ἀποκομίζειν, ὅπως δι΄ αὐτῶν τὰς τῶν ἐχθρῶν κινήσεις καὶ βουλὰς ἀναμανθάνῃ." bk. **Theree Byzantine Military Treatises**, çev: George T. Dennis, Dumbarton Oaks, Washington, 1985, s.152.

manevralar yapmalarını ve kendileriyle aynı becerilere sahip piyadelere karşı savaşmaları için uygun şekilde eğitilmeleri hem en iyisidir hem de gereklidir[1099].”

II. Nikephoros iyi bir askerdi ve kendi komutanlık dönemindeki gözlemlerine göre Ermeniler hakkında bunu söylüyordu. Ermenileri askeri liyakat bakımından beğenmese de onları ikame ettirmeye mecburdu, zira Araplardan Girit'i aldığında bu bölgeye yine Ermenilerin de olduğu bir grubu tehcir ettirmişti.

Yukarıda da değindiğimiz gibi II. Basileios'tan sonra ordu paralı askerlerce idare edildi ve themanın getirdiği toprak sistemi yerini *pronia* sistemine bıraktı. Vareng ve muhtelif Latin unsurlar ilk başlarda Bizans ordusu içinde yer alsa da Komnenoslar döneminde ordunun büyük çoğunluğunu Türkler teşkil etti, bilhassa bu dönemde yapılan seferlerdeki ordulardan bahseden Kinnamos ve Niketas ordu içindeki Türk hâkim unsurunu bize gösterir. Bu sistem içinde Ermeniler yok denecek kadar azdı, zaten Ermenilerin yoğun yaşadığı topraklarda Malazgirt'ten sonra kaybedildi. Kökeni tartışmalı olsa da Gabras gibi Ermeni olabilecek komutanlar Bizans içinde bulundu. Hatta Nikea devrinde Akropolites Ermeni İoseph gibi komutanların varlığından bahseder[1100]. Ancak Bizans'ta Ermeni unsurunun büyük oranda kesilmesi [nüfus olarak] ilk hamlede Türklerin, ikinci hamlede Haçlıların eseriydi.

[1099] “Πρέπον ἄρα καὶ ὀφειλόμενόν ἐστιν ἀπό τε Ῥωμαίων καὶ Ἀρμενίων στρατιώτας ἐκλέξασθαι ἄνδρας ὁπλίτας εὐμήκεις τὰς ἡλικίας καὶ πλεῖον τῶν τεσσαράκοντα μὴ ὄντας χρόνων, εἶθ' οὕτως γυμνάσαι τούτους πρεπόντως ἀσπιδηφορεῖν καὶ πρὸς πάντα πολεμικοὺς καὶ ἐπιτηδείους ὑπάρχειν καὶ μετὰ τῶν δοράτων κινεῖσθαι καὶ φυλάσσειν αὐτοὺς καλῶς καὶ ἀντιμάχεσθαι τοῖς ὁμοτέχνοις αὐτῶν ἀσπιδηφόροις.” bk. **Sowing the Dragon's teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century**, ed-çev: Eric McGeer, Dumbarton Oaks, Washintong, 1995, s.12. Aynı eserdeki Nikephoros Ouranos'un Taktikası'nda da aynı bilgileri vererek şöyle der: “*Romalılardan ve Ermenilerden, iri yapılı ve oldukça genç, kırk yaşını aşmamış piyadeler seçmek en iyisidir. Onlara daha sonra kalkanlarını taşımaları ve onlarla birlikte hareket etmeleri, kendilerini yeterli şekilde korumaları ve piyadelere karşı oldukları gibi savaşmaları uygun şekilde öğretilmelidir. Basit bir şekilde söylemekte gerekirse, onları her türlü savaşa uygun olacak şekilde eğitmelisiniz.* - [Ἀ]ρμόζει ἐκλέξασθαι πεζοὺς στρατιώτας ἀπὸ Ῥωμαίων καὶ Ἀρμενίων ἄνδρας μεγάλους καὶ νεωτέρους μὴ ὄντας πλέον τῶν τεσσαράκοντα χρόνων. εἶτα γύμνασον αὐτούς, ὡς πρέμει, πρὸς τὸ βαστάζειν τὰ σκουτάρια αὐτῶν καὶ πρὸς τὸ περιπατεῖν μετ' αὐτῶν καὶ φυλάττειν ἑαυτούς καλῶς καὶ ἀντιμάχεσθαι πρὸς ὁμοίους αὐτῶν σκουταράτους. καὶ ἁπλῶς οὕτως, ἵνα γυμνάσῃς αὐτοὺς ὥστε εἶναι ἐπιτηδείους εἰς ἅπαντας τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνας.” – bk. Aynı eser s.88.

[1100] Akropolites bu Ermeni komutanının savaştan anlamayan bir kişi olduğunu şu sözlerle belirtir: “ἐδυστύχησε δὲ τῷ τότε ἐν ταῖς τριήρεσιν, ἀπειροπολέμων ὄντων τῶν ἐν αὐταῖς μαχομένων καὶ τοῦ Ἰοφρὲ τοῦ Ἀρμενίου, εἰς τάξιν ἡγεμόνος ἐν τούτοις τυγχάνοντος καὶ ὀκνηρότερον τελοῦντος περὶ τὰ μάχιμα.” bk. Georgii Acropolitae, s.59; Türkçe çev: Georgios Akropolites, Vekayinâme, s.65.

Themalardaki ve genel ordu içindeki Ermeni olaylarına siyasi tarih bölümünde detaylıca değinildiği için burada tekrara düşmemek adına bu olayları vermiyoruz. Bu kısımdaki genel amaç thema sistemi ortaya çıktığında, geliştiğinde ve çöktüğünde Ermenilerin konumu ve onların askeri niteliklerini belirtmektir. O zaman şu soruyu sormalıyız: Bizans için Ermeniler cidden önemli bir unsur muydu? Bu gerçekten tartışmaya açık bir sorudur. Belirli dönemler çok faal ve yararlıyken, belli dönemlerde imparatorluk için en büyük problemleri oluşturdular. Ancak verebileceğimiz bir nihai cevap vardır ki, onu da Machiavelli'nin şu görüşü ile belirmek yerinde olacaktır:

"Devletini savunmak için bir hükümdarın kullandığı silahlı güçler ya kendi öz ordusudur, ya paralı askerlerden oluşmuştur, ya yardımcı askerlerdir ya da karmadır. Paralı ve yardımcı askerlerden oluşmuş ordu yararsız ve tehlikelidir. Birileri devletini paralı askerlerle ayakta tutmaya kalkacak olursa, devletinin güvenliğini sağlayamayacağı gibi, onu geleceğe de taşıyamaz. Çünkü bu ordular dağınık ordulardır. Hırslıdırlar, disiplinsiz ve haindirler, dostlarının önünde kabadayı, düşmanlarına karşı alçaktırlar, Tanrı'dan korkmazlar, insanlara güvenmezler; onlarla girişeceğin saldırıyı ne kadar geciktirirsen, o kadar yıkılmadan ayakta kalırsın; barışta seni soyup soğana çevirecek olan onlardır, savaşta düşmanların. Bunun nedeni onları savaş alanlarında tutacak ne yurt aşkı ne de bir başka gerekçelerinin bulunmayışıdır. Senin uğruna ölmeyi istemelerini beklemek için aldıkları birkaç kuruş da yeterli değildir. Barış zamanında seninle olmayı arzulayan bu insanlar, savaş zamanında ya kaçarlar, ya da çekip giderler[1101]."

Machiavelli'nin bu sözlerine katılmak doğru olacaktır ki, bu doğrultuda bakarsak Bizans'ın sui genere bir ordusu yoktu, yani tamamen kendine ait öz bir ırka dayanan ordusu yoktu. Bizans ne idi Latin Roma mı? yoksa Greek mi? o sadece belli ırkların bir araya gelmesiyle oluşmuş dinsel bir yapı yani bir ümmetti, bir süperetnos idi. Ermeniler ise bu süperetnos içinde sübetnos dediğimiz relikler/bakiyeler idi ve ilk bölümde etnosları açıklarken değindiğimiz gibi bu sübetnoslar bir bütünlük teşkil etmezler, yalnızca kendi küçük çıkarlarını ve çapulculuğu düşünüler. İşte bu yüzden

[1101] Nicollo Machiavelli, **Hükümdar**, b.16, çev: Necdet Adabağ, İş Bankası, İstanbul, 2018, s.46-47; Orijinal İtalyanca ve Türkçe çevirisi için bk. Nicollò Machiavelli, **De Principatibus - Prens**, çev: Buğra Poyraz, Kabalcı, İstanbul, 2012, s.114-117.

Bizans ordusu çeşitli sistemler deneyip bir şekilde hayatta kalmaya çalıştı, hatta bazen çok parlak zaferler de kazandı, ancak onu daima muhafaza edemedi. Sonuç bizi Montesquieu'nun şu sözüne götürüyor: "Il n'y a donc que les grandes nations qui aient des armées [Yalnızca büyük milletlerin orduları vardır][1102]." Bizans'ın sadece muhtelif askerleri ve bu askerler etrafında geliştirmeye çalıştığı askeri sistemleri vardı, lakin gerçek manada, yani özü bir etnik unsura dayanan, bir ordusu yoktu.

Şekil 11: Bizans Themaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.2. SOSYO- KÜLTÜREL BAĞLAMDA BİZANS'IN ERMENİ TEHCİRLERİ VE GÖÇLER

Göçler büyük imparatorlukların emperyal zihniyetleri için kaçınılmaz bir zorunluluktur. Roma döneminde Yahudilerden tutun Hristiyanlara kadar pek çok toplum tehcirlere tabi tutulmuştur. Bizans da selefi pagan Roma gibi Hristiyanlığın emperyal savunucusu olarak bu tehcirleri yapmıştır. Modern tarihçiler Bizans'ın

[1102] Montesquieu, **Considérations Sur Les Causes De La Grandeur Des Romains et De Leur Décadence**, P. Pourrat, Paris, 1831, s.20; Türkçe çeviri: **Romalıların Yücelik ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler**, b.3, çev: Berna Günen, İş Bankası, İstanbul, 2020, s.15.

tehcirlerini VI. yüzyılda başlatırken, aslında Ermeniler için bu göçler IV. yüzyılın sonlarında başlıyordu. Tezin sınırları VII. ve XIII. yüzyıllar arasında olsa da, göçleri en başından vermeyi daha uygun buluyoruz.

Bizans Got sorunuyla meşgul olurken, doğu bölgesinde olup bitenlere karşı pasif kaldı ve bu durum Sâsânîlerin işine yaradı. Armenia'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler ve 387 yılında Bizans ile bir anlaşma yaptılar. Pavistos Püzantın iki imparatorun görüşmesinden bize şöyle bir pasaj nakleder:

> *Topraklarımız arasında kalan bu güçlü ve varlıklı krallığı güçsüzleştirmek ve yok etmeye çalışmak iyi olur. İlk olarak onları ikiye böleriz, sonra iki Arşaguni krallığı kurarız. Ardından da onları yok etmeye, yoksullaştırmaya ve aramızda başlarını kaldırmasınlar diye onları hizmetimize sokmaya çalışacağız*[1103].

Bu anlaşmadan sonra Armenia iki kısma taksim edildi ve pastanın büyük dilimini Sâsânîler aldı. Kral III. Arşag baskıcı Sâsânî rejimi altında yaşamak istemediği için kendi safında olan nahararlar ile Bizans Armenia'sına gönüllü olarak göçmek istedi ve Bizans bu konuda Ermenilere yardımcı oldu. Ghazar Parbetsi III. Arşag'ın ağzından bize şu pasajı aktarır:

> *Şimdiye değin aramızda ne çatışma ne de sevgi vardı lakin şimdi bizi savaşla tehdit ediyorlar ve bir insan birinin tecrübelerini kendisininkinden daha iyi tanımalıdır. Ancak birbirimizi sevmek için boyun eğemeye rıza gösterirsek, işte o zaman bizi kardeş kabul edecekler, daha az onur ve daha az orun bahşedecekler; [toprakların] hepsi bizim hissemize düşmeyecek ve köle adını taşıyacağız. Aslında şimdi, biz ve atalarımız toleranslı ve itidalli Tanrı'yı kızdırdığımız için, kulluğa ihanet ettik ve onursuzluğa boyun eğdik, bunun için bölünme teselli edilemez. Yaşadığımız ve ikamet ettiğimiz güzel yerlerimizin yerini miras alan kibirli, Tanrısız İran halkını izledik. Sonuç olarak, istemeden hoşgörülü olduğum bir ülkenin yaşam tarzını takdir etmektense, Ayrarat ülkesinin arzu edilen ve imrenilen yerlerinden ayrılmayı, atalarımın yerli ve 'sephakan' bölgesini terk etmeyi, yoksulluğa düşmeyi ve güçlü özlemlerle yaşamayı tercih ederim. Öbür bölgede yaşamayı* [Bizans Armenia'yı]*, kâfirlerin arasında utanç içinde ve her zaman zihinsel ıstırap içinde yaşamaktan, uzun veya kısa yaşamanın bilinmeyen dönüşlerinde yaşamaktan ve kraliyet haysiyetine ve ihtişamına yakışmayan şerefsiz bir ölüme tercih ederim*[1104].

Ancak Sâsânîlerin Ermeni nahararları arasına nifak sokması ile bir savaş patlak verdi ve III. Arşag kardeş bile olamadığı kendi soydaşları tarafından mağlup edildi[1105]. Bizans ise çobansız kalan bu Ermeni sürüsünün toprağını ilhak ederek kendi topraklarına kattı. Bu ilk gönüllü göç ve Bizans'ın Ermenileri çeşitli yerlere

---

[1103] P'awtos Buzand, **History of Armenians**, çev: Robert Bedrosian, New York, 1985, s.115.
[1104] Ghazar P'arpec'i, s.12.
[1105] Öztürk, Ermeniler, s.50-51.

yerleştirmesi ileri zamandaki Bizans'ın uygulayacağı bir stratejinin temeliydi. Zira Gotların problemli topluluklar olması ordunun yavaşça Ermenilerin eline geçmesine neden olacaktı; bunun önünü ise Bizans'ın kendisi açacaktı.

VI. yüzyıla geldiğimizde, Bizans ve Sâsânîler arasındaki savaşlar şiddetli bir şekilde devam ediyordu. I. Iustinianos'un ölümünden sonra Sâsânîler ile yapılan barış müzakereleri bozuldu ve iki taraf tekrar savaşa tutuştu. Bu dönemde Sâsânî baskısından kaçan ve savaşı fırsat bilen Ermeniler – özellikle Arzun bölgesindeki Ermeniler – Bizans'a sığındılar. Bizans Tiberios döneminde 10.000 Ermeni'yi Kıbrıs adasına göç ettirdi[1106]. Bu göçün en önemli nedenlerinden biri Ermenilerin iki taraf arasındaki değişken tutumuydu ve Bizans sınırlarını güvence altına almak için belirli periyotlarda bu tehcirleri gerçekleştirmesiydi. II. Tiberios döneminde de Sâsânîlere isyan eden ve sonunda feci şekilde yenilen Ermeniler yine Bizans'a sığınmışlardı. İsyancıların başı olan Vartan Mamigonyan ve maiyetindeki kişiler Bizans sarayı tarafından Mysia'daki Pergamon bölgesine iskân edildiler[1107].

İmparator Maurikios döneminde Sâsânîler büyük bir iç savaş yaşadı ve Behram Çubi'nin tahtı gasp etmesi ile IV. Perviz imparatordan yardım talep etti. Behram da Ermenilerin desteğini talep etti, lakin Ermeniler yanlış ata oynamaktan kaçındılar, zira IV. Perviz tekrar erki ele alırsa başlarına gelecek durumu biliyorlardı. Nitekim Maurikios'un desteği ile IV. Perviz tekrar tahtına oturdu ve yapılan anlaşma ile Armenia'nın çok büyük bir bölümü Bizans toprağı oldu. Maurikios seleflerinden I. Iustinianos döneminde yapılan Ermeni topraklarının idari dağılımını tekrar düzenledi[1108]. Bu dağılma göre: *Armenia Prima* olan Erzurum ve Pontus şehirleri Malatya'ya bağlandı. *Armenia Secunda* Kapadokya'daki Sebastia diyarı olarak kaldı.

[1106] ὁ δέ Μαυρίκιος, ὁ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατηγός, τοὺς βαρβάρους καταλιπόντας τὴν Ἀρμενίαν θεώμενος τά τε εἰς τὴν ἑῴαν φθείρειν διαχεῤῥήσαντας, ἄρας πανστρατιᾷ τῇ Περσῶν ἐνεδήμησε χώρᾳ, θέρμης τε τῷ σώματι ἐπιγενομένης αὐτῷ καρτερᾶς, εἶχετο τῶν πόνων νοσηλευόμενος. ἐμβαλόβτες οὖν τῇ Ἀρζανηνῇ οἱ Ῥωμαῖοι, καὶ οὐκ ὄντος τοῦ ἀπαμύνοντος, τὸ Ἀφούμων, οὕτω καλούμενον φρούριον, ἐρυμνότατον ὂν παρεστήσαντο φρούριά τε ἕτερα κατεσκάψαντο ἄττα φόνον τε πολὺν τῇ Περσῶν πολιτείᾳ ἐνεπορεύσαντο·ζωγρήσαντές τε τοῦ Περσικοῦ ἐνενήκοντα πρὸς ταῖς δέκα χιλιάσινι τούτων τὴν τρίτην ἀπόμοιραν Μαυρικίῳ τῷ Ῥωμαίων στρατηγῷ οἱ τοῦ ὁπλιτικοῦ δωρησάμενοι, οὐκ ἀνήκεστα τοῦ πολέμου τὰ ἐπίχειρα ἐπεποίηντο. ὁ μὲν οὖν στρατηγὸς τῶν ζωγρηθέντων τὴν ἐνδημίαν παρεδήλου τῷ Καίσαρι, ὁ δὲ Καῖσαρ ἀνὰ τὴν Κύπρον τὴν λείαν διέχεεν. bk. Theophylacti Simocattae, **Histoiar**, ed. Carolus de Boor, Leipzig, 1887, s.142-143; John Bishop of Ephesus, **The Third Part of the Ecclesiastical History**, çev: R. Patne Smith, OUP, Londra, 1860, s.412.

[1107] Öztürk, Ermeniler, s.103.

[1108] I. Iustinianos dönemindeki Armenia'nın idari taksimi için bk. Öztürk, Ermeniler, s.96-97. Ayrıca 1059-1063 arasındaki dipnotlara bk.

Arabissos, Komana ve Kokoussos şehirlerinden meydana gelen *Armenia Tertia* ortadan kalktı ve yerini Fırat vadisini içeren 'Büyük Armenia' aldı. *Armenia Quarta*'nın merkezi olan Martyropolis, Mezopotamia adını aldı ve İmparator Maurikios buraya Dadyma ve Arsamosata şehirlerini içeren ikinci bir *Armenia Quarta* ya da diğer adıyla *Iustinia Quarta*'yı ekledi[1109]. Maurikios'un böyle bir bölümleme yapması şüphesiz ki dağınık ve bir başına hareket eden asi Ermenileri bir arada tutmak ve onları Bizans askeri ve sivil idaresi içinde kullanmaktı, tabii ki dini asimilasyon da bunun içindeydi. Bizans bu dönemde batı bölgesinde Avarlar ile ciddi sorunlar yaşıyordu ve bu yaptığı düzenlemeden yararlanmak istedi. Büyük bir Ermeni kitlesini Trakya bölgesine sürmeyi tasarlardı ve aynı uygulamayı Sâsânî liderinden de talep etti, zira onlar da kendi doğu bölgelerinde Türklerle çatışıyorlardı. Sebeos bu konu hakkında imparator Maurikios'un bir mektubunu aktarır:

> *Onlar (Ermeniler) hilekâr ve itaatsizler. Bizim aramızda yaşıyorlar ve kargaşaya neden oluyorlar. Ben kendi topraklarımda olanları toplayıp Trakya'ya süreceğim, sen de senin topraklarında olanları doğuya sür. Oralarda ölürlerse, ölenler düşmanlarımız olacak fakat öldürürlerse düşmanlarımızı öldürmüş olacaklar. Biz ise barış içinde yaşayacağız. Fakat topraklarında kalırlarsa rahat yüzü görmeyeceğiz*[1110].

Bu tehcir kararı Sâsânîler tarafından uygulanmadı ancak Bizans'ın kararlılığını gören Ermeniler Adad Khorkhoroni önderliğinde isyan ettiler. Bizans karşısında dayanamayacaklarını anlayan Ermeniler imparatora tekrar biat ettiler ve imparator Khorkhoroni'ye orunlar bahşetti ve onu patricus yaptı. Ancak yine de onu ve yanındaki pek çok Ermeni'yi Trakya bölgesine sürdü. Ancak Khorkhoroni Trakya'ya giderken birden fikrini değiştirdi ve kendi topraklarına kaçarak Sâsânî kralına sığındı. Bizans'ın başka aileleri de tehcir etmesi Vahevuni gibi ailelerin tekrar isyan etmesine neden oldu, lakin aralarında bir bütünlük sağlanamadığı için yine Bizans'a boyun eğdiler. Maurikios bu sefer Bizans'a sadık bir aile olan Mamigonyanlardan büyük bir nüfusu Trakya'ya nakletti ancak Avarlar karşısında pek çoğu can verdi. Bizans bozkırın savaşçı çocuklarıyla başa çıkamayınca Sahak Mamigonyan ve Simbat Bagratuni komutasında 2.000 kişilik bir grubu Trakya'ya gönderme kararı aldı. Ancak bu Ermeniler Pontus bölgesinde isyan ettiler ve Bizans

[1109] Öztürk, Ermeniler, s.106-107.
[1110] The Armenian History attributed to Sebeos, s.31; Öztürk, Ermeniler, s.108.

onları yatıştırmak için yurtlarına gönderme sözü verdi, lakin yapmadı ve Trakya'ya aralıksız tehcirler devam etti. İsyana teşebbüs eden Simbat Bagratuni de Afrika lejyonlarına sürgüne gönderildi[1111]. Maurikios'un saltanatının sonuna doğru Trakya'daki Avar baskısı iyice artmıştı, bunun önüne geçmek için imparator şöyle bir emir yayınladı:

"Ermeni ülkesinden vergi olarak toplanacak otuz bin süvariye ihtiyacım var. O zaman otuz bin süvari benim adıma toplansın ve Trakya'ya yerleştirilsin[1112]."

Hatta Priscus bu vergi icra etmek için Armenia'ya gönderildi, ancak imparatorun öldürülmesi haberini alınca hemen geri döndü.

VII. yüzyılın ortasında Sâsâsîlerin ortadan kalkması ve Arapların onların yerini almasından dolayı bu dönem boyunca Ermenilere bir tehcir uygulanmadı, zira Arap etnosu kendi şartlarına nazaran çok hızlı bir büyüme gösterdi ve Bizans doğu bölgelerinde Ermeni nüfusunu korumaya çalıştı. Ancak hızla büyüyen Arap etnosu Emeviler döneminde Armenia'yı kendi topraklarına kattı ve Bizans kendi askeri temelini oluşturan büyük bir nüfustan mahrum kaldı. Bu dönem içerisinde Bizans batı ve kuzey bölgelerinden otuz bin kişilik bir Slav grubunu Opsikion temasının sınırlarında olan Bithini'ya bölgesine tehcir etti[1113]. Bu Slav grubu daha sonra güneydoğu bölgesine Araplarla savaşmak için gönderildi, lakin zorunlu tehcirin öcünü almak için Slavlar Araplar saflarına geçmişlerdi.

VIII. yüzyıl Bizans için farklı bir dönemdir. Zira Bizans tarihi için önemli bir hanedan olan Herakleioslar II. Iustinianos'un tahta indirilmesiyle tarih sahnesinden silindi. Onun yerini alan Bardanes – ki bu ad Ermeni lisanında Vardan'dır – Ermeni asıllıydı. Emperyal tahta oturur oturmaz ilk iş olarak Bizans sınırları içindeki Ermenileri Malatya ve Dördüncü Armenia'ya tehcir etti[1114]. Bunu neden yaptığı

[1111] The Armenian History attributed to Sebeos, s.32-40.

[1112] The Armenian History attributed to Sebeos, s.56.

[1113] μεθ' ὧν λύει καὶ τὴν πρὸς τοὺς βουλγάρους γενομένην εἰρήνην. ἱππικὰ δὲ στρατεύματα πρὸς τοῖς Θρᾳκῴοις διαγαγὼν χωρίοις κατὰ Σκλαβηνῶν εὐθέως ὥρμησε. μέχρι δὲ Θεσαλονίκης ἐκδραμὼν πόλεως, πολλὰ τῶν ἐκεῖσε Σκλαβηνῶν γένη τὰ μὲν πολέμῳ τὰ δὲ ὁμολογιᾳ παραλαβών, εἰς τὴν τοῦ Ὀψικίου λεγομένην χώραν διὰ τῆς Ἀβύδου διαβιβάσας κατέστησεν. ἐξ ὧν στρατεύει ἄχρι καὶ εἰς τριά κοντα χιλιάδας λαόν, οὓς ἐξοπλίας λαὸν ἐκάλεσε περιούσιον, ἀρχοντα αὐτοῖς ἐκ τῶν εὐγενεστέρων ἐπιστήσας Νέβουλον τοὔνομα. εἰς οὓς θαρρήσας λύει τὴν πρὸς τοὺς Σαρακηνοὺς παρὰ τοῦ πατρὸς γενομένην εἰρήνην, μεθίστηςι δὲ καὶ τοὺς ἐν τῷ ὄρει τοῦ Λιβάνου λοχοῦντας ἐκ παλαιοῦ χρόνου ὁπλίτας. bk. Nikephoros, Breviarum *Historicum*, s.92.

[1114] Τούτῳ τῷ ἔτει Φιλιππικὸς τοὺς Ἀρμενίους τῆς ἑαυτοῦ γῆς ἐξελάσας μελιτηνὴν καὶ τὴν τετάρτην Ἀρμενίαν οἰκῆσαι ἠνάγκασεν. bk. Theophanis, Chronographia, s.382.

kaynaklarda açıklanmaz, ancak doğudaki Ermenilerin Arap tahakkümünde olması ve Bizans'ın bölgedeki etkin nüfusunu arttırmak istemesi ve böylece Arap akınlarının önünü alması olarak açıklanabilir.

Bu yüzyılın yarısında Araplar Anadolu'da ofansif bir hava estirirken, Bizans da Erzurum ve Malatya bölgelerine seferler düzenledi. İmparator V. Konstantinos Erzurum surlarını yıkarken, bu bölgeden ve Malatya'dan pek çok Ermeni ve Suriyeli heretiği Trakya'ya sürdü[1115]. Bu tehcirde kaç kişi göç ettirildi kaynaklarda bir bilgi geçmez, ancak kaynaklar bölgelerin bir çöl gibi ıssızlaştığını söyler. Ayrıca imparator bu ıssızlaşan bölgelere Hellas'tan ve güney kesimlerinden tehcirler yaptı. Anlaşılan Bizans Anadolu coğrafyasını Grek ve Slav nüfusuyla doldurup burada Araplara karşı güçlü bir hat oluşturuyordu. Ancak Araplar Bizans'ın bu faaliyetini çabuk idrak etmiş ki, komşusu gibi o da Erzurum ve civarına Arap ailelerini tehcir etti[1116].

769/70 yılında Bizans IV. Armenia'yı işgal etti ve buradan pek çok esirler alarak geri döndü. Arap komutanı Salih bin Ali ölürken, Araplar Kahramanmaraş halkını tehcire tabi tuttu ve halkı Filistin'e sürdü. Theophanes'in Bizans'ın ne kadar esir götürdüğü hakkında bilgi vermediği gibi Arapların da bölge halkının ne kadarını tehcire tabi tuttuğunu söylemez[1117].

777/8 yılında imparator Hazar Leon (IV. Leon) yaklaşık 100.000 kişiden oluşan bir orduyla Araplar üzerine bir sefer düzenledi. Bu orduda Trakya theması strategosu Mikhael Lakhanodrakon, Anatolikon theması strategosu Ermeni Artabasdos, Bucellari theması strategosu Tatzates, Armenikon theması strategosu Karisterotzes ve Opsikon theması strategosu Mousoulakios'un oğlu Gregorios vardı. Ordu önce Kahramanmaraş'ı kuşattı ve Suriye'yi işgal etti. Bu hareket sırasında Bizanslılar pek çok heretik Suriyeli Yakubi'yi ele geçirdi[1118]. Theophanes diğer ele geçirilen topluluklar hakkında bilgi vermese de bu Suriyeli heretikler arasında

[1115] Yunanca Metin için 140. dipnota bk. I. Bekker, Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Opera, cilt II, s.10.

[1116] Gevont, History, s.27; Stephanos, History, s.194.

[1117] "Τούτῳ τῷ ἔτει ἐπεστράτευσε Βανάκας τὴν Ῥωμανίαν καὶ πολλοὺς ἠχμαλώτευσεν· καὶ Ῥωμαῖοι εἰσῆλθον εἰς τὴν τετάρτην Ἀρμενίαν καὶ ἐσκύλευσαν αὐτήν. τελευτᾷ δὲ ὁ Σάλεχ, καὶ μετεποιήθη Γερμανίκεια εἰς Παλαιστίνην." bk. Theophanis, Chronographia, s.444-445.

[1118] "...καὶ αἰχμαλωτεύσας τοὺς αἱρετικοὺς Ἰακωβίτας Σύρους πάλιν ὑπέστρεψεν ἐν τῷ κάστρῳ." bk. Theophanis, Chronographia, s.451.

Ermeni Paulikanların da olduğu bir gerçektir. Bizans kaynakları kaç kişinin ele geçirildiği hakkında da bir malumatı bizlere sunmaz, lakin Ermeni kaynağı Gevont bu sayının 150.000 kişi olduğunu söyler[1119]. Zira Bizans'ın bu yüzyıldaki Anadolu politikası daha çok dini temizlikten yanaydı ve bu politikanın bir sonucu olarak Hazar Leon bu heretikleri tehcir ettirdi ve Trakya bölgesine yerleştirdi[1120].

791 yılında İmparator VI. Konstantinos'un annesi İrene'ye tekrar imparatoriçe unvanını vermesi Armanikon themasında huzursuzluğa yol açtı ve imparatorun Armenikon theması için saygın biri olan Aleksios'u tutuklayıp Praetorium'a kapatması ve daha sonra kör etmesi themada ayaklanmaya yol açtı. İmparator asi themaya karşı bir sefer düzenledi ve kendisine ihanet eden Ermenileri yakaladı. Bu asiler arasından spatharios Andronikos, Theophilos ve Sinop piskoposu Gregorios'u öldürdü. Geri kalanlara para cezası verdi ve bazılarının mallarını müsaade etti. 24 Haziran Pazartesi günü Armenikon themasından 1000 kişiyi zincire vurarak Konstantinopolis'e getirdi ve onları Blakhernia kapılarından şehre soktu. Bu asi Ermenilerin yüzlerine 'Ἀρμενιάκος ἐπίβουλος' yani 'Armenikos Komplocusu' yazan bir damga vurdurdu. İmparator daha sonra bu Ermenileri Sicilya adalarına dağıtarak tehcir etti[1121].

Bizans themalarındaki Ermenileri sürerken, aynı tarihte Arap zulmünden kaçan Ermeniler de vardı. Arap komutanı Ubeydullah'ın – tahmini 791 tarihinde – Armenia'ya gelmesiyle Ermeniler üzerindeki baskılar arttı ve Ermeniler mallarını ve mülklerini bırakarak Bizans topraklarına göçmeye başladı. Gevont, göçen veya bu Arap zulmünden kaçan insanların kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere 12.000 kişiden fazla olduğunu söylüyor. Bu göçte Ermenilerin önderleri Amatunik ailesinden Şapuh ile oğlu Hamam ve diğer tali Ermeni nahararlarıydı. Araplar bu göçe müsaade etmemek için peşlerine düştüler ve göç edenlerle aralarında çarpışmalar vuku buldu. Araplar geri çekildiler ve Ermeniler Çoruh Nehrinden geçerek Bizans sınırına girdiler ve hemen imparatora haber yolladılar. VI. Konstantinos gelen Ermeni nahararlarını büyük bir şerefle karşıladı ve onlara çeşitli

[1119] Gevont, History, s.36.

[1120] "ἐπέσαδε δέ καὶ τοὺς αἱρετικοὺς Σύρους ἐν τῇ Θρᾴκῃ καὶ κατῴκισεν αὐτοὺς ἐκεῖ." bk. Theophanis, Chronographia, s.452.

[1121] "ὁι δὲ προσδόται αὐτῶν Ἀρμένιοι μηδὲν φιλοτιμηθέντες παρά τοῦ βασιλέες τὸ κάστρον Κάμαχον παρέδωκαν τοῖς Ἄραψιν." Detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.468-469.

payeler verdi, yanlarında gelen Ermeni avamı ise verimli topraklara yerleştirdi[1122]. Kaynaklar ne yazık ki bu Ermenilerin hangi bölgelere yerleştirildikleri konusunda bir açıklama yapmaz. Tahmin yürütürsek en iyi ihtimal Arap saldırılarına karşı Armenikon ve Anatolikon themaları içine yerleştirilmeleri daha uygundu.

IX. yüzyılın başında Isauria Hanedanlığının yıkılmasıyla 802 yılında Nikephoros emperyal erki eline aldı. Ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumu katı bir reform yoluyla çözmeye çalıştı. Theophanes'ten öğrendiğimiz kadarıyla erkinin sonuna doğru 'On Emir' olarak adlandırabileceğimiz bir reforma girişti. Bu emirlerden konumuz için yalnızca ilki bizi ilgilendirmektedir. İlk emir; İmparator dinsizleri cezalandırmak ve orduyu tamamen aşağılamak niyetiyle, Hıristiyanları tüm themalardan çıkardı ve mülklerini sattıktan sonra onları Sklavians'a gönderilmelerini emretti[1123]. Theophanes kaç kişinin, hangi toplulukların ve hangi bölgeye gönderildiklerinin hakkında malumat vermez. Peter Charanis bir makalesinde bunların bir kısmının Mora'nın batı kısımlarına yollandıklarını söyler[1124]. Şüphesiz ki bu gönderilenler içinde Ermeniler de vardı, zira Anadolu themalarının içinde – bilhassa Armenikon ve Anatolia themaları – en kalabalık nüfusu barındıran Ermenilerdi.

İmparator I. Mikhael erkinin ilk yılında patrik Nikephoros ve diğer ruhban sınıfın teşvikiyle, Manikhes yani Paulikanlara ve Prygia'da yaşayan Athinganlara ölüm cezası verdi. Ancak bazıları yalandan tövbe ederek kurtulmaya çalıştı. İmparator bu heretiklerden pek çoğunu ipe götürdü, lakin bu heretik akımlar pek çok insan arasında yayıldığı için Paulikanlar, Athinganlar, İkonaklastlar ve Tetraditler tekrardan kutsal ikonlara dil uzattılar. Ayrıca Asya'da huzursuzluğa neden oldukları için İmparator onlara bir gözdağı vermek istedi ve Konstantinos'un kör oğullarını Aphousia'ya sürgün etti. Athinganlar ise Anatolia theması strategosu Leon tarafından mülklerine el konuldu ve hepsi sürgün edildi[1125]. Theophanes diğer tehcirler gibi bu

[1122] Gevont, History, s.40-41.

[1123] "Τούτῳ τῷ ἔτει Νικηφόρος μετὰ τὰς ἀθέους ὑπερξελεύσεις τὰ στρατεύματα πάντῃ ταπεινῶσαι σκεψάμενος Χριστιανοὺς ἀποικίσας ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαυινίας γενέσθαι προσέταξεν, τὰς δὲ τούτων ὑποστάσεις πιπράσκεσθαι." Tehcir ve on emir için bk. Theophanis, Chronographia, s.486-488.

[1124] Charanis Peter, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", **Comparative Studies in Society and History**, vol.3, No.2, (Ocak, 1961), s.144-145.

[1125] "διαλεχθεὶς γὰρ τὰ εἰκότα περὶ πίστεως τοῖς λαοῖς ἀνυποκρίτως ἀνέζευξεν ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, καὶ σοφὸν διανοηθεὶς τοὺς πολλοὺς τῶν νεωτεριστῶν δι' ὀλίγων πληγῶν κατεπτόησεν,

tehcirin de hangi bölgelere yapıldığını söylemez, ancak ileriki tarihlerde Anthiganların Aigina adasında ortaya çıktıklarını göreceğiz[1126]. Anlaşılan Bizans bu tarz heretik – özellikle Ermenilerin çoğunlukta olduğu – grupları Ege adalarına dağıtarak onların yayılmalarını önlemeye çalışıyordu.

IX. yüzyılda İran ve Azerbaycan coğrafyasında Hurramîler denen heretik bir kol belirdi[1127]. Bu kolun içinden de Bâbek adında – nesebi tam olarak bilinmeyen – bir adam çıktı. Bâbek heretik düşünceleri ile Abbasilere karşı isyan bayrağı dikti ve bu dönem Arapların en büyük sorunu haline geldi[1128]. Abbasiler Bâbek'i yakalamak için Afşin gibi büyük Türk komutanlarını yolladı ve Bâbek bu Türkler karşısında direnemeyerek Armenia coğrafyasına kaçtı. Burada da rahat edemeyince Bizans imparatoru Theophilos'tan yardım talep etti. Ancak biz Bâbek'in Bizans sınırları içinde bulunmadığını kaynaklardan anlayabiliyoruz[1129]. Bâbek Farsi ve Ermeni karışımı 30.000 kişiyi Armenia topraklarına yolladı ve yine Farsi asıllı bir Bizans komutanı olan Theophobos bunları Bizans içindeki themalara iki bin kişilik gruplar halinde dağıttı[1130]. Bu bilgiyi vermekteki amaç çok kısa bir süre sonra bu bölgede Arapların da yardımıyla heretik Paulikanların geniş bir yapılanma içinde olduğunu göreceğiz. Zaten doğu bölgelerinde var olan bu heretik akımlar bu olay ile Bizans sınırlarında daha da çoğaldı ve İmparator I. Basileios döneminde tehlikesini gösterdi. Malatya emiri Ömer'in yardımlarıyla bugünkü Sivas'ın Divriği bölgesinde – ki

---

ἐξορίσας καὶ τοὺς Κωνσταντίνου τυφλοὺς παῖδας εἰς Ἀφουσίαν. ἕνα δὲ τῶν ἐμπεριάκτων ψευδερημίτην, Νικολάου τοῦ Ἐξακιονίτρυ συγγόητα, εἰκόνα τῆς παναγίας θεοτόκου ξέσαντα καὶ ἀτιμάσαντα ἐγκωσοτόμησεν, ὅστις καὶ τέθνηκε σὺν τῇ ψυχῇ καὶ τῷ σώματι· τὸν δὲ τούτου σύμφρονα Νικόλαον ἐπαγγελκάμενον μετανοεῖν ἐπὶ πάντων ἐθριάμβευσεν, ἐξομολογούμενον τὰ ἑαυτοῦ κακά· καὶ παρέδωκεν αὐτὸν ἐν μοναστηρίῳ πρὸς τὸ μὴ αὐτεξουσίως διάγειν. τοῖς δὲ λαοῖς σιλεντιακῶς ἐπὶ τῆς Μαγναύρας διαλεχθεὶς τὰ τῆς κατὰ θεὸν αὐτοῦ εὐσεβοῦς γνώμης ἐφανέρωσε δόγματας. τοὺς δὲ Ἀθιγγάνους δημεύσας ἐξορίᾳ παρδέδωκε διᾶ Λέοντος, τοῦ στρατηγοῦ τῶν ἀνατολικῶν." Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Theophanis, Chronographia, s.496-497.

[1126] Peter Charanis, "Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century", **Dumbarton Oaks**, vol.13, 1959, s.27.

[1127] Dineverî, Tıvâl, s.449. Hurramîler için ayrıca bk. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.378-379.

[1128] Bâbek isyanı hakkında genel bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", **TDVİA**, cilt 4, İstanbul 1991, s.376-377.

[1129] Bizans kaynakları 7 bin kişilik bir ordu ile Bizans topraklarına geldiğini söyler, ancak doğu kaynakları ile bu bilgi uyuşmaz. "καὶ ἡττηθεὶς ὁΒάβεκ εἰσῆει ἐν χιλιάσιν ἑπτὰ πρὸς τὴν Ῥωμαικὴν ἐπικτάτειαν... Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.38. Skylitzes'de aynı bilgileri vermektedir; ἔτυχε δὲ καὶ ἄλλως ὀτῶν Περσῶν ἀρχηγός βάβετ ἤδη πενταετίαν ἔχων Ἀγαρηνῶν ἀποστάς σὺν χιλιάσιν ἑπτά." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.67.

[1130] Genesios'a göre themalardaki tourmalar bu İranîlerden seçilirdi. "ἀμὲλει καὶ ἕως τῶν ἐνταυθοῖ χρόνων τὴν προσηγορίαν Περσῶν αἱ τῶν θεμάτων τοῦρμαι κεκλήρωνται, ἐφ΄ οἷς διεσπάρησαν." bk. Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor, s.41.

kaynaklarda Thephrike diye geçer – Paulikian dediğimiz ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu bir çete belirdi. Batılı tarihçiler ve eski Sovyet ekolünde yazan bazı yazarlar Thephrike'de oluşan bu yapıyı bağımsız bir devlet gibi telakki ederler, lakin bu yanlış bir yorumlamadır[1131].

Heretik Ermenilerin reisi olan Khrysokheir Bizans üzerine bazı akınlar yaparak Bizans sınırlarını Araplarla birlikte tehdit ediyorlardı. Basileios, İmparator Mikhael devrindeki nizamsız orduyu revize ederek genç yaştaki kişileri orduya aldı ve kısa bir süre sonra Thephrike'ye bir sefer tertip etti. İmparator ilk seferi sırasında Paulikanlara büyük bir darbe indirdi, hatta Skylitze Bizans ordusu için "gittikleri her yer ve her şey kül oldu[1132]" der. Ancak Thephrike'teki oluşuma nihai darbe vurulamadı. Müteakip yıl Ermeni heretiklerin lideri Khrysokheir güçlü bir ordu ile Bizans topraklarına saldırdı Ankara civarına kadar geldiler ve büyük bir tahribata yol açtılar. Heretiklerin bu hareketine karşılık Kharsianon ve Armenikon themaları birleşerek heretik Ermenilerin üzerine yürüdüler ve Khrysokheir'i öldürerek Thephrike'deki heretik yapıya büyük bir darbe indirdiler. Skylitsez kroniğinde bu olay için şunları söylemektedir: "solup giden Thephrike yiğitliği Khrysokheir'in ölümüyle ışıldadı ve bunların bir sonucu olarak; bir saat içinde, ihtişamın doruklarında yükselen büyük Manikhaen güruhu duman gibi dağıldı[1133]." Kaynaklar bu seferler sırasında pek çok kişinin esir alındığını söyler, ancak ne kadar kişinin alındığı ve nerelere tehcir edildiği hakkında bir bilgi yoktur. Charanis makalesinde bu heretiklerin bazılarının İtalya'nın güneyine yerleştirildiğini belirtir[1134].

Bizans'ın doğuda ve batıda büyük fetihlere giriştiği 10. yüzyılda, bu yeni fetih girişimlerinden dolayı yeniden kazanılan yerlere pek çok iskânlar yapıldı. Leon Diakon'dan öğrendiğimiz kadarıyla Nikephoros Phokas imparator olmadan iki sene

---

[1131] Özellikle Sovyet tarihçilerinden Levtchenko Fransızcaya çevrilmiş kitabında şöyle söyler: "Il débuta en s'attaquant résoulument à la secte révoulutionnaire des Pauliciens. Il remporta des succès décisifs dans cette lutte. La capitale des Pauliciens, Tephrice, fut prise d'assut et détruite. La 'République paulicienne' avait cessé d'exister. Le chef des Pauliciens, Chrysochir (c'est- à-dire Main d'or) fut décapité, sa tête envoyée à Basile qui célébra par un triomphe solennel la victoire sur les Pauliciens." bk. M.V. **Levtchenko, Byzance des Origines a 1453**, çev: Pierre Mabille, Payot, Paris, 1949, s.158.

[1132] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.136-137.

[1133] "πεσόντος οὖν τοῦ Χρυσόχειρος συναπεμαράνθη πᾶσα ἡ ἀνθοῦσα τῆς Τεφρικῆς εὐανδρία. καὶ τὰ μὲν κατὰ τὴν Τεφρικὴν τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος, καὶ ἐν ὥρᾳ μιᾷ ἡ ἐπὶ μεῖζον δόξης ἀρθεῖσα ὕψος τῶν Μανιχαίων πληθὺς ὡσεὶ κπανὸς διελύθη." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.140.

[1134] Charanis, "The Transfer", s.146.

evvel Girit Adası'nı Araplardan geri aldı ve adaya kronikçimizin anlatımıyla "[Nikephoros] bütün adaya sulhu getirdi ve Ermeniler, Romalılar [Grekler] ve diğer ayak takımıyla birlikte yerleştirdi[1135]" der. Ancak ne kadar kişinin yerleştirildiği ve hangi bölgelerden getirildiği hakkında bir bilgi vermez.

10. yüzyıldaki bir başka büyük göçle İmparator İoannes Çimiskes döneminde karşılaşıyoruz. Çimiskes'in başa gelmesi Antakya'nın ele geçirilmesinden sonra olmuştu. Çimiskes erki eline alır almaz, doğu bölgelerinde Araplara karşı birtakım mağlubiyetler yaşandı. Tabii olarak Araplar Antakya ve güney bölgelerindeki bazı şehirlerin kaybedilmesini hazmedemediklerinden dolayı Nikephoros'a duydukları kininin acısını halefinden çıkardılar. Çimiskes ise yeni düzenini tesis ederken, Antakya'ya Theodoros adında bir keşişi başpiskopos olarak atadı. Skylitzes'e göre bu keşiş Çimiskes'in imparator olacağını, Tanrı'nın onu emperyal mevkiinin en üstüne çıkaracağını önceden haber vermişti ve acele etmesini söylemişti. Bu kehanet Çimiskes'in hoşuna gitmiş olmalı ki, Theodoros'u en önemli kiliselerden birinin başına getirdi. Theodoros daha sonra bölgedeki bazı heretikler hakkında imparatoru bilgilendirdi. Zira bunlar, zamanında Araplarla birlikte hareket eden ve bölgeye iskân ettirilen, aralarında Ermenilerin de olduğu bir takım sapkın gruplardı. Skylitzes'e göre Theodoros; "Tüm doğuyu yerle bir eden ve sefil dinlerini yayarak oraları bozan Manikhesler'in batıya transplantasyonunu ve uzak ıssız bir diyara yerleştirilmelerini istedi" der. Bu istek imparator tarafından yerine getirildi. Skylitzes kaç kişinin tehcir edildiğini söylemez, ancak bu kişilerin Philippoupolis'e yerleştirildiğini söyler[1136]. Anna Komnena da İoannes Çimiskes zamanında Trakya'ya göçlerin olduğunu söyler. İmparatorun bunları Asya'dan köle olarak getirdiğini, Khalyps ve Ermenilerin yaşadığı yörelerden kişileri tehcir ederek Trakya'ya yerleştirdiğini söyler. Ayrıca Komnena Balkanlar'daki İskit akınlarına karşı bu göç ettirilenlerin Philippoupolis

[1135] "καὶ τὴν νῆσον ἐξημερώσας ἅπασαν, Ἀρμενίων τε καὶ Ῥωμαίων αἰ συγκλύδων ἀνδρῶν φατρίας ἐνοικισάμενος…" bk. Leonis Diaconi Caloensis Historiae, s.28

[1136] "τέως δὲ τῆς πρὸς τῷ Ὀρόντῃ Ἀντιοχείας χηρευούσης ἀπχιερέως, Θεόδωρόν τινα προχειρίζεται μοναχὸν πᾶσι κομῶντα τοῖς ἀγαθοῖς καὶ αὐτῷ προθεσπίσαντα τὴν ἀνάρρησιν, καὶ παρεγγυησάμενον μὴ ἐπισπεῦσαι, ὡς τοῦ θεοῦ μέλλοντος αὐτὸν εἰς τὸ τῆς βασιλείας ὕψος ἀναβιβάσαι, ἢ μὴν γινώσκειν, ὡς, εἰ ὀλιγώρως διατεθεὶς ἐπιταχύνει τὴν τῆς βασιλείας κατάσχεσιν, τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς ἐπίβουλος ἔσεται. ἀξίωσαντα δὲ καὶ τοὺς Μανιχαίους, τὴν ἕω πᾶσαν ἐπινεμομένους καὶ λυμαινομένους τῇ μεταδόσει τῆς μυσαρᾶς αὐτῶν θρησκείας, πρὸς τὴν ἑσπέραν ἀποικίσαι καὶ εἴς τινα ἐσχατιὰν ἐγκατοικίσαι πανέρημον, ὃ καὶ πεποίηκεν ὕστερον, ἀπαναστήσας τούτους καὶ τῇ Φιλιππουπόλει ἐγκατοικίσας." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.286.

çevresine yerleştirildiğini söyler[1137]. Araplardan alınan bu yerler nüfuslarından arındırılırken, Bizans doğu bölgelerinden bu kısımlara Ermenileri tehcir etti. Ermeni kronikçi Taronlu Stephanos'a (Asoğik) göre; "Armenia patriği Efendi Haçik'in *zamanında, Armenia halkı, Suriye'nin Antakya'sına, Kilikya'nın Tarsusu'na ve Sulind bölgesine piskoposluklar atadı ve batı bölgesine yayıldı*[1138]" der. Bu ifadeden anladığımız kadarıyla, Koukouas'ın Malatya'yı Arapların elinden almasından itibaren, doğu ve güney bölgelerine yoğun bir tehcir gerçekleştirildi ve tehcirlerde Ermeniler ön plandaydı. Ayrıca ileride de görüleceği üzere Kilikya bölgesinde Ermeniler büyük bir koloni oluşturacaklardı[1139]. Bardas Skleros isyanı sırasında Mikhael Boutzes'ın saflarında olan Ermeniler Antakya'da büyük bir isyan çıkardıklarını Antakyalı Yahya'dan öğreniyoruz. Samuel adlı birinin sancağında toplanan bu Ermeniler Ubeydullah adlı kale yöneticisi tarafından mağlup edildiler ve katliama uğradılar[1140]. Bu bilgiden de yola çıkarak Bizans'ın Antakya'yı ele geçirir geçirmez bu bölgelere Ermenileri iskân ettiğini anlayabiliriz.

Bardas Skleros'un isyanından sonra imparator II. Basileios batıdaki Bulgar sorununa yöneldi ve Bulgarlarla savaşmak için Anadolu'dan Makedonya'ya Ermenileri tehcir etti. Bu bilgiye yalnızca Taronlu Stefanos'tan ulaşıyoruz, ancak ne kadar Ermeni'nin tehcire tabi tutulduğunu söylemiyor[1141]. Ayrıca II. Basileios erki döneminde Anadolu içlerinde de ufak çaplı tehcirler yaşandı. Bunlardan ilki, kouropalates Tayklı David öldüğü zaman imparator Gürcü ve Ermeni kaynaklarına göre 1001 yılında doğuya bir sefer gerçekleştirdi. Bizans ve Arap kaynaklarına göre ise imparator buraya temsilcilerini yollamıştı. Hülasa Bizans doğu bölgesine

---

[1137] "ἀλλὰ τούτους δὴ τοὶς ἀπὸ Μάνεντος καὶ Παύλου καὶ Ἰωάννου, τῶν τῆς Καλλινίκης, ἀγριτέρους ὄντας τὰς γνώμας καὶ ὠμοὺς καὶ μέχρις αἵματος διακινδυνεύοντας ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἐκεῖος θαυμάσιος Ἰωάννης ὁ Τζιμισκῆς πολέμῳ νικήσας ἐξανδραποδισάμενος ἐκ τῆς Ἀσίας ἐκεῖθεν ἀπὸ τῶν Χαλύβων καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν πόπων εἰς τὴν Θρᾴκην μετήνεγκε καὶ τὰ περὶ τὴν Φιλιππούπολιν αὐλίζζεσθαι κατηνάγκασεν, ἅμα μὲν τῶν ἐρυμνοτάτων πόλεων καὶ φρουρίων, ἃ κατεῖχον τυραννιῶντες, ἀπαγαγών, ἅμα δὲ και φύλακας ἐπιστήσας ἀσφαλεστάτους τῶν Σκυθικῶν ἐκείνεν διεκδρομῶμ, ἃς ὑποσύχκως ὑπὸ βαρβάρων τἀπὶ Θρᾴκης ἐπεπόνθει χωρία..." bk. Annae Comnenae, Alexiadis, XV, cilt II, s.298. Türkçe çevirisi için bk. Anna Kommena, Alexiad, s.471-473.

[1138] The Universal History, s.295; Fransızca çeviri için bk. Asolik de Tarôn, s.141-142. Stephanos'un metinde belirttiği Sulind'in neresi olduğu meçhuldür.

[1139] Laurent, Byzance et les Turcs, s.69-70.

[1140] Detaylı bilgi için bk. J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", s.377-378.

[1141] The Universal History, s.251-252; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.74-75.

geldiğinde imparator Tayklı David'den daha evvel almış olduğu vasiyetteki toprakları talep ediyordu. Ancak onun yerine geçen Gagik bu toprakları imparatora vermek istemediğinde, imparator (ya da onun temsilen ordu komutanı) Ermenilerin üzerine yürüdü. Bizans ordusu Tayk topraklarındayken, Taronlu Stefanos'a göre, "imparator bu topraklara kendi sadık adamlarını getirdi ve Tayk'ın azatlarının (soylularını) geri kalanını alarak onları Greklerin ülkesine yerleştirmek üzere beraberinde götürdü[1142]." Ancak bunların sayısının ne kadar olduğu ve nereye götürüldüğü hakkında bir bilgi yoktur. Bir tahminde bulunacak olursak, imparator 1002 yılında tekrar Bulgarlar ile bir sefere girişti, buradan alınan Ermeniler savaşmak için Trakya ve Makedonya'ya göç ettirilmiş olabilir. İkinci bir ihtimal de Bizans'ın Ermenileri genel olarak Khaldia veya Kharsanion themalarına göndermesidir, zira mülklerine el konulan Ermeni ailelerine bu themalar içinden topraklar verilmiştir.

İmparator II. Basileios dönemindeki diğer ufak çaplı bir göç ise Aristakes'in kroniğinde gözümüze çarpmaktadır. İkinci Basileios'un 1020 yılında Gürcistan'a Kral Georgi üzerine bir sefer yaptı. Zira o da Gagik gibi toprak sözünü tutmamıştı ve imparatorun huzuruna çıkmasını istemesine karşı bunu sürekli geciktirmişti. Bu duruma öfkelenen imparator, Aristakes'in anlatımıyla şunları yaptı: "Okonomi olarak bilinen büyük avanın (mezra) etrafındaki ya da ona dâhil olan köylerin ve arazilerin ateş, kılıç ve esaretle biçiminin bozulmasını emretti. İmparator ele geçirilen esirlerin Hahteac bölgesinde tutulmasını emrederken, kendisi Besan'dan geçti ve Vanand bölgesindeki Karmir Pork'a ulaştı[1143]." Okonomi bugünkü Hasankale bölgesine yakın nüfuslu bir köydü ve bölgenin ahalisini Hahteac dediği Kolhis bölgesinde – Trabzon ve Erzurum arasında – muhafaza ediyordu. Bu uzak bir bölgeye yapılan tehcirlerden sayılmaz, lakin bu bölgenin insanlarını ve nahararlarını da themalar içine alarak nüfus eritilmeye çalışılıyordu.

II. Basileios 1020 yılında Gürcistan'a yaptığı ilk seferden sonra kışı geçirmek için Khaldi themasına – Trabzon'a – çekilmişti. Bu esnada İran coğrafyasındaki Deylemliler kuzeyden Erivan civarına saldırırken, Azerbaycan'daki Müslümanlar da

[1142] The Universal History, s.310; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.165.
[1143] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.26-27.

Vaspurakan civarından Armenia topraklarına saldırdılar. Tam bir keşmekeş içinde olan bölgede Vaspurakanlı Ermenilerine tek yardım talep edebilecek kişi II. Basileios idi. Tovma Ardzıruni'nin kroniğini devam ettiren vakanüvis bize şöyle bir pasaj bırakmıştır:

> "*Tanrı'dan başka kurtuluş için başka hiçbir yerde yardım eli yoktu ve Tanrı'nın yardım eli Greklerin imparatoruyla desteklendi. O zamanlar emperyal erk ve ilahi olarak korunan Konstantinopolis şehri, Basileios adında Tanrı sevgilisi ve dindar bir adam tarafından yönetiliyordu. Greklerin imparatorunun Ermenilerin toprakları üzerinde hiçbir kontrolü yoktu, ancak bunların hepsi Müslümanların saldırısına dayanamasalar da, eyaletlerini özgürce yönetiyorlardı. Daha sonra Torgom hanesinden sağ kalanlar, babasının bir oğlu gibi Greklerin imparatoruna döndüler. İlahi sevgiyle dolu Grekler, onların çocuklarının ricalarına merhamet gösterdiler ve onları çeşitli eyaletlerden çağırdılar. Onlara hediyeler verdiler, onları kraliyet sarayına tayin ettiler, şehirleri karşılığında ve sarayları, zapt edilmez kaleleri ve eyaletleri, köyleri, mülkleri ve kutsal zaviyeleri karşılığında onlara büyük şehirler verdiler. Böylece Ardzıruni/Hayk ve Senekerim'in soyundan gelenler, Ermeni takviminin 470. [1021] yılında atalarının yurtlarını değiş tokuş etti ve Romalıların esaret boyunduruğu altına girerek kadın ve çocuklar hariç on dört bin erkek Greklerin topraklarına göç ettirildi*[1144]."

Görüldüğü gibi II. Basileios da selefleri gibi buradaki Ermeni topraklarını alarak nüfusunu yine themaların içine dağıtıyor. Bu on dört bin kişinin diğer kroniklerdeki gibi nereye veya hangi themaya göç ettirildiği söylenmez. Ancak yukarıda belirttiğimiz themalardan biriydi muhtemelen.

II. Basileios'un ölümünden sonra yerine pasif kardeşi VIII. Konstantinos geçti. Üç yıl gibi kısa bir süre tahta kalsa da, onun döneminde de Ermenilerle önemli olaylar yaşandı. II. Basileios ölmeden Vaspurakan bölgesinin yönetimine Nikephoros Komnenos adında bir katepano atamıştı. Basileios öldükten sonra bu Komnenos I. Giorgi ile ortak iş tutarak doğu bölgesini ele geçirmeyi tasarladı. Bu durum saray tarafından öğrenildiğinde, Kapadokya ordusu gereğini yapmak için harekete geçti ve Komnenos ile maiyetindekileri yakalayarak bir kaleye hapsetti. İmparator daha sonra Komnenos ve sekiz adamının gözlerine mil çekilmesini istedi ve bu tehlikeyi bertaraf etti. Ertesi sene bölgeye Niketas adında bir hadım yolladı ve

> *bu kişi Gürcistan bölgesinden bu bölgeye gelerek çeşitli hilelerle sayısız azatı atadan kalan topraklarından çıkardı ve onları imparatorun sarayına yolladı. Bunu görerek sevinen [imparator], ebedi miras olarak imzalı ve mühürlü*

[1144] Artsruni, History, s.370-371.

belgelerle, köyleri ve avanları değerine uygun olarak her birine hediye etti, çok büyük hediyeler ve asalet unvanları vererek onurlandırdı[1145].

Aristakes'ten öğrendiğimiz bu bilgiye göre VIII. Konstantinos da, her ne kadar ağabeyine nazaran pasif olsa da, Bizans'ın geçmişten gelen doğu politikasına uyuyordu. Ancak Aristakes azat dediği bu soylu kişilerin sayısı hakkında bir malumat vermediği gibi, Bizans kaynaklarında da hiçbir bilgi geçmez.

VIII. Konstantinos öldükten sonra yerine damadı Romanos Argyros geçti. Onun döneminde de doğuda hem Araplarla hem de Ermenilerle önemli olaylar yaşandı. Bunlardan birini Skylitzes'ten öğreniyoruz. Onun verdiği bilgiye göre:

Bu yıl Kapadokya, Paphlagonya, Armeniakon theması ve Honariad kıtlık ve salgın hastalıktan etkilendi, öyle ağır ki themalarda yaşayan pek çok ahali yaşayacak bir yer aramak için ata yurtlarını terk ettiler. İmparator Mesanakata'dan başkente dönerken onlarla karşılaştı ve bu göçün nedenini bilmeden onlara para ve diğer hayati ihtiyaçları temin ederek evlerine geri dönmeleri için zorladı. Ankyra kilisesinin yöneticisi olan Mikhael kıtlık ve salgın hastalık kurbanlarının hayatta kalmasını sağlamayabilecek hiçbir şeyden kaçınmayarak erdemli işler yaptı[1146].

Zonaras da benzer bir bilgi vererek şöyle der: "Kapadokya, Armeniakon ve Paphlagonia yöreleri kıtlıktan eziyet çekmekte olduğu ve buraları çekirge istilâsına uğradığı için, pek çok insan yurdunu terk etmek zorunda kaldı, ancak bunlar İmparatordan parasal destek almalarının sonrasında geri dönmeye ikna edildiler…[1147]"

Burada yönetim eliyle yapılmış bir göçten ziyade doğal afetler sonucu oluşmuş farklı bir zorunlu göç var ve göçün yapıldığı bölgeler ağırlıklı Ermeni nüfusuna sahip yerlerdir. Skylitzes bize yalnızca bu pasajı vermektedir ve bunun haricinde ekstra bir bilgi yoktur. Yani ne kadar kişinin nereye göçtüğü ne kadarının geri döndüğü ya da ne kadarının hayatta kaldığına dair bir malumat yoktur.

1032 yılında Romanos Argyros'un başarısız Halep seferinden sonra, Urfa şehri ilginç bir biçimde Bizans'ın topraklarına dâhil oldu. Arapların elinde olan şehri

---

[1145] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.43-44.

[1146] "Τούτῳ τῷ ἔτει καὶ λιμὸς καὶ λοιμὸς ἐπέδραμε Καππαδοκίαν, Παφλαγονίαν, Ἀρμενιακόν, καὶ Ὀνωριάδα, ὡς καὶ αὐτοὺς τοὺς τῶν θεμάτων ἐποίκους τὰς πατρίδας καταλιπόντας μετοικίαν ζητεῖν. οἷς ὁ βασιλειὺς ἐν τῷ ἀπὸ τῶν Μεσανάκτων εἰσιέναι πρὸς τὴν βασιλίδα συνηντηκὼς καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἀπαναστάσεως μὴ ἀγνοήσας, ὑποστρέφειν οἵκαδε κατηνάγκαζε, χρυσίῳ ἀναλαμβάνων καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς πρὸς τὸ ζῇν ἀναγκαίοις. καὶ Μιχαὴλ δὲ ὁ τῆς Ἀγκύρας τότε τὴν ἐκκλησίαν πηδαλιουχῶν ἔργα ἀπετῆς ἐπεδείξατο ἄξια, μηδενὸς φεισάμενος τῶν τεινόντων εἰς σωτηρίαν τῶν τοῦ λιμοῦ καὶ λοιμοῦ τραυατιῶν." bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.386.

[1147] Yunanca metin için 454. dipnota bk. Ioannis Zonarae, Epitomae Historiarum, cilt 3, s.580; Türkçe çevirisi için bk. İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.52.

Süleyman İbn el-Kurgi adında bir Türk yönetiyordu. Bu kişi Bizans kaynaklarında Türk Salamanes [Σαλαμάνης ὁ Τοῦρκος], Ermeni kaynaklarında da Salman olarak geçer. Mateos şehrin alınışını en detaylı anlatan kroniktir. Fazla detaya girmeden anlatacak olursak, Süleyman şehir içindeki kargaşadan dolayı en yakınındaki güç olan Fırat üzerindeki şehirlerin komutanı olan Georgios Maniakes'ten yardım istedi ve bunun karşılığında imparatordan makam mansıp alarak şehri Bizans ordusuna teslim etti[1148]. Bizans Urfa'yı aldıktan sonra, kaynaklarda direkt olarak belirtilmese de, buraya yoğun bir Ermeni nüfusunun tehciri gerçekleştirdi. Zira 55-60 yıl sonra Selçuklular Urfa'yı aldıklarında (1086) şehrin kahir ekseriyetini Ermeniler oluşturuyordu ve Urfa Antakya'dan sonra Ermeniler için ikinci tehcir şehri konumundaydı.

1040 yılına doğru Bagratuni aşiretinin kardeş iki nahararı Aşot ve Hovhannes yakın aralıklarla öldüler. Onların ölümü üzerine der Aristakes, "yönetim istikrarı etkilendi ve daha fazla dayanamadı; bunun bir sonucu olarak da prensler ayaklandı ve ata miraslarını terk ederek yabancı ülkelere göç ettiler…[1149]" Bu iç karışıklıktan çıkan göç hakkında Aristakes bize detaylı bir malumat vermez. Kaç kişi oldukları ve hangi ülkeye sığındıklarına dair bir bilgi yoktur. Akla direkt Hıristiyan Bizans'a sığındıkları fikri gelebilir ki – çoğunluğu bunu yapmıştır – ancak çok az bir kesimde doğudaki Azerbaycan emirliğine sığınmış da olabilir. Zira Azerbaycan emiri Abusuvar Yurtsuz David'in kayınbiraderi idi ve Kafkas ve doğu bölgesindeki Ermenilerle akraba sayılırdı, ayrıca Müslümanların erki koyu monofizit Ermenilerin için Bizans'a nazaran daha güven veren bir yerdi. Aristakes'in bahsettiği bu göçten sonra, Bizans'ın Ani seferi baş gösterdi ve bu uzun soluklu sefer 1045 yılı civarında tamamlandı. Aşot'un oğlu Gagik babası ve amcasının mülklerini üstlendi, ancak Gagik Bizans'ın eline düşerek bu toprakları imparator IX. Konstantinos Monomakhos'a vermek zorunda kaldı. Yapılan anlaşmaya göre imparator ona ve ailesine Ani ve çevresindeki mülkler karşılığında 'Kapadokya, Kharsianon ve

[1148] Edessa'nın alınışı için bk. Urfalı Mateos, s.53-54; Bibliothéque Historique Arménienne, s.46-48; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.14; Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.51-52; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.44-45; Synopsis Historiarum, s.387.

[1149] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.67.

Likandos' bölgelerini verdi[1150], bu yerler Urfalı Mateos'ta 'Galon-bağat ve Bizu' şeklinde geçer[1151], ancak Mateos'un dediği bu yerler tespit edilememektedir ve tahmini olarak Skylitzes'in söylediği bu üç bölgenin içinde bir yerdir.

1051-52 yıllarında İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un bazı Ermeni reislerini sürgüne tabi tuttuğunu görüyoruz. İmparator Bağin bölgesinde bulunan Harbig, David, Leon ve Konstantin gibi nahararların yakalanmasını emretti. Harbig daha sonra kendi adamlarınca öldürülürken, diğer üçü önce Konstantinopolis'e getirildi ve buradan da adını bilmediğimiz bir adaya sürgüne gönderildiler. Bu kitlesel değil bireysel çapta ve belki de sürgüne gönderilen nahararların mahiyetinde olan az bir kişiyi kapsayan bir sürgündü. Bu sürgüne dair tek bilgi Urfalı Mateos'ta geçmektedir. Ayrıca bu kişiler Theodora'nın erki sırasında bağışlanıp yurtlarına geri gönderilmişti[1152]. Zira Pasin olarak adlandırdığımız savaştan sonra Bizans batıda Peçenek sorunuyla uğraştığı için böyle küçük olayların kaynaklarda bulunmasını bekleyemeyiz.

1067 yılında İmparator X. Konstantinos Doukas ölünce emperyal erk çocukları küçük olduğu için eşi Eudokia'ya geçti. Eudokia o zaman meşhur bir komutan olan Romanos Diogenes ile evlenerek onu imparator yaptı. Romanos başarılı ve cevval bir komutandı. Erki eline alır almaz, hemen iç düzenlemelerde bulundu ve doğudaki Selçuklu tehlikesinin büyük boyutlarda olduğunu fark etti. Doğuya ilk seferi büyük yokluklar içinde 1068 yılında oldu. Neokaiseraia bölgesinde Alp Arslan'ın yolladığı orduyu yendi ve buradan güneye Suriye'deki Hierapolis bölgesine geldi. Burada Arapları mağlup ettikten sonra Attaliates'in bize verdiği bilgilere göre şehirde bir Ermeni yerleşim yeri yaptı. Attaliates detaylı bir bilgi vermese de anlatımından imparatorun buraya yalnızca Ermeni askeri birliklerini bırakmadığını anlıyoruz, zira bu bölgedeki ilk çatışmaların Ermeni askerlerinin disiplinsizliği ve kural tanımazlığı yüzünden başladığını aktarır. İmparator Konstantinopolis'e geri dönme kararı alınca buradaki hâkimiyetini kalıcı yapmak için Hıristiyan Ermenilerden bir grubu – büyük bir ihtimal Kilikya bölgesinden –

[1150] καὶ ὁ μὲν ἐς τὸν βασιλέα ἐλθὼν καὶ μάγιστρος τιμηθείς, καὶ χωρία πολυπρόσοδα κατά τε Καππαδοκίαν καὶ τὸν Χαρσιανὸν καὶ τὸν Λικανδὸν εἰληφώς, εἰρηνικὸν καὶ ἀτάραχον τὸ ἀπὸ τοῦδε ἔζη βίον." Detaylı bilgi için bk. Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.436-437.
[1151] Urfalı Mateos, s.72-80; Bibliothéque Historique Arménienne, s.69-78.
[1152] Urfalı Mateos, s.92-103; Bibliothéque Historique Arménienne, s.89-102.

tehcir etmişe benziyor. Zira Attaliates bunun için 'Ἀρμενίων κατοικητήριον [Armenion katoiketerion]' der. Burada sadece Ermeni askerler bırakmaktan ziyade Ermeniler için mesken bir yer yaptığını belirtiyor. Ancak ne kadar sayıda kişiyi Hierapolis'de bıraktığına dair bir bilgi yoktur. Yalnızca buraya yerleştirdiği grubun başına Ermeni kökenli *vestes* [veya bestes] Pharosmanios Apokapes'i atadığı söyler[1153].

On ikinci yüzyıla gelindiğinde, İmparator Ioannes Komnenos'un 1139 yılında Nea Kaisareia'da Türkler ile savaştıktan sonra şiddetli soğuklardan dolayı geri çekilirken, bölgedeki pek çok esiri kurtararak Bizans topraklarına geri getirdi[1154]. Bilindiği üzere Nea Kaisareia Bizans'ın Ermenileri yerleştirdiği Armanikon theması içinde yer alıyordu. Bu bölgeden kurtarıp getirilenler içinde şüphesiz ki Ermeniler de vardı. Ancak bu bilgiyi bize veren Kinnamos, İmparatorun kaç kişiyi getirdiği hakkında bir malumat vermez. Ancak İmparator Ioannes Nea Kaisareia'ya gelmeden önce Armeniakon theması ve bilhassa da Trabzon bölgesinde kendi başına buyruk hareket eden Konstantinos Gabras'ı dizginlemek ve erki altına almak istiyordu[1155]. İmparator bu sorunu hallettikten sonra Nea Kaisareia bölgesine geldi ve buradaki halkı imparatorluk topraklarının içine yerleştirdi. Manuel Komnenos devrinde Gabras'ı batı cephesindeki savaşlarda gördüğümüz için, bir Bizans geleneği olarak Ioannes Komnenos da buradan göç ettirdiği halkı Trakya ve Balkanlar'daki bölgelere yerleştirmiş olmalıdır.

On üçüncü yüzyıla geldiğimizde artık Bizans'ın Anadolu'dan veya başka yerlerden tehcir edecek büyük çaplı bir Ermeni nüfusu yoktu. Yalnızca Küçük Asya'da iki tane Ermeni kolonisi vardı. Bunlardan biri İzmir'de, diğeri ise Abydos civarında ve Skamander vadisinde bulunuyordu. 1204 yılında Konstantinopolis'in düşüşünden sonra Flandreli Henri, kurdukları Latin İmparatorluğu için yeni yerler

[1153] Yunanca metin için 829. dipnota bk. The History of Michael Attaleiates, s.211-213; Eserin Türkçe çevirisinde Ermeni yerleşimini çevirmen belirtmemiştir, bunun yerine 'kentin güvenliği için yeterli gördüğü sayıda muhafızlar görevlendirdi' der. Türkçe çeviri için bk. Mikhael Attaleiates, Tarih, s.122.

[1154] "...ἀνθρώπων ὅμιλον μακροῦ τοῦ χρόνου Πέρσαις δουλεύοντα τῇ Ῥωμαίων ἀπέδωκεν." bk. Ioannis Cinnami, Epitome, s.21; Türkçe çevirisi için bk. Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, s.19.

[1155] "προθέμενος δὲ μετελθεῖν τοὺς κατὰ τὸ θέμα τῶν Ἀρμενιακῶν παρεισφθαρέντας βαρβάρους, ἅμα δὲ καὶ Κωνσταντῖνον τὸν Γαβρᾶν κατασχεῖν χρόνον ἤδη συχνὸν τὴν Τραπεζοῦντα ὑποποιησάμενον καὶ ἤθεσι τυραννικοῖς αὐτὴν διεξάγοντα... bk. Nicetae Choniatae, Historia, s. 45; Türkçe çevirisi için bk. Niketas Khoniates, Historia, s.22.

fethetmek amacıyla Anadolu'ya geçtiğinde, bu Ermeni kolonileri Latinlerin saflarında yer aldı ve Abydos'un ele geçirilmesine yardım ettiler. Ancak daha sonra Greklerin intikamından korktukları için Henri'nin peşi sıra gittiler ve fakat Greklerin intikamından kaçamadılar. Bizans bu Ermenileri Trakya bölgesine yerleştirdi ve bu bölgedeki Grekler Ermenilerin üzerine saldırdı ve pek çoğunu öldürdü. Henri'nin peşi sıra Avrupa'ya eşleriyle ve çocuklarıyla 20.000 kadar Ermeni'nin gittiği söylenir. Mösyö Charanis'in de dediği gibi bu sayı mübalağalı olduğu aşikardır, ancak Anadolu'daki Bizans kolonisi içindeki Ermeni nüfusunun kalabalık olduğunu bize gösterir[1156].

Böylece 4. yüzyıldan başlayarak 13. yüzyıla kadar olan zorunlu ve gönüllü göçleri kronolojik sırasıyla verdik. Şimdi ise bu göçlerin Bizans ve Ermeniler açısında olumlu ve olumsuz yönleri üzerine bazı görüşler sunalım. Kavimler göçünün etkisiyle Karadeniz'in kuzeyinden gelen kavimler – bilhassa bozkır etnosu olan Türkler – Bizans İmparatorluğu'nun askeri yapısında büyük bir değişim yaşamasına neden oldu. Geleneksel Roma piyade sınıfı yerine, Türkler gibi süvari sınıf askerler daha ön plana çıktı ve ayrıca Bizans'ın savaştığı düşman şekli de değişti. Bu değişiklikler neticesinde Bizans'ın ordu içine yeni bir grubu yani Ermenileri dahil etmesine neden oldu. Bizans Ermeni toplumunu Got toplumlarına nazaran daha çok tercih etti. Bizans bu tercihini, 6. yüzyılda Iuistinianos'un Armenia üzerindeki eyalet düzenlemesi ve askeri teşkilatı, ayrıca da tehcirlerinden anlayabiliyoruz. Bu askeri sistem daha sonra thema sisteminin doğmasına neden oldu ve bu themalarda da kahir ekseriyeti Ermeniler oluşturdu. Zira en kalabalık thema kabul edilen Anatolia ve Armenikon themalarının – ve bu themaların içinden çıkmış daha küçük themaların – çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Makedon hanedanlığı döneminde yazılan pek çok taktikada – bilhassa İmparator II. Nikephoros'un taktikasında – Ermeniler imparatorluğun sınır bekçileriydi. Nasıl ki Abbasiler Memluk adıyla Türkleri sugur hatlarına yerleştirdiyse, Bizans'ın Arap toprakları sınırında gözcülüğü Ermeniler yapıyordu, aynı durum batıdaki topraklar için de geçerliydi. Ancak II. Basileios'un Varengleri imparatorluğun askeri sistemine sokması Ermenilerin askeri değerini zayıflatmaya başladı.

[1156] Charanis Peter, Ermeniler, s.82-83.

On birinci yüzyılda gelen Türk akınları ise modern tarihçilerin gözünde Bizans'ın yanlış politikalarının sonucuydu ve bu, yanlış yapılan bu tehcirlere bağlandı. Modern tarihçiler Mateos'un,

> *Ermeni milletinin, Türk askerlerinin, öksüzlüğün, yalancı hamilerin ve korkak Grek milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir? Çünkü onlar (yani Gerkler), Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Armenia'nın krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmayı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Gerkler, kurdu görür görmez kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzediler. Grekler, Armenia kalesini tamamıyla yıkmak işinde büyük gayretle çalıştılar ve İranlılar [Türkler] tekrar taarruz ettikleri vakit kazanılan zaferleri kendilerine mâl ettiler. Onlar utanmaksızın hadım kumandanlar ve haremağası askerlerle Armenia'yı müdafaa etmeye kalkıştılar. Halbuki Müslüman İranlılar, bütün Şarkın sahipsiz kaldığını görünce kuvvetli ordularla beraber bir sene içinde İstanbul'un kapılarına kadar ilerlediler, bütün Roma eyaletlerini, liman şehirlerini ve adalarını zapt ettiler ve Grek millerini mahpus gibi İstanbul'un içinde tıkadılar*[1157].

verdiği bu pasajdan yola çıkarak Bizans'ın politikasını eleştirirler ve eğer Bizans gereksiz yere Ermeni tehciri yapmasaydı, Türklerin Anadolu'ya giremeyeceklerini, zira Ermenilerin bunu engelleyeceğini söylerler. Ancak bu Avrupalı tarihçilerin tipik yorumladır. Zira Montesquieu da Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains de Leur Décadence adlı eserinde "Procope nous apprend que, par la destruction des Samaritains, la Palestine devint déserte: et ce qui rend ce fait singulier, c'est qu'on affoiblit l'empire , par zèle pour la religion , du côté par où, quelques règnes après, les Arabes pénétrèrent pour la détruire – Prokopios bize Samiriyelilerin yok edilmesiyle Filistin'in terk edildiğini söyler ve bu gerçeği benzersiz kılan şey, imparatorluğun, din uğruna gösterilen bu coşku yüzünden, tam da Arapların birkaç saltanat sonra bu imparatorluğu yıkmak için girişecekleri noktada zayıf düşürülmüş olmasıdır – der[1158]. Yani Iustiniasnos döneminde Filistin bölgesinde bunlar olmasaydı, Sind'den Avrupa içlerine kadar genişleyen ümmet dediğimiz süper etnos Filistin'i alamaz mıydı? Montesquieu'nun bu yorumu gibi modern Batılı tarihçiler de, Mateos'un verdiği bilgiye uyarak, aynı mantıkla yorum

[1157] Urfalı Mateos, s.111-112; Bibliothéque Historique Arménienne, s.113-114.
[1158] Montesquieu, Romains, s.205; Türkçe çevirisi için bk. Romaların, s.156.

yapmaktadırlar[1159]. Mesela Alfred Rambaud'un *L'empire Grek au dixième siècle: Constantin Porphyrogénète* adlı eserinde şöyle der:

> *O zamana kadar Armenia tüm işgalleri nasıl durduracağını bilmişti: çeşitli vadilerin kendiliğinden ayaklanması, İşhanların ani, birbirlerinden bihaber silahlanması, Kafkasyalıların ani saldırılarına, Sarakenlerin baskınlarına, Türk atlılarının beklenmedik akınlarına karşı en iyi taktiklerdi. 'Ancak Armenia, ne zaman imparatorluğun uzak themalarında birer strategos olan küçük hanedanlarını kaybetti, ne zaman ki bir isyanı püskürtmek için Bizans'tan emir ve yardım bekledi, işte o zaman her şeyini kaybetti.' İmparator işgali ancak ülke alevler içinde yanarken öğrendi ve strategosları ancak barbarlar yurtlarına döndüklerinde kurtarmaya geldi. Bir zamanlar öylesine tetikte olan Armenia artık sürprizlerle karşılaşıyordu*[1160].

O zaman 640 yılında Selman b. Rebia komutasında çölden çıkan bir avuç Arap nasıl oluyor da bütün Armenia'yı aşarak Hazar topraklarının içlerine kadar giriyor ve bu tarihten itibaren Armenia nasıl oluyor da çok kısa bir süre içinde Müslüman Arap egemenliğine giriyor? Zira ilk Müslüman Arap fetihleri başladığı zaman, Bizans Armenia'da 9. ve 10. yüzyıllardaki gibi büyük tehcirler yapmadı, bu yüzyıllarda da Ermeniler themalar içinde düzenli orduya alındılar. Aslına bakılırsa daha iyi savaşmaları gerekirdi. Ancak Bizans kaynakları ve taktikaları[1161] ve hatta diğer milletlerin kaynakları Ermenilerin nasıl asker olduklarını çok güzel özetlemektedirler.

Tehcir askeri yönü haricinde en önemli ikinci özelliği dini yönüydü. Yedinci yüzyıldan itibaren Anadolu topraklarında etkinliklerini arttıran heretik gruplar – bilhassa Paulikianlar – Bizans'ın özel olarak tehcir odağındaydı. Aslında Bizans kanunlarına göre Herekiklerin devlet içinde görevde bulunmaları, dini makamlar kurmaları, sinod ve konsil tarzı şeyler düzenlemeleri yasaktı, ayrıca ordu içinde de bulunamazlardı. Sekizinci yüzyılda yazılmış olan 'Egloge' bize heretikler hakkındaki kanun maddelerini vermektedir[1162]. Ancak Bizans onları izole etmek yerine batıda ve doğuda Türklere ve Müslümanlara karşı kullandı. Bu sayede belli bir noktada – Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde – faaliyet gösterebilecek bu heretik akım,

---

[1159] Charanis, "The Transfer" s.152-153; Cheynet Jean-Claude, "Les Transferts de Population sous la Contrainte à Byzance," **Dans Travaux et Recherches de l'UMLV**, 2003, s.45-70.

[1160] Rambaud Alfred, **L'empire Grek au dixième siècle: Constantin Porphyrogénète**, Librairie A. Franck, Paris, 1870, s.520.

[1161] 1098. dipnota ve yunanca metne bk.

[1162] **L'Eclogue des Isauriens**, çev: C.A. Spulber, Romanya: Cernautzi, 1929; **A Manuel of Roman Law the Ecloga**, çev: Edwin Hason Freshfield, Cambridge, 1926.

aslında Bizans sayesinde önce Balkanlar'a, ardında da Fransa'nın güneyindeki Bordeux şehrine kadar yayıldı. Ayrıca tehcir monofizit Ermenilerin kilisesine de zarar vermedi, bilakis kendi kiliselerine daha çok tutunmalarını sağladı. Ermeniler kendi başlarına kaldıkları zaman kendi kiliselerini Bizans'a nazaran daha iyi parçaladılar, zira Ermeni kökenli Philaretos dönemi buna en iyi örnektir. Onun döneminde Ermeni kilisesinin dörde bölündüğünü biliyoruz.

Arap kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla orta çağ Armenia'yı dediğimiz bölgeler ekonomik açıdan önemli bölgelerdi. İbn Havkal Armenia'dan bahsederken şu bilgileri verir:

> "*Ermeniye'nin sınırları bellidir. Doğusu Berdea'ya, batısı el-Cezire'ye, güneyi Azarbeycan'a, kuzeyi Kâlikala (Erzurum) tarafından Rum ülkesine uzanır. Kâlikala Rum ülkesinin ortasında, Azerbaycan, Cibal, Rey ve ötesindeki yerlerin büyük bir İslâm cephesiydi. İç Ermeniye'dendir. Yukarıda Ermeniye'yi iç, dış olmak üzere ikiye ayırdık. Debil, Neşvâ, Kâlikala, kuzeylerindeki yerler İç Ermeniye'den, Bergeri, Ahlat, Erciş, Vastan, Zevezan, bu yerler arasındaki ovalar, kaleler, nahiyeler, âmillikler Dış Ermeniye'dendir. Ermenilerin Rum ülkesine giriş kapısı Trabzon'dur. Burada İslâm ülkelerinin tüccarları toplanırlar, ticaret yapmak için Rum ülkesine girerler, çıkarlar. Okyanusa bitişen İstanbul Halici'nden bir dil Tranbzon'a uzanır. Zamanımızda Rum hükümdarlarının Trabzon'daki valisi çok miktarda vergi elde eder. Eskiden bu vergi çok azdı. Trabzon'dan İslâm ülkelerine ihraç edilen en çok mallar ipekli (diba), desenli ipek, keten, yün elbiseler, Rum dış elbiseleridir. Neşvâ, Bergeri, Ahlat, Malazgird, Bidlis, Kâlikala, Erzen, Meyyafâkirin, Seruc (?) birbirine benzer büyüklükte şehirlerdir. [Yalnız Ahlat'ın rabazı eskisine göre kat kat mamurlaşmıştır. Halkı zengin ve mal-mülk sahibidir. Orada ticârethaneler, büyük çarşılar vardır. Tüccarların uğrak yeridir. Halkı huysuz, yabancılara düşmandır.] Debil çok büyük bir şehirdir. Her tarafı verimli, mamur, hayrı bol bir yerdir. Sultanın işlerinin bozulması, zamanla değişmesi sonucu diğer yerlerde görülen çöküş bu şehirde de hissedilir. Coğrafyayı iyi bilen âlimlerin çoğu Meyyafarikın'i Ermeniye'den sayarlar. Bazıları ise bu şehri el-Cezire amilliklerinden sayarlar. Zira Meyyafarikın Dicle nehrinin 2 konak doğusundadır. Bu ülkelerdeki ticareti yapılan şeylerin, hayvanların, koyunların etrafa ihraç edilen elbiselerin, halıların, Selmas kemer ve uçkurları gibi benzer 10-20 dirhem arasında satılan uçkurların, kemelerin başka yerlerde benzeri bulunmaz. Merend, Tebriz'de çok miktarda imal edilen koltukların, kilimlerin yeryüzünde benzeri yoktur. Meyyafarikin'de Ermeniye'nin çeşitli yerlerinde imal edilen perdeler, çarşaflar, mendillerin benzeri yoktur. Bergeri, Ahlat ve Erciş'in güneyinde, doğu-batı istikametinde uzanan bir göl bulunur (Van), uzunluğu 10 küsür fersahtır. Bu gölden bir karış kadar küçük balıklar avlanır. Tirrih (gümüş kefal) adı verilen bu balıklar tuzlanır, Musul, el-Cezire, Irak, Şam bölgelerine sevk edilir… Bu gölün kıyılarında soda tuzları elde edilir. Irak ve diğer yerlerdeki ekmekçilere satılır. Buranın yakınında güneyindeki bir dağda zırnık (Arsenik) yatakları vardır, elde edilen zırnık etrafa sevk edilir. Kırmızı, sarı çeşitleri bulunur. Kebudan gölü sahillerinin bir kısmından, altın ve gümüş lehimlemek için kuyumcu sodası sevk edilir. Sularının bir kısmı sert tortu bırakır, bu tortudan soda elde edilir. Her yere sevk edilir, tüccarlar bu maddenin ticaretinden büyük kazanç elde ederler. Zeveza'dan, Ermeniye, Revan*

tarafından sıhhatli, dayanıklı, yüke-yola sabırlı soy katırlar getirilir. Irak, Şam, Horasan vs. yerlere sevkedilir. Meşhur oldukları için anlatmaya lüzum yoktur. Zevezan (Zûzan) çiftlikleri bulunan, çoğu dağlık olan bir nahiye ve kaledir. Bu bölgeden güzel, gayretli şehârî atları bulunur. Toharistan atlarına benzer. Bazan onlardan ve Cüzcan'da yetiştirilenlerden üstündür[1163]."

Kudâme İbn Cafer ise "Ermeniye amillerinden Cürzan bulunur. Sahibinin yıllık iktaı 100.000 dirhemdir. Bunun ötesinde kuzeyde Ermeniye diyarı bulunur. Kûreleri Cürzan, Debil, Berzend, Sirac-ı Tayr, Bâcenis, Erciş, Ahlat, Sisican, Kalikala, Küre, Sebecan'dır. Ermeniye'nin merkezi Neşvâ'dır. Ortalama geliri 400.000 dirhemdir[1164]." diyerek Armenia coğrafyasının önemini vurgulamaktadır. Ermeniler böyle bir ticari güzergahta zanaat olarak kendilerini geliştirmişlerdi ve Bizans yaptığı Ermeni tehcirler ile imparatorluğun diğer kısımlarına da bunları götürdü. Balkanlar ve adalara yapılan tehcirler nüfusu canlandırdığı gibi bu bölgelerdeki ekonomiyi de hareketlendirdi. Ermeni kaynaklarında geçen 'tareks[1165]' yani tuzlama bağlık, Bizans gibi deniz ürünlerini çok tüketen bir toplumda yaygındı ve Ermenilerin güney bölgelerine – bilhassa Kilikya – tehciri bu tarz bir tatlı ve tuzlu su besinini Bizans içinde yaygın hale getirdi. Makedon Hanedanı'nın ilk önemli fetih hareketlerinden olan Malatya'nın alınmasından sonra, yukarıda bahsettiğimiz gibi, bu bölgeye yoğun bir Ermeni tehciri yapıldı ve bu topraklardan Arapların izleri silindi. Öyle ki, bir yüz yıl sonra İmparator Mikhael Doukas'ın saray doktoru olan Simeon Seth imparator için 'Besinlerin Özelliklerinin Alfabetik Sırlamasıyla Özeti' adlı kitabını yazdığında, kayısı maddesi için şöyle yazar: "βερίκοκκα τὰ λεγόμενα Ἀρμένια" yani Kayısılara Ermeni kayısısı da denir[1166]. Nasıl ki günümüzde Malatya kayısısı adı veriliyor ve meşhur bir meyveyse o dönemlerde de kayısı Ermeni adıyla anılıyordu ve anlaşılan saray için değerli besinlerdendi.

Sonuç olarak Bizans'ın Ermeni tehcirini askeri, dini, demografik ve ekonomik olarak değerlendirince olumlu ve olumsuz yönlerini bu şekilde gördük. Bu tarz tehcir politikaları her imparatorluğun yapısında vardır ve zaruridir. Ancak şunu çok net bir şekilde söyleyebiliriz ki, Bizans'ın tehcir politikası Anadolu'nun

[1163] İbn Havkal, **İslam Coğrafyası**, b.2, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe yay, İstanbul, 2017, s.302-305.
[1164] Kudâme İbn Cafer, Harac, s.153.
[1165] Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries, s.324.
[1166] Simeonis Sethi, **Syntagma de Alimentorum Facultatibus**, ed: Dernhardus Langkavel, Teubneri, Leipzig, 1868, s.27.

doğusundaki Ermeni nüfusunu kökünden kazımadı, bilakis düzenle bir şekilde ve belli aralıklarla yapılan tehcirle Ermeniler Anadolu'nun kilit noktalarına yayıldı. On beşinci yüzyıl Ermeni kroniklerinden olan Tovma Metsobetsis'in *Timur ve Halefleri* adlı eserinde bile doğu bölgesinde ne kadar çok Ermeni'nin yaşadığı görülebilir.

3.3. BİZANS VE ERMENİLERİN DİNİ İLİŞKİLERİ

3.3.1. Ekümenik Konsiller ve Ermeni Sinodları

Bizans ve Ermenilerin dini ilişkileri resmi olarak 325 yılında Nikea'da [İznik] toplanan konsille başlar. Bu ilk konsilde Pikopos Nikolas, Eusebius, Ermeni kilisesinin lideri Krikor Lusaroviç ve oğlu Aristadagesi ve Mor Efrem gibi önemli din adamları vardı. Bu konsilin önemi Hristiyan dinin kaidelerini ve kitabını belirlemekten ziyade Ariusçu fikirleri sapkın ilan etmekti ve nitekim de öyle oldu. Ermeniler de bu kararda Bizans'ın saflarında yer aldı ve onlar da Ariusçuları sapkın ilan ettiler[1167]. Ancak Ariusçuluk sapkın ilan edilse de imparatorluk içinde yayıldı ve hatta bunun yanında farklı yorumlarda bulunan yeni düşünceler gelişti. Özellikle 342 yılında İmparator Konstantios tarafından Konstantinopolis patrikliğine getirilen Makedonius'un halefleri bu yeni düşünceleri yayanlardandı. Onlara göre "*İsa Tanrı'nın özünden geliyordu ancak Kutsal Ruhun Kimliği ve özü reddediliyordu*[1168]." İmparator I. Theodosios 381 yılında bu akımların önüne geçebilmek için Konstantinopolis'teki Aya İrini'de bir konsil topladı. Konsile 180 piskopos iştirak etmişti ve 36'sı Makedoniusçu idi. Konsil neticesinde Makedoniusçular sapkın/heretik ilan edildiler ve Hristiyanlığın credosu bu konsilde ilan edildi. Kutsal ruhun ilahi kimliği ile ilgili maddelerin eklenmesi Ermenilerin konsil kararlarını ve credoyu kabul etmesini sağladı[1169].

[1167] Öztürk, Ermeniler, s.24-25. Nikea Konsili'nin kanonik maddeleri için bk. **The Canons of the First Four General Councils of the Churcha and Those of the Early Local Greek Synods**, ed-çev: William Lambert, Dickinson, London, 1867, s.2-25.

[1168] Madrigal Marc, **Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri**, Kutsal Kitap ve Arkeoloji, İstanbul, 2014, s.9.

[1169] Öztürk, Ermeniler, s.41-42; Konstantinopolis Konsili'nin kanonik maddeleri için bk. The Canons of the First Four General Councils, s.26-37.

V. yüzyıla gelindiğinde, Hristiyan dünyasında İsa'nın tabiatı konusunda iki ekol belirdi. Bunlardan ilki İskenderiye ekolüne mensuptu ve bu ekole göre İncil'de İsa'nın ilahi doğasına yani Tanrı ile özdeşleşmesi üzerinde duruldu. İkincisi ise Antakya ekolüne mensuptu ve bu ekole göre de İncil'de İsa'nın insani doğası üzerinde duruldu. 428 yılında Antakya ekolüne mensup Nestorios Konstantinopolis patriği olunca Greek Kilisesi bu ekolün tesrisi altına girdi. İsa üzerindeki *ousia* ve *hypostases* kavramlarının ele alınması ve Meryem'e verilen *Theotokos* lafsı yerine *Khristokos* lafsının verilmesi iki ekol arasındaki tartışmaları hararetlendirdi. Bunun üzerine Nestorios İmparator II. Theodosios'dan bir konsil tertip etmesini istedi. Zira Nestorios bu şekilde kendi ekolünün fikirlerini düzenlenecek bir konsil vasıtasıyla meşrulaştıracaktı. 7 Haziran 431 tarihinde Efes'te Meryem Ana Kilisesi'nde Nestorios ve onun ekolüne mensup 16 piskopos, İskenderiye'den Kriliostu ve ekolüne mensup 50 piskopos, Efes metropoliti ve beraberinde 52 piskopostan oluşan kalabalık bir konsil toplanmıştı. Görüldüğü üzere Ermenilerden bir katılım yoktur. Zira bu dönem Sâsânîlerin yoğun baskısı altında yaşadıkları için bu konsillere Ermeni din adamları iştirak edemiyorlardı. Ancak eğer Ermenilerden bir katılım olsaydı, şüphesiz ki İskenderiye ekolünün safında yer alacaklardı. Konsil sonuçları tam olarak Ermenilere uymasa da, İsa'nın iki tabiata sahip tek varlık olduğu kabul edildi ve Meryem'e de *Theotokos* lafsı geri verildi. Ancak Efes Konsilinden sonra İskenderiye ekolünden olan Eutykhes Nestoriosçuların akımlarını tamamen ortadan kaldırmak için kendi fikirlerini yaymaya çalıştı. Ona göre İsa'nın iki tabiatı olamazdı, zira bu tabiatlar O'nda kaynaşmış ve tek bir form haline gelmiştir. Onun içindir ki İsa'nın insani tabiatını yok sayıp Tanrısal tabiatına vurgu yapmıştır. Tabii ki bu yeni öğreti duofizit anlayışa sahip kilise ve din adamları için kabul edilmesi imkânsız görünen bir doktrindi. Ancak Eutykhes de Nestorios gibi doktrinini meşrulaştırmak için 449'da Efes'te ikinci bir konsil topladı[1170]. Bu konsili ilki gibi yine Ermeniler iştirak edememişlerdi, ancak Eutykhes'in fikirleri Ermeni kilisesinin dogması olduğu için Ermeniler tarafından bir katılım olsaydı tutacakları taraf belliydi. Bu konsil kilise teamüllerine aykırı olduğu için Papa I. Leon tarafından protesto edildi ve papanın yaptığı yazılı bir beyanatla konsil *Latrocinium* olarak

[1170] Konsilin kanonik maddeleri için bk. The Canons of the First Four General Councils, s.38-47.

adlandırıldı. Papa İmparator II. Theodosios'dan yeni bir konsil talep etse de, bu talep imparatorun reddiyle karşılaştı. Theodosios'un ölümünden sonra başa geçen Markianos gelen yeni konsil taleplerine kayıtsız kalmadı ve 8 Ekim 451 yılında Khalkedon'da yeni bir konsilin toplanmasına olanak sağladı. Konsile 370 – bazı görüşlere göre 600 – kişi katılmıştı ve yeni bir credo ile 30 madde bu konsilin sonucunu işaret ediyordu. Credo'da geçen şu satılar Batı Kiliselerinin doktrinini yansıtıyor: "Bir ve tek Mesih, Oğul, Rab biricik doğmuş olan; karıştırılmamış [Inconfuse], değiştirilmemiş [Immurtabiliter], bölünmemiş [Indivise], ayrılmamış [Inseparabiliter] iki doğaya sahiptir[1171]." Bu doktrin ve onun getirdiği görüş ayrılığı zamanla daha da derinleşecek ve Bizans dediğimiz süperetnosu parçalayacaktır. Batı Kiliseleri dediğimiz Katolik ve Ortodoks Kiliseleri kısa bir süre birlik içinde kalsa da, bilhassa Doğu Kiliseleri yani Miyafitçi Kiliseler olarak adlandırılan Ermeni, Süryani, İskenderiye, Habeş vb. bu bütünlükten tamamen kopacaklardı.

V. yüzyılın ortasında kurulan Leon Hanedanlığı döneminde ise İmparator Zenon Henotikon [ένωτικόν] doktrinini yayınladı. Efes konsilinden sonra hızlıca yayılan farklı akımlar İsa'nın tabiatı üzerine farklı yorumlar geliştirdi ve bu kiliselerin hızla parçalanmalarına neden oldu. Zenon bunu önlemek için *Henotikon* yani Birlik adında bir doktrin yayınladı. Ancak bu doktrinde İsa'nın tabiatı üzerinde kesin bir hüküm vermeden bütün görüşlere uygun bir orta yol buluyordu. Ermeniler de bu doktrini kabul ettiler, zira Sâsânîler Ermenileri bu dönemde Nesturi cemaatinin içine dahil etmeye çalıştığından Ermenilerin tepkisiyle karşılaştı ve bu da *Henotikon*'un kabul edilmesine vesile oldu[1172].

VI. yüzyıla gelindiğinde Iustinian Hanedanlığı döneminde hem Henotikon doktrini kaldırıldı hem de İmparator Maurikios döneminde Ermeni Kilisesi Khalkedon konsilinin credosu içine alınmaya çalışıldı. Bu konuda Sebeos kroniğinde şöyle demektedir: "Armenia'daki bütün kiliselerde Khalkedon doktrininin vaaz edilmesini emretti." Tabii Ermeniler bunu reddedip Sâsânîlere sığınsalar da, imparator 590 yılında Dıvin'in kuzeyindeki Avan kasabasında yeni bir Ermeni Kilisesi kurdu ve Ermeni eyaletlerine patrik olarak da Bagratlı Hovhannesi atadı.

[1171] Öztürk, Ermeniler, s.82-84. Khalkedon Konsili'nin kanonik maddeleri için bk. The Canons of the First Four General Councils, s.48-79.
[1172] Öztürk, Ermeniler, s.87-91;

Böylece Ermeniler dinsel olarak ikiye bölündü[1173]. Bunun önemi ise; Bizans daha önceden konsil vasıtasıyla farklı yorumlar üzerinde bir uzlaşma ve ortak bir karar sağlamaya çalışırdı, VI. yüzyıldan sonra görüyoruz ki, artık egemenlik alanına giren ve farklı akımları savunan kiliseleri parçalayıp kendi içinde asimile etmeye çalışıyordu.

İmparator Herakleios dönemi Armenia'nın tamamen Bizans sınırlarına dahil olduğu bir dönemdi. Herakleios'un Sâsânîlere karşı kazandığı büyük zafer ve onlardan geri aldı mukaddes emanetler Herakleios'u Hristiyanların gözünde ikinci bir İsa konumuna yükseltti. Sebeos onun için "Kutlu, dindar, bahtiyar Herakleios" diyordu[1174]. Bu övgülere rağmen Herakleios Armenia'da tam bir kontrol sağlamak için 630 yılında Mijej Kınuni adında bir Ermeni'yi Armenia'ya gönderdi. Mijej, imparator adına katolikos Erz'i khalkedon credosuna davet etti ve icabet etmeme durumunda başka bir katolikosluğun kurulacağını ve böylece kendisinin de yetki alanının daralacağını ekledi. Bizans bu arada 619 yılında patrik Sergeos'un doktrinini benimsemişti ve Mijej de bu doktrini Ermenilere dayatacaktı. Bu doktrine göre: "İsa, bedenleşmesinden sonra, İnsani ve İlâhi olarak ne iki iradeye ne de iki enerjiye sahipti… Sadece bir iradeye ve enerjiye sahipti[1175]." Monofizitler için düşünülmüş ılımlı bir yaklaşımdı ve Herakleios da Ermenileri kendi safına çekmek için bu doktrini kullanabilirdi. Ancak Ermeniler ılımlı monofiztliğe de karşıydılar, lakin Herakleios'un kudreti karşısında Katolikos Erz'in fazla bir seçeneği yoktu ve bu durumu kabul etti; ayrıca Herakleios'un kendisine Goğp bölgesinin üçte birini ve bölgedeki tuz yataklarını vermesinin de etkisi vardı. Bu kabulle Ermeniler Grek Ortodoks kilisesi içine dahil oldular[1176]. Ancak iki tarafın ruhbanları arasındaki tartışmalar devam etti. Papa Honorius bile Sergeos'un bu doktrinini tasvip etmedi. Zira Mono-Energisme yani tek enerji monofizitçi inanışa kaymalara yol açabilirdi. Ancak Herakleios doğudaki otoritesi için bazı ilkelerden ödün vermeye hazırdı.

[1173] Öztürk, Ermeniler, s.111-112; Garsoïan Nina, **L'Église Arménienne et le Grand Schisme D'Orient**, Leuven, Peeters, 1999, s.275; Garsoïan Nina, "Janus the Formetion of the Armenian Church from the IVth to the VIIth Century", **Studies on the Formation of Christian Armenia**, Variorum, 2010, s.93-94.

[1174] The Armenian History attributed to Sebeos, s.90.

[1175] Dvornik Francis, ***The Ecumenical* Councils**, Hawhorn, New York, 1961, s.34; Türkçe çevirisi için bk. **Konsiller Tarihi**, b.2, çev: Mehmet Aydın, TTK, Ankara, 2019, s.25; Garsoïan Nina, L'Église, s.338.

[1176] Öztürk, Ermeniler, s.135-137.

Bilhassa Arap fetihlerinin ilerlemesi 638 yılında doğru Herakleios'u monofizit Ermeni ve Süryanilere daha çok yakınlaştırıyordu. İmparator Echtése denilen bir credo neşretti. Bu ifade bedenleşmiş kelimeyi sadece bir iradeye atfediyordu[1177]. Sergeos'un getirdiği bu tabir genel olarak Doğu Kiliselerinde kabul gördü, ancak Arapların getirdiği dini serbestlik karşısında Batı Kiliselerinin çabaları boşunaydı.

İmparator II. Konstas 647 yılında tekrardan Armenia hakimiyetini ele geçirince credo ve birlik sorunu gündeme geldi. İmparator Ermeni Kilisesi'ni Grek Ortodoks Kilisesi ile birleştirmek için Pakavanlı David adında bir din alimini Armenia'ya gönderdi. David katolikos III. Nerses'e ruhbanların birleşmesi formülünü sundu. III. Nerses de bunu Theodoros Rışduni ve Ermeni nahararlarına sunmak için bir sinod topladı. Bu sinodun 645 yılında toplanıldığı söylenir, ancak bu Bizans'ın birlik isteği üzerine gerçekleştirildiği için tarihte bir hata vardır. Mösyö Tournebize'in de kıymetli çalışmasında belirttiği gibi bu sinodun tarihi 648-49 olmalıydı[1178]. Bu tarih Bizans'ın Armenia'ya tekrar hâkim olması ve dini dayatma yapma açısından daha uygundur. Bu sinodun neticesi Bizans'ın istediği gibi sonuçlanmadı. Ermeni ruhbanı ve ileri gelen nahararları *Hakiki ve Ortodoks Nikea Mektubu* adında bir inanç bildiri kaleme aldılar. Bu uzun mektubu Sebeos'tan öğreniyoruz ve sonuna doğru *Nikea Credosu*'nu şöyle belirtir:

> "*Tek Tanrıya, cennetin ve yeryüzünün, görünen ve görünmeyen şeylerin yaratıcısı olan ulu Tanrı'ya inanıyoruz. Ve tek olan Efendimiz İsa Mesih, Tanrı'nın oğlu, Baba olan Tanrı'dan doğmuş tek evlat, yani Baba'nın varlığındandır. Tanrı'dan gelen Tanrı, ışıktan gelen ışık, hakiki Tanrı'dan gelen gerçek Tanrı, doğmuş ve yaratılmamıştır. O'nun vasıtasıyla Cennette ve yeryüzünde yaratılan her şeyin görünür ve görünmez olduğu, Baba'nın aynı tabiatında vardır. O bizim uğrumuz ve kurtuluşumuz için indi, enkarne olarak, insan oldu ve tamamıyla Kutsal Ruh sayesinde kutsal bakire Meryem'den doğdu. Ruhu, bedeni, usu ve sahih olan ve zahir olmayan insana dair her şeyi aldı. İşkence gördü, yani çarmıha gerildi, üçüncü günde gömüldü ve yükseldi. Baba'nın sağ tarafına oturduğu aynı bedenle birlikte cennete yükseldi. O, krallığının sonu olmayan, yaşayan ve ölenleri yargılamak için aynı bedenle ve Baba'nın şanıyla gelecek. Biz, yasaya, peygamberlere ve Müjde'nin söylediği, Ürdün'e inen, havarileri vaaz eden ve azizlerin içinde yaşayan, yaratılmamış ve mükemmel Kutsal Ruh'a da inanıyoruz. Bir tek katolik [genel, umumi] kilisesine, bir vaftize, tövbeye, günahların bağışlanmasına, ölülerin dirilişine, ruhların ve bedenlerin ebedi yargısına, cennetin krallığına ve ebedi hayata inanıyoruz.*

[1177] Dvornik Francis, Ecumenical, s.34-35; Türkçe çevirisi için bk. Konsiller, s.25-26.
[1178] Tournebize, c,1, s.352.

Söyleyenlere gelince: Bir zamanlar Oğlun olmadığı ya da olduğu, Kutsal Ruh'un olmadığı veyahut hiçbir şeyden yaratılmadığı bir zaman vardı ya da Katolik apostolik kilisesi de onları lanetlediği için Tanrı'nın Oğlu ya da Kutsal Ruh'un farklı bir varlıktan veyahut varoluştan ya da değişen veya değişebilen olduğunu söyler.

Öyleyse, ebediyetin huzurunda [tek olanı] yüceltelim, kutsal Teslis ve Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un eştözlü kutsallığına, şimdi ve her zaman asırdan asıra ibadet edelim. Amin[1179]."

Bildiriye bakılınca Khalkedon'un credosu reddediliyor ve Ermeniler hamileri olan Bizans'a karşı monofizit inançlarını savunuyorlardı. Tabii ki bunda Theodoros Rışduni'nin Muaviye ile görüşmesi ve ondan güvence almasının yarattığı bir etki de vardı. II. Konstas 654 yılındaki Armenia seferinden sonra Muşeğ Mamigonyan'a olağanüstü yetki vererek onu süvari birliğinin başına getirdi, bu Ermenilerin saparapet dedikleri başkomutanlık gibi bir şeydi. İmparator daha sonra dini bölünmeyi engellemek için Ermenilerin kendisine beyan ettikleri Nikea Credosunu geçersiz saydı ve Khalkedon kristolojisini vaaz ettirdi. Surp Krikos katedralinde Grek Kilisesi'nin usullerine göre komünyon yaptırdı. Bazı din adamlarının bu durum karşısında imparatora çıkıştıkları kaynaklarda aktarılmaktadır[1180]. Ancak III. Nerses genel olarak hep Bizans saflarında durmayı tercih etti. 657-58 yıllarında Bizans ona gümüş bir taht hediye etti ve *kouropalates* orununu tevdi etti[1181].

680 yılına gelindiğinde üçüncü Konstantinopolis Konsili [Trullien veya Quinisexte] düzenlendi. Bu konsil yüz yemiş piskoposun katılımıyla bir sene sürdü. Konsil'de monothelism ve savunucuları mahkûm edildi ve Khalkedon credosuna şu sözler eklendi: "İsa'da bölünmeyen, ayrılmayan ve birbirine karışmayan iki iradeyi ve iki enerjiyi kabul ediyoruz. İki irade, İnsani iki irade gibi tanrısal iradeyi takip eder ve ona tabi olur[1182]." Trullien konsili de denen bu konsil umumi bir konsil gibi

[1179] The Armenian History attributed to Sebeos, s.125-126; Bedrosian'ın çevirisi için bk. Sebeos, History, s.51.

[1180] Sebeos Katolikos Nerses'e dair başlığıyla bir bölümü bize aktarmaktadır. Burada geçen diyaloglar için bk. The Armenian History attributed to Sebeos, s.139-143; Bedrosian'ın çevirisi için bk. Sebeos, History, s.54-56. Daha geç dönem kaynağı olan Kalotikos Hovhannes de bu konuyla ilgili pasajlar vermektedir. bk. Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.74-81.

[1181] The Armenian History attributed to Sebeos, s.153; Bedrosian'ın çevirisi için bk. Sebeos, History, s.59.

[1182] Dvornik Francis, Ecumenical, s.35; Türkçe çevirisi için bk. Konsiller, s.27.

görülse de daha çok Doğu Kilisesi'nin doktrinsel sorunları üzerineydi[1183]. Ancak Herakleios dönemindeki ılımlı yaklaşımdan eser yoktur ve anlaşıldığı kadarıyla Bizans dini siyaseti olarak doğuyu gözden çıkarmış gibidir. Bunda şüphesiz ki Emevilerin doğudaki Hıristiyanlar üzerindeki etkisi vardı ve onları hamileri olarak görüyorlardı.

Emeviler ile birlikte Armenia tekrar Arap hakimiyet alanına girdi ve bunun doğal bir sonucu olarak Ermeniler khalkedoncu kristolojiden azat oldular. Ancak Kafkaslar'daki Ağvanlar'ın katolikosu Nerses khalkedoncu credoyu benimsediği ve Ağvan beyi Sprahm'dan da destek gördüğü için Ermeniler coğrafyalarında hâlâ bunu bir tehlike olarak görüyorlardı. 703 yılında katolikosluk makamına Arçeş'li Yeğya geçtiğinde ilk iş olarak bu konuyla ilgilendi. Zira Ağvan bölgesindeki pek çok ruhban ve naharar da khalkedoncu kristolojiyi kendileri için tehlikeli görüyorlardı. Ayrıca bunu benimsemek Bizans hamiliğini de benimsemek demekti ve bu durum Emevilerin hiç hoşuna gitmezdi. Bunun üzerine katolikos Yeğya II. Ömer'e şöyle bir mektup yazdı:

> *Ülkemizde bir piskopos ve hatta piskoposla iş tutan kocası olmayan bir prenses var; ikisi de yüce devletinize itaat etmeyi reddediyor; dualarımda her daim adınızı kutsayan şahsımla birleşmek istemiyorlar lakin Roma İmparatoru ile birleşiyorlar ve bu şekilde ülkenizde huzursuzluk yaratıyorlar. Onları yok etmek ve şahsımdan uzak tutmak için acele etmelisiniz, zira Roma onları hazineleriyle ve her türlü yolla etkili bir şekilde destekliyor*[1184].

II. Ömer bu fırsatı kaçırmadı ve Yeğya'ya tam yetki vererek Ağvan Kilisesi'ne müdahalede bulundu. Nerses zincire vurularak ve bir deve bindirilerek emir'ül-mümine [amirabied] gönderildi ve Yeğya başka bir şahsı Ağvan katolikosu olarak atadı[1185]. Bu durum Bizans'ın Kafkasya'daki otoritesine karşı büyük bir darbeydi. Ancak Ermeniler bununla yetinecek değillerdi.

Yeğya'nın ölümünden sonra katolikosluk tahtına 717 yılında III. Hovhannes geçti. O da selefi gibi Khalkedoncu ve Batı Kiliselerinin mutat usullerini engellemek ve ortadan kaldırmak istiyordu. Yönetiminin ikinci yılında Dıvin'de bir ruhani konsey topladı. Burada dikkat çekici karar 'Efkharistia' [εὐχαριστία] yani şarap ve ekmek

---

[1183] Konsilin kanonları için bk. **Concilium Constantinopolitanum a. 691/2 in Trullo habitum**, ed: Heinz Ohme, Acta conciliorum oecumenicorum, Series Secunda II: Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium, Berlin, De Gruyter, 2013, s.10-vd.
[1184] Jean Catholicos, *Histoire d'Arménie*, s.88.
[1185] Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, s.88.

ayini sırasında şaraba su katılmasını yasaklamasıydı. Batı Kiliseleri Yuhanna'daki "*Ama askerlerden biri O'nun böğrünü mızrakla deldi. Böğründen hemen kan ve su aktı*[1186]" bu ifadeyi alarak Efkharistia'da şaraba su katarlardı. Ermeniler bu usulleri de kabul etmeyerek Batı Kiliselerinden kendisini tecrit ediyordu. III. Hovhannes'in topladığı bir konsey ise 726 yılında Malazgirt'te [Manazgert] toplandı. Aslında konsey başlangıçta Ermenilerin Arap tesiriyle olsa gerek Ardzen dedikleri günümüz Erzurum'unda toplanacaktı. Ancak Erzurum şehri ve civarı Bizans tesiri altında olduğu için khalkedoncu kristoloji etkisine karşı konsey Malazgirt'te toplandı. Mösyö Tournebize'in güzel incelemesiyle bu konseyinin önemini üç önemli kısma ayırıyoruz: İlki, Malazgirt Sinodundan önceki Süryaniler ve Ermeniler arasındaki ilişkileri; İkincisi, bu sinodda açıklanan doktrin; Üçüncüsü, Ermeniler arasındaki bariz heretik doktrinleri belirleyerek yok saymak. Bunların tek tek tetkik edilmesi tezimizin sınırlarını aşacağından kısaca özet geçmek durumundayız. Ayrıca bu tetkikler için teoloji alanında ihtisas şarttır. Yalnız dini ilişkiler açısından olaya bakarsak, Malazgirt konseyi veya sinodu Iulianusçu ve Severusçu gibi aşırılık yanlılarını elimine ederek itidalli çözümler getirmeyi ön gördü[1187]. Bizans açısından ise Ermenilerin khalkedoncu kristolojiye tutumlarını bir kez daha gösterdi.

3.3.2. İkonoklazm ve Ermeniler

Aynı tarihte [726] İmparator III. Leon bir fermanla Hıristiyanların azizlerin resimlerine tapınmayı yasakladı. Bu dönme Bizans tarihinde ikonoklazm denir. Pek çok tarihçiye göre mevcut hanedanın doğu kökenli olması (Isauria hanedanı Ermeni, Arap veyahut Ermeni-Arap karışımı bir aile olduğu söylenir) böyle bir akımın imparatorluk içinde yaşanmasına neden olmuştur. Ancak ikonoklazm hareketinin Yahudi-Müslüman put karşıtlığı veyahut Ermeni Kilisesi'nde var olan ikona karşıtlığıyla bir ilgisi olduğu kesin değildir. Marksist ekolden olan mösyö Levtchenko görüşlerini daha mantıklıdır. Zira ona göre

[1186] Yuhanna 19:34.

[1187] Tournebize, c,1, s.389-400; Otzunlu Hovhannes teolojik, disiplin, merasim usulü ve sırasıyla ilgi tartışmalar ve Kilise kanunnamesi teşkil eden mektuplar bıraktı. Ermenice ve Latince metinler için bk. Iohannis Ozniensis, **Oratio**, Venedik, 1816; Metinde belirttiğimiz heretik akımlara karşı alınan kararlar için bk. **Chronique de Michel le Syrien**, cilt II, çev: J.B. Chabot, Ernest Leroux, Paris, 1901, s.492-500.

> ‘*ikonlar bu mücadelenin asıl konusu değildi, bilakis sınıfın ekonomik ve politik çıkarları için savaşan Bizans toplumunun belirli grupları için bir bahane olarak kullanıldı*[1188].’

Yine devam eden yazar şöyle demektedir:

> ‘*Bu, devletin çıkarlarını temsil eden asker-imparatorlar ile manastır kurumu arasında bir çatışmayı kaçınılmaz hale getirdi. Bu düşmanlık, VIII. yüzyılın başında, bilhassa ikonoklazm şeklinde başladı. Bizanslı yöneticiler, mevcut düzenin temeli olan Kilise'yi yok sayamıyorlardı, İslam'ın zaferi ve genel olarak Kilise'yi reddeden Paulikianların imparatorluk içindeki başarıları, yönetimin gerekli gördüğü anlamda Kilise'yi reforme etmeyi bir görev haline getirdi: onu en bariz hurafelerden arındırırken aynı zamanda kalıcı bir şekilde devlete tabi kılmaktı*[1189].’

Ayrıca imparator bu egemenlik hakkını kanuni yönden de garanti altına almıştı. Zira Isauria Hanedanlığının meşhur kanunu olan ‘*Egloge*’nin giriş kısmında bu duruma bir gönderme yapılmaktadır:

> ‘*Bu nedenle, kendi güzel zevkine göre bize emperyal hükümdarlığı teslim ettiği için, O'na duyduğumuz sevgiyi korkuyla göstermek adına bunu ilave etti, zira Petros'a Havarilerin en başı olarak, en sadık sürüsünü beslememiz için bize emretti: O'na şükrederek, bize emanet edilenlerin doğru ve adil yönetiminden daha kabul edilebilir bir şey düşünemeyiz, öyle ki, bundan böyle günahkârlık bağlarını kırabilirsiniz, ahitlerin haksız ihlallerini durdurabilirsiniz ve günah işleyenleri ezebilirsiniz, böylece düşmanlarımıza karşı kazandığımız zaferlerle, O'nun yüce eliyle, etrafımızı saran diademle taçlandırabiliriz ve tahtı daha kıymetli ve şerefli, kendimize barış içinde ve devleti sağlam bir temel üzerine kurabiliriz*[1190].

Bu akımın imparatorluk içindeki Ermeniler açısından önemi ise Ermenilerin ikonoklazmı tabii olarak benimsemeleriydi. Zira akım Asya themalarında – bilhassa

---

[1188] “En réalité, les icones ne furent pas l'objet de la lutte, mais sevirent de prétexte à des groupes définis de la sociétè byzantine, qui luttaient pour leurs intérêts économiques et politiques de classe.” bk. Levtchenko, s.136.

[1189] “Cela rendait inévitable un conflit entre les empereurs-soldats, représentant les intérêts de l'État, et le monachisme. Les hostilités commencèrent au début au VIIIe siècle, sous la forme particulière de l'iconoclasme. Si les dirigeants de Byzance ne pouvaient pas se passer de l'Église comme du soutien de l'ordre existant, le triomphe de l'islam et les succès des pauliciens, qui reniaient l'Église en général, à l'intérieur de l'Empire, faisaient au gouvernement un devoir de procéder à une réforme de l'Église dans le sens qui lui paraissait indispensable: l'épurer des superstitions les plus criardes en même temps que la soumettre à l'État d'une manière durable.” bk. Levtchenko, s.137.

[1190] “Επεί οὖν τὸ κράτος θῆς βασιλείας ἡμῖν ἐγχειρίσας, ὡς ηὐδόκησε δεῖγμα τοῦτο τῆς ἐν φόβῳ πρὸς αὐτὸν ἀγαπήσεως ἡμῶν ἐποιήσατο, κατὰ πέτρον τὴν κορυφαιοτάτην τῶν ἀποστόλων ἀκρότητα, ποιμαίνειν ἡμᾶς κελεύσας τὸ πιστότατον ποίμνιον, οὐδὲν αὐτῷ πρότερον ἢ μείζον τῆς ἐν κρίματι καὶ δικαιοσύνῃ τῶν υπ' αὐτοῦ καταπιστευθέντων ἡμῖν κυβερνήσεως εἰς ἀντίδοσιν εἶναι πιστεύομεν ὡς ἐντεῦθεν πάσης ἀδικίας λύεσθαι σύνδεσμον καὶ βιαίων συναλλαγμάτων διαλύεσθαι στραγγαλίας καὶ τὰς τῶν πλημμελούτων ὁρμὰς ἀνακόπρεσθαι, καὶ οὕτως ταῖς κατ' ἐκθρῶν νίκαις ὑπὸ τῆς αὐτοῦ παντοδυνάμου χειρὸς στεφχνοῦσθαι ἡμᾶς, τοῦ περικειμένου διαδήματος πολυτελέστερόν τε καὶ τιμιώτερον, εἰρηναῖόν τε ἡμῖν καταθίστασθαι τὸ βασίλειον καὶ εὐσταθὲς τὸ πολίτευμα.” bk. *L'Eclogue des Isauriens*, s.3.

Ermenilerin yoğunlukta olduğu themalarda – kabul gördü ve bu kabul merkezi hükümete büyük bir destek sağladı[1191]. III. Leon'un halefi V. Konstantinos Kopronymos 757 tarihinde Konstantinopolis'te bir konsil toplayarak babasının başlattığı bu akıma bir meşruiyet kazandırmak istedi. Özellikle doğu bölgelerinden gelen 338 piskopos bu konsilde bulunmuşlardı. Konsil ikonoklazm karşıtlarını aforoz etti ve bilhassa onların öncüsü konumunda olan Dımaşklı İoannes'i [Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός] aforoz ettiler. Bu durumun ilk evresi Hazar Leon'un eşi İrene döneminde son buldu. Papa I. Hadrianus'un da rızasıyla Konstantinopolis'te bir konsil toplandı ancak ikonoklast taraftarları tarafından bu konsil basılınca imparatoriçe konsili Nikea bölgesine taşıdı. Bu konsile batı bölgesinden 350 piskopos katıldı ve sekiz oturumun sonunda ikonaklast konsillerinin kararlarını mahkûm ettiler, tasvirler kültünde tebcil eden resimlerin, tasvir ettiği kişiler olduğunu ilan ettiler ve ibadete layık olanın yalnız Tanrı olduğunu belirttiler. Bu ikona hengâmesi yine bir imparatoriçe olan Theophilos'un eşi Theodora döneminde nihayete kavuşabildi. 843 yılında düzenlenen mahalli bir sinod ile '*Tasviler Kültü*' imparatorluk kararnamesi ile bir sonuca bağlandı[1192]. İkonoklazmın bu kadar uzun yıllar – aradaki kesintiyi saymazsak 117 yıl – varlığını sürdürmesinde hiç şüphesiz imparatorluk içindeki Ermenilerin katkısı büyüktü. Zira Ermenilerin imparatorluk içindeki siyasi ve askeri ağırlığı burada kendini göstermiştir.

3.3.3. Bizans'ın 9. ve 11. Yüzyıllarda Armenia'daki Dini Politikası

Ermenilerin IX. Yüzyılın sonlarına doğru özerkliklerini kazanarak bir prenslik kurduktan sonra kilisesinin üzerindeki Ortodoks Grek tesirini kaldırmak istediler. Bilhassa Arapların egemenlik dönemlerinde Bizans'a sığınmış olan Ermeniler Ortodoks Greklerden dini baskılar gördüler. İmparator II. Nikephoros Phokas döneminde Pontos'lu ünlü Ermeni keşişi Nikon imparatorun da teşvikiyle "Περὶ τῆς δυσσεβῶς θρησκείας τῶν κακίζον Ἀρμενίων" [*Ermenilerin dinsiz kültü*]

[1191] Levtchenko, s.137-142.
[1192] Dvornik Francis, Ecumenical, s.36-40; Türkçe çevirisi için bk. Konsiller, s.27-31.

üzerine akerbik bir inceleme yazdı[1193]. Bu tarz incelemenin daha doğrusu aşağılama içeren bir metinin bir Ermeni tarafından yazılması da hem ilginç hem önemlidir. Tabii ki bu tarz şeyler iki kesimin birbirlerine karşı zıtlaşmasına neden oluyordu. Üstelik Kars Katedrali'nde ayinlerin Gürcülerin yani Ortodoks itikadının geleneklerine göre yapılması da istenmişti ve Ermeni lideri Apas bunları püskürtmek zorunda kalmıştı. Ermenilerin Ber bölgesine karşı barbarca tutumları, tabii olarak Grekleri öfkelendirdi, lakin bundan da öte, bunu Gürcülerin katıldığı Ortodoks Kilisesi'nin törenlerine bir hakaret olarak addettiler. Doğudaki Ermenilerin bu tutumları, batıda Bizans yönetimi altında yaşayan Ermenilerin, kendilerini geçmişte olduğundan daha sıkı bir şekilde Ortodoks Grek Kilisesi'nin geleneklerine uymak zorunda bıraktı. Mösyö Tournebize'in söylediği gibi '*Onları Ortodoksluğun kucağına alarak tasdik ettiler ve bazen yeniden vaftiz ettiler*[1194].' Kadim inançlarından vazgeçmek istemeyen Ermeniler Büyük Armenia'ya bilhassa Ararat bölgesi içinde olan Şirak ve Vanat bölgesine sığındılar. Ancak işin ilginç yanı, Ortodoks Grek Kilisesi'nin gelenekleri ve hatta ayinleri, Ermeni ruhbanların nazarında, Ermeni ritüellerinin Grek Kilisesi'nin nazarında lütuf bulmadığından daha fazla lütuf bulamamıştı. Grekler vaftizin bir kişi adına verildiği ve Katolikos Ananias'ın vaftizi ellerinden alanlara yeniden ad verdiğini iddia ettiler. İnsanlar o kadar patlamaya hazır barut gibiydiler ki, Grekler ve Ermeniler, uzlaşmadan söz etmeye cüret eden engin görüşlü kişileri heretik olarak görüyorlardı. Yine mösyö Tournebize'in sözüyle 'aşırılıklar diğer aşırılıkları kışkırtmış ve sürdürmüştü[1195].'

Patrik Ananias Ermeni takvimine göre 414 yılında [yani 30 Mart 965 – 29 Mart 966 tarihleri] öldüğünde ortam son derece karışık ve kötüydü. Kral III. Aşot, onun yerine birini geçirmek için ruhani bir konseyi toplantıya çağırdı. Şiragavan'da toplanan konseye Ağuvan Katolikosu Hovhannes ve Vahanig [Küçük Vahan] lakaplı Sünik piskoposu Vahan katıldı. Konsye Hovhannes başkanlık yaptı. Konsey sonucuna göre seçilen kişi Vahan'dı. Bu ikisi Sünikli bir naharar olan Civanşer'in oğluydu ve sabık patrik Ananias'ın nazarında *persona grata* idi ve Ananias onu

[1193] Eserin orijinal Grekçe edisyonu ve Latince çevirisi için bk. **S. Patrum Qui Temporibus Apostolicis Floruerunt**, c.I, Antverpiae, 1689, s.235-236.

[1194] "En les recevant dans le giron de l'orthodoxie, on les confirmait et, parfois, on les baptisait à nouveau." bk. Tournebize, c,1, s.151.

[1195] "…les excès avaient provoqué et entretenaient d'autres excès." bk. Tournebize, c,1, s.152.

Sünik piskoposu olarak tayin etmişti[1196]. Mateos'a bakacak olursak bu konu hakkında şöyle bir bilgi vermektedir:

> *…Tanrı, aziz Katolikos Ananias'ı kendi yanına çağırdı. Onun yerine, herkesin fevkinde iyi bir zat olan muhterem Vahan, başta Ağuvan Katolikosu Hovhannes olduğu halde büyük törenle katolikos olarak tasdik edildi. Böylelikle Vahan, Arkina kasabasında bu tarihte*[1197] *katolikosluk makamına oturmuştur. O bu mevkie, Ananias'ın ve Ermeni kralları olan Hovhannes ve Aşot'un emir ve rızasıyla çıkmıştır*[1198].

Ancak patriklik makamına oturan Vahan da Ortodoks Kilisesi'nden yanaydı. Patrik olduğunda pek çok piskoposa el atarak onların desteği ile katolikos oldu ve bir yıl gibi bir süre bekledikten sonra Gürcistan'dan çeşitli ikonlar getirdi ve onları Ermeni kiliselerinin sunaklarına yerleştirmeye başladı. Din adamlarına 'sunakları onlarla süslemelerini ve onlarsız ayin yapmamalarını emretti[1199].' Genceli Kiragos 'Vahan'ın Gürcüler ile anlaştığını ve khalkedoncu sapkınlığı canlandırmak için ikonlar getirdiğini' söyler[1200]. Taronlu Stephanos ise "Vahanik, mektuplar yollayarak khalkedoncu birleşmeye yönelik güçlü arzusunu gösterdi" der[1201]. Stephanos Orbelian 'Vahan'ın Bizans ile ittifak bile yaptığını' söyler[1202]. Bu duruma belki de ikonoklazım döneminin bir karşılığı gözüyle de bakılabilir. Zira o dönemde bilindiği üzere bu akım Ermeniler nazarında desteklenmişti.

Ancak din adamları III. Aşot'a bu durum hakkında şikâyette bulundular ve Aşot Ani'de bir ruhani konsey toplanmasını istedi[1203]. Vahan bu ruhani konseyin karşısına çıkmanın kendisi için iyi olmayacağını düşündü ve Vaspurakan bölgesinin lideri olan Apusahl-Hamazasp'ın yanına sığındı. Ani'deki konsey Vahan'nin yerine Sevanlı bir keşiş olan Stephanos'u seçti ve Ağuvan Katolikos'u Hovhannes

---

[1196] Grousset, Ermeniler, s.476-477.

[1197] Mateos tarihi hatalı olarak 425 [27 Mart 976 – 26 Mart 977] tarihinde verir. Taronlu Stephanos ise yukarıda da belirttiğimiz gibi Ananias'ın ölümünü 414 yılında verir. Bundan dolayı Vahan'ın patriklik makamına gelişi 965-66 yılları arasında olmalıdır.

[1198] Urfalı Mateos, s.35-36; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.29.

[1199] Step'annos Orbelean's, s.152. Fransızca tercüme için bk. Stéphannos Orbélian, Histoire de la Siounie, s.166-167.

[1200] Kiracos, Historiens, s.46; İngilizce çevirisi için bk. Kirakos, History, s.31.

[1201] The Universal History, s.233; Fransızca çevirisi için ayrıcabk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.41.

[1202] Step'annos Orbelean's s.152. Fransızca tercüme için bk. Stéphannos Orbélian, Histoire de la Siounie, s.167.

[1203] Stepahanos Ani'de toplanan bu din adamlarının adlarını şöyle vermektedir: Arşarunik piskoposu Efendi Haçik, Kamrçazor'un lideri peder Polykarpos, Horomos cemaatinin bir keşişi olan peder Sargis, Sevan Manastırı'nın bir keşişi olan peder Stephanos ve diğer pek çok piskopos ve peder… aynı eser aynı sayfa bk.

tarafından takdis edildi[1204]. Mateos Vahan yanlısı bir yazım içinde olduğu için onun 432 yılında [983-84] katolikosluk makamında beş ay kaldıktan sonra öldüğünü ve yerine Stephanos'un katolikos olarak takdis edildiğini söyler[1205]. Ancak Mateos'un anlatımında hem zamansal olarak hem de olayların gerçekleşmesi bakımından bazı yanlışlıklar vardır. Bu konuda Taronlu Stephanos'un kroniğine ehemmiyet vermek daha doğrudur.

Ermeni kroniklerini genel olarak tetkik ettiğimizde bu dönem için büyük bir dini bölünmeden söz edebiliriz: İki Ermeni lider ve iki dini yapı. Bir tarafta III. Aşot ve onun yanında olan III. Stephanos, diğer tarafta ise Apusahl-Hamazasp ve onun yanında Vahan. Taronlu Stephanos da "*Her iki tarafta Armenia ülkesine aforoz yağdırdılar*" der[1206]. Ancak kısa bir süre sonra önce III. Stephanos ardından da Vahan öldü. Ermeniler bu dini bölünmeden zarar gördükleri için III. Stephanos'un yerine Anania Mogatsi'nin yeğeni I. Haçik Arşaruni'yi patrik seçtiler. Haçik kendisini Vaspurakan bölgesindeki Ermenilere de kabul ettirdi. Zira bu Bizans ve Ortodoks Kilisesi'nin dini yönden zayıflaması anlamına geliyordu. Haçik Ermeni Kilisesi'nin birliğini yeniden tesis etti ve daha önceden khalkedoncu görüşe verilen tavizlere karşı çok sert eleştiriler yaptı. Ermeni Kilisesi'nin ritüellerini sıkı bir biçimde korudu ve hatta Bizans topraklarında yaşayan soydaşları için Ermeni Kilisesi'nden ruhbanları themalara yolladı[1207]. Patrik Haçik'in ölmesinden sonra da, Ermeni lideri Gagik Armenia'daki piskoposları ve Bizans tarafındaki piskoposları – özellikle onların başı olan Arşarunik piskoposu Sahak'ı – ruhani bir konseye çağırdı[1208]. Görüldüğü üzere Ermeniler Bizans'ın baskıcı kilise politikasına karşı kendilerini Bizans topraklarında da göstermekten çekinmiyorlardı.

II. Basileios döneminden itibaren Ermeni nahararlarının toprakları veraset yoluyla Bizans'a geçmesi Ermenileri hem siyasi hem de dini olarak endişelendiriyordu. Zira Bizans'ın bu topraklar üzerindeki hakimiyeti bilhassa

[1204] Step'annos Orbelean's, s.152. Fransızca tercüme için bk. Stéphannos Orbélian, Histoire de la Siounie, s.167; The Universal History, s.233; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.41.
[1205] Urfalı Mateos, s.37; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.30.
[1206] The Universal History, s.233; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.41.
[1207] Grousset, Ermeniler, s.478.
[1208] The Universal History, s.296; Fransızca çevirisi için ayrıca bk. Asolik de Tarôn, Histoire Universelle, s.143.

Ortodoks Kilisesi'nin Ermeni Kilisesi üzerindeki hakimiyeti demekti. Ermeni nahararı Hovhannes Simbat'ın ölümünden sonra onun topraklarını Bizans'a verme konusunda Katolikos Bedros önemli bir rol oynadı. Bu tutumu Ermeniler arasında büyük bir tepki yaratmış olma ki, kendi topraklarına dönemedi ve Sivas'taki sabık Vaspurakan nahararı Senekerim'in yanına sığında. Bu durumdan dolayı da Bizans İmparatoru II. Basileios'un güvencesi altındaydı ve ona bağlıydı. Ancak II. Basileios'un ölümünden sonra Ani'ye döndü. Nedeni tam bilinmemekle birlikte bir yıl sonra tekrar Sivas'a gitti ve üç yıl daha burada kaldı. Anlaşılan Ani'deki yönetici eşraf Bizans yanlısı bir din adamını istemiyordu. Bedros üç yılın ardından tekrar Ani'ye döndü ama Bizans yanlısı adam imajı verdiği için herkes ona şüpheyle yaklaştı ve 1030 yılında Vaspurakan'daki Dsoroy Vankh manastırına gitti[1209]. Mateos, Bedros'un dargınlıktan dolayı Vaspurakan bölgesindeki manastıra çekildiğini ve Hovhannes ile diğer Ermeni liderlerinin ona hilekârca bir mektup yazarak, onun bilcümle emirlerine itaat ve doktrinini takip edeceklerini söylediler der. Mateos hatta oraya yönetici olarak gelmiş Bizanslı prenslerin aracı olarak tayin edildiğini de söyler. Ancak bunların hepsi bir oyundu ve Bedros makamına geçince Hovhannes tarafından tevkif edildi ve yerine Sanahin manastırının başrahibi olan Dioskoros katolikosluk tahtına çıktı. Ancak Mateos'un da sevmediği gibi o dönemin Ermenileri de yeni katolikoslarını benimsemediler ve onu bu makama uygun görmediler. Nihayetinde Ağuvanlıların patriği Husep Ani'de bir sinod topladı ve Papa Leon'un aziz hatırasına ve Khalkedon Konsili'ne saldırılarda bulunduğu için Dioskoros'u görevden aldılar. Bedros böylece koltuğuna geri dönmüş oldu ve bununla birlikte Bizans da hem siyasi hem de dini olarak varlığını tekrar Armenia üzerinde korumuş oldu[1210].

Bizans'ın Ani'yi aldıktan sonra Elbulesvar tarafından 1045 yılının sonlarında Dıvin tarafında bozguna uğratılınca, İmparator Monomakhos İberya dükü ve Ani valisi olarak atadığı Mikhael İasites'i görevden alarak yerine Katakalon Kekaumenos'u ve ordu komutanı olarak da parakimomenos Nikolas yerine

[1209] Tournebize, c,1, s.155.
[1210] Urfalı Mateos, s.65-67; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.61-62.

hetaireiarkhes Konstantinos'u atadı[1211]. Yeni Vali Kekaumenos Bedros'tan haz etmiyordu. Aristekes de "Kekaumenos'un [Ermeniler ona Kamenas diyor] selefi gibi onu onurlandırmadığını ve imparatora onun hakkında suçlayıcı mektuplar yazarak onu şehirden uzaklaştırdığını söyler ve şöyle yazar: 'İmparator, yerleşiminizin Karin bölgesindeki Ardz avanında olmasını buyurdu'" der[1212]. Ancak Bizanslılar Bedros'u Erzurum'daki bir kaleye hapsettiler ve daha sonra onu İmparator Monomakhos'un huzuruna çıkarmak için Konstantinopolis'e götürdüler. Mateos'a göre ise İmparator Monomakhos Katolikos Bedros'a mektup yazarak onu Konstantinopolis'e çağırıyordu. Bedros belki geri dönemem diyerek makamını Haçik'e bıraktı ve büyük bir maiyetle Konstantinopolis'e doğru yol aldı. Mateos'un verdiği bilgiye göre Bedros kendi hanesine mensup 300 zadegân ile toplam 110 kişi olup katırlara binmiş olan rahip, piskopos ve diyakoslar ve 200 kişilik yaya memur ve uşaklarla beraber yola çıktı. Mateos bu maiyetin içindeki önemli simaları da şu şekilde vermektedir: 'çok meşhur bir zat olan Bulkhar ve divan reisi Haçatur, rakipsiz bir kalem sahibi olan Tadeos, Karneğetzi Georg, Karneğetzi Hovhannes, Hağbadatzi Mateos, Kırnairetzi Mıhitar, filizof Kabanetzi Diranun, Mıhitarig, Sanahnetzi Vardan, Başkhadatzi Barseğ, meşhur ve muhterem Elise ile kardeşi Barseğ, Çulahagtsak Georg ve Efrem, Anania ve Haçik[1213].' Mateos Bedros'un ve maiyetinin Konstantinopolis'te muhteşem bir törenle karşılaştığını ve imparator ile patriğin de onu karşılamaya geldiğini abartılı bir şekilde belirtir. Oysa Bizans kaynaklarında böyle bir tören ve karşılamadan asla bahsedilmez. Mateos bu olayı Ermeniler için övünülecek bir şekilde anlatırken, Aristakes ise Bizans'ın bunu neden yaptığını daha mantıklı bir şekilde izah ediyordu: "Bizans imparatoru Bedros'u gördüğünde, onu büyük bir saygı ve onurla kabul etti ve Bedros'un cömert bir maaş ile onurlandırılmasını emretti. Ancak onu üç yıl boyunca yanında tuttu, çünkü eğer Armenia'ya dönseydi, Bedros Ani halkını isyana teşvik edebilirdi[1214]." Mateos'a göre de Bedros dört yıl Konstantinopolis'te kaldı ve ardından Sivas'taki

[1211] Scylitzae, Synopsis Historiarum, s.448-449; N. Banescu, "Un Duc Byzantin du XIe Siècle, Katakalon Kékauménos", **Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique**, XI, Bükreş, 1924, s.25-36.
[1212] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.74; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.71.
[1213] Urfalı Mateos, s.88; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne s.86.
[1214] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.99; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.86-87.

Senekerim'in oğlu Atom onu kabul etti. Burada da üç yıl kaldıktan sonra öldü[1215]. Bedros'un ölümünden sonra yerine II. Haçik geçti. Ancak o da Bizans yönetiminin dini baskılarından kaçamadı. İmparator onun katolikos olduğunu öğrenince elçiler gönderdi ve Haçik ile tüm hazineleri aldırarak onu Armenia'dan getirdi. Haçik de Bedros gibi üç yıl Konstantinopolis şehrinde kaldıktan sonra salıverildi ve Tarnta [Darende][1216] adındaki Üçüncü Armenia olarak geçen yerin sınırına geldi ve oraya yerleşti çünkü Bizans tarafından bu bölgede yaşaması emredildi[1217]. Aristakes Haçik'in Konstantinopolis'te tutulmasının nedenini şöyle açıklıyor:

> *Onu vergi verme yükümlülüğü atlına sokmak istiyorlardı. Ancak Haçik, 'Benim zamanımdan önce uygulanmayan bir şeydi ki ben de kabul etmeyeceğim' iddiasında bulunarak bunu reddetti. Daha sonra, onu çok fazla sorgulamaya tabi tutmalarına ve 'emrettiğimiz gibi yapana kadar buradan ayrılamayacaksın' tehdidine karşın, yine de, saygıdeğer büyük Aydınlatıcımızın [Aziz Gregory] temsilcisi onların sözlerinden hiçbir şekilde korkmadı, aksine hızlıca karşılık verdi.*

Bu kararlı duruş karşısında, Aristakes imparatorun geri adım attığını ve Haçik'i vergi almadan salıverdiğini, hatta Tarnta'da iki manastırı da onun mülkiyetine verdiğini söyler[1218]. Mateos ise bu olayı İmparator Doukas'ın Armenia Kilisesi'ni kaldırarak khalkedoncu doktrini Armenia'ya benimsetmesi olarak yorumlar. Aristakes'te geçen hazineler kısmına da değinen Mateos, Bedros'tan kalan bu altın ve gümüşle dolu hazineden dolayı Sivas'ta pek çok kişinin işkenceye maruz kaldığını ve din adamlarının Haçik ile beraber Konstantinopolis'e götürüldüğünü söyler. Nihayetinde Ermeni nahararlarının büyük çabaları sonucunda üç yıl sonra geri dönebildiğini de ekler[1219]. Aristakes bu olaya ekonomik yönden yaklaşırken, Mateos ise dini yönünü daha ön planda tutmuş, lakin iki yazar da yazdıkları konusunda haklıydı. Bizans her şeyin üzerine çöreklenen bu dini yapıyı kırmak için her yolu deniyordu ve Armenia üzerinde tam bir hakimiyetin peşindeydi.

Gagik Bizans esaretinden kurtulduktan sonra İmparator Doukas Ermenilerin Dzamındav dedikleri günümüz Kayseri civarındaki bir yeri ona tevdi etti ve Gagik

---

[1215] Urfalı Mateos, s.89; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.87; Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.99; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.87.

[1216] Günümüz Malatya ilinin Darende ilçesi. bk. Umar, Adlar, s.198.

[1217] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.99-100; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.87-88. Geç dönem kaynağı olan Simbat'a göre Haçik üç yıl değil üç ay Konstantinopolis'te tutulmuştur. bk. Smbat Sparapet's, s.23.

[1218] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.100; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.88-89.

[1219] Urfalı Mateos, s.112-113; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.115.

ata topraklarını bırakıp zadegânlarıyla birlikte bu toprağı yerleşti. Mateos'a göre bu Ermenilerin esaret altına alınmasıydı. Zira katolikosluk makamı Bizans'ın kendi nüfuzunu gösterebileceği bir noktaya taşınıyordu. Türklerin Ani'yi almasının ertesinde katolikos Haçik öldü. Ermeni ileri gelenleri onun ölümü üzerine Pahlavuni ailesinden Vahram adlı bir genci bu makama uygun gördüler, zira o Ermeni nahararlarından Grigor Magistrosun da oğlu idi. Aynı Vahram'ı katolikosluk tahtına çıkardılar. Mösyö Grousset eserinde '*Bizans politikasının entrikaları yüzünden ruhani liderlik makamı beş yıl boş kaldı*' demektedir[1220], lakin Mateos'un böyle bir bilgi verdiğini görmüyoruz. Mateos'a göre Vahram katolikosluk tahtına çıktıktan hemen sonra İmparator Doukas ve Bizanslı ruhbanların müttefiken Ermeni Kilisesi'ni tatbik etmeye kalkıştılar. İmparator Sivas şehrine haber göndererek Ermeni nahararları Atom ve Apusahl'ı Konstantinopolis'e çağırdı. Ermeni nahararlar imparatorun niyetini hissederek Karapnetzi adıyla bilinen dini literatüre hâkim olan Hugopos Vardabet'i de yanlarına alarak Konstantinopolis'e gittiler. İmparator onları iyi bir şekilde karşılasa da niyetini çok geçmeden belli etti ve onlara 'İmparatorluğumuzun emri mucibince, siz ve bütün Ermeni reisleri, Roma [Bizans] mezhebine göre vaftiz olunmalısınız' dedi. Bunun üzerine Ermeni nahararları imparatora 'Biz, Aşot'un oğlu Gagik'siz hiçbir şey yapmayız. Zira o, âlim bir adam, bir kral ve bize de damattır. Onu buraya çağır. Çünkü onsuz bir şey yaparsak o sonra bizi ateşle yakar' dediler. Ancak Mateos'a göre imparator Gagik'in gelmesini istemiyordu. İmparator Ermeni nahararlarını boş vererek yalnızca Hagopos ve kendi ruhbanlarıyla mezhep münazaraları yaptırdı. Hagapos kendi inancı gereği Greklerin ileri sürdükleri şeylere itirazlar da bulunsa da İsa'nın ikili tabiatı konusunda Ortodokslara biraz meyletti. İmparator, onun bütün itirazlarını ve fikirlerini kabul edip buna istinaden, Ermenilerle Bizanslıların ittifakına dair bir yazı kaleme almasını emretti. Hagopos imparatorun bu isteğini yerine getirdi ve yazı imparator tarafından beğenildi. İmparator artık iki kesimin aynı mezhebe mensup olduğunu ilan ederek bu metnin Ayasofya'da okunmasını emretti. Bu esnada Gagik'in Konstantinopolis'e

[1220] Après le décès de Khatchik II, les manoeuvres de la politque byzantine firent prolonger pendant cinq ans la vacance du siege pontifical. bk. Grousset René, l'Arménie, s.617. Türkçe çevirisi için bk. Grousset, Ermeniler, s.602.

gelmesi işleri değiştirdi. Gagik Hagopos'un metnini okuyunca imparatorun huzurunda bunu yırttı ve imparatora dönerek

> '*Bu adam tek bir ruhanidir. Armenia'da bunun gibi o kadar çok ruhaniler vardır ki onlar bu yazıyı kabul ve tasdik etmiyorlar. Biz de tam salâhiyerli rahipler gibi bunu kabul etmiyoruz*' dedi. Aynı zamanda Hagopos'a dönerek de '*Sen bir rahip olup ruhani ittifaka mensup olduğun halde bu işi yapmaya ve şarlantanlık içine düşmeye nasıl cesaet ettin*' dedi. Gagik tekrak imparatora dönerek '*Ben bir kral ve Ermeni krallarını oğluyum. Bütün Ermeniler bana itaat ediyorlar. Ben, aynı zamanda eski ve yeni Ahit'e vakıf bulunuyorum. Bütün Ermeniler buna şehadet ediyorlar ve beni rahiplere müsavi bir adam olarak kabul ediyorlar. Bugün ben, Romalılara Ermeni inancını ihzar edeceğim*'[1221]

dedi.

Tabii şunu belirtmekte fayda var ki, bu bilgiler yalnızca Mateos'ta geçmektedir ve ne diğer Ermeni kaynakları ne de Bizans kaynakları böylesi bir durum hakkında malumat vermez. Ancak Ermeni nazarında ve psikolojisinde Bizans algısını anlamak için bunlara değinmek önemlidir. Mateos, Gagik'in İmparator Doukas'a sunduğu uzun bir inanç bildirimini bize vermektedir. Bu metnin Türkçe çevirisi olmadığı içinde burada çevirisini vermeyi uygun buluyoruz:

> *Ermeni imanına dair bu mevzuları, emperyal majeste olan sizin isteğiniz uyarınca incelemeyi gerekli görmekteyiz. Şimdi açık görüşlü bir şekilde dinleyin ve söylediklerime dikkat edin, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan tek bir Tanrı'ya dayanan Ermeni ulusunun gerçek inanç meselesini anlayın. Evvela, insanın doğası ve yaratılış nedeni anlaşılmalıdır; bu, insanı varoluşla yaratan Tanrı'yı bilmenin aracıdır. Bu inanç hakkında az çok söylenen her şeyin kötülükten geldiğini kabul etmek gerekir. Her şeyden önce, Tanrı'nın başlangıcı olmadığını ve ebedi olduğunu biliyoruz…*
>
> *Şimdi insanın yaratılışından bahsedeceğiz. Tanrı neden önce alt formları yarattı ve insanın yaşam alanını hazırladı ve tüm bunlardan sonra en son niçin insanı yarattı? Zenginliğinden tek başına yararlanmanın uygun olmadığını düşündüğü için. Böylece, büyük üstünlüğünden bereketlerini döktüğü, meleklerin ve diğer varlıkların yaratılışından [insanın yaratılışına] geçti ve peygamberin sözlerine göre: 'Yeryüzü, Tanrı'nın rahmetiyle doluydu; semalar, Tanrı'nın sözleriyle pekiştirildi, bütün erdemleri ağzından çıkan nefesinden geliyordu.' Ey muzaffer İmparator, bak, sana inanç beyanımızı açıklıyoruz; emperyal majeste ve işte bir kez daha bu mevzular hakkında söylev. Kutsal Ruh'tan ilham alanlarla aynı şekilde ve tutumda Tanrı'ya hizmet etmek ve ibadet etmek bizim görevimizdir. Zira Baba'nın Tanrı olduğunu, Oğul'un Tanrı olduğunu, Kutsal Ruh'un Tanrı olduğunu, tek bir uyum ve tek bir efendi ile üç kişi ve bir irade oluşturduğunu beyan ediyoruz. Aralarında bir alt üst durumu yoktur; biri diğerinden daha çok onurlandırılmamalıdır veya daha altta olmamalıdır, böylece biri kabul eder, diğeri el ele verir, üçüncüsü ise ilham verir. Dahası, her biri Tanrılığın ihtişamını eşit olarak gösterir, birliğini ayırır ve ayrılığı içinde birleşir, ki bu gerçekten insan idrakinin ötesindedir.*

[1221] Urfalı Mateos, s.122-129; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.126-135.

Bu noktada Kutsal Ruh doktrinini açıklayacağım. Kutsal Ruh'tan aydınlatıcı bir güç olarak söz edeceğiz; İlahi lütufları düşünen Evanjelist Aziz Yuhanna bunu şöyle ifade etti: 'Bütün insanları aydınlatan ve gelen gerçek ışık buydu.' O aynı zamanda avutucuydu ve hâlâ [her zaman] yegâne ışıktır, ışığı aydınlatır, Tanrı'dır ve Davud'un geçmişte gördüğü şeydir. İlahiyatçı Ioannes, şunları söylediğinde tüm bu şeylere tanıklık eder: 'Kutsal Ruh, insanların [yanlış bir şekilde Ulûhiyetin diğer kişilerinden] aşağı olduğunu düşündükleri ve Tanrı olarak Baba ve Oğul ile eşit tutmadıkları Tanrı'dır.' Bu, bizim iddia ettiğimiz Teslis ve Kutsal Ruh doktrinidir. Şimdi Tanrı bu dünyaya doğmak için geldi ve bu nedenle ne mükemmel bir çocuk ortaya çıktı; öyleyse bu noktada, [bu doktrine ilişkin] yaptığımız inancı niçin taşıdığımızı, Baba'dan Oğul'un doğumundaki mükemmelliğini açıklayacağız. Ulûhiyetin özünün babalıkta ve oğullukta eşit olduğuna inanıyoruz. Teslisin ikinci şahsı, tam gerçek manada kurtuluşumuz için geldi ve davetli kılığına girmiş kişilerin, doğruluğun babası denen onun çadırında buzağıya katıldıkları durumda olduğu gibi, görünüşte veyahut yapmacık bir şekilde gelmedi. Teslisin ikinci şahsı, Musa'dan peygamberlere ve peygamberlerden gelecek kişinin vaatlerinin yerine getirilmesine kadar bildirdiği için, başlangıcı olmayan ve yaratılmamış olarak görüyoruz. Mesih'in kutsal elçilerin huzurunda şahit olduğu olay olan kefaret işini gerçekleştirmek için aramıza gelecek. Müjde'yi yazılı olarak aldık ve bu Müjde'nin kabulünden, Tanrı'nın ikinci tezahürüne kadar, iyinin ve kötünün adil mükâfatını alınacağı zamana kadar, kutsal babalarınkilerle birlikte havarilerin hükümleri yürürlüktedir.

Ey imparator, yanlış doktrinlerle bozulmuş ve isimleri kaydedilmiş kilisenin heretiklerini nasıl lanetlediğimizi asıl şimdi dinleyin. Tanrı'nın iki Oğlu olduğunu iddia eden Valentinos'u, biri doğa ve diğeri lütuf yoluyla lanetliyoruz; o ayrıca Eski Ahit'in kötü olduğunu ve yalnızca Yeni'nin iyi olduğunu savunur ve tüm bunlardan dolayı onu lanetledik ve gerçekten de onu lanetlenmesine müsaade eder. Markion, temel unsurların yaratılmadığı ve kendiliğinden var olduğunu, dünyanın sayılardan etkilendiğini ve Tanrımızın vücudunun görünüşte var olduğunu lakin özünde gerçek olmadığını savunur; tüm bunlardan dolayı onu da lanetledik. En sapkın heretiklerden biri olarak kabul edilen Montanos, kendi şahsının Kutsal Ruh olduğunu ve aynı zamanda kadınlarla zina yapmayı savunur; Kutsal Ruh onu lanetler ve gerçekten de onun lanetlenmesine müsaade eder. Mani, biri iyi diğer kötü olmak üzere, ışık ve karanlık olmak üzere birbirine eşit iki ilke olduğunu savunur; onu da lanetledik. Novation, bir kişi günah işlediğinde bir daha asla af dileyemeyeceğini iler sürerek tövbe doktrinini reddeder; bu yüzden onu geri kalanıyla birlikte lanetledik ve gerçekten de onun lanetlenmesine müsaade eder.

Arius üç şahsı da korur, lakin birini diğerine nazaran daha aşağıda görür; Katolik kilisesi bizimle birlikte onu lanetler. Photinos, İsa'nın ebediyen Baba'dan değil, Meryem'den geldiğini savunur, bu yüzden onu lanetledik. Ermeni bir adı olan, yanında köpek ve eşek bulunan Nestorius, Eutyches ve Sargis'i, son gününde bu hayvanların kaderine ortak olacakları da lanetliyoruz; kutsal Katolik Apostolik kilisesi bu kişileri lanetler ve onların gerçekten lanetlenmesine müsaade eder. Ayrıca Samosata'lı Paulos, Demirci Petros ve Dioskoros'u da lanetliyoruz; gerçekten de bu son iki şahıs, diğer ikisi gibi heretik görüşlere sahipse, o zaman onun üstünkörü incelemelerinin doğru olması ihtimaline karşı lanetlenmesine müsaade edilir.

Şimdi dua ve ibadet ettiğimiz çarmıha gerilmiş Mesih hakkında konuşacağız. Teslisin çarmıhta çarmıha gerildiğine ve Tanrı'nın çarmıhta acı çektiğine inanan ve bunu savunanlar, Teslis, bizim tarafımızdan ve Tanrı'nın kilisesi tarafından lanetlenmiştir. Tarafımızca saygı duyulan Tanrı'nın ve insan

tabiatının [Mesih'te] birleşmesi ile ilgili [doktrinimizi] en yüce emperyal majesteleri anlayınız. Öte yandan, ilahlığın ve beşerinin [iki tabiatının] birleşmesinden sonra ayrılması Kutsal Yazılarda bulunmaz; bunu kabulleniyor ve inanıyoruz. Zira Büyücü Gregorios şöyle diyor: 'İki farklı ilkeden [tanrısallık ve beşeri] bir arada birleşmiş iki tabiat ortaya çıkarsa, o zaman kişi, dünyevi bedenini Uluhiyyet ile eşit hale getiren ve bu ikisini bir güç ve tek bir kutsallık içinde bir araya getiren birliğin ardından, yalnızca bir Tanrı, bir İsa Mesih, tek bir tabiat olduğunu iddia edebilir.' Ancak, iki tabiat neden ve ne şekilde birbiriyle ilişkilidir? Bunlar kilise babalarının çok derinlemesine incelemediği sorulardır. Zira Büyücü, Kutsal Ruh'un meydana çıkardığını, yani Tanrı'nın Tanrı'dan çıkmasını anlamayı göz ardı ettiler; Tanrı'dan gelen fevkalade biçimde Meshi'in doğuşu kavramını neden göz ardı ettiler? Kutsal patrik Basileios'un kardeşi Nyssalı kutsanmış Gregrios, insanın tabiatı hakkındaki kitabında, ruh ve bedenin birliğine ele alan üçüncü diskurunda şunları söyler: 'Kesinlikle Tanrı'nın saf Tanrı'sı ile uyumludur, bilhassa Tanrı insanlıkla birleşmek istediği için, şaşkınlık olmaksızın ve tarif edilemez bir şekilde birleşik kaldı, lakin bu bizimki gibi bir bedenle değildi; zira bedenlerimiz pek çok unsurdan oluşuyor ve tabiatlarının bir parçası olan doğal tutkulara maruz kalıyoruz. Öte yandan, Tanrı Lafsının beden veya ruh ile değişebilen ortak hiçbir yanı yoktur; daha ziyade, onların zayıflıklarına duyarlı değildir, lakin onları kendi ilahlığıyla ilişkilendirir ve böyle yapmak, bu birliğe ulaşılmadan önce olduğu gibi, bir olmaya devam eder. Bu birleşim ve birliğin yeni realitesi, [Mesih], belirli bir şekilde kullanır; birbirine karışır, yine de tamamen farklı, karıştırılmamış, bozulmamış ve değişmez kalır; doğal tutkulara duyarlı değildir, lakin yine de eyleme geçebilir, bozulmaya ve değişmeye açık değildir, ancak yine de her iki yöne birlikte gelişir; yine de, bu tutkuların ve eylemlerin değiştirilmeden ve karıştırılmadan kalması engellenemez, zira saf olmayan bir türden her türlü değişim için yetersizdir.'

Bu doktrini desteklemek için Mesih'e karşı yazan filozof Porphyry'den alıntı yapıyoruz; zira düşmanlarımız tarafından kaydedilen bizimle ilgili ifadeler, Mesih'in bir olduğu gerçeğini kabul etmeseler de oldukça zorludur. Bu Porphyrh, derlemesinin ikinci diskurunda bu konuya dair olarak şunları yazmaktadır: 'Bir tözün, kendisini çoğaltarak, başka bir tözü tamamlayıp onun bir parçası olmasının ve yine de diğer töz ile birleştikten sonra bile kendi tabiatını korumasının imkânsız olduğu söylenemez; bu töz, bir başkasıyla olmak, kendi büyüklüğünü değiştirmek, daha ziyade bir araya gelme eylemiyle kendisiyle birleşmiş olan tözleri değiştirir.' Porphyry'nin ruh ve bedenin birliği hakkında söylediği şey işte budur. Eğer bu sözler gerçekten de ruha ve onun önemsizliğine dair olarak doğruysa, ebediyen eşsiz ve gerçek tinsel Tanrı Lafsına uygun daha ne olabilirdi; bu öğreti, Tanrı Lafsının insanla birliğini kötüleyen heretikleri susturur, zira onlar pek çok saçma görüşe sahip olan putperestler gibidirler.

Bu nedenle, söz konusu doktrini başka bir anlamda iki tabiatın değiştirildiğini veyahut karıştırıldığını ileri sürerek devam ettiren Hıristiyanlar ve diğer imanlı kimseler, bunları lanetlesin. Bir kimse Kutsal Bakire olan Theotokos Meryem'in Tanrılığa uzak bir konumda olduğunu iddia ederse, ona lanet olsun. Bir kimse Mesih'in Bakire'den bir tüp gibi geçtiğini veyahut onun içinde ilahi ve insani olarak aynı anda yaratıldığını söylerse – ilahi bir şekilde, insansız olarak tasarlandığı için ve insani olarak, tabii bir doğumla doğduğu için – ona lanet olsun. Bir kimse, beşeri tabiatının önce yaratıldığını ve sonra Tanrı'nın onun içinde yaşadığını söylerse, Tanrı'nın doğumunu sürdürmediği, bilakis onu reddettiği için kınansın. Bir kimse, biri Baba Tanrı'dan, diğeri de anneden iki oğul iddia ederse, ikisi de tek ve aynı değildir, onu imanın mirasından dışlasın.

Zira Mesih'te Tanrı ve insan olarak iki tabiat vardır; lakin ne iki oğul ne de iki Tanrı vardır, yalnızca bir Tanrı vardır; dahası, Samosata'lı Paulos, biri içsel, diğeri dışsal insan olduğunu iddia etse de, onda iki insan yoktur.

Kısaca konuşmak gerekirse, Kurtarıcı'nın pek çok unsurdan oluştuğunu söyleyebilirim, lakin aynı anda görünmez ve görünür değildir veyahut zamanın dışında ve zamanla sınırlı da değildir; bir şey dışında onda farklı bir şey yoktur: aynı hanede birbirine bağlanan iki kişi vardır, Tanrı insan olur ve insan da Tanrı; bu [anlaşılmaz gizem] başka türlü nasıl ifade edilebilir? Teslisin farklı Kişilerden olduğunu iddia ediyoruz, ancak bir Kişiyi diğeriyle karıştırmıyoruz; aynı şekilde, iki tabiat Mesih'te bir hale getirilir ve aynı ilahta yer alır. Bir kimse, bir peygamber olarak Mesih'in lütuf içinde doğduğunu, lakin iki tabiatın tabii birliği yoluyla doğmadığını iddia ederse, onu, bilhassa da hatasında ısrar ederse, Mutlak Olan tarafından lanetlenmiş olanlar arasında kabul edilsin. Bir kimse çarmıha gerilmiş Mesih'e ibadet etmezse, onun lanetlenmesine izin verin ve ilahın öldürülmesiyle mahkum olsun [yani çarmıha gerilsin]. Bir kimse, putperestlerin sapkın kitaplarında belirtildiği gibi, lakin vaftizinden veya ölümün ve dirilişinden sonra Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilmeye layık olduğunu iddia ederse, lanetlenmesine izin verin. Bu tür heretikler için, bir başlangıcı olan, ilerleyen ve nihayet mükemmelleşen varlığın Tanrı olmadığını iddia ederler, ancak bunu, kendisinde zuhur eden kademeli değişimler nedeniyle söyler. Bir kimse Mesih'in bedenini bir kenara koyduğunu ve yalnızca ilahiliğini bedeninden soyutlayarak koruduğunu ve böylece giydiği bu giysiden kendisini çıkardığını iddia ederse, şu anda ve ikinci gelişinde ihtişamıyla görünmeyeceğinden [onu diyenin lanetlenmesine izin verin]. İçine giymiş olanla değilse, o zaman bedeni şu an nerede?

Bedeninin güneşe yerleştiğini söyleyen ve böylelikle şerefe haiz olmayanı onurlandıran Manikheanların zırvalıklarını reddediyoruz; atmosferdeki havaya ve şimşeğe benzer şekilde, bu bedenin doğada dağıldığına ve çözüldüğüne [onların yaptıkları gibi inanmıyoruz]; Zira Tanrı görünmez olduğundan, bedenin dokunulabileceği veyahut yeniden dirilmediği ve eski yaralarının görülmeyeceği [fikrini de reddediyoruz]. Bilakis, Tanrısallığının insanlığı üzerinde zafer kazandığı bir tezahürde Tabor Dağı'nda müritlerine göründüğü gibi, bütünüyle biçimlendirilmiş bedeni ile geldiğini iddia ediyoruz; siz emperyal majestelerine bildirmek istediğim şey işte bu inançtır. Bir kimse Mesih'in bedeninin gökten indiğini iddia edere, onun lanetlenmesine izin verin, zira göksel bir beden gökten ve dünyadan bir yeryüzü bedeni gelir; oradan inmeyen hiç kimse, yani İnsanoğlu göğe yükselmez. Burada söylenecek daha fazla şey varsa, zihinlerimizi aydınlatmak için her şeyin Mesih vasıtasıyla var olması ve Mesih'in kalplerimizde yaşaması anlamında ilahi birliği açıklamak gerekir.

Şimdi çarmıha gerilen Mesih ve çarmıha gerilişi hakkındaki çok meşhur olan siz majestelerine aşağıdaki yakarma ile açıklamak istiyoruz: 'Ey bizim için çarmıha gerilen Sen'; ibadet görevimiz sırasında, Oğlu bizim için çarmıha gerilen Tanrı'ya üç kez şükrederken bu yakarışı tekrarlıyoruz. Bir kimse Mesih'in Baba ya da Kutsal Ruh nedeniyle hareket ettiğini düşünürse veyahut üçünün de tutkuyla aynı oranda acı çektiğini ve üçünün de çarmıha gerildiğini iddia ederse, üç Tanrı iddia etmekle suçlanacaktır. Ancak, yalnızca Oğul'un hayırhah olduğunu beyan ederse, Müjdelerde yer alan şu sözleri reddederiz: 'Biri benden veya sözlerimden utanırsa, İnsanoğlu ondan utanacaktır.' Bu pasaj, Mesih'i itiraf etmelerine rağmen, çarmıha gerilme için Tanrı'ya şükranlarını gizleyenlere atıfta bulunmaktadır; bu insanlar çarmıha gerilmeden utandıkça, Mesih de mahşer günü onlardan utanacak. Farzı misal, ilahiyatçıların babası Grigorios, 'Tanrı çarmıha gerildi, güneş karardı'

dediğinde, çarmıha gerilmeyi nasıl reddedebiliriz? Ancak, Baba ve Kutsal Ruh'u bir araya getiren varsa, onun lanetlenmesine izin verin.

Şimdi başka bir konuya geçelim, ekmeğin ve şarabın gizemine dahil olan eylemi münakaşa edelin. Mesih, bize – ihanete uğramış olduğu gece – dağıtmak için mayasız ekmek ile birlikte saf kadehi neden alıp bedenini ve kanını kendisinin anasına takdis etmemiz emrini verdi? burada tanıklığından alıntı yaptığımız kutsanmış Ioannes Khrysostom, Ferisilerin yazılarına atıfta bulunarak Müjdeler üzerine yaptığı yorumda şunları söylüyor: 'Diğer şeytani heretiklerin Mesih kökünü kazdı; bu yüzden dirilişinden sonra yalnızca [saf] kadehi ve mayasız ekmeği aldı; zira şarap, yalnızca şarap su değil, üretmesine rağmen kutsal ayinlerde su kullananların da olduğunu söyledi.' Bu yüzden bize eskiden intikal eden bu kullanıma bağlı kalıyoruz. Şimdi, Mesih'in tarafında açılan yaradan iki tür sıvı aktığı için, çoğu şarapla suyu karıştırdı, zira kanla su çıktı; ayrıca kutsiyet bedenle birleştiği için mayalı ekmeği benimsemişlerdir, lakin bu kullanımı haklı çıkarmak için yanlış bir yorumda bulunmuşlardır. Su ve kanı refere ederek, kutsanmış Ionnes, Mesih hem yaşadığı hem de öldüğü için suyun mükemmel ölümlülüğü ve kanın mükemmel canlılığını ifade ettiğini söyler. Zira onun insanlığı, tanrısallığından ayrı değildir, halihazırda kanıtladığımız gibi, bir birlik oluşturur. O artık bir insan değil, aynı zamanda Tanrı ve insandır, ebediyetten önce var olur, lakin bu haldeki bir bedenle ilişkilendirilmemiştir. Kurtuluşumuz için insan bedenine girdiği zaman; tanrısallığı değil, bedenindeki tutkuya maruz kaldı; bedeninde sınırlandırılmış, lakin kutsallığında sınırsızdır; o bir ve aynı zamanda göksel ve karasaldır, görülebilir ve görünmez, sınırlı ve sınırsızdır – hepsi öyledir ki, kendisi hem nihai hem de ebedidir ve yine de insan ve Tanrı'dır. Bu nedenle, yalnız Tanrı'ya ibadet eder ve beyan ederiz. İlahiliğin ve insanlığın bölünmez birliğine, Teslis yerine bir dördüncüyü getirmekten korktuğu için insanlığa ibadet edilmemesine veya kurtuluşun Tanrı yerine yalnızca bir insanın ölümü ve kanının dökülmesiyle gerçekleştiği görüşünü ortaya koyduğuna inanıyoruz.

Şimdi İsa'nın Doğuş Yortusu ve oruç tutmakla ilgili ne söyleyeceğimize kulak verin. Bizden farklı zamanlarda kutladığınız bu yortulara atıfta bulunarak, evanjelist ve havari Aziz Luka'nın: 'Mesih otuz yaşındaydı' pasajını takiben, Mesih'in doğum zamanındaki konumunuzu desteklemek için ana argümanınız olarak kullanıyorsunuz; bu, İsa'nın doğum gününün aynı gününde vaftiz edildiğini ve otuzuncu yılını tamamladığında görevine başladığını açıkça gösterir. Şimdi Zekeriya'nın [Zekeriya] sessizliğinin süresi yüz seksen gün olarak kabul edildiğinden, Annunciation Yortusu'nun yirmi beş Mart'a getiren, Meryem Ana'nın hamileliğinin iki yüz yetmiş altı günü bu dönemden hesaplanır ve ilk doğan bebeğin hamileliği için on aylık bir süre tanıyarak – tüm hesaplamalar, Aralık ayının yirmi beşinde Mesih'in Doğuşu'nda sabitlenir. Şimdi önce Levililer ve ardından Müjdeleri inceleyelim. Levililer şöyle der: 'Bu, sizin için kutsal olacak ve senede üç kez kutlayacak olan, bana adanan bir bayramdır. Bütün erkek çocuklarınız bana sunulacak ve Tanrı'ya adak sunacaksınız.' Metin devam ediyor: 'Altıncı ayın ilk günü sizin için kutsal olacak ve aynı ayın Mişkan [veya Çadır Tapınak] Yortusu olarak adlandırılan on beşi sizin için kutsal olacak. O gün hiçbir zelilce iş yapmayacaksınız. Sebt istirahati denen yedinci gün de sizin için kutsal olacaktır. O gün hiçbir zelilce iş yapmayacaksınız. Bunlar Kutsal Kitabın sözleridir. Şimdi Zekeriya'nın sessizliği yedinci ay olan Tişri ayından kalmadır. Aziz Paulos'un sözlerine göre, bu, başrahibin kutsalların kutsalına girdiği ve bu yalnızca yılda bir kez gerçekleştirdiği Kefaret Günü'dür. Zekeriya'nın bugün karısıyla cinsel ilişkiye girmesi haramdır, zira o yıl boyunca başrahipti, ayrıca Kutsal Mişkan Yortusu yaklaşıyordu ve tüm İsrail orada toplanmıştı. Tüm bunlardan dolayı ve Mişkan

Yortusu'nun yedi gün kutlanması gerektiğinden, başrahibin halkı terk edip evine gitmesi, dahası, evi çok uzakta olduğundan ve Kudüs'te olmadığından mümkün değildi. Evanjelist Aziz Luka, şunları söyleyerek tüm bunları doğruluyor: 'İnsanlar Zekeriya'yı bekliyorlardı ve tapınakta neden geciktiğini merak ettiler. Rahiplik görevinin süresi sona erdiğinde evine döndü.' Evanjelist devam ediyor: 'Bugünlerde eşi Elişeba hamile kaldı.' Tüm bunlar, Zekeriya'nın karısıyla kesin bir şekilde, bayram günlerinin kutlamalarından sonra ilişkiye girdiğini ve bu sözlerin daha fazla ispat edilmesi için evanjelistin bir kez daha yinelediğini açıkça göstermektedir: 'Rahiplik görevinin zamanı sona ermişti'; ardından ekleyerek: 'Bu günlerde eşi Elişeba hamile kaldı.' Tanrı'nın insanlara yalnızca yortu değil, ayın ilk günü akşam da kendilerini arınmalarını ve ona ibadet etmeleri emrettiğini bilmeyen akla sahip insan kimdir? Nasıl oluyor da iki mühim yortu arasında başrahip karısıyla cinsel ilişkiye girmek için halkı terk edip evine gidebiliyor? Evanjelist, Meryem'in ayrıldıktan sonra Yahuda kabilesinin bir kasabasına doğru tepelere gittiğini açıkça anlatır; orada Zekeriya'nın evine girdi ve yortunun aynı gününde Zekeriya karısıyla ilişkiye girdi. Şimdi bunun, Tişri ayının Zekeriya'nın sessizliği sırasında, yani Eylül'ün yirmi beş veya Tişri ayının yirmi ikisinde Elişeba'nın gebe kalmasını ve hamileliğin gerçekleştiğini anlayın. Şimdi, Elişeba'nın gebe kalmasından itibaren yüz seksen gün olan altı ayı hesap ederek, Kutsal Bakire Meryem Ana'nın müjdelemesinin yapıldığı Roma takvimine göre Nisanın altıncısı olan ayın on altıncı gününe ulaşırız. Sonra, ilk doğan bebeğin hamileliği için on aylık bir süre tanıyarak ve müjdelemeden itibaren iki yüz seksen altı günü hesap ederek, Roma takvimine göre Ocak ayının altıncısı olan Eylül'ün yirmi birinci gününe ulaşırız. Şimdi bu, savunduğumuz, sarsılmadan ve ebediyete kadar sağlam bir imanla durduğumuz doktrindir.

Şimdi Arajavork orucu hakkında konuşacağız, zira bu konuda Romalılar ile milletimiz arasında çok fazla zıddiyet, ayrılık ve çatışma yaşandı. Arajavork orucu ile ilgili olarak, onunla Lent arasında temel bir fark yoktur, zira eski rahipler bu orucu Lent'ten ayırarak, insan doğasının zayıflığını göz önünde bulundurarak; ilk önce kutsallık içinde yapılmasını buyurmuşlar, şarap ve yağdan bahsetmemek için şarap üretiminden susama kadar her türlü erzakın tüketimini yasaklamışlardı; daha sonra, halk bu katı emre uyamadığı için, bu eski rahipler bir süre ara vermeye izin verdi. Bu orucun yerleşmesi için yukarıda özetlediğimiz sebep, onun tesisi açısından bir başka önem daha atfedilse de kâfidir. Beş günlük bu orucun ilk olarak insanın fani olarak cennetteki beş duyusuyla günahları için kefaret olarak vaaz edildiği söylenir; bunun, Hıristiyanlar tarafından uygulanan tüm oruçların temeli olduğu ve aynı zamanda en üstün perhiz olan Lent'e bir adım gitmektir. Aynı şekilde Ninova halkı da günahlarına beş günlük bir oruçla kefaret ettiler ve böylece şehirlerini yıkımdan kurtardılar. Ayrıca, Kudüs patriği Kyril, [inanca dahil olanlar için] vaftizden beş gün önce oruç tuttu. Aklı usandıracağı için, bu orucun burada alıntı yapmanın gereksiz olduğunu düşündüğüm başka iddia edilen nedenleri de var. Bu orucun imana bir aykırılığı yoktur; bilakis, emirlerini yerine getirmeye hizmet eder ve ayrıca beş günlük bir perhizden dolayı kimse suçlanamaz. Bu oruç boyunca, İmparator Theodosios erki döneminde Bagrevand bölgesinde Muhammed'in oğulları olan Hacer'in torunları tarafından öldürülen hakiki şehit komutan Aziz Sargis'in yortusunu kutladığımız gün hariç, bu yiyeceklerden hiçbirini yememeniz iyi olur. Elbette, bu adam bir köpeğe tapan mürtet eşek sürücüsü Sargis değildir. Biz Hıristiyanlar için andığımız hakiki şehit Aziz Sargis'tir. Dolayısıyla bu konuda bizim nazarımızdan ayrılık veyahut bir kara çalma yoktur. Şimdi, tüm bunları Arajavork orucu ile ilgili olarak söyledik, böylece tüm bu sözler gerçek ve öz bir inanç beyanı olarak anlaşılabilsin; bu

inancı, bugünden mahşer gününe kadar, bugün ve gelecekte de devam ettirerek sürdürüyoruz ve sağlam bir şekilde duruyoruz. Efendimiz İsa Mesih kullarıyla birlikte olsun; O'na kutsanmış ve kıyamet gününe kadar kutsanacak olan kutsal kilise tarafından şan ve şeref verilecektir. Âmin[1222].

Metin incelendiğinde Ermenilerin Ortodoks Kilise literatürüne hâkim olduğu görülecektir. Bu metin, Mateos'un verdiği bilgiye göre, imparatoru tatmin etmiş ve imparator Ermeni Kilisesi üzerindeki emellerinden vazgeçmiştir. Tabii ki Bizans böylesi basit bir bildirimle politikasından vazgeçecek değildi, ancak Mateos kendi liderini ve kilisesini yüceltmek için böylesine lejander anlatım yapmayı tercih etmiş olabilir. Zira Gagik Konstantinopolis'ten Mateos'a göre zaferle ve mutlu bir şekilde ayrılmasına, imparatorun saygısını kazanmasına rağmen, Bizans'a karşı büyük bir nefret beslediğini, konakladığı yerlerdeki Grekleri tahrik etmek için Ermeni askerlerine Bizanslı kadınlara tecavüz ettirdiğini söyler. Buna gerekçe olarak da 'o bir daha Konstantinopolis'e dönmemeye, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın yanına gitmeye ve Ermeni tacına tekrar malik olmaya karar vermişti' der. Ancak Mateos'un anlatımı görüldüğü üzere çok çelişkilerle doludur. Ayrıca Mateos Bizans nefretini Kaesaria metropoliti Markos'u anlattığı bir hikâyede de göstermektedir. Bu Bizanslı ruhban köpeğinin adını 'Armen' koyduğu için Gagik'in ondan nasıl vahşice intikam aldığını büyük bir keyifle anlatır[1223]. Burada din ile milli kimliğin birleşimiyle oluşmuş bir milliyetçiliğin anlatımını Mateos bizlere sunmaktadır. Bu tarz bir olayın gerçekliği bile kuşkuludur, zira böyle anlatımlar o dönem kilise ruhunu canlı tutmak için gerekliydi. Benzer nefret söylemleri Bizans literatüründe de sıkça yaygındı.

Bizans merkezi yönetimi ile Ermeniler arasındaki son diyebileceğimiz dini münasebeti yine Mateos vermektedir. Mateos, Romanos Diogenes Malazgirt savaşı için son seferine çıktığında Sivas civarında Bizanslıların ve Emir Erbasan'ın sözlerine kulak asarak Ermeni Kilisesi'ni kaldıracağından bahseder. Bu konuya Malazgirt savaşı anlatılırken detaylıca değinilmiştir ve yukarıdaki anlatımlar gibi Mateos'un bir abartmasıdır. Ancak şu bir gerçektir ki, Malazgirt savaşından sonra Bizans siyasi yönden olduğu gibi dini yönden de Ermeniler ve kiliseleri üzerindeki nüfuzunu kaybetmiştir. Ermenilerin yeni hamisi artık Türklerdi.

[1222] Bu çeviride İngilizce ve Fransızca çeviriler karşılaştırılarak çevrilmiştir. bk. Armenia and the Crusades, s.111-120; Bibliothéque Historique Arménienne, s.135-150.
[1223] Urfalı Mateos, s.131-132; Fransızcası için bk. Bibliothéque Historique Arménienne, s.152-154.

3.2.3. Bizans ve Heretik Ermeniler: Paulikianlar ve Tondrakiler

Bizans ve heretik Ermeniler arasındaki siyasi münasebetlere siyasi tarih kısmında değindiğimiz için bu kısım da yalnızca dinsel ilişkilere, Pauilikan ve onların ardından gelen Tondrakianların dinsel doktrinlerine ve bu konuda Bizans'ın bakış açısına bakacağız.

Bizans İmparatorluğu'nda heretik Ermenilerin ortaya çıkışları genel olarak İmparator Herakleios döneminden sonra görülmektedir. İlk olarak Paulikan adı verilen bu mezhebin üyeleri Bizans literatüründe Manicilerle özdeşleştirilmiştir. VII. yüzyılda yapılan kodeks seçmesi 'Egloge'de bu tür heretikler "Οἱ μανιχαῖοι καὶ οἱ μοντανοὶ ξίφει τιμωρείσθωσαν[1224]" [Maniheistler ve Montanistler kılıçla ölüme mahkûm edilir] şeklinde anılırlar ve görüldüğü üzere ağır bir cezaya çarptırılırlar. Ancak onların meşhur olan 'Paulikan' adları bize IX. Yüzyıl kaynağı olan Sicilyalı Petros ile ulaşır. Petros ilk olarak bu mezhebi bize şöyle nakleder: "Ey Tanrı'nın kutsal ve değerli sürüsüne yeni katılanların baş çobanı, Kilise'nin de bütün yardımını alarak, size 'Paulikanlar' olarak adlandırılan Maniheistlerin habis mezhebini, çılgın bir akılla bu irtidadın nerede, nasıl ve kim tarafından oluşturulduğunu izah edeceğim[1225]." Görüldüğü gibi Petros Paulikianları Maniheistlere bağlıyor ve eserinde devam ederek şöyle diyor: "Zira ne ilki ne de ikincisi ayrıdır, lakin atalarının sapkınlıklarını, onlar tarafından bulunmuş olan bu iğrenç sapkınlıkları benimseyen ve adeta bir yıkım çukuru kazmış olan Paulikanlar ve Maniheistler aynı kişilerdir. Kendilerinin iddia ettikleri gibi, [Maniheistlerin] ahlaksızlıklarına yabancı olmalarına rağmen, yine de hatalarının koyu savunucularıdırlar[1226]."

Peki Bizans'ın Maniheistlerle özdeşleştirdiği bu 'Paulikan' adı nereden geldi? Bunun cevabını yine bize Bizans ve Ermeni kaynakları vermektedir. İlk olarak yine

---

[1224] L'Eclogue des Isauriens, s.75.

[1225] "…σὺν πᾶσι τοῖς περὶ σὲ θείοις ποιμέσι καὶ παντὶ τῷ τῆς Ἐκκλησίας πληρώματι, συνεῖδον καθεξῆς γράψαι ὑμῖν περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων, τῶν καὶ Παυλικιανῶν λεχομένων, μυσαρᾶς αἱρέσεως, ὅθεν τε καὶ ὅπως καὶ διὰ τίνων ἐπὶ ταύτην ἥλασε μανιωδῶς τὴν ἀποστασίαν." bk. Petri Siculi, **Historia Manichaeorum seu Paulicianorum**, ed-çev: Jo. Car. Lud. Gieseler, Göttingen, 1846, s.2.

[1226] "Οὐ γὰρ ἄλλοι οὗτοι, καὶ ἄλλοι ἐκεῖνοι, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ Παυλικιανοὶ καὶ Μανιχαῖοι ὑπάρχουσι, ταῖς τῶν προηγησαμένων αἱρέσεσι τὰς ἐξευρεθείσας αὐτοῖς μυσαρὰς αἱρέσεις ἐπισυνάψαντες, καὶ ἓν ἀπωλείας βάραθρον ἀπορύξαντες. Εἰ γὰρ καὶ τῶν αἰσχρουργιῶν αὐτῶν εἰσὶν, ὡς αὐτοί φασιν, ἀμέτοχοι, ἀλλὰ τῶν αἱρέσεων αὐτῶν ἀκριβεῖς εἰσι φύλακες." bk. Petri Siculi, s.2.

Sicilyalı Petros'a baktığımızda Paulikan adının nereden geldiğini şöyle açıklamaktadır:

> "*Ancak [bu Manicilerin] müritlerinden bazıları, Ermenileri kötü yola düşürerek ikna ettikleri Armenia şehri olan Samosata'ya kadar geldiler. Birkaç yıl sonra bu kötülüğün tohumu filizlendi ve Phanaroea'ya kadar ilerlediğinde pek çok ölümcül mahsul verdi. Kallinike adındaki Samosatalı bir kadının Paulos ve Ioannes adındaki iki oğlu vardı. Böylece bu zehirli kadın bu iki engereği doğurdu ve onları bu habis sapkınlıkla besledikten sonra bunları yaymak için Samosata dışına yolladı. Bunlar Phanaroia bölgesinde bir köye geldiler ve sakinlerinin cahil ve basit kişiler olduklarını gördüklerinde, bu iki engerek, dinsizliğin zehrini ve korkunç tohumunu ektiler. Bu köy bugün Episparis olarak anılıyor: bu adı da onu yayanlardan aldı, zira o zamandan beri onlara Maniheisler yerine Paulikanlar deniyor*[1227]."

Ermeni kaynaklı anlatı ise günümüze kadar gelmiş olan elyazmalarının 153. ve 154. maddelerinde geçmektedir:

> 153: "*K'alert'akan [Քաղէրթական], diğer deyişle, 'kana susamış'. Bir zamanlar Yunan ülkesinden bir Kral rast gelmiş bu Polikenak' [Պոլիկեանց] denen tarikata; gelgelelim heretik inançlarından döndürülmeyi başaramamış ne yapsa da! Onları Kafkas dağlarının ardına kadar takip etmiş kral…*"
> 154: "*Adı Set'i [Շէթի] olan kadına dikkatle bakın. Bu kadın Türklerin peşinden Ermenilerin yanına gelendir. Ağrı/Ayrarat'ta yaşayan Aziz Ephrem'in müridi Pöl [Պօղ] namlı kişi bu kadını baştan çıkarmış ve Hristiyan saflığını bu heretik sapkınlıkla karıştırmıştır. Ortodoks Hristiyanların Güneşi İsa'nın ölmediğini ve dolayısıyla yeniden dirilmediğini öneren bu kişiler bir de hiç hicap duymadan Pazar günleri oruç tutarlar. Aziz Ephrem gelip onu heretik inancından döndürmeye muvaffak olamamış ve onu lanetleyerek geri dönmüştür*[1228]."

Görüldüğü üzere iki milletin kaynağı da birbirleriyle uyum sağlamamaktadır. Ermeni metinleri okunduğu zaman bizlere daha lejander bir anlatım sunduğu görünmektedir. Bu yüzden bu konuya eğilen bilim insanları Ermeni kaynaklarını göz ardı etmemekle birlikte Bizans kaynaklarına daha çok ağırlık vermişlerdir.

[1227] "Τινὲς δὲ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἔφθασαν μέχρι Σαμωσάτου τῆς Ἀρμενίας, καὶ τὸ ζιζάνιον τοῦ πονηροῦ ἐν αὐτῷ κατασπείραντες, πολλοὺς τῶν ἐκεῖσε Ἀρμενίων ἠπάτησαν. Μετὰ δὲ χρόνους τινὰς τῆς κακίστης σπορᾶς ἡ ῥίζα βλαστήσασα καρποῦ θανασίμον τοῖς πολλοῖς μετέδωκε, φθάσασα καὶ μέχρι Φαναροίας. Γυνὴ γάρ τις ἐκ τοῦ Σαμωσάτου, Καλλενίκη τούνομα, δύο υἱοὺς ἔσχε, Παῦλον καὶ Ἰωάννην. Τούτους οὖν τοὺς δύο ὄφεις ἡ αὐτῶν γεννήτρια ἔχιδνα ἐκθρέψασα, καὶ τὴν παμμίαρον διδάξασα αἵρεσιν, κήρυκας τῆς πλάννης ἀπέστειλεν ἐκ τοῦ Σαμωσάτου. Οἱ δὲ καταλαβόντες τὴν ἐνορίαν Φαναροίας, ἦλθον εἴς τινα κώμην, καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ οἰκοῦντας ἀμαθεῖς καὶ ἀστηρίκτους εὑρόντες, ἐκεῖσε τὸν ἰὸν τῆς πονηρίας καὶ τὸ πικρὸν ζιζάνιον τοῦ ἐχθροῦ ἐνέσπειραν. Διὸ καὶ μέχρι τῆς σύμερον ἡ μὲν κώμη Ἐπίσπαρις μετωνομάσθη· ἡ δὲ αἵρεσις κατὰ τὴν τῶν κηρυξάντων ὀνομασίαν· καὶ γὰρ ἔκτοτε ἐκ Μανιχαίων ἐπεκλήθησαν Παυλικιανοί." bk. Petri Siculi, s.27-28.

[1228] Garsoïan Nina, **The Paulician Heresy**, Mouton, Paris, 1967, s.112-113; Türkçe çev: **Paulikanların Tarihi**, çev: B. Murat Eyrik, Kalkedon, İstanbul, 2020, s.163-164.

O zaman bu Paulikanlar tam olarak ne zaman ortaya çıktı ve gerçekten de Bizans kaynaklarının dediği gibi Mani dininin bir devamı mıydı? Sicilyalı Petros eserinde bu konuda şöyle bir bilgi vermektedir:

"Herakleios'un torunu olan İmparator Konstaninos zamanında, Armenia'nın Samosata bölgesinde Mananalei denilen bir köyde Konstantinos adında bir Ermeni yaşıyordu ve bu köy bugün bile Maniheistleri barındırmaktadır[1229]."

Yazar Herakleios'un torunu Konstantinos diyerek II. Konstas [Κώνστας]'ı işaret ediyor olmalıdır. Zira onun diğer lakabı 'Konstantinos Pogonatos' [Κωνσταντίνος Πωγωνάτος] yani 'Sakallı Konstantinos'tur. Sicilyalı Petros'un verdiği bilgiden anladığımız kadarıyla bu akım 641 ile 668 yılları arasında doğdu ve filizlendi. Maniclikle ilgili olarak ise şöyle demektedir:

> "*Kilisenin tarihini yazan skolastik Sokrates, aynı zamanda Bouddas ve Manes olarak da bilinen Skythianos ve Terebinthos ile ilgili kısa bir bilgi verir ve her yönden aziz babamız Kyril ile uzlaşır. Bu nedenle müritleri daha sonra bu eleştirilere dayanamadıklarında ve aynı zamanda dinsizliği örtmeye çalıştıklarında, şeytani bir tasarı yaptılar ve Maniheistlerin adı geçen dinsiz kitaplarını çöpe atarak temel öğretilerini nesilden nesile aktardılar*[1230]."

Görüldüğü üzere Sicilyalı Petros'a göre onlar Hristiyanların arasına sıza bilmek için Manici öğretiyi terk ederek Hristiyanlığa yeni bir yorum getirdiler. Ancak Bizans yine de onları Mani'nin temsilcileri olarak görmeye devam etti.

Sicilyalı Petros daha sonra beş maddede Paulikianların inanç üzerindeki anlayışlarını sıralamaktadır. Bunlardan ilki;

"…onlar biri kötü biri de iyi Tanrı olmak üzere iki ilkeye inanırlar; bunlardan biri dünyanın yaratıcısı ve efendisi, diğeri ise geleceğin sahibidir…[1231]

[1229] "Εν ταῖς ἡμέραις Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως, τοῦ ἔγγονας Ἡρακλείου, γέγονέ τις Ἀρμένιας, ὀνόματι Κωνσταντῖνος, ἐν τῷ Σαμωσάτῳ τῆς Ἀρμενίας ἐν κώμῃ Μανανάλει λεγομένῃ, ἥτις κώμῃ καὶ μέχρι τοῦ νῦν Μανιχαίους ἐντρέφει." bk. Petri Siculi, s.30.

[1230] "Καὶ Σωκράτης δὲ ὁ σχολαστικὸς, ὁ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν συγγραψάμενος, τὰ περὶ Σκυθιανοῦ καὶ Τερεβίνθου, τοῦ μετονομασθέντος, Βουδδᾶ, καὶ Μάνεντος ἐβ ἐπιτόμῳ διεξερχόμενος, πάνυ συμφωνεῖ τῷ μεγάλῳ πατρὶ ἡμῶν Κυρίλλῳ· ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἡ ἱερὰ καὶ θεία γραφὴ τὴν αὐτῶν αἵρεσιν σφοδρῶς ἐξελέγχει. Ὅθειν οἱ μετέπειτα τούτων γεγονότες διάδολχοι, μὶ φέροντες τοὺς ἐλέγχους, τήν τε κακίαν ἅμα καλύψαι σπεύδαντες, μηχανῶνται κακότέχνον μέθοδον, καὶ τὰς μνημονευθείσας ἀθέους Μανιχαΐκὰς Βίβλους ἀποῤῥίπτονται, τὸν ἐν αὐταῖς δὲ σκοπὸν καὶ νόμον ἀλλήλους κατὰ γενεὰν καὶ γενεὰν ἐκ παραδόσεως διδάσκουσι." bk. Petri Siculi, s.25-26.

[1231] "Πρῶτον μὲν γάρ ἐστι τὸ κατ' αὐτοὺς γνώρισμα τὸ δύο ἀρχὰς ὁμολογεῖν, πονηρὸν Θεὸν καὶ ἀγαθόν· καὶ ἄλλον εἶναι τοῦδε τοῦ κόσμου ποιητήν τε καὶ ἐξουσιαστὴν, ἕτερον δὲ τοῦ μέλλοντος." bk. Petri Siculi, s.11.

Petros burada sunduğu Tanrı anlayışı ile Paulikanları Maniciliğe yaklaştırdığı görülmektedir. Ancak bu Paulikanların etnik bir unsur olarak da 'Romalı' kimliğinden yakındığını da şöyle göstermektedir;

> *…söyle bana, söyle, bizi Romalılardan ayıran şey nedir? (kendileri ona düşman oldukları, gözleri döndükleri ve nankör oldukları için, kendilerine Hıristiyan derler, Mesih tarafından ad almış bizlere ise Romalı derler. Gerçek Hristiyanlar olarak bizlerin dünyadaki tüm değerli taşlardan daha fazla yücelttiğimiz Efendimizin dinini etnik bir adla tanımlama çabasındadırlar…*[1232]

Ayrıca Petros ilk maddenin sonunda Paulikanların deizme benzer diyebileceğimiz anlayışlarını şöyle nakleder;

> *Bununla birlikte, [Paulikanlar] bunun bizi ayırdığını söylerler, onlara göre dünyanın yaratıcısı tek bir Tanrı'dır ve ilahi baba olarak da adlandırdıkları bir başka Tanrı'nın bu dünyada değil öbür dünyada gücü vardır…*[1233]

İkincisi;

> *Düşmanca duygularla sevimli ve her daim bakire olan Tanrıça, iyi insanlar arasında yer almadı: Tanrı ondan doğmadı, bedenini gökten indirdi ve Tanrı'nın doğumundan sonra, diyorlar ki, İoseph'den [Yusuf] olan başka çocuklar da doğurdu*[1234].

Buradaki görüşte Paulikanların Meryem'in theotokos özelliğini reddettiklerini göstermektedir.

Üçüncüsü;

> *Efendimiz Tanrı'nın bedeninin ve kanının kutsal sakramentinin o huşu uyandıran gizemini reddederler: ayrıca, şunu da söyleyerek bu konuda diğerlerini ikna etmeye çalışırlar: Tanrı'nın akşam yemeğinde havarilerine verdiği ekmek ve şarap değildi, bunları ekmek ve şarap biçiminde verilen sembolik sözler ileri sürerler*[1235].

[1232] "εἰπέ μοί, φασι, τί ἐστι τὸ χώριζον ἡμᾶς ἐκ τῶν Ῥωμαίων; (ἑαυτοὺς οἱ ἄσπονδοι, καὶ ἄχρηστοι, καὶ ἀχάριστοι, καὶ ἀφιλάγαθοι Χριστιανοὺς ἀποκαλοῦντεσ· ἡμᾶς δὲ, τοὺς ἀληθῶς ἐπωνύμους Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, Ῥωμαίους ὀνομάζοντες, τῷ ἐθνικῷ ὀνόματι τὸ κύριον ἀμεῖψαι πειρώμενοι, ᾧτινι μᾶλλον ἡμεῖς οἱ ἀψευδεῖς Χριστιανοὶ σεμνυνόμεθα, ἢ χιλιάδων καὶ μυριάδων χρυσίου καὶ ἀργυρίου καὶ λίθων τιμίων τῶν ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ ὑπαρχόντων εἰ ἦν ἕκαστος ἡμῶν κύριος.)" bk. Petri Siculi, s.11-12.

[1233] "Λέγουσι δὲ τοῦτο εἶναι τὸ χώριζον αὐτοὺς, ὅτι ἐκεῖνοι μὲν ἄλλον Θεὸν λέγουσιν εἶναι τὸν τοῦ κόσμου ποιητὴν, καὶ ἕτερον Θεὸν, ὃν καὶ πατέρα ἐπουράνιον λέγουσι, μὴ ἔχοντα δὲ ἐξουσίαν ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, ἀλλ' ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι..." bk. Petri Siculi, s.12.

[1234] "Δεύτερον, τὸ τὴν πανύμνητον καὶ ἀειπάρθενον θεοτόκον μηδὲ κἂι ἐν ψιλῇ τῶν ἀγαθῶν ἀνθρώπων τάττειν ἀπεχθῶς ἀπαριθμήσει· μηδὲ ἐξ αὐτῆς γεννηθῆναι τὸν Κύριον, ἀλλ' οὐρανόθεν τὸ σῶμα κατενεγκεῖν· καὶ ὅτι μετὰ τὸν τοῦ Κυρίου τόκον καὶ ἄλλους, φασὶν, υἱοὺς ἐγέννησεν ἐκ τοῦ Ἰωσήφ." bk. Petri Siculi, s.12.

[1235] "Τρίτον, τὸ τὴν θείαν καὶ φρικτὴν τῶν ἁγίων μυστητίων τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν μετάληψιν ἀποτρέψαι· οὐ μόνον δε, ἀλλὰ καὶ ἄλλους περὶ τοῦτο πείθειν οἴεσθαι, λέγοντες, ὅτι οὐκ ἦν ἄρτος καὶ οἶνος, ὃν ὁ Κύριος ἐδίδου τοῖς μαθηραῖς αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ δείπνου, ἀλλὰ συμβολικῶς τὰ ῥήματα αὐτοῦ ἐδίδου, ὡς ἄρτον καὶ οἶνον." bk. Petri Siculi, s.12-13.

Bu kısımda Paulikianların Hristiyanlığın temel sakramenti olan eukharisti [εὐχαριστία] öğelerine olan bakış açısı verilmektedir.

Dördüncüsü;

"Yalnızca saygıdeğer ve hayat veren haçın formunu, gücünü ve işlevini reddederler, aynı zamanda, onu gören iblisler yanlarında liderleri iblis olduğu halde havada uçuşurken titremeye başlar[1236]."

Paulos'un burada verdiği bilgiye göre de Paulikanların yine Hristiyan inancının temel prensiplerinden olan İsa'nın haça gerilmesini ve bunun getirdiği kutsiyet reddettiklerini görüyoruz.

Beşinci ve son olarak;

> *Eski Ahit'i kabul etmezler ve peygamberleri sahtekâr haydut olarak adlandırırlar, devam eden sayfalarda bunu daha doğru bir şekilde izah edeceğim: yalnızca dört kutsal İncili ve Havari Aziz Paulos'un on dört mektubunu, Katolik Iakobos'un mektubunu, Aziz Ioannes'in üç mektubunu, Aziz Iouda'nın mektubunu ve Havarilerin İşleri'ni kabul ederler. Tanrı'nın nefret ettiği Sergios'un küfür ve dinsizlikle dolu mektupları da vardır*[1237].

Petros burada da Pauilikanların kutsal metinlerden seçmeler yaparak aslında kendilerine yeni bir dini kitap oluşturduklarını belirtiyor. Metinde 'devam eden sayfalarda bunu daha doğru bir şekilde izah edeceğim' dediği yere geldiğinde, ki yukarıda Pauilikanların nereden geldiği konusunda metinden örnek vermiştik onun devamı olarak, şöyle der;

> *Burada, doğru söylediğimiz üzere Suriye'den ülkesine dönen ve Mananalis köyüne gelen savaş esiri bir diyakozu kendi evinde birkaç gün misafir etti. Mahkûm, Suriye'den getirdiği biri mukaddes İncil, diğeri Havariler kitabını misafirperverliğinin bir karşılığı olarak Konstantinos'a hediye etti*[1238].

[1236] "Τέταρτον, τὸ τὸν τύπον καὶ τὴν ἐνέργειαν καὶ δύναμιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιῦ σταυροῦ μὴ ἀποδέχεσθαι, ἀλλὰ μυρίαις ὕβρεσι περιβάλλειν, ἣν καὶ οἱ δαίμονες, καὶ ἐν ἀέρι μόνον χαραττομένην, βλέποντες τρόμῳ δραπετεύουσι σὺν τῷ ἀρχηγῷ αὐτῶν Διαβόλῳ." bk. Petri Siculi, s.13.

[1237] "Πέμπτον, τὸ μὴ ἀποδέχεσθαι αὐτοὺς τὴν οἰανοῦν βίβλον παλαιὰν, πλάνους καὶ λῃστὰς τοὺς προφήτας ἀποκαλοῦντας, καθὼς ὕστερον ἐν ἰδίῳ χωρίῳ δηλωθήσεται τελεώτερον· ἢ μόνον τὴν θείαν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου τετρακτὺν, καὶ τὰς τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ Ἀποστόλου δεκατέσσαρας ἐπιστολὰς, καὶ Ἰακώβου καθολικὴν, καὶ τὰς Ἰωάννου τρεῖς, καὶ τὴν τοῦ ἁγίου Ἰούδα καθολικὴν, καὶ πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ὡς εἰσὶ παρ΄ ἡμῖν, ἀπαραλλάκτως ἐν λέξεσιν. Ἔχουσι δὲ καὶ τοῦ διδασκάλου αὐτῶν Σεργίου ἐπιστολὰς θεοστυγεῖς, πάσης ὑπερηφανίας καὶ ἀσεβείας ἀναμέστους." bk. Petri Siculi, s.13.

[1238] "Οὗτος Διάκονόν τινα αἰχμάλωτον, πρὸς τὴν οἰκείαν πατρίδα ἐκ Συρίας ἐπανερχόμενον, ὡς ἀκριβῶς ἐμάθομεν, καὶ τὴν κώμην Μανάναλιν φθάσαντα, ξενίζει ἐπὶ ἡμέρας τινὰς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ. Ὁ δὲ αἰχμάλωτος, ἐκ Συρίας βίβλους ἐπιφερόμενος δύο, μίαν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, καὶ ἑτέραν τὴν τοῦ Ἀποστόλου, ταύτας δωρεῖται τῷ Κωνσταντίνῳ, ἀμειβόμενος αὐτῷ τὴς ξενοδοχίας ἀντάμειψιν. bk. Petri Siculi, s.30.

Paulos'a göre Konstantinos bu kitapları inceleyerek bunlar dışında bir kitap okunmaması gerektiği sonucuna vardı. Ayrıca Paulos devamında bir çelişkiye düşerek Konstantinos'un Maniheist kitaplardaki her türlü dinsizliğin temelini aldı ve İncil ile Havariler kitabının bir karışımını hazırladı der[1239]. Oysa daha önce Pauilikianların Manicilerin temel öğretilerini çöpe attığını da söylemişti.

X. yüzyılla beraber, siyasi tarihte ve tehcir konusunda değindiğimiz gibi, bu akım imparatorluğun neredeyse her yanına dağıldı ve Makedon Hanedanı'yla birlikte Balkanlar'da daha güçlü bir nüfuza ulaştı. Bir yüzyıl sonra, Paulikian denilen bu unsurun yerine Tondrakian olarak adlandırılan bir grubun aldığını görüyoruz.

Tondrakianların nasıl ortaya çıktığını bize Aristakes şöyle anlatmaktadır:

> *Hark'ta kiliselerin denetimini elinde tutan Yakobos adında bir piskopos vardı. Yönetiminin başlangıcında, kendini erdemli bir adam olarak göstermişti, kıl gömlek giyiniyor, oruç tutuyor ve yalınayak geziyordu. Kendisiyle dolaşan, kaba sade giyinen, yalan yere yemin ederek lüks yiyecekler yiyen ve sürekli mezmurların ilahileriyle meşgul olan rahipleri seçti… [Yakobos], ilk doğan havari, tüm kötülüklerin babasının fikirlerini paylaşarak, onun sahte bir şekilde itibarının – aptal insanlar tarafından ses çıkarılan [bir ün] – ne kadar büyüdüğünü görerek, başları meşe odunuyla tavlanmış okları inancımıza fırlatmaya başladı. Çünkü o sıra dışı büyük bir politika yazarıydı ve hitabetiyle birçoklarının kulaklarını büyülemişti.*[1240]

Aristakes'in verdiği bilgiden yola çıkarak Paulikanların devamı diyebileceğimiz bu akım da, Ermenilerin Turuberan dedikleri, yani bugün kabaca Bingöl, Muş, Bitlis ve Şırnak'ın oluşturduğu bölge içinde ortaya çıkmış diyebiliriz. Aristakes her ne kadar Tondrakianlar hakkında bilgiler verse de, bunlar onların itikatlarını anlamak için yetersiz kalmaktadır. Bu akım hakkında en detaylı bilgileri Narekli Gregory ve Gregory Magistros'tan öğreniyoruz. Bu iki önemli zatın Tondrakianlar hakkındaki mektupları ve yazıları Türkçede mevcut olmadığından bu yazıların çevirilerini burada vermeyi uygun buluyorum, ki bu metinler üzerinde bu akımı tetkik etmek daha kolay olacaktır.

Narekli Gregory'nin Mektubu

> *Koyun postu kılığında gelen, lakin üstelikte de semereleri herkes tarafından duyulan, içinde yırtıcı kurt postuna bürünmüş lanes ve Lamres olan lanetli*

[1239] Petri Siculi, s.13-14.

[1240] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.145-147; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.123-125.

Tondraki'nin ilkelerine dair meşhur Kdjav Manastırına yazan lütufkâr Doktor Narek'li Gregory'den. Kutsal doktor bunları duyduktan sonra, başkalarını günahkâr doktrinlerden kurtarmak için yazdı:

Efendi Tanrımız, bunu – güvenilir olduğu düşünülmesine rağmen – günahkârlığa meylin güvenilmez söylentileri yüzünden yazıyorum, onları önyargıya düşürecek herhangi bir kötü niyet yoktur – bundan başka hiçbir aykırılığın olmadığını itiraf ediyorum.

Zira lanet olası Tondraki tarikatının heretikliğinin ağza alınmaz ve müstehcen şehvetinin, dindarlarınız arasında bahsi geçtiğini işittim. Şöhretiyle tanınmış bir insan olan Muşel'e, gönderdiğiniz apostolik geleneğe yabancı olmadıklarını (Tondraki gibi) ilettiğiniz bir mektubu getiren kişi tarafından memnun edildiğinizi bildiren Tanrı'nın düşmanları için o kadar yanlış bir açıklamasında şaşkınlık içinde kayboldum ve onların paylarını bölüşmeye ve gerçekte kendinizi Tanrı İsa'nın elindeki gazabın bir sopası olan Amir Apl-Vard'ın öcünü alan putperestlerin kılıcıyla yok edilmiş olanlarla yakından ilişki içinde olmaya istekli oldunuz.

Yazılan Şey herhangi bir kimseyi aforoz etmeye yönlendirir mi? kutsanmış Efendimiz Ananias'ın hayret verici bir biçimde oluşturduğu aykırı mektubunu, saçma veya absürt ya da Tanrı'ya karşı konuşulmasını savunduğu sizin sorduğunuz aynı kaynaktan öğreniyoruz. Şimdi, bütün bunlar sizden ilham alındıysa, – sizin tarafınızdan kabul edilmiş olduğunu görmezden gelmeliyim ve sizin tarafınızdan beğenilen (yazıları yazmak için ayırdım) – o zaman kendinize, 'seçtikleri yiyeceğin iğrenç olduğunu', önceden yazılmış bir [görüşü] hulasa ettiniz.

İlahi olan ve onlar tarafından hâlâ inkâr edilen ve yok sayılan apostolik olan her şey fazlasıyla vardı. İlahi kurallar uyarınca, havariler Mesih'ten aldığı gibi, ellerin üzerinde dururlar. Havari'nin tanımladığı gibi, bedeninde komünyon vardı ve şöyle diyordu: Komünyon ekmeğini yerken, et ile birleşmiş olan Tanrı'nın kendisini alır ve yeriz. Daha evvelden ürperdiğimiz bu komünyon ekmeğini Simbat, alelade bir ekmek olduğunu öğretti. Ruhsal sancılar yoluyla doğmaya gelince, su ve Ruh'tan bahsediyoruz, bunun bize Tanrı'nın oğullarının yaptığını deklare etti, bununla ilgili olarak başkalarına yalnızca yıkanma suyundan oluştuğunu öğretti.

[Tanrı sözünün] ilk ışığı yarattığı ve yükselişinin ışığıyla mükemmelleşen Efendimizin yüce gününe gelince ve bir tasarruf tarafından delalet eden O'nun gelen [Advent] hızlı ışığı, – bugün, herkes için tapılası bir görüntü olan, kendilerine diğer herhangi bir gün gibi varsaydıklarını açıkladı.

Sonra, onlar tarafından ne apostolik ne de ilahi olarak reddedildiğini [bildiğimiz] tarikatların rivayetleri arasında, her şeyin Yaratıcısı olan İsa Mesih'in diz vurarak boynunu eğmesine rağmen, gizemli diz çökme dualarını olduğunu biliyoruz. Mesih'in kendisinin vaftiz edildiği Vaftiz kabının onlar tarafından inkâr edildiğini biliyoruz; Tanrı'nın kendisi herkese tatması için verdiği ölümsüzlük komünyonunu reddediliyor. Tanrı'nın bir bakışta bile kınadığı ve yok ettiği onların önüne gelenle yatan şehvet düşkünü iğrenç huylarını biliyoruz. Tanrı'nın insanı yarattığı, omzunda kendi ihtişamı ve erki olarak taşıdığı işareti [yani Haçı] inkâr ettiklerini biliyoruz. Onların putperestlikten daha iğrenç ve lanetli olan; kendilerini Şeytan'a benzeten aşağılık bir rahipliği kendilerine bahşettikleri; Efendimizin kendi mucizeleriyle ve yücelten ve onurlandıran Tanrı doğuran annesi aracılığıyla, evliliğin kutsallık değerini küçülttükleri antropolatrus mürtetliklerini biliyoruz. Küçümsedikleri bu kutsallık, birbirleriyle sevgi birliğinin saf gerçekliğini gösteren, Tanrı'dan ve Mesih'e sevgiyle; Tanrı'nın sevgi olduğunu ve evliliğin

kutsallığını değil, yalnızca sevgi birliğini arzuladığını söyler. İlahi gazabı yatıştırmak için görevlendirdikleri Abel, Noe, Davud, Solomon ve İlyas'ın ilk semerelerinde onların sövme ve bahanelerini de biliyorum. Onların iğrenç mezheplerinin liderine Mesih demeye cüret ettiklerini biliyoruz; Mesih'in önceden tanıklık ederek söylediği gibi sahte peygamberler ortaya çıkacak. Bu peygamberin söylediğinin anlamıdır: Aptal kalbindekini söyledi, Tanrı yoktur.

Öyleyse, onları araştıran ve onları şaşmaz inançlı insanlar olarak bulan sizin Muşel'in apostolik müritleridir. Bunlar o zaman, babamın erkek kardeşi, büyük feraset sahibi Vardapet'i, kendisini Tanrı'nın bir apolojisti olduğunu yakından inceleyerek araştırdılar. O, alim bir galip gibi, kitapsız Tondraki tarikatının inanılmaz küfürlerini temelinden yıktı; o yapmadıysa, iğrenç yaratıkların adını bile rapordan bilmemeliydik, o yüzden onların ünleri anlamsızdır. Seçilenin ardından hangi hediyeleri iğrenç Kumbricus'da gördüler, Simonda'da hangi iyiliğin izini sürdüler veyahut kimi mürit olduğu için deccalı dört gözle nasıl bekliyorlardı? Zira, Tutku vasıtasıyla onlara bahşedilen tarifsiz iltimas ve lütfun unutkanlığı, aynı yalanları söylemelerine rağmen, bunlara sığınma diyorlar. Çünkü köpek sürüsü ve hırsız çeteleri, kurtlar birliği ve şeytanlar dizisi; haydutlar kabilesi ve buğday biti yığınları, vahşiler sürüsü ve çarmıha gerenlerin lejyonları, şeytanın ve kanlı insanların tarikatı, zehirli yılan sürüleri, âdemoğlunun düşmanları, büyücü ve heretiklerin topluluğu, bu aşağılamayı yalnızca kilise mensuplarına değil, aynı zamanda putperestlere de yaptılar.

Zira lanetli atalarının yok ettiği ve rezil bir ölüme neden olan, bir yiğit adamın söylediklerini anlatmalıyım. Bu, Lamrês'e ikinci söylediği şeydi: 'Eğer Mesih üçüncü günde yükseldiyse, o zaman kendinizi Mesih olarak adlandırdığınız için sizi öldüreceğim ve gömeceğim ve eğer otuz gün sonra tekrar yaşama dönerseniz, o zaman dirilişiniz üzerinden çok fazla zaman geçirmiş olsanız bile, Mesih olduğunuzu tanıyacağım. Şimdi bir komşu olarak onlarla yakın ilişki halindeydi ve bu suçluların şiddetli çılgınlıklarının hikayesini kendisine söyleyen birçok kişiden öğrenmişti ve şüphesiz ki Mesih'in gerçek dirilişine inanıyordu ve bu takdire şayan sözlerin anısını geride bıraktığında münasip alay hedefleri gibi onlarla dalga geçiyordu. Zira o Tanrı idi ve içinde bu fikri büyüten hiçbir dünyevi varlık yoktu ve günahı kendi günahkârlığına göre onu yok etmeyi veyahut da yok etmesini sağlayan bir fırsattı; tıpkı yemek için Ind'in korkunç yılanı vermiş ve Yahudileri Keldaniler ile cezalandırmış ve hükümleri uyarınca, İsa'yı Titus, Vespasianus ve Adrian'ın elleriyle çarmıha gerenleri kahretti, Mısır ulusuna Kiros'un eliyle iki misli bir yıkım cezası vermesi gibi. Onları vuran mızrağın Beliar'ın kendisinin korkunç kehanet tapınağında asılı olduğunu söylüyor. Şimdi bir sürü şeytan, Tanrı'yı tek doğan olarak tanıdı ve her şeyin hâkimi olduğunu itiraf etti; lakin ikinci bir Simon olan alçak Simbat, acılar içinde kök salan insanlar ve burçak ekenlerin müritleri tarafından kendisine ibadet edilmesine müsaade edildi; tıpkı Samiriye büyücüsü gibi, Montanus ve Pytagoras da cahil ve putperest filozoflar idi.

Dikkat çektiğim birkaç noktayı yazdım ve cevabınızı bekliyorum. Zira Efendimizin kanonunun önemli prensiplerinden biri şudur: 'Sözlerinle haklı olmasın ve amellerin dışında yargılanmalısın.' Lakin onların yazılarına hayran olursanız, Şeytan'ın da herkesin Kurtarıcısının günaha soktuğu gün bir mezmuru ezberden okuduğunu da biliyoruz. Fakat kurucuları Simbat'a karşı çifte lanet ve çeşitli aforoz belgesi düzenlemezseniz ve yazıyla, onların iyi olarak gösterdikleri şeyin defalarca yaptıkları salt pisliği beyan edemezseniz ve aynı mürtetliğin aşırı olduğu ve bana yazdığınız mektubunuzda da aynı yakınlığı bulun, bu da seciyenizi temizlemek ve iftira ve önyargıdan kurtulmanızın uygun olacağı bir yolda şudur: Ne olursa olsun, iyiliğiniz, huzurunuz ve sevginiz için tamamen düşünceden yoksun olarak yazıldığını kesin

olarak bilin. Zira sığınağın kalesi sizin tarafınızdan kendi vasisi ihanete uğrarsa, işte o zaman kendiniz yüksek makamınızın haini olacaksınız. Bu Muşel ki onun bir Vardapet olduğunu yazdığı için, düşmana karşı bir galip oluşturmalı ve gerçekleşen ihlali onarmalı, maruz kalan yerleri savunmalı ve ilahi kanonlara göre karanlıkta olan ışık, tat ve akıl hocası olmalı. Ancak ışığınız onun karanlık düşünceleri olursa, şüphesiz ki zehirli bir büyücü ve anlamsız bir zehir vericinin ötesidir. Çünkü onun bilimi, Tanrı'nın parmağı tarafından kullanılmıyor, sesi meşumdur ve şeytanlıktan esinlenmiş ve belgesi aldatıcı – bir barış yok edicisidir.

Ve şimdi hangi inançla şu sözleri tekrar edebiliyor: 'Yazılanlardan hangi birisi aforoz edilebilir?' Paulos, inciline yabancı şeyleri düşünmesi gereken bir meleği bile aforoz etti ve aforozu iki kez tekrarlamaya vicdanı el vermedi. Ve Davut, günahlarını lanetledi ve bu kınamayı onayladı. Ve Tanrı, safları terk edenlere ve sol eli üzerinde olan herkese söyledi: Benden ayrılan sizler lanetlendiniz. Nikea Konseyi'nde kabul ettik ve resmen müjdenin okunmasından sonra gelen inanç itirafının ilahisinde iki kez kullanılmak üzere yönlendirilen heretiklerin boş gururlarına dair bir aforoz öğrendik. Sahak'tan Petros'un mektuplarına bir cevap, Khalkedon'da aforoz edilenlere karşı aforoz biçimlerini yazdı. İskenderiye'nin Nestorios'a karşı aforoz ettiği Kyril'in liderleri ve düpedüz heretik mezhepleri adıyla lanetleyen İmparator Zenon'un Henoticon belgesi vardı.

Şimdi, biz, yasaları gereği eksiklikleri kısmen lanetlemek gerekirse, Mesih'ten ayrılan ve Şeytan'a bağlılıkla bir bütün olan bu tarikatın farklı farklı heretik saflarını daha ne kadar çok lanetlemeliyiz. Ve şimdi, Efendi Başrahip, mektubumdaki şartlara aldırmayın ve sahte sevgiyi nefretmiş gibi kabul edin. Zira Mesih'in sevgisi beni buna zorlar ve bizler yalnızca lekesiz kalmanızı arzu ediyoruz. Baba Ananias'ın büyük bir titizlikle bu şihizmaya karşı yazdığı bilgi dolu ciltlerin kopya edilmesini mi emrediyorsunuz?[1241]

Gregory Magistros'un Mektubu

[Gregory Magistros'un, yeni Manicilerin bakiyeleri olan ve Suriyelilerin Katolikosluğuna gelen ve onu ikna etmek isteyen Thulaili'nin mektubuna cevabı]

Kurt Simbat ve yalancı yoldaşları tarafından çalınan, her şeyi boşa harcayan ve önlemleri yerle bir eden sizler, - şanssız insanlarla darağacına, kaypak ve beyhude spekülasyonlarınızın labirentlerinde kayboldunuz. Solmuş ve sakat kalmış uzuvlarınız, bağınızdaki meyvesiz dalların, köklerin budandığı ve iyi korunmuş bahçeden atılmış ağaçların çürümüş odun haline gelmesi; sizi felakete sürükleyen şeytani ruh bile olsa, kuluçka için Tondrak adında bir yurt seçtiniz. Tondrak'a göre bu isim, yanması ve çürümüş kereste ve kesilmiş dalların yakılması gerektiğine gerçekten uyuyordu. Ancak, Kutsal Ruh, kutsal vaftiziyle bu tahammül edilemez yangın alevini söndürdü ve böylece bu yer Aziz George'nin adının ardından söylenmeye başlandı.

Ancak, şu anki ikametgâhının adı, etimolojisine bakarsan, 'zayıflatılmış' veyahut 'uzuvları zayıf' anlamına gelir; tıpkı Kunus'un [Khnus] hatırladığı gibi, en derin karanlığın hüküm sürdüğü bir delik tıkalıydı.

[1241] Conybeare Fred, **The Key of Trurth**, Clarendon, Oxford, 1898, s.125-130.

Kutsal Havari Tadeos'un [Thaddaeus] ve manevi oğlu Gregory'nin tahtına oturan ruhlarımızın aydınlatıcısına olan çocuksu avam saygısızlığınla kaleme aldığın mektubu aldım ve okudum. Bir namussuzluğun velvelesiyle nasıl gülünç bir kabarma! Şimdi patriğin tahtında bulunan, on beş papadan fazla kişinin seni ve av hayvanını öldürerek kurban ettiği köpek sürüsünü lanetlemesini kabul etmesi için onu ikna edebileceğini düşünmen mümkün mü? Bana yüreklice birini söyle, kasten kendi göğsünü parçaladığını, onu nasıl aksi ve karanlık aklını onaylamaya teşvik ettin. Kurtarıcı, kanıyla aldıklarını çalmanıza nasıl göz yumacak? İskenderiye'deki Petrus'un Arius ile anlaşmaya varmasına izin verdiğinden daha fazlasına müsamaha göstermeyeceğini çok iyi biliyorum. Zira ona vahiy edilmiş, kenarı yırtılmış cüppeyle Arius bir rüyada belirdi ve bundan dolayı içinde barındırdığı gizli ejderhayı görmesine izin verin. Artık iğrenç ve bozulmuş ahlakınla daha fazla [kişiyi] ikna edemezsin. Hadi şimdi, eğer duymazsan seni kürtaj ol; her ne kadar kör olsan da, aynı zamanda sağır ve dilsiz de görünüyorsun. Ne! Bu ilkelerinde Kiliseye kabul edilmen için bizi ikna edebilecek misin? Korkuyoruz; zira (yasa), cüzamlıyı çadırın içine almayı yasaklar, çünkü cüzam kendi içinde ölüm getirir. Fakat küçücük bir nokta bütün uzuvları kirletiyorsa, nasıl oluyorsa cüzamla hepten ölü olmuş olması mümkün olabiliyor? Eğer günah işleyen ve komünyondan önce onları tekrar kabul etmeden tövbeyi yasaklayarak kiliseden kovarsak, rahip onların şu sözlerle: 'Ruhsal olarak sağlam olanlar Kilisenize üye olabilirler – elbette bunların hepsi arzularınıza bağlı kalanlar ve ölümcül yılanın zehriyle vaftiz edilenler için gülünçtü', (komünyona) layık olabileceğini söyler.

Eski heretikleri sayıp döktün ve onları lanetledin. Böyle bir fikre biz güleriz. Biliyoruz ki, alçaksın, sen ne aforoza ne de kutsanmaya saygı duyuyorsun. Sen bizden değilsin; lakin birisi, kendine bağlı olabilecek bir başkasını görmez. Sana lanetler okuyanları dinlemiş olman daha iyiydi, öyle ki biz, ölümcül zehirlerinden ve gizli oklarından ve Saddusizm'in etkilerinden kurtulduk ve seni koyun postu içindeki kurtlardan sükûnet içinde uyandırabildik. Yalnızca mezheplere benzemediğini, aynı zamanda Yahudiliği ve sünneti de eklediğini ve onlardan çok daha kötü olduğunu anladım. Senden yalızca bizim gibi samimi olmanı veyahut büsbütün sapkın gibi soğuk olmanı, ama bu çok iğrenç ve birisine tükürmeyi özendirdiği için de ilgisiz olmamanı istiyoruz.

Daha sonra yaraların için ilaç ister misin ya da kendini oldukça kusursuz mu gösterdin? Sana bir öğüt vereceğim, ey şerrin şeytani rehberi, ey deli. Sağda solda Hıristiyanlar arasına dağılmış masum çocuklardan uzak dur ve vaftiz olmalarına izin ver, zira Efendi İsa… ağzının nefesi ile cezasını verebildiği hafif tüylü tazı Lazar ve yandaşlarından daha az olmamak üzere Simbat'ı ve müritlerini Esu'ya kadar lanetlediler. 170 yıl boyunca, Albanya'nın çoğu, sayısız piskoposun, rahibin ve diyakozun sizleri uyardığı ve sizinde kulak asmadığınız Büyük Armenia'nın on üç patriği var. Sizinle konuştular ve [söylemlerinizi] çürüttüler ve sizler utanmadınız. Onlar sizi lanetledi ve sürgüne yolladı ve nihayetinde Kutsal Ruh ve atamız ve ceddimiz, beni ileri çıkaran Aziz Gregory'nin duası [kabul] olana kadar tövbe etmediniz. Ve ben Mezopotamya'ya geldim ve dalgalar boyunca ölümle yuvarlanan lanetli Tondrak Simbat'tan akan ölümcül, fırtınalı ve çamurlu selle karşılaştım. Temizlendikten sonra yola çıktım ve engerek, akrep ve günahkâr ejderhanın sokulduğu ine çıktım. Atalarım Aştişat [Aschtischat]'ın yaptığı gibi onları yok ettim. Ardından tazı Simbat tarafından mülk edinilmiş Aziz George şapelinden sonra köye ad verdim. Tanrıdan sonra Efendi de melekler üzerine tahta oturan, benim tarafımdan elininiz üzerinde olan merhametinin acıklılığını size verebileceğini umut ediyorum; aşağılık hastalığınızı ve kötü huylarınızı unutabileceğiniz, dinsiz ve kötü liderleriniz tarafından zehirle doldurulmuş ve

şeytani bir kuluçkadan çıkmışsınız. Lakin böyle değilse, o zaman Tanrımın güçlü sağ kolu bana yardım ederse, sizler ellerime teslim edileceksiniz. Tövbe etmezseniz, işte o zaman sizi bu dünyadan göndermek için diğer bekçileri ve yeni tedbirleri uyandıracak.

Ancak seni uyarıyorum. Bizi ve Mezopotamya'daki topraklarımızı, Nazari ve Romalıların kutsal krallığının egemenliği altındaki herkesi barış ve sükûnet içinde bırak; şeytani heretikliğini ne yazarak ne de telaffuz ederek öğret ve onaylat. Şimdi onların kanı ve kendi başlarınız üzerinde olabilir. Adın, sözlerin ve amellerinle birlikte yerin dibine batsın. Aksi takdirde, Tanrı'nın gücü seni bulur ve gazap ve isteğiyle seni hayrete düşürebilir.

Vaspurakan ve Taron'da dük olduğu zaman Suriyelilerin Katolikosu'nun mektubuna (Magistros'un) cevabı: Manihistlerin [Manicheans] Grek topraklarından ve Tondraklardan kazındıktan sonra, bu lanetlenmiş ırkın bakiyeleri, hilekârlıklarıyla onu kazanmaya çalışmak için Suriye Katolikosluğuna gittiler. Aşağıda cevabını verdiği… Gregoy Masgistros Arşaguni'ye bir mektup yazdı:

…Kutsal Patrik Petrus'a (1019-1058) yazdıkları ve bize bilgeliğinizle… ilettikleriniz, Katolik Kilisesi'nden gelen hırsız ve serserilerin mektubunu okuduk. Bana hiçbir şeyin saf ve yüce majestelerinden gizlenemeyeceği Tanrı'nın bir vahiysi gibi geliyor. Zira Tanrı, seleflerinizdeki diğer babalar gibi, heretik büyücülüğün Tanrı'ya karşı çıkan kılıcına ve bu belirsiz ırkın zararlı laklaklarına karşı topraklarınızı almanız için mücadele ve savaşı layık gördü. Böyle bir akıllıkla, bu koyun postuna girmiş bu kurtlar çocukları çalamaz; Kurtarıcının ilahi sözleri ile bildirerek karşı olanları bize uyardı: 'Koyun postuna girmiş, lakin içinde av arayan kurtlar olan kişilere dikkat edin.' Ayrıca Havari bu şeytani işleri yapanlara karşı da bizi uyarır.

Lakin sen, yiğit dürüstlükteki kutsal Papa ve İsa'nın halefi, onu kendi Bölgende bulabilirsen, kutsal yazıyı ve Armenia Anania Katolikosu'nun isteği üzerine yazdığı Vardapet Anania'yı üç kez kutsadı ve de isimlerini bu mektupta yazdığımız Armenia'nın yöneticisi olan Lord John'un da yazdığı yazıyı da kutsadı. Sen bunlardan dolayı, bu yırtıcı av hayvanlarının, bu kana susamış, sodomitik, orospuluk, şehvetlik, çılgınlık ile aşağılık Simbat'ın geçek yüzünü göreceksiniz. Bu suçlanan kişi Lord John ve Simbat Bagratuni'nin zamanında ortaya çıktı: şeytani yanlışlıkları olan öğretisini, Mdjustik olarak adlandırdıkları İranlı bir doktor ve astrologdan öğrenmişti. Mesihi seven bir adam olarak sizlere çok fazla bir şey söyleyebilir veyahut yazabilir miyim? Sizi canavarca dönüşümlerdeki tüm şüpheli felaketlerden haberdar etmek için kısaca bilgilendireceğim; onların sinsi hünerleri ve çocuksu eğitim isteği ve dinsiz doktrinleri; tuhaf tercihlerine rıza göstererek, geceleyin kutsal yağ ile yağlanmak, grotesk nutuklar çekmek; geceleyin suç işlemek ve garip, korkunç ve iğrenç acılara katlanmak; başrahipsiz papazlık yapmaları, belirsiz bir atama ve kutsamaları: nahoş vaftizler; cahil kasvetleri ve umutsuz imanın itirafı; saygısız reveransları, karanlığı seven aydınlıkları, meleğe benzer şeytanı ırkları; koyun postunun içindeki kurtlar, siyah tekeye dönmüş bu insanlar, Ruhtan yabancılaşmış olan ve havarilerin ve peygamberlerin temelini sarsmış olan sahte ruhbanlar Simbat'ın müritleri olan Şeytan [elbisesi] giyinmiş bu sefiller – (tıpkı onun nazarında köpekler ve kurtlar gibi, bir rahip biçiminde göründü, lakin rahipliğe layık değildi) Zarehavan köyünden Tsalkotn bölgesinden çıkan Simbat ve Torndak'da yaşadı. Orada, bu hayatta bir insanın muhtemelen başına gelebilecek tüm felaketlerin toplamını, her türlü eylemin yanı sıra tüm inançların ihmal ve göz ardı edildiğini öğretmeye başladı. Birinin yok etmesini veyahut rahip gibi tüm işlevlerin nafile olduğunu bildirdi. Kendisi haricen başpapazın pozisyonunu üstlendi, ancak kendi piskoposlar ya da

diyakoslar için açıkça emir vermeye ya da yağı takdis etmeye teşebbüs etmedi, fakat bunun yerine [şunu] söyledi: Tüm bunlar saçmalıktır. Bununla birlikte, halkı razı etmek için gizlice kötü yola düşmüş piskoposları kullanıyorlar ve geceleri Önderleri tarafından dağıtılan kutsal yağı küçümseyerek ve alaya alarak, hiçbir şey yapmadan değersiz atama ve kutsamaları yapmak için Kilise'den kovulmuşlardı. Bu yüzden onlar ahlaksızlıkla dolup taşmışlar ve onları engelleyecek hiçbir şey bulunmadığından şehvetli duygularını şımartıyorlar; lakin bütün bunları yaydıkları sürece, Pythagoras gibi günahkâr heretiklerini gizliyorlar. Bunun içindir ki δέων[1242] yalnızca fasulye yememekle kalmadı, aynı zamanda yaratılışının muazzam seciyesini açığa vurmasını engellemek için dilini kendi dişiyle ısırarak kopardı ve hemen öldü. Öyle ki, bu hırsızlar hiçbir zaman imha yuvalarına dair herhangi bir işareti belli etmezler, fakat herhangi birinin başka bir yere işaret etmelerini ve yoldan çıkmalarını isterler. Hataya süratle sapıyorlar ve kötü bir geleneğe sahip olduklarını, yalnızca ruhtaki imanın yerine açıkça itiraf etmemiz gerektiğini düşünüyorlar. Hıristiyanlar onları ele geçirdiğinde, melun Simbat ve onun varisleri inkâr ediyorlar: Tondros, Anane, Sargis, Cyrill, Joseph, Jesu. Bunlar onun tarikatında yaşayan kişilerdi ve şimdiden 170 yıldan fazla bir süredir Armenia ve Albanya'daki tüm Patrikler tarafından lanetlenmişlerdi. Sonra bizi onlara yaklaşmaya, yemek yemeye, konuşmaya, evlerine girmeye karşı uyardı. Zira onların şarabı acı bir şaraptır, dillerinin acı çekmesiyle üzümlerini bilirsiniz. Sodom'un bahçesinden çıkan onların asmalarıdır ve Gomorrha'dan çıkan ateştir. Asla tatlı ve ayartıcı sözleriyle saf nedenleriniz ve temiz duyumlarınızla sizi kandırmamalıdırlar, çünkü tatlı sözlerle başlarlar ve günahkâr sözlerle bitirirler. Onların sözleri yağ kadar yumuşak ve okları severler. Cazibeleriyle ölümcül kancalarını saklarlar ve böylece masum olanları yakalarlar.

İlahi mektubunda, yakınlarında yaşayan insanlara sorduğunu ve onların Hıristiyan ahlakına mugayir oldukları hakkında hiçbir şey bilmelerine izin vermediklerini yazdın. Konuyu sana izah edeceğim, Ey İlahi Lider Bu [heretikleri], bir kin için acı çektiklerini yazdı. Yalan, harikulade ve hayret verici! Bizden ve itikadımızdan olurlarsa, onları kinlendirecek ne var ki? Hangi ilim veyahut doktrin? Hangi meşhur insanlar, piskoposlar ve babalar, hangi büyük haçı taşıyan kardeşlik? Hangi Keşişleri daha dar bir safta bir araya getiren ve taşıyan haç? Hangi keşiş Mesih'i ya da tepe, vadi veyahut dere üzerine yaşayan onurlu insanları atar? Hangi müzikal şarkı veya melodiler? Sıra dışı düzenli festivaller ve çeşitli kokular neler? Rahipliğin bütün festival toplantıları, ruhban ve diyakozların parlayan tüm ihtişamı ve ilahi ve kutsal sunağı çevreleyen papaz cüppeleri nedir? İlahi çağrı ya da atama ve kutsama için hangi kutsal yağ güçlüdür? En saf ve kansız kurbanı öldürmek veya aynı türden başkaları bizim gibi Mesih'e benzeyen bir gnosis nasıl uygundur? Dünyevi hak ve dünyevi imtiyaz nedir? Yeteneğin ya da sınaînin ürünleri nedir? Atalardan miras kalan soyluluk nedir? Hazine bakımından zenginler mi, yoksa dilleri, kralları ve başrahipleri ile ayrı insanları mı oluşturuyorlar? Gürcüler bizden ve bazılarını sizden olduğu gibi bizden kesiyorlardı, örnek olarak Nestoriusçular ve diğerleri gibi. Kendi kutsal ağızınla bu suçlamaları cevaplayıp cevaplamadıklarını sor. Makul yaratıklar olmalarına rağmen, aptal olacakları, köpekler gibi veyahut küstah gibi anlamsız ve boş bir sesle çınlayacaklarını iyi biliyorum.

[1242] Deon olarak okunan bu Yunanca kelime, ilk olarak; esir almak, bağlamak zincire vurmak gibi anlamları varken, ikinci olarak; gereksinimi olmak, ihtiyacı olmak, istemek, rica etmek anlamlarına gelir.

Ancak, onların mürtetlik ve şeytani ruhlarının karanlık zeminini bilecek olursan, uzun zamandır umutsuz umutlarını beklediklerini, cehennem azabının oğlunun liderleri olarak belireceği – İsa Mesih'in ağzının nefesiyle boyun eğdireceğini beklediklerini öğren. Bu insanlar, açıkça itiraf ettikleri ve papalarımızı elçiler gönderdikleri süre boyunca, kendilerinden olağanüstü bir biçimde keyif alıyorlar. Zira kendi gözlerimizle gördük ve kendi kulaklarımızla duyduk – kutsal yazıya aşina olduğumuzdan kuşku duymadıkları zamanlarda – piskoposlar ve cemaatlerden önce dine küfürlerin hiçbir ilahi kitapta ne okumuş ne de diğer iftiralı dillerden duymadığımız ağızlarının pek çoğundan çıkacak. Şöyle söyleyeceklerdi: 'Biz maddeye değil, yalnızca Tanrı'ya inanırız; haç ve Kilise ile rahip cüppeleri ve aşai rabbani ayininin tüm özveriliği hiçbir şeye saymayız ve yalnızca içsel manalarını vurgularız' vs. Ancak böyle bir dilde Mesih'ten alınmış geleneklerimizdeki ayrıntıların sadece değersiz olduğunu farz ediyorlar, lakin bunların tamamı onlar için peri masalı ve sade gevezeliktir. Açıkça sahte bir rahip olan Kilise'mizden biriyle tartışmaya başladıklarında, tüm cemaatin huzurunda konuştular: 'Umutlarınız anlamsız! Hıristiyanların umudunun ne olduğu sizde var mı?' Diğerleri cevaplayarak şöyle söyledi: 'Karşılıklı ve makul olan umut gibi.' Fakat dinsiz ifadeleriyle devam etti; zira macunu aldı, eline sürdü, şarabın içine batırdı ve onu uzağa fırlattı: 'Bu sizin Hıristiyan hilekârlığınızdır.' Bu, Tondrak'ın lanetli lideri (veyahut başpiskoposu) olan Kyril idi. Lakin Tanrı'nın anası kutsal bakireye ve bizim tüm gizemlerimize karşı diğer birçoklarını küfre meylettirdiler.

Ancak, bu ucubelerden önce bütün bunlara değinirsen, kınamaya ve güçleriyle küfretmeye ve lanet okumaya başlayacaklarını biliyoruz; zira bunu yapmaya yemin ettiler ve bu Samiriyeli [Samaritan] köpekleri, kana susamış hayvanları, yasaları bilmedikleri ve Mesih'in itikadına bağlı olmadıkları için böyle alçaklıklara alışkındırlar.

Kendini kör eden, bu körlüğe liderlik etmeyi üstlenen Lazar'a gelince, yıllar boyunca ruhu içinde öldü. Mesih, dört gün boyunca yattığı için onu uyandıramadı, lakin Deccal'in habercisi oldu, böylece Perastnoz ve Theme'dan çıkartıldı ve ikisi de sürüldü. Bölgemize, kutsal keşişlere ve ruhbandan olmayanlara (ve kesin olarak) kiliseye bir veba ve felaket getiren Tanrı'nın Hıristiyan topluluğundaki insanlara dua ediyorum, gönder. Şimdi sana bilgi vereceğim, zira Mezopotamya'ya ulaştığımda, onlar tarafından ektiğim arazilerden nasıl sökülüp atıldığımı duyduğunu biliyorum. Fakat daha sonra suyun kirlenmesinin nasıl arttığını görünce akıntıyı kaynağa kadar izledim ve Sadukilerin bozup gömdüğü Tondrak ateş sunağına geldim ve günahkârlığın saklı közü parladı. Orada, Tanrı'nın gücüyle ve kutsal papamız, aydınlatıcımız ve atalarımızın duasıyla, Tanrı'nın emriyle, Mesih'in taç giydirdiği ve tek hükümdar olan kutsal imparatorumuz Konstantin Monomakos'un zamanında, yabani otların zararlı büyümelerini kökünden engelledi. Acımasızlığın kine ve umutsuzluğun şüphelerini reddettiği ölçüde suçluluklarını, hatalarını ve dinsiz liderin günahkârlıklarını gelip itiraf ettiler. Biri Efrem, Betjni Başpiskoposu ve diğerleri, bir vaftiz kapının ortasına dikilmemizi ve onlara Kutsal Ruh'a katılmak için hediye vermemizi tavsiye ettiler. Bu yüzden, Teslis ikrarının tasdik sesinin etkisiyle, yaşlı insanların hariç tutulabileceği ve genç insanların cezp edilebilmesi için onları kutsal yağ ile kiliseye kabul ettik. Onların artık bu mezhebe uşaklık yapmamalarına sevindik. Onları Tanrı simgesinin ortasına koyduk ve onları ilahi ayini kutsal ve kansız bir şekilde sunduklarını anlattık. Ancak, vaftiz edilenlerin sayısı binden fazla değildi, suçluluklarını ve masumiyetlerini yanlış yollara saptıranların günahkâr heretikliğini anladıklarında aydınlanmak için bize gelmekten vazgeçmediler.

Ancak anlatılan olaylardan evvel, onların sahte papazlarından ikisi, bütün büyücülüklerini ve günahkâr heretikliklerini kabul ederek bu kurtuluşa vesile oldular. Zira onların günahkâr ve canavar liderlerini tam olarak biliyorlardı ve bu tilki yuvasındaki sevimsiz pis çukurlarında hizmetliydiler. Bize hali hazırda olduğu gibi heretikliklerinin sözleriyle laflar sayıp döktüler; zira günahkârlıkları her zaman artıyordu ve üç ayrı formda temsil ediliyordu. Günahkârlıkta daha olgunlaşmış (veyahut mükemmelleşmiş) olanlar ve ölümcül zehri alabilenler için, Epikürcüler arasında bulduğumuz gibi, bir tür mutlak umutsuzluk ve dinsizlik vaaz ediyorlardı. Lakin başkalarına, lanetledikleri Manihistlerle aynı zamanda benzer uygulamaları takip ettikleri biçimde (öğretirler). Başkalarına, Hıristiyan geleneğine uygun bir öğreti gösterisi yaparlar; kendileri tüm Hıristiyan kurallarına ve inançlarına muhaliflik edenler dışında hiçbir ikrarda bulunmazlar. Son olarak, birbirlerinden ayrılmaları, piskoposlar ve rahipler olmadan dolaşmaları dile düşmüştür; yine de bahaneler uydurarak şunları söylediler: 'Biz Aram kabilesiyiz ve inançta onlarla aynı fikirdeyiz.' Fakat hiçbir biçimde bizimle aynı fikirde değiller, lakin bize karşı çıkıyorlar ve yalnızca bir köpek diğerinin yaptığı gibi bize sadece isim olarak benziyor. Tabiatları büsbütün farklı olduğu yerlerde hangi mukayese yapılabilir? Bu yüzden kutsallığın huzurunda bu insanlar hakkında yazılmış mektubumuzu hazırladım. Bu insanlara yaklaşmamak, onlarla konuşmamak, günah çıkarma veyahut vaftize kabul etmemek emir verilmişti ve bu kararlar tasdik edildi. Bununla birlikte, Tanrı'nın bağışlamasına ve kutsal aydınlatıcımızın hürmetine güvenerek, onlara bir merhamet ve insanlık kapısı açtı. Zira avam, (liderlerinin) hazırlık yaptığı ölümcül gazap zehrinin sorumlusu değildir. Ancak şimdi bu korkunç mutaassıplar, aynı zamanda zehirli pençelerini gizledikleri gibi, bizim bilge insanlarımız ve yazarlarımız bile şöyle dursun, çocukların maskaralıklarının ne olduğunu biliyormuş gibi, bize bir âlim biçimde yazıyorlar. Bize öğretmek istiyorlar ve böylece heretik gruplarını birbiri ardına sırlayarak şöyle söylediler: 'Biz bunlara ait değiliz; bunlar uzun zaman önce Kilise ile bağlantıyı koparmışlardı ve sürgün edilmişlerdi. Solmuş uzuvlar veyahut saçların dökülmesi veya yabani otların kökten sökülmesi ya da saman ayıklamak gibi, bunlar gerçekten de, bazıları Panarhtm adlı kutsal kitabında kendilerinden bahseden S. Epifanius'tan önce ve ondan sonra da S. Cyril'de geçer; diğerleri daha sonra başka atalarımızın tarafından anlatılmıştı. Fakat bu atalar zamanlarının heretikliğini kınadıklarından, papamız, kutsal John'umuz ve Vardapet Anania'mız gibi, bugün bunları kınadılar ve günahkâr, iğrenç ve heretik olarak tanımladılar. Çünkü bu günahlar yalnızca bir iki hususta değildi, onların bütün yasalarında da… hepsi yeni ve eski yasaların dışında duruyorlardı. Bu tarikat sadece iki veya üç kaynaktan değil, her zamanki heretik şeyleri bünyesine aldı – kehanet, el falı, efsun ve büyü sanatı, zina ve kötü zehirler – sapkınlıklarını yalnız mayaladıklarında, Tanrı'nın bu düşmanı için razı olduklarında, bu engel yıkıcı, şeytan gibi deli Simbat, onlara yasalarını vererek ve aydınlanma yolunu boşaltarak, kör bir patikaya… girdirdi. Bunlar, canilerin suçlarıdır. Korkuların haricinde hiçbir oruç onların değildir; aile ile ilgili olsa bile kadınlar ve erkekler arasında hiçbir fark gözetmiyorlar, buna rağmen açık bir biçimde teşebbüste bulunuyorlar. İlahi veyahut yaratılan şeylere hiçbir saygı göstermezler; lakin hepsi yenilerin olduğu kadar eski kanunları de hor görerek güldüler. Ancak, onlara açıkça sorduğumuzda, yeterince iyi bilmemize rağmen, hararetli bir şekilde lanetliyorlar; küfrediyorlar ve inkâr ediyorlar.

İşte o zaman zehirlerini Samosatlı Pavlus'tan alan Paulikenleri görüyorsunuz. Onlara sorduğumuzda şöyle derler: 'Biz Hıristiyanız.' İncil'den ve Apostolon'dan alıntı yapmak için sonsuza dek monoton bir sesle söylerler ve

sorduğumuz zaman: 'Mesih ve havarilerin emrettiği gibi, neden vaftiz edilmenize izin vermiyorsunuz? Onlarda cevap vererek: 'Siz vaftiz gizemini bilmiyorsunuz; vaftiz olmak için acelemiz yok, zira vaftiz ölümdür; Akşam yemeğindeki İsa, aşai rabbani ayinine değil, tüm masalara sunduğundan bahsetti.' Şöyle söylediler: 'Pavlus'u seviyoruz ve Petrus'u idam ediyoruz; Musa da Tanrı'yı değil şeytanı gördü.' Yani şeytanı tüm insan ırkının ve tüm yaratılışın yanı sıra cennettin ve yeryüzünün yaratıcısı olarak görürler; yine de kendilerini Hıristiyan olarak adlandırırlar.

Şimdi başkalarına göz atalım, Magus Zoroaster'in (bulunduğu) Farslı Mecusiler; hayır daha doğrusu, Arevordi olarak adlandırdıkları ve bunlar tarafından zehirlenen Güneş'e tapanlardır. Sizin bölgenizde birçoğu vardır ve açıkça kendilerini Hıristiyan olarak ilan ediyorlar. Yine de, onların hangi hata ve namussuzluğu icra ettiklerini biliyoruz. Bazıları, kendilerini Kasşetzi [Kaschetzi] olarak adlandıran bu lanetli Tondrak kabilesiydi; onlar ayrıca da günahkârlığın temeliydi. Khnun'daki Tondraklar, Mesih'e küfür için bir fırsat buldular; yani Mesih'in sünnetli olduğunu yazdılar, lakin Thulaili bunu reddetti ve şöyle söyledi: 'Sünnetli bir Tanrı olmadığını itiraf ediyoruz.' Ancak, kalbinizde sünnetli olsun olmasın, Tanrı'nın kendisine ait olmadığını biliyorlar; lakin bunu yalnızca bir kulp bularak bizi karalamak için yapıyorlar.

Bu bağlamda kutsallığını bilgilendireceğim. Öne çıkan ve heretikliklerini tanıyan, ilk vaftiz edilen ve Polycarp ve Nikanor'un adlarını alan rahipler, çeşitli bölgelerden dinsiz lider Jesu'ya gelen mektupların, bu adi inde bulunduğunu bize bildirmişti. 'Acele edin' dediler, 'onları yakalayıp [mektupları] okudular ve içlerinde bu şeytani düşüncelere sahip insanların sapkınlıklarını bulacaksınız. Onları aradık, bulduk ve okuduk ve kötü büyü ve adilikle doluydu ve bu diğer şeyler arasında bize karşı bir yakınmanın zemini olmuştu.

Ancak, bu köpek kulübesinde, keşişler gibi giyinen erkekler ve çok sayıda fahişemsi kadın yaşıyordu. Bu yüzden onların saçaklara atılıp yakılmalarını ve maliklerinin yürüyüşümüzden dolayı avlanmalarını emrettik. Bununla birlikte, yasalar aşırı ceza çekmeleri gerektiğini buyursa da, onların hiçbirine herhangi bir bedensel zarar vermedik. Kendimizden önce, birçok general ve hâkim [magistrate] onları kılıçtan geçmeye yollamış ve oldukça da haklı olarak, acımaksızın ne yaşlı insanları ne de çocukları esirgemişti. Bunun ötesinde, patriklerimiz alınlarını damgaladılar ve onlara bir tilki şeklini [alınlarına basarak] yaktılar; zira bilgenin dediği gibi, üzüm bağını soyan hırsız tilkileri andırıyorlar. Diğerleri yine onların gözlerini söndürüyor. 'Siz manevi şeylere karşı körsünüz' dediler; bu yüzden ki mantıklı şeylere bakamayacaksınız. Fakat herkes için şehvetlerinin büyümesini kontrol edemediler veyahut yasallık sınırlarına geri dönemediler, çılgın öfkelerine göre embesil disiplinsiz yaşam biçimlerini [devam ettirdiler]. Bilakis, avare riyakârlıkla, masumların bir çukura düşebilmesi için öncü yayaları yok etmek için bir tür kötü kapan ya da bir köprü ağı veya tuzak kurmak yoluyla rahipliğin dilini ve sahte imgelerini kendilerine mal ettiler.

Bu yüzden, kutsallığını Saddusilerin mayasına, pis zevklerine ve sözlerine karşı koruduğunuz konusunda uyarıyoruz. Haçı başlarına koymamayı bahşedin. Aynı şekilde, farkında olmadan Rahiplerin aforozlarına dâhil olmasınlar diye sizin piskoposlarınız ve piskoposluk bölgenizdeki rahipleriniz (böyle yapmalarına) izin vermezler. Ancak bize şeytani amellerini ve büyücülüklerini itiraf eden ve günahkârlar ve presbüterlerden ayrılmış olanlarla tavsiyelerinizi gönderin; böylece bize gelip vaftiz olabilirler. Başka bir durumda, onlara merhamet edilmeyecek, onlarla herhangi bir iletişim kurulmayacak veyahut onlara bakmaya bile tenezzül edilmeyecek; lakin senin gibi aynı fikirde olan babalar

(rahiplerin) ve kardeşler gibi, aklına ne zaman gelirlerse onlara lanet et. Bu onlar için çok fazla.

[Magistros ayrıca, Maniheistler ile ilgili olarak mektuplarından bir başkasını da aşağıda yazmıştır]

Beyhude hayalleri yüzünden yanlış yollara saptılar, pek çok hayali fikirlerinin fırıldaklığı konusunda âlim oldular ve kendi kendilerine tavsiye edilen şüpheleri boş bir dedikodunun ağına dönüştürdüler; şimdiye kadar Tanrı'ya ibadet etmeyi putlara ibadet olarak ifade ettiler. Haç alametini ve kutsal resimleri onurlandıran bizler sanki hâlâ şeytanlara tapmakla meşgul oluyorduk. Bazıları bunu açık vaazlarda öğretiyor, bazıları da düşüncelerinde imansızlığın ve günahkârlığın mayası gibi yumurtadan çıktı. Onların birçokları kiliseye, papazlara ait tüm görevlere, ilahi bedenin ve kanın olağanüstü yüce ayinimize el uzatmamasını sağlar. Ancak bütün bunlar, büsbütün Tanrı tarafından yok edilmiş ve diriliş umuduna sahip olmayan Tondrak adına sahip Maniheist âlimlerinden türedi. Fakat bir Hıristiyan sanatı olan sizler, kutsal pınara çağrılmaya ve yüceltilmeye layık görülmüşsünüz, içinizde diriliş umudu var ve Kutsal Teslise dua edin – haç işaretini gördüğünüzde dua edin, zira İsa Mesih'in sizin için çarmıha gerildiğini hatırlayın; kendinizi onunla birlikte çarmıha gerilmiş olarak görmelisiniz. Varlığında, tüm dünyevi düşünceleri bir kenara bırakıp, saf ağızlarla selamlayın ve şöyle söyleyin: 'Tanrı'nın Oğlu olan Mesih, ruhundaki ve bedenimizdeki bu kutsal sembol vasıtasıyla bana merhamet edersin ve senin kanını aldığımızı hatırlarsın, zira bizden kefaret aldın ve haçınla resmettin.' Ancak sen, azizlerin resimlerini onurlandıracaksın ve dualarında onların acılarını şehitlerinin ölümlerini düşüneceksin, öğretmenlerin olarak onları kendine boyun eğdireceksin. Onlar seninle ilgilidir ve hakikatin şahitleri olmuşlardır. Öyleyse onları gerçek Tanrı huzurunda aracı olarak çağıracaksın; kulları şehitlikte sana güvendiğine göre uyumamak için şehitleri sevenlere merhamet et.

Şimdi birkaç kelimeyle doğru yola girip, şeytani düşüncelerinizi ve gizli büyülü inançlarınızı temizleyeceğim. Sanatın yapay ve yanlış bir şeymiş gibi bu itirafı saymaya meyilli olduğun gibi, en baştan başlıyorum ve huzurunda hakikati kısaca söylüyorum: Başlangıçta, Yeşu ve sözlerde geçen Nuhun gemisi [ark] tarafından yapılan tüm işaretle ve mucizeler gibi……[1243] hayat ağacı Cennet'te onurlandırıldı. Onları derinlemesine inceleyin, ne Eski ne de Yeni Ahit'e inandığınızı ve Tanrı'ya inanan ve hakikat için ona hesap veren; ne bizden biri ne de putperest ve ışığın yükseldiği bir İbrahim oğlu olan, Tanrı'yı gören bir İsrailli olmaya layık olmadığınızı anlayabilirsiniz. Bunun yerine, hâlâ karanlıkta, kör ve kılavuzsuz sanatının olduğunu, aynı zamanda, Tanrı'ya itaat eden ve yasalarına saygı gösteren ve kör gibi bizi özel olarak suistimal eden ve çamur atan buyruklarına maruz bırakıyorsunuz. O halde bizimle açıkça karşılaşmaya cesaret edemeseniz de, gizli ve karanlık zihninde sanatınız soldu, yanlış yola saptınız ve imansızlık içinde dönüp durdunuz. Şimdi beni işitin ve ruhunuz gözlerinizi aydınlatsın; kurucumuz ve patriklerin, peygamberlerin ve havarilerin, şehitlerin ve kutsal kilise öğretmenlerinin yolunda yürüyün ve Musa'nın (söylediklerini) işitin: 'Hanende ağırlığın çok fazla veya çok az

[1243] Gregoy, daha sonra Eski Ahit'te geçen tüm nesneleri, kendince put ibadetinin uygun oldukları sonucunu çıkararak söyler.

olmadığını bulacaksın; bilakis, hepimiz bizden ve çocuklarımızın huzurunda açık, Tanrı Baba'nın huzurunda gizli kalacaktır.'

Daha sonra, umudun itirafına bağlı kalacağız ve onun suretinin ışığında yürüyerek aydınlanacağız; sevecen iyiliğiyle merhametinin üzerimizde olabileceğini, gökyüzündeki bulutların üzerinde Tanrı'nın huzurunda görkemli bir edayla yürüyebileceğimizi umarak uykuya dalar ve uyanırız ve her zaman için onur, şan, şeref, güç ve egemenlik olan Baba ve Kutsal ruh ile birlikte Tanrı ve diriliş umudumuz olan Mesih'i överiz. Amin.

[Magistros, aşağıdaki 'Aziz Petrus'un bir diyakozuna' konulu bir mektubu geri döner]

Cennetimizin parçalanmasının ve kutsallaştırıcı dinin rahatsızlığından dolayı size azda olsa yazamaya mecburum. Maheistlerin ve diğer birçok mezhebin günahkâr büyücülüğünün yarattığı heyecanlı ayaklanmaların sonucu olarak, bu toprak barbarlık ve karanlığın içine battı ve kalın bulutlarla kaplandı.

['Kendini bilge sayan (ama olmayan) Şapuli adlı bir Keşiş hakkında' olan bir başka mektupta aşağıdaki gibi yazıyordu]

Savaşları ve Önemli toplantıları gösteren Kiliseyi sanki yalnızca siz tanıyorsunuz! Bundan bihaber olan var mı? Lakin bu aynı Kilise kefaretin yeri ve sebebi ve hepimiz için şifa veren işlerin bir belgesi….. Bunun çoğunu sizin yazdığınız gibi, iftira ve yalan olduğunu çok iyi biliyorum; ancak doğru yoldan biraz sapma çok yanlış yollara mahal verebilir.

[Gregory'nin kendi erdemini belirttiği 'Vardapet Sargis'e' adlı diğer başka bir mektupla bunu karşılaştırdık]

Dostum söyle bana, Tanrı'nın inayetiyle, aydınlatıcımızın ve atalarımızın duaları, Manihesitlerin, mesela Tondrakların yükselttiği sütunu mütevazı araçla şahsım tarafından devrildi ve Tanrı'nın ışığı her yere yayıldı; bu insanlar 200 yıldan fazla bir süredir bütün toprakları istila ettiler ve şehvetlerinin ve namussuzluklarının ateşini sunağa kadar yükselttiler ve Mesih'in sürüsü her zaman papazlar ve papazların başı, krallar ve prensler ve neredeyse tüm insanlar tarafından ihmal edildi[1244].

[1244] Conybeare, s.141-151.

Mektuplara genel olarak baktığımızda, inanç noktasındaki farklıların şunlar olduğunu görüyoruz; ilki, Tondrakiler Havarilen Mesih'ten aldığı emirleri inkâr ediyorlar; İkincisi, Kutsal komünyonu yani eukharisti'yi reddediyorlar. Aynı bilgiyi Aristakes de teyit etmektedir[1245]. Üçüncüsü, Vaftizi basit bir banyo suyu gibi görerek reddediyorlar; Dördüncüsü, Hıristiyanlar için önemli bir gün olan Pazar gününü haftanın diğer günleri gibi görüyorlar; Beşincisi, dini literatürde *Genuflexio* olarak geçen diz çökmeyi reddediyorlar; Altıncıs, Hıristiyanlığın sembolü olan Haç'ı ve ona gösterilen saygıyı reddediyorlar; Yedincisi, birbirlerini dini makamlara tayin ediyorlar ve böylece kendilerine verilen rahipliği takip ediyorlar; Sekizincisi, evlilik kurumunu kabul etmiyorlar ve bunu dünyevi bir zevk olarak görüyorlar; Dokuzuncusu, Hayvan'ın kurban edilmesiyle ardından yenilmesi olan Matagh'i geleneğini bir Yahudi adeti olarak reddediyorlar; Son olarak onuncusu, cinsel olarak bir ayrım gözetmiyorlar.

O zaman Tondrakianların Bizans nezdinde bir önemi var mıydı? Bu akım selefleri Pauilikianlar gibi Bizans için büyük bir tehdit oluşturmadı. Zira doğu bölgelerinde sayıları arttığı zaman Bizans'ın doğudaki nüfuzu da azalmıştı. Aristakes yalnızca bu konuda bize şöyle bir bilgi verir:

> *Geceleyin [Yakobos] hapishaneden çıktı ve imparatorluk şehri Konstantinopolis'e ulaşıncaya kadar Bizans topraklarına doğru kaçtı. Orada [Ermeni Apostolik] inancımıza çamur attı ve [Ortodoks] ritüelleri uyarınca vaftiz edilmek istedi. [Bizanslılar] bilgeliklerindeki konu hakkında bilgi sahibi olmuşlardı ve ne olduğunu kavramışlardı. [Yakobos'un isteğini] reddederek yerine şunu söylediler: 'Ermenileri*n*, imanla ilgili olarak reddettikleri ve onursuz gördükleri her şeyi, biz de kabul etmiyoruz*[1246].

Aristakes'in burada kendi kilisesini yüceltmeye yönelik bir anlatım içinde olduğunu görüyoruz, lakin Bizans'ın siyasi olarak ve buna bağlı dini olarak da nüfuzu artık Doğu bölgesine yetmediği için bu konuya müdahil olmadığı rahatça anlaşılabilir. Zira kısa süre sonra Malazgirt Savaşı ile bu bölgeleri yeni hakimlerine devredeceklerdi ve Bizans'ın asıl ilgi noktası Balkanlar'daki Bogomillere yönelik olacaktı.

[1245] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.148-149; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.125.

[1246] Lastivertli Aristakes'in Tarihi, s.150-151; Fransızca çevirisi için bk. Arisdaguès, D'Arménie, s.126-127.

SONUÇ

Devletlerin ve milletlerin hayatında önemli dönüm noktaları vardır. Bizans ve Ermeniler için de VII. yüzyıl önemli bir dönüm noktasıydı. İmparator Herakleios Sâsânîlere ağır bir darbe vurduktan sonra, doğu Müslüman Araplar ile yeniden güçlü bir şekilde yerini aldı. Bu yeni etnos bölgesine yeni bir ruh aşılarken, bundan hiç şüphesiz en çok etkilenen Bizans ve Ermeniler oldu. Hindistan'dan Avrupa içlerine kadar zaman içinde uzanacak bir etnosun içinde şüphesiz Ermeniler ve Armenia çok küçük kalıyordu. Ancak Müslüman Araplar için dönemin en büyük tehlikesi Hazarlar ve Bizans'tı. Armenia bu üç büyük güç arasında bir sınır teşkil ettiği için, ilk Arap fetihlerinden itibaren Armenia – Bizans için Malatya [Melitene], Hazarlar için Dıvin – ileri bir karakol olarak kullanıldı.

Dört halife devri Ermeniler için otonom bir evreydi, onlar Arapların yalnızca haraçgüzarlarıydılar. Ermeniler başlangıçta bu durumdan memnunlardı, zira Bizans gibi dinlerine bir müdahalede bulunulmadığı için Müslüman Arapların yönetimini kolayca kabullendiler. Ancak Dört Halife Devri bir istikrar devri değildi, bundan dolayı Bizans Armenia'ya yine müdahil olarak siyasi, askeri ve dini olarak etkisini gösterdi.

Emevi devri başlangıçta seleflerininki gibiydi. Ermenilere kendi bölgelerinde otonom bir yapı sağlıyordu. Hatta Bizans ile bölgeyi ortak-yönetim modelinde yönetmek bile istiyorlardı. Ancak Bizans'ın yanlış politikaları bu ortak-yönetimi engelledi ve Emeviler 695 yılından itibaren Armenia'da katı mutlakiyetçi bir yönetim uyguladı. Bizans'ın geçmişte uyguladığı baskıcı politikayı bu sefer de Emevilerden gören Ermeniler, taraf değiştirerek eskiden olduğu gibi yine Bizans saflarına geçmeye başladılar. Emevilerin bu tutumu Bizans ile Ermenileri daha da yakın ilişki içine soktu ve zamanla Ermeniler emperyal sistem içinde önemli konumlara geldiler.

Abbasi devri Emevi kazanımlarının semeresinin yendiği bir devirdi ve Bizans-Ermeni özelinde hiçbir farklılık getirmemişti, eski sistemin bir devamıydı. Ancak Bizans bu devir içinde büyük bir toparlanma yaşadı. Arapların aşırı ihtirası sönünce büyük yapıları kendi içinde parçalanmalar yaşadı ve bu parçalanmayı

Ermeniler de hissetti. Bizans'ın gücünü toplaması tekrardan doğuya yönelmesine vesile oldu.

Bizans ilk olarak dini bir açılımla doğuya yöneldi ve Ermeniler de buna olumlu bir cevap verdi. Bizans büyük doğu seferlerini başlatarak yüz yıl içinde Müslümanları neredeyse Anadolu'dan tamamen attı. Tabii ki burada Ermenilerin rolü büyüktü, zira Emeviler döneminden beri Bizans saflarına geçen Ermeniler imparatorluk içinde en önemli pozisyonlara geldiler. Hatta doğu seferini başlatan dönemin İmparatoru Lekapenos ve ordu komutanı Kourkouas Ermeni kökenli kişilerdi. Makedon Hanedanlığı devri aynı zamanda Ermenilerin imparatorluğun dört bir yanına dağıldığı bir dönemdi. Armenia'nın sınırları tehcirlerle daha genişledi ve Anadolu'nun güneyinde küçük Armenia'nın temelleri atıldı.

XI. yüzyıl, tıpkı VII. yüzyıl gibi, Bizans ve Ermeniler için bir dönüm noktası oldu. Bu yüzyıl içinde Anadolu topraklarında iki yeni etnos belirdi. Bunlardan ilki ve kalıcı olacak olan Türkler Bizans'ın ve aynı zamanda Ermenilerin kadim topraklarının yeni sahipleri oldular. Bizans tarihi topraklarını ve psikolojik sınırlarını ebediyen kaybederken, Ermeniler ise kendilerine yeni bir hami buldular. Onlar açısından değişen tek şey aslında buydu. Türkler yüz yıl içinde Armenia'da tam bir hakimiyet kurmakla kalmadı aynı zamanda Kadıköy önlerine kadar geldi. Ufak kazanımlar zaman içinde olsa da Büyük Armenia Bizans'ın hafızasından tamamen silindi. İkinci etnos ise kapalı Avrupa topraklarında, tıpkı Araplarda olduğu gibi, büyük bir ihtiraslı [passioner] etkiyle doğan Haçlılar oldu. I. Haçlı Seferi'nin sonucunda Haçlılar Anadolu'nun güneyinde kurulan Küçük Armenia'yı tesirleri altına aldılar. Ermeniler bu yeni yüzyılın başlangıcında [XII.] üç etnosla birden ilişki içinde oldu ve Bizans Komnenoslar ile kısa bir süre üstün etkisini gösterdi. Ancak Türkler karşısında sürekli gerileyen Bizans 1176 Miryokefalon savaşıyla, tıpkı Malazgirt'te olduğu gibi, bu seferde Küçük Armenia'yı tamamen kaybetti ve Bizans siyasi ve askeri olarak Anadolu'nun içindeki Ermeni nüfusundan tamamen mahrum kaldı.

Bizans İmparatorluğu Ermenileri şüphesiz ki en çok ordu saflarında kullandı. Themalar içinde ilk ve en önemlileri arasında Armenikon geliyordu. Tabii ki bu thema içindeki herkes Ermeni kökenli değildi, ancak Ermenilerin önemli bir rol oynadığı görüldü. Bu önemli rol neticesinde Ermeniler emperyal düzen içinde büyük

bir güce kavuştular. Makedon Hanedanı döneminde kara ve deniz ordularının komutanları Romalılaşmış Ermenilerdi.

Bizans'ın doğu seferiyle yavaş bir biçimde Armenia'daki hakimiyeti bu coğrafyaya yeni bir düzen getirdi. Bizans doğudan gelecek herhangi bir tehlikeye karşı, Ermenileri, eski bir adet olarak, imparatorluğun çeşitli yerlerine tehcir ettirdi. Böylece bölgedeki Ermeni aşiret yapısını zayıflattı ve onları thema içlerinde eritti. Bu tehcirin olumsuz sonuçları Bizans'ın diğer bölgelerine farklı inanç ve adetler gitti ve bu yeni çatışmalara neden oldu; olumlu sonuçları ise Ermeniler askeri ve siyasi yapıya hizmet etmekle birlikte, zanaat, tarım-hayvancılık ve diğer konularda imparatorluğun diğer başka topraklarında hizmet ettiler.

Bizans-Ermeni ilişkilerinde en önemli noktalardan biri ise dindi. Toplumların kendilerini dinleriyle ve mezhepleriyle tanımladıkları bir çağda, aynı dine ama farklı mezheplere inanan iki toplum ve kilise vardı. Khalkedon konsilinden [451] sonra Ermeniler tarafından Bizans artık *khalkedoncu* adıyla, Ermeniler ise Bizans tarafından *heretik* olarak anılacaktı. Ermeniler her zaman kendi literatürlerinde kendilerini güçlü tarafa benimsetmeye çalışmışlardır. Kendi kroniklerinde dahi inançları üzerinde inanç doktrinleri kaleme almışlardır. Ancak Bizans nezdinde onların hiçbir önemi olmamıştır. Bizans doğuya dini bir açılımla açılırken, Ermenilere ılımlı gözükmüştür, ancak büyük başarılarından sonra Ermeniler üzerinde tekrardan dini baskılarını kurmuşlardır. Ermeniler bu baskılardan Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle kurtulmuştur.

Tetkik ettiğimiz yaklaşık yedi yüz yıllık dönemde görüldüğü üzere Ermeniler emperyal kurumlarda önemli yerler işgal ettiler. Hatta şu sözü söylemek bile çok yerindedir: Bizans İmparatorluğu'nda hiçbir millet yoktur ki Ermeniler kadar imparatorluk içinde muhtelif mevkilere gelsin ve imparatorluğun kaderinde belirleyici bir rol oynasın. Ancak şu kısma dikkat etmek gerekmektedir: Ermeniler Bizans etnosuna dahil olurken onların inançlarını ve dillerini benimsediler, yani Bizanslıların tabiriyle Romalı oldular. Kaynaklarda onlara Ermeni kökenli deseler de, bu ırkî tanımlama onlar için hiçbir şey ifade etmiyordu. İmparatorluk içindeki Ermenileri tasvir ederken şu durumda da göz ardı edilmemesi gerekmektedir: Bir sistem içinde gruplar üç şekilde izah edilebilir. Platonik bir üslupla söylersek, *kurtlar*, *koyunlar* ve *çoban köpekleri*. Kurtlar sistemi tayin edenlerdir. Ne yazık ki

Bizans içinde Ermeniler toplu olarak kurt olamamışlardır, yalnızca belli bireyler çıkmış lakin onlar da kendilerini Romalı görmekteydiler. Kurtların arkasından gelen ve onların nimetlerini sürdürüp koruyan çoban köpekleridir. Ermenilerin Romalılaşmış olan şahısları bu kategoride bulunmuşladır. Zira Ermeniler Bizans, Müslüman Arap, Türk ve Haçlıların tesis ettikleri sistemi sürdürmüşlerdir. Son olarak da hiçbir şeyi elinde tutamayıp mevcut sisteme uyan ve bu sistem içinde kaybolan koyunlar vardır. Ermeniler de içine girdikleri sistemlerde çoğunlukla kaybolmuşlardır ve bunu Bizans özelinde detaylıca tetkik ettik.

KAYNAKÇA

A. Pertusi, **Costantino Porfirogenito De Thematibus**, Cita del Vaticano, Vatikan, 1952.

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, **El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular**, çev: Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014.

Abû'l-Farac Tarihi, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1950.

Adontz Nicholas, **Armenia in the Period of Justinian**, çev: N. Garsoïan, CGF, Lizbon, 1970.

Adontz Nicholas, "Basil I. The Armenian", **The Armenian Review**, cilt 9, sayı 1-33, Bahar Mart, 1956.

Adontz Nicol, "Role of the Armenians in Byzantine Science," **Journal Armenian Review**, vol.3, 1950.

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütûhu'l Büldân**, çev: Mustafa Fayda, Siyer yay, İstanbul, 2013.

Ahrweiler Hélène, **Byzance et la Mer –La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe- XVe siècless**, PUF, Paris, 1966.

Aktaş Ömer, "Muğire b. Şu'be'nin Hayatı ve Kişiliği", **Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)**, 2018 (2).

Al-Daylami Hasan Ibn Muhammad, "The Narration (Hadeeth) of Hudhayfah Ibn Alyaman", **Al-Islam.org**, çev: Jerrmein Abu Shahba, 11 Mayıs 2020.

Alboyacıyan Arşag, **Malatya Ermenileri – Coğrafya, Tarih**, Etnografya, çev: Sirvan Malhasyan, Aras yay, İstanbul, 2019.

Ammianus Marcellinus, c.II, ed-çev: John C. Rolfe, HUP, London, 1936.

Annae Comnenae, **Alexiadis**, c.I, ed: Ludovicus Schopenus, Bonnae, 1839; Anna Kommena, **Alexiad**, çev: Bilge Umar, İstanbul: İnklâp, 1996.

Anonim Bir Bizans Hicvi – Timarion, çev: Engin Öztürk, Urzeni, İstanbul, 2020.

Artamonov Mihail İllarionoviç, **Hazar Tarihi – Türkler**, Yahudiler, Ruslar, b.5, çev: Ahsen Batur, Selenge yay, İstanbul, 2019.

Asbridge Thomas, **Haçlı Seferleri**, çev: Ekin Duru, Say yay, İstanbul, 2014.

Aslan Kévork, **Études Historiques sur le Peuple Arménien**, Librairie Orientaliste, Paris, 1928.

Avcı Casim, **İslam – Bizans İlişkileri**, TTK, Ankara, 2015.

Ayönü Yusuf, **Selçuklular ve Bizans**, TTK, Ankara, 2014.

Ayönü Yusuf, "Bizans İmparatoru Romanos Diogenes", **Malazgirt Zaferi – Bin Yıllık Miras**, haz: Mustafa Alican, Kronik, İstanbul, 2018.

Ayvazyan Armen, **The Armenian Military in the Byzantine Empire – Conflict and Alliance Under Justinian and Maurice**, Sigest, Lisbon, 2014.

Bailly Auguste, **Bizans Tarihi**, c.I. II, çev: Haluk Şaman, Tercüman, İstanbul, [Yayın yılı yok].

Barker Ernest, **Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü**, b.2, çev: Mete Tunçay, İmge kitapevi, Ankara, 1995.

Bartikian Hratch, "La Généalogie du magistros Bagarat, catépan de l'Orient, et des Kékauménos", **RÉA**, 1965 S.II,

Baynes Norman, **Byzantine Studies and Other Essays**, Greenwood Press, London, 1955.

Bayramov İbrahim, **Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri**, Prezident, Bakü, 2002.

Beihammer Alexander Daniel, **Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130**, Routledge, London, 2017.

Belke Klaus, Mersisch Norbert, **Tabula Imperii Byzantini – Phrygien und Pisidien**, cilt 7, VÖAW, Viyana, 1990

Bettenson Henry, Maunder Chris, **Documents of the Christian Church**, b.3, OUP, Oxford, 1999.

Bournoutian George, **A Concise History of the Armenian People**, Mazda pub, California, 2006; Türkçe çev; **Ermeni Tarihi – Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras yay, İstanbul, 2011.

Bozkurt Nahide, **Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilâli**, b.3, Ankara Okulu, Ankara, 2020.

Bozkurt Nahide, "Mansûr", **TDVİA**, c.28, İstanbul 2003.

Bozkur Nahide, "Mehdî-Billâh", **TDVİA**, c.28, İstanbul 2003.

Bozkurt Nahide, “Hârûnürreşîd”, **TDVİA**, c.16, İstanbul 1997.

Braund David, **Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC–AD 562**, Clarendon, Oxford, 1994.

Brayer Anthony, Herrin Judith, **Iconoclasm**, CBSUB, Birmingham, 1977.

Bréhier Louis, **Le Monde Byzantine: Vie et Mort de Byzance**, Collection l’Évolution de l’Humanité, Paris, 1946.

Browning Robert, **The Byzantine Empire**, b.2, The Catholic University of America, Washington, 1992.

Bryer, Anthony, “A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979- c. 1653”, **University of Birmingham Historical Journal**, 12, 1970.

Bunson Matthew, **Encyclopedia of the Roman Empire**, Facts On File, New York, 2002.

Byzantium in the Time of Troubles – The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079), çev: Eric McGeer, Brill, Leiden, 2020.

Cahen Claude, "La campagne de Matzikert d'après les sources musulmanes", **Byzantion**, 2 1934.

Cahen, Claude, “Qutlunmsh et ses fils avant l'Asie Mineure”, **Der Islam (Zeitschrift fűr Geschichte und Kultur des islamischen Orients). Festschrift Taeschner**, 39, (Berlin, 1964)

Cahen Claude, **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, b.4, çev: Mustafa Daş, İstanbul: Yeditepe yay, 2018.

Cahen Claude, **La Turqie pre-ottomane**, IFEA, İstanbul, 1988.

Cameron Averil, **The Byzantines**, Blackwell, Oxford, 2006; Türkçe çevirisi, **Bizanslılar**, çev: Özkan Akpınar, İstanbul: İBY, 2015.

Canard Marius, "Les Hamdanides et l'Arménie", **Annales de l'Institut d''Études Orientales**, Fransa 1948.

Canard Marius, Cahen Claude, vd., "Arminiya", ed: H.A.R. Gibb, vd., **The Encyclopaedia of Islam**, cilt I, Brill, Leiden, 1960.

Canard Marius, "Les Relations Politiques et Sociales Entre Byzance et les Arabes", **Dumbarton Oaks Papers**, 1964, Vol. 18 (1964).

Cecaumeni Strategicon et Incerti Scriptoris de Officiis Regiis Libellus, ed: B. Wassiliewsky, V. Jernstedt, Typis Academiae, Petropoli, 1869; Fransızca çevirisi için bk. Kékauménos, **Conseils et Récits d'un Gentilhomme Byzantin**, çev: Paolo Odorico, Anacharsis, Toulouse, 2015.

Chalandon Ferdinand, **Essai sur le Régne D'Alexis Ier Comnéne (1081-1118)**, A. Picard et Fils, Paris, 1900.

Chalandon Ferdinand, **Jean II Comnéne (1118-1143) et Manuel I Comnéne (1143-1180)**, Burt Franklin, New York, 1912.

Chamicii Michael, **History of Armenia**, ing çev: Johannes Avdall, Bishop's Collage, Calcutta, 1827.

Charanis Peter, "Aims of the Medieval Crusades and How They Were Viwed by Byzantium", **CUP**, 1952.

Charanis Peter, “Etnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century”, vol.13, 1959.

Charanis Peter, “The Armenians in the Byzantine Empire”, **CGFAL**, Lisbon, 1963.

Charanis Peter, “The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire”, **Comparative Studies in Society and History**, vol.3, No.2, (Ocak, 1961).

Charanis Peter, **Bizans İmparatorluğu’nda Ermeniler**, çev: Engin Öztürk, Urzeni, İstanbul, 2021.

Charanis Peter, **Studies on the Demography of the Byzantine Empire**, Variorum Reprints, London, 1972.

Ghazarian Mkrtitsch, **Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches**, Marbug: Elwert’sche, 1903.

Cheikh Nadia Maria El, **Arapların Gözüyle Bizans**, çev: Mehmet Moralı, Alfa yay, İstanbul, 2012.

Cheynet Jean-Claude, **Bizans Tarihi**, b.2, çev: İsmail Yerguz, Dost yay, İstanbul, 2016.

Cheynet Jean-Claude, “Les Transferts de Population sous la Contrainte à Byzance,” **Dans Travaux et Recherches de l’UMLV**, 2003.

Cheynet Jean-Claude, **Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)**, Publication de la Sorbonne, Paris, 1996.

Chronique de Michel le Syrien, c.II, çev: J.B. Chabot, Ernest Leroux, Paris, 1901.

Chronique de Michel le Syrien, c.III, ed: J.B. Chabot, Ernest Leroux, Paris, 1905.

Chronographiae Quae Theophanis Continuati, c.XLII, çev: Ihor Sevcenko, De Gruyter, Berlin, 2011.

Cobb Paul, **Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri**, çev: Ekin Duru, Say yay, İstanbul, 2018.

Concilium Constantinopolitanum a. 691/2 in Trullo habitum, ed: Heinz Ohme, Acta conciliorum oecumenicorum, Series Secunda II: Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium, Berlin, De Gruyter, 2013.

Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, ed: GY. Moravcsik, çev: R.J.H. Jenjkins, Dumbarton Oaks, Washington,1967.

Constantine Porphyrogennetos, **The Book of Ceremonies**, ed-çev: Ann Mofdatt, Maxeme Tall, Brill, Leiden, 2012.

Conybeare Fred, **The Key of Trurth, A Manual of the Paulician Chırch of Armenia**, Clarendon, Oxford, 1898.

Crawford Peter, **The War of the Three Gods Romas, Persians and The Rise of Islam**, Pen and Sword Military, South Yorkshire, 2013.

Çelgin Güler, **Eski Yunanca – Türkçe Sözlük**, Kabalcı yay, İstanbul, 2011.

Çubukçu Asri, "İyâz b. Ganm", **TDVİA**, c.23, İstanbul 2001.

Jean Darrouzès, "Deux letters inédites de Photius aux Arméniens," **Revue des études byzantines**, S.29, 1971.

D'Anville Jean Baptiste Bourguignon, **Compendium of Ancient Geography**, c.II, R. M'Dermut and D.D. Anden, Newyork, 1814.

De Montpéreux Frédèric Dubois, **Voyaga Autour du Caucase**, c.III, Librarie de Gide, Paris, 1839.

Decker Michael, **Bizans Savaş Sanatı**, çev: A. Tunçer Büyükonat, Doruk yay, İstanbul, 2016.

Decker Michael, **The Byzantine Dark Ages**, Bloomsbury Academic, London, 2016.

Dedeyan Gerard, **Ermeni Halkının Tarihi**, çev: Şule Çiltaş, Ayrıntı yay, İstanbul, 2007.

Demirkent Işın, **Bizans Tarihi Yazıları**, b.2, Dünya Kitapları, İstanbul, 2005.

Demirkent Işın, **Haçlı Seferleri Tarihi**, b.2, Dünya Kitapları, İstanbul, 2012.

Demirkent Işın, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan**, b.2, TTK, Ankara, 2014.

Demirkent Işın, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, b.2, c.I, TTK, Ankara, 2013.

Demirkent Işın, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)**, b.2, c.II, TTK, Ankara, 199.

Denys de Tell-Mahre, **Chronique**, çev: J.B. Chabot, Librairie Émile Bouillon, Paris, 1895; eserin İngilizcesi için bk. **The Chronicle of Zuqnin - Parts III and IV**, çev: Amir Harrak, PIMS, Toronto, 1999.

Diehl Charles, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, b.4, çev: A. Gökçe Bozkurt, İlgi Kültür Sanat yay, İstanbul, 2017.

Dodoyan Seta, **The Armenians in the Medival Islamic World**, c.3, Transaction, New Jersey, 2014.

Ducellier Alain, **Chrétiens d'Orient et Islama au Moyen Age VIIe-XVe siécle**, Armand Colin, Paris, 1996.

Dudwick Nora, "The Case of the Caucasian Albanians: Ethnohistory and Ethnic Politics" **Cathiers du Monde Russe et Soviétique**, S.31, Nisan-Eylül 1990.

Dulaurier Édouard, **Étude sur l'Organisation Politique, Religieuse et Administrative du Royaume de la Petite-Arménie, a l'Époque des Croisades**, Imprimerie Impériale, Paris.

Dulaurier Édouard, **History Dogmes, Traditions et Liturgie de L' Église Arménienne Orientale**, A. Durand, Paris, 1859.

Dulaurier Édouard, **Rechercher sur la Chronologie Arménienne Technique et Historique**, A l'Imperimerie Impériale, Paris, 1859.

Dulaurier Édouard, **Récit de la Premiére Croisade**, B. Duprat, Paris, 1850.

Dulaurier Édouard, **Une Conférence sur l'Histoire d'Arménie ou la Vérité Vraie**, E. Leroux, Paris, 1879.

Dussaud René, **Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale**, Librairie Orientaliste, Paris, 1927.

Dvornik Francis, **The Ecumenical Councils**, Hawhorn, New York, 1961; **Konsiller Tarihi**, b.2, çev: Mehmet Aydın, TTK, Ankara, 2019.

E.W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", **The Journal of Hellenic Studies**, 21 (1901).

Ebû Hanîfe ed-Dineverî, **el-Ahbâru't-Tıvâl**, çev: Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu, Ankara, 2017.

Edwards, Robert, **The Fortifications of Armenian Cilicia: Dumbarton Oaks Studies XXIII**, Dumbarton Oaks, Washington, 1987.

Elçibey Ebülfez, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", çev: Muhammet Kemaloğlu, **GÜSBED**, Sayı 8, Haziran 2013

Ersan Mehmet, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, TTK, Ankara, 2007.

Eustathios of Thessaloniki, çev: John R. Melville Jones, Canberra, 1988.

Fayda Mustafa, "Hâlid b. Velîd", **TDVİA**, c.15, İstanbul 1997.

Fayda Mustafa, "Yermük Savaşı", **TDVİA**, c.43, İstanbul 2013.

Flavius Cresconius Corippus, **In Iaudem Iustini Augiusti Minoris**, çev: Averil Cameron, Anthlone, Londra,1976.

Franz Nikolaus Finck vd, **Zeitschriftfür armenische Philologie**, N.G. Elwer'sche Verlagsbuchhandlung, Marburg, 1903.

Fulcherius Carnotensis, **Kudüs Seferi**, çev: İlcan Bihter Barlas, IQ, İstanbul: 2009.

Galçıyan Ruben, **Ermenistan'ın Tarihi Haritaları – Haritacılık Geleneği**, Pırgiç yay, 2019.

Garsoïan Nina, **The Paulician Heresy**, Mouton, Paris, 1967; **Paulikanların Tarihi**, çev: B. Murat Eyrik, Kalkedon, İstanbul, 2020.

Garsoïan Nina, “The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire”, **Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire**¸ ed: Hélène Ahrweiler, Angeliki E. Laiou, Washington: Dumbarton Oaks, 1998.

Garsoïan Nina, “The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)”, **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, c.I, ed: Richard G. Hovannisian, New York, 1997.

Garsoïan Nina, “The Independent Kingdoms of Medieval Armenia”, **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, c.I, ed: Richard G. Hovannisian, New York, 1997.

Garsoïan Nina, **L’ Église Arménienne et le Grand Schisme D’Orient**, Peeters, Louvan, 1999.

Garsoïan Nina, “The Foundation of Theodosiopolis – Karin”, **Historic Armenian Cities and Provinces**, ed: Richard H. Hovannisian, Costa Mesa, 2003.

Garsoïan Nina, “La Date de la Fondation de Theodosioupolis – Karin”, **Studies on the Formation of Christian Armenia**, Variorum, 2010.

Garsoïan Nina, “Janus the Formation of the Armenian Church from the IVth to the VIIth Century”, **Studies on the Formation of Christian Armenia**, Variorum, 2010.

Garsoïan Nina, Mahé Jean-Pierre, “Des Parthes au Califat Quatre Leçons sur la Formation de L’Indentité Arménienne”, De Boccard, Paris, 1997.

Gautier Paul, “Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos”, **Revue de études byzantines**, c.42, 1984.

Geoffroi de Villehardouin – Henri de Valenciennes, **IV. Haçlı Seferi Kronikleri,** çev: Ali Berktay, İş Bankası, İstanbul, 2008.

Geoffroi de Ville-Hardouin, **Histoire de la Conquête de Constantinople**, fr: M. Natalis de Wailly, Librairie Hachette, Paris, 1887.

George Huxley, "The Historical Geography of the Paulicianand T'ondrakian Heresies" **T. Samuelian& M. Stone, ed. Medieval Arminian Culture** (University of Pennnsylvania Armenian Textsand Studies 6), Chico, CA: Scholars Press, 1983.

Georgii Acropolitae Opera, c.I, ed. Augustus Heisenberg, Lipsia, 1902.

Georgii monachi, dicti Hamartoli, **Chronicon ab orbecondito ad annum p. chr. 842 et a diversisscriptoribususq. ad ann. 1143 continuatum**, ed: Muralt, E. de, St. Petersburg, 1859.

Georgii Pachymeris, **Relationes Historicas**, c.II, ed: Albert Failler, Les Belles Lettres, Paris, 1984.

Georgios Akropolites, **Vekayinâme**, çev: Bilge Umar, ASY, İstanbul, 2008.

Georgius Cedrenus, **Ioannis Scylitzae opera**, c.II, neş: Imanuel Bekker, Bonn, Berlin, 1839.

Gewont, **History**, çev: Robert Bedrosian, New Jersey, 2006; Diğer İngilizce çev: **History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians**, çev: Zavem Arzoumanian, Pensilvanya, 1982; Fransızca çev; Ghévond, **Histoiredes Guerres et des Conquêtes des Arabes en Arménie**, çev: Garabed V. Chahnazarian, Benjamin Duprat, Paris, 1856.

Ghazar P'arpec'i, **History of Armenians**, çev: Robert Bedrosian, New York, 1985.

Giannopoulos, Giannis, "Δωδεκάνησος, η γένεση ενός ονόματος και η αντιμετώπισή του από τους Ιταλούς", [Dodekanisos, i genesi enos onomatos kai i antimetopisi tou apo tous Italous], **Ἑῶα καὶ Ἑσπέρια** [Eoa kai Esperia], S.6, 2006.

Goddard Hugh, **Christians and Muslims – From Double Standards to Mutual Understanding**, Curzon, 1995.

Gordlevskiy Vladimir Aleksandroviç, **Küçük Asya'da Selçuklular**, çev: Abdülkadir İnan, TTK, Ankara, 2015.

Gordon, Matthew, **The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200–275/815–889 C.E.)**, SUNY, New York, 2001.

Göksu Erkan, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Ankara: TTK, 2010.

Göksu Erkan, **Türk Kültüründe Silah**, b.2, Ötüken, İstanbul, 2015.

Greatrex Geoffrey, Lieu Samuel, **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II AD. 363-630**, Routledge, Londra, 2002.

Grousset René, **Histoire de l'Arménie des Origines à 1071**, Payot, Paris, 1973; **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, çev: Sosi Dolanoğlu, 2005.

Grumel Venance, "Les Relations Politico-Religieuses Entre Byzance et Rome sous le Régne de Léon l'Arménien", **RÉB**, 1960.

Guerdan René, **Vie, Grandeurs et Misères de Byzance**, Plon, Paris, 1954.

Gumilev Lev Nikoalaviç, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, b.2, çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2006.

Gumilev Lev Nikoalaviç, **Son ve Yeniden Başlangıç**, çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2004.

Gumilev Lev Nikolayeviç, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, b.2, çev: Ahsen Batur, Selenge yay, İstanbul, 2003.

Gumilev, Lev Nikoalaviç, **Etnogenez – Halkların Şekillenişi Yükseliş ve Düşüşleri**, b.3, çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2016.

Güneş Cüneyt, **Bizans Anadolusu'unda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi**, TTK, Ankara, 2021.

Gürbüz Osman, "Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", **İLTED**, Erzurum 2016/2, S:46

Gürcistan Tarihi, çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara: TTK, 2003.

Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", **TDVİA**, c.4, İstanbul 1991.

Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", **TDVİA**, c.4, İstanbul 1991.

Haldon John, **A Social History of Byzantium**, Blackwell, Oxford, 2009.

Haldon John, **Byzantium in the Seventh Century – The Transformation of a Culture**, b.4, CUP, Cambridge, 2003.

Haldon John, **Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204**, b.2, Routledge, Londra, 2014.

Hamilton Janet, Hamilton Bernard, Stoyanov Yuri, **Bizans Döneminde (605-1405) Hıristiyan Düalist Heretikler**, çev: Leyla Kuzucular, Yurt yay, İstanbul, 2011.

Hansen Mogens Herman, Nielsen Thomas Heine, **An Inventory of Archaic and Classical Poleis**, OUP, Oxford, 2004.

Hastings Adrian, **A World History of Christianity**, Eerdmans, Cambridge, 2000.

Hayyât, **et-Târih**, çev: Ömer Sabuncu, Mahmut Sabuncu, Ankara Okulu, Ankara, 2019.

Hergenröther Joseph, Photius, **Patriarch von Constantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma**, Georg Joseph Manz, Regensburg, 1867.

Herrin Judith, **Byzantium: The Suprising Life of a Madieval Empire**, PUP, Oxford, 2009; Türkçe çevirisi; **Bizans – Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı**, b.4, çev: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim yay, İstanbul, 2016.

Herzig Edmund, Kurkchiyan Marina, **The Armenians – Past and Present in the Making of National Identity**, Routledge, London, 2005.

Hild Friedrich, Restle Marcell**, Tabula Imperii Byzantini – Kappadokien**, c.2, VÖAW, Wien, 1981.

Hild Friedrich, Hellenkemper Hansgerd, **Tabula Imperii Byzantini – Kilikien und Isaurien**, c.5, VÖAW, Viyana, 1990.

Hillenbrand Carole, **Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri**, çev: Nurettin Elhüseyni, Alfa yay, İstanbul, 2015.

Holmes Catherine, **Basil II and the Governance of Empire (976-1025)**, OUP, Oxford, 2005.

Honigmann Ernst, **Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches**, Librairie Orientale, Bruxelles, 1935; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, çev: Fikret Işıltan, İÜEF, İstanbul, 1970.

Hovannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler – Bitlis ve Muş**, çev: Zülal Kılıç, Aras yay, İstanbul, 2016.

Hovannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler – Harput**, çev: Zülal Kılıç, Aras yay, İstanbul, 2017.

Hovannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler – Van**, çev: Serdar Aksoy vd., Aras yay, İstanbul, 2016.

Hoyland Robert, **In the God's Path – The Arab Conquests and The Creation of an Islamic Empire**, OUP, Oxford, 2015.

Hudûd al-Âlam The Regions of the World, b.2, çev: V. Minorsky, Stephen Austin, London, 1970.

Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, b.2, çev: Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2020.

Hübschmann Johann Heinrich, **Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte**, Verlag von Karl J. Trübner,Strazburg, 1904.

I. Bekker, **Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Opera**, c.II, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Berlin, 1838-39.

İbn Abdilhakem, **Siretü Ömer b. Abdilaziz**, çev: Mustafa Gerçekcioğlu, Ankara Okulu, Ankara, 2022.

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, çev: Işın Demirkent, TTK. Ankara, 1995.

Ioannis Cinnami, **Epitome**, ed: Augustus Meineke, Bonn, 1836.

Ioannis Scylitzae, **Synopsis Historiarum**, ed: Ioannes Thurn, De Gruyter, Berlin, 1978.

Ioannis Zonarae, **Epiromae Historiarum**, c.III, ed: Theodorus Büttner-Wobst, Bonn, 1897. Türkçe çev: İoannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, çev: Bilge Umar, Arkeooji ve Sanat, İstanbul, 2008.

Iohannis Ozniensis, **Oratio**, Venedik, 1816.

Iosephi Genesii, **Regum Libri Quattuor**, ed: A. Lesmüller-Werner ve H. Thurn, Gruyter, Berlin, 1978; Genesios, **Joseph, On the reigns of the emperors**, ing çev: A. Kaldellis, AABS, Kanberra, 1998.

İbn A'sem, **el-Fütûh**, cilt I, çev: Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu, Ankara, 2020.

İbn A'sem, **el-Fütûh**, cilt II, çev: Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu, Ankara, 2021.

İbn Ebî Şeybe, **Kitâbü'l-Meğâzî**, çev: Ramazan Önal, Ahmet Şen, Ankara Okulu, Ankara, 2019.

İbn Havkal, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, b.2, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, 2017.

İbn Kesîr, **El Bidâye ve'n-Nihâye**, c. I-XV, çev: Mehmet Keskin, Çağrı, İstanbul, 1994.

İpek Ali, "Sâcoğulları", **TDVİA**, cilt 35, İstanbul 2008.

J.G.C. Anderson, "The Campaign of Basil I. against the Paulicians in 872 A. D.", **The Classical Review**, S. 10, No. 3 (Nisan 1896).

J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, "Histoire de Yahya-ibn- Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq", **Patrologia Orientalis**, c. 18, Paris, 1924.

Jeffery Arthur, "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", **The Harvard Theological Review**, vol.37, No.4, (Ekim 1944).

Jinbashian Manuel, **Church-State Relations in Armenia During the Arap Domination – From the First Invasion to the Time of the Early Abbasids**, CGF, Lizbon, 2000.

John Bishop of Ephesus, **The Third Part of the Ecclesiastical History**, çev: R. Patne Smith, Londra: OUP, 1860.

Kaegi Walter Emil, **Byzantium and the Early Islamic Coquest**, CUP, New York, 1992; Türkçe çev: **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, çev: Mehmet Özay, Kaknüs yay, İstanbul, 2000.

Kaegi Walter Emil, **Byzantine Military Unrest 471-843 – An Interperation**, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1981.

Kaegi Walter Emil, **Heracleius Emperor of Byzantium**, CUP, Cambridge, 2003.

Kaldellis Anthony, **Romaland – Ethnicity and Empire in Byzantium**, USA, Massachusetts, 2019.

Kaşgarlı Mehlika Aktok, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Kök yay, Ankara, 1990.

Kennedy Hugh, **The Early Abbasid Caliphate – A Political History**, Routledge, New York, 2016.

Kirakos Gandzaketsi, **History of the Armenian**, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986; Fransızca çev: **Deux Historiens Arméniens**, çev: M. Brosset, St. Petersburg, 1870.

Kountoura Galaki Eleonora, "Η ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη Τούρκου" [İ Epanastasi tou Vardani Tourkou], SYMMEIKTA, 29 Eylül 1983.

Koyuncu Mevlüt, "Velîd I", **TDVİA**, c.43, İstanbul 2013.

Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, b.4, c.I-III, TTK, Ankara, 2011.

Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, b.5, TTK, Ankara, 2013.

Krey, August, **The First Crusade**, PUP, 1921.

Kudâme İbn Cafer, **Kitabü'l Harac**, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, 2018.

Kudava Buba, Saitidze Goça, **Tao-Klarceti: Tarih ve Kültür Araştırmaları**, çev: Hasan Çelik, Kevser Ruhi, Artanuji, Tiflis, 2018.

Kurt Hasan, "II. Mervan", **TDVİA**, c.29, İstanbul 2004.

L'Eclogue des Isauriens, çev: C.A. Spulber, Cernautzi, Romanya, 1929; A **Manuel of Roman Law the Ecloga**, çev: Edwin Hason Freshfield, Cambridge, 1926.

Langlois Victor, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie**, Imprimeurs de l'Institut, Paris, 1868.

Lastivertli Aristakes'in Tarihi – Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler, çev: Engin Öztürk, Urzeni, İstanbul, 2020. Fransızca çev: Arisdaguès de Lasdiverd, **Historie D'Arménie**, çev: M. Evariste Prud'homme, Paris, 1865.

Laurent Joseph, "Byzance et Antioche sous Le Couropalate Philarète", **Revue des études arméniennes**, 9 (1929).

Laurent Joseph, "Une Féodal Arménien au IXe Siècle: Gourguen Ardzrouni, Filsd'AbouBeldj" **Revue des études arméniennes**, c.2, fas.2, (1922).

Laurent Joseph, **Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081**, Berger-Levrault, Paris, 1913.

Laurent Joseph, **L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis la Conquête Arabe Jusqu'en 886**, Fontemoing, Paris, 1919.

Laurent Vitalien, **La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa (1837)**, Société des Bollandistes, Brüksel, 1956.

Le Traité sur la Guérilla (De Velitatione) de L'Empereur Nicéphore Phocas (963-969), ed-çev: Gilbert Dagron, Du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1986.

Lemerle Paul, **Cinq Études sur le XIe Siècle Byzantin**, ECNRS, Paris, 1977.

Lemerle Paul, "Nouvelles Remarques sur la Famille Vichkatzi-Kékauménos", **RÉA**, 1966, S.III.

Lemerle Paul, "Thomas le Slave", **CRHCB, Travaux et mémoires**, I, 1965.

Lemerle Paul, “L'histoire Des Pauliciens D'Asie Mineure D'apres Les Sources Grecques”, **Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Travaux et Memoires**, c.V, Paris 1973.

Lemerle Paul, **Bizans Tarihi**, çev: Galip Üstün, İletişim, İstanbul, 2016.

Leonis Diaconi Caloensis Historiae, ed: C.B. Hasii, Bonn, 1828; **The History of Leo the Deacon**, ing çev: Alice- Mary Talbot ve Denis F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington, 2005.

Les Novelles Léon VI le Sage, ed-çev: P. Noailles, A. Dain, Les Belles, Paris, 1944.

Luttwak Edward, **The Grand Strategy of the Byzantine Empire**, HUP, 2009; Türkçesi için; **Bizans İmparatorluğunun Büyük Stratejisi**, çev: M. Efe Tuzcu, Epsilon yay, İstanbul, 2012.

M.V. Levtchenko, **Byzance des Origines a 1453**, çev: Pierre Mabille, Payot, Paris, 1949.

Maalouf Amin, **Arapların Gözünden Haçlı Seferleri**, b.19, çev: Ali Berktay, YKY, İstanbul, 2018.

Maçoudi, **Les Prairies D’or**, c.VII, çev: ed-çev: C. Barbier de Meynard, A L’Imprimerie Nationale, Paris, 1873. **Murûc Ez-Zeheb**, b.3, çev: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2014.

Madelung Wilferd, “The Minor Dynasties of Northern Iran”, **The Cambridge History of Iran**, cilt IV, ed: R.N. Frye, CUP, Cambridge, 1975.

Madelung Wilferd, **The succession to Muhammed**, CUP, Cambridge, 2004.

Madrigal Marc, **Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri**, Kutsal Kitap ve Arkeoloji, İstanbul, 2014.

Maguire Henry, **Bizans Saray Kültürü 829-1204**, çev: Müfit Günay, YKY, İstanbul, 2017.

Mahné Annie, **Mahné Jean-Pierre, L'Arménie – à l'épreuve des siécles**, Gallimard, Paris, 2005.

Malkani Dada Kewalram Ratanmal, **The Sindh Story – A Great Account on Sindh**, Allied Publishers Private Limited, 1984.

Mango Cyril, **Bizans – Yeni Roma İmparatorluğu**, b.4, çev: Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2018.

Mardindale John Robets, **The Prosopography of the Later Roman Empire**, c.I-III, CUP, Cambridge, 1992.

Mauricce's Strategikon: **Handbook of Byzantine Military Strategy**, çev: George T. Dennis, UPP, Philadelphia, 1984; **Strategikon – Bizans Kültüründe Strateji Sanatı**, çev: Volkan Atmaca, Kırmızıkedi, İstanbul, 2010.

Michel Balivet, **Ortaçağda Türkler**, çev: Ela Güntekin, Alkım, İstanbul, 2005.

Mitchell Stephen, **A History Of The Later Roman Empire AD 284 – 641**, b.2, Blackwell Publishing, Oxford, 2015; Türkçesi; **Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641**, çev: Turhan Kaçar, TTK, Ankara, 2016.

M.L. Chaumont, "ALBANIA," **Encyclopædia Iranica**, I/8, 2011.

Montesquieu, **Considérations Sur Les Causes De La Grandeur Des Romains et De Leur Décadence**, P. Pourrat, Paris, 1831; **Romalıların Yücelik ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler**, b.3, çev: Berna Günen, İş Bankası, İstanbul, 2020.

Montpéreux Frédèric Dubois, **Voyage Autour du Caucase**, c.III, Librairie de Gide, Paris, 1839.

Morgan Jacques de, **Essai sur les Nationalitést**, Berger-Levrault, Paris, 1917.

Morgan Jacques de, **The History of the Armenian People**, çev: Ernest F. Barry, İngiltere, 1918.

Morrisson Cécile, **Bizans Dünyası – Doğu Roma İmparatorluğu 330-641**, çev: Aslı Bilge, Ayrıntı yay, İstanbul, 2014.

Mouses Dasxurancı, **The History of the Caucasian Albanians**, çev: C.J.F. Dowsett, OUP, London, 1961. **Alban Tarihi**, çev: Yusuf Gedikli, Selenge, İstanbul, 2007.

Müverrih Vardan, 'Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)', çev: Hrand D. Andreasyan, **İÜEF Tarih Seminerleri Dergisi**, c.1/2 İstanbul 1937.

N. Banescu, "Un Duc Byzantin du XIe Siècle, Katakalon Kékauménos", **Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique**, XI, Bükreş, 1924.

Nercessian Vrej, **The Tondrakian Moveme**nt, Kahn&Averill, 1987.

Nersessian Sirarpie Der, **Armenia and the Byzantine Empire**, HUP, Cambridge, 1945.

Neville Leonora, **Guide to Byzantine Historical Writing**, CUP, Cambridge, 2018; Türkçesi; **Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi**, çev: Süha Konuk, Selenge, İstanbul, 2021.

Nicéphore Bryennio, **Histoire**, çev: Paul Gautier, Byzantion, Bruxelles, 1975.

Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2008.

Nicephori Patriarchae, **Breviarium Historicum**, çev: Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington, 1990.

Nicetae Choniatae, **Historia**, ed: Immanuel Bekker, Bonn, 1835.

Nicholas Adont, "La lettre de Tzimiscèsauroi Ashot" **Byzantion**, 1934, IX. İngilizcesi; "Tzimisces' Letter to King Ashot", çev: Robert Bedrosian, 2018.

Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters, ed ve çev: R.J.H. Jenkins ve L.G. Westerink, Dumbarton Oaks, Washington, 1973.

Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writtings, ed ve çev: L.G. Westerink, Dumbarton Oaks, Washington, 1981.

Nicollò Machiavelli, **De Principatibus - Prens**, çev: Buğra Poyraz, Kabalcı, İstanbul, 2012.

Nicollo Machiavelli, **Hükümdar**, b.16, çev: Necdet Adabağ, İş Bankası, İstanbul, 2018.

Niketas Khoniates, **Historia**, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1995.

Norwich John Julius, **Bizans**, c.I. II. III, çev: Hamide Koyukan, Selen Hırçın Riegel, Kabalcı yay, İstanbul, 2013.

Norwich John Julius, **Byzantium: the Apogee**, Penguin, Londra, 1991.

Novellae Contitutiones, ed: Johann Friedrich, Principi ac Domino, 1717.

Oman Charles William Chadwick, **The Byzantine Empire**, Forgotten Books, New York, 2010; **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev: Ekin Duru, Say yay, İstanbul, 2019.

Ostrogorsky Georg, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", **Cambridge**, 1966.

Ostrogorsky Georg, "The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", **The Slavonic and East European Review**, vol.35, 1956.

Ostrogorsky Georg, "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century", **DOP**, vol.13, 1959.

Ostrogorsky Georg, "The Peasant's Pre-Emption Right: An Abortive Reform of the Macedonian Emperors", **The Journal of Roman Studies**, vol.37, 1947.

Ostrogorsky George, **Bizans Devleti Tarihi**, b.7, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2011.

Özaydın Abdülkerim, "Humeyd b. Kahtabe", **TDVİA**, c.18, İstanbul 1998.

Öztürk Engin, **Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler**, Urzeni yay, İstanbul, 2020.

Öztürk Engin, "4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi", **DEÜEFD**, cilt 9, S.2, 2022.

Öztürk Engin, "İmparator Herakleios Döneminde Bizans'ın Doğu Politikası ve Armenia", **Ermeni Araştırmaları**, sayı 72, 2022.

P’awtos Buzand, **History of Armenians**, çev: Robert Bedrosian, New York, 1985.

Pamukciyan Kevork, **Biyografilerle Ermeniler**, haz: Osman Köker, Aras yay, İstanbul, 2003.

Petermann Julius Heinrich, **De Ostikanis, Arabicis Armeniae Gubernatoribus**, Berlin: Apud G. Eichler, 1840.

Petri Siculi, **Historia Manichaeorum seu Paulicianorum**, ed-çev: Jo. Car. Lud. Gieseler, Göttingen, 1846.

Procopius, **History of the Wars**, c.I, ed-çev: H.B. Dewing, HUP. Cambridge, 1961.

Rambaud Alfred, **L’Empire Grec au Dixième Siècle Contantin Porphyrogénète**, Libraire A. Franck, Paris, 1870.

Ramsay William Mitchell, **The Historical Geography of Asia Minos**, John Murray, Londra, 1890.

Reinink Gerrit, Stole Bernard, **The Reign of Heraclies (610-641) Crisis and Confrontation**, Peeters, Leuven, 2002.

Rica Tamara Talbot, **Ancient Peoples and Places – The Seljuks in Asia Minor**, T&H, London, 1961.

Rice Tamara Talbot, **Bizans’ta Günlük Yaşam – Bizans’ın Mücevheri Konstantinopolis**, çev: Bilgi Altınok, Özne yay, İstanbul, 2002.

Runciman Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi**, b.4, c.I.II.III, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2008.

Runciman Steven, **The Byzantine Theocracy**, CUP, Cambridge, 2003.

Runciman Steven, **The Emperor Romanus Lecapenus & His Reign**, b.4, CUP, Cambridge, 1988.

Sauer, Eberhard, **Dariali: The 'Caspian Gates' in the Caucasus from Antiquity to the Age of the Huns and the Middle Ages**, Oxbow, Oxford, 2020.

Nəfisi Səid, **Babək**, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyər və Turizm Nazirliyi, Bakü, 2010; Türkiye Türkçesi: Nefisi Said, **Babek**, çev: Mahmut Ayaz, Berfin, İstanbul, 1998.

Sebeos, **The Armenian History attributed to Sebeos**, çev: R.W. Thomson, LUP, Liverpool, 1999.

Setton Kenneth, **A History of The Crusades**, c.I, TUWP, Londra, 1969.

Sevim Ali, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, b.4, TTK, Ankara, 2014.

Sevim Ali, **Genel Çizgileriyle Selçuklu – Ermeni İlişkileri**, b.2, TTK, Ankara, 2002.

Sevim Ali, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, b.3, TTK, Ankara, 2000.

Sevim Ali, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, b.2, TTK, Ankara, 2011.

Sevim Veli, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, b.4, TTK, Ankara, 2016.

Shepard Jonathan, "Scylitzes on Armenia in the 1040s and the role of Catacalon Cecaumenos" **RÉA**, S II, 1975-6.

Shepard Jonathan, “Byzantinorussica”, **RÉB**, S.33, 1975.

Simeonis Sethi, **Syntagma de Alimentorum Facultatibus**, ed: Dernhardus Langkavel, Teubneri, Leipzig, 1868.

Smbat Sparapet’s Chronicle, çev: Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

Smith William, **Dictionary of Greek and Roman Geography**, cilt I-II, Little Brown and Company, Boston, 1854.

Sowing the Dragon’s teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century, ed-çev: Eric McGeer, Dumbarton Oaks, Washintong, 1995.

SS. Patrum Qui Temporibus Apostolicis Floruerunt, c.I, Antverpiae, 1689.

Stathakopoulos Dionysios, **Bizans İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi**, çev: Cumhur Atay, İletişim yay, İstanbul, 2018.

Step’annos Orbelean’s History of the State of Sisakan, çev: Robert Bedrosian, New Jersey, 2012. Eserin Fransızcası için bk. Stéphannos Orbélian, **Histoire de la Siounie**, çev: Marie-Félicité Brosset, St. l’Académie Impériale, Petersbourg, 1864.

Strabon**, Geographika**, b.9, çev: Adnan Pekman, ASY, İstanbul, 2021.

Settipani Christian, **Continuité des Élites à Byzance Durant les Siècles Obscurs les Princes Caucasiens et L’Empire du VIe au IXe Siècle**, De Boccard, Paris, 2006.

Taberi, **Târihu’t-Taberi**, c.III, çev: Cemalettin Saylık, Ankara Okulu, Ankara, 2019.

Taberi, **Târihu’t-Taberi**, c.IV, çev: Cemalettin Saylık, Ankara Okulu, Ankara, 2020.

Taberi, **Târihu’t-Taberi**, c.V, çev: Cemalettin Saylık, Ankara Okulu, Ankara, 2021.

Taberi, **Târihu't-Taberi**, c.VI, çev: Cemalettin Saylık, Ankara Okulu, Ankara, 2022.

Tchilingirian Hratch, **Ermeni Kilisesi – Kısa Bir Giriş** –, çev: Lora Sarı, Aras yay, İstanbul, 2019.

Ter-Ghewondian Aram, "Les Famillies Féodales d'Arménie et Leurs Possessions Héréditaires", **Bibliothèque Arménienne de la Fondation Calouste Gulbenkian**, çev: Marius Canard, 1986.

Ter-Ghewondyan Aram, **The Arap Emirates in Bagratid Armenia**, çev: N.G. Garsoian, Lisbon, 1976.

Ter-Ghewondyan Aram, "Arminiayi Vostikanneri Zhamanakagrut'yuny [Ար մ ի ն ի այ ի n u տի կ ան ն ե ր ի ժ ամ ան ակ ագ ր ո ւ թյ ո ւ ն ը]" **Patma-banasirakan handes**, 1977.

The Canons of the First Four General Councils of the Churcha and Those of the Early Local Greek Synods, ed-çev: William Lambert, Dickinson, London, 1867.

The Geography of Ananias of Širak (AŠXARHAC'OYC), çev: Robert H. Hewsen, Wiesbaden, 1992.

The History of Psellus, ed: Constantine Sathas, Methuen, London, 1899. Türkçe çev: **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, b.2, çev: Işın Demirkent, TTK, Ankara, 2014.

The History of al-Tabari, c.XXIV, çev: David Stephan Powers, SUNY, New York, 1989.

The History of al-Tabari, c.XXIX, çev: Hugh Kennedy, SUNY, New York, 1990.

The History of al-Tabari, c.XXVIII, çev: Jane Dammen McAuliffe, SUNY, New York, 1995.

The History of al-Tabari, c.XXXIV, çev: Joel L. Kraemer: SUNY, New York, 1989.

The Universal History of Step'anos Taronec'i, çev: Tim Greenwood, OUP, Oxford, 2017; Fransızca çev: Etienne Asolik de Tarôn, **Histoire Universelle**, çev: Frédéric Macler, 1917.

The Works of Ibn Wadih al-Ya'qubi, c.III, çev: Matthew S. Gordon, vd, Leiden: Brill, 2018.

Theophanes Constinuatus, **Corpus Scriptores Historiae Byzantinae**, ed: I. Bekker, Bonn, 1838.

Theophanis, **Chronographia**, c.I, ed: C. de Boor, Lipsiae, 1883, s.355-356; İngilizce tercümesi için bk. **The Chronicle of Theophanes Confessor**, çev: Cyril Mango, RogerScott, Clarendon, Oxford, 1997.

Theophylacti Simocattae, **Historia**, ed. Carolus de Boor, Leipzig, 1887.

Theree Byzantine Military Treatises, çev: George T. Dennis, Dumbarton Oaks, Washington, 1985.

Tomar Cengiz, "Revvâdîler", **TDVİA**, cilt 35, İstanbul 2008.

Tournebize, **Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie**, c.I, Tyrographie Firmin, Paris, 1900.

Treadgold Warren, **A History of the Byzantine State and Society**¸ SUP, California, 1997.

Treadgold Warren, **Byzantium and Its Army 284-1081**, SUP, California, 1995.

Treadgold Warren, **The Byzantine Revival**, 780–842, SUP, California, 1988.

Tudela'lı Benjamin ve Ratısbon'lu Petechia, **Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri**, b.2, çev: Nuh Arslantaş, M.Ü.İ.F, İstanbul, 2013.

Tufantoz Abdürrahim, "Nasrüddevle", **TDVİA**, cilt 32, İstanbul 2006.

Turan Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken, İstanbul, 2009.

Turan Osman, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, TTK, Ankara, 2014.

Turan Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, b.14, Ötüken, İstanbul, 2011.

Turan Osman, **Selçuklular ve İslâmiyet**, b.8, Ötüken, İstanbul, 2012.

Turan Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, b.11, Ötüken, İstanbul, 2011.

Turan Osman, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Ötüken, İstanbul, 2010.

Uçar Şahin, **Araplar'ın Anadolu Seferi**, b.3, Şûle yay, İstanbul, 2012.

Umar Bilge, **Phrygia**, İnkılâp, İstanbul, 2008.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), b.3, çev: Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2000; **Bibliothéque Historique Arménienne ou Choixdes Principaux Historines Arméniens**, çev: M. Edouard Dulaurier, A. Durand, Paris, 1858; **Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth**

Centuries – The Chronicle of Matthe of Edessa, çev: Ara Edmond Dostourian, UPA, New York, 1993.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Edgüer Rıdvan Nafiz, **Sivas Şehri**, b.2, haz: Recep Topal, TTK, Ankara, 2020.

Vandekerckhova Dweezil, **Medieval Fortifications in Cilicia – The Armenian Contribution to Military Architecture in the Middle Ages**, Brill, Leiden, 2019.

Vasiliev Alexander, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev: Tevabil Alkaç, Alfa yay, İstanbul, 2016.

Vasiliev Alexander, **Byzance et les Arabes – La Dynastie D'Amorium (820-867)**, cilt I, çev: Henri Grégoire, Marius Canard, L'Institut de Philologie et D'Histoire Orientales, Bürüksel, 1935.

Vasiliev Alexander, **Byzance et les Arabes – La Dynastie Macédonienne (867-959)**, cilt II, çev: Henri Grégoire, Marius Canard, L'Institut de Philologie et D'Histoire Orientales, Bürüksel, 1950.

Vasiliev Alexander, **The Goths in the Crimea**, Cambridge, 1936.

Vryonis Speros, **Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıl Kadar İslamlaşma**, çev: İdem Erman, Kalkedon, İstanbul, 2020.

Wellhausen Julius, **İslam'ın En Eski Tarihine Giriş**, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1960.

Wellhausen Julius, **The Arab Kingdom and Its Fall**, çev: Margaret Graham Weir, University of Calcutta, Calcutta, 1927.

Willelmi Tyrensis, **Chronicon**, ed: R.B.C. Huygens, Brepols, 1986.

Yakkubî, **Ülkeler Kitabı**, b.2, çev: Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2019.

Yardım Ali, "Dihye b. Halîf", **TDVİA**, cilt 9, İstanbul, 1994.

Yarnley C. J, "Philaretos: Armenian Bandit or Byzantine General" **RÉA**, sayı 9, Paris, 1972.

Yıldız Hakkı Dursun, "Ecnâdeyn Savaşı", **TDVİA**, c.10, İstanbul 1994.

Yinanç Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, cilt I.II, haz: Refet Yinanç, TTK, Ankara, 2013.

Zeydân Corcî, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, cilt I.II, b.5, çev: Nejdet Gök, İletişim, İstanbul,2015.

EKLER

EK 1: Sözlük

Akolouthos [ἀκόλουθος]: Büyük ihtimal ‘takip etmek’ anlamına gelen ἀκολουθέω fiilinden gelmektedir. Bu unvan zaman içinde değişen işlevlere sahiptir. İlk olarak 9. yüzyılda kıdemli subaylık için kullanıldığı görülür. 9-10. yüzyıllarda alay komutanı yardımcısı olarak ve paralı askerlerin komutanları için kullanılmıştır.

Anthypatos [ἀνθύπατος]: Latince Proconsul [Prokonsül] yani bir eyaletin ya da bölgenin genel valisi anlamına gelen kelimenin karşılığıdır. Grekçe konuşulan doğu memleketlerinde Roma ve erken Bizans dönemindeki yetkili kişiyi belirtmek için 9. yüzyıla kadar kullanılan bir unvandı. Bu yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Bizans sarayında bir Senyör unvanı yani bir şeref payesi olarak kullanıldı.

Arkhon ton arkhonton [Ἄρχων τῶν ἀρχόντων]: Arkhon [ἄρχων] antik Yunan’da oligarşik kökenli yöneticidir. Kent devletlerinde gücü elinde bulunduran yöneticilerdi. Daha sonraki dönemlerde arkhon bir bölgenin yöneticisi anlamında kullanılmaya başlandı. Arkhon ton arkhonton ise yöneticilerin yöneticileri ya da prenslerin prensi manasında özellikle doğudaki Ermeni yerel yöneticiler için kullanılan bir unvan haline geldi.

Aspet [Աս պե տ, Ἀσπέτης]: genellikle Armenia’daki soylu ailelerin kalıtsal olarak kullandıkları bir askeri unvandır.

Augoustalios [αὐγουστάλιος]: M.S 2. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar Mısır valilerine verilen unvandır. Unvan daha sonra 10. yüzyılın sonunda tekrar ortaya çıkmıştır, lakin anlamı ve mevkii belirsizdir.

Dodekanesa [Δωδεκάνησα]: Adalar Denizi’nde bulunan bir grup adaya verilen isimdir.

Domestikos tes Anatoles [δομέστικος τῆς ἀνατολῆς]: Donestikos ton Skholon [δομέστικος τῶν σχολῶν] unvanı II. Romanos’un erki döneminde batı ve doğu olarak

iki kısma ayrıldı. Bu ayrımla birlikte Doğu Domestikos'u olarak Domestikos tes Anatoles rütbesi oluştu.

Domestikos ton Skholon [δομέστικος τῶν σχολῶν]: Bizans İmparatorluğu'nda kıdemli bir askeri makam, 8. yüzyıl ile en az 14 yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır. Başlangıçta basitçe seçkin tagmata alayları kıdemlisi Scholai komutanıydı, Domestikos hızlıca öne çıktı: 9. yüzyıl ortalarında unvanı taşıyanlar temelde İmparatorun yanında Bizans ordusu baş komutanıydı. Makam 12. yüzyılda Megas Domestikos ile çakıştı ve Paleologos Hanedanı döneminde (13.-15. yüzyıllar arası) sadece onursal orta seviye saray unvanına indi.

Drungarios [δρουγγάριος]: Geç Roma ve Bizans dönemlerinde drungos olarak bilinen yapının komutanına verilen rütbe. Droungos (Yunanca: Grekçe: δροῦγγος ya da δρόγγος, drongos) veya drungus ise tabur büyüklüğündeki askeri birlikleri ifade eden geç Roma ve Bizans terimidir, daha sonra dağları muhafazayla görevli yerel komutanlıklar için kullanılan bir terime evrilmiştir.

Ekskoubitores [ἐξκουβίτορες]: Kelime anlamı olarak "yatağın dışındaki kişiler" anlamındadır. Erken Bizans döneminde imparatorluk muhafızları olarak 460 yılında kurulmuştur. Zaman zaman içlerinden imparatorlar da çıkan bu muhafızlar VII. yüzyıldan itibaren kayıtlarda görünmezler. VIII. yüzyılda tagmata birliklerine dönüştükleri görülür.

Eristav: Aslı Eristavi'dir (ერისთავი). Eski İberya ya da Gürcistan'da idari birimin yönetiminden sorumlu olan kişilere verilen bir unvandır.

Eparkhos [ἔπαρχος τῆς πόλεως]: Geç Roma İmparatorluğu'nda Konstantinopolis şehrinin valisine verilen unvandır.

Fait accompli: 'Oldu bitti, bir durumu katakulliye getirme' anlamında kullanılan Latince terim.

Hivpatavor [Apuhivpat Patrik]: Bu unvan, imparatorluk sınırları dışında Ermenilerin kendi bölgelerinde kalan prenslere verilirdi. Şapuh oğlu Aşot Bagratuni geleneksel olarak Khaldia themasının hemen doğusundaki küçük bir dağlık bölge olan Sper'in prensi olarak tanınırdı

Katepano [κατεπάνω]: Kelime anlamı olarak 'tepede yer alan kişi, en üstteki' anlamına gelen Bizans'ın emperyal bir rütbesidir. İlk defa IX. yüzyılda ortaya çıkmıştır, o dönem 'görevli kişi' anlamında iki memur için kullanılıyordu.

Katolikos [Կաթողիկոս]: Bazı Doğu Hıristiyan kiliselerinde kiliselinin başı için kullanılan bir unvandır. Unvan otosefeli [αὐτοκεφαλία/autokephalia] özelliğine, yani baş piskoposu herhangi bir üst düzey piskoposa rapor vermeyen hiyerarşik bir Hıristiyan kilisesinin durumuna sahiptir. Kelime antik Yunancadaki Katalikos [καθολικός], yani aşağı anlamında olan kata [κατά] ve hepsi-bütün anlamına gelen holos [ὅλος] kelimelerinden oluşur ve bütünle, evrenle ilgili anlamına gelir. Katolik kelimesi de aynı kökten gelir, ancak Katolik Kilisesi'nde böyle bir unvan yoktur. Bu unvan Doğu'ya ve bilhassa Ermenilere özgüdür.

Khalkedoncu: 8 Ekim 451 tarihinde Khalkedon'da – günümüz Kadıköy – toplanan konsilde alınan kararların, Ermeni inanç anlayışına ters düşmesinden dolayı, bu konsilden sonra Bizans Ortodoks Kilisesine mensup olanlar için Ermeniler tarafından kullanılan bir tabirdir.

Konsül [Hypatos-ὕπατος]: Roma Cumhuriyeti'nin en yüksek hakimidir. Geç imparatorluk devrinde bu unvan işlevini yitirmiş ve onursal bir unvana dönüşmüştür.

Kouropalates [κουροπαλάτης]: Bizans İmparatorluğu'nda I. Justinianos (527-565) döneminden 12. yüzyıl Komnenos Hanedanı'na kadar en yüksek saray unvanlarından biridir. İlk dönemlerde protokolde üçüncü sırayı alan önemli bir unvandı.

Khrysoboullos [Χρυσόβουλλος]: Altın mühür anlamına gelir. Bizans döneminde imtiyaz ve ayrıcalıklar verilirken kullanılan üzerinde imparatorun mührünü barındıran bir çeşit fermandır.

Lèse-majesté: Latince *laesa maiestas*'dan gelen Fransızca hukuk terimidir. Egemen olan hükümdar veya ülkeye karşı işlenen suç anlamına gelmektedir.

Logothetes [λογοθέτης]: Mali görevleri olan fakat yalnızca bununla sınırlı kalmayan pek çok departmanlardan birinin başındaki yüksek bir yetkiliyi belirten gelen bir unvandır.

Logothetes tou Dromu [λογοθέτης τοῦ δρόμου]: Geç Antik dönemlere kadar izlenirken, bu adla ilk olarak 8. yüzyılda karşılaşılır. Pek çok alanda söz sahibi olmasına rağmen maliye alanında en kıdemli unvandır.

Magister Militium Armeniae: Armenia bölgesinde tesis edilen orduların başkumandanı olan kişilere verilen unvandır.

Magister militium per Orientem: Magister militium Büyük Konstantinos döneminden kalma, Roma İmparatorluğu'nda kullanılan üst düzey bir askeri komutanlıktı. Per Orientem Doğu bölgesinin en büyük komutanlığını temsil ediyordu.

Marzban [Marzpan]: Marz 'sınır' ve pan/ban 'koruyu' anlamına gelen kelimelerin birleşiminden oluşmuş bir komutanlık veya beyliktir. Türkçe karşılığı 'Uçbeyi'ne denk gelmektedir.

Moribundus: Ölmekte olan, ölüme yakın olan kişi için kullanılan Latince bir deyim.

Naharar [ն ախարարք]: Antik ve Orta-çağ dönemlerinde Ermeni soylularının en üst düzey üyeleri için kullanılan kalıtsal bir unvandı.

Obolos [ὀβολός]: Antik Yunanda bir para birimi ve aynı zamanda bir ağırlık birimiydi.

Ostikan [ոստիկան]: Ermeniler tarafından Emevi ve Abbasilerin Armenia'ya atadıkları valiler için kullanılan bir unvandır.

Parakoimomenos [παρακοιμώμενος]: Kelime anlamı olarak [İmparatorun odasının] yanında uyuyan demektir. Önemli bir Bizans saray görevlisidir. Genellikle hadımlar bu makamda bulunurlar. IX. ve X. yüzyıllarda konumları çok önemliydi. İmparatorun başbakanı olarak işlev görürlerdi.

Patrikios [πατρίκιος]: Roma *Patricius* orunuyla etimolojik olarak ilişkili olan yüksek bir orundur. Patrikios orunu özel yönetim işlevi olmadan yüceltici bir orun olarak I. Konstantinos döneminde verilmeye başlandı.

Praefectus Praetorio: İmparator muhafızlarının komutanıydı, ancak 4. yüzyıldan itibaren bir praetorian makamından sorumlu önemli bir bölgesel sivil görevli oldu.

Primus inter pares: Eşitler arasında birinci

Proedros [πρόεδρος]: Hem sivil hem de ruhban için kullanılan bir terimdir. Saray hiyerarşisinde konumu çok yüksektir. *Zoste patrikia* orunun hemen altında ve *magistros* orunun önündedir. Bu unvan imparatorluk ailesinden olmayan erkeklere verilen en kıdemli orundur.

Protonotarios [πρωτονοτάριος]: Notaries'lerin başıdır. Bu makam muhtemelen Logothesia sistemiyle eş zamanlı olarak yaratılmıştır.

Protoproedros [πρωτοπρόεδρος]: Proedros [πρόεδρος] unvanının 11. yüzyılda giderek yaygınlaşmasından sonra, unvan sahipleri arasında en kıdemliyi belirtmek için protoproedros unvanı oluşturulmuştur.

Protostator [πρωτοστράτωρ]: Emperyal ahırların sorumlusudur. Onun asıl görevi (9. ve 10. Yüzyıllarda) at sırtında imparatora eşlik etmektir. Sonraki dönemlerde orunun önemi daha da artmış ve saray hiyerarşisinde önemli konuma gelmiştir.

Protosebastos [πρωτοσέβαστος]: İmparator I. Aleksios Komnenos döneminde oluşturulan bir yüksek saray unvanıdır.

Sakellarios [σακελλάριος]: İdari ve mali görevlerle görevlendirilmiş bir memur unvanıdır. Bu unvan Bizans imparatorluğunda laik kesimde kullanıldığı kadar, ruhban sınıfı içinde de kullanılmıştır.

Sebastos [σεβαστός]: Antik Yunanlar tarafından Augustus'un Roma imparatorluk unvanı için kullanılan bir onursal ifadesidir. Unvanını dişi formu sebaste (σεβαστή)'dir. XI. yüzyılın sonlarından itibaren, Komnenoslar döneminde, Bizans İmparatorluğu için saray unvanlarının yeni sisteminin temelini oluşturan, sebastokrator, protosebastos, panhypersebastos ve sebastohypertatos gibi kelimeden çeşitli şekilleri türetilmiştir.

Silentiarios [σιλεντιάριος]: Bizans imparatorluk sarayında bir sınıf soyluya verilen bir unvandır. Bu unvana sahip kişiler, Büyük Saray'daki düzen ve sessizlikten sorumluydu. Daha sonraları onursal bir unvana dönüştü.

Skholai [Σχολαί]: Tam adı Scholae Palatinae, genellikle Praetorianların süvari kolu olan equites singulares Augusti, yani imparatorun kişisel muhafızlarının yerine Büyük Konstantinos'a atfedilen seçkin askeri muhafız birliğidir.

Sparapet [u պար ապե տ]: Ermenilerde ordunun başkomutanına verilen askeri bir unvandır.

Spatharios [**σπαθάριος**]: 5. ve 6. yüzyıllarda Bizans imparatorlarının yakın korumalarına verilen bir orundur. 8. yüzyıldan itibaren bu orun askeri bir unvan

olmaktan çıktı ve sembolik bir anlam kazandı. 12. yüzyıldan itibaren ise kaynaklarda geçmediğini görüyoruz.

Strategos [στρατηγός]: Bizans'ta ordu komutanlarına/generallerine verilen unvandır.

Stratopedarkhes [στρατοπεδάρχης]: M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren yüksek rütbeli askeri komutanlarla ilgili olarak kullanılan ve 10. yüzyıl uygun bir görev haline gelen Yunanca bir terimdir.

Talanton [τάλαντον]: Antik bir ölçü birimidir. Genellikle bir anfora ya da bir ayak küp hacminde su miktarını ifade eder. Bu göreceli bir miktar olduğu için yaklaşık 27 kg değeri vardır.

Tanuter [տան ու տէր]: Antik ve Orta çağ Armeniası'nda bir Ermeni nakharar hanesinin reisiydi.

Taksiarkhos [ταξίαρχος]: Yunanca Tugay komutanı manasına gelir. Bizans ordusunda, elit Optimatoi paralı askerlerin komutanı olarak görevlendirildiğini 6. yüzyılın sonlarında yazılan Maurikios'un Strategikon'undan öğreniyoruz. Bu unvan 10. yüzyılda tekrar canlanmıştır ve 500 ağır piyade, 300 okçu ve 200 hafif piyadeden oluşan bir tugayın komutanı olarak zikredilir.

Tourmarkhes [τουρμάρχης]: Bizans themasındaki bir ordu komutanıdır. Genelde bin iki bin kişilik grupları yönetir.

Vestarkhes [Bestarkhes βεστάρχης]: Unvan ilk olarak 10. yüzyılda Escurial'ın Taktikon'unda hadım-patrikos'a verilir. 11. yüzyılda hiyerarşide Magistros ve Vestes arasında bir yer işgal eder.

Vestes [veya Bestes βέστης]: X. ve XI. yüzyılda kullanılan Bizans saray unvanlarındandır. Kelime etimolojik olarak İmparatorun elbiselerinin sorumlusu gibi

bir görevi anımsatsa da, böyle bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. Unvan ilk olarak I. Ioannes Çimiskes erkinde Leon Phokas'ın oğlu Nikephoros'a verilmiştir. Unvanın kullanımı XI. yüzyıldan sonra azalmıştır.

EK 2: Kaynak Tanıtımı

1.Roma-Bizans Kaynakları

Ammianus Marcellinus'un Rerum Gestarum'u

Ammianus Marcellinus, Antakya doğumlu Romalı tarihçi. 322-400 yılları arasında yaşamıştır. En önemli ve elimize ulaşan eseri 31 cüzden oluşan Res Gestae'dır. Ancak bu eserin 18 cüzü günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze kalan cüzler de yalnızca 353 yılından sonraki olan olayları anlatır. Eser pek çok batı dilinde edisyon ve çeviri olarak yayınlanmıştır. İngilizce edisyon çevirisi John C. Rolfe tarafından Ammianus Marcellinus adıyla üç cilt olarak yayınlanmıştır. Tezimizde Rolfe'ün edisyon çevirisi kullanılmıştır.

Flavius Cresconius Corippus'un In Iaudem Iustini Minoris'i

Flavius Cresconius Corippus, Doğu Roma İmparatorları I. Justinianos ve II. Justinos döneminde yaşamış VI. yüzyıl Berberi kökenli Roma-Bizans şairidir. Başlıca eserleri Iohannis ve In laudem Iustini minoris'tir. In laudem Iustini minoris adından da anlaşıldığı gibi İmparator Iustinios'u övmek için yazılmış bir sitayiştir. İçindeki Türko-Avar tanımlamaları önemlidir. Eserin edisyon çevirisi Averil Cameron tarafından Flavius Cresconius Corippus: In laudem Iustini Augusti minoris adıyla 1976 yılında yapılmıştır. Tezimizde Cameron'ın edisyon çevirisi kullanılmıştır.

Ekloge

Ekloge İmparator III. Leon'un 726 yılında kendi ve oğlu V. Konstantinos adına yayınladığı hukuk derlemesidir. 40 bölümden oluşan Ekloge, Bizans hukuk tarihinin en önemli gelişmelerinden biri sayılmaktadır. Daha önce yürürlükte olan Corpus Iuris Civilis'in hacimli olması ve dilinin Latince olması hukuk sistemine ağır geliyordu. Bu yüzden hukukçuların ve ahalinin işlerini kolaylaştıracak yeni ve kısa bir derlemeye ihtiyaç duyuldu. Ekloge Devletin tüm ihtiyaçlarına siyasi, sosyal, askeri, dini her açıdan cevap veren bir hukuk seçmesidir. Eser Edwin Hason Freshfield tarafından A Manuel of Roman Law the Ecloga adıyla 1926 yılında

İngilizce olarak yayınlanmıştır. Ayrıca Constantin A. Spulber tarafından da L'Éclogue des Isauriens adıyla 1929 yılında Fransızcaya edisyon çevirisi yapılmıştır. Tezimizde edisyonlu Fransızca çeviriyle birlikte İngilizce çeviriden de yer yer yararlanılmıştır.

Patrik Nikeforos'un Breviarium Historicum'u

602 ila 769 yılları arasındaki olayları anlatan önemli bir eserdir. Yazar bilhassa batı bölgelerindeki Avar Türkleri ve Karadeniz'in Kuze'yindeki Hazar Türkleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Nikeforos eserinde Bizans'ın iskân siyasetine yönelik bilgiler de vererek batıdan ve doğudan yeni oluşturulmuş olan themalara yapılan iskânlara yönelik rakamlar vererek bizi aydınlatmaktadır. Eser C. de Boor tarafından Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica adıyla 1880 yılında edisyonu yapılmıştır. İngilizce edisyonlu çevirisi ise Cyril Mango tarafından Short History/Nikephoros, Patriarch of Constantinople adıyla 1990 yılında yapılmıştır. Lina Kostareli tarafından Modern Yunanca çevirisi 1994 yılında yapılmıştır. Tezimizde Mango'nun edisyon çevirisi kullanılmıştır.

Theofanes Confessor'un [Vaiz Theofanes] Kronografi'si,

Adem'den 813 yılına kadar olan olayları kronolojik bir sıra ile anlatır. Bizans tarihi açısından 284-813 yılları arasındaki tarihler önemli bilgiler içermektedir. Bilhassa 602 yılından sonraki tarihi bilgiler daha ayrıntılı ve güzel bilgiler içermektedir. Bilindiği üzere 7. ve 8. Yüzyıl Bizans'ın karanlık çağı olarak adlandırılır çünkü bu dönem literatürde bir durgunluk vardır ve bu döneme ait kaynaklar bir yüzyıl sonra kaleme alınmıştır. Bu kronik ile biz, Bizans'ın Araplar, Ermeniler, Avarlar ve Hazarlar ile olan ilişkilerini öğrenebiliyoruz. Bu açıdan eserin ehemmiyeti bizim için önemlidir. C. de Boor tarafından Theophanis Chronographia adıyla iki cilt olarak 1883-85 yıllarında edisyonu yapılmıştır. Harry Turtledove tarafından The Chronicle of Theophanes: An English Translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813) adıyla 1982 yılında İngilizce çevirisi yapılmıştır. Bir başka İngilizce çevirisi de Cyril Mango-Roger Scott tarafından The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813,

Theophanes the Confessor adıyla 1997 yılında yapılmıştır. Tezimizde Boor'un edisyonu ile birlikte Mango ve Scott'un İngilizce tercümesi de kullanılmıştır.

Georgios Hamartolos'un Historia Sintomos'u

Adem'den 842 yılına kadar olan olayları anlatır. Kendi yaşadığı dönem olan 813-842 yılları özgün niteliktedir. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Yazar Bizans'taki keşişlerin yaşamları hakkında güzel bilgiler vermekle birlikte, Bizans devlet ideolojisinin özellikleri hakkında da bilgiler vermektedir. Bu kroniği daha sonra devam ettiren yazarlar vardır. Tezimizde E. de Muralt'ın Georgii monachi, dicti Hamartoli, Chronicon ab orbe condito ad annum p. chr. 842 et a diversis scriptoribus usq. ad ann. 1143 continuatum adlı edisyonu kullanılmıştır.

Ioseph Genesios'un Basileia'sı [İmparatorluklar],

Eser 813-886 yılları arasındaki genel siyasi olayları kapsamaktadır. Yazarın kendi deyimiyle, eser İmparator VII. Konstantinos'un emri üzerine yazılmıştır. Eser III. Mikail [Rangabe] ve I. Basilios erkini kapsamaktadır. Erk kavgaları ve ikonoklast harekâtının ikinci evresinden önemli bilgiler veren güzide bir eserdir. Eser C. Lachmaan tarafından Bonn neşri olan Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae içinde 1834 yılında yayınlanıştır. A. Lesmüller- Werner ve H. Thurn tarafından Series Berolinensis neşri olan Corpus Fontium Historiae Byzantinae içinde 1973 yılında yayınlanmıştır. Yine Anni Lesmuller-Werner tarafından Byzanz am Vorabend neuer Grosse: Uberwindung des Bilderstreites und der innenpolitischen Schwache (813-886): die vier Bucherder Kaisergeschichte des Ioseph Genesios adıyla 1989 yılında Almancaya çevrilmiştir. A. Kaldellis tarafından On the reigns of the emperors adıyla 1998 yılında İngilizce tercümesi de yapılmıştır. Tezimizde Werner ve Thurn'ün edisyonu kullanılmıştır, ayrıca yer yer Kaldellis'in tercümesinden de faydalanılmıştır.

Petros Sikeliotes'in Historia peri ton Kenes kai Mataias Haireseos ton Manikhaion, ton kai Paulikianon Legomenon'u

Sicilyalı Petros bir keşiş veya bir asilzade idi. 870 yılında İmparator I. Basileios tarafından elçilik sıfatıyla Paulikianların lideri Khrysokheir'e esir değişimi

için müzakere yapmaya gönderildi. Günümüz Sivas'ın Divriği, ki o zamanki adı Tephrik, ilçesinde dokuz ay kaldı. Zira bu bölge Paulikianların ana merkeziydi. Petros bu şehirdeyken, Pauilikianların nasıl ortaya çıktıklarına, nasıl gelişip yayıldıklarına, itikatlarının nasıl olduğuna dair Historia peri ton Kenes kai Mataias Haireseos ton Manikhaion, ton kai Paulikianon Legomenon adıyla bir eser kaleme aldı. Eser ilk olarak Rader tarafından Historia Manichaeorum qui Pauliciani dicuntur adıyla 1604 yılında yayınlanmıştır. Edisyon ve Latince çevirisi ise Gieseler tarafından Petri Siculi Historia Manichaeorum seu Paulicianorum adıyla 1846 yılında yayınlanıştır. Tezimizde Geiseler'in edisyonu kullanılmıştır.

Konstantinos Porphyrogennetos'un Peri Thematon'u,

Bu eser İmparator'un kendi dönemi hakkında ve yaptığı faaliyetler hakkına bilgiler içermektedir. Eser Bonn neşri haricinde, modern dillerden, Costantino Porfirogenito De Thematibus adıyla A. Pertusi tarafından 1952 yılında İtalyancaya çevrilmiştir. Tezimizde A. Pertusi'nin Costantino Porfirogenito De Thematibus adlı çevirisi kullanılmıştır.

Konstantinos Porphyrogennetos'un Pros Ton Uion Romanon'u

Günümüzde daha çok Latince De Administrando Imperio [İmparatorluğun Yönetimi Üzerinde] adıyla bilinen bu eserin özgün adı Pros Ton Uion Romanon yani Oğlumuz olan Romanos'a'dır. Bu eser VII. Konstantinos zamanında imparatorluğun yoğun şekilde mücadele ettiği Karadeniz'in kuzeyindeki Türkler ve doğudaki Müslüman Araplar hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eser Bonn korpuzunun haricinde, modern batı dillerinin hepsine tercüme edilmiştir. Bunlardan en önemlileri Gyula Moravcsik'in Corpus Fontium Historiae Byzantinae'sıdır. [Dumbarton Oaks 1967]. Bu eser Türkiye'de birkaç tez çalışması olarak çalışılmıştır. Tezimizde Moravcsik'in De Administrando Imperio adlı edisyon çevirisi kullanılmıştır.

Konstantinos Porphyrogennetos'un Ektesis Tes Basileiou Takseos'u,

VII. Konstantinos'un bu eseri de diğerleri gibi Latince De Ceremoniis aulae Byzantinae ya da kısa adıyla De Ceremoniis olarak bilinir. Eserin özgün adı Ektesis Basileiou Takseos [Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως] yani Saray Teşrifatının

Anlatımı'dır. Bu eserde saray orunları hakkında önemli bilgiler verilmekle beraber, Bizans'ın kendi vasallerine ve komşu devlerine protokolde biçtiği öncelik sıralarını öğrenebiliyoruz. Eser J. J. Reiske tarafından Constantine VII Porphrygenitus, De Ceremoniis Aulae Byzantinae adıyla Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 1829 yılında Bonn neşriyatı içinde yayınlamıştı. Bunun haricinde A. Vogt tarafından kısmi Fransızca çevirisi yapılmıştır. Leopold Breyer tarafından Vom Bauernhof auf den Kaiserthron: Leben des Kaisers Basileios I., des Begrunders der Makedonischen Dynastie / beschrieben von seinem Enkel, dem Kaiser Konstantinos VII. Porphyrogennetost, adıyla 1981 yılında Byzantinische Geschichtsschreiber'de yayınlanmıştır. Tezimizde Ann Mofdatt'ın The Book of Ceremonies adlı edisyon çevirisi kullanılmıştır.

Teophanes'ın Ardılları'nın Anonymos'u,

813-963 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Bu çalışma dört farklı kişinin Teophanes'in çalışmasından ve üslubundan etkilenerek onu devam ettirmesi ile oluşmuştur. VII. Konstantinos'un isteği üzerine Makedon Hanedanlığının siyasi tarihini, azizlerin hayatlarını ve ülkedeki sosyo-ekonomik politikaları anlatır. Eser, Bekker tarafından Theophanes Continuatus adıyla Corpus Scriptores Historiae Byzantinae serisi içinde Bonn'da 1838 yılında neşredilmiştir. Eser Antik Yunanca ve İngilizce olarak Ihor Sevcenko tarafından Chronographiae Quae Theophanis Contituati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii İmperatoris Amplectitur adıyla De Gruyter'den 2011 yılında neşredilmiştir.

Leon Diakonos'un Historia'sı,

Eser 959-976 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır ve on cüzden mürekkeptir. VII. Konstantinos'un ölümüyle başlayan eser, İoanes Çimiskes'in ölümüyle son bulur. Eser bilhassa II. Nikeforos Fokas ve I. Ioanes Çimiskes'in faaliyetlerini anlatır. Çok kısa olmakla birlikte II. Basileios'un ilk yılı hakkında da malumat vermektedir. Eser C. B. Hasii tarafından Leonis Diaconi Caloensis Historiae adıyla Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae serisi içinde Bonn'da 1828 de neşredilmiştir. Franz Loretto tarafından Nikephoros Phokas Der bleiche Tod der Sarazenen und Johannes Tzimiskes: die Zeit von 959 bis 976 in der Darstelbang des

Leon Diakonos adıyla Styria'da 1961'de yayınlanmıştır. Rusça Tercümesi M. M. Kopykenko tarafında İstoriia / Lev Diakon adıyla 1988'de Moskova'da yayınlanmıştır. Modern Yunanca neşri ise Vrasidas Karalis tarafından Leon Diakonos İstoria adıyla yayınlanmıştır. İngilizce neşri ise Alice- Mary Talbot ve Denis F. Sullivan tarafından The History of Leo the Deacon adıyla 2005 yılında yapılmıştır. Temizde Bonn serisi kullanılmıştır ve gerekli yerlerde İngilizce çeviriden de yararlanılmıştır.

Ioannes Skylitzes'in Synopsis Historion'u,

811-1057 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Amorion ve Makedon Hanedanları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Yazar sırayla imparatorların kendi dönemindeki siyasi faaliyetlerinden detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Bu eser ve yazarı şüphesiz ki 11. yüzyılın en iyisidir. Eser Bekker tarafından Georgius Cedrens, Ioannis Scylitzae opera II adıyla Corpus Scriptorum Histoeiae Byzantinae serisi içinde Bonn korpuzunda 1839'da neşredilmiştir. Hans Thurn tarafından Corpus Fontium Historiae Byzantinae, adıyla De Gruyter'de 1978 yılında bir edisyonu yayınlamıştır. Eserin Almanca çevirisi Hans Thurn tarafından Byzanz wieder ein Weltreich: das Zeitalter der makeonishen Dynastie / nach dem Geschichtswerk des Johannes Skylitzes adıyla Styria'da 1983 yılında neşredilmiştir. Fransızca çevirisi Bernard Flusin tarafından Jean Skylitzes Empereurs de Constantinople adıyla 2003 yılında neşredilmiştir. İngilizce çeviri ise John Wortley tarafından John Skylitzes A Synopsis of Byzantine History 811-1057 adıyla Cambridge'de 2010 yılında neşredilmiştir. Tezimizde Hans Thurn'ün 1978 yılında yayınlanan edisyonu başta olmakla birlikte İngilizce ve Fransızca çevirilerinden yararlanılmıştır.

Georgios Kedrenos'un Synopsis Historion'u,

Adem'den İsakios Komnenos dönemine [1057] kadar olan olayları anlatmaktadır. Eser Georgius Cedrens tarafından Ioannis Scylitzae opera I-II adıyla Corpus Scriptorum Histoeiae Byzantinae serisi içinde Bonn korpuzunda 1839'da neşredilmiştir. Tezimizde Bonn neşri kullanılmıştır.

Mikhael Psellos'un Khronografia'sı

976-1078 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Psellos Ortaçağ Bizans tarih yazımının en büyük simalarından birisidir. Genç yaşta saray eşrafına dahil olduğu için çok hızlı bir şekilde yükselmiştir. Psellos bir devlet adamı olduğu kadar aynı zamanda iyi bir bilim insandır. Eseri olan Khronografia'sı Konstantinopolis ve sarayda olan olayları detaylı bir şekilde vermektedir. Ancak dış ilişkiler de yazar kulaktan dolma şeylerde yazmıştır ve aşırı tarafgir bir tutumu vardır. Bundan dolayı eser kullanılırken bilgilerin dikkatli kullanılması gerekmektedir. Eser ilk olarak N. Sathas tarafından Bibliotheca greaca medii aevi adıyla Paris'te 1874 yılında yayınlandı. İngilizcesi Constantine Sathas tarafından The History of Psellus adıyla New York AMS Press'de 1879 da yayınlandı. Fransızca olarak E. Renauld tarafından Michel Psellos, Chronographie adıyla Paris'ta 1926-28 yılları arasında 2 cilt olarak yayınlandı. Yine İngilizce olarak E.R.A. Sewter tarafından Fourteen Byzantine Rulers adıyla Penguin'den 1966 yılında yayınlandı. İtalyanca olarak Silvia Ronchey tarafından İmperatori di Bisanzio (cronografia) adıyla Milan'da 1984 yılında yayınlandı. Rusça tercümesi N. Liubarskogo tarafından Khronografia adıyla Moskova'da 1978 yılında yayınlandı. Vrasidas Karalis tarafından modern Yunanca çevirisi 1992 yılında yapıldı. Türkçe çevirisi ise Işın Demirkent tarafından Mikhail Psellos'un Khronographia'sı adıyla TTK'dan 1992 yılından yayımlandı. Tezimizde Constantine Sathas'ın edisyonu ve Işın Demirkent'in tercümesi kullanılmıştır.

Mikhael Attaleiates'in Historia'sı,

1034-1079 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Yazar hukukçu olduğu için döneminin diğer Bizanslı yazarlarına nazaran daha az tarafgirdir. Yazarın eseri verdiği ilgiler açısından kendi çağının en önemli eseridir. Zira İmparator Romanos Diogenes ile doğu seferine katıldığı için ve Malazgirt savaşının canlı tanığı olduğu için yazarın eseri pahabiçilmez derecede önemlidir. Attaleiates'in verdiği bilgiler ne kendi çağdaşlarının eserlerinde ne Ermeni ne de diğer İslam kaynaklarında mevcuttur. Eser il olarak Bekker tarafından Corpus Scriptorium Historiae Byzantinae serisi içinde 1853 tarihinde yayınlanmıştır. Kısmi Fransızca çevirisi Henri Gregoire tarafından Byzantion adıyla 1958 yılında yayımlanmıştır. Modern Yunanca çevirisi Yanis Polemis tarafından yapılmıştır. Anthony Kaldellis ve Dimitris Krallis tarafından 2012 yılında Michael Attaleiates The History adlı edisyon çevirisi

yapılmıştır. Türkçe çevirisi ise Bilge Umar tarafından Mikhael Attaleiates, Tarih adıyla 2008 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde İngilizce edisyon çeviri ve Bilge Umar'ın Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

Anna Komnene'nin Aleksias'ı

1069-1118 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Eser sahibi İmparator Aleksios Komnenos'un kızıdır. Bu eseri babasına ithafen Aleksias olarak adlandırmıştır. Antik Yunan yazarlarına özendiği için dili ağdalıdır ve sıklıkla Homeros ve İncil'den alıntılar yapar. 50 yıllık bir zaman dilimi 15 bölümde anlatır. İlk bölüm Türklerin Anadolu'ya gelişi ve Malazgirt savaşı ile başlar ve Babasının 1118 yılındaki ölümüyle son bulur. Eser Türk tarihi açısından ehemmiyeti ise Çaka Bey hakkında bilgi veren tek kaynak olmasıdır. Ayrıca I. Haçlı seferi hakkında çok önemli bilgiler arz etmektedir. Eser Ludovicus Schopenus'un 1839 yılındaki edisyonu ile Bonn'da neşredilmiştir. Fransızca olarak B. Lied tarafından Anne Comnéne, Alexiad adıyla 3 cilt olarak Paris'te 1937-47 yılları arasında neşredilmiştir. İngilizce çevirisi E.R.A. Sewter tarafından New York'da 1969'da neşredilmiştir. Kısmi İtalyanca çevirisi Salvatore Impellizzeri tarafından La precrociata di Roberto il Guiscardo; pagine dall'Alessiade adıyla Bari'de 1965'de neşredildi. Almanca çevirisi Herbert Hunger tarafından Anonyme Meraphrase zu Anna Komnene, Alexiad XI-XIII adıyla 1981'de yayımlandı. Modern Yunanca çevirisi Aloi Sideri tarafından 2 cilt halinde neşredildi. Türkçe çevirisi ise Bilge Umar tarafından Alexiad adıyla İstanbul'da 1996 yılında yayınlandı. Tezimizde Bonn neşri kullanılmakla birlikte İngilizce ve Türkçe çevirileri de kullanılmıştır.

Nikeforos Bryennios'un Hule Historias'ı,

1057-1080 yılları arasındaki olayları kapsar. Eser 4 bölümden oluşmaktadır. Genel bir tarihten ziyade Komnenos Hanedanlığının tarihini anlatan bir eserdir. Eser Malazgirt savaşı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Yazar kendin önceki Bizanslı yazarların eserlerinden istifade etmiştir ve Antik yazarların üslubunu taklit etmiştir. Eser Augustus Meineke tarafından Corpus Scriptorium Historiae Byzantinae'da 1836 yılında neşredilmiştir. Fransız korpuzuna Yunanca Latince şekli

ile J.P. Migne tarafından 1857-1906 yılında neşredilmiştir. Fransız diline çevirisi Henri Gregoire tarafından 1955-57 yılları arasında yapılmıştır, Yunanca ve Fransızca olarak ise Paul Gautier tarafından 1975'de yapılmıştır. Türkçe çevirisi ise ile olarak Oktay Kazanlı tarafından Nikifor Vriennios Tarihi Hatıralar adıyla TTK'da 1944'de basılmıştır. İkinci Türkçe çeviri ise Bilge Umar tarafından Nikephoros Bryennios Tarihin Özü adıyla İstanbul'da 2008 yılında neşredilmiştir. Tezimizde Paul Gautier'in edisyon çevirisiyle birlikte Bilge Umar'ın Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

Ioannes Zonaras'ın Epitome Historion'u,

Adem'den 1118 yılına kadarki olayları anlatır. Eseri adından da anlaşılacağı üzerine tarihlerin bir toplamasıdır. Eserini kendisinden önceki Antik ve Bizanslı yazarların eserlerinden yararlanarak kaleme almıştır. Bu çalışma L. Dindorf tarafından Ioannis Zonarae epitome historiarım adıyla 6 cilt olarak Leipzig'den 1868-75 yıllarında neşredilmiştir. M. Pindar – M. Büttner-Wobst tarafından Cropus Scriptorum Historiae Byzantinae'da 3 cilt halinde 1841-97 yılları arasında yayınlanmıştır. Kısmi İngilizce çevirisi Michael Dimaio taraından Zonaras' Account of the Neo-Flavin Emperors: A Commentary adıyla University of Missouri-Columbia'da 1977 yılında yayınlandı. Kısmi Almanca çevirisi Erich Trap tarafından Militars und Hoflinge im Ringen um das Kaisertum: Byzantinische Geschichte 969 bis 1118 Nach der Chronik des Johannes Zonaras adıyla Styria'da 1986'da yayınlandı. Yine bir İngilizce çevirisi Thomas Banchich-Eugene Lane tarafından The History of Zonaras from Alexander Severus to the Death of the Theodosius the Great adıyla Routledge'da 2009'da yayınlandı. Modern Yunanca çevirisi Yordanis Grigoriadis tarafından 3 cilt olarak 1995-98-99 yılları arasında neşredildi. Türkçe çevirisi ise Bilge Umar tarafından Ioannes Zonaras Tarihin Özeti adıyla İstanbul'da 2008 yılında neşredildi. Tezimizde L. Dindorf'un edisyonuyla birlikte Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

Ioannes Kinnamos'un Epitome'si,

1118-1176 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Kinnamos İmparator I. Manuel Komnenos'un sekreteridir. Eserini imparatorun ölümünden sonra kaleme almıştır. Eseri 7 bölümden oluşur. Eser I. Aleksios Komnenos'un ölümü ve oğlunun

tahta çıkışı ile başlar ve Miryokefalon savaşı ile son bulur. Kronolojik açıdan eser bir nevi Anna Komnena'nın devamı niteliğindedir. Eser Agustus Meineke tarafından Corpus Scriptorium Historiae Byzantinae adıyla 1836 yılında neşredilmiştir. Fransız korpuzuna ise J.P. Migne tarafından Patrologiae cursus Series graeca adıyla 1857-1906 yılları arasında neşredilmiştir. İngilizce çevirisi Charles M. Brand tarafından Deeds of John and Manuel Comnenus adıyla New York'da 1976 yılında yayınlandı. Türkçe çeviri ise, Işın Demirkent tarafından Ioannes Kınnamos'un Historia'sı (1118-1176) adıyla TTK'da 2001 yılında basıldı. Tezimizde Meineke'nin edisyonunu ve Işın Demirkent'in çevirisi kullanılmıştır.

Selanikli Efstatios'un Historia tes Haloseos tes Tessalonikes upo ton Normandon'u

1185 yılında Tessalonike'nin Normanlar tarafından zaptını anlatır. Ayrıca I. Manuel Komnenos ve I. Andronikos Komnenos arasındaki dönemde Konstantinopolis'te olan olaylar hakkında da bilgiler verir. Eser S. Kyriakidis tarafından Eustazio di Tessalonia, La espugnazione di Tessalonica adıyla 1861 yılında İtalyanca olarak neşredilmiştir. John Melville-Hones tarafından Eustathios of Thessaloniki adıyla 1988'de neşredilmiştir. Herbert Hunger tarafından Die Normannen in Thessalonike; die Eroberung von Thessalonike durch die Normannen adıyla 1955 Almanca olarak neşredilmiştir. Tezimizde John Melville-Hones'in İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

Niketas Honiates'in Hronike Diegesis'i,

1118-1207 yılları arasındaki olayları 21 bölümde anlatan bir eserdir. Eser Komnenos ve Angelos Hanedanları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Latinlerin 1204'deki Bizans'ı işgalini anlatan önemli eserlerden biridir. Eser üslup bakamından ağdalı bir dille yazıldığı için Bizantinistlerce Psellos'un bir varisi olarak görürler. Eser Immanuel Bekker tarafından Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae'da 1835 yılında neşredilmiştir. İngilizce çevirisi Harry J. Magoulias tarafından O City of Byzantium, Annals of Niketas Chroniates adıyla Detroit'de 1984'de yayınlandı. Almanca çevirisi Franz Grabler tarafından Die Krone der

Komnenen: die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118-1180) / aus dem Geschichtswerk des Niketas Chroniates adıyla Styria'da 1985'de yayınlandı; kitabın devamı Byzantinische Geschichtsschreiber Vol 8; Franz Grabler, Die Kreuzfahrer erobern Konstantinopel; die Regierungszeit der Kaiser Alexios Angelos, Isaak Angelos und Alexios Dukas, die Schicksale der Stadt nach der Einnahme sowie das "Buch von den Bildsaulen" (1195-1206) adıyla Styria'da 1958'de yayınlandı. Türkçe çevirisinin 1118-1180'e kadar olan kısmı Fikret Işıltan tarafından Niketas Khoniates Historia adıyla TTK'da 1995 yılında neşredildi. Eserin devamını ise Işın Demirkent 2 cilt halinde İstanbul'da 2004-06 yılları arasında neşretmiştir. Tezimizde Immanuel Bekker'in edisyonu ve Fikret Işıltan ile Işın Demirkent'in Türkçe çevrileri kullanılmıştır.

George Akropolites'in Hronike Singrafe'si

1204-1261 yılları arasındaki dönemi kapsar. Konstantinopolis'in IV. Haçlı Seferi ile işgalinden, İmparator VIII. Mikhael Paleologos'un şehri tekrar almasına kadarki dönemi anlatan önemli bir eserdir. İznik'te tesis edilen yeni yönetimin asıl tarihçisi olarak görülebilir. Eser A. Heisenberg tarafından Georgii Acropolitae Opera adıyla 1903 yılında edisyonu yapılmıştır. Almanca neşri Wilhelm Blum tarafından Die Chronik / Georgios Akropolites adıyla 1989 yılında yapılmıştır. İngilizce neşri Ruth Macrides tarafından George Akropolites: The History adıyla 2007 yılında yapılmıştır. Modern Yunancaya Antonios Panayotu tarafından 2003 yılında yapılan bir neşri vardır. Türkçe olarak Bilge Umar tarafından 2008 yılında Georgios Akropolites, Vekayiname adıyla bir neşri yapılmıştır. Tezimizde A. Heisenberg'in neşriyle birlikte Bilge Umar'ın Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

2. Haçlı-Latin Kaynakları

Anonim Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum

Birinci Haçlı Seferi'ni, 1095 Clermont Konsilinden alarak 1099'da Kudüs'ün düşüşüne kadar ki dönemini anlatan Anonim bir eserdir. Haçlıların seyir güzergahları, Bizans, Türkler ve Ermeniler hakkında detaylı bilgiler veren önemli bir kroniktir. Eser Louis Bréhier tarafından Gesta Francorum et aliorum

Hierosolimitanorum adıyla 1964'te edisyon çeviri olarak Fransızcaya çevrilmiştir. Aynı şekilde Rosalind Hill tarafından Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum adıyla 1967'de edisyon çeviri olarak İngilizce neşredilmiştir. Eserin Türkçe çevirisi Ergin Ayan tarafından Anonim Haçlı Tarihiim Haçlı Tarihi adıyla 2013 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Rosalind Hill'in İngilizce edisyon çevirisi kullanılmıştır.

Fulcherius Carnotensis'in Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium'u

Fulcherius Birinci Haçlı Seferi'ne katılan bir rahiptir. I. Baudouin'a hizmet etmiş ve Haçlı Seferi'nin bir tarihini Latince olarak yazmıştır. Fulcherius da Clermont Konsili'nden başlayarak 1128 yılına kadar ki olan olayları anlatmaktadır. Eser Heinrich Hagenmeyer tarafından Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095-1127) adıyla 1913 yılında eserin edisyon neşrini yapmıştır. Daha sonra edisyonu Harold S. Fink, çevirisi Francis Rita Ryan tarafından Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127 adıyla İngilizce olarak neşredilmiştir. İlcan Bihter Barlas tarafından Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak adıyla Türkçe çevirisi 2009 yılında yapılmıştır. Tezimizde Türkçe çeviri kullanılmıştır.

Surlu William'ın Historia rerum in partibus transmarinis gestarum'u

Surlu William veya Willelmus Tyransis bir başrahip ve kronikçidir. Lübnan'daki Sur [Tyre] bölgesinin piskoposluğunu yapmıştır ve eski tarihçilerden de yararlanarak Haçlı Seferleri'nin başlangıcından kendi döneminin neredeyse sonuna kadarki [1184] olayları ele alır. Eser E.A. Babcock ve A.C. Krey tarafından William of Tyre, A History of Deeds Done Beyond the Sea adıyla 1943 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca R. B. C. Huygens tarafından Willemi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon adıyla 1986 yılında bir edisyonu yapılmıştır. Tezimizde Latince edisyon ve İngilizce çevirisi kullanılmıştır.

Geoffroy de Villehardouin'in De la Conquête de Constantinople'ü

Villehardouin zamanının en öneli Fransız tarihçisidir. Eseri Konstantinopolis'in Latinler tarafından zapt edilmesini anlatan en öneki kroniklerdendir. Bunun haricinde eseri Balkan bölgesindeki Latin faaliyetleri ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Eserin Fransızca ve diğer Avrupa dillerinde pek çok edisyon ve çevirisi bulunmaktadır. Tezimizde M. Natalis de Wailly'nin Geoffroi de Ville-Hardouin, Histoire de la Conquête de Constantinople adlı 1887 yılında yayınlanan neşriyle, Ali Berktay'ın Geoffroi de Villehardouin – Henri de Valenciennes, IV. Haçlı Seferi Kronikleri adlı 2008 yılında çevirisi kullanılmıştır.

3. Ermeni Kaynakları

Pavistos Püzant'ın Badmutyun Hayots'u

Pavistos Püzant'ın kimliği konusunda üç ayrı görüş varıdır. İlk görüşe göre, Katolikos I. Nerses Bartev'in Grek danışmanı piskopos Pavistos ile yanı kişidir. Badmutyun Hayots (Ermenilerin Tarihi) adlı eserini Grekçe yazmıştır. İkinci görüşe göre, Püzant Süryani kökenlidir ve eserini Süryanice yazmıştır. Üçüncü görüşe göre, Püzant Ermeni kökenlidir ve eserini Ermenice yazmıştır. Pavistos'un bu eseri Püzantaran Badmutyun (Bizans tarihi) olarak 1730 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Eser, Ermeni kralı II. Hüsrev döneminden Armenia'nın 378'deki Bizans-Sâsânî taksimine kadar olan dönemi içerir. Eser Robert Bedrosian tarafından P'awstos Buzans's History of Armenians adıyla 1985 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Bedrosian'ın tercümesi kullanılmıştır.

Gazar Parbetsi'nin Badmutyun'u

Tahmini 442 yılında Parbi'de doğan Parbetsi 451 yılında yapılan Sâsânî-Ermeni savaşı ile Tsurdav'a göç etti. İlköğretimini Aşuşa sarayında tamamlayan Parbetsi 465-470 yıllarında Kosntantinopolis'de öğrenim gördü. Bizans başkentinde kendini geliştirdikten sonra Ermeni topraklarına döndü ve öğretmenlik ve manastır yöneticiliği gibi işler yaptı. Badmutyun (Tarih) adlı Sâsâni-Ermeni ilişkilerini içeren önemli bir kronik kaleme aldı. Parbetsi'nin bu kroniği üç cüzden oluşuyordu. Birinci bölümde, III. Arşag döneminin siyasi tarihi, Sâsânîlerin İran'da uyguladıkları siyaset ve Arşaguni Krallığının çöküşüne kadar olan olayları anlatır. İkinci bölüm Avarayr

savaşını konu alır. Üçüncü ve son bölümde Parbetsi tanık olduğu olayları aktarır. Eser Robert Bedrosian tarafından Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians adıyla 1985 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Bedrosian'ın tercümesi kullanılmıştır.

Sebeos'un Tarihi

Eser Ermenilerin tarihinin başlangıcından 661 yılına kadar olan olayları aktarmaktadır. Yazarın yaşamı hakkında bir bilgi mevcut değildir. Eserin yazma nüshalarında yazarın adı geçmez. Diğer Orta çağ Ermeni metinlerinde Sepios bazen de Yevsepios adıyla biri geçtiği için bu tarih kendisine atfedilir. Eser iki bölümünden oluşmaktadır. İlki Armenia'nın başlangıcından VII. yüzyıla kadar, ikinci kısım ise 614 yılında Sasanilerin Kudüs'ü işgalinden başlayarak 661 yılına kadardır. Eser ilk olarak T. Mihrtadyan tarafından matbu hale getirilerek 1851 yılında neşredildi. Eserin Fransızca çevirisi Frédéric Macler tarafından Histoire d'Heraclius par l'Eveque Sebeos adıyla Paris'te 1904 yılında yayınlandı. İngilizce çevirisi ilk olarak Robert Bedrosian tarafından Sebeos' History of Armenia adıyla New York'ta 1985 yılında yayınlandı, ikinci İngilizce çeviri ise Robert Thomson tarafında The Armenian History Attributed to Sebeos adıyla Liverpool University Press'ten 2000 yılında basılmıştır. Tezimizde İngilizce ve Fransızca neşirler karılaştırılarak kullanılmıştır.

Gevont'un Batmutyun'u,

Eser VII. yüzyılın ortalarında başlar [640 gibi] ve VIII. yüzyılın başarında son bulur. Eser Orta-çağ Bizans, Arap ve Hazar tarihi açısından çok önemlidir. Bilhassa Bizans İmparatorları ve Arap halifeleri arasındaki mektuplardan bahseder. Eser bir patronaj üzerine yazılmıştır, yani Şapuh Bagratuni'nin emri üzerine kaleme alınmıştır. Gevont'un bu eseri ilk olarak meşhur Fransız Armenolog Victor Langois tarafından Paris'te 1856 yılında Fransızca olarak yayınlanmıştır. Bir başka Fransızca çevirisi ise Garabed V. Chahnazarian tarafından Ghévond, Histoiredes Fuerres et des Conquêtes des Arabes en Arménie 1856 yılında yayınlanmıştır. İngilizce olarak, Zaven Arzoumanian tarafından History of Lewond – The Eminent Vardapet of the Armenians adıyla 1982 yılında yayınlanmıştır. Bir başka İngilizce çeviri ise Robert Bedrosian tarafından Ghwond's Historyt adıyla New Jersey'de 2006 yılında

yayınlanmıştır. Tezimizde Bedrosian'ın İngilizce tercümesi başta olmakla birlikte Arzoumanian ve Chahnazarian tercümeleri karşılaştırılarak kullanılmıştır.

Şiraklı Anania'nın Aškharhac'oyts'u [Dünya/Coğrafya],

Şiraklı Anania 7. yüzyılda yaşamış Ermeni alimdir. Anania'nın coğrafyası Armenia, Kafkasya ve Sâsânîlerin tarihi ve coğrafyası üzerine araştırmalar için önemli bir eserdir. Eserin Latince, Fransızca, Rusça ve İngilizce çevirileri bulunmaktadır. Tezimizde Rebert H. Hewsen'in The Geography of Ananias of Širak (AŠXARHAC'OYC), adlı çevirisi kullanılmıştır.

Hovhannes Mamigonyan'ın Badmutyun Daron'u [Muş'un Tarihi],

Eser Şinog Katolikos'u III. Nerses'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. Bizans İmparatoru Herakleios devrini ve doğuya yaptığı seferi teferruatlı olarak aktarmaktadır. Eser aynı zamanda ilk Arap akınları hakkında da bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bu eser ilk kez 1889'da Venedik'te Badmutyun Daron olarak matbu şekilde basılmıştır. İngilizce çevirisi Robert Bedrosian tarafından John Mamikonean's History of Taron adıyla New York'da 1985 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Bedrosian'ın İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

Hovhannes Katolikos'un Badmutyun Hayots'u [Ermenilerin Tarihi],

Eser ilkçağlardan 924 yılına kadar Armenia'nın tarihini anlatmaktadır. Eserin, IX. yy'ın ikinci yarısı ve X. yy'ın ilk çeyreğini anlatan bölümü özellikle çok değerlidir, zira 898-929 yılları arasında katolikos olan Hovhanes bu zaman aralığının tanığıdır. Bu dilimde I. Simbat ve II. Aşot Yergat'ın erki dönemindeki olayları, savaşların siyasi ve ekonomik sonuçları, Simbat'ın ölümü, halkın içine düştüğü sıkıntılı durumları anlatmaktadır. Bu önemli eserin ilk matbu neşri Paris'te Fransızca olarak yapılmıştır. Fransızca çevirisi ise Jean Catholicos, Histoire d'Arménie adıyla M. J. Saint-Martin tarafından 1841'de yapılmıştır. Tezimizde Fransızca tercüme kullanılmıştır.

Aristakes Lastivertsi'nin Badmutyun'u [Tarihi],

Eser 1000 ila 1071 yılları hakkı önemli bilgiler içermektedir. Yazar tanık olduğu olayları anlattığından içerdiği bilgiler mühimdir. Bizans-Ermeni, Bizans-Selçuklu ve Selçuklu-Ermeni ilişkileri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bunun haricinde Hıristiyanlık dini içinde heretik olarak addedilen Tontrak hareketi hakkında detaylı malumat vermektedir. Eser bir patronaj sonucu yazılmadığı için, yazar çoğu kez kendi toplumuna ve yöneticilerine karşı eleştirel yaklaşmıştır. Aristakes'in kroniği ilk olarak 1844'de Venedik'te neşredilmiştir. Fransızca neşri M. Evariste Prud'homme tarafından Historie d'Arménie adıyla Paris'te 1865 yılında yayınlanmıştır. İngilizce çevirisi Robert Bedrosian tarafından Aristakes Lastivertc'i's History adıyla New York'da 1985 yılında yayınlandı. Türkçede çeşitli çevirileri yayınlanmıştır. Tezimizde Engin Öztürk tarafından yapılan Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler adlı çevirisiyle Prud'homme Fransızca çevirisi kullanılmıştır.

Stefanos Daronetsi'nin Badmutyun Diyezeragan'ı [Kâinat Tarihi],

Adem'den başlayarak 1004 yılına kadarki olayları özelliklede Muş ve civarında gelişen olayların tarihini anlatır. Eserinde yalnızca Ermenileri değil çevredeki etnik topluluklar olan Yahudi, Süryani, İran, Yunan, Arap vs. gibi toplulukların da tarihinden bahseder. Eser ilk olarak Garabed Şahnazaryan tarafından matbu metin olarak 1859'da Paris'te yayınlanmıştır. İngilizce çevirisi ise Tim Greenwood tarafından The Universal History od Step'anos Taronec'i adıyla Oxford'da 2017 yılında neşredilmiştir. Tezimizde Tim Greenwood'un İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

Mateos Urhayetsi'nin Jamanagakrutyun'u [Kronolojisi],

Eser 950'li yıllardan başlayıp 1036 yılında son bulmaktadır. Yazar eseri 1113 yılından itibaren kaleme almaya başlamıştır. Eserin içeriğinde Pakraduni krallığı ve çöküşü, Selçukluların akınları, komşu halklarla yaşanan ilişkilerden detaylıca bahsedilmiştir. Mateos'un bu eserini Papaz Grigoras 1162 yılına kadar devam ettirmiştir. Eserin ilk basımı Badmutyun adıyla 1869 yılında Kudüs'te yapılmıştır. Fransızca çevirisi Edouard Dulaurier tarafından Chronique de Matthieu D'Edesse (962-1136) Avec La Continuation de Grégoire Le Prétre Jusqu'en 1162 adıyla

Paris'te neşredilmiştir. Türkçe çevirisi ise Hrant D. Andreasyan tarafından Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli adıyla İstanbul'da 1962 yılında yayınlanmıştır. İngilizce çeviri Ara Edmond Dostourian tarafından Armenia and the Crusades: Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa: Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction adıyla University Press of America'da 1993 yılında yayınlandı. Tezimizde Türkçe, Fransızca ve İngilizce tercümeler karşılaştırılarak kullanılmıştır.

Movses Khorenatsi'nin Hayots Badmutyun'u [Ermenilerin Tarihi]

Eser Adem'den başlayarak 1162 yılında kadar bilgileri içermektedir. Bu eser Ermeni tarihini bir bütün olarak anlatmak yolundaki ilk girişimdir. Movses'in V. yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir. Bu yüzdendir ki, başka müelliflerce eserine eklemeler yapılmış ve 12. yüzyıla kadar Armenia tarihinin siyasi, sosyal, dini ve ekonomik bilgileri verilmiştir. Bu eser matbu olarak ilk kez 1685'de Amsterdam'da neşredilmiştir. Eserin İngilizcesi F. Dowsett tarafından The History of Caucasion Albanians by Movses Dasxuranci adıyla Oxford'da 1961 yılında yayınlanmıştır. Bir başka İngilizce çevirisi Roberd Bedrosian tarafından History of the Aghuans adıyla New Jersey'de 2010 yılında yayınlanmıştır. Bunun haricinde eser diğer pek çok modern dile çevrilmiştir. Tezimizde yukarıdaki İngilizce çeviriler kullanılmıştır.

Simbat Sparapet'in Darekirk'i [Yıllığı],

Eserin orijinal şekli 951 yılından 1274 yılına kadar olan zamanı kapsamaktadır. Ancak bir başka müellifin eklemeleriyle eser 1336 yılına kadar devam ettirilmiştir. Simbat unvanından da anlaşılacağı gibi başkomutandır ve 13. Yüzyılda yaşadığı için bu zaman dilimindeki olaylara şahit olmuştur ve verdiği bilgiler çok değerlidir. Kendi devrinden önce verdiği bilgileri genel olarak Urfalı Mateos'tan özet şeklinde vermiştir, lakin Mateos'ta da geçmeyen bilgiler naklettiği için bu bilgiler de bizim için çok önemlidir. Eser ilk olarak Badmutyun Hunats i Gosdantnubolis yev Hayots Medzts ısd Garki Jamanagats [Konstantinopolis'teki Yunanlıların ve Ermeni Büyüklerinin Kronolojik Tarihi] adıyla Moskova'da 1856 yılında neşredilmiştir. Aynı şekilde bu baskı Paris'te de yapılmıştır. Fransızca çevirisi V.Langlois tarafından Extrait de la Chroniue de Sembad, Seigneur de

Babaron, Connétable d'Arménie, suivie de celle de son Continuateur adıyla St. Petersbourg'da 1862'de basılmıştır. Bir diğer Fransızca çeviri Ed. Dulaurier tarafından Chronique de Royaume de la Petite – Arménie, par le Connétable Sempad adıyla Recueil des historiens des Croisades Documents Arméniens'de 1869'da neşredilmiştir. İngilizce tercümesi Robert Bedrosian tarafından 2005 yılında yapılmıştır. Türkçe çevirisi ise Hrant D. Andreasyan tarafından yapılmıştır, lakin yayınlanmamıştır. Tezimizde İngilizce ve Fransızca tercümeler kullanılmıştır.

Stefanos Orbeliyan'ın Badmutyun Nahankin Sisagan'ı [Sünik Eyaleti Tarihi],

Eser en eski dönemlerden 1300'lü yılların başlarına kadar bilgiler arz etmektedir. Genel tarih anlatımının yanında ağırlıklı olarak kendi bölgesi olan Sünik'in tarihinden bahsetmiştir. Yazar kendinden önceki yazarlardan bolca yararlandığı için günümüze ulaşmayan veya diğer Ermeni kaynaklarında geçmeyen bilgiler verdiği için eserinin ehemmiyeti büyüktür. Bu güzide eserin Ermenice matbu ilk baskısı Garabed Şahnazaryan tarafından 1859 yılında Paris'te yayınlanmıştır. M. Emin tarafından 1861'de Moskova'da ve 1910 yılında da Tiflis'te neşredilmiştir. Eser Lacroze tarafından Historia Satraparum Orbelensium in Majore Armenia adıyla Latince olarak Berlin'de 1717 yılında neşredilmiştir. Fransızca olarak Saint-Martin tarafından Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie adıyla Paris'te 1819'da yayınlanmıştır. Bir diğer Fransızca çevirisi Brosset tarafından Histoire de la Siounie par Stephanos Orbelian adıyla St. Petersbourg'da 1864 yılında neşredilmiştir. Eserin İngilizce çevirisi Roberd Bedrosian tarafından History of the State of Sisakan adıyla New Jersey'de 2012 yılında yayınlandı. Tezimizde İngilizce ve Fransızca tercümeler karşılaştırılarak kullanılmıştır.

4. Arapça Kaynaklar

Abdullah b. Abdülhakem'in Siretü Ömer b. Abdilaziz'i

767 yılında İskenderiye'de doğmuş olan Abdilhakem dönemin ileri gelen alimlerin dersler almış ve daha Hicaz, Suriye ve Yemen gibi bölgelere gitmiştir. İmam Mâlik'in öğrencilerindendir. Mısır'da hadis ve fıkıh üzerine otorite olmuş bir

simadır. Yazdığı eserlerden biri olan Siretü Ömer b. Abdilaziz Emevi halifesi Ömer b. Abdilaziz hakkında yazılan ilk biyografi kitabıdır. Yazar 829 yılında Mısır'da vefat etmiştir. İbn Abdilhakem'in eseri Mustafa Gerçekcioğlu tarafından 2022 yılında çevrilerek Ankara Okulu yayınlarından çıkmıştır. Tezimizde bu çeviri kullanılmıştır.

İbn Ebû Şeybe'nin Kitâbü'l-Meğâzî'si

776 yılında Kufe şehrinde doğmuş olan Şeybe, hadis, tefsir ve tarih âlimidir. Şeybe'nin el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsşâr, Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü'l-Edeb, Kitâbü't-Târîh, Kitâbü'l-Meğâzî, Tefsîrü İbn Ebî Şeybe gibi eserleri vardır. Kitâbü'l-Meğâzî Câhiliye devrinden başlayarak Hz. Ali'nin hilafetini de kapsayan döneme kadarki bilgileri verir. Eserin Türkçe çevirisi Ramazan Önal ve Ahmet Şen tarafından Kitâbü'l-Meğâzî Hz. Peygamber ve Dört Halife adıyla 2019 yılında yapılmıştır. Tezimizde bu Türkçe çeviri kullanılmıştır.

Halîfe b. Hayyât'ın et-Târîh'i

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Basra'da doğdu. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Zehebî'nin seksen yaşlarında vefat ettiğine dair verdiği bilgi dikkate alınırsa 777 yılı civarında dünyaya geldiği kabul edilebilir. Kitâbü't-Tabakāt, et-Târîh, Müsnedü Halîfe b. Hayyâṭ adlı eserleri vardır. Bunlar içinden en önemlisi şüphesiz ki et-Târîh adlı eseridir. Bakī b. Mahled yoluyla rivayet edilen eser, İslâm dünyasında kronolojik esasa göre yazılmış tarih kitaplarından günümüze intikal eden ilk örnektir. Eser, tarihlendirmenin önemine ait bazı âyet ve hadislerle insanların kullandıkları takvimler ve Hz. Ömer zamanında hicretin tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesine dair rivayetlerle başlamakta, ardından Hz. Peygamber'in doğum tarihiyle Mekke ve Medine'deki ikamet sürelerine ait haberlere kısaca yer vermektedir. Daha sonra hicretin 1. yılından (m. 622) başlayarak 232 (846-47) yılına kadar vuku bulan hadiseleri, savaşları, ihtilâlleri, ölümleri (vefeyât), hac mevsimlerinde kimlerin emîr-i hac olduğunu, halifelerin çeşitli eyaletlerde, bilhassa Medine, Mekke, Basra ve Kûfe şehirlerindeki vali ve kadılarını, kâtip ve mühürdarları, ayrıca şurta, beytülmâl ve berîd işlerinde kimlerin görevlendirildiğini anlatmaktadır. Yazma nüshası Rabat Evkaf Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 199) et-

Târîh, Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat 1386/1967; I-II, Necef 1967; Beyrut 1977; Medine 1403/1983; Riyad 1405/1985) ve Süheyl Zekkâr (I-II, Dımaşk 1967-1968) tarafından yayımlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi Ömer Sabuncu ve Mahmut Sabuncu tarafından et-Târîh İlk Kronolojik İslam Tarihi adıyla 2019 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

Ahmed bin Yahya el-Belâzurî'nin Fütûh el-Büldân'ı

Belâzurî IX. yüzyılda yaşamış [ölümü 892] Fars asıllı bir tarihçidir. Mütevekkil ve Müstaîn dönemlerinde Bağdat sarayında bulundu. Bu sayede en önemli eserlerinden olan Fütûh el Büldân'ı yazdı. Bu mühim eser Peygamber'in Medine'ye hicretinden başlayarak İslam coğrafyasındaki fetihlerle kendi döneminin sonundaki olayları kapsar. Eser İngilizceye Philip Khuri Hitti tarafından I. cildi olmak suretiyle The Origins of the Islamic State adıyla çevrildi; II. cildi ise Francis Clark Murgotten tarafından 1924 yılında çevrildi. Eser Türkçeye iki kez çevrildi. Bunlardan ilki Zakir Kadiri Ugan tarafından 1955-56 yıllarında, ikincisi ise Mustafa Fayda tarafından 1987 de çevrildi. Tezimizde Mustafa Fayda'nın çevirisinden yararlanılmıştır.

Ebu Ca'fer Muhammed bin Cerîr Taberî'nin Târîhü'l-Umem ve'l-Mülûk'ü

Taberî IX. yüzyılda yaşamış din ve tarih âlimi bir insandır. Tarihi bir bölge olan Taberistan'da doğduğu için bu adı almıştır. Taberî'nin en önemli eserlerinden biri Târîhü'l-Umem ve'l-Mülûk'tür. Yaratılış'tan 915 yılına kadar kendi coğrafyası ve Müslümanlar hakkında detaylı bilgiler içerir. Eser pek çok dile çevrilmiştir. Tezimizde Cemalettin Saylık'ın Târihu't-Taberî adlı çevirisini kullandık, ancak bu çevirinin tüm ciltleri henüz tamamlanmadığı için, State University of New York Press'in çıkardığı 39 ciltlik İngilizce tercümeden de yararlandık.

İbn A'sem el-Kûfî'nin el-Fütûh'u [Fetihler]

Kaynaklarda mensup olduğu kabileye dair bir bilgi yoktur. X. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. A'sem'in bilinen tek eseri el-Fütûh'dür ve Arapça ve Farsça tercümesi bulunmaktadır. Eser, Abbasi dönemi hakkında çok kısa bilgi

vermektedir. Çoğunlukla Hz. Ali, Şii imamlar, Emeviler, Abbasiler, Yemenliler ve Ezd kabilesi hakkında bilgiler vermektedir.

Ebu Hanife Ahmed bin Davud el-Dîneverî'nin Kitâbu'l-Ahbâr el-Tıvâl'i

Dîneverî IX. yüzyılda yaşamış ve çeşitli bilim dallarında uzmanlaşmış bir bilim insanıdır. Önemli eserlerinden olan el-Ahbâr el-Tıvâl Yaratılıştan başlayarak, İslam'ın ilk dönemleri, Emeviler dönemindeki fetihleri ve Abbasiler'de Mutasım döneminin sonuna kadarki olayları detaylı bir şekilde anlatır. Tarihçiliği Mesudî gibi Arapların Herodotos'u unvanını kazanmış biri tarafından bile övülmüştür. Eserin tamamı Avrupa dillerine çevrilmemekle birlikte kısmı çevirileri vardır. Eser Türkçeye Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemür tarafından el-Ahbâru't-Tıvâl Eskilerin Haberleri adıyla 2017 yılında çevrilmiştir. Tezimizde bu Türkçe çeviri kullanılmıştır.

Yakubi'nin Tarih el-Yakubi'si ve Kitabü'l-Buldan'ı

Yakubi'nin tam doğum tarihi bilinmemekle birlikte Bağdat'ta doğdu. 873 yılına kadar Armenia ve Horasan'da yaşadı. Mısır'da 897/8 tarihinde vefat etti. En önemli eserleri Tarih İbn Vadih ya da Tarih el-Yakubi adıyla bilinen eseri ve Kitabü'l-Buldan'dır. İlk eserinin ilk bölümü İslam öncesi devirlerden başlayarak İslam dışı halkların özellikleri, dinleri ve edebiyatları hakkında bilgi vermektedir. İkinci bölümü ise Peygamber Muhammed döneminden başlayarak Emevi ve Abbasilerin tarihini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. İkinci eseri ise coğrafi bir eserdir. İran, Türkistan, Afganistan, Irak, Mısır, Magrip gibi pek çok ülkeyi ve bölgeyi anlatmaktadır. Yakubi'nin ilk eseri olan Tarih el-Yakubi Matthew S. Gordon vd. ile *The Works of Ibn Wadih al-Ya'qubi* adıyla İngilizce bir tercümesi Leiden'den çıkmıştır. Kitabü'l Buldan ise Murat Ağarı tarafından *Ülkeler Kitabı* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Tezimizde Gordon ve Ağarı'nın çevirileri kullanılmıştır.

Ebu Hüseyn Ali Bin Ali el-Mes'ûdî'nin Mürüc'z-Zeheb ve Maâdin el-Cevâhir'i

Irak'ın Bağdat şehrinde doğmuş olan Mesûdî seyyah olmakla birlikte tarihçi ve coğrafyacıdır. Onun en meşhur eseri Mürüc'z-Zeheb'tir. Bu eserinden dolayı

modern alimler ona Arapların Herodotos'u demişlerdir. Mesûdî bu eseriyle tarih ile coğrafyayı geniş çaplı birleştiren ve bu derece ayrıntılı anlatan ilk Arap âlimdir. Kendi doğduğu coğrafya başta olmak üzere, Arabistan, Mısır, Suriye, İran, Ermenistan, Azerbaycan ve Hazar Denizi çevresindeki bölgeleri gezmiş, bunun yanı sıra Hindistan, Sri Lanka ve Çin'e seyahat etmiştir. Mesûdi'nin bu güzide eserinin tam çevirisi batı lisanları içinde yalnızca Fransızca yapılmıştır. C. Barbier de Meynard tarafından Les Prairies D'or adıyla dokuz cilt halinde edisyon çeviri olarak yayınlanmıştır. Eserin kısmi Türkçe çevirisi Ahsen Batur tarafından Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar) adıyla 2005 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Fransızca çevirisi başta olmakla birlikte Batur'un çevirisi de kullanılmıştır.

İbn Havkal'in Suret el-Arz'ı

İbn Havkal Nusaybin'de doğmuş X. yüz yılın ünlü coğrafyacısı ve tarihçisidir. Tam doğum ve ölüm yılı bilinmemekle birlikte 978 yılından sonra öldüğü tahmin edilir. Meşhur coğrafya eseri olan Suret el-Arz (Yeryüzünün Haritası/Yüzü) adlı eserini 977 yılında yazmıştır. Bütün İslam coğrafyasının genel özelliklerinden, hangi milletin yaşadığından, bu coğrafyada nelerin yetiştiğinden ve elde edilen gelire kadar her şeyden bahseden muazzam bir eserdir. Eserin anonim bir özeti 1233 yılında batıda yapılmıştır. 1870 yıllarda ünlü Hollandalı oryantalist Michael Jan de Goeje tarafından Leiden'de edisyonu yayınlanmıştır. Türkçe çevirisi ise Ramazan Şaşen tarafından 10. Asırda İslâm Coğrafyası adıyla 2014 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Şeşen'in tercümesi kullanılmıştır.

Kudâme İbn Cafer'in Kitabü'l Harac'ı

İbn Cafer aslen Hıristiyan asıllı olup muhtemelen Bağdat'ta doğmuştur. 874 yılı civarında doğduğu kabul edilir. Yazarın pek çok eseri olmakla birlikte en önemli eseri Kitabü'l Harac'dır. Bu eser kâtiplik sanatı ve kamu maliyesi hakkındadır. Çeşitli bölümlerinin neşir ve tercümelerinden sonra Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî kitabın bugüne ulaşan kısımlarını bütün olarak yayımlamış (Bağdat 1981), Fuat Sezgin de eserin tek yazmasının tıpkıbasımını yapmıştır (Frankfurt 1407/1986). Eserin Türkçe çevirisi Ramazan Şeşen tarafından Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset,

Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi) adıyla 2018 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Şeşen'in tercümesi kullanılmıştır.

Hudûd el-âlem

Kuzey Afganistan'ın Guzgan bölgesinde tanınmayan bir yazar tarafından 982 yılında yazımı biten ve daha sonra Gurluların hükümdarı Ebu Haris Muhammed İbn Ahmed'e sunulan Fars dilinde yazılmış bir kitaptır. Eserdeki coğrafi bölümler ve tanımlar, İslam dünyasının evrenselleşmesi ile ilgilisi sınırları tanımladığı için çok önemli bir yapıttır. Eser ilk olarak edisyon şeklinde Vasily Vladimirovich Bartold tarafından 1930 yılında yayınlanmıştır. İngilizce çevirisi Vladimir Fedorovich Minorsky tarafından 1937 yılında yapılmıştır. Türkçeye çevirisi Murat Ağarı ve Abdullah Duman tarafından 2018 yılında yapılmıştır. Tezimizde Minorsky'nin İngilizce çevirisiyle birlikte Türkçe çeviriden de yararlanılmıştır.

Yaḥya İbn Saʿîd el-Anṭākī'nin Tarihi

Antakyalı Yahya olarak da bilinir. XI. yüzyılda yaşamış hekim ve tarihçidir. 980 yıllarda Fâtimilerin hâkim olduğu Mısır'da doğduğu tahmin edilir. el-Hakim Bi-Emrillah döneminde tekrardan Bizans toprağı olan Antakya'ya gelip yerleşmiştir. Tarih çalışması çeşitli kaynaklara dayanarak, Bizans İmparatorluğu, Mısır, Bulgaristan ve Kiev Rusları ile ilgili olaylarla ilgilenir. Eseri I. Kratchkovsky ve A. Vasiliev tarafından Patrologia Orientalis'in 18. 24. ve 47. ciltlerinde Fransızcaya ve İtalyancaya çevrildi. Tezimizde Fransızca edisyon çevirisi kullanılmıştır.

Abdurrahman İbnü'l Cevzî'nin El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'i

İbnü'l Cevzi XII. yüzyılda yaşamış Arap âlimdir. Din, tarih, felsefe ve tıp ilminde önemli çalışmalarda bulunmuştur. Tarih alanında en önemli eseri el-Muntazım fi tarihil-mûluk vel-ümem adlı on ciltlik eseridir. Eserin Türk diline tam bir çevirisi bulunmamakla birlikte, Ali Sevim tarafından El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular adıyla kısmi bir çevirisi yapılmıştır. Tezimizde Sevim'in kısmi çevirisi kullanılmıştır.

Bar Hebraeus Ebü'l Ferec İbnü'l İbri'nin Târîh-u Muhtasari'd Düvel'i

Ebü'l Ferec Selçuklu Anadolu'sunun en tanınmış şehirlerinden olan Malatya'da yaşamış, felsefeci, tarihçi, şair, dilci, ilahiyatçı bir Süryani din adamıdır. Yaklaşık on dört tane eseri olan âlimin, tarih alanındaki en önemli eseri Târîh-u Muhtasari'd Düvel'dir. Eser Yaratılıştan kendi yaşadığı döneme [ölümü 1286] kadarki olayları geniş bir şekilde anlatmıştır. Günümüze ulaşmayan pek çok kronografik kayıtları kullanması eseri daha da kıymetli yapmaktadır. Eser ilk olarak Edward Pococke tarafından Latinceye tenkitli bir çeviriyle 1663'te çevrildi. Modern çevirisi ise 1890'da Anton Salhani tarafından yapıldı. Fransız alimler J.-B. Abbeloos ve T. J. Lamy tarafından 1872-77 yılları arasında ve başka pek çok Fransız tarafından da edisyonları yapılmıştır. Türkçe çevirisi ilk olarak M. Şerafettin Yaltkaya tarafından Târîh-u Muhtasari'd Düvel adıyla kısmi bir çeviri olarak [Özellikle Moğol devrini anlatan kısımları] 1941 yılında yayınlanmıştır. Ömer Rıza Doğrul tarafından Abû'l Farac Tarihi adıyla 1945 yılında tam çevirisi yapılmıştır. Tezimizin kapsamı bakımından Doğrul'un çevirisi kullanılmıştır.

Ali İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil Fi't-Tarih'i

İbnü'l-Esîr 1160-1223 yılları arasında yaşamış olan Arap kökenli bir tarihçidir. En büyük ve hacimli eseri el-Kâmil Fi't-Tarih'tir. Eser Yaratılıştan başlayarak 1231 yılına kadar ki olayları teferruatlı bir şekilde anlatır. Eserin batı dillerine kısmı çevirileri yapılmıştır. Türkçeye ise ilk olarak Abdulkerim Özaydın tarafından el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi adıyla 1987 yılında tercümesi yapılmıştır. Bir başka Türkçe çevirisi ise Ahmet Ağırakça ve bir grup çevirmen tarafından 10 cilt olarak el-Kâmil Fi't-Tarih İslam Tarihi adıyla 2008 yılında çevrilmiştir. Tezimizde Ağırakça tarafından yapılan çeviri kullanılmıştır.

Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-Nihâye'si

1300-2 tarihleri arasında doğduğu kabul edilir. Suriyeli muhaddis, müfessir ve tarihçidir. Yazarın pek çok eseri olmakla birlikte, İslam dünyasında kaynak bir eser olan el Bidaye ve'n Nihaye'yi yazmıştır. İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eser, başlangıçtan 1365-66 yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Eserin tamamı on

beş cilt olarak Mehmet Keskin tarafından 1994-95 yıllarında Türkçeye kazandırılmıştır. Tezimizde Keskin'in çevirisi kullanılmıştır.

5. Süryani ve Yahudi Kaynakları

Zuknin Kroniği

Zuknin'in Kroniği, klasik Süryani dilinde yazılmış, Yaratılıştan M.S. 775 yılına kadar olan kendi bölgesi başta olmakla birlikte Roma/Bizans, Sâsânî ve daha sonra Müslüman Arapların tarihlerini anlatır. Eseri J.B. Chabot tarafından Denys de Tell-Mahre, Chronique adıyla 1895 yılında Fransızcaya çevrilmiştir. Amir Harrak tarafından da The Chronicle of Zuqnin - Parts III and IV adıyla 1999 yılında İngilizce tercümesi yapılmıştır. Tezimizde İngilizce ve Fransızca çeviriler mukayese edilerek kullanılmıştır.

Süryani Patrik Mihail'in Kronolojisi

Dünya tarihi olan eser, en kapsamlı Süryani kroniğidir. Yaratılıştan Mikhail'in yaşadığı döneme kadar [1194/5] ki olayları kapsamaktadır. Eser dört cilt halinde J.B. Chabot tarafından Chronique de Michel le Syrien adıyla yayınlanmıştır. Türk tarihiyle ilgili kısımlarıysa Hrant Andreasyan tarafından Süryânî Patrik Mihâil'in Vakayinamesi: 2. kısım: 1042-1195 adıyla 1944 yılında yayınlanmıştır. Tezimizde Fransızca çeviri kullanılmıştır.

Tudelalı Benjamin'in Seyahatler Kitabı

Tudela Benjamin 1130 yılında Kastilya'da doğmuştur. Asya'yı, Avrupa'yı ve Afrika'yı ziyaret eden bir Orta Çağ Yahudi gezginiydi. Gezdiği yerler hakkındaki bilgileri Sefer ha-Masa'ot (Seyahatler Kitabı) adlı eserinde yazmıştır. Eseri Nuh Arslantaş tarafından Tudelalı Benjamin ve Ratısbonlu Petechia, Orta çağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri adıyla 2009 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde Arslantaş'ın çevirisi kullanılmıştır.

EK 3: Haritalar

Jerome'un 'Asya Haritası', Armenia, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında.

Kaynakça: Galçıyan, s.39.

ek s. 34

İsidore'un dünya haritası. Akdeniz'in üst sol köşesine Armenia'yı eklemiştir.

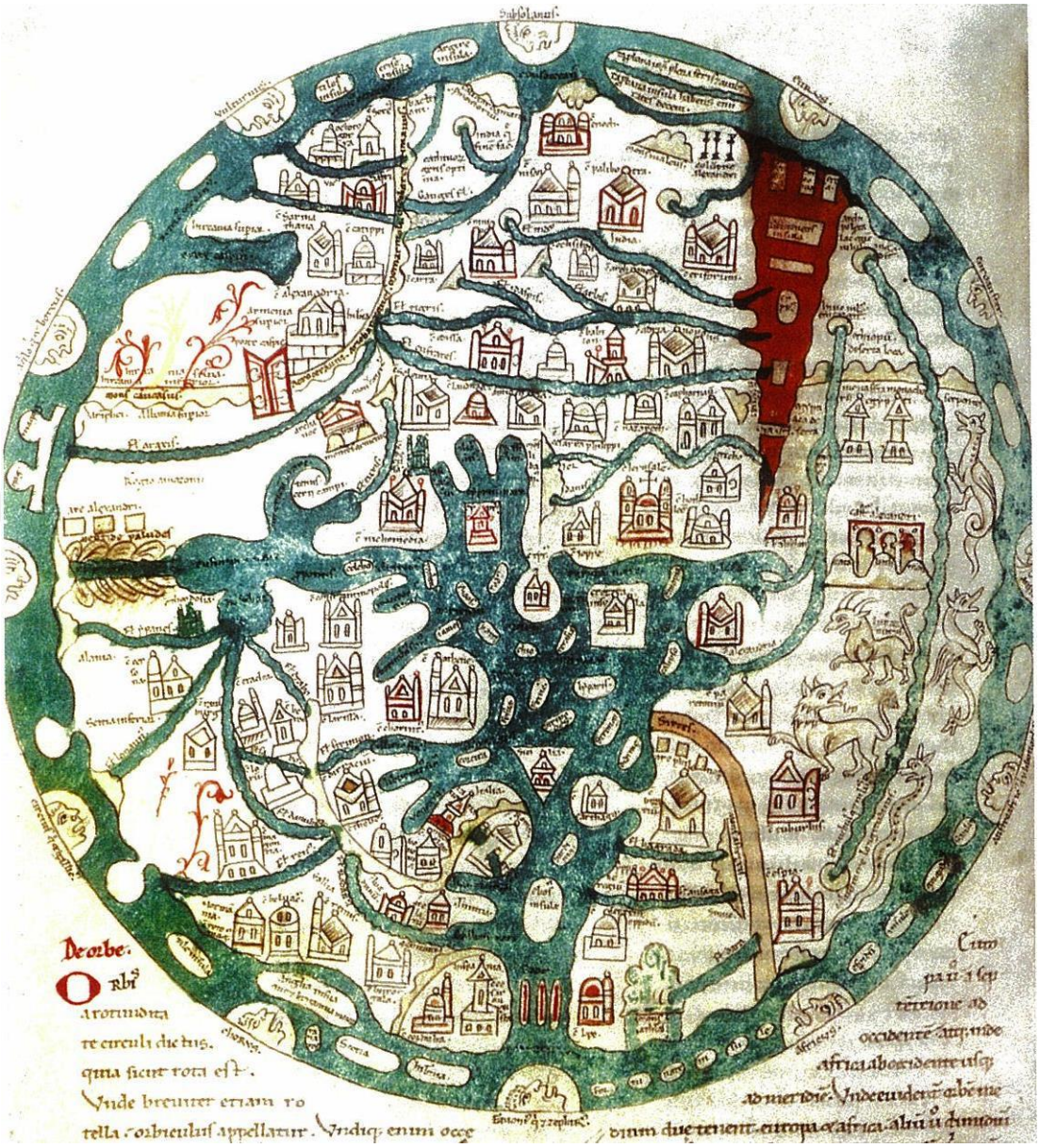

Kaynak: Galçıyan, s.43.

ek s. 35

Beatus'un dünya haritası. Haritanın sol üst kısmında Kafkas ve Toros dağları arasında Armenia yazılıdır.

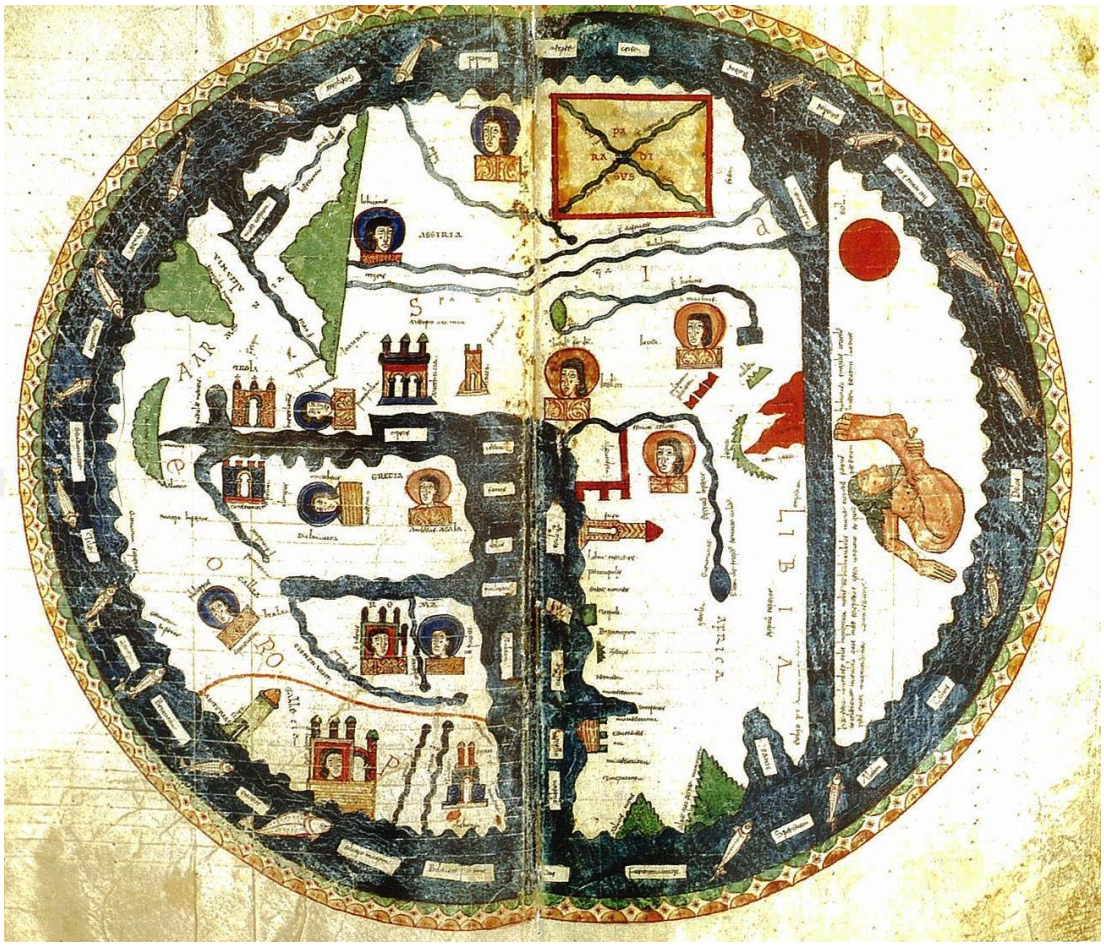

Kaynak: Galçıyan, s.43.

İsidore'un T-O haritalarından. Haritada Armenia adı da bulunmaktadır.

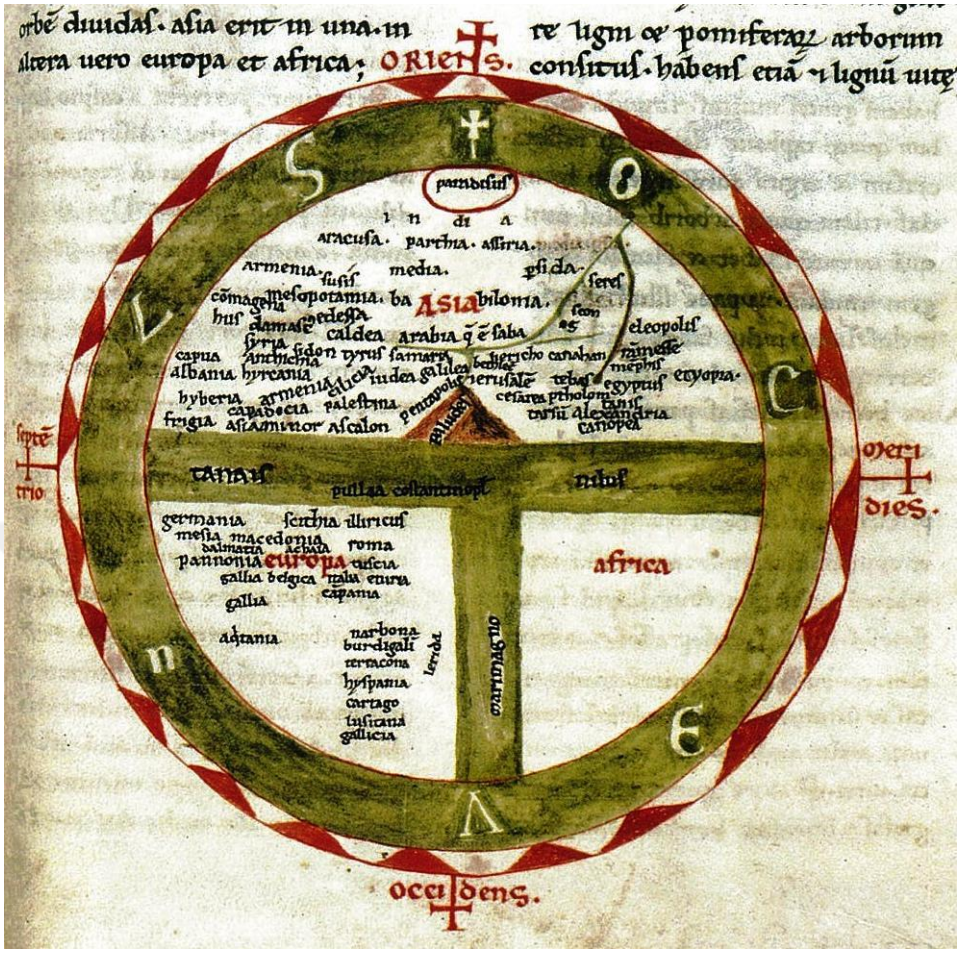

Kaynak: Galçıyan, s.46.

Ermenice anonim bir harita. 1260-1340 yıllarına ait.

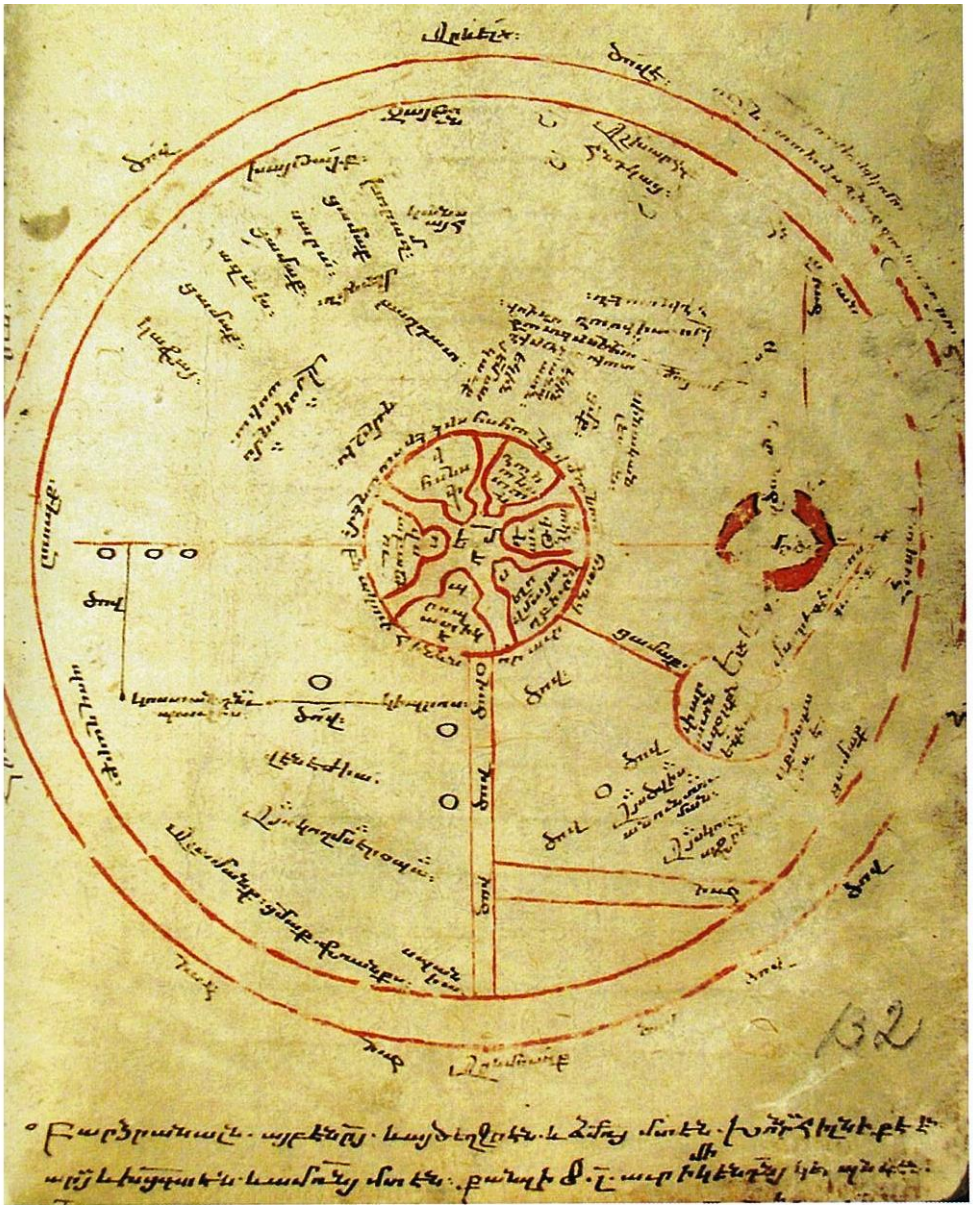

Kaynak: Galçıyan, s.47.

Mezmurî olarak anılan bir haritadır. 1250 tarihli el yazması bir Zebur'un içine eklenmiştir. Nuh'un geminin yanında Armenia yazılıdır.

Kaynak: Galçıyan, s.49.

Batlamyus'un Coğrafya kitabından bir harita. İki Armenia'ın bitişiğinde Mar ve Part ülkeleri, kuzeyde Ağvank ve Abazya vardır.

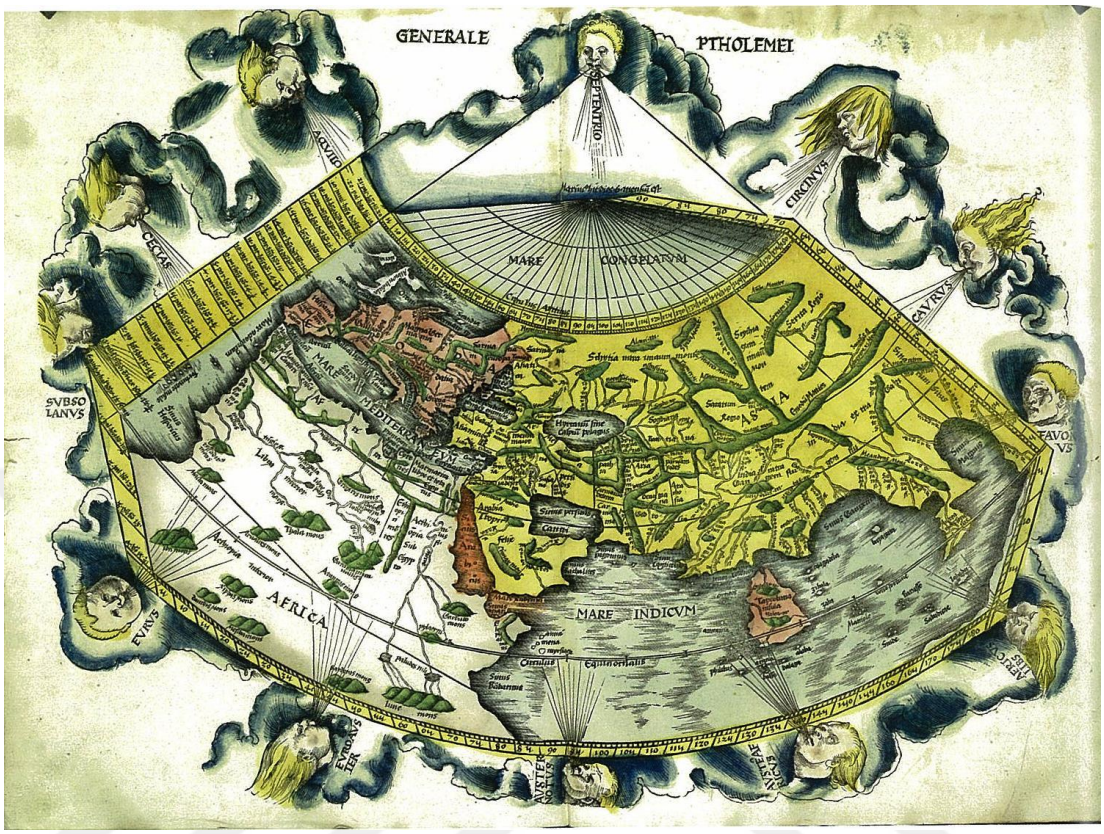

Kaynak: Galçıyan, s.50.

Batlamyus'un Coğrafya kitabından bir harita. Haritada Armania Major gözükmektedir.

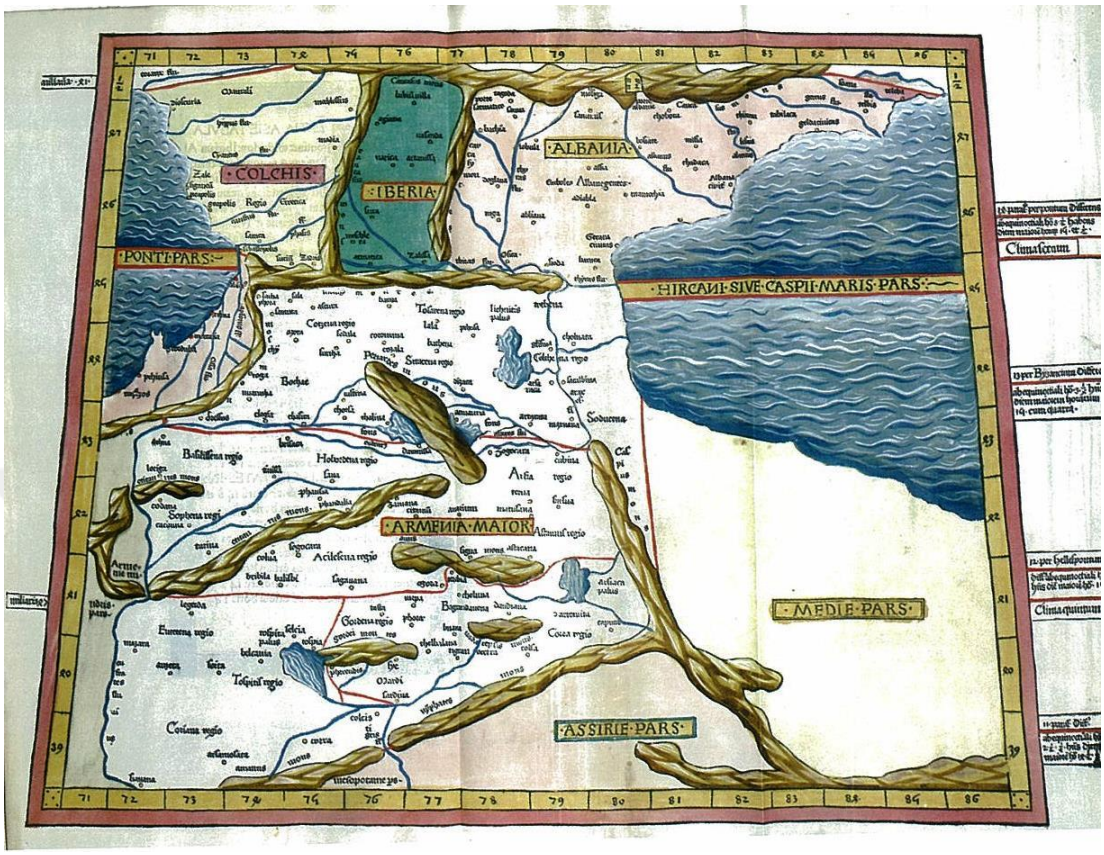

Kaynak: Galçıyan, s.52.

ek s. 41

Batlamyus'un Coğrafya'sından bir harita. Doğu bölgesi Armenia Minor olarak gözükmekte.

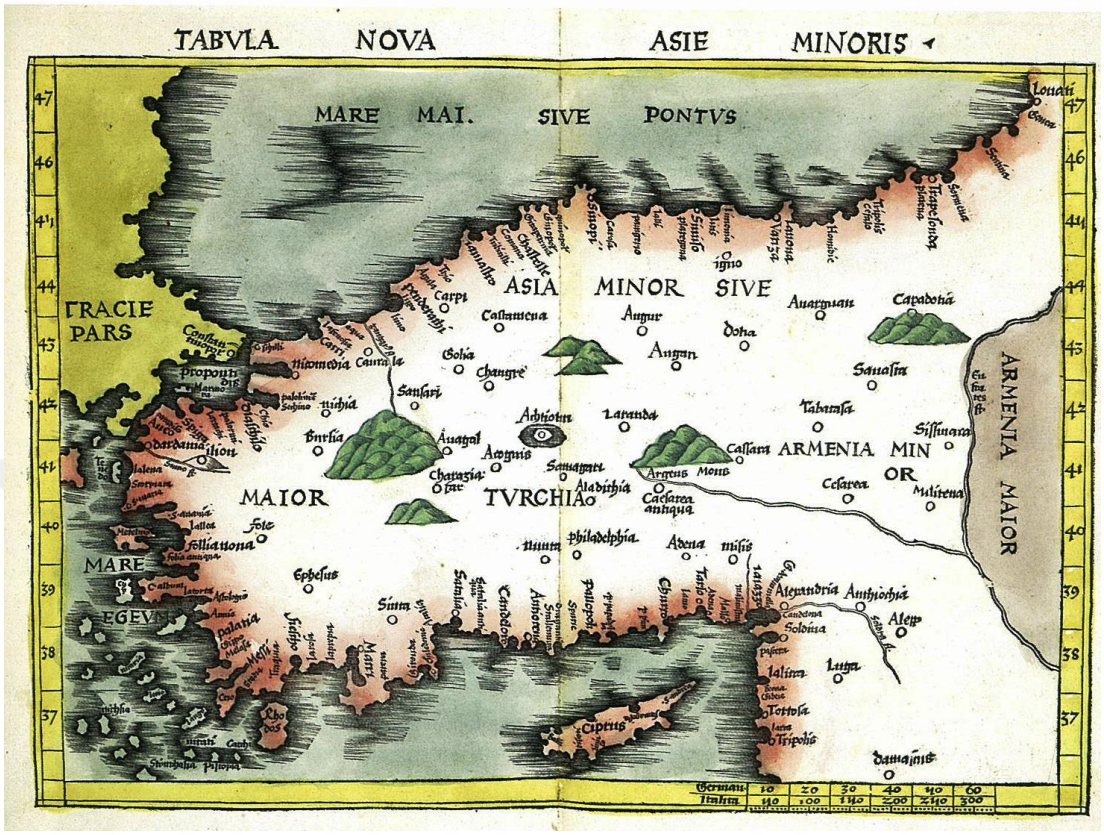

Kaynak: Galçıyan, s.53.

ek s. 42

El-Gazvini'nin Athar-el Bilad ve Akhbar el-İbad adlı coğrafya sözlüğünden bir harita. Dicle ile Aras arasında İrminiyye yazılmıştır.

Kaynak: Galçıyan, s.62.